

B.J.Eshov, A.A.Odilov

O‘ZBEKISTON TARIXI

I – jild

(Eng qadimgi davrdan XIX asr o‘rtalarigacha)

(Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik)

Toshkent-2013

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON
MILLIY UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON TARIXI KAFEDRASI

B.J.Eshov, A.A.Odilov

O‘ZBEKISTON TARIXI I –jild

(Eng qadimgi davrdan XIX asr o‘rtalarigacha)

(Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik)

O‘quv dasturlari, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarini qayta ko‘rib chiqish va yangilarini yaratish bo‘yicha Respublika muvofiqlashtirish komissiyasi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan.

Toshkent-2013

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan ushbu "O'zbekiston tarixi" darsligi tariximizning eng qadimgi davrlaridan XIX asrning o'rtalariga qadar bo'lgan davrini o'z ichiga qamrab olgan. Mazkur darslik mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlarning umume'tirof etilgan natijalari bilan boyitilganligi, fan bo'yicha innovatsiyalarni o'quv jarayoniga joriy etilganligi bilan ilgarigi o'quv adabiyotlaridan farq qiladi.

Ushbu darslik bakalavr talabalarga mo'ljallangan bo'lishiga qaramasdan, undan magistrlar, yosh tadqiqotchilar, tarixchi-olimlar ham keng foydalanishlari mumkin. Darslik yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar O'zMUning "O'zbekiston tarixi" kafedrasida qabul qilinadi.

Mas'ul muharrir:

tarix fanlari doktori, professor R.H.Murtazaeva

Taqrizchilar:

tarix fanlari doktori, professor A.S.Sagdullaev

tarix fanlari doktori O'.M.Mavlonov

tarix fanlari nomzodi, dotsent N.T.Polvonov

Kirish

Uch ming yillik davlatchilik tarixi, boy madaniyat va bebaho ma'naviyatiga ega, insoniyat tamadduni taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan, buyuk allomalarni voyaga etkazgan o'zbek xalqi hayotida istiqlol tub ma'naviy yangilanish jabhasini boshlab berdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov rahnamoligida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar bois O'zbekiston XXI – asrga zamonaviy taraqqiyot yo'li bilan kirib keldi.

Mustaqillik sharofati bilan mamlakatimizda o'tmish voqeligi, tarix faniga bo'lgan munosabat davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mustabid tuzum davrida soxtalashtirilgan o'tmish voqeligi xususida tarixiy adolat qaror topdi, tarixni ilmiy va xolisona o'rganish imkoniyati yuzaga keldi. Ta'lim tizimiga ilk bora Vatan tarixi fani kiritildi, millatimiz qahramonlari, olimu-ulamo, sarkarda, el-yurt uchun hayoti kamarbasta bo'lgan buyuk zotlarning pok nomlari o'tmish zarvaraqlaridagi faxrli o'rinlariga qaytarildi. «O'zbekistonning yangi tarixi markazi», «O'zbekiston FA Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi Qarorlar, Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning 1998 yil iyun oyidagi bir guruh tarixchilar bilan uchrashuvi, «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «YUksak ma'naviyat – engilmas kuch», «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida» kabi asarlari O'zbekiston tarixini zamonaviy tarzda o'rganishning nazariy – konseptual asosini shakllantirishga turtki bo'lib xizmat qildi. Voqelik va jarayonlarni ilmiylik, xolislik, tarixiylik, uzviylik tamoyillari orqali tahlil etish, birlamchi manbalarga suyanan holda hamda masalani milliy manfaatlar nuqtai - nazaridan turib tahlil etish ushbu konsepsiyaning asosi sifatida xizmat qilmoqda.

O'zbekiston tarixi, ajdodlarimiz madaniy merosi, ularning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissasini o'rganish, targ'ib etish hamda ta'lim-tarbiya sohasida undan keng foydalanish o'sib kelayotgan avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ma'naviyatning asosi bo'lmish tarix, o'tmish voqeligi milliy g'urur va iftixor, vatanparvarlik tuyg'ularini yuksaltirishda, tarixiy xotira esa insonni o'zligini tanitishga, irodasini mustahkamlashga, uning dunyoqarashini kengaytirishga ko'mak beruvchi katta kuch hisoblanadi.

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti O'zbekiston tarixi kafedrası ilm-fan sohasida kechayotgan yangiliklar, fan va ta'lim uyg'unligi, zamonaviy o'qitish tizimini keng tadbiq etish masalalari tub mohiyatini tushungan va tahlil etgan holda bir necha yillardan buyon nafaqat universitet, balki respublika oliy o'quv yurtlari orasida yuqorida qayd etilgan masalalar amaliy echimi ijrosi bo'yicha bir qator ishlarni amalga oshirib kelmoqda.

Mamlakatimizda qabul qilingan Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi doirasida ta'lim tizimi tubdan isloh qilindi. Uning natijasida yuksak bilimli va intellektual rivojlangan, ma'naviy barkamol avlodni yuzaga keltirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Mazkur sohada erishilgan yutuqlar hozirgi kunda xalqaro hamjamiyat tomonidan haqli tarzda e'tirof etilmoqda.

SHubhasiz, yangi avlod adabiyotlari ham yuqorida ta’kidlangan mulohazalarga hamohang ravishda zamonaviy talablarga javob berishi darkor. SHuni alohida qayd etish lozimki, ta’lim tizimini sifat jihatidan takomillashuvi uchun unga avvalo ilm-fan yangiliklari, innovatsiyalarni o’zida jo etishi lozim.

Kitobxon e’tiboriga havola etilayotgan mazkur darslik yuqorida qayd etilgan fikr-mulohazalarda ilgari surilgan masalalarni o’zida jam etgan darsliklarning I-jildini tashkil etib, u o’z ichiga O’zbekistonning eng qadimgi davridan to XIX asrning o’rtalariga qadar bo’lgan tarixiy davrini qamrab oladi. Darslikni tayyorlash jarayonida arxeologik, antropologik, numizmatik materiallar, birlamchi tarixiy manbalar va O’zbekiston tarixining turli davrlariga oid so’nggi tadqiqotlar natijalari: dissertatsiyalar, monografiyalar, risolalar, darsliklar, o’quv qo’llanmalari, hujjat va materiallaridan keng foydalanildi.

Xususan, so’nggi yillarda nashr yuzini ko’rgan olimlar asarlari A.Asqarov (etnogenez, ilk shaharlar tarixi, davrlashtirish, migratsiya masalalari), E.Rtveladze (qadimgi yo’llar, numizmatika, davlatchilik masalalari), A.Sagdullaev (qadimgi shaharlar, qadimgi davrni davrlashtirish, davlatchilik), F.Ishoqov («Avesto» va yozma manbalar), R.Sulaymonov (davlatchilik, qadimgi shaharlar), SH.SHaydullaev, O’.Mavlonov, B.Matboboev (davlatchilik, qadimgi yo’llar, qadimgi shaharlar, migratsiya jarayonlari, o’zaro munosabatlar), R.Muqminova, G.Agzamova, SH.Vohidov (o’rta asr shaharlari, xonliklar davri, er egaligi, soliqlar, unvonlar va mansablar masalalari) hamda ko’plab tadqiqotchilarning ilmiy ishlaridan ham foydalanildi.

Darslik O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligining “Oliy va o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimi uchun o’quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi”da ilgari surilgan talablarga mos ravishda tayyorlangan. Zero konsepsiyada qayd etilganidek, o’quv adabiyotlarining mazmuni bilim oluvchilarda mustaqil va erkin fikrlash, olingan bilimlarni bosqichma-bosqich boyitish, mukammallashtirib borish, mustaqil ta’lim olish, yangi bilimlarni o’quv adabiyotlaridan izlab topish ko’nikmalarini hosil qilishni ta’minlashi kerak.

Ushbu kitob shu vaqtgacha respublika professor-o’qituvchilari, tarixchi olimlar tomonidan yaratilgan darsliklardan farqli o’laroq quyidagi jihatlarni o’zida aks ettirgan:

- darslik 2012-2015 yillarga mo’ljallangan F-1-32 “O’zbekiston tarixi fanidagi innovatsiyalarni oliy ta’lim tizimiga tadbiq etish” mavzusidagi grant ijrosi bo’yicha yaratilgan. O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligining oliy o’quv yurtlari talabalari uchun yangi darslik yaratish xususidagi topshirig’i hamda yuqorida qayd etilgan grant rejasiga muvofiq eng qadimgi davrdan to hozirgi kunga qadar bo’lgan O’zbekiston tarixining uchta jildini yaratish hamda o’quv jarayoniga joriy etish belgilangan. B.J.Eshov va A.A.Odilovlar tomonidan mazkur rejaga muvofiq O’zbekiston tarixining 1-jildi yaratildi. 2015 yilda Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi va sovet hukmronligi davrini o’z ichiga olgan 2-jild hamda mustaqilik yillari tarixini o’z ichiga olgan 3-jildni tayyorlash ham rejalashtirilgan. Bu esa o’z navbatida OO’MTV va grant rejasining ijrosi hisoblanadi;

- darslikda asosan mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari, O‘zbekiston tarixi fanida yuzaga kelgan innovatsiyalardan keng foydalanildi;
- fanning manbaviy asoslariga ma’lum yangiliklar kiritilgan holda mazkur darslik davrlashtirish bo‘yicha yangicha yondashuv asnosida yaratildi;
- o‘zbek davlatchiligi, uning shakllanishi, shaharsozlik madaniyati xususida qator yangi ma’lumotlar tegishli mavzularga joriy etildi;
- «Avesto» xususidagi ma’lumotlar yanada kengaytirilib, uning ma’naviy hayotdagi ahamiyatiga alohida e’tibor qaratildi;
- «Buyuk ipak yo‘li» mavzusi eng qadimgi va o‘rta asrlarda mavjud savdo yo‘llari bilan uzviy bog‘langan holda yangi materiallar bilan boyitildi;
- IX –XII asrlarda hukmronlik qilgan sulolalar, davlatlar xususida birlamchi tarixiy manbalarga tayanib, davr tarixiy voqeligi yangicha asnoda ko‘rsatildi;
- ma’lum tarixiy shaxslar, xususan, Mahmud G‘aznaviy, Sulton Sanjar, Xorazmshoh Otsiz va boshqalarning faoliyatiga yangicha baho berildi;
- rivojlangan va so‘nggi o‘rta asrlar davlatchiligi mavzularida unvonlar va mansablar, boshqaruv, soliqlar, islohotlar masalalariga katta e’tibor qaratilib, so‘fiylik ta’limoti alohida bo‘lim sifatida kiritildi;
- «Temur tuzuklari» alohida bo‘lim sifatida berilib, ushbu asarning mazmun-mohiyati hamda o‘z davri va bugungi kundagi tarbiyaviy ahamiyati ko‘rsatib berildi;
- XVI-XIX asr birinchi yarmi o‘zbek xonliklari tarixi tegishli manbalardagi ma’lumotlar asosida boyitildi;
- mavzularda masala mohiyatini aks ettiruvchi manbalar va tarixiy adabiyotlar, shu mavzu yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar alohida qayd etildi.

Har bir mavzu so‘nggida shu mavzu bo‘yicha foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati, tayanch tushunchalar, o‘z-o‘zini nazorat savol va topshiriqlar berildi.

Mazkur o‘quv adabiyotiga “O‘zbekiston tarixi” (Toshkent: YAngi asr avlodi, 2003, 645 b.) darsligi asos qilib olingan. Ayrim mavzular B.Eshovning “O‘zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi” (Toshkent: YAngi asr avlodi, 2012, 555 b.) darsligi asosida to‘ldirilgan.

Darslik yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar mualliflar jamoasi tomonidan samimiyat bilan qabul qilinadi.

1-mavzu. O‘zbekiston tarixi fanining predmeti va ob’ekti, uni o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati.

Reja:

1. O‘zbekiston tarixi fanining fan sifatida tutgan o‘rni. Uning o‘rganish predmeti va ob’ekti.
2. O‘zbekiston tarixi fanining metodologik, ilmiy-nazariy asoslari, usullari va tamoyillari.
3. O‘zbekiston tarixini davrlashtirish masalalari.
4. O‘zbekiston tarixini o‘rganishda manbalar va yordamchi fanlar.
5. O‘zbekiston tarixini o‘rganishning ahamiyati.

1. O‘zbekiston tarixi fanining fan sifatida tutgan o‘rni. Uning o‘rganish predmeti va ob’ekti

Tarix fani ijtimoiy taraqqiyot va o‘tmishga oid har xil voqea-hodisalarning izchil rivojlanishi, ularning qachon, qaerda, qanday holatda yuz berganligi, insoniyatning paydo bo‘lishi va uning tadrijiy-evolyusion rivojlanish jarayoni va boshqalarni o‘rganadi. SHuningdek, O‘zbekiston tarixi umumjahon-insoniyat tarixining ajralmas qismi hisoblanib, u olamshumul voqeliklarga juda boy. O‘zbekiston tarixi fani mana shu voqeliklarni boshidan kechirgan qadim va yaqin ajdodlarimizning hayoti qanday bo‘lganligini, jahon tarixi taraqqiyotiga qo‘shgan hissalarini xolisona va haqqoniy o‘rganadi.

Ta’kidlash lozimki, tarixiy, milliy-madaniy, axloqiy va diniy qadriyatlarni o‘rganish, tiklash va yangi asoslarda rivojlantirish – yoshlar, ta’lim va tarbiya tizimidagi talabalarning dunyoqarashida milliy g‘urur hamda o‘zlikni anglash, ular ongida vatanparvarlik, insonparvarlik g‘oyalarini yanada mustahkamlash bugungi davr talabidir. Aynan shuning uchun ham Oliy ta’lim tizimida «O‘zbekiston tarixi» fanini har tomonlama hamda chuqur o‘qitish maqsadida yangi avlod o‘quv dasturlari, o‘quv qo‘llanmalar va darsliklar yaratilib, bu boradagi ilmiy tadqiqotlar natijalari o‘quv jarayoniga joriy etilmoqda.

Tarixiy haqiqat to‘la ro‘yobga chiqishi, haqqoniy tarix yozilishida tarix fanining predmeti va ob’ektini to‘g‘ri belgilanishi o‘ta muhim ahamiyatga ega. CHunki, O‘zbekiston tarixi fani uchun ham boshqa barcha fanlar qatori predmet va ob’ekt masalasi asosiy masala bo‘lib hisoblanadi. Zero, fan uning o‘rganish predmeti va ob’ekti aniq bo‘lmasa, uning oldidagi vazifa noaniq bo‘lib, maqsadga erishish mushkul bo‘ladi. Bunday holat o‘quv jarayoni samaradorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston tarixi fani boshqa ijtimoiyot va tabiat fanlaridan farqli o‘laroq mustaqil fan. SHuningdek, u barcha fanlar orasida alohida o‘z o‘rni va mavqega ega. U barcha fanlar tarixini ham o‘z ichiga olgan holda ularning rivojiga katta ta’sir etadi. Bu uning o‘rganish predmeti va ob’ekti hamda vazifasida to‘la namoyon bo‘lmog‘i kerak. Tarix fani o‘z xususiyatiga ko‘ra, **birinchidan**, o‘zining butun diqqat e’tiborini faqat o‘tmishga qaratadi, undan saboq beradi, xulosa

chiqaradi, ajdodlarimizning moziyda qolgan hayot tarzini, ular yaratgan moddiy-madaniy, ma'naviy-mafkuraviy qadriyatlarni o'rganadi.

Ikkinchidan, O'zbekiston tarixi fani boshqa ijtimoiy fanlarga nisbatan ancha aniq fandir. U matematika usulidan keng foydalanadi. Tarixiy voqea va hodisalar qat'iy aniqlikda, davriy ketma-ketlik-xronologik asosda o'rganiladi. SHuningdek, tarixiy voqea va hodisalar, hujjat va dalillarning haqiqiy va haqiqiy emasligi, ular qachon, qaerda, qanday tarixiy muhit va sharoitlarda tarixan voqe' bo'lganligi aniqlanadi. Va nihoyat, bo'lib o'tgan voqeliklarning aniq sabab va oqibatlarini, shu bilan birga, ularning aniq shakl-shamoyillari va holati aniqlanadi.

Uchinchidan, O'zbekiston tarixi fani mamlakatimiz o'tmishidagi iqtisodiy-ijtimoiy hayotning ahvoli, rivojlanishi va tanazzulining sabab hamda oqibatlarini o'rganadi, ulardan kelajak uchun saboq va xulosa chiqaradi. Bu esa kelajak avlodlar uchun dasturilamal bo'ladi.

To'rtinchidan, O'zbekiston tarixi fani ko'p qirralik va xilma-xillik xususiyatiga ega. U jamiyat taraqqiyoti va inqirozlarining faqat bir tomoninigina emas, balki jamiyatning hamma tomonlarini uzviy o'zaro bog'liqlikda, bir butunlikda o'rganadi. O'zbekiston tarixi fani, O'zbekistonning o'tmishidagi va hozirgi hududida eng qadimgi davrlardan to hozirgacha kechgan voqeliklar, insoniyat hayoti, tabiat va jamiyat taraqqiyoti hamda tanazzulini tahlil qiladi. Uning o'rganish predmetiga esa, mana shu makondagi jamiki xilma-xil voqea va hodisalar, ulardagi umumiy aloqadorlik va yaxlit birlik hamda qonuniyatlar hodisasi va jarayonlar, umuman, xalq va insonning yaratuvchanlik faoliyati kiradi.

Bu o'rinda ta'kidlash lozimki, butun bir xalqlar, elatlar, millatlar va davlatlarga taaluqli bo'lgan murakkab ijtimoiy-siyosiy iqtisodiy va madaniy jarayonlar tarixda o'z aksini topadi. Tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, inson har qanday tarixning predmeti hisoblanadi. Har bir voqea, hodisa inson (yoki uning bir guruhi-xalq) hatti-harakati, uning ko'zlagan ma'lum maqsadga intilishi jarayonida sodir bo'ladi. O'zbekiston tarixi fanining o'rganish makoni-ob'ekti O'zbekistonning tarixidir. Tarixiy ob'ekt (makon)ga nisbatan O'zbekiston tarixi fanining maqsadi, vazifasi, yo'nalishi va harakat (faoliyat) doirasi yoki chegarasi belgilanadi. Ma'lum bir ma'noda ob'ekt bilan predmet bir-biriga juda yaqin tushuncha bo'lsa-da, ular tarix fanida tutgan o'rni va vazifasi bilan farqlanadi.

Ob'ekt aniq tarixiy davr, makon, zamon va geografik mintaqaviy chegaralar, ma'lum bir xalq, millat, mamlakat tarixi bilan bog'liq bo'lib, ma'lum hudud doirasidagi voqea va hodisalarining bir butun va yaxlitlikda o'z ichiga oladi. Predmet esa mana shu bir butun ob'ekt ichidagi aniq siyosiy, tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iborat bo'ladi.

O'zbekiston tarixi fani fan sifatida ijtimoiy-siyosiy, umuminsoniy fan bo'lib, inson va millat o'z o'tmishini bilishi, o'zligini anglashi hamda kelajagini belgilashida asosiy dasturilamal hisoblanadi. SHu bilan birga, u ijtimoiy-siyosiy hayot sohasidagi yagona fan ham emas. Jamiyat, insoniyat va tabiatning o'tmishini o'rganuvchi boshqa soha fanlari ham bor. Masalan, arxeologiya, etnologiya, geologiya, antropologiya, demografiya, madaniyat, iqtisodiyot va boshqa fanlar shular jumlasidandir. Ammo boshqa fanlarning hammasi ham, tabiat, jamiyat ham

avvalo, katta tarixda aks etadi. Soha tarixi fanlari ham tarix fanining o'rganish ob'ekti va predmeti hisoblanadi.

Tarix fani boshqa, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlari bilan mustahkam va uzviy aloqa birligida rivojlanadi. SHuning uchun ham, tarixchilar falsafani, adabiyot va tilni, dinshunoslikni va boshqa fanlarni bilmay turib, haqqoniy tarixni to'la yoritib berolmaydilar.

SHuni ham aytish lozimki, tarix bilan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rganish ob'ekti bitta ya'ni jamiyatdir. Predmeti esa inson va tabiatdir. SHuning uchun ham boshqa fanlar tarix fani taraqqiyotiga, tarixiy haqiqatlarning ro'yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. SHuningdek, tarix fani ham boshqa soha fanlari rivojiga katta ta'sir etadi. Ammo, shuni ham ta'kidlash joizki, tarix boshqa fanlarni, shuningdek ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham tarixidir. CHunki boshqa fanlarning hammasi ham, tarix mahsulidir.

Qisqa qilib aytganda, tarix fani ya'ni, Vatan tarixi-millat va Vatan kelajagining ravnaq topishida muhim ahamiyatga ega. Masalaning mohiyati shundaki, **birinchidan**, ijtimoiy-gumanitar fanlarning rivojlanishi har jihatdan tarix fanining naqadar haqqoniy bo'lishiga bog'liqdir. CHunki ular tarix bilan bevosita bog'liq. **Ikkinchidan**, Tarix falsafasi qanchalik to'la va ravon yuzaga chiqsa, boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning mazmun va mohiyati hamda ta'sirchanligi ham shuncha yuksak darajada bo'ladi.

Tarix falsafasi deganda, tarix ya'ni o'tmish tajribasi va sabog'idan to'g'ri xulosa chiqara olish tushuniladi. Boshqacha aytganda, o'tmish-tarixga qarab, kelajakni his etish, ko'ra bilish va to'g'ri belgilay olish ham tarix falsafasini anglashni bildiradi.

Tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, insonning shaxsiy manfaat va ehtiyojlari, qolaversa, uning qobiliyati, iste'dodi, voqealarni teran idrok etishi tarix falsafasini anglab etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan shu nuqtai nazardan olib qaraganda, inson aql-idroki, uning tafakkur darajasi, hayotiy falsafasi, jamiyat taraqqiyoti yo'lidagi barcha say'i-harakatlari va intilishlari ma'lum millat va jamiyat mentalitetini belgilab beradi. Mana shu mentalitet millat yoki halqning umummadaniy-ma'naviy darajasi, aql-idroki va tafakkur maydonining salohiyatiga qarab o'ziga xos mazmun-mohiyat kasb etadi. Tarix esa, ana shu o'ta murakkab, o'ta ziddiyatli, shu bilan birga nihoyatda qudratli ruhiyat orqali, faoliyat orqali xotiraga aylanadi. Nazarimizda, bu holat tarix falsafasini o'zida ifoda etadi.

2. O'zbekiston tarixi fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari, usullari va tamoyillari.

Har qanday fan kabi O'zbekiston tarixi fani ham o'zining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va tamoyillariga ega. Bular O'zbekiston tarixi fanining asosini tashkil etib, uning rivojlanishi, jamiyat va millat manfaati yo'lidagi nufuzini ortib borishi uchun o'ta muhim ahamiyatga ega. Eng muhimi, ilmiy-nazariy tamoyillar Vatan tarixining haqqoniy yozilishi, tarixiy haqiqatni yuzaga chiqishiga xizmat qiladilar.

Agar tarix insoniyat yashab rivojlanishi uchun ijtimoiy zaruriyat va ma'naviy-ma'rifiy ehtiyoj bo'lsa, tarix fani esa, bu ehtiyojlarni ro'yobga chiqishi uchun ma'sul bo'lgan yuksak intellektual ilmiy-amaliy faoliyatdir. Buning samarali bo'lishi ya'ni, tarix fani rivojlanishida metodologik ilmiy g'oya va nazariyalar hamda usul va uslubiy tamoyillarning ahamiyati benihoya kattadir. Chunki, bular tarixning mazmun va mohiyati hamda falsafasini chuqurroq ochib berishga, shuningdek, tarix fanining maqsad va vazifasini to'laroq ro'yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Shuning uchun ham O'zbekiston tarixi fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari, g'oya va ta'limotlari nimalardan iborat bo'lishi o'ta muhim masala hisoblanadi. Yurtboshimiz Islom Karimov tarixning eng muqaddas milliy va umuminsoniy xotira hamda qadriyat ekanligini

ta'kidlab, "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q", "O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi", "Tarix xalq-ma'naviyatining asosidir" kabi ko'plab tarixiy haqiqatni to'g'ri anglatuvchi o'ta teran fikrlarni olg'a surdi.

Mutaxassislarning fikricha, «tarix» moziyni o'rganish haqidagi fan bo'lib, ilmiy atama sifatida ikki o'zaro aloqadorlikdagi tushunchani ifodalaydi. Birinchidan, tarix jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi fan bo'lib, uning mavzui kishilik jamiyati o'tmishining, uning turli-tuman sohalardagi taraqqiyoti va o'zgarib borish jarayonini o'rganadigan fandır. Ikkinchidan, tarix bu insoniyat to'g'risidagi fan bo'lib, jamiyatning o'tmishini tadqiqot yo'li bilan aniqlab, o'tmishda inson tomonidan yaratilgan, inson zakovatining natijalari bo'lgan jarayonini tadqiq etish va bizgacha bo'lgan davrni o'rganib, kelajak avlodga etkazadigan fandır.

Tarixshunoslikdan ma'lumki, tarixiy jarayon tarix qonunlari bilan asoslanadi. Tarix fanining asosiy tayanch tushunchasini tarixiy asos va tarixiy manba, tarixiy makon va tarixiy zamon tashkil etadi. Soha mutaxassislarning e'tirof etishlaricha, tarix fanini o'rganishdagi eng dolzarb muammo - bu tarixiy voqelik va tarixiy manbalar bo'lib, mana shu ikki muammoga tom ma'noda ilmiy yondashish tarix fanining nazariyasi va metodologiyasini aniqlashda muhim

ahamiyat kasb etadi. CHunonchi, har bir fanda bo'lganidek, tarix, jumladan O'zbekiston tarixi fanida ham o'zining nazariyasi va metodologiyasi mavjud. Nazariya – bu ilmiy bilimlar yig'indisi va boshqa fanlar bilan mavjud bo'lgan aloqadorlikni bilish jarayonidir.

Tarixchi olimlar butun insoniyat, millat, xalq va o'rganish ob'ekti (ma'lum mavzu) evolyusiyasini, uning ma'no va mazmunini to'g'ri bilishi, tahlil qila olishi kerak. Agar tarix falsafasi tarixiy voqealıklar tahlilidan kelib chiqadigan haqiqat (xulosa) larning so'zdagi aniq ifodasi bo'lsa, tarix fani metodologiyasi mana shu tarixiy haqiqatlarni ro'yobga chiqishi – tarix haqiqiy yozilishi uchun birdan-bir to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi dasturdir. Eng qisqa va tushunarlik qilib aytsak, umuman metodologiya fanlarning fanidir.

Keyingi paytda O'zbekiston tarixi fani metodologiyasini yaratish imkoniyati paydo bo'ldi. Avvalo, metodologiya haqida to'xtalsak, metodologiyaning lug'aviy ma'nosi grekcha «**Metodos**» va «**Logos**» degan ikki so'z birikmasidan iborat bo'lib, metod, ya'ni, usul – tadqiqot olib borish usuli (yo'li), nazariya, ta'limot, logiya esa fan deganidir. Demakki, metodologiya ya'ni, uslubiyat ilmiy tadqiqot olib borish yoki biror bir masalani ilmiy o'rganishning eng qulay usullari, eng to'g'ri va mukammal g'oyasi, nazariyasi va ta'limotlari majmuidan iborat bir butun fandir. Boshqa ma'noda esa, metodologiya ilmiy bilish yoki ma'lum bir ilmiy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishda qo'llaniladigan usullar haqidagi fandir. Demak, tarix fani metodologiyasi tarixni o'rganuvchi va o'qituvchilarni aniq maqsad sari to'g'ri etaklaydi, ya'ni tarix haqqoniy yozilishi va o'rganilishiga yo'l-yo'riq ko'rsatadi.

Har qanday fanning metodologiyasi xususida gap borar ekan, odatda shu fanga xos metod (usul)lar majumi tushuniladi. Tarix fanini o'qitish metodologiyasi deganda bu yo'nalishdagi ilmiy bilimlarning tuzilishi va rivojlanishi, ularning natijalarini asoslash yo'llarini amaliyotda mazkur fanga xos bo'lgan ilmiy bilimlar mexanizmini samarali tadbīq etilishi tushuniladi. Tarix fani metodologiyasi deganda tarix fanlari doirasidagi ilmiy bilimlarning tuzilishi tamoyillariga, shakli va ilmiy jihatdan tarix fani doirasida qo'llaniladigan ta'limotiga aytiladi. O'zbekiston tarixi fanining fan sifatidagi nazariy-metodologik asoslari o'zida mazkur fanning qonuniyatlari va tamoyillarini, faqatgina shu fanga xos bo'lgan qat'iy tushunchalar majmui va bilish metodlarini o'z ichiga oladi.

Tarix fanining rivoji, uning metodologiyasi rivojiga bog'liq bo'lganidek, tarix fani metodologiyasi yuksak darajada takomil topishi tarix fani qay darajada ekanligiga ham bog'liq. Bu holdagi uzviy va ikki tomonlama bog'liqlik har ikkala yo'nalishning umumiy qonuniyatidir. Mana shu o'zaro aloqadorlik qonuniyatini, mumtoz tarixshunosligimiz va hozirgi zamon sivilizatsion yondashuvlarga asoslangan holda O'zbekiston tarixi fani metodologiyasini quyidagi ikki qismga bo'lish tavsiya etiladi:

1. O'zbekiston tarixi fanining metodologik (uslubiy) ilmiy-nazariy, g'oyaviy-mafkuraviy va falsafiy asoslari. Bunga quyidagilar kiradi:

-Din bilan dunyoviylik o'rtasida mu'tadil munosabat bo'lishi va dunyoviylik aslo dahriylik emasligi;

- Tarixni milliy, umuminsoniy, muqaddas xodisa hamda qadriyat deb tushunmoq;
- Tarixga hozirgi zamon sivilizatsiyasi nuqtai nazari va bag'rikenglik asosida yondashish;
- Tarixiy taraqqiyot asosini evolyusion – tadrijiy yo'l va islohotchilik tashkil etadi deb anglamoq;
- Tarixga milliy mentalitet nuqtai nazaridan o'zgalar tarixiga hurmat ruhida murojaat etish;
- Tarix, jamiyat va tabiat hamda insoniyat (barcha tarixiy voqelik va jarayonlar) dialektika (Gegel) hamda sinergetika (Prigojin) qonuniyatlari asoslarida rivojlanishi haqiqat ekanligi;
- Tarix milliy va umuminsoniy xotira, millat va xalqlarning joni, tani hamda g'oyaviy-mafkuraviy muhofaza quroli ekanligi.

2. O'zbekiston tarixi fanining metodologik (uslubiy), ilmiy usul va tamoyillari. Ular quyidagilardan iborat:

- Ilmiy xolislik (ob'ektivlik);
- Tarixiy – tahliliylik;
- Mantiqiy – uzviylik;
- Vorislik va xronologik izchillik;
- G'oyaviylik va vatanparvarlik;
- Qiyoslash, kuzatish va umumiyashtirish;
- Baxslashish, munozara yuritish va asoslab berish;
- Matematik hisoblash;
- SHakllash va modellashtirish;
- Ayrimlikdan umumiylikka (induksiya) va umumiylikdan ayrim (juz'iy)likka (deduksiya);
- Etnografiya, arxeologiya, antropologiya, geneologiya, matematika kabi ko'plab yordamchi fanlarning yutuqlari hamda usullaridan ham keng foydalanish;

Bizning tariximiz ham, jahon tarixi ham din (aniqrog'i dinlar) tarixi bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy hayotni dindand, dinni ijtimoiy hayotdan ajratib bo'lmaydi. Agar ajratilsa, tarixga ham, dinga ham mantiqqa ham zid bo'ladi. Ma'lumki, sovet tarix fani tarixni soxtalashtirdi, din ilmga zid, tarixiy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi degan dahriylikka amal qildi. Tarix qanday bo'lsa, uni shundayligicha o'rganish ustivor bo'lmog'i kerak. SHuning uchun ham u din bilan mu'tadil, mutanosiblik asosida o'rganilmog'i hozir eng asosiy zaruriyat bo'lib turibdi. Bu esa, yoshlarni har xil din niqobidagi dinga aloqasi bo'lmagan terroristik guruhlariga adashib kirib qolishlarining oldini oladi, shuningdek, tariximizni haqqoniy va to'la yozilishiga imkon beradi.

Tarixiy-tanqidiylik tamoyili tariximizda qadimdan muarrixlar tomonidan qo'lanib kelingan eng qulay usul hisoblanadi. Bu usul tarixiy voqea va

hodisalarning nechog'liq to'g'ri hamda noto'g'riligini aniqlashga, tarixni haqqoniy va to'g'ri yozilishiga yaqindan yordam beradi.

Istiqlol tufayli o'z tariximizni o'zimiz yozish va tarix fani metodologiyasini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ldik. O'tgan davr ichida O'zbekistonning yangi tarixi yozildi va tarix fani jadal rivojlanmoqda. Butunlay yangi ruh va mazmundagi ilmiy qarash (konsepsiya)lar paydo bo'ldi, o'quv qo'llanma va darsliklar, tarixiy asarlar chop etildi. Bu o'rinda yuqoridagi metodologik ilmiy-nazariy asos va ularning ahamiyati katta bo'ldi.

3. O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalalari.

O'rta Osiyo mintaqasi jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lib, insoniyat qadimgi tarixi va madaniyati o'chog'laridan biri hisoblanadi. Uzoq yillar mobaynida olib borilgan tadqiqotlar natijasida mintaqaning turli viloyatlarida bir umumiy, bir-biriga o'xshash, ko'p hollarda bir-birini takrorlaydigan madaniyatga oid yodgorliklar topib o'rganilgan. CHunonchi, O'rta Osiyo hududlarida qadimgi davrlarda yuz bergan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bir-biriga yaqin bo'lib, turli migratsion jarayonlarga qaramasdan bu hududda yashagan qadimgi qabilalar va elatlarni umumiy va etnik ildizlar birlashtirib turgan. SHuning uchun ham O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy taqdiri qadimgi davrlardan boshlab bir-biriga uzviy bog'langan bo'lib, qadimgi davrlar haqida so'zlaganimizda "O'rta Osiyo tarixi" va "O'zbekiston tarixi" atamalarini yonma-yon ishlatishimizning boisi ham ana shundadir.

Ma'lumki, nafaqat O'zbekiston, balki butun insoniyat tarixi uzoq va murakkab jarayon bo'lib, tarixiy-madaniy voqealarga nihoyatda boy hisoblanadi. So'nggi yillarda O'rta Osiyoning turli hududlarida arxeologiya, antropologiya, etnografiya va numizmatikaga oid ko'plab kashfiyotlar qilindi hamda tariximizni xolisona yoritish uchun xizmat qiladigan muhim ma'lumotlar to'plandi. Ushbu ma'lumotlar va ashyolar o'lka tarixining qadimgi bosqichlaridagi iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlari haqida yanada to'laroq tasavvurlar hosil qilish imkonini berib, ular eng qadimgi xo'jaliklar va mehnat qurollari, zamonaviy qiyofadagi odamning paydo bo'lishi, xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllariga o'tilishi, ishlab chiqarishda metallning ishlatila boshlanishi, ayirboshlash va savdo sotiq, ilk shaharlar va davlatlarning tashkil topishi kabi ko'plab tarixiy-madaniy jarayonlar bilan bog'lanadi. Tarixni davrlashtirishda ushbu jarayonlarga asosiy e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston tarixini zamon talablariga asoslanib davrlashtirish masalasida olimlar orasida hamon bahslar davom etmoqda. Bu masala yuzasidan, xususan, eng qadimgi davrlardan bugungi kunga qadar bo'lgan tariximizni davrlashtirishda e'tibor berilishi lozim bo'lgan tarixiy-madaniy jarayonlar, masalaga sivilazitson yondoshuv, davrlashtirishning metodologik asoslari kabilarga A.Asqarov, E.Rtveladze, A.Sagdullaev va boshqa olimlar e'tibor qaratgan bo'lishlariga qaramay, davrlashtirish masalalari to'la echimini topmagan. So'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlardan kelib chiqib, O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalalariga ham qisqacha to'xtalib o'tishni lozim topdik. CHunki,

o'rganilayogan tarixni avvalo, xronologik izchillikda davrlarga bo'lib, har bir davrning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib darslik nuqtai nazaridan ma'ruzalar belgilash hamda dars soatlarini taqsimlash maqsadga muvofiqdir. Qanchalik sodda ko'rinmasin, ushbu jihat ham murakkab masala hisoblanagan tarixni to'g'ri davrlashtirishni talab etadi. Masalaning eng muhim tomoni esa, yoshlarimizga ilmiy asoslangan davrlashtirish asosida tarix fanidan ta'lim berishdir.

YUqorida ta'kidlanganimizdek, mustaqillik davriga kelib, haqqoniy tariximizni yaratish borasida olib borilgan tadqiqotlar tufayli sovet davri mafkurasiga asoslangan besh bosqichli formatsion davrlashtirish inkor etildi. Qadimgi tarixni davrlashtirish masalasida tarixiy-madaniy taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy omillariga asosiy e'tiborni qaratish g'oyalari paydo bo'ldi. Xususan, A. Sagdullaevning fikricha, O'rta Osiyo tarixining eng qadimgi davri bir necha yuz ming yillarni o'z ichiga oladi. Evropa va Osiyo hududlarida tarixiy va madaniy jarayonlar rivojlanishining notekisligi, ayniqsa, turli davrlarda moddiy madaniyatdagi o'zgarishlarning bir-biriga mos kelmasligi tufayli, ayrim hududlarga tegishli tarixiy sana va davrlashtirish bir-biridan farqlanadi.

A.Asqarovning fikricha, O'zbekiston tarixi jahon tarixining tarkibiy qismidir. Bu zaminda yuz bergan tarixiy jarayonlarni jahon tarixidan ajratib o'rganish mumkin emas. Ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarining mahsulidir. Har bir xalq er kurrasining qaysi mintaqasida yashamasin, taraqqiyotning barcha bosqichlarini u yoki bu darajada bosib o'tishi shart. Ammo, jamiyat rivojlanishi hamma erda birday kechmagan. Jamiyatning notekis rivojlanish qonuniyati esa, qadimgi zamonlarda ko'proq mintaqaning tabiiy-gegrafik va ekologik imkoniyatlariga bog'liq bo'lgan. Jamiyat hayotida yuz beradigan tub ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, O'rta Osiyo tarixining rivojlanish darajasi va ana shu mintaqa tarixi taqozo etgan holatdan kelib chiqib, O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston tarixini davrlashtirish mumkin. Tadqiqotchi qiyosiy tahlillar hamda tarixiy jarayonlarni ob'ktiv aks ettiruvchi omillarga asoslanib O'zbekiston tarixining eng qadimgi davrdan bugungacha bo'lgan davrini ettita katta xronologik davrga bo'ladi.¹ Ammo, olimning bu davrlashtirishi biroz ixchamlashtirishni talab etadi.

Bizga qadar olib borilgan tadqiqotlarning qiyosiy tahlillari hamda mavjud adabiyotlarni o'rganish asosida O'zbekiston tarixini davrlashtirish quyidagi ko'rinishda taklif etiladi:

1. O'zbekiston tarixining eng qadimgi davri. Bu davrni o'z navbatida quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin: a) O'rta Osiyoda ibtidoiy to'da davri – bu davr moddiy madaniyat taraqqiyotiga qarab xronologik jihatdan 1 mln. – 40 ming yil avval ya'ni, ilk va o'rta paleolit davrlarini o'z ichiga oladi; b) urug'chilik jamoasi davri – so'nggi paleolitdan boshlab urug'chilik, jamoalarining shakllanishi va mezolit, neolit, eneolit davrlarida ularning taraqqiy etishi (12-4 m.y.). Bu davr ijtimoiy boshqaruvning vujudga kelishi va rivojlanishi bilan izohlanadi.

¹ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007. – Б.15-23.

2. Ilk davlatchilikka o'tish va davlatchilikning rivojlanishi davri.

Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot nuqtai nazaridan bu davr quyidagi bosqichlarga bo'linadi: a) O'rta Osiyoda ilk shahar madaniyatining paydo bo'lishi hamda dastlabki davlatchilik tizimiga o'tish davri (mil. avv. III – II ming yillikning birinchi yarmi); b) ilk davlatlarning paydo bo'lishi hamda ma'muriy-hududiy boshqaruvining rivojlanish bosqichlari (mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi-antik davri). Bu davr dastavval bronza, keyinroq esa temirning xo'jalik sohalariga jadallik bilan kirib kelishi natijasida mehnatning dastlabki ijtimoiy taqsimoti, ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti, siyosiy birlashmalar, Qadimgi Baqtriya va Xorazm kabilarning paydo bo'lishi, O'rta Osiyoning Ahamoniylar, Makedoniyalik Aleksandr, Salavkiylar kabi polietnik davlatlar tarkibida rivojlanishi, xalqaro va o'zaro madaniy-iqtisodiy aloqalarning taraqqiy etishi bilan izohlanadi.

3. O'zbekiston tarixining o'rta asrlar davri. Bu davr o'z navbatida quyidagi bosqichlarga bo'linadi: a) ilk o'rta asrlar; b) rivojlangan o'rta asrlar; v) so'nggi o'rta asrlar bosqichi. Xronologik jihatdan V asrdan XVIII -XIX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan bu davrning birinchi bosqichida O'rta Osiyoda er egaligi munosabatlari o'zgarib, mulkchilikning turli shakllari (xususiy mulk, jamoa mulki, vag'nze) paydo bo'ldi, etnomadaniy jarayonlar jadallanib, mahalliy hokimiyatchilik davlat tizimining asosiga aylanadi. Ikkinchi bosqichda markazlashgan davlatchilik an'analari kuchayib, O'rta Osiyoda islom dini keng yoyiladi, ilm-fan va madaniyat yuqori darajada rivojlanib bu sohada uyg'onish yuz berdi, etnik jihatdan xalqlarning shakllanishi nihoyasiga etdi, er egaligi va mulkchilikning turli ko'rinishlari mavjud bo'ldi. Uchinchi bosqichda (XVII asrdan boshlab) hokimiyat uchun o'zaro kurashlar avj olib O'rta Osiyo hududlari xonliklarga bo'linib ketdi.

4. O'zbekistonda Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi va sovetlar hukmronligi davri. Xronologik jihatdan XIX asrning o'rtalaridan 1991 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan bu davr mustamlakachilik davri va sovet davri bosqichlariga bo'linadi. Birinchi bosqichda chorizm bosqinchiligi tufayli O'rta Osiyo Rossiyaning xom-ashyo bazasiga aylanib, bu hududlarga rus kapitali jadallik bilan kirib keldi, mahalliy ishlab chiqarish va hunarmandchilikka putur etdi, milliy-madaniy qadriyatlarga e'tibor berilmadi, natijada milliy ozodlik haraklari avj olib jadid namoyondalari rahnamoligida milliy ma'rifparvarlik g'oyalari yoyildi. Ikkinchi bosqichda, dastavval milliy mustaqilliq uchun qurolli va g'oyaviy kurashlar avj olgan bo'lsa-da, ular beayov bostirilib, jamiyat taraqqiyoti kommunistik mafkuraga bo'ysundirildi, mulkchilikda davlat monopoliyasi ustunlik qildi, "o'z taqdirini o'zi belgilaydigan xalqlar" va sovet respublikalari amalda "markaz" manfaatlariga bo'ysundirildi.

5. O'zbekistonning mustaqillik va milliy istiqlool davri. Respublika Prezidenti Islom Karimov mustaqillik davrida mamlakatimiz hayotining barcha sohalarida amalga oshirilgan ulkan o'zgarishlarni, respublika aholisining serg'ayrat va fidokorona mehnati tufayli qo'oga kiritilgan katta yutuq va natijalarni, ularning mohiyati va ahamiyatini hisobga olib mustaqil taraqqiyot ikki bosqichga bo'linishini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berdi. Birinchi bosqich 1991-2000

yillarni o'z ichiga olib, bu davrda mustaqillikning mustahkam poydevori bunyod etilib, "o'zbek modeli" asosida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot sari yo'l tutildi, O'zbekiston jahon hamjamiyati tomonidan tan olindi, milliy istiqlol mafkurasi jamiyat hayotida keng kirib bordi.

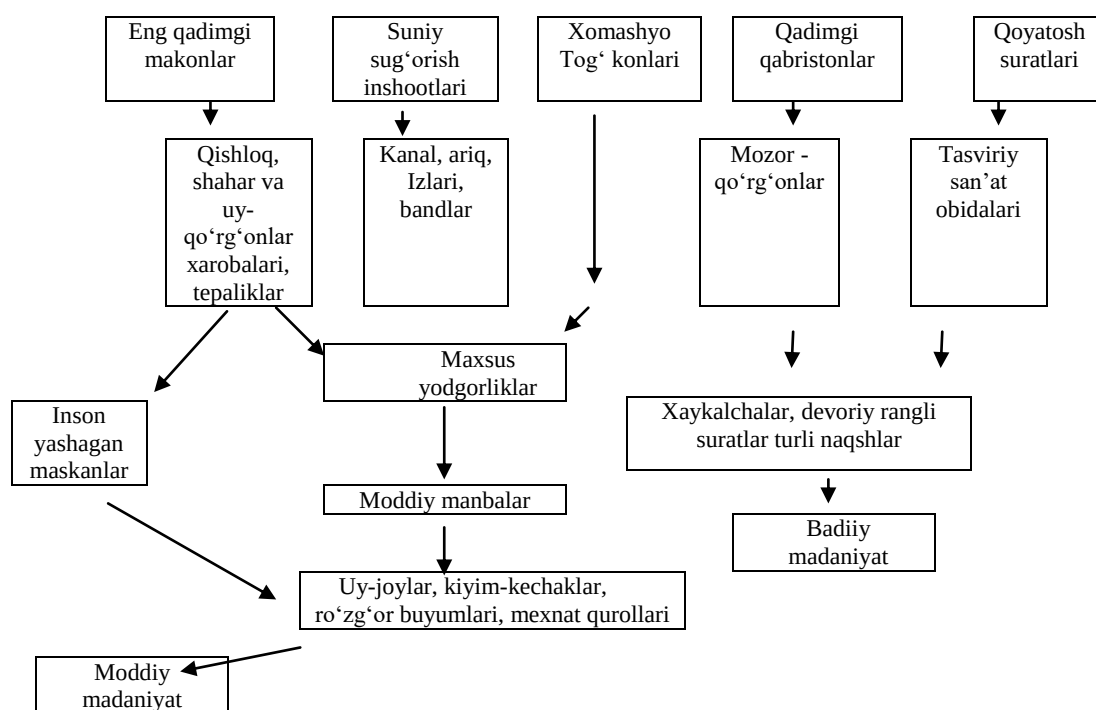
2001-2007 yillarni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich, I.Karimov ta'biri bilan aytganda, "fan demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri esa iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta'minlashda g'oyat muhim rol o'ynagan davr bo'ldi". 2007 yildan keyingi davr esa davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish, sud huquqi va axborot sohasini isloh qilish, saylov huquqi erkinligini ta'minlash, fuqarolik institutlarini rivojlantirish, bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish davri bo'lib qoldi.

Ta'kidlash lozimki, taklif etilayotgan ushbu davrlashtirish bu mavzuni yakunlamaydi. Tarix fanini o'qitish borasida dolzarb bo'lib turgan davrlashtirish masalalari hali jiddiy bahs-munozaralarga sabab bo'lishi tabiiydir. Ammo, bu yo'nalishda aniq konsepsiya ishlab chiqilib, o'quv jarayoniga joriy etilishi davr talabidir.

4. O'zbekiston tarixini o'rganishda manbalar va yordamchi fanlar.

O'zbekiston tarixi fani va tarixni o'rganishda manbalarning o'rnini va ahamiyati behad katta. SHuning uchun ham ular millat va xalqning ma'naviy-madaniy merosi, bebaho madaniy-tarixiy boyligi hisoblanib, maxsus hujjatxona (arxiv)larda, kutubxona va muzeylarda hamda oilaviy arxivlarda juda avaylab, ehtiyotkorlik bilan saqlanmoqda. Xalq og'zaki ijodi orqali tillardan tillarga meros bo'lib o'tib kelayotgan tarixiy voqea va xodisalar bayoni, **norrativ** materiallar asosida bizagacha etib kelmoqda. Binobarin, aynan tarixiy manba va yodgorliklar orqaligina tarixni yoritish – tarixiy ma'lumotlarni, dalillarni olish orqali ularni qiyosiy solishtirish va tarixiy umumlashtirish, bo'lib o'tgan tarixiy-madaniy jarayonlar hamda voqea-hodisalarning sabablari va oqibatlarini, mazmun-mohiyatini tahlil qilish, tahlillar asosida esa ilmiy asoslangan xulosalar berish imkoniyatlari kengayadi. Oddiyoq qilib aytganda, ma'lum manbalar va ularni umumlashtirmasdan turib haqqoniy tarixni yaratish mumkin emas.

Arxeologik yodgorliklar va moddiy manbalar turlari

Tarixiy manbalar davr nuqtai nazaridan qadimiy va joriy (kundalik) ahamiyatga ega bo'ladi. SHuningdek, ular o'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra birlamchi va ikkilamchi ahamiyat maqomiga ham egadirlar. Birlamchi manbaga tarixiy hujjatlarning asl nusxasi kiradi. Ikkilamchi manba deb esa, birlamchi manbalarning e'lon qilingan nusxalari, maqola va kitob holatiga keltirilganlariga aytiladi.

Tarixiy manbalarga qadimdan qolgan barcha narsalar, ya'ni, insoniyat qo'li va aql-zakovati bilan yaratilgan barcha moddiy madaniyat buyumlari va ashyolar, inshootlar, yozma yodgorliklar, urf-odatlar, an'analar, tillar kabilar kiradi.

Zamonaviy adabiyotlarda O'zbekiston tarixini o'rganishning manbalari shartli ravishda quyidagi oltita guruhga bo'linadi:

1. **YOzma manbalar** – epigrafik yodgorliklar, ya'ni, tosh, metall, suyak va sopolga bitilgan bitiklar, «Avesto», mixxab yozuvlar, qadimgi va o'rta asrlar mualliflarining xabarlar, graffitlar, ya'ni, qo'l bilan binolar, metall buyumlar, idishlarda qoldirilgan izlar, papirus, pergament va qog'ozlardagi qo'lyozmalar, chop etilgan materiallar.

2. **Moddiy yoki arxeologik manbalar** – arxeologik tadqiqotlar natijasida o'rganiladigan mehnat va jangovar qurollar, hunarmandchilik buyumlari, idishlar, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyimlar, chorvachilik anjomlari, tangalar, san'at buyumlari, me'morchilik inshootlari, uy-joy qoldiqlari, mudofaa inshootlari kabilardir. Moddiy manbalar yozuvsiz zamonlardagi tariximizni tiklash uchun ulkan ahamiyat kasb etadi.

3. **Etnografik ma'lumotlar** – eng qadimgi davrdan boshlab so'nggi o'rta asrlarga qadar odamlarning yashash tarzi va turmushi, urf-odatlar va an'analar, bayramlar va diniy e'tiqodlar, xo'jalik yuritish udumlari, ma'lum qabilalar, elatlar va etnik guruhlarga xos bo'lgan an'analar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

4. **Lingvistik ma'lumotlar** – qadimgi tillarning yozma, badiiy va og'zaki nutqda aks etishi, turli xalqlar tili va lahjasidagi o'xshashliklarning tarixiy ildizlari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ushbu ma'lumotlar xalqlar va elatlarning etnik kelib chiqishi hamda mashg'ulotlari, migratsion jarayonlar, diniy e'tiqodlar, madaniyat, turmush tarzini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

5. **Kinofotohujjatlar** – nisbatan yangi, voqea-hodisalar va ma'lum shaxslar bo'yicha ilgari surilgan fikrlarning tasdig'i hisoblanadi.

6. **Arxiv materiallari** - XIX asrning o'rtalaridan boshlab bugunga qadar ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy jarayonlarni o'rganishda markaziy va joriy arxivlarda saqlanayotgan ma'lumotlar juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy manbalarni o'rganishning o'zi, ya'ni, manbashunoslik - tarix fanining maxsus sohasi bo'lib, tarix fani rivojlanishi va tarix yozilishida o'ta muhim ahamiyatga ega. Hozirgi paytda manbashunoslik fani keng rivojlanmoqda. U yuqorida ko'rsatilgan metodologik ilmiy-nazariy, g'oyaviy-mafkuraviy asos va ilmiy usullarga tayanadi.

Manbashunoslik fani asosan tarixiy manbalarni o'rganish bilan mashg'ul bo'lib, manbalarning qimmatini, haqiqiy va haqiqiy emasligini aniqlash bilan birga ularni turkumlarga ajratadi. Masalan, moddiy va ma'naviy yodgorliklar hamda ashyoviy – etnografik, lingvistik va og'zaki (folklor) manbalar shular jumlasidandir. Manbashunoslik manbalarni aniqlash va saralash, ularning ilmiy qimmatini belgilash, tahlil qilish, yaratilish tarixi, shart-sharoitini o'rganish kabi sohalarga bo'linadi.

Xulosa shuki, manbalar tarixiy jarayon va voqeliklarning o'zida real aks ettirgan bo'lib, tarixiylikning in'ikosi bo'lmog'i kerak. Mana shunda ularning tarixiy ahamiyati, tarixiy ekanligi yuqori bo'lib, tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishiga yaqindan yordam beradi.

Ma'lumki, tarixni xalq yaratadi. Minglab yillar davomida yaratilgan ushbu tarixni o'qitish va o'rganishda yordamchi fanlarning ahamiyati beqiyosdir. CHunonchi, arxeologiya, etnografiya, antropologiya, numizmatika, lingvistika, tarixshunoslik, atamashunoslik, sotsiologiya, tarixiy demografiya, tarixiy geografiya, geopolitika, falsafa, o'lkashunoslik, kartografiya, iqtisod, madaniyatshunoslik, dinshunoslik kabi yo'nalishlar yordamchi fanlar jumlasidandir. Lekin, O'zbekiston tarixini yaratishda bir kator yordamchi fanlar ma'lumotlari olimlar e'tiboridan chetda qolmoqda.

Misol uchun, mavjud o'quv qo'llanmalari va darsliklarning aksariyatida yoritilayotgan mavzuning **tarixshunosligi** berilmaydi. Mutaxassis talabalar uchun yaratilayotgan darsliklarda qisqacha, ekskurs tarzida ma'lum davr, mavzu va muammo bo'yicha tarixshunoslik yoritib berilsa, kelajakda tadqiqot ishlarini olib borishi mumkin bo'lgan iqtidorli yoshlarimiz uchun foydadan holi bo'lmaydi. SHuningdek, tarixshunoslikdan boxabar bo'lish - yosh olimlarning istiqbolli va dolzarb mavzularni tanlashlari uchun katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston tarixi bo'yicha yangi avlod o'quv adabiyotlarni yaratish bo'yicha e'tibor berilishi lozim bo'lgan muhim masalalardan yana biri – **tarixiy demografiya** masalalaridir. Bu yo'nalishda ma'lumotlar ko'p. CHunki ilgari davrlarda bo'lgani kabi bugungi kunda ham mamlakatimizda aholi bilan bog'liq bo'lgan muammolar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy- gumanitar fanlarning ham muhim tadqiqot ob'ektiga aylangan. Binobarin, mutaxasislarning e'tirof etishlaricha, jamiyat taraqqiyotining turli davrlariga oid aholi sonining o'sishi yoki kamayishi, ularning sabablaari va omillari, tabiiy sharoit tufayli bo'lib o'tgan migratsiya jarayonlari yoki mustamlaka va sovet davridagi ko'chirishlar tufayli hudulardagi etnik holatlarning o'zgarishi masalalari talabalar o'rganishi va bilishi lozim bo'lgan mavzular sarasiga kiradi.

“O'zbekiston tarixi” fani bo'yicha o'quv adabiyotlari yaratishda **tarixiy geografiya** va **toponimika** masalalariga ham alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Maktab va o'rta mahsus ta'lim uchun yaratilgan ayrim darsliklarda haritalar berilgan bo'lsada, oliy ta'lim adabiyotlarida bu narsa deyarli yo'q hisobi. Tarixiy geografiya va toponimika bilan bog'lik bo'lgan – tog'lar, daryolar, ko'llar, dasht hududlari, tekisliklar, voha va vodiylar, qadimgi makonlarning joylashuvi, xududlarning chegaralari, joy nomlari hamda ularning mazmun – mohiyati, kelib chiqishi kabi ko'plab masalalar bo'yicha ma'lumotlar olish talabalar bilimining yanada chuqurlashuviga keng imkoniyatlar yaratadi.

SHuningdek, geografik nomlar, ularning ma'lum halqlar va elatlar yashaydigan xudularda paydo bo'lganligi, bu jarayon tabiiy - geografik shart – sharoit, ho'jalik shakli, turmush – tarzi, urf – odat va an'analar bilan bog'liq bo'lganligi bois ham soha mutaxassislari tor yo'nalishli tadqiqotilarda tarixiy geografiya va toponimikani chetlab o'tolmaydilar.

Olimlarning e'tibor berishlari lozim bo'lgan yana bir muhim jixat – **madaniy meros** masalasidir. CHunki o'z tarixini chuqur anglagan, o'rgangan va bilgan xalq yoki millat hech qachon o'zligini yo'qotmasligi barchaga ayon. SHuningdek, so'nggi yillarda halqimizning o'z yurti madaniyati, qadriyatlari va madaniy merosiga bo'lgan munosabati tubdan o'zgardi. Aynan shuning uchun

ham madaniy merosni targ'ib etish yoshlarimizda tarixiy ongning rivojlanishiga, o'z ajdodlarining qanday buyuk shaxslar bo'lganligini, mahaliy madaniyatning jahon sivilizatsiyada tutgan o'rnini anglab etishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash lozimki, madaniy taraqqiyot natijasi bo'lgan sivilizatsiya o'chog'larining paydo bo'lishi tasodifiy hol bo'lmasdan, ma'lum xududlar uchun xos bo'lgan qonuniyatlar asosida yuz bergan voqeilikdir. Madaniy mintaqalarning shakllanishida landshaft, ho'jalik yuritish usulari, aholi nufuzi, etnik-madaniy omillar, ehtiyojlar hilma-hilligi, ma'naviy omillar (din, ahloq, til, an'analar, urf-odatlar) ishtirok etadi va ular turli madaniy mintaqalarda chuqur iz qoldiradi. CHunonchi, sivilizatsion taraqqiyot – ishlab chiqaruvchi ho'jaliklarning xilma-hilligi, rivojlanish darajasi, o'zaro aloqalar va munosabatlar hamda ijtimoiy-siyosiy vaziyatga bevosita bog'liqdir. Ushbu jarayonlarni bilish va his etish formatsion yondashuvlardan voz kechilgan bugungi kunda talabalarimiz uchun juda muhim masala hisoblanadi.

5. O'zbekiston tarixini o'qitishning ahamiyati

Taraqqiy etgan millatlarning o'z tarixini yaxshi bilishi va qadrlashi, tarixiy yodgorlik va obidalarini e'zozlashi, ko'z qorachig'idek asrashining ko'pgina sabablari bor. Bu eng avvalo, tarix insoniyat paydo bo'lganidan to hozirgacha davom etib kelayotgan ijtimoiy jarayon oynasi ekanligi bilan bog'liqdir. Ikkinchidan esa, butun insoniyat shu tarixga qarab, o'z o'tmishi va borligini anglaydi, kelajak rejalarini belgilaydi. Boshqacha bir ma'noda tarix buyuk faylasuf va donishmanddir. Uning mana shu dono falsafasini to'g'ri anglagandagina, xalqlar o'z kelajagi uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Nasroniy (xristian)lik falsafasi asoschisi A.Avgustian (354-430 yy.) hozirgi eramiz boshidayoq, ya'ni bundan bir ming olti yuz yil oldin tarixning xalq va millatning taqdirida tutajak o'rnini ko'rsatib, shunday degan edi; "G'aflatda yotgan xalqni uyg'otish uchun avvalo, uning tarixini uyg'ot". XII asrning buyuk allomasi SHahobiddin Muhammad an-Nasaviy ham bu fikrni o'zining quyidagi sodda ko'ringan to'rtligida yanada teran ma'noda mana bunday bayon etadi:

Kimki tutmas qalbida tarixini,
U inson ham emas, olim ham emas.
Biroq kimki uqsa o'tmishini,
Ko'p boyitar o'z turmushini.

XXI asrga rivojlanishning zamonaviy taraqqiyot yo'li bilan kirib kelgan, boy madaniyati va bebaho ma'naviyatiga ega bo'lgan o'zbek xalqi o'zining ming yilliklar qa'riga kirib borgan tarixiy o'tmishi bilan alohida o'rin egallaydi. Hozirgi O'zbekiston Respublikasi hududlarida bo'lib o'tgan tarixiy-madaniy jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishlar, turli davrlarda xalq farovonligi va taraqqiyotini ko'zlab o'tkazilgan ko'plab islohotlar, shuningdek, yuksalish va inqiroz holatlari, chet el bosqinchilariga qarshi ozodlik kurashlari yurtimizning serqirra va rang - barang tarixidan dalolat beradi. SHu bois ham bu tarix eng qadimgi davrdan boshlab ko'p ming yillar davomida ajdodlarimiz va xalqimiz tarixi sifatida nafaqat o'zbekistonlik, balki xorij olimlari tomonidan ham tan olinib o'rganildi, tadqiq

etildi va ayni paytda ham shu yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlar izchillik bilan davom etmoqda.

O‘zbekiston davlat mustaqilligini qo‘lga kiritgach, mustabid sovet davridagi tarixga munosabatdan farq qilgan holda, o‘tmish tarixiga munosabat tubdan o‘zgardi. Haqqoniy tarixni tadqiq etish boshlanib, avvalo, tarixni davrlashtirishdagi besh formatsiyali noilmiy “izm”lardan voz kechildi. Zero, tarix ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar almashinuvi bo‘lmasdan, balki bir-birini almashtirib va to‘ldirib turuvchi, ma’lum xalqlar va elatlar, etnik guruhlar tomonidan yaratilgan sivilizatsiyalar hosilasi hamda zanjiri ekanligi respublika olimlari tomonidan yakdillik bilan e’tirof etildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning jamiyat ijtimoiy hayotida tarixning beqiyos ahamiyati haqidagi, tarixchi olimlarimizni asl manbalar va dalillarga asoslangan tariximizni yaratish borasida ilgari surgan “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q”, “Tarix – millat ko‘zgusi”, “Tarixiy xotirasi bor inson – irodali inson”, “Xalqimizni tarix bilan qurrolantirish zarur”, “O‘zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi” kabi ko‘plab asosli va katta ahamiyatga molik g‘oyalari respublika tarixchi olimlarini yangidan-yangi ilmiy tadqiqotlarga da’vat etayotganligini alohida ta’kidlash maqsadga muvofiqdir. Zero, YUrtboshimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “Milliy mafkurani shakllantirishdagi eng katta manba – bu haqqoniy yoritilgan tarixdir. Tarixni bilmay turib, mafkuraning falsafiy negizlarini anglab bo‘lmaydi”.

Tarixning yaratuvchisi va ijodkori xalqdir. Bo‘lib o‘tgan tarixiy-madaniy jarayonlar, voqea va hodisalar, islohotlarni xalqsiz va tarixiy shaxslarsiz tasavvur etish aslo mumkin emas. Tarix – xalqning fikr hamda tafakkurining hosilasidir. Aynan shuning uchun ham tarix – ibrat maktabi bo‘lib, o‘tmishda yo‘l qo‘yilgan nuqsonlarni anglash va ulardan tegishli saboq chiqarish, hushyorlik va ogohlikka, buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi turishga undovchi, milliy birlik, hamkorlik va bag‘rikenglikka chaqiruvchi beqiyos ahamiyatli maktabdir. SHundan kelib chiqib ta’kidlash lozimki, qadim o‘tmish bilan bugungi kunning, o‘tmish ajdodlarimiz bilan bugungi avlodlarimiz o‘rtasidagi bog‘liqlikni unutmasdan yanada mustahkamlash milliy taraqqiyotning asosiy kafolati hisoblanadi. Bunday bog‘lanishda esa tarix asosiy ko‘prik vazifasini bajaradi.

Haqqoniy yozilgan Vatan tarixini o‘rganish va o‘qitish shuning uchun ham kerakki, u soxta tarixiy tushuncha va tarixiy xotirasizlikka barham beradi, milliy g‘oya va mafkura takomillashuvini tezlashtiradi. Vatan tarixini o‘qitish va o‘rganish yana shuning uchun ham zarurki, xalqimiz undan ruhiy quvvat olib, dushmanga bosh egmaslik, qayta mustamlaka qopqoniga tushmaslik, boshqalarga bo‘ysunmaslik, begona g‘oya va mafkura hamda zug‘umlar ta’siriga berilmaslik ma’naviyatiga ega bo‘ladi. Tarixni mukammal bilish, uning mazmun va mohiyati, falsafasini teran anglash millat uchun yuksak fazilat hisoblanadi.

O‘zbekiston tarixi fani oldida turgan asosiy vazifa quyidagilardan iboratdir: birinchidan, yoshlarga va bo‘lajak mutaxassis kadrlarga chuqur milliy va umuminsoniy tarixiy, g‘oyaviy-siyosiy, ilmiy-nazariy dunyoqarashni singdirish; ikkinchidan, yoshlarda milliy tafakkur, g‘urur va o‘zlikni, milliy vijdon va umuminsoniy barkomollikni tarbiyalash; uchinchidan, yoshlarda otashin

vatanparvarlik va milliy jasoratni, millat va Vatanga sadoqatlikni rivojlantirish; to'rtinchidan, yoshlarga milliy va tarixiy qadriyatlarni e'zozlash, asrab-avaylash ruhini singdirish, ularda yuksak ahloqiy fazilatlar (halollik, poklik, odillik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik, kamtarinlik, imon va e'tiqodlik)ni tarbiyalash; beshinchidan, yoshlarni Vatan va xalq, millat, ota-ona, farzand, tabiat va jamiyat oldidagi muqaddas burchlarni chuqur his etish va ularga sadoqatlik ruhida kamol toptirish.

O'zbekiston tarixi fani mana shu yuqoridagilar va bulardan boshqa o'zining xilma-xil imkoniyatlaridan kelib chiqib, komil insonni tarbiyalashga behad katta hissa qo'shadi. Vatan tarixining davlat boshqaruvi va qurilishida, jamiyat va insoniyat taraqqiyotida, millat va xalq hayotida tutgan o'rni hamda ahamiyati benihoya katta ekanligi qadim-qadimdan e'tirof etib kelinmoqda. Bunga tariximizning o'zi guvoh. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, tarixning bu ajoyib xislati va tarbiyaviy ahamiyati, kuch-qudratini barchamiz teran his etishimiz va anglab etmog'imiz lozimdir.

Tayanch so'zlar

Fanning predmeti va ob'ekti, o'quv jarayoni, ijtimoiy fanlar, inson omili, millat o'tmishi, tarixiy makon, voqea-hodisalar, bog'liq fanlar, soha tarixi, inson va tabiat, millat tarixi, tarix falsafasi, o'tmish tajribasi, mentalitet, fan metodologiyasi, ilmiy-nazariy asoslar, usullar, tamoyillar, ijtimoiy zaruriyat, nazariya, o'rganish evolyusiyasi, fan tamoyillari, sivilizatsion yondoshuv, metodologiyaning tamoyillari, davrlashtirish, tarixiy manbalar, yozma manbalar, moddiy manbalar, etnografik ma'lumotlar, lingivistik ma'lumotlar, kinofotohujjatlar, arxiv manbalari, yordamchi fanlar, manbashunoslik, tarixiy geografiya, tarixiy demografiya, toponimika, madaniy meros, fanning ahamiyati va vazifalari.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston tarixi fanining fan sifatida tutgan o'rniga baho bering.
2. O'zbekiston tarixi fanining predmeti va ob'ekti haqida ma'lumot bering.
3. O'zbekiston tarixi fanining usullari va tamoyillari haqida nimalarni bilasiz?
4. O'zbekiston tarixini davrlashtirishda nimalarga asosiy e'tibor berish lozim?
5. O'zbekiston tarixi fanining metodologiyasi deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekiston tarixini o'rganishdagi manbalar haqida ma'lumot bering.
7. O'zbekiston tarixini o'rganishda yordamchi fanlar haqida qanday fikr bildirasiz?
8. O'zbekiston tarixini o'rganishning ahamiyati to'g'risida gapirib bering.

1-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: SHarq, 1998.

3. Karimov I.A. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007. – B.15-23.
5. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004. – B.18-21.
6. Toshpo'latov T., G'afforov YA. Tarix o'qitish metodikasi. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2010.
7. Rasulov A., Isoqboev A. Tarix fanining ilmiy tadqiqot asoslari va uslubiyoti. – Namangan, 2008.
8. Eshov B. O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalalari. // O'zbekiston tarixi fanidagi innovatsiyalar. – Toshkent: Noshir, 2012. B.278-385.
9. O'zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2003. 1-mavzu.
10. SHamsutdinov R., Karimov SH. Vatan tarixi. Birinchi kitob. – Toshkent, SHarq, 2010. (Lotin alifbosida).

I. O‘ZBEKISTON TARIXINING ENG QADIMGI DAVRI.

2-mavzu. O‘zbekiston jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi.

Reja:

1. O‘zbekiston sivilizatsiyasi haqida qisqacha ma’lumot.
2. Insoniyatning dastlabki ajdodlari. Antropogenez jarayoni.
3. Eng qadimgi davrni davrlashtirish. Paleolit davri.
4. Mil.avv. XII-IV ming yilliklarda O‘rta Osiyo.
5. Ibtidoiy tasviriy san’at. Bronza davri yutuqlari. YOzuv haqida yangi ma’lumotlar.
6. O‘zbekiston hududlarida ilk shaharlarning paydo bo‘lishi jarayonlari.
7. “Avesto” – O‘zbekiston tarixini o‘rganishdagi muhim manba va ma’naviy meros.

1. O‘zbekiston sivilizatsiyasi haqida qisqacha ma’lumot.

O‘zbekiston – insoniyat taraqqiyoti o‘choqlaridan biri, jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi ekanligi olimlar tomonidan e’tirof etilgan. Dastlabki sivilizatsiyalar, ularning paydo bo‘lishi va taraqqiy etishi, sivilizatsiyaning ilmiy-nazariy tahlili, sivilizatsiyalarga tarixiy-falsafiy yondashuv, umuman SHarq va G‘arb sivilizatsiyalarining qiyosiy tahlili tarixshunosligiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu yo‘nalishda A.Toynbi, O.SHPengler, K.YAspers, I.M.Dyakonov, V.Masson, A.Vasilev, M.Barg, M.Albedil, A.Koptev, YU.YAkovets kabi olimlar tadqiqot ishlari olib borganlar. So‘nggi yillarda A.Asqarov, R.Sulaymonov, E.Rtveladze, A.Sagdullaev, O‘.Mavlonov, T.SHirinov, SH.SHaydullaev, B.Eshovlarning tarixiy tadqiqotlarida “Turon sivilizatsiyasi”, “O‘rta Osiyo sivilizatsiyasi”, “O‘zbekiston sivilizatsiyasi” kabilar qiyosiy tahlillar asosida e’tirof etilgan.

Dunyo tarixidagi turli hududlarda ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy sharoitlardan kelib chiqib turli davrlarda o‘ziga xos sivilizatsiyalar taraqqiy etganligini kuzatish mumkin. O‘zbekiston hududlarida ham sivilizatsiya jarayonlari o‘ziga xos yo‘nalishda taraqqiy etib borgan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishdagi o‘zaro ta’sir inkor etilmaydi. Zero, YUrtboshimiz ta’kidlaganidek, “tariximiz kabi, qadimgi madaniyatning yaratilishida ham ko‘plab etnik guruhlar, el-elatlar o‘z ulushini qo‘shgan. Bu tabiiy hol, chunki, hech qachon, hech qaerda faqat bitta millatga mansub madaniyat bo‘lmaydi. Har qanday sivilizatsiya ko‘pdan-ko‘p xalqlar, millatlar, elatlar faoliyatining va samarali ta’sirining mahsulidir”.

“Sivilizatsiya”- lotincha so‘z bo‘lib (“civilis”), aynan tarjimasi “grajdanlar”, “jamiyatning erkin, ozod a’zolaridan tashkil topgan tuzum, davlatchilik” degan ma’noni anglatadi. Ijtimoiy fanlarda sivilizatsiya tushunchasi asosan madaniyat va madaniy taraqqiyotining barcha qirralarini ifodalovchi tushuncha sifatidagi mazmun kasb etadi. Ushbu mazmunni qisqacha ta’riflaydigan bo‘lsak, sivilizatsiya tushunchasi – muayyan hududlarda yashaydigan odamlarning turmush tarzi va xo‘jalik yuritish faoliyati, ushbu odamlar hamda hududlar o‘rtasidagi o‘zaro

munosabatlar, ma'lum davrlarda yaratilgan ma'naviy va moddiy madaniyat, jamiyatning taraqqiy etish jarayonida odamlarning ijodiy imkoniyatlari va qobiliyatining samarasini anglatadi. SHu nuqtai nazardan ham sivilizatsiya insoniyat taraqqiyotining asosiy mezon sifatida talqin etiladi. Binobarin, O'zbekiston hududlarida taraqqiy etgan sivilizatsiya ham jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi hisoblanadi.

Dunyoning turli burchaklarida yashaydigan xalqlarning tarixning turli davrlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarda erishgan yutuqlari hamda taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishini sivilizatsiya tushunchasi o'zida aks ettiradi. Bu taraqqiyot bosqichi insoniyatning paydo bo'lishi va rivojlanishi, jamiyatning rivojlanish darajasi, moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksalishi, qabilalar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bilan izohlanadi.

So'nggi yillarda O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlarda olib borilgan ko'plab tarixiy-arxeologik tadqiqotlar bu mintaqada qadimgi SHarq sivilizatsiyasining shakllanishi va rivojlanishida o'ziga xos o'rin tutganligini asoslab beruvchi ko'plab ma'lumotlar – ashyoviy dalillarni yuzaga chiqardi. Ularning natijasi o'laroq, yuqorida eslatganimizdek, "O'rta Osiyo sivilizatsiyasi", "Turon sivilizatsiyasi", "O'zbekiston sivilizatsiyasi" kabi atamalar ilmiy tadqiqotlar va nashrlarda keng ishlatila boshlandi.

Hozirgi O'zbekiston hududlarining ulkan Evroosiyo mintaqasi markazida, muhim savdo-madaniy yo'llar kesishgan chorrahasida joylashganligi tarixan belgilangan bo'lib, bu holat mamlakatimizni kishilik tarixining ilk bosqichlaridayoq SHarq va G'arb duoyosi o'zaro muloqotga kirishadigan joy sifatidagi ahamiyatini belgilab berdi. SHuning uchun, ham tarix fanining hozirgi taraqqiyot bosqichida Vatanimiz tarixini jahon sivilizatsiyasining ajralmas muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganish talabalar uchun o'ta ahamiyatli hisoblanadi.

O'quvchilar shunga alohida e'tibor berishlari lozimki, O'rta Osiyo sivilizatsiyasi turli hududlarda turli davrlarda shakllandi va rivojlandi. Misol uchun, mintaqaning janubiy hududlarida yashagan qadimgi qabilalar mil.avv.VI ming yillikdayoq dehqonchilikka o'tib, unumdor xo'jalikni rivojlantirgan bo'lsalar, bu davrda shimoliy hududlardagi qabilalar asosan ovchilik, baliqchilik va chorvachilikning ilk shakllari bilan shugullanganlar. Bu notekislik jarayonini tabiiy-geografik sharoitlar va o'zaro aloqalar bilan izohlash mumkin. Bu o'rinda, O'rta Osiyoning cho'l va dasht hududlaridagi hamda daryo vohalari hududlarining rivojlanish darajasidagi madaniy notekislikni qiyosiy taqqoslab ko'rish (Kopetdog', Hisor, Zarafshon tog' oldi hududlari hamda Qizilqum, Qashqadaryo va Zarafshon vohasining dasht hududlari) muhimdir.

Undan tashqari, O'rta Osiyoda turli-tuman madaniyat yaratgan qadimgi aholining neolit davridayoq, ya'ni, mil.avv.VI-IV ming yilliklardagi o'zaro munosabatlari va bu aholining SHarqdagi, dastlavval Old Osiyodagi boshqa qadimgi sivilizatsiya o'chog'lari bilan uzviy aloqada bo'lishi ham mahalliy sivilizatsiyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Talabalar yana shunga e'tibor berishlari lozimki, O'zbekiston sivilizatsiyasining shakllanishi va bosqichma-bosqich rivojlanib borishida mintaqaviy va transmintaqaviy iqtisodiy-madaniy aloqalar tizimi jarayoni asosiy

o‘rin egallaydi. CHunochi, mahalliy sivilizatsiyaning shakllanishi va rivojlanishi murakkab tarixiy jarayon bo‘lib, u iqtisodiy va ishlab chiqaruvchi xo‘jalik turlarining paydo bo‘lishi, yoyilishi va evolyusiyasi, ilk boshqaruv shakllarining paydo bo‘lishi va taraqqiyoti, qadimgi aholi joylashuvi, migratsiyasi hamda etnogenez jarayonlari, davlatchilik, urbanizatsiya va shahar madaniyati rivoji, o‘zaro mahsulot almashuvi, savdo-sotiqning vujudga kelishi va taraqqiy etishi, ilk ulov va transport vositalaridan foydalanishiga o‘tilishi kabi ko‘plab ijtimoiy-siyosiy, harbiy, iqtisodiy hamda madaniy jarayonlar bilan bevosita bog‘liq holda kechgan.

YUqorida ta’kidlaganimizdek, uzoq asrlar davomida xalqaro savdo va aloqa yo‘llari chorrahasida joylashgan, hunarmandchilikda, dehqonchilikda va savdo-sotiqda qadim an‘analarga ega bo‘lgan O‘zbekiston va umuman, O‘rta Osiyoda o‘tgan asr va asrimiz boshlarida olib borilgan tadqiqotlar mahalliy sivilizatsiyalar taraqqiyoti masalalariga ko‘plab aniqliklar kiritish imkonini berdi. Xususan, tadqiqotlar natijasida topilgan ko‘pdan-ko‘p moddiy madaniyat buyumlari O‘rta Osiyo xalqlari ilk yozma manbalar – Ossuriya hujjatlari, Avesto, ahomoniylar podsholarining mixxat yozuvlari, qadimgi YUnon, Rim, Xitoy tarixchi hamda geograflarining asarlarida tilga olinishidan ancha ilgari davrlardayoq rivojlangan madaniyat yaratganliklaridan dalolat beradi. Bu esa zamonaviy talabalar bilishi muhim bo‘lgan holatdir.

Zamonaviy adabiyotlarda sivilizatsiya taraqqiyoti shartli ravishda ikki davrga bo‘linadi. Birinchi davr – bu dastlabki dehqonchilik o‘choqlarida yoki ularga yaqin joylarda vujudga kelgan birlamchi sivilizatsiyalar – qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hind, Xitoy, Mesoamerika, And sivilizatsiyalaridir. Sivilizatsiyalarning o‘zini o‘rab turgan olam bilan aloqalari ularning yutuqlarini qo‘shni hududlarga tarqatish uchun shart-sharoitlar yaratishi natijasida ikkilamchi sivilizatsiyalar – Suriya, Baktريا, Marg‘iyona, Anatoliya, Minoy, Krit-Miken, YApon va boshqa sivilizatsiyalar paydo bo‘lgan. Ularning madaniyati birlamchi sivilizatsiyalar madaniyatiga o‘xshash bo‘lishi bilan birga qaysidir jihatlari bilan farqlanadi. Ayrim holatlarda bu jarayon o‘zini vujudga keltirgan sivilizatsiyadan ajralib, mustaqil sivilizatsiyaga aylanishga imkoniyat yaratganki, antik davr sivilizatsiyasi bunga misol bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi davr. Ikkilamchi sivilizatsiyalar muttasil kengayishga intilib o‘z atrofida juda ko‘p aholini, ba‘zan bir nechta mahalliy sivilizatsiyalarni birlashtirgan. Natijada jamiyat dinlari shaklidagi mafkura paydo bo‘lgan. SHu tariqa sivilizatsiyalarning taraqqiyotida ikkinchi davr boshlanadi. Bu jarayon O‘rta Osiyoda mil.avv.VIII-VI asrlar davomida, Hindistonda mil.avv.VI-III asrlarda, Xitoyda mil.avv.III-II asrlarda, Evropada milodga yaqin davrlarda, Janubiy Amerikada XV asrda pishib etilgan edi.

Xullas, birlamchi yoki ikkilamchi bo‘lishidan qat’iy nazar, sivilizatsiya – bu dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi, shaharlar barpo etuvchi, o‘z yozuviga ega va ma’lum qadriyatlar bilan birlashtirilgan ijtimoiy organizmlarning muayyan tarixiy taraqqiyot bosqichidir.

2. Insoniyatning dastlabki ajdodlari. Antropogenez jarayoni.

Hozirgi davrda olimlarning katta guruhi odamzotning dastlabki vatani Afrika degan fikrni ilgari sursa, yana bir guruh olimlar Evropa deydilar. Boshqa bir guruh olimlar esa odam dastavval Osiyoning janubida paydo bo'lgan degan g'oyani ilgari suradilar.

Insoniyatning kelib chiqishi va rivojlanishi bir necha asrlar davomida tadqiqotchilar tomonidan o'rganilib turli nazariyalar yuzaga kelgan. Chunki "antropogenez" eng qadimgi davr tarixini o'rganishdagi muhim va dolzarb muammolardan hisoblanadi. Turli mamlakatlarda turli davrlarda yashagan mutafakkirlar insoniyatning paydo bo'lishi haqida ilmiy ta'rifga yaqin fikrlarni bayon etganlar. Xitoy, yunon faylasuflari mil. avv. VI-V asrlardayoq odamning kelib chiqishi tamomila tabiiy hodisa deb ta'riflashga uringanlar. Ko'pchilik tadqiqotchilar insonni mehnat va aqliy jihatdan kamol topishi natijasida hozirgi darajasiga etib kelgan, degan fikrni ilgari surishlariga qaramay, odamni xudo yaratganligi, yoki boshqa koinotdan kelib erga tarqalganligi haqidagi nazariyalar ham bor.

Olimlarning ilmiy faraziga ko'ra, biz yashayotgan Ona zamin bundan besh milliard yil ilgari paydo bo'lib, unda dastlab hech qanday hayot bo'lmagan. Ona er tarixi geologik jixatdan arxey, paleozoy, mezozoy va kaynazoy eralariga bo'linadi. Arxey erasi oxirlarida Erda juda oddiy mavjudotlar, paleozoyda esa suvda va quruqlikda yashovchi hayvonlar, mezozoyda sudralib yuruvchi jonzorlar, kaynazoyda sut emizuvchi hayvonlar paydo bo'ladi. Kaynazoy erasining to'rtlamchi davri bundan 3-3,5 mln. yil ilgarigi davrni o'z ichiga olib, bu davrda odamzotning dastlabki ajdodlari paydo bo'ladi.

Fanda insoniyatning paydo bo'lishi juda murakkab masala bo'lib, bu jarayon asosan arxeologik va antropologik ma'lumotlar bo'yicha o'rganiladi. Ammo, insoniyat paydo bo'lishining afsonalar, rivoyatlar, ilohiyot va koinot bilan bogliq bo'lgan nazariyalari ham mavjuddir. Misol uchun, yakka xudolikni targ'ib etgan barcha diniy ta'limotlarda insonning paydo bo'lishi yoki yaratilishi ilohiyot bilan bog'lanadi. Xususan, "Bibliya" ta'limotiga ko'ra, odamzot xudo tomonidan 7 ming yil ilgari "qizil loydan" yaratilgan. Muqaddas Qur'oni Karimda esa odamning loydan yaratilib Ollohning irodasi bilan unga jon ato etilgani ta'kidlanadi. Zardushtiylik dinida ham shunga o'xshash rivoyatlar mavjud. Insoniyatning ilk vakillari sifatida "Bibliya"da Adam va Eva, Qur'oni Karimda Odam ato va Momo havo, zardo'shtiylikda esa Iyim nomlari keltiriladi. Undan tashqari Evropa olimlarining insoniyat qandaydir kichik mavjudotlar (bakteriyalar)dan paydo bo'lganligi yoki koinotdan tushgan odam qiyofasidagi jonzorlar haqidagi nazariyalari ham bor.

Dunyoviy fanlar, xususan tarix fani yuqoridagi g'oya va nazariyalarni, hatto hozirgi paytdagi gepotezalar – ko'rinmas odam yoki koinotdagi odamlar kabilarni inkor etmagan holda antropogenez jarayonini ilm-fan yutuqlarida erishilgan natijalarning dalillarga asoslanib o'rganadi. Tarix fanida insoniyat tabiatning bir qismi bo'lib, u erdagi taraqqiyotning ma'lum bosqichida vujudga kelib uzluksiz izlanish va mehnat tufayli takomillashib borganligi haqidagi xulosalar qolgan barcha nazariyalar hamda rivoyatlardan ustunlik qiladi. Fanda odamning paydo

bo'lishi va rivojlanish jarayoni antropogenez (yunoncha "antropos" – odam, "genezis" - rivojlanish) deb ataladi.

Ilmiy adabiyotlarda antropogenez jarayoni quyidagi to'rtta bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1. Odamning ilk ajdodlari.
2. Eng qadimgi odamlar.
3. Qadimgi odamlar.
4. Hozirgi qiyofadagi odamlar.

Odamning hayvonot dunyosidagi ajdodlar bilan bogliqligi haqidagi g'oya ingliz olimi CH.Darvinga tegishli bo'lib, uning nazariyasi bo'yicha, insonning hayvonot dunyosida ajralib chiqishidagi asosiy omillar – tabiiy saralanish va jinsiy tanlanishdir. Jamiyatshunos olimlar bu jarayonda mehnatning roli yuksak bo'lganligi ham ta'kidlaydilar.

Ingliz olimlari ota-bola Likilar o'tgan asrning 50-60-yillarida SHarqiy Afrikada (Olduvoy darasida) qazishma ishlari olib borib oddiy tosh qurollar va qazilma odam qoldiqlarini topib, ular bundan 3-3,5mln. yil ilgari mavjud bulgan degan g'oyani ilgari surdilar.

Fanda eng qadimgi odamlar avstralopitek, zinjanthrop, pitekanthrop va sinantropolar deb ataladi. Olimlar ularni Homo habilis – xomoxabilis – "ishbilarmon odamlar" turiga kiritgan. Avstralopitek (lotincha "australis" – janubiy, "pitiekos" – maymun, janub maymuni)lar bundan 6-5 million yil ilgari shakllanganlar.

Tanzaniyaning Zinj qishlog'i yaqinidan topilgan eng qadimgi odamlar zinjanthrop deb nomlagan, ular **Avstralopitek** bundan 2-1,5 million yil ilgari yashaganlar.

Zinjanthroplardan keyingi davrda yashagan qazilma odamlar qoldiqlari Indoneziyadagi YAva orolidan XIX asrning oxirlarida topilgan bo'lib fanda ularni "Pitekanthrop" ("Maymun - odam") deb atash rasm bo'lgan. Pitekanthroplar bundan taxminan 1 mln. - 700-600 ming yil ilgari (E.Dyubua) yashaganlari aniqlangan. SHuningdek, 1927 yilda Xitoy hududlaridan topilgan (D.Blek) qadimgi odam qoldiqlari ("Sinantrop" - **Sinantrop** "Xitoy odami") bundan 600-500 ming yil ilgarigi davrga oidligi aniqlangan. Undan tashqari eng qadimgi qazilma odam qoldiqlari Germaniyaning Geydelberg, Vengriyaning Budapesht shahri yaqinidan ham topilgan. Olimlar pitekanthrop va sinantroplarni Homo erectus (xomoerektus), ya'ni, tik yuruvchi odam turiga kiritadilar.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, zinjanthrop, pitekanthrop, sinantropolar eng qadimgi odamlar shakllanib rivojlanishining turli tarixiy bosqichlaridir. Bu turdagi qadimgi odamlar gavdalarini tik tutib yurganlar va toshdan turli mehnat qurollari yasab ulardan foydalana bilganlar. Qurol yasay bilishi, o'simlik ildizlari va mevalarni iste'mol qilishda shu qurollardan foydalanishi, shuningdek, ayrim hayvonlarni ovlashi qadimgi odamlarni hayvonot olamidan ajratib turgan.

Arxantropalar – eng qadimgi odamsimon maymunlarning odamga aylanishi jarayonidagi oraliq mavjudotlar bo‘lib, ularda maymun va odamning belgilari mujassamlashgan. Bu o‘rinda shuni ta’kidlash joizki, “Arxantrop”lar (qadimgi odamlar) eng qadimgi odamlardan farqlanib, ular zamonamizdan 100-50 ming yil keyin yashaganlar.

Neandertal odami

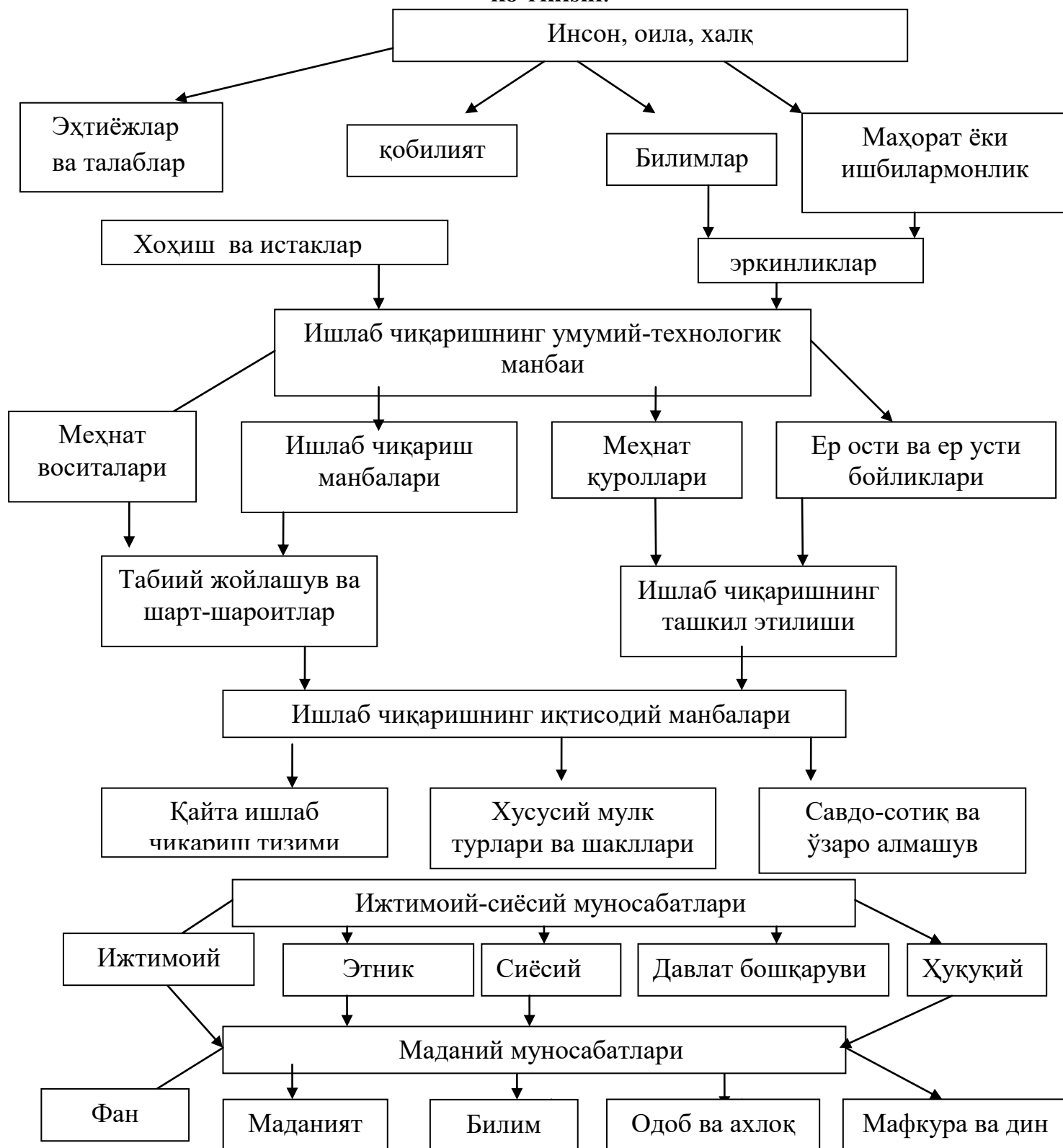
Neandertallarning tashqi qiyofasi, gavda tutish va fikrlashida hayvonotga xos bo‘lgan belgilar saqlanib qolgan bo‘lib, ularning bosh miyasi u qadar rivojlanmagan. Lekin zamonaviy qiyofadagi odamga ancha yaqinlashib qolgan edilar.

1968 yilda tadqiqotchilar Fransiyaning Tordoni viloyati, Kromanon g‘oridan 5 ta odam dafn etilgan mozorni ochib o‘rganadilar. Tadqiqotlardan shu narsa ma’lum bo‘ldiki, bu erda baland bo‘yli (180 sm), tashqi ko‘rinishi va qiyofasi, miya hamji zamonaviy odamlarga o‘xshash odamlar dafn etilgan. Olimlar g‘ordan topilgan odamlar qoldiqlarini g‘or nomi bilan “kromanon odami”, ya’ni Homo sapiens (Xomosapiens – aql-idroki odam) deb atadilar. Zamonaviy odam qoldiqlari bugungi kunda er yuzining yuzdan ziyod makonlaridan ochib o‘rganilgan. Ta’kidlash lozimki, kromanon odami zamonasiga kelib dastlabki ajdodlarimizning biologik va jismoniy qiyofasi hozirgi zamon odamidan farq qilmaydigan darajada edi. Kromanonlar davri urug‘chilik jamoasi davri edi.

Qadimgi odamlarning qazilma qoldiqlari dastavval Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilganligi sababli fanda ularni “Neandertal odami” deb nomlash qabul qilingan. Neandertal qiyofadagi odamlarning suyak qoldiqlari bugungi kunga qadar Afrika, O‘rta Er dengizi qirgoqlari, O‘rta Osiyo, YAqin va O‘rta SHarq mamlakatlari hududlaridan, Qora dengiz bo‘ylaridan, SHimoliy Evropa hamda Osiyo erlaridan ko‘plab topilgan. Bu qiyofadagi odamlar jismoniy jihatdan nisbatan

ancha baquvvat bo‘lib, 25-26 yil umr ko‘rgan. Ular toshlan xilma-xil qurollar yasashni bilganlar.

Jamiyat taraqqiyotinin sivilizatsion ko‘rinishi.

Eng qadimgi odamlar o‘zlarining rivojlanish bosqichlarida mehnat qurollarining turlarini ko‘paytirib va sifatini yaxshilab borganlar. Natijada ularning turmush tarzida, jismoniy ko‘rinishida o‘zgarishlar bo‘lib borgan. SHuningdek, miya hajmi ham o‘zgarib borgan. O‘rta tosh asridagi turli sabablarga ko‘ra, birinchi navbatda tinimsiz mehnat jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi

natijasida neandertal qiyofasidagi odamlar hozirgi qiyofali odamlarga aylana bordilar. Ular jismoniy va aqliy jihatdan kamol topib, hozirgi qiyofadagi kishilar vujudga keldi va shu bilan antropogenez jarayoni nihoyasiga etdi. Odamning paydo bo'lishi erdagi eng buyuk hodisalardan biri bo'lib, u dastlab toshdan oddiy to'qmoq yasagan bo'lsa, uzluksiz mehnat, tinimsiz intilish natijasida yuksak madaniyat yaratish daajasiga etib keldi.

Antropogenez jarayonida mehnatning o'zgartiruvchanlik mohiyatini arxeologiyaga oid turli-tuman manbalar tasdiqlaydi. Turli davrlarga oid moddiy madaniyatning almashishi hamda yangi asoslarda rivojlanishi moddiy manbalarning tashqi ko'rinishidan ham aniqlanadi. Ko'p ming yillar davomida rivojlangan tarixiy jarayonlar - odam va jamiyat taraqqiyotida asosiy, bosh mezon mehnat ekanligidan dalolat beradi.

3. Eng qadimgi davrni davrlashtirish. Paleolit davri

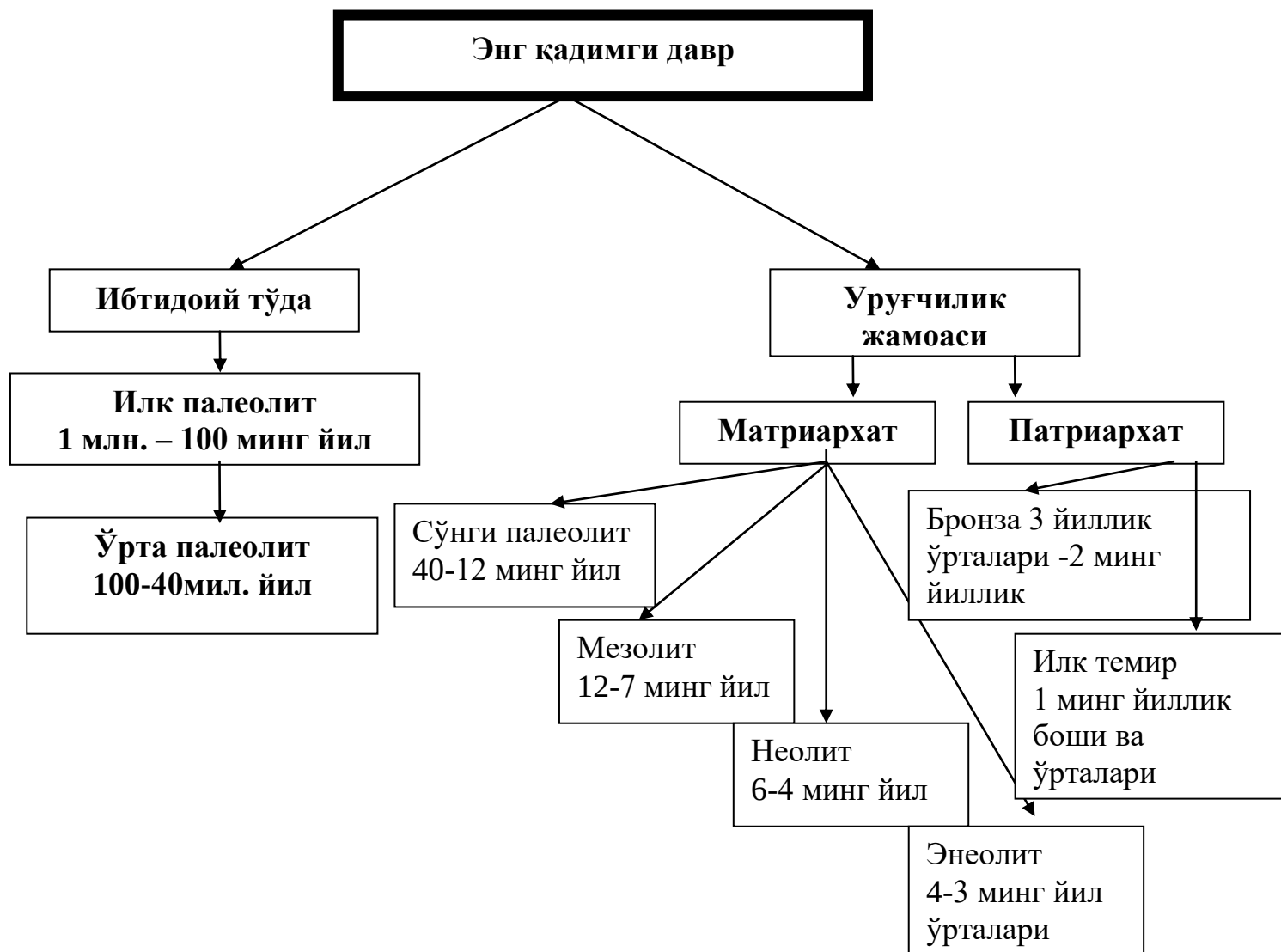
Ilmiy tadqiqotlarda tariximizning eng qadimgi davri tarixiy jihatdan ikkita yirik davrga: ibtidoiy to'da va urug'chilik jamoasi davriga bo'linadi. Urug'chilik jamoasi o'z navbatida ikki bosqichga: matriarxat (ona urug'i) va patriarxat (ota urug'i)ga ajratiladi. Arxeologik jihatdan esa eng qadimgi davr mehnat qurollarining tayyorlanishi va takomillashuviga qarab **paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza va ilk temir** davrlariga bo'linadi.

Paleolit (yunoncha, "palayos" – qadimgi, "litos" – tosh) – insoniyat tarixining eng qadimgi davri bo'lib, uning boshlanish sanasi taxminan bundan 3 mln. yil ilgari davr bilan belgilanadi. Bu davr asosan tosh qurollar davri edi. Insoniyat minglab yillar davomida yashash zaruriyati tufayli toshga ishlov berish texnikasini takomillashtirib va rivojlantirib borgan, turmush tarzi hamda yashash sharoitini yaxshilashga harakat qilgan. Paleolit davri arexologik nuqtai nazaridan uch bosqichda: ilk, o'rta va so'nggi bosqichlarga bo'lib o'rganiladi. Ushbu bosqichlar arxeologik davrlashtirishga mansub bo'lib, u faqat ibtidoiy jamiyatdagi qurollar yasash xom-ashyosiga, uni ishlash texnikasiga qarab bo'lingan. SHuning uchun ham bu davrlashtirish ijtimoiy munosabatlar evolyusiyasini bildirmaydi va belgilamaydi.

Ilk paleolitning dastlabki davrida (1,5-2 mln. yil ilgari) Janubiy va O'rta Evropada iqlim subtropik, Janubiy Osiyo va Afrikada tropik bo'lib, issiqsevar hayvonlar keng tarqalgan. Misol uchun, Evropada fillar, begemotlar, yovvoyi otlar, Osiyoda ibtidoiy ho'kizlar, karkidonlar, otlar, zebralar paydo bo'lgan. Bu hududlarda issiqsevar o'simliklar keng tarqalgan.

YAqin yillarga qadar O'zbekiston hududlari eng qadimgi odamlar tomonidan 100 ming yillar ilgari o'zlashtirilgan deb hisoblanib kelinar edi. Ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyo paleoliti haqidagi bahslarda bu jarayonni asosan Evropa paleoliti bilan bog'lab kelar edilar. Ammo so'nggi yillarda O'zbekiston arxeologlari tomonidan olib borilgan ko'pgina tadqiqotlar bu masalaga ancha oydinlik kiritdi.

Eng qadimgi darni davrlashtirish sxematik tarzda quyidagicha namoyon bo‘ladi:¹

O'tgan asrning 80-yillarida arxeolog O'.Islomov boshchiligidagi tadqiqotchilar Farg'ona vodiysidagi Selungur (So'x tumani) g'oridan paleolit davri makonini ochishga muvaffaq bo'ldilar. So'nggi tadqiqotlar natijalariga qaraganda Selungur ilk paleolit davriga oid bo'lib, qalinligi 30 sm dan 1 metrgacha bo'lgan 5ta madaniy qatlamlardan iborat. Bu qatlamlardan tabiiy jins parchalari va siniqlaridan tayyorlangan qo'l chopqisi, to'mtoq boltalar, pichoqsimon va tishli hamda qush tumshug'iga o'xshash qurollar topilgan. SHuningdek, madaniy qatlamlardan 32 turdagi sut emizuvchi hayvonlarga tegishli bo'lgan 5 tingdan ortiq suyak qoldiqlari tadqiq etilib, Selengur hayvonot dunyosi majmuasi qayta tilangan.

Bu qatlamlardan juda ko'plab ibtidoiy tosh qurollar topilgan. Bu qurollar ko'p hollarda Olduvoy qurollariga o'xshab ketadi. Tadqiqotchilarning fikrlariga

¹ А.С.Сагдуллаев бўйича

qaraganda, Selungur topilmalarining yoshi 1 mln. yildan ziyodroqdir. Selungur topilmalari orasidan eng ahamiyatlisi qadimgi odam jag‘ suyaklari, tishlari va elka suyaklaridir. Fanda “Farg‘ona odami” - ”Fergantrop” deb nomlangan bu qazilma odam qoldiqlari eng qadimgi odam haqidagi tasavvurlarimizni yanada kengaytirish bilan birga O‘rta Osiyo, xususan O‘zbekistonning insoniyat paydo bo‘lib rivojlangan o‘choqlardan biri ekanligini uzil-kesil isbotlaydi.

Undan tashqari Ko‘lbuloq makonidan (SHimoli-sharqiy O‘zbekiston, Toshkent vil.) ham ko‘p qatlamli yodgorlik ochilgan bo‘lib, uning eng pastki qatlamlari ilk paleolit davriga oiddir. SHuningdek, Qizilolmasoy va Toshsoy (Ohangaron) makonlaridan ham ilk paleolit qatlamlari ochilgan hamda bu erdan 100 dan ziyod chopper, nukleus, qirg‘ich va tarashlagich tosh qurollar topilgan.

Ko‘lbuloqda 1993-1998 yillarda o‘zbekistonlik arxeologlarning chet ellik hamkasblari bilan qo‘shma ishlari natijasida paleolitning barcha bosqichlariga oid ko‘plab madaniy qatlamlar, hususan, ilk paleolitga oid 22 ta, o‘rta paleolitga oid 24 ta, so‘nggi paleolitga oid 3 ta madaniy qatlam aniqlandi. 2007 yilda qazishmalar qayta boshlanib Qizilolmasoyda tadqiqotlar davom ettirildi. YAngi tadqiqotlar natijasida topilgan moddiy madaniyat buyumlari qadimgi tosh davri industriyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlariga yanada aniqlik kiritish imkoniyatini berdi.

Tadqiqotchilar Tyan-SHan etaklaridagi Onarcha (Qirg‘iziston) makonidan hamda Pomir etaklaridagi Qorator (Janubiy Tojikiston) makonlaridan ham ilk paleolit davri qatlamlarini aniqlab bu qatlamlardan juda ko‘plab tosh qurollar topganlar.

Ilk paleolit davri odamlari toshdan qurol yasash jarayonida, bu qurollarni takomillashtirib, o‘zlari ham rivolanib borgandar. Bundan 500 ming – 1 mln. yil ilgari o‘ziga xos ibtidoiy madaniyat yaratgan, oddiy tosh qurol-cho‘qmor yasash orqali kishilik madaniyatiga asos solgan odamlar o‘zlari yashash uchun qulay bo‘lgan hududlarga o‘rnashadilar. Ularning faoliyati izlari hozirgi kunda noyob moddiy yodgorliklar hisoblangan makonlar va ulardagi madaniy qatlamlarda qoldirilgan. O‘rta Osiyo, jumladan hozirgi O‘zbekistonning geografik sharoiti ibtidoiy odamlarning yashashi hamda turmush tarzi uchun qulay bo‘lganligini ham ta’kidlash lozimdir.

Ilk paleolit (Ashel madaniyati) davri eng qadimgi odamlarning makonlaridagi topilmalarda sodda va qo‘pol tosh qurollar ko‘pchilikni tashkil etadi. Bu davr kishilarining qurollari o‘zining soddaligi, qo‘polligi, turlarining kamligi jihatdan keyingi davrlardan keskin farqlanadi. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqliy jihatdan ham hozirgi qiyofadagi aql-idrokli odamlardan ajralib turadilar. Ular asosan termachilik va ovchilik bilan tirikchilik o‘tkazganlar hamda tabiat oldida juda oqiz bo‘lib, unda mavjud bo‘lgan tayyor mahsulotlarni o‘zlashtirib yashaganlar. Ular na diniy tushunchani, na hunarmandchilikni va na chorvachilikni bilganlar.

Paleolit davri tosh qurollari

Oʻrta paleolit (Muste madaniyati) - qadimgi tosh asrining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Oʻrta paleolit davriga kelib (bundan 100-40 ming yil muqaddam) neandertal qiyofali odamlar keng hududlarga yoyiladilar hamda avvalgi davrga nisbatan tabiat bilan faolroq munosabatga kirishadilar. Bu davrda tabiiy sharoit oʻzgarib Evropa, Osiyo va Amerikaning katta qismini ulkan muzliklar qoplaydi. Natijada mamontlar, shimol bugʻulari, ayiqlar, umuman sovuqsevar hayvonlar keng tarqaladi. Muzlikning siljishi oqibatida ob-havoning sovushi neandertal odamlarining tabiiy sharoitga moslashishiga turtki boʻlgan edi. Bunday moslashuv yashash zaruriyatining turli koʻrinishlari – sovuqdan saqlanish, boshpana izlash, kiyim kiyish, olovni kashf etish kabilar bilan izohlanadi. Undan tashqari bu davr odamlari oʻz faoliyatlari davomida dunyoni bilish, tabiat toʻgrisida, undagi oʻzgarishlar va voqealarga munosabat borasida maʼlum dunyoqarashga ega boʻlib, ibtidoiy bilimlar hamda fikrlash koʻnikmalarini egallay boshlaydilar.

Bu davrda tosh qurollar turlari va ularning funksiyasi takomillashuvida anchagina oʻzgarishlar kuzatiladi. Hozirgi kunda oʻrta paleolit davri tosh qurollarining 60 dan ziyod turlari aniqlangan boʻlib ular orasida oʻtkir uchli qurollar va tarashlagichlar keng tarqalgan.

Bu davrga oid Oʻzbekistondagi dastlabki yodgorlik Teshiktosh (Surxondaryo) gʻor makoni 1938 yilda A.Okladnikov tomonidan ochilgan edi. Keyinchalik Oʻrta Osiyo hududlarida tadqiqotchilar tomonidan oʻrta paleolit davriga oid koʻplab makonlar aniqlandi va ularda tadqiqot ishlari olib borildi. Omonqoʻton (Taxtaqoracha dovoni, Samarqand), Qoʻturbuloq va Zirabuloq (Zarafshon vodiysi), Qorabura (Vaxsh vohasi), Jarqoʻrgʻon (SHimoliy Tojikiston), Obirahmat (Toshkent viloyati), Koʻlbuloqning yuqori qatlamlari (Toshkent viloyati), Qizilnur (Qizilqum), Tossor (Qirgʻiziston), Ogʻzikichik (Tojikiston), Xoʻjakent (Toshkent viloyati), Qopchigʻay (Qirgʻiziston) kabi koʻplab makonlar oʻrta paleolit davriga oid boʻlib, ularning jami 300 ga yaqinlashib qoladi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Oʻrta Osiyo hududlarida oʻrta paleolit nisbiy tarzda mil. avv. 100-40 ming yilliklarni oʻz ichiga oladi.

Surxon vohasidagi (Boysuntogʻ) Teshiktosh gʻor-makoni topilmalari nafaqat Oʻzbekiston, balki butun dunyo arxeologiya fanida mashhurdir. Oʻrta paleolit davriga mansub bu gʻor-makon shimoli sharqqa qaragan boʻlib, kengligi 20 m,

balandligi 9 m, chuqurligi 21 m. Tadqiqotlar natijasida g'or-makondan beshta madaniy qatlam aniqlanib, bu qatlamlardan 3000 ga yaqin tosh qurollar topilgan. Undan tashqari turli hayvonlar: qoplon, yovvoyi ot, eshak, quyon va turli qushlarning suyak qoldiqlari aniqlangan. Tosh qurollar orasida qirg'ich-tarashlag'ichlar alohida o'rin egallab, ularning ba'zilar kesgich qurol vazifasida ishlatilgan bo'lishi ham mumkin.

Eng muhimi shundaki, Teshiktosh g'or-makonining yuqori qatlamlaridan 9 yashar bolaning skelet suyaklari topilgan. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, bu bola neandertal tipidagi qadimgi odam vakilidir. Bu bola dafn etilganda ibtidoiy dafn marosimlariga amal qilinib jasad atrofiga tog' echkisi shoxlari qadab qo'yilgan. SHuningdek, g'or-makondan gulxan izlari va kul qoldiqlari topilib, gulxan o'rni va atroflaridan tog' echkisi suyak qoldiqlari aniqlangan.

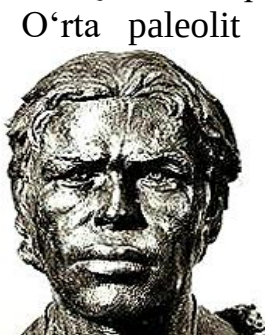
Toshkent viloyatidagi Obirahmat makoni (1962 yilda ochilgan, g'or yaqinidagi buloq nomi bilan nomlangan) Tyanshan-CHotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori oqimidan topilgan. G'or-makon yoysimon shaklda bo'lib, janubga qaragan, sahni keng, quruq va yorug'. G'orda 10 metr qalinlikdagi 21ta madaniy qatlam aniqlangan bo'lib, ushbu qatlamlar qadimgi odamlar bu erda uzoq vaqt yashaganlaridan dalolat beradi. Madaniy qatlamlardan ohak toshli chaqmoq toshdan yasalgan xilma-xil mehnat qurollari, jumladan, nukleuslar, parrakchalar, o'tkir uchli sixchalar, qirg'ichlar va kurakchalar, uchrindidan tayyorlangan kesgichlar topilgan bo'lib, ularning umumiy soni 30 mingdan oshadi. SHuningdek, Obirahmatdan hayvon suyaklaridan yasalgan bigizlar hamda bug'u, tog' echkisi, to'ng'iz, jayron, arxar va boshqa hayvonlarning suyaklari, gulxan, kul, ko'mir va boshqa narsalar qoldiqlari ham topilgan. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda Obirahmatda qadimgi odamlar miloddan 120-40 ming yil ilgari yashab, terib-termachilik va yovvoyi hayvonlarni ovlab tirikchilik qilganlar.

Obirahmatda tadqiqotlar yangidan boshlanib, 2003 yilning yozida arxeologlar g'or-makondan zamonamizdan kamida 50 ming yil muqaddam yashagan qadimgi odamlarning suyak qoldiqlarini topdilar. Bu erdan topilgan qadimgi odam suyaklari faqat O'zbekiston emas, balki Markaziy Osiyo qadimgi tosh davri uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. CHunki topilgan kalla suyagi va tishlar hozirgi zamon odamining neandertal odami bilan omuxtalashganligini namoyon etadi. SHuning uchun ham uning ko'pgina morfologik jihatlari noyob bo'lib, paleoantropologik jihatdan o'xashashi deyarli yo'q. Undan tashqari bu topilma, yaqin-yaqinlargacha ehtimoldan uzoq deb hisoblab kelingan hozirgi odamlarning ajdodlari bilan neandertalning chatishganligiga dalildir. Ushbu qadimgi odam suyak qoldiqlari qadimgi tosh davri O'rta Osiyo aholisi tashqi qiyofasiga yanada aniqliklar kiritish uchun muhim ham hissa bo'lib qo'shildi.

Topilmalari bilan mashhur bo'lgan Qo'tirbuloq makoni Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on hududlaridan topilgan. Tadqiqotlar natijasida makondan 5 ta madaniy qatlam aniqlangan. Qatlamlarning qalinligi har xil bo'lib, ulardagi topilmalar ham bir xilda tarqalmagan. Bu qatlamlarda o'tkir uchli poykonlar, qirg'ichlar, teshgichlar, ikki tomoniga ishlov berilgan bargsimon qurollar va boshqa turli-tuman tosh qurollar topilgan. SHuningdek, ko'plab yovvoyi hayvonlar - fil, bug'u, yovvoyi ot, quyon kabilarning suyaklari aniqlangan. Qo'tirbuloqda

yashagan qadimgi odamlar mevalar va o'simlik ildizlari hamda yovvoyi hayvonlarni ovlab turmush tarzi yuritganlar.

Shuningdek, Boysun tog'idagi Amir Temur g'ori, Toshkent vohasining Xo'jakent, Bo'zsuv, Ko'lbuloq makonlari, Farg'ona vodiysidagi Jarqo'ton, Bo'ribuloq, Tomchisuv yodgorliklari, Zarafshon vohasidagi Omonqo'ton, To'rdara, Qo'tirbuloq makonlari ham o'rta paleolit davriga oiddir.

O'rta paleolit davriga kelib qadimgi odamlar O'rta Osiyoning keng hududlariga tarqala boshlaydilar. Bu davrda, ayniqsa uning so'nggi bosqichida qadimgi odamlarning turmush tarzida va mehnat qurollarida yangi unsurlar paydo bo'ladi. Qurollarning turlari ko'payadi. Ayniqsa, ovchilik bilan bog'liq bo'lgan nayzasimon o'tkir paykonlar, turli pichoqlar, qirg'ichlar, kechgichlar shular jumlasidandir. Bu davrning ijtimoiy **kromanon odami** hayotdagi eng muhim xususiyati shundaki, bu davrda

ibtidoiy to'dadan urug'chilik jamoasiga o'tila boshlandi. Hozirgi zamon odamlariga o'xshash odamlar (kromanon) paydo bo'lishi uchun zamin hozirlandi.

Bu shart-sharoitlarning negizida mehnat qilish bilan bevosita bog'liq mehnat qurollarining takomillashuvi va shu asosda o'sha davr kishilarining xo'jalik hayotidagi ilgari tomon qilingan dastlabki siljishlar yotadi. Demak, bu davr - ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan qurollar takomillashayotgan, nutq madaniyati o'sib borib, fikrlash nisbatan ancha oshgan, olov sun'iy tarzda yaratila boshlangan, ovchilik ancha rivojlanib, keng hududlarga tarqalgan davr edi.

O'rta paleolit davri O'rta Osiyo hududlarida tabiiy iqlim o'ziga xos bo'lib, yozda ob-havo iliq va quruq, qishda esa sovuq va namgarchilik bo'lgan. Bu davrning o'rtalari va oxirlariga kelib shimoldan ulkan muzlikning siljib kelishi natijasida iqlim tamoman o'zgaradi. Natijada qadimgi odamlar turmush tarzida katta o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Sovuq iqlim tufayli odamlar ko'proq g'orlarga joylasha boshlaydilar. Janubdagi kichik tuyoqli issiqsevar hayvonlar qirilib ketib shimol bug'ulari, mamontlar, ulkan ayiqlar paydo bo'ladi. Ulkan hayvonlarning paydo bo'lishi esa o'z navbatida jamoa bo'lib ovchilik qilishning paydo bo'lishiga olib keldi.

Undan tashqari sovuq iqlim tufayli o'rta paleolit davri odamlari olovni kashf etdilar hamda sun'iy olov chiqarish va uni saqlashni o'zlashtirdilar. G'or va ungurlarni o'zlashtirish, o'choq yasab uning atrofida to'planish va nihoyat jamoa bo'lib ov qilish uslublarining paydo bo'lishi mintaqamizdagi qadimgi odamlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

So'nggi paleolit uzoq davom etgan qadimgi tosh asrining oxirgi bosqichi bo'lib, nisbiy tarzda mil. avv. 40-12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Bu davr yodgorliklari muste madaniyati yodgorliklari madaniyatiga nisbatan kamroq o'rganilgan. Hozirgi kunga qadar O'rta Osiyoda bu davrga oid 30 dan ziyod makonlar ochilgan. Samarqand (shaharning o'zida), Xo'jag'or (Farg'ona vodiysi), SHug'nov (Pomir etaklari), Ko'lbuloq (Toshkent viloyati), Qorakamar (Tojikiston), Achisay (Qozog'iston) yodgorliklari shular jumlasidandir.

So‘nggi paleolit davri qadimgi odamlarning zamonaviy jismoniy qiyofasi shakllanishida, ibtidoiy to‘dadan jamoaga o‘tilishida, tosh qurollar tayyorlashda yangi yutuqlar qo‘lga kiritilishida muhim ahamiyat kasb etgan davrdir. CHunki, bu davrga kelib mehnat qurollari yasash texnikasida, ibtidoiy xo‘jalik shakllarida, qadimgi odamlarning yashash sharoiti hamda turmush tarzida, ularning ijtimoiy munosabatlarida, fikrlash va dunyoqarashida, jismoniy qiyofasida keskin o‘zgarishlar bo‘lib o‘tdi.

Bu davrdagi moddiy madaniyat o‘z xususiyatlari hamda tayyorlanish uslublari bilan ilgarigi davr tosh qurollariga nisbatan ancha takomillashadi. Xususan, bu davrda keng tarqalgan tosh qurollar to‘g‘ri va uzun shaklda bo‘lib, ulardan asosan pichoq sifatida foydalanilgan. SHuning uchun ham arxeologiya fanida ular pichoqsimon qurollar deb ataladi. Ushbu davrning ajralib turadigan muhim xususiyatlaridan yana biri – suyakdan qurollar yasash edi. Misol uchun bu davr topilmalari orasida suyakdan yasalgan gapunlar va ignalar ko‘plab uchraydi.

Bu davr makonlaridan topilgan topilmalar ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlardan ham dalolat beradi. Xo‘jalikdagi asosiy mashgulot ovchilik va temirchilik bo‘lib, erkaklar ovchilik bilan, ayollar esa termachilik bilan shug‘ullanganlar. Undan tashqari, xo‘jalikni boshqarish, olovni saqlash ham ayollar zimmasida bo‘lgan. SHu bois urug‘chilik tuzumiga asoslangan ibtidoiy jamoa – matriarxat (urug‘i jamoasi) deb atalgan.

So‘nggi paleolit davriga kelib hozirgi zamon qiyofasidagi odamning shakllanishi bir vaqtning o‘zida evropiod, negroid va mongoloid irqalarining paydo bo‘lishiga olib kelgan edi. Ular bir-birlaridan terisining rangi, soch va ko‘zlarining shakli hamda rangi, muskullar va bo‘ylarining uzun-kaltaligi, bosh suyagining shakli, yuz tuzilishi va boshqa belgilari bilan farqlangan. Irqlarning shakllanishida tabiiy sharoit ham muhim ahamiyat kasb etgan. Negroidlar Afrikada, evropiodlar Evropada, mongoloidlar Osiyo hududlarida keng tarqalganlar.

Toshkent viloyatida (Ohangaron) joylashgan Ko‘lbuloq makonining eng tepadagi uchta qatlami so‘nggi paleolit davriga oiddir. Bu qatlamlardan nisbatan takomillashgan tosh qurollar hamda ko‘plab hayvon suyaklari topilgan. SHuningdek, so‘nggi yillarda Toshkentning g‘arbidagi Bo‘zsuv I makoni ham so‘nggi paleolit davriga oid ekanligi aniqlangan.

Samarqand shahrida 1939 yilda ochilgan yodgorlik mintaqadagi so‘nggi paleolit davriga oid dastlabki makon hisoblanadi. Samarqand makoni ko‘p qatlamli bo‘lib bu qatlamlardan ko‘p sonli (7,5 ming) xilma-xil topilmalar topilgan. Ular orasida qirg‘ichlar, kesgichlar, sixchalar, pichoqlar, ushatgichlar, boltalar kabilar bor. SHuningdek, madaniy qatlamlardan gulxan qoldig‘i, ko‘mir parchalari va gulxan atrofidan hayvonlar hamda o‘simliklar qoldiqlari, chayla ustunlari, kromanon odamning suyak qoldiqlari aniqlangan. Bu topilmalar bu erda yashagan kishilarning ovchilik va termachilik bilan shug‘ullanganliklaridan dalolat beradi.

Undan tashqari turli yillarda O‘zbekiston hududlarida so‘nggi paleolit davriga oid ko‘plab makonlar aniqlangan bo‘lib, ularning nisbatan mashhurlari quyidagilardir:

Bo‘zsuv I makoni – Toshkent shahridagi Qoraqamishsoyning (hozirgi CHilonzor tumani va Erkin mavzusi hududlari) bo‘ylarida joylashgan.

Tadqiqotchilar tomonidan turli yillarirda bu makondan 100 ga yaqin tosh qurollar (tosh pichoqlar, tosh qirg'ichlar va boshq.) topib o'rganilgan.

Bo'zsuv II makoni – Toshkent shahrining Bo'zsuv sohilidagi SHO'ralisoy degan joydan topib o'rganilgan. Olimlar tomonidan bu erdagi madaniy qatlamdan 100 dan ziyod tosh qurollar (ikki tomonlama ishlov berilgan tosh pichoqlar, qirgichlar, nukleuslar va boshq.) topib tadqiq etilgan.

Tuyabo'g'iz makonlari – Toshkent viloyatida joylashgan bo'lib, unda so'nggi paleolit davriga oid oltita makon mavjud. Bu makonlar Tuyabo'g'iz suv ombori havzasidan topib o'rganilgan. Makonlardagi madaniy qatlamlardan parrakchalar, teshgichlar, qirg'ichlar kabi ko'plab tosh qurollar tadqiq etilgan.

Takalisoy g'ori – Samarqand viloyati hududida joylashgan bo'lib, olimlar tomonidan bu makondan nukleuslar, qirg'ichlar, tosh pichoqlar va turli hayvonlarning ko'plab suyaklari topilgan. Bu erda yashagan qadimgi odamlarning asosiy mashg'uloti ovchilikdan iborat bo'lgan.

Xo'jamazgil makoni – bu makon ham Samarqand viloyatida joylashgan bo'lib makondan turli rangi chaqmoqtoshdan yasalgan qurollar, kesgichlar, o'roq-randalalar, pichoqlar, chopqilar, ugrindilar, nukleuslar kabilar topib o'rganilgan.

Umuman olganda, ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyo so'nggi paleolit davrini asosan uchta - **Samarqand, Xo'jag'or va Ko'lbuloq** madaniyatlariga ajratadilar. Bu davrga oid madaniyatlardan faqat Samarqand shahridan so'nggi paleolit davri odamining qoldiqlari, ya'ni, elka suyak qismlari, pastki jag' va tishlar topilgan bo'lib, tadqiqotchilar bu suyaklarni 25-30 yoshli kromanon qiyofali ayolga tegishli bo'lgan deb hisoblaydilar.

So'nggi paleolit davriga kelib odamlarning hayoti va turmush tarzida ham turli o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Xususan, odamlar g'orlardan chiqib engil turar-joylar-chayla va yarim erto'lalarda yashay boshladilar. Ular endi faqat tog'li hududlarda yashab qolmay vohalar bo'ylab tarqalib, tekisliklarda, daryo va ko'llar bo'ylarida joylashadilar hamda qarindosh-urug'chilik jamoalariga bo'linadilar. Natijada jamiyatda juft oilalar paydo bo'ladi hamda ular ayrim urug'larni birlashtirib urug' jamoasini tashkil etadilar.

O'rta Osiyoda paleolit davr yodgorliklari va qurollarning rivojlanishi

Sana (m.y.)	Davr	Yodgorliklar	Qurollar
-12 -20 -30	So'nggi paleolit	Bo'zsuv Uchbuloq Samarqand makoni	Nayzasimon, tosh chopqich, tosh parrakcha
-40 -50 -60 -70 -80 -90 -100	O'rta paleolit	Obiraxmat Xo'jakent Ko'lbuloq Teshiktosh Qayroqqum Omonqo'ton	Tosh qirg'ich, tosh parrakcha, nayzasimon tosh uchi nukleus, o'tkir paykonlar, qo'l chopqichlari, kurakchalar
-200 -300	Ilk paleolit	Kulbuloq Bo'riqazilgan	Qo'l cho'qmoqlari, toshqirg'ich, tosh

-400		Tanirqazilgan	paychalari, chopper-
-500		Qizqala	daryo toshlaridan
-600		Seleng'ur	ishlangan qurollar
-700		Onarcha	

Urug'chilik (matriarxat) qadimgi jamiyat tarixining alohida bosqichini tashkil etib, bu jarayon ijtimoiy hayotdagi qator o'zgarishlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Lekin, dastlabki urug'chilik tuzumi nisbatan rivojlanishning yuqori bosqichiga ko'tarilgan bo'lishiga qaramay, bu davr odamlari ovchilik, termachilik va baliqchilik bilan kun kechirar edilar.

Paleolit davriga xulosa yasab shuni aytish mumkinki, bu davrda odamning paydo bo'lishi jarayoni (antropogenez) asosan tugadi. Qadimgi odamlar xo'jalik yuritishning eng oddiy yo'llaridan (terib-termachlab) murakkabroq ko'rinishlariga (ovchilik, baliqchilik)ga o'tdilar. Olov kashf etildi. Insoniyat to'da davridan urug'chilik tuzumiga o'tdi. Mehnat qurollari takomillashib, ularning turlari ko'paydi va sifati yaxshilanib bordi.

Bu davrda qadimgi odamlar orasida dastlabki diniy qarashlar paydo bo'ldi. Teshiktoshda murdani maxsus qabr qazib ko'milishi, uning yoniga tog' echkisining shoxlari va tosh qurollar qo'yilishi mutlaqo tasodifiy hol emas edi. Bu jarayon paleolit davri neandertal odamlari garchi sodda bo'lsada, ko'mish marosimlariga rioya qilganliklaridan dalolat beradi.

4. Mil. avv. XII-IV ming yilliklarda O'rta Osiyo

Tosh asrining keyingi rivojlanish davri fanda mezolit (o'rta tosh asri) asri O'rta Osiyoda nisbiy tarzda mil. avv. 12-7 ming yilliklar deb qabul qilingan. Mezolit-odamlarning er yuzi bo'ylab keng tarqalish davri bo'lib, ular shimol tomonga ham, Pomir kabi baland tog'li hududlarga ham tarqala boshlaydilar. Kaspiy bo'ylaridan Tyanshan-Pomirgacha, Markaziy Qozog'istondan Kopettog' etaklarigacha bo'lgan hududlardan mezolit davri yodgorliklarining namunalari topib o'rganilgan. Machay (Surxondaryo), Obishir (Farg'ona vodiysi), Markaziy Farg'ona, Bo'zsuv, Qo'shilish (Toshkent), Aydabol, Jayronquduq (Ustyurt), Oshxona, CHilchorchashma (Tojikiston), Darayi sho'r (Vaxsh vohasi) kabi O'rta Osiyodagi 50 dan ziyod yodgorliklar shular jumlasidandir.

Mezolit davriga xos bo'lgan xususiyatlar, chegarasi va nomlanish borasida olimlar orasida ko'plab baxs-munozaralar mavjud edi. CHunonchi, bir guruh olimlar bu davrga qadimgi tosh asrining alohida bosqichi deb baho bergan bo'lsalar, ayrimlari tosh asrining so'nggi bosqichi degan fikrni bildirganlar. Ammo, ko'plab olib borilgan tadqiqotlar natijasida tosh qurollar shakli, qo'llash va ishlash texnikasidagi o'zgarishlar ilmiy o'rganilib, yangi xususiyatlar aniqlandi hamda bu davr tosh asrining o'rta bosqichi ekanligi e'tirof etildi. O'rta tosh asrining quyi va yuqori chegaralarini belgilashda taadqiqotchilar geografik shart-sharoit, toshni qayta ishlash texnikasi va odamlarning turmush tarzi hamda mashg'ulotlariga asosiy e'tibor qaratadilar.

Mezolit davriga kelib er yuzidagi ulkan muzlikning yana shimolga tomon siljishi natijasida iqlim barqarorlashib hozirgi davrdagiga ancha o'xshab qolgan edi. Buning natijasida O'rta Osiyo hayvonot olami va o'simliklar dunyosida ancha o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Paleolit davrining yirik hayvonlari yo'qola borib ular o'rniga kichik tuyoqli, tez yuguruvchan hayvonlar - jayron, sayg'oq, bug'ular, tog' echkisi, arslon, yo'lbars, qoplon, quyon kabilari ko'paya boradi. SHuningdek, janubga xos issiqsevar, yovvoyi boshqali o'simlik va daraxtlar ham tobora ko'payib bordi. Tabiat va iqlimdagi bu o'zgarishlar mezolit davri kishilarining hayotida ham o'zgarishlar sodir bo'lishiga sabab bo'ldi.

Bu davrga kelib kishilar nisbatan nozikroq qurollar tayyorlashni o'zlashtira boshladilar. Xususan, janubiy o'lkalarda, shuningdek, O'rta Osiyoda turli geometrik shakldagi mayda qurolchalar-mikrolitlar paydo bo'lib ular uchun suyak va yog'och dastachalardan qadama sifatida foydalanilgan. Undan tashqari bu davrda insoniyat o'z tarixidagi dastlabki murakkab moslama - o'q-yoyni kashf etdi. Natijada chopqir, kichik tuyoqli hayvonlar va parrandalarni ov qilish imkoniyati paydo bo'ldi.

Bu davrning eng katta yutuqlaridan yana biri yovvoyi hayvonlar -it, qo'y, echki kabilarning qo'lga o'rgatila boshlanib, xonakilashtirilishidir. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga qaraganda mezolit davriga kelib Old, YAqin va O'rta Osiyoning ba'zi joylarida termachilikdan yovvoyi o'simliklarni xonakilashtirishga hamda ovchilikdan chorvachilikka o'tish boshlanadi. Bu jarayon ilg'or, unumdor ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va tabiiy-geografik iqlim bilan bevosita bog'liq edi.

Mezolit davrining mashhur yodgorliklaridan biri Surxon vohasidagi Machay (Boysun) g'or makonidir. Daryo sathidan 70 metrcha balandlikda joylashgan bu makonda qalinligi 40 smdan 1 metr oralig'ida bo'lgan 2 ta madaniy qatlam bo'lib, ushbu qatlamlardan ko'plab suyak va asosan tosh qurollar topilgan. Suyak qurollar bigiz, igna, so'zan kabilardan iborat bo'lsa, tosh qurollar -pichoqlar, arrasimon qurollar, kesgichlar, ushatgich toshlar, nayza va o'q uchlari kabilardir. Bu qurollarning o'ziga xos belgilari mavjud bo'lsa ham Janubiy Qozog'iston va YAqin SHarqdagi mezolit yodgorliklaridan topilgan tosh qurollarga o'xshab ketadi.

Machay makoni topilmalarining eng ahamiyatli tomoni shundaki, bu erdan antropologik topilmalar - odam bosh suyaklari, tishi, jag'i va boshqa a'zolari qoldiqlari topilgan bo'lib, bu topilmalarni o'rganish tadqiqotchilarga O'rta Osiyoning janubidagi mezolit davri kishilarining evropoid irqiga mansub ekanligini aniqlash imkonini berdi.

Odam suyaklaridan tashqari Machayning madaniy qatlamlaridan bo'ri, tulki, bars, mo'ynali suvsar, quyon, jayra, olmaxon kabi hayvonlarning ham suyak qoldiqlari topilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, bu erda 20 turdan ziyod hayvon suyaklari mavjud bo'lib, ularning aksariyati mayda, sindirilgan va olovda kuydirilgan. Demak, machaylik mezolit davri odamlari olovdan keng foydalanganlar hamda hayvon va parranda go'shtlarini olovda pishirib eganlar.

O'zbekistonning janubidagi yana bir mezolit davri yodgorligi Ayritom makoni bo'lib, u Termezdan 18 km uzoqlikda joylashgan. Ushbu yodgorlikning ko'p qavatli madaniy qatlamlaridan tosh parmalagichlar, nukleuslar, tosh uchrindilar, o'q uchlari kabilar topib o'rganilgan.

Farg'ona vodiysidan mezolit davriga oid Obishir g'or-makonidan tosh qurollar, bigizlar, qirg'ichlar, pichoq qadamalari topilgan. SHuningdek, topilmalar orasida yovvoyi hayvonlarning maydalangan va sindirilgan suyaklari, baliq tutishda ishlatiladigan qadoq toshlar ham bor. Topilgan ashyolarga asoslanib obishirliklar baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan deyishimiz mumkin.

Keyingi 30-35 yil ichida Markaziy Farg'ona hududlaridan SHo'rko'l, Achchiqko'l, YAngiqadam, Bekobod, Zambar, Toypoqko'l kabi 80ga yaqin mezolit davri yodgorliklari aniqlandi. Ularning ko'pchiligi ko'l yoqalaridan topilgan bo'lib aftidan bu joylar mezolit davri kishilarining yashashlari uchun ko'pgina qulayliklarga ega bo'lgan. Bu erlardan topilgan ko'pgina qurol va tosh buyumlar o'zining nisbatan nozikligi, ixchamligi bilan paleolit davri qurollaridan ajralib turadi. Markaziy Farg'ona tog'lari orasida yashagan mezolit davri qabilalarining turmush tarzi yovvoyi hayvonlarni ovlash va termachilik bilan bog'liq bo'lib, Markaziy Farg'onadagi mezolit davri qabilalari xo'jalik hayotida ovchilik, termachilik hamda baliqchilik ustunlik qilib, qulay tabiiy-geografik sharoit mazkur hududlarda qadimgi odamlarning keng tarqalib yashashlari uchun imkoniyat yaratgan.

Markaziy Farg'ona mezolit yodgorliklari ochiq makonlar bo'lib, ularda madaniy qatlamlar saqlangan. Ushbu makonlarda yashagan mezolit davri qabilalari ovchilik, baliqchilik va termachilik mashg'ulotlari va turmush tarzi bilan kun kechirganlar. O'rta Osiyoning Markaziy Farg'ona mezolit davri quyidagi ikki bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilk mezolit – Ittak qal'a, Achchiq ko'l, YAngiqadam, Toypoqko'l kabilar bo'lib, ular mil.avv.IX-VIII ming yilliklar bilan sanaladi.

2. So'nggi mezolit - Achchiq ko'l, YAngiqadam, Bekobod, SHo'rko'l, Madiyor, Zambar, Taypoqko'l makonlari (ko'plarining yuqori qatlamlari) bo'lib, ular mil.avv.VII ming yillik bilan sanalanadi.

Toshkentning g'arbida, qadimgi Bo'zsuv anhuri sohilidan Qo'shilish mezolit makoni topib tadqiq etilgan. Ushbu makondan chaqmoqtoshdan ishlangan nukleuslar, mayda parrakchalar, uchrindilar, qirg'ichlar, har xil shakldagi qurollar, tosh pichoqlar, silliqlangan tosh qurollar topilgan. Qo'shilish makoni topilmalari mil.avv.XI-X ming yilliklariga oid bo'lib, bu erda yashagan qadimgi qabilalar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

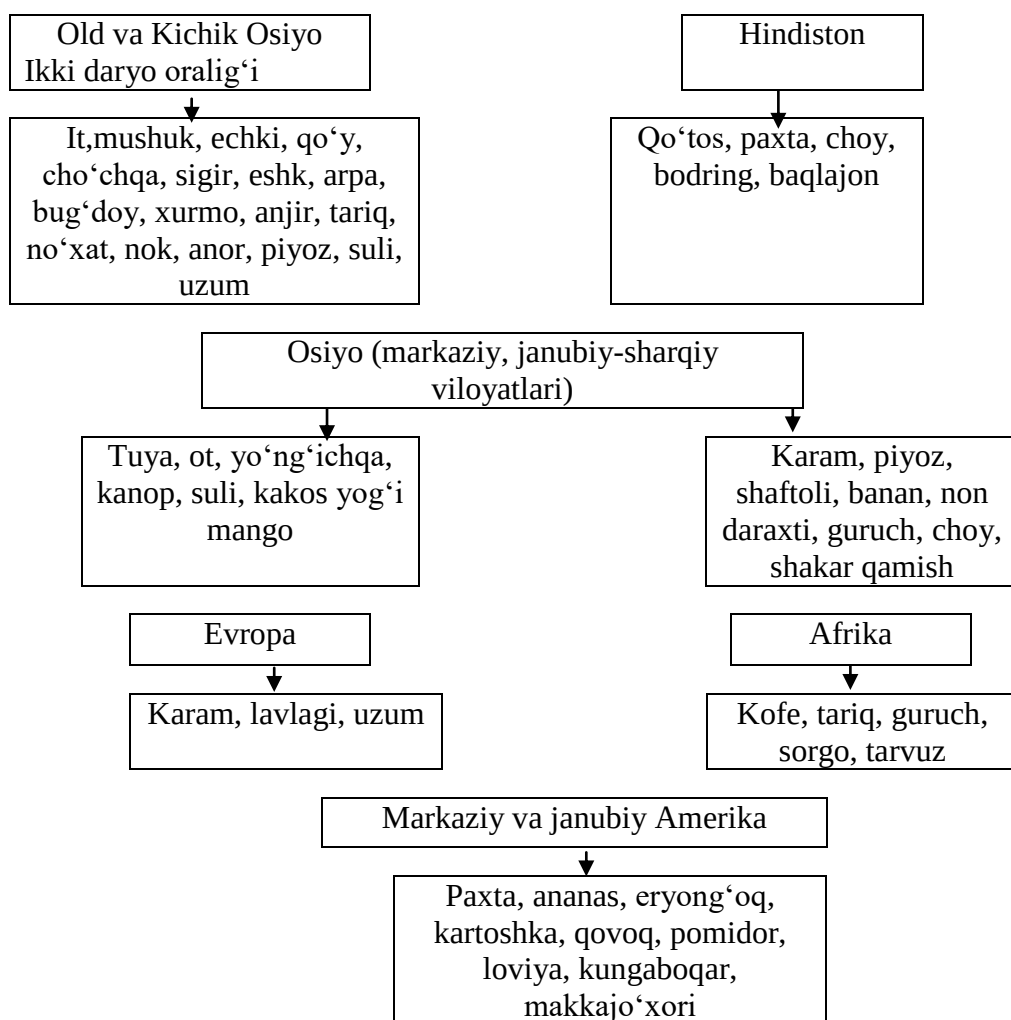
Xullas, mil.avv. XI-X ming yilliklariga kelib Kaspiy bo'ylaridan Pomir tog'larigacha, Kopetdog' etaklaridan Markaziy Qozog'istongacha bo'lgan keng hududlarda mezolit davri qabilalari yoyiladilar. Ushbu hududlarning geografik sharoiti xilma-xil bo'lib, mezolit davri makonlari past tekisliklar, daryo va soy bo'ylari hamda tog' oldi hududlarida joylashgan. Bu davr qabilalari va urug'lari ovchilik, baliqchilik hamda termachilik bilan kun kechirganlar. Makonlardan

topilgan ko‘plab hayvon suyaklari bu davrdagi chorvachilikning ilk bosqichidan dalolat beradi.

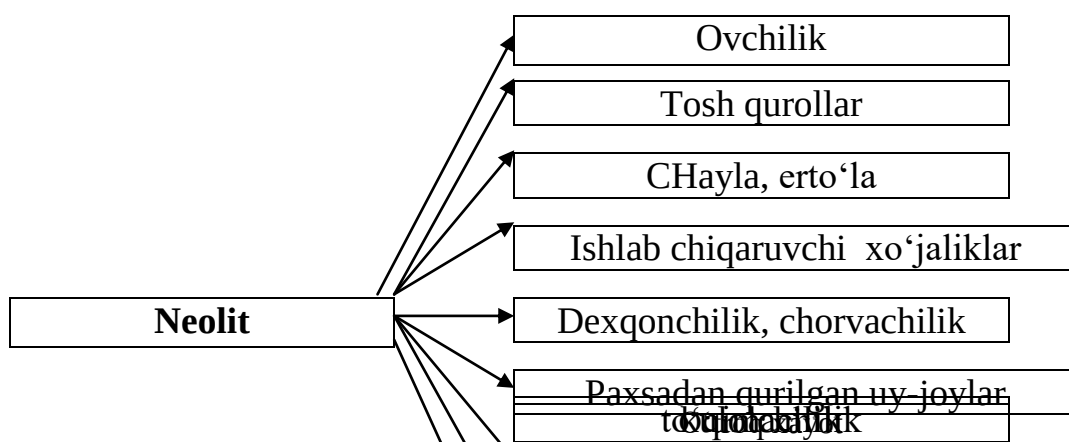
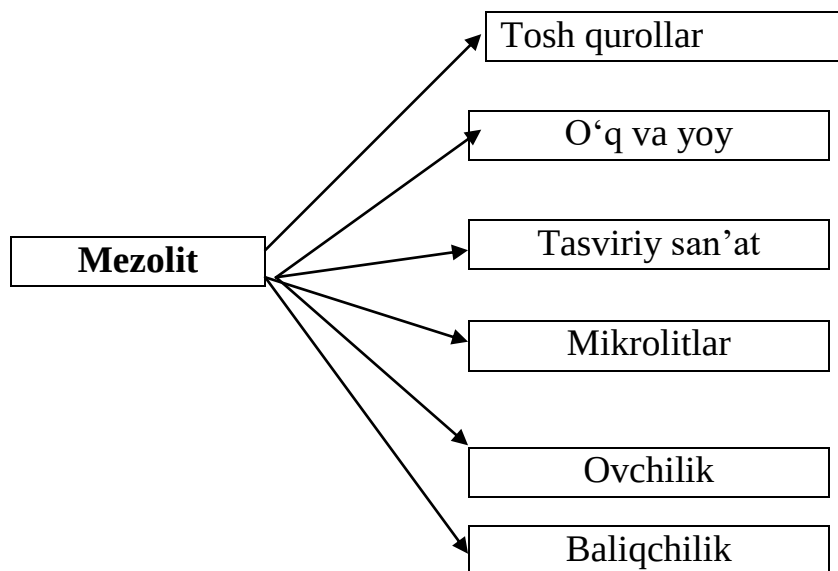
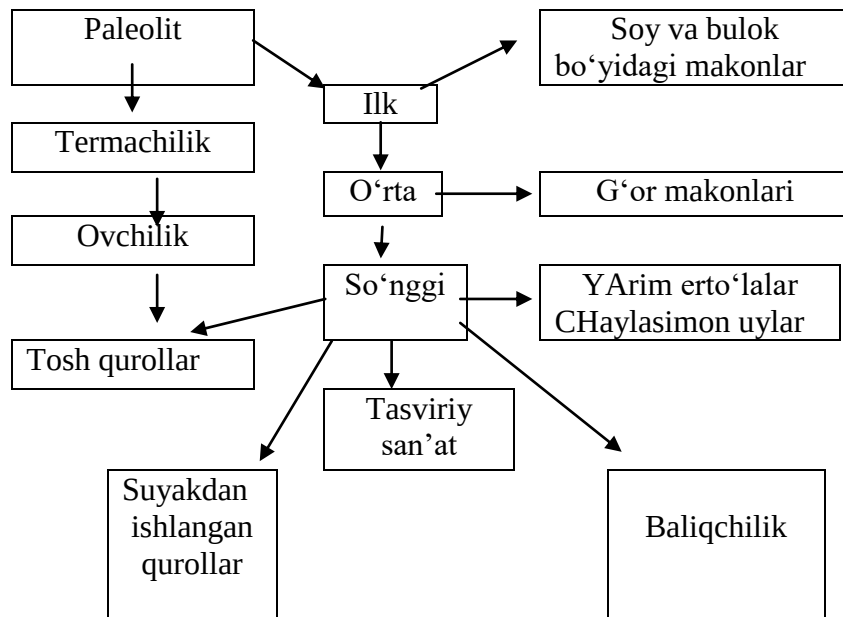
O‘rta Osiyo tarixida **neolit davrining** (yangi tosh asri) yuqori chegarasi mil.avv.VI-quyi chegarasi IV ming yilliklar bilan belgilanadi. Bu davr O‘rta Osiyoda uchta: Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlarining rivojlanishi bilan izohlanadi. Neolit davri qabilalari aksariyat hollarda daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko‘l bo‘ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik va chorvachilik, ayni vaqtda qisman hunarmandchilik bilan shug‘ullanganlar. Neolit davri turli sharoitlarda yashagan odamlarning mehnat qurollari mezolit davridagiga nisbatan takomillasha borgan.

Jamoa mehnati, ishlab chiqarish vositalarining jamoa mulki hisoblanganligi o‘sha davr turmush tarzining asosiy mezoni hisoblangan.

Xonakilashtirilgan xayvonlar va o‘simliklarning dastlabki markazlari

Tosh davri madaniyatining rivojlanishi

Ma'lumki, arxeologik davrlashtirish bo'yicha neolit davri tosh davrining so'ngi - yakunlovchi taraqqiyot bosqichi hisoblanadi. Bu davrda urug'chilik tuzumi rivojlangan bo'lib, jamoada onalar hukmron bo'lgan.

Bu davrda muhim ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ro'y bergan bo'lib, mahsulot ishlab chiqarila boshlangan. To'qimachilik, kemasozlik, kulolchilik paydo bo'lgan. Mehnat vositalarida o'zgarish yuz berib, xususan, tosh, suyak va yog'ochga ishlov berishning an'anaviy uslublari yuksaklikka erishgan. Ayniqsa, toshni silliqlash, parmalab teshish singari texnologiyalar kashf etilgan, mikrolit qurollar yanada takomillashgan.

Eng muhimi – bu davrda mahsulot ishlab chiqarishning xo'jalik asoslari, dehqonchilik va chorvachilik paydo bo'ladi. Bu voqeilik, shubxasiz, ibtidoiy odamlarning ijtimoiy tuzumi, kundalik turmush tarzi, xullas, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatining barcha sohalarida keskin, tub ilg'or o'zgarishlarga olib keladi. Aynan shuning uchun ham bu tarixiy jamiyatni ingliz arxeologi V.G.Chayld «neolit inqilobi» atamasi bilan fanga kiritgan.

Bu davrning tabiiy iqlim sharoiti, o'simlik va hayvonot dunyosi hozirgi zamonga nisbatan yaqinligi bilan izohlanadi. Jumladan, ilgari taraqqiyot bosqichlariga qaraganda yangi, tabiatan ma'qul hududlarni o'zlashtirish jarayoni tezlashib, odamlar nisbatan kengroq mintaqalarda yashay boshlaydilar. Hozirgi O'zbekiston hududlarida mezolitning ohiri va neolit davrda odamlar yashashi uchun qulay ekologik muhit mavjud bo'lib, bu davrda janubiy-g'arbiy Ustyurt va Qizilqumning ichki hududlari Zarafshon va Amudaryo etaklari ibtidoiy jamoalar tomonidan deyarli o'zlashtirib bo'lingan edi.

Soha mutaxassislarning e'tirof etishlaricha, neolit davrida «Lavlakon namgarchiligi» deb ataluvchi tabiiy iqlim sharoitining vujudga kelganligi yangi mintaqalarni o'zlashtirish imkonini beradi. SHu tariqa, ibtidoiy jamoalar turli tabiiy, ekologik sharoitlarga tushib qolib, bu holat ular turmush tarzining moslashish zaruratini taqozo etgan va o'z navbatida bu jarayon turli neolit madaniyatlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan edi.

Joytun madaniyati Janubiy Turkmanistonda, Ashgabat shahridan 25 km shimoldagi Joytun manzilgohidan topilgan bo'lib, bu madaniyat qoldiqlari nafaqat Turkmaniston, balki butun O'rta Osiyoda mashhurdir. Joytun qishlog'i bir necha uylardan tashkil topgan bo'lib, uylarning maydoni 12-14 kv.m dan iborat. Uy devorlari somon aralashtirilgan paxsadan qurilgan. Uylar to'g'ri to'rtburchak bo'lib, bir xonalik va har bir xonada alohida o'choq izlari topilgan. Uylar yonida esa omborxona, saroy va xo'jalik o'ralari ham bor. Tadqiqotchilar fikrlariga

qaraganda, Joytunda 30 ga yaqin uy bo'lib unda 130-150 kishi yashagan, 5-6 kishilik oila yashagan uylarda ona urug'i hukmron bo'lgan.

Uylardan ayollarning loy va toshdan yasalgan haykalchalari, shuningdek, har xil taqinchoq va bezaklar topilgan. Joytun xarobalaridan bug'doy, arpa izlari, yorma tosh, tosh boltalar, parrakchalar, qurol sifatida ishlatiladigan o'tkir uchli toshlar, teshgich parchalar, qirg'ichlar, kamon o'qlarining uchlari-poykonlar topilgan.

Neolit davri sopol idishlari

Joytun makonidan qo'lda ishlangan sopol idishlar namunalari ham topilgan bo'lib, ular O'rta Osiyodagi dastlabki sopol namunalaridir. Joytun qishlog'i aholisi mil. avv. VI-V ming yilliklarda yashab asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Joytunda O'rta Osiyodagi dastlabki dehqonchilik madaniyati rivojlanadi va bu makon hozircha mintaqadagi dastlabki dehqonchilik qishlog'i hisoblanadi. Joytunliklar tabiiy suvlardan (qor, yomg'ir, toshqin) foydalanib dehqonchilikka asos solganlar. Umuman olganda, Kopetdog' bilan Qoraqum oralig'idagi hududlardan ko'plab neolit davri makonlari ochilgan. Bu makonlardagi xo'jalik ishlab chiqarishi va madaniyati bir-biriga juda o'xshashligi sababli ularni fanda Joytun madaniyati (dastlabki topilgan joy nomi bilan) deb atash qabul qilingan.

Kaltaminor madaniyatiga oid makonlar dastlab Amudaryo etaklari va Xorazm hududidan topilgan bo'lib bular orasida Xorazmdagi Jonbosqal'a makoni diqqatga sazovordir. Bu erni qazish paytida chayla va yarim erto'la shaklidagi makon ochilgan. Bu makon yog'och ustun, sinchlar bilan ko'tarilgan. Ustiga ko'ndalang yog'ochlar tashlanib, ularning usti qamish bilan berkitilgan. Chayla o'rtasidan katta markaziy o'choq qoldig'i, atrofida mayda o'choq qoldiqlari aniqlangan. Makondan nayza poykonlar, kamon o'qlarining uchlari va boshqa tosh qurollar topilgan. Shuningdek, madaniy qatlamlardan baliq, yovvoyi cho'chqa, qirg'ovul suyaklari va jiyda danaklari ham topilgan. Topilmalar orasida sopol idish namunalari ham bo'lib, tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda ular mil. avv. V-IV ming yilliklarga oiddir.

Kaltaminor madaniyatiga oid yodgorliklar Zarafshon etaklaridagi Darvozaqir makonidan ham topib o'rganilgan. Bu erdan topilgan sopol idish namunalari Jonbosqal'a sopollariga juda o'xshashdir. Quyi Zarafshon va Qashqadaryo etaklaridagi Darvozaqir, Katta va Kichik Tuzkon, Qorong'isho'r, Poykent makonlaridan topilgan tosh qurollar va sopol buyumlar hamda boshqa ashyolarni o'rganish, tahlil etish, YAqin SHarq, Qozog'iston, Ural va boshqa

joylardan topilgan neolit davri ashyolari bilan qiyoslash natijasida tadqiqotchilar yuqorida eslatilgan makonlar Kaltaminor madaniyatiga mansub bo'lib, mil. avv. IV-III ming yilliklarga oid degan xulosaga keldilar. Bu makonlarda yashagan neolit davri odamlari termachilik, jayron, yovvoyi cho'chqa, bug'u va boshqa hayvonlar hamda baliq ovlab kun kechirishgan.

So'nggi yillarda O'rta Osiyoning sharqiy hududlaridan, Hisor-Pomir tog'laridan ko'plab neolit davri yodgorliklari ochildi va o'rganildi. Bu o'ziga xos madaniyat fanda Hisor madaniyati degan nom oldi. Asosan tog'oldi va tog'liklarga xos bo'lgan Hisor madaniyatiga mansub yodgorliklar 200 dan ziyod bo'lib Tutqovul, Soysayyod, Quyi Bulyon, Darayi SHo'r, Gaziyontepa kabilar shular jumlasidandir. Hisor madaniyatiga mansub yodgorliklar asosan mil. avv. V-III ming yilliklarga oiddir.

Hisor madaniyati sohiblari sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik, qisman termachilik bilan shug'ullanganlar. Hisor makonlaridan topilgan turli-tuman topilmalar ushbu jarayonlardan dalolat beradi.

Demak, O'rta Osiyoning barcha hududlaridan-shimoldagi Ustyurtdan, Markaziy va Janubiy Qozig'istondan, Qizilqum va Qoraqumdan, Qashqadaryo va Zarafshon vohalari, Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysidan ko'plab neolit davri makonlari ochilgan. Xususan, neolit davri Markaziy Farg'ona madaniyati fanda O'rta Osiyoda to'rtinchi neolit davri madaniyati deb kiritilgan.

Neolit davri mehnat qurollari

Ushbu makonlarda olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, neolit davriga kelib, mezolitning so'nggi bosqichlarida kashf etilgan tosh boltalar ancha keng tarqaladi. Parrakchalar, nayza va kamon o'qlarining uchlari, pichoqlar, teshgichlar, parmalar, qirg'ichlar, yorma toshlar, o'roq va boshqa qurollar takomillashadi. Eng qadimgi davrning dastlabki davrida qo'lga kiritilgan barcha yutuqlar bu davrga kelib yakunlanadi. Neolit davri odamlari o'zlarining tinimsiz mehnati, kuzatuvchanlik qobiliyati, ibtidoiy bilimlarini safarbar qilib, xo'jalikning ilg'or, unumdor shaklini - dehqonchilik va chorvachilikni kashf etdilar. Geografik muhit va shart-sharoitning turli tumanligi bu davr qabilalarida mehnat qurollari,

uy-ro'zg'or buyumlari, turar-joylar va xo'jaliklarning turlicha bo'lishiga olib keldi. Xususan, O'rta Osiyoning janubidagi neolit davri qabilalari xo'jalikning dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik shakllarini rivojlantirgan bo'lsa, shimoldagi qabilalar esa tabiiy sharoitning noqulayligi tufayli uzoq vaqt rivojlanishdan orqada qolgan. Bu holat esa hududlardagi xo'jalik hayotining notekis rivojlanishiga sabab bo'lgan edi.

Neolit davrida qadimgi ajdodlarimiz loydan idishlar yasab ularni olovda pishirish yo'li bilan kulolchilikka asos soldilar. SHuningdek, ip yigirish asosida to'qimachilikni kashf etdilar. Odamlar yog'och va qamishdan qayiq yasab (qayiqsozlik) suvda suzishni ham o'zlashtirdilar. Xullas, neolit davri yutuqlarga boy bo'lib, o'zidan ilgarigi davrlarga nisbatan yuksak rivojlanish davri bo'ldi.

Tadqiqotlar natijalariga qaraganda tosh va bronza davrlari o'rtasida **mis-tosh (eneolit)** davri bo'lganligi aniqlangan. Bu davr metall qurollarning barchasi bronzadan qilinmay sof misdan yasalganligi ma'lum. O'rta Osiyoda eneolit davri nisbiy tarzda mil. avv. IV ming yillikning oxiri - III ming yillikning boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda mis o'zining kimyoviy xossalari (tez eruvchanlik, egiluvchanlik) tufayli xo'jalik hayotda ustunlik qila olmadi. Ishlab chiqarishda avvalgidek tosh qurollar asosiy o'rinda bo'lib qoldi. SHuning uchun ham bu davr mis-tosh asri deb yuritiladi.

Mezolit oxirida va neolit davrida terib-termachlab ovqat topishdan yovvoyi o'simliklarni ekish va o'tkazish yo'li bilan madaniylashtirish orqali vujudga kelgan dehqonchilik eneolit zamonida yuqori xo'jalik turiga aylanib bordi. Dehqonchilik bilan uy chorvachiligi ortiqcha mahsulot etishtirishga va mol ayirboshlashni tartibga solishga asos bo'lgan. O'rta Osiyo hududlarida quyidagi yangi tarixiy-madaniy jarayonlar eneolit davri bilan bog'liqdir:

1. Xo'jalikning boshqa hamma turlariga qaraganda haydama dehqonchilikning ustunlik qila boshlashi;
2. Toshidan ishlangan qurollar ko'p bo'lgan holda mis qurollarning paydo bo'lishi;
3. Katta-katta jamoalarning paxsadan va xom g'ishtdan tiklangan katta-katta uylari;
4. Kulolchilikda muhim texnika yutug'i - xumdonlarning ishlatilishi;
5. O'troqchilik xo'jaligining rivojlanishi, jamoa birlashmalarining uylari va qurilishida xom g'ishtning paydo bo'lishi;
6. Turli hayvonlarning loydan yasalgan va ona urug'i tuzumiga (matriarxatga) xos haykalchalari;
7. Rangdor sopol buyumlar, ya'ni turli tasvirlar ishlangan sopol buyumlarning mavjudligi.

Eneolit davrida O'rta Osiyo aholisining madaniyati bir bosqich yuqoriga ko'tariladi. Lekin, bu hududlardagi qabilalarning madaniy va ijtimoiy taraqqiyoti bir xil darajada emas edi.

Qadimgi qabilalar mis-tosh davriga o'tgach, madaniy, xo'jalik va ishlab chiqarish taraqqiyotining yangi bosqichi boshlanadi. YAngi xo'jalik turlari - dehqonchilik va chorvachilik avvalgidek, Turkmanistonning janubi-g'arbidagi qulay geografik sharoitda rivojlanadi. Bu paytda quyi Zarafshon va Amudaryo

havzalarida yashovchi qabilalar hali madaniy o'simliklar o'stirishga o'tmagan edilar. O'rta Osiyoning sharqiy qismidagi tog'li hududlar aholisi xo'jaligida esa ovchilik ustun edi. Demak, ilk va rivojlangan mis-tosh davrida O'rta Osiyo qabilalarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishida katta farqlar va notekisliklar saqlanib qoladi.

Dasht va tog' hududlaridan topilgan xilma-xil moddiy manbalarni o'rganish natijalari (sopol idishlar, tosh qurollar, hayvonlar va qushlar suyaklari) qabilalarning iqtisodiy hayotida qo'shimcha xo'jaliklar - ovchilik va baliqchilik asosiy manba bo'lganligidan dalolat beradi. SHu bilan birga dasht odamlari tarixida chorvachilikning ilk bosqichi boshlanadi deyish mumkin. Lekin, neolit davri an'analari o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aholining asosiy qismi daryolarning irmoqlari sohilida va ko'llar atrofida yashagan. Tabiiy boyliklar eneolit davri odamlari uchun hayot manbai hisoblangan.

Eneolit davriga oid muhim yodgorliklar Janubiy Turkmanistondagi Anov va Nomozgohtepa hududlarida aniqlangan. Bu erdagi uy-joylar xom g'ishtdan qurilgan. Moddiy topilmalar orasida mis qurollar tosh qurollarga nisbatan kamchilikni tashkil etadi. SHuningdek, bu makonlardan topilgan guldor sopol buyumlar kulolchilikning ham ancha rivojlanganligidan dalolat beradi. Sirti qora bo'yoqda geometrik chiziqlar va hayvon yoki qush rasmlari bilan bezatilgan bu topilmalar mil.avv. IV ming yillikka oiddir.

O'zbekiston hududlarida eneolit davri yodgorliklari hozircha yaxshi o'rganilmagan. Mil. avv. IV-III ming yillik boshlarida Amudaryo va Zarafshon quyi oqimlarida Kaltaminor madaniyati tosh qurollari, sopol idishlari va uy-joylari keng tarqalagan. O'rta Osiyoning shimoli-sharq dashtlarida va Orol dengizi sohillarida ovchilik, baliqchilik va ilk chorvachilik xo'jaliklari rivojlanadi. Buxoro vohasidagi Lavlakon, Beshbuloq makonlari va Zamonbobo qabristonining eng pastki qatlamlari eneolit davriga oiddir. Bu yodgorliklardan so'nggi Kaltaminor topilmalariga o'xshash sopol idishlar bo'laklari va chaqmoqtosh bilan birga misdan yasalgan ignalar va munchoqlar topilgan.

YUqori Zarafshonning Panjikent shahridan 15 km g'arbda joylashgan Sarazm qishlog'i xarobasi eneolit davri dehqonchilik qabilalarining O'rta Osiyoni shimoli-sharqiga yoyilganidan dalolat berib, qadimgi dehqonchilik aholisining dehqonchilik chegaralarini ham ko'rsatadi.

Umumiy maydoni 90 gektar bo'lgan Sarazm qishlog'i xarobalari 10 ta tepalikda joylashib 4 ta davrga bo'linadi. Ular topilmalarga qarab bir-biridan farq qiladi. Dastlabki ikki davr eneolit, keyingi ikki davr esa bronza davriga oiddir. Sarazmdan uy-joy va ro'zg'or-xo'jalik inshootlari qoldiqlari ochib o'rganilgan. Bu erlardan sopol idishlar, metallardan va toshdan ishlangan qurollar, (jumladan tosh ketmonlar) zeb-ziynat buyumlari ko'plab topilgan.

Sarazm moddiy topilmalarida Janubiy Turkmaniston, Janubiy Afg'oniston, Eron, Hindiston madaniyatlariga mansub buyumlar ham bor. Ular eneolit davri qabilalari o'rtasidagi keng madaniy va iqtisodiy aloqalardan dalolat beradi.

5.Ibtidoiy tasviriy san'at. Bronza davri yutuqlari

YOzuv haqida yangi ma'lumotlar

Dunyo tarixida ibtidoiy tasviriy san'at, xususan, g'orlarning devorlariga turli tasvirlar tushirish so'nggi paleolit davriga oiddir (Ispaniyadagi Altamir g'ori). O'rta Osiyoda ungurlar va qoyatoshlarga ishlangan rasmlar mezolit davrida paydo bo'ladi. Neolit davriga kelib bu san'at yangi asosda rivojlanish bosqichiga o'tadi.

chizish usuli bilan ishlangan rasmlar

Kaltaminor, Hisor, ayniqsa Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'atning namunalari topilgan. O'tmish tariximizning xilma-xil yodgorliklari orasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va O'rta Osiyoning tog'li tumanlarida keng tarqalgan qoyatosh rasmlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xildir. Bu holatda bir xillari bo'yoq (oxra) bilan, **Altamir g'ori (Ispaniya)**, ikkinchi xillari esa-urib-o'yib ishqalash, **Hayvon tasviri**

(petrogliflar) keng tarqalgan.

ham ko'pchilikni tashkil etadi. Mavjud qoyatosh rasmlari mazmunan boy va manzarasi jihatdan xilma-xildir. Unda odamlar, ov, yirtqich hayvonlar to'qnashuvlari manzaralari tasvirlangan.

Zarautsoydagi hayvonlarni ovlash manzaralari

Respublikamizdagi eng qadimgi rasmlar Zarautsoyda bo'lib (Surxondaryo), bu rasmlar mezolit-neolit, ya'ni, mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga oiddir. Qoyatosh rasmlari orqali o'sha davr odamlarining ov, mehnat va jangovar

qurollarini bilib olishimiz mumkin. SHuningdek, qoyatosh rasmlar qadimgi avlodlarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodlarini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir. Undan tashqari, qoyatosh suratlari mazmun va manzaralarining boyligi bilan ajralib turadi va ular keng tarqaladi. Ushbu suratlarining ishlanish uslubi xilma-xil bo'lib, arxeologik yodgorliklarning bir turi hisoblanadi. Ularning mazmun va manzarasi ma'nosidan kelib chiqib, ibtidoiy yoki qadimgi davr kishilarining xo'jalik hayoti haqida, hayvonlarni ov qilish, qo'lga o'rgatish va xonakilashtirish, chorvachilikni paydo bo'lishi haqida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lishimiz mumkin. Ayni paytda qoyatosh rasmlari o'ziga xos san'at asari bo'lib, ular orqali biz ibtidoiy va qadimgi odamlarning san'ati, estetik iste'dodi o'sha davr nuqtai nazaridan yuqori darajada bo'lganligini bilib olishimiz mumkin.

Toshkent vohasi qoyatosh tasvirlari G'arbiy Tyanshandagi eng ko'p tarqalgan qadimgi san'at turi hisoblanadi. Bu hudud bu kabi tarixiy yodgorliklarga juda boy bo'lib, hozirgi vaqtda ularning soni 10 mingdan oshadi. Ular mavzularning turli-tumanligi, yuqori badiiy darajasi, manzaralarining originalligi va ajoyibligi bilan ajralib turadi. Toshkent vohasidagi ayrim petrogliflar Markaziy Osiyoda mashhur hisoblanadi. O'ziga hos va betakror qoyatosh suratlariga Xo'jaket, Qoraqiyasoy, Boshqizilsoy, CHotqol, Ohangaron kabilar kiradi.

Ushbu yodgorliklardagi qoyatosh rasmlarining xronologik sanasi – eneolit – bronza davridan antik davrgacha boradi. Mazkur suratlar mazmun va mavzu jihatdan ancha boy va rang-barangdir. Ular orasida ot, it, tuya, qo'y, echki, tog' takasi, arxar, bo'ri, tulki, qoplon kabi hayvonlar tasvirlari, shuningdek, ma'nosi hozirgacha noma'lum bo'lgan turli shakl va belgilar saqlanib qolgan. Ta'kidlash lozimki, rasmlar orasida yakka holda, to'da holda va raqsga tushayotgan holatda, biror-bir odatni ijro etayotgan kishilarning tasvirlari ham uchraydi.

Respublikamizning tog'li hududlarida keng tarqalgan qoyatosh suratlarini o'rganish kata ilmiy ahamiyatga ega. CHunki ular ham boshqa moddiy manbalar qatori qadimgi ajdodlarimizning turmush tarzi, ijtimoiy hayoti, madaniyati va san'ati, diniy tasavvurlari haqidagi muhim manba hisoblanadi. Qoyatosh suratlarining ahamiyati yana shundaki, ular O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistonning hayvonot dunyosi tarixini, hayvonlarning xonakilashtirilishi, chorvachilikning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixini o'rganishda keng imkoniyatlar ochib beradi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar fikriga qaraganda bronzaning vatani Kichik Osiyo va Mesopotamiya bo'lgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eronning janubi-g'arbida mil avv. III-II ming yillikning boshlarida rivojlangan jamiyat keng ravnaq topadi. O'rta Osiyoda **bronza davri** mil. avv. III ming yillik o'rtalaridan I ming yillikning boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda bronza asri uchta xronologik davrga: ilk, rivojlangan va so'nggi bronza davrlariga bo'linadi. O'rta Osiyoning shimoliy va sharqiy hududlarida majud bo'lgan bronza davri yodgorliklari madaniyati janubiy hududlardagi o'troq madaniyatdan ajralib turadi.

O'zbekiston hududida bronza davrida asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalarning moddiy-madaniy yodgorliklari Xorazmda 50 dan ziyod ochilgan bo'lib, ular fanda **Tozabog'yob madaniyati** nomi bilan mashhurdir. Bu madaniyatga mansub sopol buyumlar Qozog'iston va Sibir

hududlaridan topilgan sopol buyumlarga ancha o'xshab ketsada, o'ziga xos xususiyatlari bilan SHarqiy Evropa chorvadorlari yaratgan bronza davri YOg'ochband madaniyatidan, Qozog'iston va Sibirdagi Andronovo madaniyatidan ham farq qiladi. Bunga asosiy sabab, tozabog'yobliklar orasida dehqonchilik keng tarqalgan. Tozabog'yob madaniyatiga oid makonlarning ayrimlaridan qadimiy mozorlar (Ko'kcha), ko'pchiligidan esa yarim erto'la shaklidagi uy-joy qoldiqlari ochilgan. Ulardan zeb-ziynatlar, hayvon suyaklari, sopol idishlar, toshdan va bronzadan ishlangan qurolar topilgan. Tozabog'yob sopol idishlari asosan qo'lda ishlangan.

Xorazmdagi so'nggi bronza davriga oid yodgorliklar Amirobod madaniyati nomi bilan mashhur bo'lib mil. avv. IX-VIII asrlarga oiddir. Bu madaniyat sohiblari Tozabog'yob madaniyati xususiyatlarini saqlab, yarim erto'la turar-joy, sug'orish inshootlari izlari va qo'lda yasalgan sopol idishlar bilan izohlanadi. Amirobod madaniyatiga oid qator yodgorliklar ochilgan bo'lib, ular orasida eng yaxshi saqlangan va boy arxeologik materiallar bergani YAkka-Parson 2 makoni hisoblanadi. Makonni qazish vaqtida 20 ga yaqin erto'la tipidagi turar-joylar ochilgan. YOdgorlikdan g'alla o'ralari, omborlar, o'choq, bigiz va ko'plab hayvon suyaklari topilgan. Sopol idishlar qo'lda yasalgan.

Quyi Zarafshonning bronza davri yodgorliklari **Zamonbobo madaniyati** nomi bilan ataladi. Bu davrga mansub yodgorliklar orasida Zamonbobo ko'li yoqasidan topilgan qadimgi qabriston ayniqsa diqqatga sazovordir. Qabrlar yakka va juft qabrlar bo'lib dafn etish jarayonida ko'mish marosimlariga amal qilingan. Qazishmalar jarayonida erkaklar qabrlaridan o'q-yoy poykonlari, pichoqlar, pichoqsimon tosh qurollar va turli shakldagi sopol idishlar; ayollar qabrlaridan sopol idishlar, bronza ko'zgu, upadon, surmadon kabi pardoz buyumlari va yarim qimmatbaho toshlardan turli shaklda ishlangan munchoq va marjonlar topilgan.

Zamonbobiliklar chaylasimon kulbalarda istiqomat qilib dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Topilgan ko'plab mehnat qurollari, boshqoli o'simliklar qoldiqlari va hayvonlar suyaklari shundan dalolat beradi. SHuningdek, zamonbobiliklar jamoasida hunarmandchilikning turli tarmoqlari, xususan, kulolchilik, bronzani eritib undan har xil ashyolar yasash, ayniqsa toshni ishlash texnikasi ancha rivojlangan.

Zamonbobo madaniyati janubdagi o'troq dehqonchilik jamoalari ta'sirida shakllangan. Bu madaniyat xonaki chorvachilik va motiga (ketmoncha) dehqonchiligi bilan kun kechirgan Buxoroning tub aholisiga mansubdir. Bronza davrida Buxoro vohasining daryo adoqlarida endigina dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan shug'ullanuvchi ilk qishloqlar paydo bo'lib, ular yarim erto'la va shox-shabba engil chaylalaridan iborat turar joylardan tashkil topgan. Bularda uy hunarmandchiligining misgarlik, toshtaroshlik, to'qimachilik kabi turlari mavjud bo'lsada, ammo hali ular kasb-hunarning rivoj topgan darajasiga etib bormagan edi.

O'zbekistonning janubidagi bronza davri yodgorliklari qadimgi sug'orish hududlari - Ulonbuloqsoy, SHerobod, Bandixon va Mirshodida topib tekshirilgan. Ular **Sopolli madaniyati** nomi bilan mashhurdir.

Sopollitepa SHerobod cho'lida joylashgan bo'lib, uch qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan yirik qishloq bo'lgan. Uning umumiy maydoni 4 gektarga yaqin. Yodgorlikda uzoq yillar tadqiqotlar olib borgan A.Asqarovning fikricha, Sopollitepa mustahkam asosda qad ko'targan bo'lib, quyidagi ajralib turuvchi belgilariga ega: ikki qismli tuzilish – mustahkam markaziy qism va uning atrofida mustahkamlanmagan maskan; uncha katta bo'lmagan maydoni; asosiy qisimning aniq rejaviy tuzilishi; sakkizta turar-joylar qismlarining markazlashuvi va ularning yo'laklar bilan ajralib turishi; bo'lma (otsek)lari bo'lgan himoya devorlari. Undan tashqari kulolchilik va metallaga ishlov berish hunarmandchiligi hamda dehqonchilikning etakchi mavqega ega bo'lishi ham Sopollitepa uchun xosdir.

Amudaryoning o'ng qirg'og'ida shakllangan Sopollitepa – bronza davridagi daryodan kechuv yo'lini himoya qiluvchi mustahkam oldingi istehkom (forpost) sifatida paydo bo'lgan. Keyinchalik o'troq dehqonchilik jamoalari shimoliy chegaralarining kengayishi munosabati bilan Sopollitepa o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qota boshlaydi va bo'shab qoladi. Asosiy markaz vazifasi esa, tog' darasidan chiquvchi yo'l ustidagi mustahkam qal'a sifatida paydo bo'lgan Jarqo'tonga o'tadi.

Sopollitepa. Bronza ko'zgu Sopollitepa. Bronza idishlari

Mil.avv. II ming yillikning o'rtalariga kelib Jarqo'ton o'sha hududlardagi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi qabilalari uyushmalarining mustahkam istehkomiga aylanadi. Aynan mana shu istehkom orqali Hisor tog' oldi vohalari va janubiy Tojikistonning g'arbiy hududlariga shimoldagi aholining ko'chishlari bo'lib o'tadi. Bu hududlardan topilgan yodgorliklar topografiyasi va ularni davlatlashtirish ushbu jarayon izchillik bilan bo'lib o'tganligini ko'rsatadi. Bu jarayonning rivojlanishi mil.avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi o'troq dehqonchilik turmush tarzi kechiruvchi aholi manzilgohlarida aholi sonining o'sishi va ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti uchun ham keng imkoniyatlar yaratdi.

O'zbekiston hududida chorvador qabilalarga mansub bronza davri qabristoni Samarqand yaqinidagi Mo'minobod qishlog'ida ham topilgan.

Quyida Qashqadaryo Gujalyi qabristonidan chorvachilik va dehqonchilik qabilalalariga tegilshi bo'lgan ashyolar, Farg'ona vodiysi YAngiariq hududida dehqonchilik buyumlari va dehqonchilik bilan bog'liq qoyatosh suratlar, CHustdan hunarmandchilik va dehqonchilikka oid buyumlar ko'plab topilgan.

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Farg'ona vodiysida dehqonchilik madaniyatining taraqqiyotini mil.avv.II ming yillikning oxirgi choragida boshlanadi. Bu madaniyat fanda birinchi topib o'rganilgan joy nomi bilan **CHust madaniyati** deb nomlangan. Davriy jihatdan CHust madaniyati yodgorliklari ikkiga bo'linadi va birinchi bosqich mil.avv.XII-IX asrlar, ikkinchi bosqich keyingi asrlar bilan sanaladi.

Qadimgi Farg'ona dehqonlari ko'p hollarda suv manbalari atroflarida o'z makonlarini bunyod etganlar. So'nggi yillarda Farg'onadagi bronza davri aholisining erni haydab dehqonchilik qilganlari haqida yangi ma'lumotlar olindi. Xususan, Farg'ona tog' tizmalaridagi Soymalitosh hamda So'x yaqinidagi YAngiariqsoy qoyatosh suratlarida qo'sh yordamida erga ishlov berayotgan inson tasviri aniqlangan. Umuman, Farg'ona vodiysida CHust madaniyatining 80 dan ortiq yodgorliklari hisobga olingan.

Bu davrda hunarmandchilik sohasida ham katta yutuqlar qo'lga kiritiladi. Xususan, kulolchilik charxida tayyorlangan sopol idishlar keng tarqaladi. Bunday idishlar qo'lda ishlangan sopollardan ancha farq qilib, asosan dehqonchilik madaniyati uchun xosdir. Kulolchilik charxining hunarmandchilikka keng kirib kelishi sopolchilik ishlab chiqarishi yangi texnikasining yaratilishiga sabab bo'lib, keyinchalik ixtisoslashgan hunarmandchilikka o'tishining asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qildi.

Mil.avv. II ming yillikka kelib O'zbekistonning dasht hududlariga chorvador qabilalar kelib o'rnatilgan boshlaydilar. Ularning makonlaridan topilgan moddiy manbalar Janubiy Qozog'istonning cho'llaridagi Andronov madaniyatiga o'xshab ketadi. Dasht qabilalari tarqalganligidan ayniqsa, sopol idishlar, metall buyumlar va chorvador qabilalarga mansub qadimgi qabrlar tuzilishi dalolat beradi. Bu o'rinda tadqiqotchilar bronza davridayoq O'rta Osiyo hududlarida ma'lum darajada etnik madaniy jarayonlar bo'lib o'tgan degan fikrni ilgari suradilar.

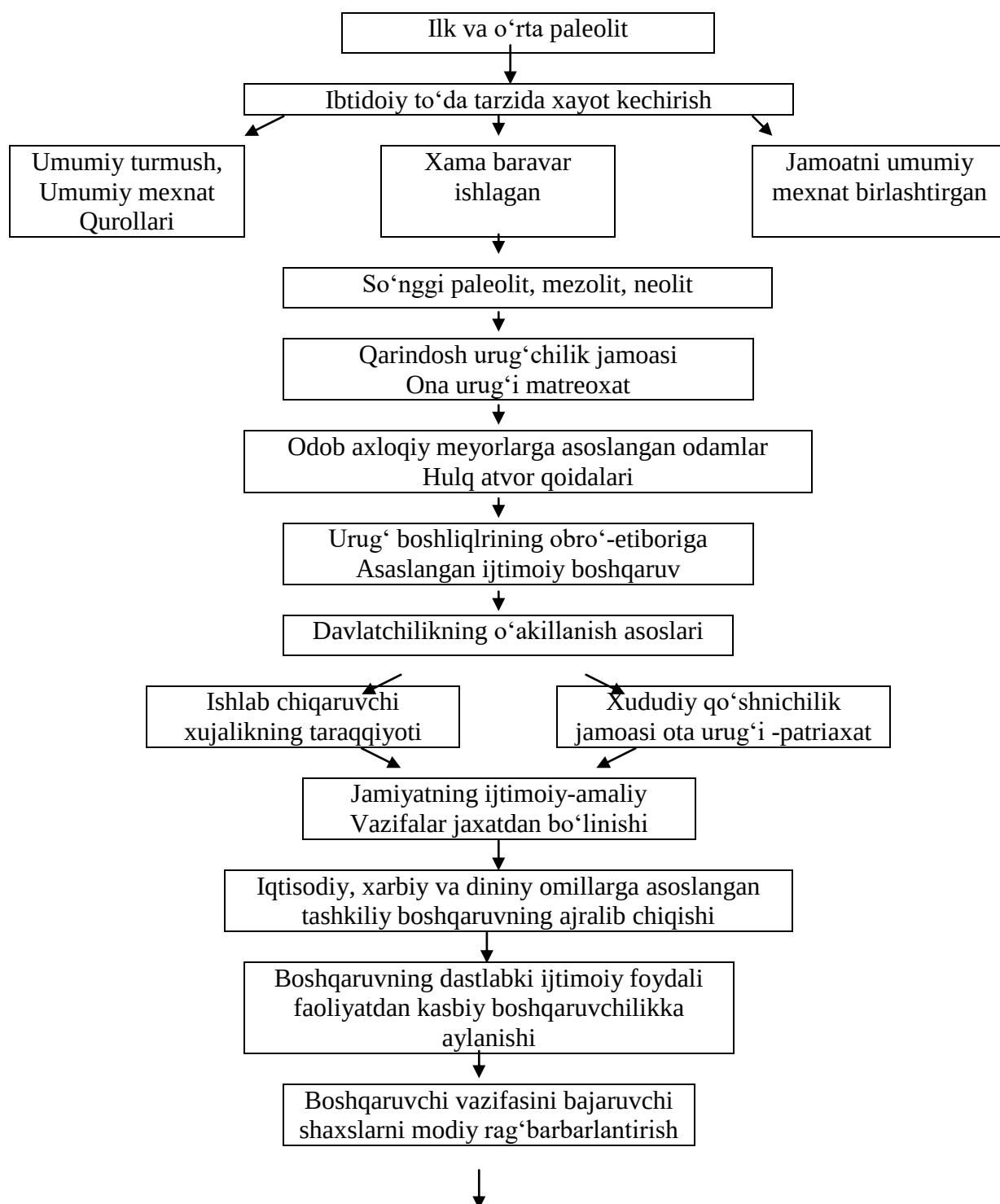
Bronza davrining xo'jalik sohasida erishgan eng katta yutuqlaridan biri qadimgi dehqonchilikning keng yoyilishi va mil.avv.II ming yillikda chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishidir. Metall qurollar qadimgi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtirgani tufayli O'rta Osiyo dasht va tog' oldi hududlarida yashagan aholi boshqa aholidan (dehqonlardan) ajralib chiqadi va asosan chorvachilik bilan mashg'ul bo'ladi. Bu tarixiy jarayon – kishilik jamiyati taraqqiyotidagi dastlabki yirik mehnat taqsimoti edi.

Bu davr manzilgohlarini o'rganib, bu davrda ikki xil madaniyat hukm surgan deyish mumkin. Birinchisi – qadimgi qabilalar dehqonchilik uchun qulay erlarga joylashib yuksak dehqonchilik madaniyatini yaratgan bo'lsalar, ikkinchisi – huddi birinchi madaniyat sohibilari darajasida ishlab chiqaruvchi kuchlarga ega bo'lgan holda dasht va tog' oldi yaylovlarda chorvachilik madaniyatini yaratganlar.

Bronza davri O'rta Osiyoning ijtimoiy tuzumida ham o'zgarishlar sodir bo'lib o'tdi. Urug'chilik tuzumi bu davrda ham davom etdi. Ammo, bu davrda ona

urug'ning mavqei yo'qolib bordi. Metall eritish va xo'jalikning rivojlanishi natijasida jamiyatda erkaklar mehnat ahamiyatga ega bo'lib bordi. Natijada jamiyat taraqqiyotida, dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va chorvachilikning rivojlanishida erkaklar etakchilik qiladilar. Xotinlar erkaklar ishlab chiqargan narsalarni iste'mol qilishda ishtirok etsalar ham, unga egalik qilishdan mahrum bo'ladilar. Ushlab chiqarishda hukmronlik qilish shu tariqa erkaklar qo'liga o'tadi va ona urug'i tuzumi o'rnini ota urug'i (partriarxat) tuzumi egallaydi.

Ibtidoiy jamiyatning asosiy belgilari

Xokmiyatni xuquqiy jixatdan rasmiylashtirish
Davlatning turli vazifalarini xuquqiy tartibga solish

O'rta Osiyo hududlarida yozuv yaqin kunlarga mil.avv.V-IV asrlarda paydo bo'lgan deb kelinar edi. So'nggi yillardagi tadqiqotlar boshqacharoq xulosalar bermoqda. Xususan, 2000 yilda Janubiy Turkmanistondagi Gonurtepa qo'hna shahrida ochilgan qabrlarning biridan mil.avv.III yillikka oid o'yma sopol muhr topildi. Unda mixxat yozuvlar bor edi. Janubiy Turkmaniston qadimiyatining bilimdoni V.Sarianidi va amerikalik mutaxxassis T.SHarlachlarning fikricha, bu xildagi muhrlar faqat podsho atrofida, podsho saroyiga yaqin shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Mesopotamiyadagi Sargon muhrlarini (mil.avv.2250-2200 yy.) eslatuvchi Gonurtepa muhri mahalliy xom ashyodan tayyorlangan bo'lib, undagi mixxat yozuvlar **«Lukaks xo'jalik va qullar hukmdori»**, deb o'qildi. Ushbu yozuv bu erdagi bronza davridayoq yakka hukmdor boshqaruvi va Mesopotamiya bilan o'zaro aloqalardan dalolat beradi.

SHuningdek, so'nggi arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonning janubidan ham piktografik belgi-yozuvlar topilgan. Tadqiqotchi SH.SHaydullaevning fikricha, Jarqo'ton yodgorligidan sopollarga bitilgan 47 ta belgidan iborat yozuvning topilishi ajdodlarimizning bronza davrida piktografik yozuvni yaratgani va o'z fikrini turli belgilarda ifodalaganini ko'rsatadi. SHuningdek, SHeroboddagi G'oz qishlog'i yonidagi ilk temir asriga oid yodgorlikdan tosh o'g'ir (keli) topilgan bo'lib, uning sirtida umumiy soni 14 ta bo'lgan piktografik belgi-yozuv mavjud SH.SHaydullaev bu belgini Misr ieroglifikasi bilan solishtirib ulardan biri **«haqiqat»**, yana biri esa dunyoning aylanishi, ya'ni **«charxpalak»** deb o'qilishi mumkinligini tahmin qiladi.

6.O'zbekiston hududlarida ilk shaharlarning paydo bo'lishi jarayonlari.

O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab O'zbekistonning bronza davriga oid yodgorliklarni keng miqiyosda tadqiq etilishi natijasida ushbu hududlarning qadimgi tarixi va madaniyati to'g'risida boy ma'lumotlar olindi. Turli yillarda janubiy O'zbekiston hududlarida ilk, rivojlangan va so'nggi bronza davri ilk dehqonchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishi, urbanizatsiya jarayonlari hamda ilk davlatchilik masalalari, madaniy va iqtisodiy aloqalar, hunarmandchilikning taraqqiy etishi masalalari, ularni qiyoslash va umumlashtirish bo'yicha A.Asqarov, E.Rtveladze, A.Sagdullaev, T.SHirinov, B.Abdullaev, U.Raxmonov, E.Sayko, SH.SHaydullaev, B.Eshov, O'.Mavlonov kabi olimlar tadqiqot ishlari olib bordilar. Ushbu tadqiqotlar natijasida bronza va ilk temir davri o'lkamiz janubiy hududlarida bo'lib o'tgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyot masalalari va ayniqsa, ushbu hududlarda ilk shaarlarning paydo bo'lish asoslari va rivojlanish bosqichilari, ilk davlatchilikning paydo bo'lishi jarayonlariga ko'plab aniqliklar kiritildi. Ushbu masalar bo'yicha juda ko'p yangi ma'lumotlar fanga joriy etildi va etilmoqda.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, neolit davriga kelib «hisorlik» ovchilar kichik va yirik daryolar vohalarini, Boysuntog' va Ko'hitanggacha bo'lgan tog' va tog' oldi hududlarini o'zlashtiradilar. Bronza

davriga kelib esa bu hududlarda boshqa ko‘rinishga ega bo‘lgan hamda o‘ziga xos xo‘jalik shaklidagi yangi madaniyatlar shakllana boshlaydi.

Ushbu madaniyat sohiblari yashagan maskanlardan biri Sopollitepa bo‘lib, bu yodgorlik Surxondvryo viloyati SHerobod tumani hududida, Kuhitangtog‘dan oqib tushuvchi kichik daryoning qadimgi irmog‘i bo‘yida joylashgan. Sopollitepa paydo bo‘lgan soy mahalliy aholi orasida O‘lanbuloqsoy deb ataladi. Janubiy O‘zbekiston hududlarida hozirgi kunga qadar aniq bo‘lgan eng qadimgi o‘troq dehqonchilik jarayonlari, tadqiqotchilarning fikricha, quyidagi beshta asosiy bosqichga bo‘linadi:

1. Sopolotepa bosqichi – mil.avv. 1700-1500 yy.
2. Jarqo‘ton bosqichi – mil.aav.1500-1350 yy.
3. Ko‘zali bosqichi – mil.avv.1350-1200 yy.
4. Molali bosqichi – mil.avv.1200-1050 yy.
5. Bo‘ston bosqichi – mil.avv. 1050-900 yy.

Ushbu bosqislarning sanalari tadqiqotchilar tomonidan maxsus tahlil etilib, ilmiy jihatdan asoslangan (A.Asqarov).

Sopolli madaniyati hukm surgan davr tarixiy-madaniy jarayonlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, mil.avv.II ming yillikda Amudaryoning o‘ng va chap qirg‘og‘ida ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha ikkita: Sopolli madaniyati va Dashti madaniyati yoki Sopolli-Dashtli madaniyatining ikki xil ko‘rinishi keng tarqaladi.

Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida shakllangan Sopollitepa-bronza davridagi dastlabki o‘troq dehqonchilik qishlog‘i hisoblanadi. Ammo, keyinchalik, asosiy markaz vazifasi Jarqo‘tonga o‘tadi. Jarqo‘ton yodgorligi Surxondaryo viloyati SHerobod tumanidagi SHerobod daryosining ko‘hna o‘zani Bo‘stonsoy yoqasida joylashgan. Ushbu yodgorlikda 1973 yildan boshlab uzluksiz olib borilgan tadqiqot ishlari natijasida bu hududlarda ro‘y bergan urbanizatsiya jarayonlariga ko‘plab aniqliklar kiritish imkoniyati paydo bo‘ldi. Xususan, Jarqo‘tondagi 100 gektardan kam bo‘lmagan hududdan arki a‘lo, shahriston, ulkan ibodatxona qoldiqlari, metall erituvchi pechlar, 20 ga qabriston, ko‘plab moddiy madaniyat buyumlari topib o‘rganilgan. Undan tashqari Jarqo‘ton hududida olib borilgan tadqiqotlar ko‘hna shaharning paydo bo‘lib rivojlangan sanasini aniqlash hamda ushbu hududlarda yuz bergan tarixiy-madaniy jarayonlarni bir necha bosqichlarga ajratib o‘rganish imkoniyatini berdi.

Ushbu tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, Jarqo‘tondagi qadimgi shahar hayoti dastlab uch bosqichga, ya‘ni, Jarqo‘ton (mil.avv.1500-1350 yy.), Ko‘zali (mil.avv.1350-1200 yy.) va Molali (mil.avv.1200-1000 yy.) bosqichlariga bo‘linadi. Keyinroq, Jarqo‘tonning qarama-qarshisida, Bo‘stonsoyning o‘ng sohilida o‘rganilgan yodgorliklardagi tadqiqotlar natijasida Molali bosqichini ikki fazaga, ya‘ni Molali (mil.avv.1200-1000 yy.) va Bo‘ston (mil.avv.1000-900 yy.) fazalariga bo‘lib o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Olib borilgan tadqiqotlar tahlilidan shunday xulosa chiqarish mumkinki, mil.avv.II ming yillikning o‘rtalariga kelib Jarqo‘ton o‘sha hududlarda dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi aholi qabilalari uyushmalarining mustahkam istehkomiga aylanadi. Aftidan, aynan mana shu istehkom orqali Hisor tog‘ oldi

vohalari va janubiy Tojikistonning g'arbiy hududlariga shimoldan aholining ko'chishlari bo'lib o'tadi. Aynan mana shu hududlardan topilgan yodgorliklar topografiyasi va ularni davrlashtirish ushbu jarayon izchillik bilan bo'lib o'tganligini ko'rsatadi. Undan tashqari yana shu narsa ham ma'lumki, bu jarayonning rivojlanishi mil.avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi o'troq dehqonchilik turmush tarzi kechiruvchi aholi manzilgohlarida aholi sonining o'sishi va ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti uchun ham keng imkoniyatlar yaratdi.

Bronza davri Janubiy O'zbekistonning o'troq jamoalari dehqonchilik madaniyati rivojining yangi darajasiga o'tadilar. Agar Sopollitepada avvaldan o'ylangan reja bo'yicha qurilgan shaharmonand (protogorod)ning belgilari ko'zga tashlansa, Jarqo'ton esa, O'zbekiston hududlaridagi ilk shahar rivojining boshqacharoq namunasini aks ettiradi. E.V.Rtveladzening fikricha, Jarqo'ton bir necha qishloqdan iborat bo'lib, uning hududi aholining turli guruhlari tomonidan bosqichma-bosqich o'zlashtirgan. Olimning hisoblashicha, shahar tizimining rivoji ma'lum sxemada bo'lib o'tgan: ilk qishloq, yoki qishloqlar guruhi – shaharmonand – shahar.

Bronza davri Janubiy O'zbekiston hududlarida yashagan o'troq dehqonchilik jamoalari jamiyat taraqqiyotining yuqori pog'onasida bo'lib, ibtidoiylilikning so'nggi bosqichidan sivilizatsiyaga o'tadilar. Ushbu sivilizatsiyaning boshlanishi shaharmonand (protogorod) belgilarni o'ziga aks ettirgan Sopollitepa bo'lgan bo'lsa, Jarqo'ton O'zbekiston hududlaridagi ilk shaharlarning yorqin misoli edi. SHerobod vohasidagi shu davrga oid Jarqo'ton majmuiga kiruvchi maskanlar guruhini esa shahar-davlat yoki davlatlar bilan qiyosiy solishtirish mumkin. YOki hech bo'lmaganda, mil.avv.II ming yillikning so'nggi choradagi SHimoliy Baqtriya hududlarida yirik va mustahkamlangan markazlarga ega bo'lgan, nom yoki voha ko'rinishidagi davlatlarning boshlanish bosqichida bo'lgan hududiy-siyosiy birlashmalar shakllana boshlagan degan g'oyani ilgari surishimiz mumkin.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, o'ziga xos taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan ilk shaharsozlik rivoji zanjiriga Farg'ona vodiysi ham kiradi. Vodiydagi o'zida ilk shaharsozlik belgilarini aks ettiruvchi (kata maydon, murkkab tuzilishi va mudofaa tartibi, alohida ark, hunarmandchilik markazi va boshq.) arxeologik yodgorliklar haqidagi konsepsiya 1973 yildayoq YU.A.Zadrepovski tomonidan ishlab chiqilgan edi. SHundan so'ng ushbu masala yuzasidan ayrim mulohazalar bildirgan bo'lishiga qaramay, yuqoridagi konsepsiya hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

So'nggi yillarda olib borilgan arxeologik-paleogeografik tadqiqotlar natijasida Farg'ona vodiysi qadimgi davrining inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlariga ko'pgina aniqliklar kiritildi. Farg'onalik qadimgi bobodehqonlar sug'oriladigan erlarni o'zlashtira borib, qator sifatlari bilan, avvalo, tuproq ekologik sharoitlari bilan farqlanib turadigan hududlarda joylashadilar. Ular tabiiy landshaftlardan to'g'ri va oqilona foydalanishlari natijasida o'zlariga zarur bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirganlar. Sun'iy sug'orish va erga ishlov berish bilan birga suv cho'kindilari ham hosildorlikni oshirib borgan.

Farg‘ona vodiysidagi qadimgi ziroatchilarning makonlari suvga yaqin joylardagi unumdor erlarning o‘zlashtirilishiga qarab alohida voha yoki guruh tarzida (ikki va undan ortiq yodgorlik) joylashgan. Buning isboti sifatida keyingi 50 yil ichida vodiya o‘rganilgan CHust madaniyati yodgorliklari tartibiga kiruvchi manzilgohlarning joylashish tizimini keltirib o‘tish mumkin. Ana shunday vohalar Farg‘ona vodiysidagi 15 ta geografik rayonda topib o‘rganilgan. Bular G‘ovasoy, Kosonsoy, Aravansoy, CHortoqsoy va boshqalardir. Qadimgi dehqonchilik vohalarini har biridagi yodgorliklar o‘lchamlari hamda joylashishiga ko‘ra ma‘lum o‘ziga xos hususiyatlarga ega bo‘lishi tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan. Ushbu vohalarda istiqomat qilgan aholi o‘ziga xos dehqonchilik jamoalarini tashkil etgan. Har bir voha ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o‘ziga xos hususiyatlarga ega bo‘lgan hamda ularning birlashuvidan dehqonchilik markazlari paydo bo‘lgan.

O‘rta Osiyoning boshqa hududlari bilan qiyosiy tahlil etgan YU.A.Zadneprovskiyning fikricha, qadimgi Farg‘ona dehqonchilik markazlari bilan birga O‘rta Osiyoning ko‘pgina hududlarida dehqonchilik markazlari paydo bo‘ladi. Bularga YOz, YAshilli (Turkmaniston), Kuchuktepa, CHiroqchi, Burguluk, CHust (O‘zbekiston), SHahrsiton (Tojikiston) va boshqa dehqonchilik markazlari kiradi. Ushbu bir-biriga o‘xshash dehqonchilik markazlari orasida davriy jihatdan nisbatan qadimgisi CHust yodgorliklari hisoblanadi.

CHust madaniyati yodgorliklari tartibiga kiruvchi asosiy kata manzilgohlar Dalverzintepa, CHust, Ashqoltepalar Farg‘ona vodiysidagi o‘zida ilk shaharlarsozlik belgilarini aks ettiruvchi yodgorliklar hisoblanadi. Aynan Dalverzintepa va CHustning atrofi himoya devorlari bilan o‘rab olingan bo‘lib, ularda hukmdor yashaydigan ark ajralib turadi.

Ko‘p yillik tadqiqotlar natijasida shu narsa aniqlandiki, Darverzintepada yashaydigan aholi uni uch qismdan iborat qilib qurgan. Har bir qism alohida mudofa devorlari bilan o‘ralgan hamda ularning o‘z vazifasi bo‘lgan. Darverzintepa hududining 18 ga turar-joylar, 5 ga – xavf tug‘ilgan paytda atrof aholi jon saqlaydigan boshpana qismi, 2 ga esa maxsus alohida ajratilgan qism bo‘lib, bu erda hukmdorlar yashaganlar. Demak, Darverzintepa puxta o‘ylangan reja asosida qurilgan aholi punkti bo‘lib, ushbu yodgorlikda ilk shaharsozlikning deyarli barcha belgilari aniqlangan.

Dalverzintepa olib borilgan tadqiqotlar natijalaridan tadqiqotchilar quyidagicha xulosa chiqadilar:

1. Darverzintepaning maydoni katta, ya’ni 25ga bo‘lib, bu o‘lcham ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot natijasi hisoblanadi.

2. Ko‘xna shaharda murakab rejaviy tuzilishi, uchga bo‘lingan tarkibiy qism hamda ark mavjud edi.

3. YOdgorlikda mukammal mudofaa tartibi mavjud bo‘lib, ko‘xna shaharning har bir qismi alohida himoyalangan edi. Bular orasida arkka alohida e’tibor berilib, u ancha puxta o‘ylangan reja asosida mudofaa etilgan.

4. Darverzintepada hunarmandchilikning turli sohalari-kulolchilik, metall, tosh va suyakka ishlov berish kabilar nisbatan yaxshi rivojlangan.

YUqorida keltirib o'tilgan belgilarga ko'ra, Darverzintepani ilk shahar ko'rinishidagi yodgorlik deb ta'riflash uchun etarli asos bor deb hisoblash mumkin. Bu yo'nalishda ilmiy baxslar davom etayotgan bo'lsada, Darverzintepa mil.avv.II ming yillikning so'nggi choragidan boshlab ma'lum muddat Farg'ona vodiysining yirik madaniy va iqtisodiy markazi bo'lib xizmat qilgan, degan fikrni ilgari surish mumkin. Undan tashqari, vodiya sug'orma dexqonchilikning jadallik bilan rivojlanishi urbanizatsiya jarayonlarining tezlashuviga olib keldi va natijada o'troq dexqonchilik madaniyati yoyilgan chegaralar kengayib bordi.

7. «Avesto» - O'zbekiston tarixini o'rganishdagi muhim manba va ma'naviy meros.

O'rta Osiyodagi turli xalqlarning qadimgi davrlardagi diniy qarashlari va e'tiqodlari, payg'ambarlari va ular ta'limotlarining yoyilishi masalalari uzoq yillardan buyon tadqiq etilayotgan bo'lsa-da, hamon ko'pgina olimlar orasida ilmiy munozaralarga sabab bo'layotgan masaladir. Ma'lumki, ahamoniylar davridan boshlab (balki undan ham oldinroq) arab bosqiniga qadar O'rta Osiyo xalqlari orasida keng yoyilgan va asosiy din – zardo'shtiylik dini edi. Bu dinning asoschisi Zaratushtra va uning faoliyati, bu dinning muqaddas kitobi «Avesto» va u paydo bo'lgan hudud haqidagi masalalar ham hozirgi kunda ko'pchilik tadqiqotchilarning diqqat markazida turibdi.

Juda ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, Zaratushtra afsonaviy bo'lmasdan, tarixiy shaxs hisoblanadi. U yunon-rim manbalarida Zoroastr, qadimgi fors tilida Zardusht, o'rta fors tilida Zaratushtra nomi bilan eslatiladi. Manbalarining guvohlik berishicha, u Spitama avlodidan (Sug'diycha Spitaman degan ism ham shundan kelib chiqqan) bo'lib, otasini Pouro'shasp, onasini Dugdova deb atashgan. Uning nomi «oltin tuyali», «oltin tuya etaklagan odam» ma'nosini beradi. Zaratushtraning otasi koinlar tabaqasiga mansub bo'lib, u tug'ilgan mamlakat bizga noma'lum. Bularning barchasi Zaratushtra hayoti tarixi, uning tug'ilgan joyi va sanasi, zarto'shtiylikning vatani hamda dastlabki yoyilgan hududlari haqida to'la ma'lumot bera olmaydi. Ammo, Avestoning maxsus boblari Zaratushtrani tarixiy shaxs sifatida yoritadi.

Zaratushtraning qaysi yilda tug'ilganligi haqida aniq ma'lumot yo'q. Tadqiqotchilar fikrlaridan xulosa chiqaradigan bo'lsak, uning tug'ilgan yili keng tarixiy sanalar bilan bog'lanadi (mil. avv. 1500-1000yillardan boshlab, mil. avv. VII-VI asrlargacha). YUnon-rim tarixchilari ham Zaratushtra qachon tug'ilganligi haqida aniq ma'lumot bermaydilar. Faqatgina, lidiyalik Ksanf (mil. avv. II asr) Zaratushtraning faoliyatini Kserksdan 600 yil avval edi, deb ma'lumot beradi. Boshqa grek mualliflarining xabarlari bundan ham ishonchsiz. Sosoniylar davri (III-VII asr) zardo'shtiylar an'analariga e'tibor beradigan bo'lsak, Zaratushtraning hayoti mil. avv. VII asrning oxiri – VI asrning boshlariga to'g'ri keladi.

Abu Rayxon Beruniy Zaratushtraning tug'ilgan yilini Aleksandr Makedonskiydan 258 yil oldin edi, deb belgilaydi. Ayrim tadqiqotchilar bu sanani to'g'ri desa, ba'zilar noto'g'ri deb hisoblaydilar. 330 yilda ahamoniylarning so'ngi vakili bo'lgan Doro III vafot etadi. Hokimiyat Aleksandrning qo'lga o'tadi. Agar

Beruniy ma'lumotlaridan xulosa chiqaradigan bo'lsak ($330+258=588$), Zaratushtra mil. avv. 588 yilda tug'ilgan. V.I. Abaev va I.M.Dyakonov xulosalariga ko'ra, Zaratushtra yashab o'tgan vaqt-bu mil. avv. VII-VI asrlardir. Olimlar fikriga ko'ra, Zaratushtra mil. avv. 553-541 yillar atrofida 77 yoshida vafot etgan. Bu sana hisobidan Zaratushtra 630-553 yillar yoki 618-541 yillar davomida yashab, faoliyat ko'rsatgan.

Zaratushtraning tug'ilgan joyi haqida hozirgacha ham bahslar davom etayotgan bo'lishiga qaramasdan, bu muammoga to'la aniqliklar kiritilmagan. U haqida turli fikrlar mavjud. Bir guruh olimlar Zaratushtrani hozirgi Ozarbayjon hududida tug'ilgan deb hisoblaydilar. Bu guruh olimlar, Avestoda keltirilgan Aryanam Vayja (Eron tekisligi) viloyatini o'zlariga asos qilib oladilar. Yana bir guruh olimlar Zaratushtrani Baqtriyada tug'ilgan deb hisoblaydilar. Bu guruh olimlar grek tarixchisi Ktesiy ma'lumotlariga asoslanadilar. SHuningdek, bu guruh olimlar Avestoning eng qadimgi qismlari Baqtriyada yozilganligini ta'kidlaydilar. Yana boshqa bir olimlar guruhi Zaratushtraning vatani – qadimgi Xorazm deb hisoblaydilar. Olimlar orasida Zaratushtra va Avestoning vatani Sug'diyona degan fikrlar ham bor. Avesto matnlarida esa Zaratushtra tug'ilgan joy va uning vatani haqida hech qanday ma'lumot yo'q.

Avestoda keltirilgan geografik hududlarni o'rganishdan xulosa chiqargan ko'pchilik hozirgi tadqiqotchilar Zaratushtraning O'rta Osiyo viloyatlaridan birida, hech bo'lmaganda bu hududga qo'shni bo'lgan shimoli-g'arbiy Eron hududida tug'ilganligini e'tirof etadilar. Umuman olganda, Zaratushtraning vatani O'rta Osiyo – Xorazm yoki Baqtriya deb hisoblovchi olimlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Zaratushtraning diniy islohotlari o'z vatanida tarafdorlarini topmaganligi bois, payg'ambar o'z yurtidan ketishga majbur bo'lgan. Zaratushtra e'tiqodini qabul qilgan birinchi tarafdorlari – bu qadimgi Baqtriya podshosi Kavi Vishtasp, malika Xutaosa va ularning yaqin qarindoshlaridir. Zaratushtra o'z g'oyalarida qonli qurbonlik (mil. avv. VII asrgacha bo'lgan dinlarda odamlar va hayvonlar xudolarga qurbonlik qilingan) qilishni qat'iy qoralaydi. Zaratushtra yana shuni ta'kidlaydiki, odamzod yashashga haqli bo'lib, bu huquqdan uni mahrum qilishga hech kimning haqqi yo'q.

Zaratushtra o'z g'oyalarini targ'ib qila boshlagan davr O'rta Osiyo va Eron xalqlari tarixida eng muhim davr edi. YA'ni, ibtidoiy jamoa munosabatlari o'zgarib, davlatchilik tizimi munosabatlari qaror topmoqda edi. YAngi din bu o'zgarishlarni o'zida aks ettirar va tug'ilayotgan yangi jamiyatga xizmat qilardi. U birlashishga va kuchli markazlashgan hokimiyat tuzishga, o'sha davrda o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi vohalar aholisi uchun «xudoning qamchisi (tig'i)» hisblangan ko'chmanchi xalqlarga qarshi keskin kurashga chaqirdi.

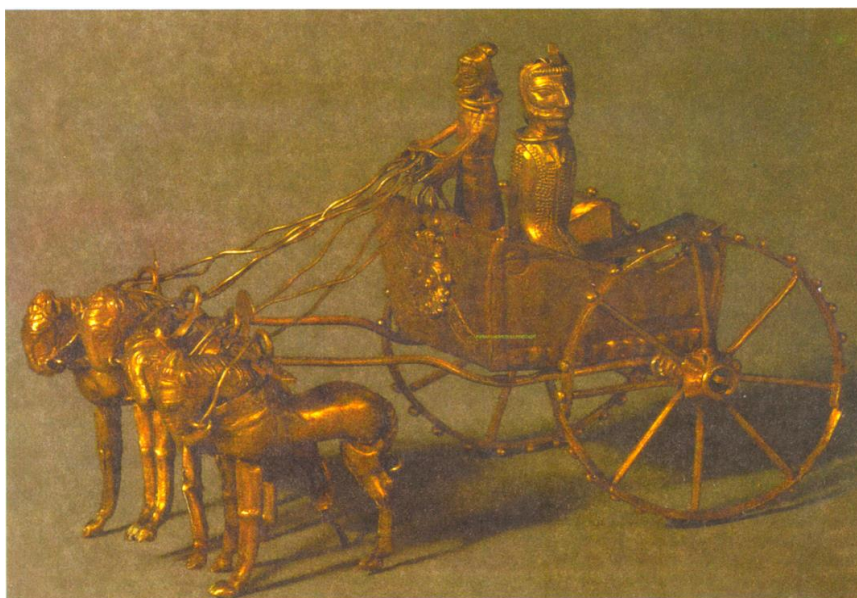
Zaratushtra islohotlari diniy jihatdan ham, ijtimoiy jihatdan ham bitta – ulug' va donishmand xudo Axuramazdaga (so'zma so'z tarjimasi «janobi dono») sig'inishga va Axuramazdaning dushmanlari deb e'lon qilingan sobiq qabila xudolari – asuralar va devlarga qarshi kurashga olib keldi.

Zardo'shtiylarning diniy falsafasi qarama-qarshi kuchlarning kurashiga asoslangan. Bu kurash xudolar o'rtasida boshlanib, tabiatda va insoniyat hayotida ham davom etgan. O'shandan boshlab yaxshilik va yomonlik, rost va yolg'on,

yorug'lik va zulmat o'rtasida doimiy va murosasiz kurash boshlangan. Ular o'rtasidagi kurash butun koinotga yoyiladi va zardo'shtiylarning asosiy falsafiy ta'limoti bo'lib qoladi. YOrug'lik, yaxshilik kuchlarini Axuramazda (Ormuz), yovuzlik, qora va zulmat kuchlarni Anxro-Manyo (Axriman) boshqaradi.

Axuramazda yaxshilik, yorug'lik, sog'lik, baxt-saodat keltiruvchi xudo bo'lib hisoblangan. Zaratushtra bunday xabar qiladi: «Biz Axuramazdani ulug'laymiz, u chorvani, suvni va o'simliklarni, yorug'likni va erni yaratgan...». SHuningdek, Axuramazda hayotni va dastlabki odamni yaratgan xudo deb faraz qilingan. Anxro-Manyo yomonlik, o'lim va zulmat keltiruvchi xudo bo'lib hisoblangan.

Zaratushtraning dini vaqt o'tishi bilan asta-sekin turli xalqlar orasida tarqalar ekan, o'z asosini saqlagan holda biroz o'zgaradi. Axuramazda va Axriman xudolaridan tashqari, Avesto bir qator boshqa ulug' xudolar faoliyati haqida ham hikoya qiladi.

Amudaryo xazinasi. Mitraning aravada chiqishi. Oltin

Mitra, Xouma, Anaxita, Ashi va Zurvon kabilar shular jumlasidandir. Vohu Manax (olihimmat fikr) chorvaga, Ashi Vahishta esa olovga omiylik qiladi va hokazo. O'tmishning eng ahamiyatli dinlaridan bo'lgan zardo'shtiylik diniy-falsafiy ikkilikni (dualizmni), qadimgi urf-odatlar va tarixiy rivoyatlarni o'ziga singdiradi va bundan tashqari zardushtiylik, payg'ambar Zaratushtradan oldingi davrlarga oid qadimgi qabilalarning falsafasi va dunyoqarashlarini ham o'z ichiga oladi.

Zardo'shtiylik Sosoniylar davrida (milodning III-VII asrlari) uzil-kesil rasmiylashgan. Bu davrda zardo'shtiylikning adabiyoti ham keng tarqaladi. SHuni aytish kerki, dastlabki paytlarda zardushtiylik dinining muqaddas matnlari avlodlardan og'zaki etkazilgan va Zaratushtra o'limidan keyin bir necha asr o'tgach ma'lumotlar to'planib yagona matn yozilgan.

Zardushtiylarning muqaddas kitobi Avesto shu tariqa yuzaga kelgan. Bir qator olimlar zardushtiylik an'analariga tayanib Avestoni ilk sosoniylar (III-IV asrlar) davriga bog'lasalarda, shunga qaramay uning birinchi tahriri mil. avv. I asrlarda bo'lib o'tgan deb hisoblanadi. Avesto jumlasini ham o'sha paytda paydo bo'lgan

bo'lib, u o'rta fors tilida «apastak», ya'ni «asos», «asosiy matn» degan ma'noni bildiradi.

Musulmonlarda «Qur'on», nasroniylarda «Bibliya» bo'lganligidek, Avesto – zardo'shtiylik dinining matnlari to'plamidir. Bu to'plamlar turli vaqtlarda va turli joylarda vujudga kelgan. Eronda islom dini qabul qilingach, Avestoning katta qismi yo'q bo'lib ketadi. Bizgacha uning kundalik diniy amaliyotlari uchun zarur bo'lgan matnlarigina etib kelgan xolos.

Eng qizig'i Vadevdat bo'lib, to'plamning ma'nosi – «devlarga qarshi qonun» demkdir. U kohinlar majmui bo'lib, poklanish marosimlari qoidalari, gunohlarni yuvish va sahovatli bo'lish, har xil urf-odat qoidalari, shu bilan birga dafn etish marosimlari haqidagi bo'limdir.

Zardo'shtiylik murakkab va g'oyat o'ziga xos dafn marosimini ishlab chiqdi. Avestodagi erga, suvga olovga o'likni tekizib harom qilishni qat'iy taqiqlash-uning asosini tashkil etadi. Kimki insonni yoki itni erga ko'msa, katta gunoh qilgan hisoblanib, bu gunohi uchun «otning qamchisi» bilan 500 marta urilgan. Inson yoki itning o'ligi ko'milgan erga bir yilgacha ekin ekish ta'qiqlangan. Demak, zardo'shtiylarning qonunlariga ko'ra jasadni erga ko'mish, suvga tashlash, gulxanda qo'ydirish man qilingan. SHuning uchun ham jasadni zardo'shtiylar uydan, manzilgohdan, shahardan, tuproqdan, muqaddas olovdan, suvdan chetlashtirib uni toshli va qumli tepaliklarga yoki boshqa maxsus joylarga olib borib qoldirganlar. Yil davomida qor va yomg'ir suvlari murda suyaklarini yuvib, ularni quyoshning muqaddas nuri yana tozalagandan so'ng, maxsus odamlar – «go'rkovlar» («ristokashlar») zardo'shtiylarning ochiq qabristonlariga kelib, tozalangan suyaklarni qishloq – shaharlarga olib kelganlar. Faqat shundagina, murakkab dafn marosimlaridan keyin, suyaklarni erga ko'mish yoki maxsus xonalarda, sopol idishlarda va tobutchalarga saqlash mumkin edi.

Videvdatda bu suyak saqlanadigan joy «isdona» deb yuritiladi, undan qadimgiroq pahlaviy matnlarda esa «ostadon» deyiladi. Uning tarjimasini haligacha aniq emas va ikki xil ma'no beradi. Ayrim olimlarning fikricha, isdona- ostodan, sopol tobutga – ossuariy bo'lib, ular O'rta Osiyo qadimgi yodgorliklarida tez-tez uchrab turadi. Ayrim tadqiqotchilar jumladan V.B. Xenning bu so'zni «er ostidagi sag'ana» deb tarjima qilgan.

Mil. avv. VI-IV asrlarga oid ossuariylar O'rta Osiyo hududidan ko'plab topilgan. Dafn marosimi bilan alohida odamlar guruhi shug'ullangan bo'lib, ularni «ristokash», ya'ni «iflos va toza bo'lmas odamlar» deb hisoblashgan. Ular olov va suvdan 30 metr uzoqlikda yurishlari kerak bo'lgan. SHuningdek ular odamlarga 3 metrgacha yaqin yurmasligi lozim bo'lgan. Umuman zardo'shtiylik ta'limoti, er, suv, havo va olovni muqaddas deb hisoblagan. Bu an'analardan ba'zilar (suvga tupurmaslik va peshob qilmaslik, nikoh to'ylarida kelinni olovdan aylantirish va hokazo) bizgacha saqlanib qolgan.

VII-VIII asrlarda arablar O'rta Osiyo va Eronni bosib olgach, bu hududlarda Zaratushtra ta'limoti yo'q qilinib islom dini yoyildi, zardo'shtiylarning katta qismi XVIII asrda Hindistonga ko'chib o'tdilar. Hozirgi kunda zardo'shtiylikka sig'inuvchi xalqlar faqat Hindiston va Eronda yashaydilar. Zaratushtra o'z zamonasida ham va undan keyin ham tarixiy shaxs bo'lib qoldi. U yaratgan

ta'limot esa ma'lum muddat deyarli butun SHarqqa va O'rta Osiyoga yoyilib, ko'pchilik davlatlar diniga aylandi.

Umuman olganda, Zaratushtraning diniy-falsafiy aqidalari va ta'limoti urug' qabilachilik va yakkaxudolikka sig'inishni targ'ib qiladi hamda unda adolat, mehnat va mehnatsevarlik, halollik, yaxshilik, yorug'lik, olihimmatlik, bag'rikenglik va ezgulik haqidagi olqishlar asosiy o'rinda turadi. Ayniqsa, Zaratushtraning ma'naviy-axloqiy ta'limotida yaxshi fikr (gumata), yaxshi so'z (gugta) va yaxshi ish (gvorishta) ga alohida e'tibor qaratiladi. SHuningdek Zaratushtra ta'limotida odamlarning teng huquqli bo'lib yashashi, bir-biriga yaxshi munosabatda bo'lish, bir-biriga yordam berish targ'ib qilinadi hamda adolatsizlik, shafqatsizlik, zo'ravonlik va tabiatga bemehrlik qattiq qoralanadi. Zaratushtraning asosiy g'oyalari dunyodagi barcha ishlar yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat o'rtasidagi kurashlarga bog'lab talqin qilinadi.

Avesto kitobidan o'rin olgan O'rta Osiyo hududida yashagan qabilalar va elatlarning eng qadimgi davrdan boshlangan ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy va dunyoviy mafkurasi, dunyoni bilish haqidagi tushunchalari, urf-odatlar, ma'naviy-madaniy rivojlanishiga doir ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi.

Zardo'shtiylik ta'limotida Axuramazda azaldan mavjud bo'lgan hamda abadiy iloh sifatida alohida o'ringa qo'yiladi. SHu sababdan ham Avestoda barcha ezgulik va yorug'lik Axuramazda tomonidan yaratilganligi ta'kidlanadi. Unga qarama-qarshi o'laroq yovuzlik va jaholat xudosi Axriman o'zining barcha yomon niyatlarini amalga oshira borib, Axuramazda yaratgan moddiy olamga ma'naviy zarar etkazadi va jamiyatga xos bo'lmagan ahloqiy buzuvchiliklarni keltirib chiqaradi. Axrimanning bunday yovuz niyatlariga qarshi kurashish uchun Axuramazda yaratgan zardo'shtiylik aqidalarini qabul qilish hamda unga itoat etish ta'kidlanadi.

Zaratushtraning fikricha, eng ezgu niyatlar, umumbaxsh va olijanob fikrlar Axuramazda tarafdorlarining qalbidan joy olishi lozim. Faqat shundagina odamlarning hatti-harakatida, odil jamiyat barpo etishdagi faoliyatida, tabiatga va bir-birilariga bo'lgan munosabatda yomonlik va johillik bo'lmaydi. SHundan so'ng ezgu niyatli kishilarning harakatlari Axuramazdaning ezgu niyatlari bilan qo'shilib, ma'naviy kurashda yovuz va zulmat kuchlari ustidan g'olib keladi.

Zaratushtra ta'limotining jamiyat va insoniyat tarqqiyotidagi eng muhim va diqqatga moliq bo'lgan tomoni shundaki, unda butun tabiatni – er, suv, daraxt, o'simlik va jonivorlarni e'zozlash, erga ishlov berib, sug'orib, bog'rog'lar va ekinzorlar barpo etish, chorvachilikni keng yo'lga qo'yish, suv va olovni muqaddas tutish shart bo'lgan.

SHunday qilib zardo'shtiylik ta'limoti yaxshilik va ezgulik g'oyalari bilan sug'orilgan bo'lib, bu ta'limot yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'ularini uyg'otadi hamda kishilarni komilikka, yaratuvchanlikka, ezgulikka undaydi.

Avestoning eng qimmatli tomonlaridan biri – u O'zbekiston xalqlari qadimgi tarixi o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Avestoni to'plam holda to'plagan olim Anketil Dyupperon (Fransiya) bo'lib, u XVIII asrning o'rtalarida bu muqaddas kitobni Hintistondagi Gujarat viloyatidan keltiradi va fransuz tilida chop ettiradi. Tadqiqotchilar uni qo'yidagi qismlardan iborat deb hisoblaydilar: - « YAsna» - «qurbonlik keltirish», «YAsht»- «qadrlash», «Videvdat» - «devlarga

qarshi qonunlar», «Visprat» - «barcha hukmdorlar». «YAsna» dagi 72 ta bobdan 17 tasi paygʻambar Zaratushtraga tegishli. Ular – «Gota» lar nomli «muqaddas qoʻshiqlar» yoki madhiyalardir.

Videvdatda Oʻrta Osiyodagi viloyatlar va davlatlar haqida qoʻyidagicha maʼlumotlar beriladi: «Men, Axuramazda eng yaxshi erlar va mamlakatlar orasida birinchi boʻlib Vanxvi Daiti boʻyida (koʻpchilik tadqiqotchilar uni Amudaryo deydilar – Eshov B.) Aryanam Vayjoni yaratdim, shunda oʻlim keltiruvchi Anxro Manyo... devlar va qishni yaratdi...Men Axuramazda yaxshi erlar va mamlakatlar orasida ikkinchi boʻlib Sugʻdiylar yashaydigan Gava makonida asos soldim». SHundan soʻng Mouru (Margʻiyona), Bahdi (Baqtriya) Nisaya (Parfiya), Xarayva (Hiro), Voixa- Girta (Qobul atroflari), Avrara (Tus), Xiyrman (Hilmend vohasi) kabilar eslatiladi. Hammasi boʻlib Avestoda 16 ta mamlakat-viloyat tilga olingan boʻlib ulardan Gava, Bahdi, Nisaya va Mouru aniq lokalizatsiyaga ega. Qolganlari esa hozircha qaysi hududlar ekanligi taxmin qilinadi.

Baʼzi olimlar, Aleksandr Makedonskiy qadimgi forslar sulolasini tor-mor etganidan soʻng Avestoning eski qismlari yoʻq qilingan deb hisoblaydilar. Ammo, Parfiya podshosi Vologez I davrida (milodning 51-78 yillari) bu kitobning qolgan-qutgan qismlari toʻplanadi va keyinroq tahrir qilinadi.

Avestoning eng qadimgi qismlari keng hududda joylashgan jamiyatni tasvirlab, bu jamiyat haqida yozuvsiz zamonlarga oid tasavurlarni ham saqlaganlar. Avesto kitoblari turli xil maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi. SHular jumlasidan - qadimgi geografik tushunchalar – daryolar, togʻlar, koʻllar nomlari, hududiy- etnik qabilalar va viloyatlar nomlari, qadimgi mamlakatlarning roʻyxati, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy va siyosiy tuzum, diniy nasihatlar, zardoʻshtiylarning falsafasi, dunyo tarixi rivojlanishi haqidagi maʼlumotlar va boshqalardir.

Olimlarning eʼtirof etishlaricha, Avesto SHarq xalqlari qadimgi davrlarini tadqiq etishda hozirgacha muhim manba boʻlib, u oʻzining bu ahamiyatini bundan buyon ham saqlab qoldi. Bu kitob dastavval eʼtiqodlar, tillar va dinlar, bir soʻz bilan aytganda, maʼnaviyat va madaniyatning rivojlanish bosqichlari haqidagi ilk toʻplam hisoblanadi. Taʼkidlash lozimki, bu jarayonlar davlatchilik va iqtisodiyot rivojlanishining umumiy doirasida boʻlib oʻtgan.

Avesto maʼlumotlarini arxeologik materiallar bilan qiyosiy oʻrgangan olimlarning fikricha, mil. avv. II ming yillikning oʻrtalariga kelib Oʻrta Osiyo xalqlari siyosiy hayotida oʻzgarishlar sodir boʻlib, davlatchilikning ilk koʻrinishi shakllana boshlaydi. Bu davrda ushbu hududlarda yashagan aholining katta qismi yirik vohalarni jadallik bilan oʻzlashtirishi natijasida chorvador koʻchmachilikdan oʻtroq dehqonchilikka oʻta bshlaydi. Bu esa keyinroq Baqtriya, Xorazm, Margʻiyona, Parfiya, Sugʻdiyona kabilarda davlatchilik tizimining vujudga kelishiga asos boʻlgan edi. Misol uchun, Avestoning «Vandidod» kitobida Oliy xudo Axuramazda yaratgan oʻn oltita mamlakat (oʻlka)ning hududiy – maʼmuriy, siyosiy hamda qonunchilik tizimiga oid maʼlumotlar berilgan.

Ushbu maʼlumotlarga koʻra davlatni, kavi yaʼni, boshqaruv tizimi bilan bogʻliq boʻlgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va huquqiy masalalar bilan shugʻullanuvchi shaxs (podsho) boshqargan. Oʻz navbatida davlatni boshqarish

huquqi sulolaning bir vakili qo‘lidan ikkinchisiga meros sifatida o‘tishi diniy va dunyoviy jihatdan qonunlashtirilgan.

Avesto davlat boshqaruvining murakkab tizimi haqida ma’lumotlar beradi. Bu ma’lumotlarga ko‘ra, mil. avv. VII-VI asrlarda O‘rta Osiyo jamiyatining asosi kichik-kichik oilalardan iborat bo‘lib, har bir oila o‘rtacha 5-6 kishidan tashkil topgan. Ular katta patriarxal oila a‘zolari hisoblangan. Katta oila esa 20-25 kishidan tashkil topgan. Jamoalar hayotida urug‘chilik tuzumining ayrim xususiyatlari saqlanib qolgan. Katta oila a‘zolari tomonidan xo‘jalikni tashkil etish, erga birgalikda egalik qilish va umumiy turar joyda – uy-qo‘rg‘onlarda yashash odati yuqoridagi fikr dalilidir.

Davlatning boshqaruv tizimi oilalar yoki uy-joy birlashmasi – «nmana» yoki «dmana», katta oila oqsoqoli – «nmanapati», urug‘ jamoasi boshlig‘i – «vis», katta qishloq oqsoqoli «vispati», qabila boshlig‘i – «zantupati», viloyat hokimi – «daxyupati», bir necha viloyatlar hokimi – «daxysastar», mamlakat hokimi – «kavi» lardan tashkil topgan. Avestoda oila, urug‘ va qabila boshlig‘ini anglatish uchun «pati» so‘zi ishlatilgan. «Kavi» yoki «sastar» mamlakatni idora qilgan shaxsga nisbatan ishlatilgan. Avestoning YAsht kitobida quyidagicha ma’lumot bor: “Ko‘p yaylovlarga ega bo‘lgan Mitrani biz ulug‘laymiz. Unga hech kim yolg‘on gapira olmaydi: uyda oila boshlig‘i, urug‘ oqsoqoli, qabila yo‘lboshchisi va mamlakat hokimi ham yolg‘onchi bo‘lsa, g‘azablangan Mitra butunlay oilani, urug‘ni, qabilani, mamlakatni va ularning boshliqlarini ham tamoman yo‘q qiladi.”

Ayrim tadqiqotchilar ilmiy tahlillarga asoslanib Avestoda tasvirlangan va O‘rta Osiyo hududida shakllangan ilk davlatchilik asoslarining vujudga kelish jarayonini quyidagi uch davrga ajratadilar: Birinchi davr – eng qadimgi davr bo‘lib, bunda adolat va insoniy baxt-saodat hukmron bo‘lgan. Ikkinchi davr – yaxshilik ruhlari bilan yomonlik ruhlari o‘rtasidagi adolat uchun kurash davom etgan. Uchinchi davrda – aql-idrok va adolat tantana qilib, dehqonlar badavlat, davlatning siyosiy va qonunchilik tizimi mustahkam bo‘lgan. A. S. Sagdullaev uzoq yillik qiyosiy tadqiqotlar asosida Avesto davri davlat boshqaruvini quyidagicha izohlaydi:

Boshqaruv tizimi		Avesto tushunchalari
Uy qo‘rg‘on jamoasi	Uy egasi	«Nmanopati»
Qishloq jamoasi	Qishloq oqsoqoli	«Vispati»
Tuman – bir necha qishloq jamoalari	Oqsoqollar kengashi	«Xanjamana»
Viloyat (bir necha tuman)	Viloyat hokimi	«Dahyupati»
Mamlakat	Mamlakat hokimi	«Kavi»

SHuningdek, olimning fikricha, Avestoning YAsht kitobida keltirilgan ma’lumotlar O‘rta Osiyoda qabilalar siyosiy birlashmasining tarkib topgan davrlariga mansub bo‘lishi mumkin. Avesto davrida xususiy mulk quyidagilardan iborat bo‘lgan: uy-joy, chorva, tomorqa erlari, ishlab chiqarish qurollari, barcha ro‘zg‘or va shaxsiy buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari.

Avesto kitoblarida qadimgi chorvachilik va dehqonchilik hayoti haqida ma'lumotlar turli qismlarda saqlangan bo'lib ularda shunday deyiladi: «Biz Axuramazdani ulug'laymiz, Axuramazda yaratgan barcha narsaning ichida eng muhim bo'lib, birinchi o'rinda chorva turadi. Biz chorvaga tinch o'tlov va emish ta'minlashga chaqiramiz». YOki Videvdat kitobida dehqonchilik savob ish ekanligi ta'kidlangan: «Kim agar chap va o'ng qo'li, o'ng va chap qo'li bilan bu zaminga ishlov bersa, O. Spitama Zaratushtra, u erga manfaat keltiradi».

Ta'kidlash joizki, Avesto davri qabilalar va jamoalar e'tiqodlarining mukammal jahon dini darajasidagi din bilan almashayotgan davri edi. SHuningdek, bu davr tub iqtisodiy o'zgarishlar va ishlab chiqarishda sifatli o'lg'a siljishlar davri bo'lganligi bilan ham izohlanadiki, bu holat ierarxik tuzumga ega bo'lgan davlatchilik hamda urbanizatsiyaning yangi bosqichga ko'tarilishiga, kasbiy hunarmandchilik, birinchi galda metallurgiya rivojlanishiga imkoniyat yaratgan edi.

Mis, bronza, keyinroq temirning paydo bo'lishi ishlab chiqarishdagi katta o'zgarishlarga, jumladan hunarmandchilikning maxsus tarmoqlarga ajralishiga va mahsulot ayirboshlashga olib keldi-ki, bu jarayon O'rta Osiyo qadimgi shahar va qishloqlarining rivojlanishiga, ziroatkor va chorvador aholi turmush tarzining tubdan o'zgarishiga olib keldi.

Avesto ko'pgina ma'lumotlar qatori metallurgiya sohasida erishilgan yutuqlar haqida ham ma'lumotlar beradi. Bunga Avesto xudolarining boy qurol – yarog'lari misol bo'la oladi. Masalan, zardo'shtiylarning ulug' xudolaridan biri Mitra «oltin arava»da tasvirlanib, qo'lida «sariq ma'dandan yasalgan, tilla bilan qoplangan, yuz tig'li va yuz zarbali, eng kuchli va eng zafarli» bolta ushlab turadi. Mitraning aravasida yoki qalqonida kumush va oltindan bezaklar solinadi. Mitraning aravasida «o'tkir, yaxshi charxlangan, ilohiy uchadigan va ilohiy kesadigan» minglab o'tkir o'qlar va nayzalar, minglab pichoqlar va cho'qmorlar tasvirlangan.

Avestoda tilga olingan viloyatlar (o'lkalar) – Aryanam Vayjo, Gava Sug'da, Mouru, Bahdi, Nisaya kabilar, O'rta Osiyo, Janubiy Uraloldi va Markaziy Qozog'iston hududlarida joylashgan bo'lib bu ulkan mintaqada muhim polimetallar bazasi, Amudaryo va Sirdaryo quyi oqimlarida keng yaylov hududlar, Baqtriya, Marv, Niso va Sug'da urbanizatsiyalashgan markazlar mavjud edi.

Avesto madhiyalarida ma'lum ijtimoiy bosqichlardagi izchillik va ierarxiyani ham ajratish mumkin. SHuningdek, Avestoda ilk shaharlar shakllanish bosqichlari Axuramazda farmoni bilan dastlabki odam Yima tomonidan mustahkamlangan «vara» bunyod etishi misolida kuzatiladi. Bunday «vara» lardan biri arxeologlar tomonidan Janubiy Ural – Qozog'istondagi «shaharlar o'lkasi» dan topilgan bronza davrida oid Arkaim yodgorligida bo'lishi mumkin. Arkaim yodgorligi bir nechta mustahkamlangan manzilgohlardan iborat bo'lib, xandaqlar va qatorli mudofaa devorlari bilan o'rab olingan, kirish qismi himoyalangan. YOdgorlik murakkab va aniq tuzilishga ega. YOdgorlik hududlaridan, hunarmandchilikning avvalo, metall eritish va unga ishlov berishning izlari, bronzadan yasalgan buyumlar, turar-joylarning Avesto madhiyalarida eslatilgan «vara» shaklidagi bunyod etilishi shahar madaniyati belgilarini, ijtimoiy va madaniy tarqqiyotining yuqori darajasini, nom-davlatlar ko'rinishidagi shaharlar shakllanishini o'zida aks ettiradi. Bu

jarayonning bosqichma -bosqich rivojlanishi esa, O'rta Osiyoning janubiy va markaziy hududlarida kuzatiladi.

Bizning kunlarimizga qadar etib kelgan Avesto kitobi va zardo'shtiylarning an'analari hamda ta'limoti, inson hayoti va odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari ma'lum qonun – qoidalarga yoki ma'lum huquqiy tartibga asoslangani haqida ma'lumot beradi.

Tarixiy ma'lumotlardan ma'lumki, Zaratushtra yashagan davr ijtimoiy-siyosiy munosabatlar qaror topayotgan notinch va murakkab davr edi. Bir necha bor adolatsizlik, shafqatsizlik va zo'ravonliklarning guvohi bo'lgan Zaratushtra o'zining dastlabki ta'limotini yovuzlik va zo'ravonlikka qarshi qaratadi. Aynan shuning uchun ham Zaratushtra ta'limotining asosini tartibga chaqirish, huquqiy normalarni belgilash, adolatga intilish, xulq-obod tantanasi, tinchlikka intilish hamda ezgulikka da'vat etish tashkil etgan.

Avesto ma'lumotlariga ko'ra, yaxshi so'z va yaxshi maqsad, poklik va ezgulikka intilish, doimiy haqiqatni ro'yobga chiqarish, suv, er, olov, xonadon va chorvani asrab-avaylash barcha narsadan ustun ahloqiy burch bo'lib sanalgan. Inson o'ziga yuklatilgan ezgu burchlar, o'zining qilgan ishlari va fikrlari bilan, ezgulik, yaxshilik, yorug'lik va baxt keltiruvchi, hayot va haqiqat baxshida etuvchi oliy xudo Axuramazdaga yordamchi bo'lib kasallik va o'lim keltiruvchi yovo'z xudo Axrimanga qarshi bo'lishi lozim edi.

Avestoda kishilarning o'zaro muomala va munosabatlarida berilgan va'daning ustidan chiqish, majburiyat va qasamiga sodiq qolish odatiy qonunlar ekanligini kuzatish mumkin. Agar qasam ichib ahd qilgan kishi o'z ahdini bajarmagan yoki buzgan bo'lsa, da'vogar o'z haqligini isbotlash uchun sinash va jazolanish usulidan foydalangan. Adolatli sud qilish uchun sinash va jazolashning 33 ta usuli mavjud bo'lib, agar so'z qasami buzilsa, suv bilan sinash, agar shartnomaga oid bo'lsa, olov bilan sinash jarayonida aybdorga o'zining haqligini isbotlashga imkon berilgan.

Oila yoki jamoada berilgan so'zdan yoki qasamdan voz kechish, odamlar o'rtasida tuzilgan ahdnomani buzish katta gunoh hisoblangan. YAshtning X bobida bu xususda shunday deyilgan: «O, Spitama, shartnomani buzuvchi kishi, butun mamlakatni bo'zadi, shu bilan birga Artaga tegishli barcha mulku mollarga putur etkazadi. O, Spitama ahdingni buzma...». Zaratushtra «kuch va imkonim boricha men odamlarni haqiqat «asha» ga chorlayman» deya, ulug' xudo Axuramazdaga qasamyod qiladi. «Asha» - tartib, imon va adolat timsoli bo'lib, unga yaxshi niyat, yaxshi so'z va savobli ishlar bilangina erishish mumkin bo'lgan.

Avesto kitoblarida keltirilishicha, «bir-birini qo'llovchi ikki qadrdon do'st o'rtasida tuzilgan ahdnoma yigirma qirralli kuchga ega; bir jamoaning ikki a'zosi o'rtasida tuzilsa, o'ttiz baravar kuchga ega; ikki hamkor o'rtasidagi ahdnoma qirq bor o'z kuchini saqlaydi; er va xotin o'rtasidagi ahdnoma ellik darajali kuchga ega; ikki ummat orasidagi ahdnoma oltmish karra kuchga ega; ustoz va shogird shartnomasining etmish karralik kuchi bor; kuyov va qaynota ahdnomasi to'qson hissalik kuchga ega; ota va o'g'il o'rtasidagi tuzilgani yuz karra, ikki mamlakat o'rtasidagi tuzilgan shartnoma ming karra kuchga egadir».

Tadqiqotchilar bundan shunday xulosa chiqaradilarki, oila va jamiyatdagi ahloqiy va huquqiy munosabatlar (xonadon egasi va oila a'zolari, er va xotin, ota va o'g'il, kuyov va qaynota, qo'shnilar o'rtasidagi) keng qamrovli bo'lib ular, yolg'on, zo'ravonlik va nohaqlikka qarshi qaratilgan. SHu bilan birga Avesto ta'limoti oltita ahdnomaga (qasam yoki kafolatga) rioya qilishga (so'z, qo'l, qo'y, sigir, odam, viloyat qasami) chaqiradi.

Gunohlar ichida eng og'iri – odam va itlar jasadini «tuproqqa topshirish», ya'ni, erga ko'mish, suvga tashlash, gulxanda qo'ydirish jinoyati bo'lib, Avestoda ta'kidlanishicha, «dunyoda hech bir jazo, hech bir tovon bunday gunohni poklay olmaydi».

Avestoda jinoyat va jazo masalalari har tomonlama tartibga solinganligini kuzatish mumkin. Misol uchun, jinoyatlar quyidagi turlarga bo'lingan: dinga qarshi jinoyat, shaxsga qarshi jinoyat, hayvonlarga qarshi jinoyat, mulkka qarshi jinoyat, tabiatga qarshi jinoyatlar kabilar.

SHaxsga qarshi harakatlar ichida qurol olib tahdid solish, birovni kaltaklab hushidan ketkazish, unga jarohat etkazish, qonini oqizish, suyagini sindirish, boshini yorish kabi harakatlar qattiq jazolangan. Mulkiy jinoyatlardan o'g'rilik, firibgarlik, talon-taroj, bosqinchilik, qarzdorlik kabilar Avestoda gunoh hisoblangan. Unga ko'ra, «kimda kim qarzni o'z egasiga qaytarmasa, uning bu amali o'sha omonatni o'g'irlagan bilan barobar bo'ladi». Olingan qarzni o'zlashtirish ham jinoyat hisoblangan.

Dinga qarshi jinoyatlar, qasddan qilingan jinoyatlar va takroriy jinoyatlar uchun ayniqsa qattiq jazolar belgilangan. Birovni qasddan urib, uning qonini to'kkan kimsani, ellik qamchidan to'qson qamchigacha savalashgan. SHuningdek, agar kimki birovni urib suyagini sindirsa, jinoyatchiga nisbatan otning terisidan yasalgan qamchin bilan, etmishdan to'qson qamchigacha urish jazosi belgilangan.

Avesto oilani, farzandlarni, uy-joyni asrab-avaylashga chaqiradi: «kimning uyi bo'lsa, u uysiz bexonumon odamdan yaxshiroqdir». Oila va jamiyatdagi, xususan, ma'lum xonadon egasi va oila a'zolari, er va xotin, ota va o'g'il, kuyov va qaynota, quni-qushnilar o'rtasidagi ahloqiy va huquqiy munosabatlar keng qamrovli bo'lib, ular yolg'on, zo'ravonlik va nohaqlikka qarshi qaratilgan. Nohaqlik va jinoyatga to'siq qo'yish, ularning oldini olish maqsadida Avesto qonunlari inson va jamoaning huquqiy nazorat qilishga qaratilgan.

Avestodagi diniy – falsafiy va madaniy ta'limot, davlatchilik va qonunchilik tizimi o'sha davrdagi jamiyat va fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini boyitishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi. Ushbu muqaddas kitobda yuksak ahloq, pokiza vijdon, marhamatlilik, bag'rikenglik, insonlarga va ona zaminga nisbatan doimiy g'amxo'rlik targ'ib etilgan. Avestoni asosini tashkil etgan bunday tushuncha, yo'l-yirik, komil insonga xos fazilatlar, qat'iy xulosa va fikrlar davlatning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy qudratini oshirib, uni yanada mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Bu muqaddas kitobning o'sha davrdagi qadr-qimmatini hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolganligi shubhasizdir.

Tayanch so'zlar

Sivilizatsiya, O'zbekiston sivilizatsiyasi, iqtisodiy va madaniy aloqalar, G'arb va SHarq sivilizatsiyasi, madaniy notekislik, birlamchi va ikiilamchi sivilizatsiyalar, antropogenez, mezozoy, kaynozoy, eng qadimgi va qadimgi odamlar, nazariyalar, ishbilarmon odamlar, gomoerektus, pitekanthrop, sinanthrop, arxanthrop, neandertal, kromanon, aql-idrokli odam, mehnatning o'zgartiruvchanlik mohiyati, eng qadimgi davrni davrlashtirish, ilk, o'rta va so'ngi paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza, eng qadimgi makonlar, ferganthrop, mezolit yutuqlari, neolit inqilobi, ilk dehqonchilik, hayvonlarni xonakilashtirish, kulolchilik, to'qimachilik, qayiqsozlik, bronza davri madaniyatlari, mehnatning birinchi yirik taqsimoti, ibtidoiy tasviriy san'at, yozuv, Avesto.

Savol va topshiriqlar

1. «Sivilizatsiya» tushunchasini izohlab bering.
2. O'zbekiston sivilizatsiyasi haqida ma'lumot bering.
3. Antropogenez jarayoni nima? Bu jarayon haqida nimalarni bilasiz?
4. Insoniyatning dastlabki ajdodlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Eng qadimgi davr qanday davrlashtiriladi?
6. Paleolit davri haqida gapirib bering.
7. Mezolit davri haqidagi tasavvurlaringiz qanday?
8. Neolit davri yutuqlari haqida nimalarni bilasiz?
9. Bronza davri madaniyatlari haqida so'zlab bering.
10. Ibtidoiy tasviriy san'at haqida ma'lumot bering.
11. Avestoning madaniy merosligi haqidagi ahamiyati haqida gapirib bering.

2-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2003.
2. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. - Toshkent: O'zbekiston, 1996.
3. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
4. Islamov U., Timofeev V.I. Kultura kamennogo veka Sentralnoy Azii. – Tashkent, 1986.
5. Asqarov A. Eng qadimgi shahar. – Toshkent: Fan, 2001.
6. Eshov B. Sivilizatsiya tizimida ilk shaharlar. – Toshkent: Zar qalam, 2004.
7. Vinogradov A. Drevnie oxotniki i rybolovы Sredney Azii. – M., 1981.
8. Grot Obi-Raxmat. Sb.statey. – Novosibirsk: RAN, 2004.
9. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi.-Toshkent, SHarq, 2001.

10. Boboev H., Do'stjonov T., Hasanov S., Ollamov YA. Avesto va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni. – Urganch, 2002.
11. Avesto. Izbrannyye gimny. Per. V.A. Livshitsa. – Dushanbe: Irfon, 1990.
11. Avesto. «San'at». 1991. - № 5-12, 1992. - № 1.
12. Avesto «Guliston», 1999. - № 1-5.
13. Abaev V.I. Mif i istoriya V Gatax Zoroastra. Istoriko-filologicheskie issledovaniya. – M.: Nauka, 1974.

3-mavzu. O'zbek xalqining etnik shakllanishi.

Reja:

1. Etnogenez va uni o'rganish masalalari.
2. O'lkamiz hududlaridagi qadimgi mahalliy aholi va o'zbek xalqining shakllanish bosqichlari.
3. O'rta asrlardagi etnik-madaniy jarayonlar. «O'zbek» atamasi.

1. Etnogenez va uni o'rganish masalalari

Hozirgi kunga kelib Respublikamizda milliy-ma'naviy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish, milliy mafkura g'oyalarini fuqarolarimiz ongiga yanada chuqurroq singdirish va yanada teran anglatish kuchayib, O'zbekiston xalqlarining o'z o'tmish va kelib chiqishiga qiziqishi ortib bormoqda. Xususan o'zbek xalqining etnik tarixi, uning xalq sifatida shakllanishi masalalari dolzarb ekanligi yurtboshimiz I.A.Karimovning “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q” asarida (1998) har tomonlama asoslab berildi. Bu yo‘nalishda tarixchilarimiz oldiga echimi hayotiy zarur bo‘lgan vazifalar qo‘yildi. Jumladan yurtboshimiz ta’kidlaganidek, “Movarounnahr sarhadlariga uzoq tariximiz davomida ne-ne bosqinchilar kirib kelmagan, ko‘p yillar, balki, asrlar davomida yutrimizda ne-ne o‘zga sulolalar hukmronlik qilmagan deysiz... Erondan Ahmoniylar, YUnonistondan Aleksandr keldi, Arabistondan Qutayba, Mug‘ulistondan CHingizxon keldi, rus istilochilari keldi. Lekin xalq qoldiku?... ana shunday har tomonlama mudhish, chetdan qaraganda xalqimiz, uning madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlar, turmush tarzi, hech bir mubolag‘asiz aytish mumkinki, nasl-nasabi yo‘q bo‘lib ketishi kerak bo‘lgan sharoitda baribir, qator yo‘qotishlar bilan bo‘lsa ham, millatimiz o‘zligini saqlab qololdimi yo yo‘qmi? Olimlarimiz ana shu savolga javob bersinlar”.

Etnogenez masalalari, o'zbek xalqining kelib chiqishi, turkiy xalqlar va etnoslar tarixi bo'yicha turli yillarda S.YU.YAkubovskiy, S.P.Tolstov, L.N.Gumilyov, T.K.Xodjayov, I.M.Jabborov, K.SH.SHoniyozov, A.A.Asqarov kabi olimlar tadqiqot ishlari olib borganlar.

Etnogenez yoki birorta xalqning kelib chiqishi tarixi masalalari tarix fanining yutuqlari bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘pchilik tadqiqotchilar tomonidan e’tirof etilgani ma’lum. Ammo, tarix fanining boshqa yo‘nalishlariga (arxeologiya, etnografiya, antropoliya va bosh.) nisbatan o'zbek xalqi etnogenezi hamon jiddiy tadqiqotlar talab etadi. Etnogenez va etnik tarix masalalari tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu yo‘nalishdagi ayrim kuzatishlarni yunon, xitoy, rim,

arab, eroniy va turkiy tillarda yozilgan qadimgi hamda o'rta asr mualliflari va sayyohlari asarlarida uchratish mumkin. Ular o'z asarlarida xalqlarning tashqi qiyofasidagi umumiylik, ba'zi urf-odatlarining yaqinligi va tillarning o'xshashligini ta'kidlaganlar. Ammo, ular bu jarayonlarning asl sabablarini ochib bera olmaganlar. XIX-XX asr boshlarida olib borilgan tadqiqotlar nisbatan samarali bo'lishiga qaramay bu tadqiqotlar ham xalqlarning etnik kelib chiqishi, madaniyati va tillaridagi o'xshashlik sabablari va mohiyatini to'la ochib bera olmadi.

So'nggi 20-25 yil ichida Respublikamiz hududlarida olib borilgan arxeologik, antropologik va etnografik tadqiqotlar natijalarini umumlashtirgan antropolog olim T.Q.Xo'jayov har bir xalqning etnogenezi o'rganishda quyidagi tamoyillarga asosiy e'tibor berishni taklif etadi:

1) biror xalqning kelib chiqishi tarixi ko'p qirralik jarayon bo'lib, u o'z ichiga shu xalqning madaniyati va ijtimoiy tuzilmasi, uning biologik xususiyatlari, o'zining jamiyatda tutgan o'rnini tushunish, tili va o'zligini tanishni qamrab oladi;

2) etnogenez masalasiga bir tomonlama qarab, uni soddalashtirish bilan chegaralanib qolmasdan, shu xalqning kelib chiqish tarixida ma'lum ahamiyat kasb etgan barcha tarkibiy qismlar ham e'tiborga olinishi shart;

3) etnogenez murakkab va uzoq davom etgan jarayon. Binobarin, bu jarayonni bosqichma-bosqich tiklash maqsadga muvofiqdir.

SHuningdek, A.A.Asqarov o'zbek xalqi etnogenezi bag'ishlangan so'nggi yillardagi (2007 y.) ishlaridan birida har bir xalq etnogenezi va etnik tarixini o'rganishda quyidagi nazariy va ilmiy-metodologik tamoyillarga amal qilish talab etilishini ta'kidlaydi:

- Birinchidan, etnogenez va etnik tarixni o'rganishda tadqiqotchi birinchi navbatda o'rgananyotgan xalq etnogenezi qachondan boshlanganligini aniqlab olmog'i kerak. Chunki, etnos faqat kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'ladi. O'zbeklarning ilk ajdodlarining nafaqat iqtisodiy va madaniy, balki etnik jihatdan bir-biriga yaqinlashishi, aralashishi, qorishish jarayoni so'nggi bronza davridan boshlandi. Etnogenezning boshlang'ich nuqtasi ham etnosning qadim zamonlarda yashagan «ajdodlariga» borib taqaladi. Bu jarayon mil.avv. II ming yillik oxirlarida yuz berdi.

- Ikkinchidan, etnos ajdodlarning antropologik tipi va tili hech qachan etnos tili va tipi bilan bir vaqtda yuz bermaydi. Chunki, etnogenez tarixining ilk bosqichlarida etnik birliklar, ayniqsa ularning tili va tipi hali shakllanmagan. Til, tip va etnik birlik tushunchalari har hil davr voqeiligi bo'lib, ularning shakllanish jarayoni bir davrda sodir bo'lmaydi.

- Uchinchidan, etnos bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyoti ma'lum bir bosqichining hosilasidir. Etnos o'zining shakllanish jarayonida ma'lim sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo'shib boradi. Er yuzining barcha xalqlari kelib chiqishi jihatidan ko'p etnik qatlamlidir. O'zbek xalqi etnogenezining ilk bosqichlaridan to xalq sifatida shakllanib bo'lguniga qadar o'zining asosiy tarkibini tashkil etgan avtohton (mahalliy) qatlamlardan tashqari o'ziga turli davrda har xil miqdorda mahalliy va tevarak atroflardan kelib qo'shilgan etnik guruhlarini singdirib yuborgan.

- To'rtinchidan, har bir xalqning etnik tarixini o'rganish etnik birlikning shakllanish jarayonini ilk bosqichidan boshlashni taqozo etadi. Chunki etnik birlikning paydo bo'lishi, rivojlanishi va uning etnosga aylanishi juda qadim-qadimgi zamonlardan boshlanib hozirgi kungacha davom etayotgan butun bir tarixiy jarayondir.

- Beshinchidan, har bir xalqning etnik tarixi bilan shug'ullanganda nafaqat etnik birlikning boshlang'ich jarayonini, balki uning keyingi davrlarini, unga xos muhim etnik belgi va alomatlarini aniqlab, o'rganib borish talab etiladi.

- Oltinchidan, etnogenetik jarayonni o'rganishda masalaga har tomonlama yondoshish, ya'ni etnogenezga aloqador fan yutuqlaridan foydalanish muammo echimiga ob'ektiv ilmiylik bag'ishlaydi. Etnogenez muammolarini hal etishda foydalanilayotgan birlamchi manbalarning nisbati va xususiyatini bilish muhimdir. Bu manbalar antropologiya, arxeologiya, etnografiya, yozma yodgorliklar, tilshunoslik, epigrafika va boshqalardir.

- Ettinchidan, etnologik jarayonni o'rganishda avvalo quyidagi uchta masalaga oydinlik kiritib olish zarur bo'ladi: 1. O'rganilayotgan etnos tubjoy aholimi yoki kelgindimi? 2. O'rganilayotgan etnosning asosi bir komponentlimi yoki ko'p komponentlimi? 3. O'rganilayotgan xalq etnik uyushmasining o'zagi dastlab qaerda tarkib topgan?

YUqoridagi tamoyillarga to'la rioya qilingan holdagina ayrim xalq etnogeneziga oid muammolarni ilmiy nuqtai nazardan mukammal va har tomonlama ochib berish imkoniyati paydo bo'ladi. Ammo, O'rta Osiyoda, xususan O'zbekiston hududlarida qadimgi davrlardan sodir bo'lib kelayotgan etnik jarayonlarni har tomonlama yoritishdan avval ayrim fanlar sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlarni oxiriga etkazish bilan undan boshqa soha mutaxassisleri ham foydalanishi mumkin bo'lgan darajasiga chiqarish maqsadga muvofiqdir. So'nggi yillardagi arxeologik izlanishlar qadimgi aholining moddiy va ma'naviy madaniyati, uning turmush tarzi, uy-ro'zg'or ashyolari, an'anaviy xo'jaligi va boshqalar haqida muhim ma'lumotlar olish imkonini berdi. Bu jarayon esa yangi antropologik ma'lumotlar to'plash va ularni tahlil etishga asos bo'ldi.

Etnogenez va xalqning etnik rivojlanishini o'rganishda etnik belgilar va etnik omillarning tarkib topish jarayonini kuzatib borish etnogenetik tadqiqotlarni to'g'ri yo'nalishga soladi. Etnik omillar tarkibini hududiy birlik, iqtisodiy-xo'jalik birligi, etnomadaniy birlik, antropologik tip birligi va siyosiy uyushma birligi, ya'ni, etnosning ma'lum bir davlat doirasida uyushqoqligi tashkil etadi. Etnik belgilarga esa til birligi, etnik nom va o'zlikni anglash birligi, ya'ni, tarixiy taqdirning umumiyliigi kiradi. YUqorida takidlanganidek, ularning tarkib topishi bir davrda yuz bermaydi, balki uzoq davom etgan tarixiy jarayonda birin-ketin shakllanib boradi. Ularning asosiy qismi tarkib topgach, elat xalq sifatida shakllanadi, etnogenetik jarayon yakun topib, etnik tarix, xalq tarixi boshlanadi.

Tarixiy adabiyotlardan bizga ma'lumki, fanning ko'pgina tarmoqlariga, jumladan, xalqlar haqidagi fanga bundan 2-2,5 ming yil ilgari qadimgi YUnonistonda asos solingan. SHuning uchun ham zamonaviy fanda yunon tilidan olingan so'zlar ko'p uchraydi. Bunday so'zlarni xalqlar haqidagi fanlarda ham

uchratish mumkin. Qadimgi yunonlarda “xalq” tushunchasini ifodalovchi bir necha soʻzlar boʻlgan. SHulardan biri “demos” boʻlib, bu soʻz orqali aholining asosiy qismi tushunilgan (mas. “demokratiya”-“xalq hokimiyati”, “demografiya”-“xalqlarni taʼriflash” va boshq.). SHunday soʻzlardan yana biri “etnos” boʻlib aynan tarjimasi “xalq” demakdir. Etnografik tadqiqotlar natijalariga koʻra, har qanday etnos oʻz shakllanishining dastlabki pallasida bir-biri bilan iqtisodiy jihatdan oʻzaro bogʻliq odamlar jamoasidan iborat boʻladi.

Taʼkidlash joizki, xalqlarning kelib chiqishi tarixini oʻrganishda ijtimoiy-gumanitar fanlarda «etnik birlik» va «etnos» atamaları ishlatiladi. Etnik birlik – maʼlum bir ijtimoiy tuzumda, tabiiy-tarixiy taraqqiyot jarayonida vujudga kelgan ijtimoiy va etnik uyushmadir. Ularning sinonimi esa etnosdir. Ammo, etnik birlik «xalq» tushunchasiga nisbatan maʼno jihatdan aniq tushunchadir. Etnos atamasi, yaʼni, xalq juda keng maʼnoda ham, tor maʼnoda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, keng maʼnoda, Amerika xalqi, Rossiya xalqi, dunyo xalqi, Oʻzbekiston xalqi; tor maʼnoda esa, rus xalqi, ingliz xalqi, oʻzbek xalqi, qozoq xalqi va boshq. Kichik bir guruhga nisbatan ham «xalq» iborasi qoʻllanilishi mumkin. Masalan, mahalla xalqi, orolcha xalqi, qishloq xalqi, guzar xalqi va boshq.

Fanda etnik birlikning uch bosqichi, yaʼni, uch turi mavjud: qabila, elat (xalq) va millat. Ketma-ket kelgan bu atamalar turli davrda vujudga kelgan boʻlib, ular oʻz davriga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Qabila – ibtidoiy jamoa tuzumining soʻnggi bosqichida xos etnik birlik hisoblanadi. Qabila urugʻlarga boʻlinish xususiyatlari bilan elatdan farq qiladi. Qabilaning oʻziga xos tili (lahjasi), hududi, qabila nomi (etnonimi)ning boʻlishi va qabila anʼanalariga uning aʼzolari boʻysunishi bilan boshqa qabilalardan ajralib turadi. Kishilik jamiyatining taraqqiy etib borishi va mulkiy jamiyatning paydo boʻlishi bilan qabila uyushmasi oʻz ahamiyatini yoʻqotadi. Ammo, qabila atamasi va unga tegishli boʻlgan baʼzi xususiyatlar ayrim jamiyatlarda (ularga moslashgan holda) saqlanib qolgan.

«Elat» atamasi turkiy va forsiy tilli aholi oʻrtasida qabila, qabila ittifoqi, davlat yoki maʼlum hudud aholisiga nisbatan «xalq» atamasi oʻrnida ishlatib kelingan. SHuning uchun «elat» atamasi turkiy va forsiy til muhiti hukmron doirasida yaratilgan ogʻzaki va yozma manbalarda uchraydi. Keyinchalik, oʻtroq hayot uzoq vaqt kundalik turmush tarziga aylangan etnik birliklar uyushmasiga nisbatan «xalq» atamasi, «el», «elat» oʻrnida ishlatib kelinadi.

Etnografiya fanida «etnografik guruh» va «etnik guruh» atamaları ham keng qoʻllaniladi. Etnografik guruh – maʼlum bir etnosning ajralmas qismi, uning tarkibidagi boʻlinmalaridan biri boʻlib, oʻziga xos lahjasi, xoʻjalik faoliyati, turmush tarzining baʼzi bir tomonlari bilan muayyan elatdan farq qiladi. Etnografik guruh deb, odatda bir qabila yoki elatning boshqa erga borib, ikkinchi bir xalq tarkibiga hali mutlaqo singib ketmay, balki u birga yashab kelayotgan etnik birlikka aytiladi. Tarixdan bizga maʼlum, qpchoqlar, quramalar, umuman koʻchmanchi turkiy qabilalar etnografik guruhlar boʻlganlar. Ayrim etnoslar (eroniylar, arablarning said va xoʻja toifasi) asrlar davomida mahalliy aholi orasiga singib ketib, baʼzi hollarda oʻz tili va urf-odatlarini saqlab qoladilar. Hozirgi kunda xalq, millat darajasiga koʻtarilgan etnografik guruhlar mavjud emas.

Etnik guruh esa, muayyan bir xalqning parchalanib, alohida qismlarga bo‘linib ketishi natijasida vujudga keladi. Bu guruhning etnografik guruhdan farqi shundaki, parchalangan xalq tarkibida uzoq muddat yashab, shu xalqning tili, xo‘jalik faoliyati, madaniyati, urf-odatlar va turmush tarzini qabul qilib, ularning o‘ziga singdirib, o‘zini uning nomi bilan ataydigan bo‘ladi.

Etnik birliklar tarkibiga kirgan etnik guruhlar o‘rtasidagi etnik, iqtisodiy-xo‘jalik va madaniy aloqalarning uzluksiz rivojlanib borishiga «etnik jarayonlar» deyiladi. Tadqiqotchilar etnik jarayonlarni bo‘linib ketish va birlashishga moyil jarayonlarga ajratadilar. Bo‘linib ketish ko‘proq ko‘chmanchi chorvadorlarga, birlashish tamoyili esa o‘troq turmush tarzi kechirgan aholiga xosdir.

Ayrim etnoslarni bir-biridan farqlovchi muhim belgilaridan biri bu madaniy xususiyatlardir. Bu xususiyatlarni har bir xalq o‘z tarixiy-madaniy rivojlanishi jarayonida o‘zlashtiradi va avloddan avlodga qoldiradi. Fanda bu jarayon “etnik an’analar” deyiladi. Bunday an’analar har bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy geografik shart-sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lgan u yoki bu tarixiy davrlarda shakllanadi. Etnosni qisqacha qilib uyushgan til-madaniy jamoasi deyish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda “etnik jamoa” degan so‘z ham ko‘p ishlatiladi. Faqatgina alohida xalqlarni emas, balki ularning kelib chiqishida qarindoshchiligi bo‘lgan guruhlarini ham etnik jamoa deb atash mumkin.

Tadqiqotchilarning fikricha, qarindosh-urug‘chilik etnik jamoalari asta-sekinlik bilan urug‘ jamoalariga aylanib boradi. Urug‘-birga yashab, hamkorlikda mehnat qilgan qarindoshlar uyushmasi bo‘lib, ma’lum xalqlarning etnik shakllanishidagi dastlabki bosqichlardan biri sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

2. O‘lkamiz hududlaridagi qadimgi mahalliy aholi va o‘zbek xalqining shakllanish bosqichlari

O‘rta Osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotida turkiy etnik guruhlar juda katta ahamiyatga ega bo‘lganligi va bu qatlamning ildizlari juda qadimiy ekanligi arxeologik ma’lumotlar asosida isbotlanmoqda. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, bronza davriga kelib O‘rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo‘yli, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan. SHimoliy dasht va cho‘l hududlarida esa, janub aholisidan farq qiluvchi boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho‘ziq bo‘lmagan qabilalar yashaganlar. Fanda janubiy qiyofali odamlar O‘rta Er dengizi irqining vakillari deb ataladi. Ular Old Osiyo, Mesopotamiya, Eron, Afg‘oniston, O‘rta Osiyo, Hindiston kabi katta geografik hududga yoyilganlar. SHimoliy qiyofali odamlar Janubiy Sibir hududidan to Qozog‘iston, O‘rta Osiyoning shimoli-sharqiy qismida Ural, Volga bo‘yi erlarigacha tarqalgan.

A.Sagdullaevning tadqiqotlariga ko‘ra, bronza davriga kelib, O‘rta Osiyo hududida qadimgi janubiy va shimoliy qiyofadagi odamlar vakillarining qo‘shilish jarayoni boshlanadi hamda aynan mana shu davrda, o‘lkamizda yashab o‘tgan bronza davri qabilalari, O‘rta Osiyoning qadimgi xalqlariga asos solganlar. Bu davr o‘lkamiz hududlarida murakkab etnik-madaniy jarayonlar bo‘lib o‘tgani bilan izohlanadi. Xususan, janubiy hududlardagi hosildor vohalar o‘troq dehqonchilik

aholisi tomonidan o'zlashtirila boshlagan bo'lsa, shimoliy viloyatlarda ko'chmanchi chorvador qabilalar tarqala boshlaydi. Ko'chmanchi chorvadorlar va o'troq aholining uzviy munosabatlari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-etnik jarayonlar avj oladi.

Mil. avv. II ming yillikning o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyo hududlariga shimoli-sharqdan chorvachilik bilan shug'ullanuvchi yangi etnik guruhlar kirib kela boshlaydi. Mahalliy madaniyatdan farqlanuvchi bu guruhlar madaniyati tadqiqotchilar tomonidan "Tozabog'yob madaniyati" nomi bilan fanga kiritilgan.

Tozabog'yob ko'rinishidagi yodgorliklar keyinchalik Zarafshon daryosining quyi havzasi hududlaridan topib o'rganildi. Xuddi shunga o'xshash etnoslarning izlari Toshkent vohasidan, Farg'ona vodiysidan va shimoliy Baqtriyaning tog'li va tog'oldi hududlaridan topib o'rganilgan. Juda katta hududlardan, xususan, Qozog'iston cho'llari, Oltoy, Janubiy Sibir, Uraloldi hududlaridan tekshirilgan o'ziga xos madaniyat "Andronov madaniyati" nomi bilan fanga kiritilgan. Ayrim tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha bu madaniyat sohiblari bronza davridayoq turkiy tilda so'zlashganlar. Ammo, bu fikr hali to'la ilmiy asoslanmagan.

O'zbekiston O'rta Osiyoning qadimdan o'troq dehqonchilik madaniyati o'choqlari tarkib topgan hududda joylashganligi boy arxeologik va me'morchilik madaniyatlari bilan izohlanadi. Farg'ona vodiysining Selung'ur g'oridan topilgan qadimgi tosh davriga oid topilmalar va Teshiktoshdan topilgan o'rta paleolit davriga oid odamzod qoldiqlari, bizning yurtimiz Afrika va Old Osiyo hududlari bilan bir qatorda insoniyat paydo bo'lgan hududlar tarkibiga kirganligini hozirgi kunda uzil-kesil isbotlaydi. SHuningdek, mezolit davriga oid Machay g'oridan topilgan yodgorliklar, neolit davriga oid ovchilik va baliqchilik madaniyatini o'zida ask ettiruvchi Kaltaminor, janubdagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid bo'lgan Joytun, Hisor tog' madaniyati, bronza davriga oid bo'lgan xilma-xil-Zamonbobo, Sopolli, Jarqo'ton, Sarazm, Suvyorgan, CHust madaniyatlari o'lkamizda qadimgi ajdodlarimiz xo'jaligining jadallik bilan rivojlanganligini isbotlaydi.

O'lkamizdagi qadimgi aholi tosh va bronza davrida qanday nom bilan atalganliklari bizga noma'lum. O'rta Osiyo aholisi haqidagi ma'lumotlar dastlabki marta SHarq va yunon-rim manbalarida tilga olinadi. YUnon tarixchilari ma'lumotlariga qaraganda, Evrosiyaning katta hududlarida yashovchi qabilalar umumiy "skiflar" nomi bilan ataladi. Gerodot, "bu xalq qadimiylikda misrliklardan qolishmaydi", deb yuqori baho bergan edi. Pliniy esa, O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligi xususida eslatib o'tadi. YOzma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi: saklar va massagetlar xususida ko'proq eslatiladi. Ahmoniylar mixxat yozuvlarida saklar uchta qismga (xaumavarka, tigraxauda, tiay-tara-darayya) bo'lib ko'rsatiladi. Massagetlar xususida ham turli fikrlar mavjud bo'lib, ular mahalliy chorvador-harbiy qabilalar bo'lganligi ta'kidlanadi. Ammo, yozma manbalar bu xalqlar va qabilalarning qaysi irqqa mansubligi haqida ma'lumot bermaydi.

Ayrim olimlar tomonidan bildirilgan O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston qadimgi davrlardagi mongoloid irqi shakllangan hududga kiradi, degan ilmiy yondashuv noto'g'ri va asossiz ekanligi so'nggi yillardagi antropologik

ma'lumotlar natijasida aniqlandi. T.Xo'jayovning fikricha, o'zbek xalqining kelib chiqishi tarxini o'rganishni qancha erta davrlardan boshlasak, uning tarkibida hozirgi kunlarga saqlanib kelinayotgan irqiy va etnik unsurlarning mahalliy xalq tarkibiga kirgan davri va uning nisbiy miqdori to'g'risida shunchalik keng fikr yurita olamiz.

O'zbek xalqiga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqining shakllanish davri, makoni va tarixi masalalarida fanda yaqingacha yagona fikr yo'q edi. Bir guruh olimlar bu irq bundan 6-8 ming yil ilgari, ikkinchi bir guruh tadqiqotchilar bundan 3 ming yil ilgari shakllangan desa, uchunchi guruh olimlari esa, VI asrda shakllandi, deb hisoblar edilar. Keyingi yillardagi boy arxeologik topilmalar natijasida tadqiqotchilar O'rta Osiyo ikkidaryo oralig'i irqining shakllanishi bundan 2200-2300 yil ilgari boshlanganligini asoslab berdilar.

Ko'pgina ilmiy adabiyotlarda o'zbek xalqining shakllanishida sakkizta muhim davr sanab o'tiladi. Bular qatorida Ahmoniylar, Aleksandr Makedonskiy, Arab xalifaligi, Mo'g'ullar istilosi tilga olinadi. Haqiqatan, bu zabt etishlar O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston xalqlari madaniyatiga, tiliga, turmush tarziga albatta o'z ta'sirini o'tkazgan. Ammo, bu yurishlarning mahalliy xalqlarni irqiy va etnik tarixiga bo'lgan ta'siri kam ekanligini ta'kidlash joiz. Antropologik nuqtai nazardan ular mahalliy xalq "qonini" yoki genetikasini tubdan o'zgartira olmadilar. Ular son jihatdan ko'pchilikni tashkil etgan mahalliy aholi tarkibiga singib ketganlar. Bu o'rinda mahalliy (substrat) va kelgindi (superstrat) aholi orasidagi o'zaro munosabatlarning fanda ma'lum holatlarini eslatib o'tish joiz. YA'ni, ko'p sonli mahalliy aholi tarkibiga kelgindi guruhlarining singib ketishi; kelgindi guruhlarining mahalliy aholidan ustun bo'lishi; kelgindi aholi teng sonli bo'lishi va nihoyat, mahalliy va kelgindi xalqlar aralashuvi natijasida ikkalasiga ham o'xshash yangi xalq, guruh, elat paydo bo'lishini kuzatish mumkin. T.Xo'jayovning maxsus antropologik tadqiqotlariga qaraganda, barcha tarixiy davrlarda mahalliy xalq kelgindi aholidan hamisha ustun bo'lgan.

Ilk temir davridan boshlab (mil. avv. IX-VII asrlar) o'lkamizning qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari yashab turgan hudud nomlari bilan atala boshlaganlar. Bular, So'g'diyonadagi-so'g'diylar, qadimgi Xorazmdagi-xorazmiylar, qadimgi Baqtriyadagi-baxtarlar, qadimgi CHochdagi-chochliklar, Farg'onadagi-parkanaliklardir. Bu tarixiy nomlarning ayrimlarini ilk yozma manbalarda, xususan zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da, Ahmoniylar mixxatlarida, yunon-rim mualliflari asarlarida uchratish mumkin.

Antropologik izlanishlar natijalariga tayanib o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixida muhim ahamiyat kasb etgan uch tarixiy davrga alohida to'xtalib to'xtalib o'tish zarur. Birinchidan, mil. avv. III-II asrlarda O'rta Osiyo dasht mintaqalarida hozirgi o'zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllana boshlagan. Bu esa fanda yaqingacha keng tarqalgan fikrlar, ya'ni o'zbeklarga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqi avvalo, Volga daryosi bo'ylarida va Uralda sarmat qabilalari tarkibida shakllanib tarqaldi, degan hamda bu irq Baykal ko'li atrofida va Mo'g'uliston cho'llarida shakllanib tayyor holda mahalliy aholiga o'z irqini tarqatdi, degan fikrlardan voz kechishni taqozo etadi.

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida o'zbeklarga xos antropologik qiyofa, dastavval, Sirdaryoning o'rta havzasi tumanlarida, ya'ni Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, qisman Xorazm va Janubiy Qozog'istonning CHimkent viloyatlarida, Ettisuv mintaqasida mil. avv. I ming yillik oxirida shakllana boshlaganligi aniqlandi.

Mil. avv. III-II asrlarda bu aholi bir necha yo'nalishda O'rta Osiyoning markaziy va janubiy viloyatlariga kirib borgan. Ushbu antropologik tadqiqotlar natijalari yozma manbalarda ma'lum bo'lgan xalqlarning janubga yurishi va YUnon-Baqtriya davlatining istilo etilishi hamda Buyuk Kushon saltanatining barpo bo'lish davriga mos keladi. Antropologiya bu yurish haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi. Ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi cho'l aholisi Sirdaryo quyi oqimidan Markaziy Qizilqum orqali (Uchquduq, Tomdi, YUzquduq, Ko'kpatosh), Samarqand atroflariga (Kattaqo'rg'on, Orlat), so'ngra Qashqadaryoning Qarshi shahri atroflari (Erqo'rg'on) orqali Surxondaryo viloyatidagi (Qo'hna Termiz, Dalvarzin, SHohtepa, Ayrtom) qadimgi shahar va qishloqlarga kirib joylashganlar. Keyinchalik ular janubiy Tojikistonga o'tib ketganlar. Ularning ikkinchi guruhi qadimiy Buxoro vohasi orqali Turkmanistonning janubiy viloyatlariga, bir qismi esa hozirgi SHimoliy Afg'onistonning SHibirg'on shahri atroflarigacha etib borgan (Tillatepa). Natijada o'zbeklar va tekisliklarda yashovchi tojiklarga xos pomir-farg'ona antropologik unsur O'rta Osiyoda keng tarqalgan.

O'zbek xalqi shakllanishidagi ikkinchi muhim davr bu IX-XII asrlar hisoblanadi. Bu davrda O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda hozirgi o'zbeklarga xos qiyofa, mahalliy aholining asosiy qismini tashkil etadi. Antropolog T. Xo'jayov tadqiqotlariga qaraganda IX asrga kelib aholining antropologik qiyofasida keskin o'zgarishlar yuz berganligi kuzatiladi. Bu o'zgarishlarni arxeologik tadqiqotlar natijalari ham tasdiqlaydi. Jumladan, marhumlarni astodonlarda ko'mish marosimlari, aholi orasida keng tarqalgan bosh shaklini sun'iy o'zgartirish odatlari yo'qoladi. Antropologik tadqiqotlar natijalardan xulosa chiqaradigan bo'lsak o'zbeklarning elat sifatida shakllanish davri IX-X asrlarga oid deyishga jiddiy asoslar bor.

Fanda mo'g'ul istilosi O'rta Osiyo aholisini keskin mo'g'ullashtirib, o'zgartirib yubordi degan fikr keng tarqalgan. Lekin, tadqiqotchilarimiz bu masalaga ham oydinlik kiritdilar. Mo'g'ul istilosi O'zbekiston aholisining tashqi qiyofasiga sezilarli izlarni qoldirmaganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Sababi, CHingizxon XIII asr boshida tashkil etgan yirik mo'g'ul davlatida mug'ullar soni taxminan 0,7 million kishidan iborat bo'lgan. Agar har 6 kishidan bittasi askarlikka olingan bo'lsa, unda uning qo'shinlari soni 100-110 ming kishidan iborat bo'lgan. Lekin, o'sha davrda mug'ullar qo'shinlarining ko'p qismini yo'qotganlar. Ular O'rta Osiyoga bostirib kelganida qo'shinlarning ko'pchiligi turkiy xalqlardan tashkil topganligi ma'lum. Bu davrda Muhammad Xorazmshoh davlatida 20 million aholi yashagan. Mo'g'ul qo'shinlari ko'p sonli mahalliy aholi tarkibiga o'z asoratini o'tkaza olmagan. SHuning uchun ham mahalliy aholida mo'g'ul irqi alomatlari deyarli namoyon bo'lmaganligini ko'rish mumkin.

O'zbek xalqining shakllanishida uchinchi muhim davr XV asr oxiri va XVI asr hisoblanadi. Bu davrda Dashti Qipchoq o'zbeklari O'rta Osiyoga kirib keladi va ular mahalliy aholiga o'z nomini beradi.

SHunday qilib, o'zbek xalqini etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayondir. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy so'g'diylar, baxtarlar, xorazmiylar, saklar, massagetlar, qang'lilar va dovonliklar tashkil qilgan. Turli davrlarda turli maqsadlarda kirib kelgan qabilalar, elatlar va xalqlar davr o'tishi bilan mahalliy aholiga o'z ta'sirini qisman o'tkazgan. Bu o'rinda shuni alohida qayd etish lozimki, o'zbek xalqi shakllanish jarayonining barcha bosqichlarida mahalliy aholi tashqaridan kelgan aholiga nisbatan doimo ustunlik qilgan. Kelgindi aholi mahalliy aholiga o'z tilini berganligini ham inkor etib bo'lmaydi. Lekin antropologik nuqtai nazardan mahalliy aholining etnik qiyofasini va tashqi ko'rinishini tubdan o'zgartira olmadi. Misol uchun, keyingi ikki ming yil davomida O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda mahalliy aholining tili uch marta o'zgardi -sharqiy eron tillari o'rniga g'arbiy eron tillari (fors tili) va milodning boshlaridan turkiy tillar keng tarqala boshladi. Ammo, mahalliy xalqning "qoni", ya'ni, genetikasi aydarli o'zgarmadi va qadimiy xalqlarimizga xos antropologik xususiyatlar shu kunlarga qadar saqlanib kelmoqda. O'zbek xalqining kelib chiqish asosini qadimgi davrlardan boshlab o'lkamiz hududlarida yashab kelgan mahalliy xalqlar tashkil etgan. Ikki yarim ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo'shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o'zbek xalqi shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashgan.

3. O'rta asrlardagi etnik-madaniy jarayonlar. "O'zbek" atamasi

O'rta Osiyo xalqlarining etnik shakllanishida bu hududga ko'chib kelgan turli elat va qabilalar ham ma'lum ma'noda ishtirok etganlar. YUechilar, xioniylar, kidariylar, eftaliylar shular jumlasidandir. O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi Sirdaryoning o'rta havzasida aniq antropologik tip bo'lib shakllangan davrda bu hududlarda "Qovunchi madaniyati" shakllanadi. So'nggi arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra milodiy II-III asrlardan boshlab Farg'ona vodiysi, Samarqand hududlari, IV-V asrda esa Buxoro vohasi, Qashqadaryo va Surxon vohalarida Qovunchi madaniyatining ta'siri seziladi.

IV asrning oxirlaridan boshlab O'rta Osiyoda yirik turkiy etnoslar xioniylar va eftaliylarning o'troqlashuv jarayonlari kuchayadi. V-VI asrlarga kelib eftaliylar va xioniylarning asosiy qismi turg'un hayotga o'tadilar. Bu qabilalar o'troq hayot kechirib an'anaviy chorvachilik bilan bir vaqtda dehqonchilik bilan shug'ullanganliklari haqida yozma va arxeologik manbalar ma'lumotlar beradi.

VI asrning o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyoda eftaliylar va Turkiy xoqonlik o'rtasida kurash boshlanadi. Tarixiy manbalardan bizga ma'lumki, VI asrning o'rtalarida Oltoyda, Janubiy Sibir, Ettisuv, SHarqiy Turkistondagi bir necha qabilalar birlashuvi natijasida yirik Turkiy xoqonlik tashkil topadi. Qisqa vaqt ichida xoqonlik kuchayib O'rta Osiyoning katta qismini bosib oladi. Turkiy

xoqonlik davrida (VI-VIII asrlar) Toshkent vohasi, Zarafshon, Qashqardaryo vohalari, Surxondaryo va Farg‘ona vodiylari Xorazm hududlariga turkiyzabon guruhlarining kirib kelishi yanada kuchaydi va ularning ko‘pchiligi bu hududlarda turg‘unlashib qoldi.

VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr va Xorazm hududlariga bostirib kirgan vaqtlarda bu hududlarda o‘troq va yarim o‘troq turkiyzabon aholi, so‘g‘diylar, toxarlar, chochliklar va Xorazmning tub erli aholisi bosqinchilarga qarshi tinimsiz kurash olib borgan bo‘lishlariga qaramay siyosiy parokandalik tufayli ular zulmi ostiga tushib qoladilar.

Ma‘lumki, VIII asrning 2-yarmidan turkiy qarluq qabilalari kuchaya boshlaydilar. IX asrning o‘rtalariga kelib Ettisuv, CHimkent viloyati, Toshkent vohasi, Farg‘onaning shimoliy qismlarini o‘z ichiga olgan Qarluq davlati tashkil topadi. Ko‘pchilik tadqiqotchilarning e‘tirof etilishlaricha, o‘zbek elatining shakllanishida Qarluq davlatining ahamiyati katta bo‘ladi. X asr o‘rtalaridan boshlab bu davlat tarixiy manbalarda Qoraxoniylar davlati nomi bilan tilga olinadi.

YOzma manbalarning ma‘lumot berishicha (“Hudud al-olam”), IX-X asrlar qarluqlar egallab turgan hududlarda 20 dan oshiq shahar, ko‘plab qishloqlar bo‘lgan. Qarluqlar ko‘p sonli, nufuzli “xalq” bo‘lib, bir qismi chorvachilik bilan shug‘ullangan. Qarluqlar yashagan hududlarda yirik etnoslar-chig‘illar, yag‘molar, xalachlar ham yashagan bo‘lib, tadqiqotchilarning fikricha, ular bir-biriga qon-qarindosh bo‘lib turkiy tilda so‘zlashganlar.

XI asrning birinchi o‘n yilligidayoq Janubiy hududlarning to Balx viloyatigacha bo‘lgan erlari dastlab qoraxoniylar turkiylar, so‘ng esa g‘aznaviylar qo‘liga o‘tdi. Buning natijasida navbatdagi katta turkiy qatlam So‘g‘diyona, Xorazm va Toxariston erlariga kirib boradi. Qoraxoniylar davrida Movarounnahrning barcha hududlarida turkiy qatlamlar mavjud edi.

Qoraxoniylar davlatida qarluq-chig‘il turkiy til lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik shu til asosida adabiy turkiy til yuzaga kelib, uni Mahmud Qoshg‘ariy “eng ochiq va ravon til” deb atagan. Turkiy tilda IX-XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo‘lib, Ahmad YUgnakiyning (775-869) “Hibatul haqoyiq” (Haqiqatlar tuhfası) dostoni, YUsof Xos Xojibning (XI asr), “Qutadg‘u bilik” (Saodatga yo‘lovchi bilim) asari, Ahmad YAssaviyning (1041-1167) “Hikmatlar”i hamda “O‘g‘uznoma”, “Alpomish”, “Go‘rug‘li” kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilda so‘zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab o‘zini “tozik”-ya’ni “tojik” deb yurita boshlaydilar. Somoniylar va Qoraxoniylar (IX asr o‘rtalaridan-1213 yilgacha)dan keyin hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, G‘aznaviylar (997-1187), Saljuqiylar (1040-1147), Xorazmshoh-Anushtageniylar (1097-1231)ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo‘lib, o‘z vaqtida nafaqat O‘rta Osiyo, balki O‘rta SHarqda ham hukmronlik mavqeiga ega bo‘lganlar. Mug‘ullar istilosi garchi aholi boshiga nihoyatda og‘ir kulfatlar va yo‘qotishlar olib kelgan bo‘lsada, tadqiqotchilar fikricha, o‘zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta’siri bo‘lmadi.

“O‘zbek” etnonomining kelib chiqishi haqida qisqacha fikr yuritadigan bo‘lsak, bu etnonimning kelib chiqishini ayrim guruh tadqiqotchilar Oltin O‘rda

xoni O‘zbekxonning (1312-1341) nomi bilan bog‘laydilar. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar esa bu fikrni inkor etadilar va “o‘zbek” nomi O‘zbekxongacha Oq O‘rda mintaqasida, uning G‘arbiy Sibir va Qozog‘iston qismida yashagan turkiy qabilalariga mansub (xon nomi qabilalar nomidan olingan bo‘lishi mumkin) degan fikrni ilgari suradilar. Ayrim tadqiqotchilar esa “o‘zbek” atamasini “o‘zi bek”, “erkin”, “mustaqil” so‘zidan kelib chiqib XII-XIV asrlarda xalqimizga nisbatan ishlatila boshlangan deb hisoblaydilar.

So‘nggi yillarda filolog mutaxassis A.SHukurov «o‘zbek» atamasining kelib chiqishini O‘g‘uzxon nomi bilan bog‘laydi. U o‘zining «O‘zbek atamasining kelib chiqishi haqida» («Nasaf» nashriyoti, 2010) risolasida (34-bet) «... turkiy mentalitetdan (an‘analarga sodiqlik) kelib chiqib Turk otaning dovuqli nabirasi O‘g‘uzxon ismi hozirgi paytda Ozarbayjon, Turkmaniston, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iston davlatlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Afg‘onistondagi turkiy qavmlarning asosiy qismi nomlarida mavjud va ular bu erlarda dunyo yaralgandan buyon yashab kelmoqdalar», degan fikrni bildiradi. Afsuski, yozuvchining bu fikri o‘ta mavhum bo‘lib, hissiyotlarga berilib talqin etilgan hamda nihoyatda jiddiy ilmiy asoslanishni talab etadigan muammodir. YOzuvchining yuqoridagi risolasini tahlil etish esa alohida mavzu hisoblanadi.

O‘zbek etnonimi kelib chiqishi davriga qarab o‘zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq xalqlarini aniq bir vaqtda paydo bo‘lgan deb aytib bo‘lmaydi. Bu xalqlar ming yillar davomida hozirgi yashayotgan mintaqalarida yashaganlar. Lekin u paytda hali hozirgi nomi bilan atalgan emas va bu nomlari bilan aytilmagan. Ular umumiy nom bilan “turkiy” deb, yoki bo‘lmasa, o‘z qabilalari nomlari bilan atalganlar.

Tarixning qadimgi davrlarida aholi ko‘p hollarda o‘zlari yashagan joy nomi bilan atalgan bo‘lib, o‘rta asrlarga kelib bu nomlar o‘zgaradi. Xususan, Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy aholi Movarounnahr erlariga kelib, bu erda yashayotgan o‘troq aholi bilan uyg‘unlashib ketgan va aholini nomi “o‘zbek” deb atalgan. O‘rta asrlar tarixiy adabiyotlarida ham bu nom “o‘zbek”, “o‘zbeklar” sifatida tilga olinadi. Ammo, shu narsa aniqki, Dashti Qipchoq hududlaridan kelgan turkiy qabilalar mahalliy aholi etnogeneziga, urf-odat va an‘analariga sezilarli darajada ta’sir etmadilar. Aksincha, ular orasiga singib ketib yuqori darajadagi madaniyat ta’sirida bo‘ldilar.

Tadqiqotlarga ko‘ra, o‘zbek xalqi asosan ikki etnik qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam Turon-Turkiston hududlarida shakllangan. Ikkinchi qatlam esa Volga (Itil) daryo bo‘ylaridan tortib, to Xorazmning shimoli, Sirdaryoning o‘rta va qo‘yi oqimlarigacha bo‘lgan hududlarda shakllangan. Bu makon o‘tmishda turli nomlar, chunonchi Dashti Qipchoq, Oltin O‘rda, o‘zbek viloyati, o‘zbek mamlakati, o‘zbek ulusi deb atalgan. Xalqimizning bu qatlamini shartli ravishda shimoliy qatlam deb atash mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek xalqining asosini hozirgi O‘zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy saklar, massagetlar, so‘g‘diylar, baxtarlar, xorazmiylar, qang‘lilar, dovonliklar, chochliklar tashkil etgan. Kelgindi aholi mahalliy aholiga qisman ta’sir etsada, uning genetikasini tubdan o‘zgartira olmagan.

Tayanch soʻzlar

Etnogenez, etnik shakllanish, etnik tarix, urf-odatlar va anʼanalar, ijtimoiy tuzilmalar, biologik xususiyat, avtohton qatlam, substrat aholi, etnogenetik jarayon, koʻp komponentli aholi, etnik belgilar, etnik omillar, etnik til birligi, etnik nom, etnik birlik, etnos, xalq, elat, el, qabila, etnografik guruh, etnik guruh, etnik birlashish, etnik boʻlinib ketish, etnik anʼanalar, etnik jamoa, urugʻ, mahalliy aholi, Oʻrta Osiyo ikkidaryo oraligʻi irqi, Oʻrta er dengizi irqi, saklar, massagetlar, xorazmiylar, baxtarlar, sugʻdiylar, oʻzbeklarga xos antropologik qiyofa, etnik-madaniy jarayonlar, oʻzbek etnonimi, oʻzbeklar.

Savol va topshiriqlar

1. Etnik tarix haqida maʼlumot bering.
2. Etnogenez va uni oʻrganish masalalari boʻyicha nimalarni bilasiz?
3. Etnogenez va etnik tarixning nazariy va ilmiy-metodologik tamoyillari nimalardan iborat?
4. Etnik atamalar haqida maʼlumot bering.
5. Oʻlkamiz hududlaridagi qadimgi aholi haqida gapirib bering.
6. Oʻzbek xalqining shakllanish bosqichlari haqida nimalar bilasiz?
7. «Oʻzbek» atamasi haqida maʼlumot bering.

3-mavzu boʻyicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarov A. Oʻzbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007.
2. SHoniyozov K.SH. Qangʻ davlati va qangʻlilar. – Toshkent: Fan, 1990.
3. SHoniyozov K.SH. Oʻzbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Fan, 2001.
4. Vishnevskaya O.A. Kultura sakskix plemen nizovev Syrdari v VII-V vv. do n.e. – M.: Nauka, 1983.
5. YAkubovskiy A.YU. K voprosu ob etnogenezе uzbekskogo naroda. – Tashkent: Uz FAN, 1941.
6. Tolstov S.P. Osnovnyye problemy etnogenezа narodov Sredney Azii. // SE. - № VI-VII, 1947.
7. Gumilyov L.N. Etnogenez i biosfera zemli. – M.: Nauka, 1993.
8. Kratkiy etnologicheskiy slovar. – M.: Sotsialnyy monitoring, 2000.
9. Istoriya tadjikskogo naroda. – Dushanbe, 1999.
10. Oʻzbekiston tarixi. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2003. 4-mavzu.
11. Xodjayov T.K. K paleantropologii drevnego Uzbekistana. – Tashkent: Fan, 1986.
12. Xodjayov T.K. Oʻzbek xalqi etnogenezi tarixidan. – Toshkent, 1995.

II. ILK DAVLATCHILIKKA OʻTISH VA DAVLATCHILIKNING

RIVOJLANISH DAVRI.

4-mavzu. O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.

Reja:

1. Ilk davlatlar paydo bo'lishining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy asoslari.
2. Ilk davlatlar haqidagi yozma manbalar. Qadimgi aholi.
3. Qadimgi Baktriya, Xorazm va Sug'diyona davlatlari.
4. Ahamoniylar davrida O'rta Osiyo.
5. O'zbekistonning antik davr davlatlari.
6. Buyuk ipak yo'li – muloqot va hamkorlik yo'li.

1. Ilk davlatlar paydo bo'lishining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy asoslari.

Davlat boshqaruvining paydo bo'lishi insoniyat tarixida muhim muvaffaqiyat va sifatiy yangi bosqich bo'ldi. Dunyo tarixidagi qadimgi davlatlarning paydo bo'lishi va takomillashuvida O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlarda yashagan xalqlarning ham hissasi katta bo'ldi.

Dunyo tarixida shaharlar, siyosiy birlashmalar, uyushmalar, keyinroq esa davlatlarning paydo bo'lishi uzoq davom etgan jarayondir. E.V.Rtveladzening fikricha, bu jarayon turli xalqlarda turli yo'llar bilan bo'lib o'tgan.

Birinchidan, davlatlar paydo bo'lishining osiyocha ishlab chiqarish usuliga asoslangan «SHarq yo'li» bo'lib, unda iqtisodiyotning asosini sug'orma dexqonchilik tashkil etgan; dexqonchilik jamoasi jamiyatning birlamchi yacheykasi edi; aholining katta qismini safarbar etish zarauriyati prinsipial boshqaruvchilarni taqazo etgan.

Ishlab chiqarishning osiyocha usuli mil.avv. IV ming yillikdan milodiy I asrgacha yirik daryolar vodiylarida joylashgan Misr, Bobil, Xitoy, Hindiston, O'rta Osiyo kabi hududlarda yoyilgan.

Davlat tuzilmasining ikkinchi, «Evropacha yo'li» Evropa hududida mil.avv. V asrdan boshlab milodiy III asrgacha qadimgi yunon polislarida mavjud bo'lgan. Ularda xususiy mulkchilik shakllanishi tufayli kelib chiqqan jamiyatning ijtimoiy mulkiy tabaqalanish jarayoni (tabaqalar shakllanish jarayoni) asosiy omil bo'ldi.

Ma'lum bir qabila, elat va xalqqa xos hamda muayyan rivojlanish bosqichlari boshqa xalq va hududlardagi davlatchilik jarayonlariga aslo mos tushmaydi. SHunga qaramay, qadimgi SHarqdagi ilk davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'pgina umumiy jihatlarga ega ekanligini ta'kidlash joizdir. Aynan mana shuning uchun ham O'rta Osiyoda ilk davlatlarning paydo bo'lishi qadimgi SHarq davlatchiligi tarixi bilan uzviy bog'liqdir.

O'rta Osiyo, umuman O'zbekiston hududlarida dastlabki davlatchilikning paydo bo'lishi masalalari tadqiqotchilar orasida hamon bahslar sabab bo'lib kelmoqda. Bu o'rinda ushbu jarayonga asosiy turtki bo'lib yanada jadallashtirgan omillarni aniqlash nihoyatda muhimdir. Bronza davridayoq sun'iy sug'orishga

asoslangan dexqonchilik O'rta Osiyo xo'jaligining asosini tashkil etgan. Sug'orma dexqonchilikning yuqori unumdor shakllari jamiyatda hal qiluvchi o'zgarishlarga olib keldi. Xususan, dexqonchilik rivoji natijasida qo'shimcha mahsulot va hususiy mulk ko'rinishlari paydo bo'ldi.

O'rta Osiyoda ilk davlat uyushmalari sun'yi sug'orish birlamchi qulay bo'lgan Amudaryo (yuqori, o'rta, quyi) oqimlari bo'ylarida, Murg'ob vohasida, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida shakllanib rivojlanadi. Bunday holatni dunyo tarixidagi dastlabki davlatlar – Misr (Nil) va Mesopotamiya (Dojla va Frot) misolida ham kuzatishimiz mumkin.

YUqorida ta'kidlaganimizdek, dastlabki yirik shahar markazlarining paydo bo'lish muammolari davlatlar paydo bo'lishi masalalari bilan uzviy bog'liq muammo hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, bizga qadar etib kelgan yozma manbalar O'rta Osiyo hududlarida ilk davlatlar paydo bo'lishi haqida nisbatan aniq ma'lumotlar bermaydi. Bu o'rinda arxeologik ma'lumotlarning ahamiyati beqiyosdir.

Jamiyat hayotida metallning keng yoyilishi – dastlabki shaharlar va davlatchilikning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunga kelib O'rta Osiyoning juda ko'plab bronza va ilk temir davri yodgorliklaridan (Anov, Sopolli, Jarqo'ton, Qiziltepa, Ko'zaliqir, Afrosiyob, Daratepa, CHust, Dalvarzin va boshq.) ishlab chiqaruvchi xo'jilik bilan bevosita bog'liq bo'lgan metall qurollar topib o'rganilgan. Mehnat qurollarining metallardan ishlanishi mehnat unumdorligining yanada oshishiga keng imkoniyatlar yaratdi.

So'nggi bronza davriga kelib hunarmandchilikning ixtisoslashuvi va alohida xo'jalik tarmog'i sifatida shakllanib rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, asosini ilk shaharlar tashkil etgan davlatchilikning paydo bo'lishi uchun muhim bo'lgan qo'shimcha mahsulot ko'payishiga turtki bo'ldi. İlk davlatlarning paydo bo'lishida ilk shaharlardagi o'zaro ayirboshlar, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning ham ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. So'nggi bronza davriga kelib shimoldagi ko'chmanchi chorvador qabilalar va janubdagi o'troq dexqonchilik aholisi o'rtasida o'zaro mol ayirboshlash va madaniy aloqalar yanada jadallashadi. Janubiy va shimoliy hududlaridan topilgan topilmalardagi juda ko'pgina o'xshashliklar bu hududlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalardan, qadimgi yo'llarning taraqqiy etganligidan dalolat beradiki, bu jarayonlar ham dastlabki shaharlar bilan birga ilk davlatchilikning asosiy omillaridan hisobalanadi.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, O'rta Osiyoda eng qadimgi davlatlarning shakllanish jarayoni dexqon-chorvachilik iqtisodiyoti, ixtisoslashgan hunarmandchilik va shahar markazlarining paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir. Hozirgi kunga qadar olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari bu hududlarda ilk temir davridagi ijtimoiy-siyosiy rivojlanishning ayrim muhim masalalarini yangi asosda izohlashga imkoniyat yaratadi. Ammo, shunga qaramasdan bu masala to'liq echimini topmagan bo'lib, xususan, O'rta Osiyo qadimgi davlatlari tipologiyasi va xronologiyasi, davlatchilik taraqqiyotida ilk shaharlarning ahamiyati muammosi shular jumlaschidandir.

XIX asrning oxirlaridan boshlab hozirgi kunga qadar olib borilgan “Avesto” ma’lumotlari (viloyatlarning Aryoshayona bo’yicha birlashishi), Gerodot va Gekatey asarlari (“Katta Xorazm”), shuningdek Ktesiyning Qadimgi Baqtriya davlati haqidagi ma’lumotlari va nihoyat, arxeologik tadqiqotlar natijalari O’rta Osiyoda ilk davlat uyushmalarining paydo bo’lishi muammolarini o’rganish uchun asos bo’lgan xizmat qiladi.

Tadqiqotchilar O’rta Osiyoda ilk davlatlarning shakllanish va rivojlanish jarayonini ahmoniylargacha bo’lgan davrda deb hisoblaydilar va mil. avv. IX-VII asrlar bilan belgilaydilar (M.Dunker, V.Tomashek, F.Altxaym, S.P.Tolstov, M.M.Dyakonov, I.M.Dyakonov, V.M.Masson, M.Dandamaev, YA.G’ulomov, B.A.Litvinskiy, E.V.Rtveladze, I.V.Pyankov, A.S.Sagdullaev va boshqalar).

So’nggi bronza va ilk temir davriga kelib aholi soni va zichligining o’sib borishi, hosildor er maydonlarining o’zlashtirilishi va ishlab chiqaruvchi kuchlarning jadallik bilan rivojlanishi aholi joylashuvining hayotiy zarur hududlarga bo’linib ketishiga olib keladi. Bunday sharoitda chorvador aholining ma’lum bir qismi xo’jalikning yarim o’troq va chorvachilik shakliga o’tishga majbur bo’ladilar. SHuning uchun ham O’rta Osiyodagi mill.avv.VI-IV asrlarga oid ko’chmanchilar yodgorliklari o’troq aholi hududlari chegaralarida (Orolbo’yi, shimoliy Turkmaniston, Zarafshonning quyi oqimi, Pomir va boshq.) joylashganligi tasodifiy hol emas.

A.Sagdullaevning fikricha, Aryoshayona kabi viloyatlar uyushmasi vaqtinchalik va qoloq bo’lib, Qadimgi Baqtriya kabi nisbatan yirik siyosiy uyushmalarning paydo bo’lishiga O’rta Osiyo o’troq va ko’chmanchi aholi o’rtasidagi doimiy siyosiy qarama-qarshiliklar sabab bo’ladi.

Aholi aralash joylashuvi hududlarida o’troq viloyatlar siyosiy uyushmalarining shakllanishiga turtki bo’lgan omillardan biri - O’rta Osiyoning janubidagi dasht hududlarda joylashgan ko’chmanchi qabilalar hujumi xavfli edi. Mil.avv.VII-VI asrlarga kelib bunday hujumlar tez-tez bo’lishi muqarrar edi. CHunki, O’rta Osiyoning ko’pgina tog’ va dasht hududlarida yilqichilik keng tarqalib, ko’chmanchilarning o’zlari esa katta jangovar muvaffaqiyatlarga erishib, jiddiy xavf tug’dira boshlaydilar.

Mil.avv.VIII asrning oxiri – VII asrga kelib O’rta Osiyoning janubidagi qishloqlar rivojlanishiga jadallik bilan o’zgarishlar boshlanib Baqtriya va So’g’diyona hududlarida o’zida shaharsozlik belgilarini (mustahkam devorlar, saroylar, burjlar, xandaqlar, devorlardagi o’q otish yo’laklari va boshq.) aks ettiruvchi makonlar paydo bo’ladi. Ilk temir davriga oid bunday manzilgohlarning soni Baqtriya, Marg’iyona va So’g’diyonada 20 tadan ziyodroq. Asosiy manzilgohlar esa (maydoni 5 gadan kam) qishloq qo’rg’onlari, uchun katta bo’lmagan alohida qal’alar va dexqonchilik qishloqlaridan iborat. SHaharlar turiga kiritish mumkin bo’lgan, kattagina qo’rg’onli mustahkamlangan manzilgohlar ayrim qadimgi dexqonchilik viloyatlarida (Surxon, Qashqadaryo, Zarafshon havzalari va boshq.) bitta yoki ikkitadan ko’p bo’lmagan.

Ilk davlatlarning asosiy belgilari.

Ijtimoiy-iqtisodiy belgilar	Arxeologik belgilar
Aholi sonining oshishi va ijtimoiy tabaqalanishni ko'rsatuvchi belgilar	Turar joy manzilgohlarining oshishi; manzilgohlarning hududdiy kengayishi; qabrlar va ularda uchraydigan topilmalarning son va sifat ko'rsatgichlari.
Ilk davlat markazi-shaharning mavjudligi	SHaharlarning paydo bo'lishi; shahar atrofida qishloq-manzilgohlarning jamlanish jarayoni.
Hunarmandchilikning rivojlanishi	Hunarmandchilik sohalarining markazlashish jarayoni; hunarmandchilik mahsulotlari turlarining oshishi, sifatii o'zgarishlar.
Dexqonchilikning rivojlanishi	Mehnat qurollarning takomillashuvi; sun'iy sug'orish shahobchalalari va kanallarning paydo bo'lishi; ekin turlari sonining oshishi.
CHorvachilikning rivojlanishi	Uy hayvonlari suyaklari sonining oshishi.
Harbiy ishlarning takomillashuchi	Harbiy istehkomlar mavjudligi; qurollarning takomillashuvi; mudofa inshootlar, burjlar.
Kishilarni ruhiy birlashtiruvchi markazlashgan din	Oila altarlarining mavjudligi; monumental ibodatxonalar.
Savdo va madaniy aloqalar	Boshqa madaniyatlarga xos bo'lgan moddiy madaniyat namunalari; qadimgi aloqa yo'llarining takomillashuvi.
Xususiy mulk, siyosiy birlashma belgisi	Muhr.
Jamiyatning sivilizatsiyasi darajasi	YOzuv.

Davlatchilik paydo bo'lishidagi ayrim nazariyalar va ularga qisqacha ta'rif.

Teologiya nazariyasi. Tarafdorlari: XIII asr, Foma Akvinskiy, XIX asr Jozef Mestr, islom mafkurasi va katolik cherkovi. Bu nazariya davlatlar kelib chiqishini ilohiylik bilan bog'laydi. Qadimgi davridayoq paydo bo'lgan bu nazariya ilk davlatlarning diniy boshqaruv shakllarini (teokratik) qattiq turib himoya qiladi.
Patriarxal nazariya. Bu nazariya dastlab Aristotel asarlarida aslanib, XIII asr R.Filmer tomonidan rivojlantirildi. Bu nazariya tarafdorlari dastlabki davlat bevosita oiladan o'sib chiqqan deb hisoblaydi. Unga ko'ra davlat hokimiyati otaning oila a'zolari ustidan hokimligini belgilab beradi.
Patremonial nazariya. XIX asrda yashagan fransuz olimi A.Galler tomonidan ishlab chiqilgan. Bu nazariya tarafdorlari davlat erga mulkchilik huquqidan kelib chiqqan (patrimomum) deb hisoblashadi. YA'ni, hokimiyat, erga egalik qilish huquqidan bevosita u erda yashovchi odamlarga yoyiladi.
SHartnomaviy nazariya. XVII-XVIII asrlada keng yoyilgan bu nazariya tarafdorlari A.Gorsiy, J.Lokk, T.Gobs, J.Russo, D.Didro, SH.Monteske kabilar edi. Bu nazariyaga ko'ra davlat-odamlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida odamlarning ongli ravishda birlashishidir. Odamlar shartnomaning kuchi bilan o'z erkinligi, o'z hokimiyatining bir qismini davlatga beradilar.
Zo'ravonlik nazariyasi. Tarafdorlari: E.Dyuring, L.Gumilovich, K.Kautskiy. bu nazariya tarafdorlari davlat cheksiz va himoyasiz qabilalarning kuchli va uyushgan qabilalar tomonidan bosib olinishi yo'li bilan zo'ravonlik yoki kuch ishlatish yo'li bilan paydo bo'lgan deb hisoblaydilar.
Irrigatsiya nazariyasi. Nemis olimi K.Vittfogel tomonidan ishlab chiqilgan. Bu nazariyaga ko'ra, davlatlarning paydo bo'lishi, ularning birlamchi despotik shakllari sharqiy agrar viloyatlarda ulkan inshootlar qurilishi bilan bog'lanadi.
Psixologiya nazariyasi. Tarafdorlari: L.Petrajetskiy, Z.Freyd, G.Tard. bu nazariya tarafdorlari davlatning paydo bo'linishi inson psixologiyasi, shaxsning jamoada yashashga ehtiyoji, obro'li kishilarni izlash, buyruq berish va itoat istagi bilan izohlaydilar.
Sinfiy nazariya. Tarafdorlari: K.Marks, F.Engels, V.Lenin, G.Plexanov. Bu nazariyaga ko'ra, sinflar paydo bo'lishi va ular o'rtasida sinfiy kurash keskinlashuvining yakunidir. Davlat bir sinfnig boshqa sinf ustidan hukmronlik qurolidir.

Arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, sug'orma dexqonchilikning rivojlanishi va hunarmandchilik natijasida bronza davridayoq O'rta Osiyo hududlarida ijtimoiy tabaqalanish va mulkiy tengsizlik paydo bo'ladi. Janubiy

hududlaridagi bu jarayon faqat ichki sabablarga bog'liq bo'lmay, YAqin SHarqdagi yuqori darajada rivolangan an'anaviy tarixiy-madaniy aloqalarga ham bog'liq edi. Har bir jamoaning rivojlanishi ichki qonuniyatlaridan kelib chiqsa ham, dastlabki markazlardan kelib chiqqan tashqi ta'sir chetdagi viloyatlarning taqdirida katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin edi.

YUqoridagilardan xulosa chiqarib aytish mumkinki, qadimgi davlatlar o'z rivojlanish bosqichlarida turli xususiyatlar va tarixiy qonuniyatlarga ega bo'lgan. Dastlabki davlatlar xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllari- dexqonchilik va chorvachilik qaerda oldinroq rivojlangan bo'lsa, o'sha hududlarda paydo bo'lgan. Davlatchilik jahon tarixida mil.avv.IV ming yillikning oxirida vujudga kelgan bo'lib, insoniyat sivilizatsiyasining so'nggi 5 ming yili bilan bog'lanadi.

Davlat tushunchasiga ta'rif berishda quyidagi umumlashgan yondashuv ayni haqiqatdir: davlat - bu muayyan oliy hokimiyatni amalga oshiruchi, maxsus boshqaruv va majburlov apparatiga ega bo'lgan, jamiyatdagi barcha ijtimoiy-siyosiy guruhlarining manfaatini ifoda etuvchi, ularni birlashtirib va muvofiqlashtirib turadigan siyosiy tashkilotdir. Davlatning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

1. Aholining hududiy asosga ko'ra birlashganligi;
2. Milliy suverenitetga egaligi (ichki va tashqi siyosatni amalga oshirishdagi mustaqillik);
3. Maxsus boshqaruv va majburlov apparatining mavjudligi;
4. Huquq tizimining mavjudligi;
5. Soliq tizimiga egaligi.

Davlatlarni tiplarga ajratishda formatsion va sivilizatsion yondashuvlar mavjud. **Formatsion yondashuv** – davlatlarni ijtimoiy, iqtisodiy darajasini, bazis va ustqurmasi, sinfiy mohiyati, maqsadi, vazifalari hamda funksiyalari mezoniga ko'ra tiplarga ajratishdir. **Sivilizatsion yondoshuv** – davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi va funksiyalari bilan bir qatorda ko'proq ularning tarixiy-madaniy taraqqiyoti, an'anaviy, axloqiy va madaniy rivojlanish darajasiga qarab tiplarga ajratishdir. Ta'kidlash joizki, hozirgi kunda davlatchilik masalalari bilan shug'ullanayotgan tadqiqotchilarning aksariyati sivilizatsion yondoshuvni qo'llab-quvvatlaydilar. A.S.Sagdullaev qadimgi boshqaruv tizimi ko'yidagi funksiyalar bilan bog'liq holda amalga oshirganligini ta'kidlaydi: iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy-siyosiy va hududiy.

Davlatning jamiyat taraqqiyoti va uning siyosiy tizimida tutgan o'rni quyidagicha izohlanadi:

1. Ma'lum hududlardagi davlat o'z hududi doirasida yashovchi tilidan, dinidan, millatidan qa'tiy nazar, barcha aholiga hokimiyat ta'siri o'tkazadigan yagona siyosiy tashkilotdir.
2. Davlat o'z ichida va tashqi aloqalarda yo'lga qo'yiladigan munosabatlarda boshqa ijtimoiy-siyosiy tashkilotlardan farq qilgan holda, oliy hokimiyatga, to'la suverenitetga egadir.
3. Davlat jamiyat hayoti taraqqiyotining turli sohalari va yo'nalishlarini muvofaqlashtirib turadi.

3. Ilk davlatlar haqidagi yozma manbalar. Qadimgi aholi.

YAngi ma'lumotlarga ko'ra, O'rta Osiyo hudularidan topilgan piktografik belgi-yozuvlar bronza davriga oid bo'lsa-da, ular hozircha kam sonli bo'lib, qadimgi jamiyat haqida to'liq ma'lumotlar bera olmaydi. Milloddan avvalgi V-IV asrlarga oid ayrim kam sonli topilmalar ham (Xorazm, sak yozuvlari) to'liq emas. O'rta Osiyo hududlaridan milloddan avvalgi III-II asrlarga oid ko'plab tanga pullar topilganki, ular qadimgi tarixni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Undan tashqari to o'rta asrlarga qadar etib kelgan ko'p sonli yozma manbalar ma'lumotlari ham muhimdir.

O'rta Osiyo hududlaridagi dastlabki davlat uyushmalari haqidagi yozma manbalar - zardo'shtiylarning muqaddas diniy kitobi "Avesto", ahamoniylar davri mixxat yozuvlari, yunon-rim tarixchilarining asarlari hisoblanib ularning barchasi yurtimizdan chetda bitilgan. SHuning uchun ham ularda ba'zi hollarda chalkashliklar va noaniqliklar, bir-birini inkor etish hollari uchrab turadiki, bu o'rinda mavjud yozma manbalarni arxeologik tadqiqotlar natijalari bilan solishtirish va tahlil etish nihoyatda muhimdir. Arxeologik ma'lumotlar yozma manbalar ma'lumotlarini kengaytiradi, ularga aniqlik kiritadi, tarixiy taraqqiyotning aniq yo'nalishlarini ko'rsatib, ma'lum davr haqidagi tasavvurlarimizni yanada boyitadi.

Mil avv. VI asrning o'rtalariga kelib Erondagi Ahamoniylar sulolasi hukmdorlari Qadimgi SHarqdagi ko'pgina mamlakatlar ustidan, jumladan, O'rta Osiyodagi Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, "Saklar o'lkasi" ustidan o'z hokimiyatini o'rnatdilar. Ahamoniylar davrida bitilgan mixxat manbalarda O'rta Osiyo xalqlari va viloyatlari haqida turli ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin.

Bu yozuvlar mil avv. VI-IV asrlarga oid bo'lib, Eron hududlarida, xususan, Behistun va Naqshi Rostam qoyalarida, Suza, Persepol va Hamadon shaharlaridan topib o'rganilgan. Bular orasida eng muhimi Behistun yozuvlari bo'lib, u Doro I davrida yozilgan. Bu yozuvlarda Doro I bosib olgan o'lkalar sanab o'tiladi. SHuningdek, bosib olingan hududlarda forslarga qarshi qo'zg'olonlar haqida ma'lumotlar beriladi.

Suza shahridan topilgan yozuvlarda Doro I bunday e'lon qiladi: "Suzadagi saroyni men bino qilganimda uning bezaklari uzoq yurtlardan olib kelingan. Uaka yog'ochi Ganxaradan, oltin - Sard va Baqtriyadan, yaltiroq toshlar va lojuvard So'g'diyonadan, feruza-Xorazmdan, kumush va bronza Araxoziyadan, tosh ustunlar - Elamdan etkazib kelingan."

Persepol shahridagi saroy devorlarida baqtriyaliklar, xorazmliklar, so'g'dlar va saklarning o'yib ishlangan rasmlari topilgan. Bu rasmlarda So'g'diyona, Baqtriya, Xorazm va saklar o'lkasidan bo'lgan soliq to'lovchilarning ahamoniylarga turli xil buyumlar (hunarmandchilik, tikuvchilik, zargarlik, harbiy qurollar), hamda qadimgi SHarqda mashhur bo'lgan otlar va tuyalarni soliq sifatida olib kelayotgani tasvirlangan. Xullas, ahamoniylar davri yozuvlarida o'lkamiz xalqlarining qadimgi tarixiga oid quyidagi ma'lumotlar saqlangan: viloyatlar va

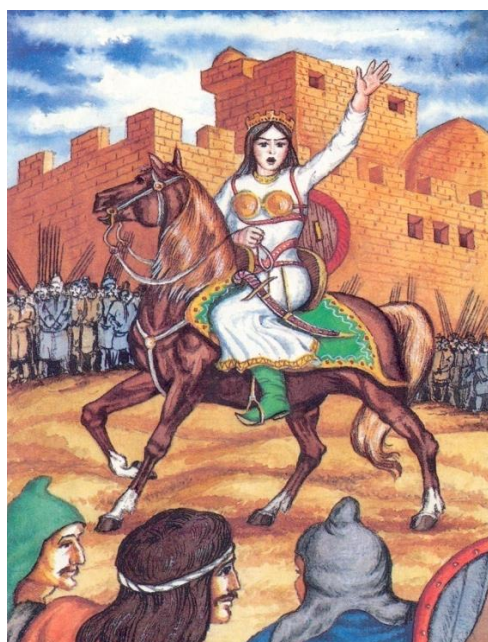
xalqlarning nomlari, ayrim siyosiy jarayonlar, saklar yurtiga qarshi yurishlar, iqtisodiy tuzum va moddiy madaniyat ma'lumotlari.

YUnon-rim tarixchilaridan birinchi bo'lib "tarixning otasi" Gerodot (mil.avv. V asr) O'rta Osiyo xalqlari haqida ma'lumotlar beradi. Gerodot o'zining mashhur "Tarix" kitobini mil. avv. 455-445 yillarda yozgan. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, Gerodot O'rta Osiyo viloyatlarining birortasida ham bo'lmagan. SHuning uchun ham O'rta Osiyodagi xalqlar, viloyatlar joylashuvidagi nafaqat aniq, balki umumiy chegaralaridan ham bexabar bo'lgan. O'rta Osiyo viloyatlari haqida esa, o'zi eshitgan hikoyalari, surishtirib bilganlari asosida yozgan.

A.Sagdullaevning hisobiga qaraganda, Gerodot "Tarix" kitobida Baqtriya, Baqtra, baqtriyaliklarni 45 marta, so'g'dlarni 2 marta, xorazmliklarni 3 marta, saklarni 11 marta, massagetlarni 19 marta tilga olib ularning moddiy madaniyati, urf-odatlarini, dini va tarixi haqida hikoya qilgan.

Kir II

To'maris

Gerodotning O'rta Osiyo to'g'risidagi asosiy fikrlari forslarning sak-massagetlarga qarshi yurishlari, Kir II va To'maris o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, ahamoniylar harbiy qo'shinlari safida yurtimiz xalqlari jangchilarining ishtiroki, ularning yarog'-aslahalari, yo'l boshchilari, fors-yunon urushlarida ularning jasorat ko'rsatganligi, xalqlarning ahamoniylar davlatiga bo'ysunishi va soliq tartibi, sak-massagetlarning turmush tarzi va diniy e'tiqodi va boshqa ayrim ma'lumotlardan iborat.

Misol uchun Gerodot massagetlar haqida shunday xabar qiladi: "Bug'doyni massagetlar ekmaydilar, chorvachilik va baliqchilik bilan (Araks daryosida baliq serob) shug'ullanadilar hamda sut ichadilar. Massagetlar ichida ulug'langan yagona xudo - bu Quyoshdir, Quyoshga ular otlarni qurbon qiladilar, chunki xudoga dunyodagi eng chaqqon - tezchopar jonliqni qurbon qilish lozim deb o'ylaydilar".

Asli Kichik Osiyodagi Knid shahrilik bo'lgan yunon tarixchisi Ktesiy ahamoniylar podshosi Artakserks (mil.avv. 404-359 yy.) saroyida tabiblik qilgan.

Ktesiy qalamiga mansub “Persika” asarining katta bir qismi baqtriyaliklar tarixiga bag‘ishlangan.

Ktesiy Ossuriya podshosi Ninning Baqtriyaga qilgan yurishlari, Baqtriyaning poytaxti va ko‘p sonli mustahkam istehkom va shaharlar haqida ma’lumotlar berib jumladan shunday yozadi: “Baqtriyadagi ko‘pdan-ko‘p shaharlar orasida Baqtra nomli mashhur bir shahar bo‘lgan. Bu shahar mamlakatning markazi bo‘lib, ko‘p shaharlar o‘rtasida, baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan, unda podsho qal’asi joylashgan”.

Yana bir yunon muallifi Ksenofont “Kiropediya” nomli asarida Ktesiy xabarlariga o‘xshash, Baqtra shaharlarining ossuriyaliklar tomonidan qamal qilinishi to‘g‘risida ma’lumot beradi. Shuningdek, Ksenofont Kir II va Baqtriya urushlari haqida ham yozadi.

Mil. avv. IV asrning ikkinchi yarmida Aleksandr Makedonskiyning SHarqqa qilgan yurishlari natijasida O‘rta Osiyodagi qadimgi viloyatlar haqida ko‘plab yangi tarixiy-geografik ma’lumotlar paydo bo‘ldi. Keyingi antik davr mualliflari (Arrian, Kursiy Ruf, Strabon va boshq.) asarlaridagi ma’lumotlar ilk antik davr mualliflarinikiga nisbatan kengroq berilgan. Aleksandr yurishlari haqida yozgan tarixchilar asarlarida qadimgi O‘zbekiston viloyatlari, shaharlar, qal’alar, manzilgoh-

Aleksandr Makedonskiy lar, himoya

devorlari, xo‘jalik va madaniy

hayot haqida kengroq va batafsilroq

ma’lumotlar olish mumkin.

Olib borilgan arxeologik va antropologik tadqiqotlar natijalari qiyosiy tahlil etilar ekan, qadimgi davrdagi O‘rta Osiyo hududida yashagan qadimgi aholi tarixini tadqiq etish bir necha sabablarga ko‘ra katta ahamiyat kasb etishi kuzatiladi. Ushbu ahamiyatli holatni quyidagicha izohlash mumkin: birinchidan, bu davrda aholining tabiiy hududlar bo‘yicha xo‘jalik jihatdan tabaqalanishi sodir bo‘ladiki, olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari O‘rta Osiyo va Qozog‘istonning asosan dehqonchilik bilan shug‘ullangan janubiy hamda asosan chorvachilik bilan shug‘ullangan shimoliy hududlarini ajratish va o‘zaro taqqoslash imkonini beradi. Ikkinchidan, dehqonchilikka va ishlab chiqaruvchi iqtisodga erta o‘tish dehqonchilik jamoalari sonining ortishini hamda ilk shaharlarning rivojlanishini belgilab berdi va demografik jihatdan ta’sir ko‘rsatib ortiqcha aholining turli arxeologik madaniyatlarga va xo‘jalik yuritish tartibiga mansub bo‘lgan tabaqalarning ko‘chib ketishiga turtki berdi. Uchinchidan, O‘rta Osiyo hududida murakkab etno-madaniy jarayonlarning sodir bo‘lishi, hozirgi zamon o‘lkamiz xalqlarining shakllanishida uzoq qadimga borib taqaluvchi mahalliy unsurlarning ustunligi qadimgi davrlar bilan bevosita bog‘liqdir. To‘rtinchidan, aynan mana shu aholi ilk shaharlar madaniyatini rivojlantirish jarayonida o‘lkamiz hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning

boshqaruvchilari bo'lib, ularning ilk dehqonchilik manzilgohlari va dastlabki shaharsozlik madaniyatining yaratuvchanligi xususiyatini ham alohida ta'kidlash maqsadga muvofiqdir.

Turli arxeologik madaniyatlar keng tarqalgan O'rta Osiyo hududida so'nggi bronza va ilk temir davrida kuzatiluvchi manzara muayyan tarixiy-madaniy jarayonlar o'ta murakkab kechganligini ko'rsatadi. SHimol chorvadorlari madaniyati bu bronza davrining Andronov madaniyati bo'lib, Qozog'iston hududlarini to'la qamrab olib g'arbda Volga orti cho'llarigacha, sharqda Minusinsk havzasigacha cho'ziladi. CHorvadorlar madaniyatining izlari o'sha davrning ko'pgina qo'rg'onlaridan aniqlangan bo'lib, ulardan ko'p sonli bronza va sopol buyumlar, mehnat va jangovar qurollar hamda san'at asarlari topilgan. Ular qadimiyligi jihatdan Old Osiyodan keyinda turadi.

Qadimda O'rta Osiyoning shimoliy va janubiy viloyatlari aholisi bilan markaziy hududlar aholisining murakkab etnomadaniy aloqalari qizg'in rivojlanib bu aloqalar mahalliy aholi hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan boshqa o'xshash madaniyatlar taraqqiyotiga ham ta'sir o'tkazgan.

Ma'lumki, O'zbekiston qadimgi tarixining juda katta davri yozma manbalarsiz, arxeologiya va antropologiyaga oid manbalarga tayangan holda o'rganiladi. Qadimgi SHarq yozma manbalaridan (Hind, Ossuriya va Eron manbalari) ma'lumki, mil. avv. II ming yillikning o'rtalari va oxirlari (bronza davri) - O'rta Osiyo, Afg'oniston, Hindiston va Eron tarixi - hind-eron qabilalari yoyilishi bilan bog'liq bo'lgan. Hind-eron qabilalari dastlab juda keng hududlarda - Volga, Ural va Janubiy Sibir oralig'idagi erlarda yashaganlar.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, O'rta Osiyoda aholi joylashuvi etnik hududlarining ajrala boshlashi mil. avv. IX-VIII asrlarga oid bo'lishi mumkin. Mil. avv. VI asrda Erondagi ahamoniylar sulolasi podsholari yurtimizda yurish qilganda bu xalqlarning ajralib borish jarayoni butunlay tugagan va turli xalqlarning hududiy joylashuv chegaralari, viloyatlarning ma'muriy chegaralari ahmoniylardan ancha oldingi davrda paydo bo'lgan.

Ming yillar davomida O'zbekiston hududlarida yashab o'tgan qabilalar va elatlarning tarixi hamda madaniyati izziz yo'qolib ketmagan. Ushbu elatlarning ayrimlari ajdodlarimizning yirik guruhlarini tashkil etib, eng qadimgi yozma manbalarda tilga olingan. Ushbu manbalarning guvohlik berishicha, mil. avv. VII-VI asrlarda O'zbekistonning dehqonchilik vohalarida so'g'diylar, baqtriyaliklar va xorazmiylar yashaganlar. O'rta Osiyo va Qozog'istoning tog'lari, dashtlari va cho'llarida yashagan saklar va massagetlar chorvador qabilalardir.

Mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida yurtimiz hududlarida joylashgan turli xalqlar qadimgi sharq-eroniy tillar shevalarida gaplashganlar. Ularning etnik qiyofasi va tillari bir-biriga yaqin bo'lgan. SHuning uchun ham so'g'dlar, baqtriylar, xorazmiylar, sak-massagetlar qarindosh xalqlar bo'lib, bir-birlarini tushunganlar. Ayniqsa, dehqonchilik bilan shug'ullanib o'troq xo'jalik yuritgan aholining moddiy va ma'naviy madaniyat bir-biriga ancha o'xshash bo'lgan.

4. Qadimgi Baqtriya, Xorazm va Sug'diyona davlatlari. Qadimgi Baqtriya davlati.

Hozirgi Afg'onistonning shimoli-sharqi, O'zbekistonning janubi va Tojikistonning janubi-g'arbida joylashgan hududlar turli yozma manbalarda Bahdi, Baqtrish, Baqtriya, Baxli, Baxlika, Tuxolo kabi nomlar bilan eslatib o'tiladi. Zamonaviy adabiyotlarda uni Baqtriya deb atash e'tirof etilgan("SHohnoma"da Baxtar zamin, qadimgi turkiylarda Bahodirlar yurti).

Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, milloddan avvalgi II ming yillik o'rtalariga kelib Surxon vohasida qadimgi dehqonchilik madaniyatining jadallik bilan rivojlanishi asosida ilk davlatchilikka o'tish jarayoni boshlanadi. Bu jarayon bosqichma-bosqich rivojlanishning o'ziga xos xususiyat va qonunlariga ega edi. Agar davlatchilik asosini shahar madaniyati tashkil etilishini hisobga oldigan bo'lsak, bu jarayon O'zbekistonning janubida, Baqtriya hududida milloddan avvalgi II ming yillik birinchi yarmidayoq shaharmonand qishloq Sopollitepa misolida boshlangan edi. A.Asqarovning fikricha, agar Sopollitepa o'zining qadimgi shaharsozlik madaniyatiga xos barcha alomatlari bilan protoshahar, ya'ni, Avestoda tilga olingan "vara" inshootini eslatsa, Jarqo'ton yodgorligi O'zbekiston hududida birinchi bor shakllangan tom ma'nodagi shahar edi. Jarqo'ton qadimgi SHarq shaharlaridan tarkibiy jihatidan farq qilmaydi.

Tadqiqotchilarning fikricha, Jarqo'ton ko'rinishidagi ko'hna shaharlarni qadimgi SHarqdagi nom-davlatlar shakllari bilan qiyoslash uchun dalillar etarli. Ammo, Mesopatamiya nom-davlatlarining asosiy belgilaridan bo'lgan yozuv Jarqo'tonda mavjudligi hozircha bahslarga sabab bo'lmoqda. Umuman olganda, milloddan avvalgi II ming yillikning so'nggi choragiga kelib qadimgi Baqtriya hududlarida davlatchilikning nom yoki voha tipidagi siyosiy uyushmalari shakllana boshlaganligiga ilmiy asoslar bor.

Milloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmi Baqtriya hududlarida ko'pgina tarixiy-madaniy o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Bu o'zgarishlar quyidagi jarayonlar bilan bog'liq edi:

1. Temir buyumlarning paydo bo'lishi va keng tarqalishi.
2. Qal'alari bo'lgan qishloqlarning paydo bo'lishi va keyin ularning shaharlarga aylanish.
3. Moddiy madaniyatning sezilarli darajada o'zgarishi.
4. SHarqiy Eron qabilalarining migratsiyasi.

Arxeologik nuqtai nazardan, yuqoridagi davr Marg'iyona tipidagi YOz I madaniyati mavjud bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Tadqiqotchilar YOz I madaniyati davrini milloddan avvalgi II-I ming yillik bo'sag'asi – VIII-VII asrlar bilan belgilaydilar. Surxon vohasidan aynan mana shu madaniyatga o'xshash yodgorliklar ko'plab ochib o'rganilgan. Bu davrda Baqtriyaning to'rtta-Ulonbuloqsoy, Bo'stonsoy, Urgul va Halqajar vohalari o'zlashtirilgan bo'lib, arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Kuchuktepa, Jarqo'ton, Bandixon va Qiziltepa ularning marakazlari edi. YUqoridagi vohalar o'troq ziroatkorlar va chorvador-sastarlar harbiy boshliqlarining mulklari, markazlar esa ularning qarorgohlari bo'lgan bo'lishi mumkin.

Tarixning otasi Gerodotning "Tarix" asarida Baqtriya xalqi Misr va Bobil kabi yirik davlatlar qatorida tilga olnadi. YUnon tarixchisi Ktesiy Knidskiy

Baqtriya haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Tarixchi davlatdagi ko'plab shaharlar, mustahkam poytaxt shahar Baqtra (Balx), Baqtriya podshosi Oksiart, uning bitmas-tuganmas boyliklari haqida hikoya qiladi. Tadqiqotchilarning fikrlarga qaraganda Qadimgi Baqtriya podsholigi qudratliliigi jihatdan qo'shni viloyatlardan ancha ustun bo'lib, ular orasida alohida mavqega ega bo'lgan. Baqtriyaning tabiiy boyliklari undan tashqari hududda ham Old Osiyoga qadar mashhur edi. Ayniqsa, Badaxshon lojuardi (lazurit) va la'li juda qadrlangan.

Avestoning eski qismlarida Axuramazda yaratgan "eng yaxshi o'lkalar va mamlakatlar orasida to'rtinchi bo'lib go'zal va bayroqlari baland ko'tarilgan "Bahdi mamlakati" atamasi uchraydi. Ayrim olimlarning fikricha bu "baxtar" atamasiga mos kelsa kerak. Baqtriya haqidagi keyingi qadimgi ma'lumotlar Axamaniylar podsholarining mixxatlarida va bo'rtma tasvirlarida uchraydi. Misol uchun, Axamaniylar podsholarining markazlaridan biri Persepol shahridagi saroy devorlarida bo'rtma rasmlarda baqtriyaliklar idishlar ko'targan va ikki urkachli Baqtriya tuyalari bilan tasvirlanadi. Demak, Baqtriya mustaqil satraplik sifatida Axamaniylar davlatining iqtisodiy va madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

A.Sagdullaevning tadqiqotlariga ko'ra, Baqtriya haqidagi turli ma'lumotlar qadimgi yunon tarixchilari-Gerodot, Ktesiy, Arrian, Strabon, Kursiy Ruf, Diador,Pliniy kabilarning asarlarida ham mavjud bo'lib, ular bu davlatning qadimiyligi va yuksak madaniyati haqida ma'lumotlar beradi. Xususan, Ktesiy Knidskiy Ossuriya podshosi Nin Belidning Baqtriyaga qilgan yurishi, uning baqtriyalik ayol Semiramidaga uylanganligi, Baqtriya podshosi Oksiart va uning boy xazinasi haqida ma'lumot beradi. Ktesiyning Baqtriya chegaralari haqidagi ma'lumotlari ham qiziqarlidir. Uning xabar berishicha: g'arb tomondan Baqtriya tekisligiga boradigan yo'lni tog'lar to'sib turadilar, ulardan faqat dovonlar orqali o'tib borish mumkin. Baqtriya Tanaisdan Hind daryosiga cho'zilgan bo'lib, Tanais uni Evropadan, Hind daryosi esa Hindistondan ajratib turadi.

Gerodot o'zining "Tarix" asrarda Baqtriya va baqtriyaliklarni 45 marta tilga oladi. "Baqtriya" atamasi Esxilning milloddan avvalgi V asrda sahnaga qo'yilgan "Fors"lar tragediyasida ham uchraydi. YAna bir qadimgi tarixchi Strabon Baqtriyani "oriylar o'lkasining javohiri" sifatida ta'riflaydi.

YOzma manbalar ma'lumotlari ko'p hollarda arxeologik ma'lumotlar bilan tasdiqlanadi. Arxeologiya ma'lumotlarining guvohlik berishicha, milloddan avvalgi VII-VI asrlarda Baqtriyada shaharlar shakllanib bo'lgan edi. Oltindilyortepa (Aorn), Baqtriya (Boloji Hisor) va Qiziltepa kabi ko'hna shaharlar mustahkam himoya devorlar bilan o'rab olinadiki, ular bu hududlarda davlatchilik rivojlanishining asosi edi.

E.V.Rtveladze Baqtriyadagi bu davrga oid tadqiqotlarni umumlashtirib, ushbu hududlardagi aholi joylashuvining quyidagi o'nta vohasini ajratadi: Ulanbuloqsoy, SHerobod, Urgul (Bandixon), Halqajar, YUqori Surhon, O'rta Surxon, Amudaryo, Vaxsh, Quyi Kofirnihon, Boytudasht.

SHunday qilib, milloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalariga kelib qadimgi O'zbekistonning janubida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan bog'liq ko'plab o'zgarishlar bo'lib o'tadi. YUqoridagi sanab o'tilgan vohalarning har biri ma'lum

hududiy-siyosiy birlashmani tashkil etgan bo'lib, o'z nomiga, ma'muriy markazlariga, yirik shaharlariga ega bo'lgan bo'lishi mumkin edi. Misol uchun, Surxondaryodagi Qiziltepa ko'hna shahri atrofida to'rtburchak shaklda qurilgan qadimgi uy-qo'rg'onlari (Qizilcha) 3-4 ta qo'shni uylardan iborat bo'lib, alohida joylashgan qishloq jamoasini tashkil etganlar. Har bir katta oila jamoasini ma'lum uy-joy, chorva va erga egalik qilib, ma'lum darajada iqtisodiy mustaqil bo'lgan. Qishloq jamoalarining hududiy, iqtisodiy va ijtimoiy birlashuvi, ibtidoiy davrlarga oid urug'-qabilaviy birlashuvdan tubdan farq qilib, ilk davlatchilik shakllari paydo bo'lganligidan dalolat beradi.

Mil. avv. VII-VI asrlar Baqtriya jamiyatida hududiy bo'linish shakllanib, aholining o'troqlashuv jarayonlari yanada kuchayadi. Ko'hna shaharlar qishloq xo'jalik atroflariga ega bo'lib, qal'alar paydo bo'ladi, muhim savdo yo'llari bo'ylarida tayanch istehkomlar barpo etiladi. Turli binolar bunyod etishda mudofaa inshootlarining ahamiyati etakchi o'rin egallaydi.

Qadimgi Baqtriya dehqonchilik rayonlarining tuzilishi tabiiy-geografik joylashuv va shart-sharoitlarga qarab turlicha bo'lgan. Manzilgohlarning soni va o'zlashtirilgan erlarning umumiy maydoniga qarab madaniy-xo'jalik vohalar bir nechta guruhlariga bo'lingan. Vohalarning chegaralari sug'orma dehqonchilik hududlari va sug'orish tarmoqlarining chegaralari bilan uzviy bog'liq edi.

Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda davlatchilik jamiyatning ichida, o'z ichki qonuniyatlari asosida paydo bo'ladi va rivojlanadi. SHakllana boshlagani 3,5 ming yildan kam emasligi ilmiy jihatdan asoslangan Baqtriya davlatchiligi buning yorqin misolidir.

Qadimgi Xorazm davlati

O'rta Osiyodagi yana bir yirik davlat uyushmasi-Qadimgi Xorazm davlati hisoblanadi. "Katta Xorazm" va "Qadimgi Xorazm" masalasi bo'yicha o'zbekistonlik va xorijlik ko'plab olimlar turli-tuman tadqiqotlar olib borgan bo'lsalarda bu masalalar hamon tadqiqotchilarning bahs-munozaralariga sabab bo'lib kelmoqda. Avesto va yunon-rim tarixchilari ma'lumotlari bu munozaralarning asosini tashkil etadi. Undan tashqari, o'tgan asrning 50-60 yillaridan boshlab bugunga qadar olib borilgan arxeolgik tadqiqotlar natijalari ham Xorazm davlatchiligi tarixi bo'yicha boy materiallar berdi.

Avvalo, so'ngi yillardagi ibtidoiy davr yodgorliklarining qiyosiy tadqiqotlaridan (X.Matyakubov) xulosa chiqaradigan bo'lsak, Xorazm mil.avv IV-III m.y. dayoq O'rta SHarqning qadimgi sivilizatsiyalar olami bilan uzoq SHimolni bevosita bog'lovchi xalqa rolini o'tay boshlagan. Bronza davri Suvyorgan va Tozabog'yob madaniyatlari qadimgi Xorazm erlarini o'zlashtirib bir-biri bilan qizg'in aloqada bo'lgan, SHimol va Janubdan ta'sir qabul qilib, yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilgan qabilalar madaniyati edi.

Ularning urug' jamoalari yarim erto'la uy -joylarda istiqomat qilib motiga dehqonchiligi va chorvachilik bilan shug'ullanib, ibtidoiy ishlab chiqarish xo'jaligi sari ilk qadam tashlaganlar. Ammo, ularning moddiy xo'jalik taraqqiyoti darajasi

O'rta Osiyoning janubiy mintaqalari (Baqtriya, Marg'iyona) dagi qabilalarga nisbatan ancha orqada edi.

Amirobod madaniyati (mil.avv IX-VIII asrlar) davrida Amudaryo quyi havzasida yashovchi aholi hali davlatchilikdan bexabar bo'lib, irrigatsiya xususiyati ibtidoiy urug'-qabilachilik an'alarini saqlab qolgan aholi jamiyatiga xos edi. O'rta Osiyoning Janubiy mintaqalariga qaraganda Xorazm vohasi aholisi uzoq vaqt beqaror suv oqimi sharoitida, noqulay tabiat inijliklari girdobida qolib kelgan. Qadimgi yozma manbalar ma'lumotlari va mavjud arxeologik yodgorliklarning qiyosiy tahliliga ko'ra, Xorazmda davlatchilik ildizlarining paydo bo'lishigan asos bo'lgan ilk shaharsozlik madaniyati sohiblari - Xorazmiylar ko'chib kelgach tarkib topdi va rivojlandi.

"Xorazm" atamasining kelib chiqishi haqida ko'plab fikrlar mavjud. Olimlarning katta guruhi "Xorazm" atamasining ikkinchi komponenti –zmi, - zamni hind-evropa tillariga mansub – zemo – er, o'lka, mamlakat ma'nosini beradi degan xulosaga kelganlar. So'zning birinchi komponentiga kelganda olimlar fikrlaridagi yakdillik yo'qoladi va u turlicha – "Ozuqaga boy mamlakat", "Unumdor er" (E.Byurnuf, E.Zaxau, U.Geyger, U.Tomashek), "Go'zal mamlakat" (F.YUsti), "Unumsiz, yomon er" (F.SHpigel), "Pastlik er" (P.Lerx, N.Veselovskiy, X.Klipert), "Quyoshli yoki SHarqiy o'lka" (S.Tolstov, P.Savelev, F.Sulaymonova), "SHarqiy zamin", "Kunchiqar mamalakat" (I.Mo'minov) tarzida talqin etiladi.

YAna bir guruh olimlar "Xorazm" atamasi uch leksima asosida (Uvarizami, u – "yaxshi"+ vara – "qal'a", "qo'rg'on"+zimi-"er") paydo bo'lgan deb hisoblab, mazkur tarixiy atamaning ma'nosini "yaxshi qo'rali er", "Ajoyib qal'ali o'lka" yoki "Mustahkam qo'rg'onli diyor"(Bogolyubov, A.Muhammadjonov) tarjima qiladilar. So'ngi tadqiqodlarda "Xorazm" atamasining o'zagi qadimgi turkiy asoslarga ega bo'lishi mumkin degan fikrlar ilgari surilib ("Xuar" ("Suvar") – "suv"("xu") – suv, "Ar"-er, odam, "m"- birinchi shaxs qo'shimchasi) va u "Suv(daryo) odamlari" yoki "suv egalari" (M.Zakiev, SH.Kamoliddin, O'.Nosirov) deb tarjima qilingan.

Olimlarning ta'kidlashicha, Avestoda tilga olingan Aryoshayona yoki Aryanam Vaychax shu manbada eslatilgan Kavi Vishtaspning podsholigi bo'lib, milloddan avvalgi IX-VIII asrlarda Drang'iyona, Satagadiya, Ariya, Marg'yona va Amudaryoning o'rta oqimidagi viloyatlarni birlashtirgan. G'arb tadqiqotchilari V.Xenning va I.Gershevichlar Kavi Vishtapsning davlati Marv va Xirot atrofida joylashgan "Katta Xorazm" deb hisoblaydilar. "Katta Xorazm" muammosi Gerodot ma'lumotlaridan boshlangan. U "Tarix" asarining uchinchi kitobida quyidagicha ma'lumot beradi: "Osiyoda bir vodiya bor. Uning barcha tomoni tog' bilan o'ralgan, tog'ni esa beshta dara kesib turadi. Bir vaqtlar bu vodiya xorasmiylarga tegishli bo'lib, xorasmiylar, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarga chegaradosh erlarda joylashgan. Vodiyni o'rab turgan tog'dan Akes nomli yirik daryo boshlanadi". SHuningdek, Gerodot, Akes daryosida to'g'on qurilgani va bu to'g'on xorasmiylarga tegishli ekanligi haqida ma'lumot beradi.

Gerodotdan sal oldinroq yashab o'tgan Gekatey parfiyaliklarning sharqiy tomonida joylashgan "Xorazm"ni, "bir qismi tekisliklarda, bir qismi tog'larda

yashovchi xorazmliklarni” eslatib o‘tadi. Tadqiqotchi V.A.Livitsits ham bu “Katta Xorazm”ni Marv va Hirotning to‘rtta rayoniga joylashtiradi.

S.P.Tolstov va YA.G‘ulomovlar bu nazariyaga qarshi bo‘lib, xorazmliklar O‘rta Osiyoning janubidan ko‘chib kelmaganlar balki, Xorazm davlati Quyi Amudaryoda qadimgi zamonlardayoq vujudga kelgan deb xulosa qilganlar. Ammo bu davlatning chegaralari hozirgi Xorazm viloyati hududlaridan ancha keng bo‘lgan.

O‘rta Osiyoning tarixiy geografiyasi bilan shug‘ullanuvchi olim I.N.Xlopin “Katta Xorazm”ning yirik siyosiy birlashma sifatida Ahamoniylardan oldingi davrda mavjud bo‘lganligi va Akesning Tajan-Xerirud daryosi bilan bir ekanligi haqidagi fikrlarni asossiz deb hisoblaydi. Olimning ta’kidlashicha, “Ahamoniylardan oldingi davrda O‘rta Osiyo hududida xalqlarning xorazmiylar boshchiligida xech qanday ilk davlat birlashmalari yo‘q edi”. SHu bilan birga u Ahamoniylardan oldingi davrda O‘rta Osiyoning janubida, “bir necha uncha katta bo‘lmagan markazlar” mavjud bo‘lgan bo‘lishi mumkinligini e’tirof etadi.

O‘rta Osiyo janubidagi dehqonchilik madaniyati va ilk shaharlar bo‘yicha mutaxassis hisoblangan A.A.Asqarov so‘nggi yillarda Qadimgi Xorazm masalalariga o‘z e’tiborini qaratdi. Olimning e’tirof etishicha, Xorazm vohasining qadimgi davri o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bu hududiy kenglik Amudaryoning quyi havzasi hisoblanib, O‘rta Osiyoning bu yirik daryosi bir necha yuz yillar davomida yuqori oqimlardan quyiga unumdor loyqa oqizib kelib, jaunbiy Orol bo‘ylarida sug‘orma dehqonchilik madaniyatining rivojlanishi uchun zamin yaratgan. Ammo, bu zamin eng qadimgi davrlarda ajdodlarimiz tomonidan o‘zlashtirilib, sug‘orma dehqonchilik madaniyatining Marg‘iyona va Baqtriya singari makoni bo‘la olmadi.

Arxeologik manbalarning ma’lumot berishicha, ilk temir davriga kelib Xorazm hududlarida paydo bo‘lgan Amirobod madaniyati davrida janubiy Xorazm aholisi Amudaryo quyi havzasining o‘zanlari bo‘ylab barpo etilgan keng va sayoz kanallar yordamida ziroatchilikka qulay joylarda dehqonchilik qila boshlaydilar hamda o‘troq hayot asta-sekin ularning turmush tarziga aylana boshlaydi. Ammo, Amudaryoning quyi havzalari, uning to‘qayzor va qamishzor keng maydonlari, serunum yaylovlari chorvachilik xo‘jaligining taraqqiy etishi uchun juda qulay edi. SHuning uchun ham qadimgi Xorazmda Quyi Sirdaryo sak-chorvadorlarning Quysisoy madaniyati keng rivojlangan.

YUnon geografi Strabon xorazmiylarning ajdodlari massagetlarga borib taqalishi haqida ma’lumotlar beradi. S.P.Tolstovning fikricha, Xorazm tarixining massagetlargacha bo‘lgan davrida bu zaminda Suvyorgan va Tozabog‘yob madaniyatlari aralashuvidan tarkib topgan Qovunchi qabilalari yashar edilar. Ular milloddan avvalgi II ming yillikning so‘nggi choragida qadimgi Xorazmning massaget nomi ostida yuritilgan ko‘chmanchi qabilalarining asosini tashkil etgan.

Qadimgi Xorazm xo‘jalik tartibining tuzilishi janubiy hududlardagi sug‘orish tizimini eslatsa-da, o‘lchamlari jihatdan ancha kichik. M.A.Itinaning fikricha, bu davrda urug‘doshlarning qishloqlari bo‘lishi mumkin bo‘lgan manzilgohlarning maydonlari kengayganligi ko‘zatiladi. Bu manzilgohlarda katta

oilalar yashagan bo'lib, ular bir vaqtning o'zida xo'jalik vazifalari, jumladan, sug'orish tarmoqlarini saqlash va rivojlantirish bilan shug'ullanganlar.

So'nggi bronza davrida ham qadimgi Xorazm xo'jaligining muhim tarmoqlaridan biri chorvachilik xo'jaligi edi. Bu davrga oid makonlardan juda ko'plab turli hayvonlarning suyak qoldiqlari topib o'rganilgan. Chorvachilik xo'jaligida ot asosiy o'rinda bo'lib ulardan yuk tashish va safarga chiqishda foydalanilgan. Ayrim manzilgohlardan ot anjomlarining topilishi shu jarayondan dalolat beradi. Bu o'rinda ta'kidlash joizki, olimlar orasida massaget qabilalari totemlarida ot kulti markaziy o'rinda turishi haqidagi fikrlar ham bor.

O'troq dehqonchilik qabilalarining chorvachiligi uy chorvachiligi xususiyatiga ega edi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mil. avv. I ming yillikning boshlariga kelib Orol bo'yidagi xo'jaligi asosini dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan qabilalar o'rtasida farqlar shakllana boshlaydi. Mil. avv. VII-VI asrlarga kelib esa, ular madaniyati o'rtasida keskin farqlanish seziladi.

Fikrimizcha, aynan mana shu davrdan boshlab, SHarqiy Orol bo'yida yarim ko'chmanchi chorvador xo'jalik madaniy shakli ustunlik qilgan bo'lsa, Amudaryoning janubiy o'zanlarida esa yuqori darajadagi sun'iy sug'orishga asoslangan o'troq dehqonchilik xo'jaliklari hal qiluvchi ahamiyatga ega edi. Mil. avv. I ming yillikning ikkinchi choragiga kelib Orol bo'yida hunarmandchilik ajralib chiqishining dastlabki belgilari kuzatiladi. Ortiqcha mahsulotning ko'payishi esa mulkiy va ijtimoiy tabaqalanish uchun imkoniyatlar yaratadi.

Mil. avv. I ming yillikning birinchi choragiga kelib qadimgi Xorazm hududlarida sug'orma dehqonchilikning taraqqiy etishi va ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi natijasida ibtidoiy jamoa munosabatlari o'rniga davlatchilik tizimi shakllana boshlaydi. Ushbu tizimning shakllanishida qadimgi shaharlarning ahamiyati nihoyatda katta bo'ldi. Ammo, ta'kidlash joizki, Xorazm ko'hna shaharlari orasida eng dastlabki poytaxt qaysi shahar ekanligi hozirgacha aniq emas. Bu borada tadqiqotlar endilikda samara bermoqda.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, qadimgi Xorazm shaharlarining rejaviy uslublari – ichki va tashqi tuzilishi, himoya inshootlari, tabiiy joylashuvi nuqtai nazaridan ko'p hollarda bir-biri bilan o'xshashlik topadi. Tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilgan Xorazmning eng qadimgi shahar-qal'alaridan biri bo'lgan Ko'zaliqirning quyi madaniy qatlamlarini S.P.Tolstov mil.avv. VII-VI asrlar bilan, V.Masson esa mil.avv. V-IV asrlar boshlari bilan belgilagan edi. So'nggi tadqiqotlarda esa Ko'zaliqirda hayot butun mil.avv. VI va V asrning birinchi yarmida mavjud bo'lgan degan xulosalar ustunlik qilmoqda.

Ko'zaliqir ko'hna shahri ilgari tahmin qilinganidek, "Katta Xorazm" davlatining poytaxti emas, balki, yangi tadqiqotlarga ko'ra, mil avv VI asrda CHirmanyob dehqonchilik markazini hosil qilgan kichik vohaning bosh shahri sifatida ushbu hududlarning siyosiy-ma'muriy va diniy markazi vazifasini o'tagan. Fanda Xorazm sivilizatsiyasi va shaharsozlik madaniyati aynan Ko'zaliqirdan boshlangan, degan xulosa ustunlik qilar edi. Ammo, so'nggi yillardagi tadqiqotlar vohaning boshlanish qismida joylashgan Xazorasp shahri ham Ko'zaliqirga zamondosh yodgorlik deb hisoblashgan asos bo'lmoqda. Xususan, Xazorasp

yaqinida mil. avv VI asrga oid sopol ishlab chiqarish markazi Xumbo'ztepaning mavjudligi ko'hna shaharning qadimiyligidan dalolat beradi.

Fanda ma'lum bo'lgan "Katta Xorazm" masalasi bugungi kunda o'z echimini topgan deb bo'lmaydi. Avvalo, o'tgan asrning boshlarida mavjud yozma manbalarning qisqa ma'lumotlariga tayangan I.Markvart tomonidan ushbu masala ko'tarilgan edi. U Avestodagi "Aryanam Vayjo"ni Xorazm deb hisoblab, Ahamoniylarga qadar SHimoliy –SHarqiy Eron qabilalarining xorasmiylar boshchiligidagi katta davlat birlashmasi "Katta Xorazm", degan taxminni ilgari surgan edi. Mazkur g'oya V.Bartold, V.Tarnlar tomonidan qabul qilinib, S.Tolstov, V.Xenning, F.Altxaym va I.Gershevichlar tomonidan rivojlantirildi.

S.Tolstov Amudaryoning quyi havzalari "Katta Xorazm" tarkibiga kirganligi haqidagi konsepsiyani ilgari surib, Xorazmda mil.avv VIII-VII asrlarda dastlab qabilalarning harbiy konfederatsiyasi paydo bo'lib, undan davlat uyushmasi o'sib chiqdi degan fikrga kelgan bo'lsa, V.Masson bu fikrga qarshi chiqib, arxeologik materiallar tahlili Xorazmda Ahamoniylarga qadar markazlashgan davlat tashkil topganligini tasdiqlamaydi, degan fikrga keldi.

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga tayangan V.T.Vorobeva, o'tgan asrning 70-yillarida "Katta Xorazm"ning janubiy chegarasi Amudaryoning o'rta havzalari (Qo'shqal'a, Odoytepa atroflari)dan o'tgan va uning shimoliy chegaralari Amudaryoning quyi havzalarini qamrab olganligi hamda qadimgi Xorazm davlati "Katta Xorazm" davlat konfederatsiyasining tarkibiga kirganligi haqidagi g'oyani ilgari surdi. B.Vaynberg va S.Baratovlar ham V.Vorobeva g'oyalariga yaqin fikr bildirganlar.

R.Fray "Katta Xorazm" davlatining hududi Marv – Hirot atroflarini qamrab olib, Ahamoniylar bosqinidan so'ng bu hudud aholisi Oks (Amudaryo)ning shimoliga ko'chganligi haqida fikr bildirgan bo'lsa, I.Xlopin va I.Pyankovlar Xorazmdagi ahamoniylargacha bo'lgan davlatchilikni inkor etadilar. A.Asqarov esa, xorasmiylarning Tajan (Herirud) va Xilmend daryolari havzalaridan shimolga, quyi Amudaryo havzalariga ko'chishi mil.avv VI asrda ro'y bergan bo'lib, "Katta Xorazm" davlati konfederatsiyasining shimoliy chegarasi Amudaryoning o'rta chegarasigacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olganligi haqidagi fikrlarni ilgari suradi.

YUqorida eslatib o'tganimizdek, ahamoniylargacha mavjud bo'lgan Xorazm davlatining poytaxti masalasi fanda aniq echimini topmagan. X.Matyakubovning fikricha, qadimgi Xorazm davlatining poytaxtini aniqlash borasidagi izlanishlar o'tgan asrning 80-yillarida o'z samarasini bera boshladi va Aqchaxonqal'a qadimgi Xorazm davlatining poytaxti bo'lishi mumkinligi haqidagi ilk fikrlar aytiladi. Tadqiqotlarga ko'ra, umumiy maydoni 50 ga dan ziyod bo'lgan Aqchaxonqal'a ichki va tashqi qal'adan iborat to'g'ri to'rtburchak shaklga ega. Ular alohida himoya devorlari bilan o'rab olingan. So'ngi tadqiqotlarga ko'ra, ushbu ko'hna shaharda saroy marosimlari va diniy e'tiqodlar bilan bog'liq devoriy rasmlarning qayd etilishi, ular orasida shohona kiyimda boshiga toj kiygan hukmdor suratining mavjudligi, shoh boshiga ilohiy qush (Humo) qunib turganligi Aqchaxonqal'a qadimgi Xorazm davlatining poytaxt shahri ekanligining ramziy belgisi sifatida e'tirof etildi.

Fikrimizcha, Xorazm qadimgi shahar madaniyati va davlatchiligining shakllanishida butun O'rta Osiyo hududlarida bo'lgani kabi tashqi ta'sir va madaniy aloqalarni inkor etmagan holda, bu hududlarda o'troq dehqonchilikka o'tish, sug'orish tartibining shakllanishi, o'troq aholi xo'jaliklarining taraqqiy etishi keyingi davrlardagi davlatchilik an'analari shakllanishi uchun asos bo'lganligini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. SHuningdek, butun O'rta Osiyo mintaqasida bo'lgani kabi qadimgi Xorazm shahar madaniyati va davlatchiligi asoslari hisoblangan ilg'or xo'jalik tizimi yuritish, sug'orish tarmoqlarini saqlash va rivojlantirish, hunarmandchilik va savdo-sotiq kabilar – o'zaro tarixiy-madaniy aloqalar bilan bog'liq edi. Bu jarayonlar ayniqsa, mil.avv.VI-V asrlarda ancha taraqqiy etgan bo'lib, bu holat Xorazm davlatchiligining o'ziga hos xususiyatlarida ham namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mil.avv. VI-IV asrlarda Xorazm va unga qo'shni bo'lgan hududlarni urbanizatsiya jarayonlari qamrab olgan edi. Natijada bu hududlarda tarixiy-madaniy dehqonchilik vohalari paydo bo'ladi va ular ilk davlatchilikning asosi edi. Mil.avv. VI asrdan boshlab esa hozirgi Xorazm vohasida davlatchilik shakllanib u qadimgi SHarq sivilizatsiyasi markazlaridan birga aylanib bordi.

Qadimgi Sug'diyona

Ilk temir davri O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan Sug'diyona o'lkasi turli qadimgi manbalarda So'g'da, So'g'uda, So'g'diyona nomlari ostida eslatib o'tiladi. Bu nomlarning kelib chiqishi va ularning ma'nosi haqida hozirchi aniq fikr yo'q. Ayrim tadqiqotchilar (V.Tomashek) bu nomni eroncha "SUS" – "yonmoq, yaltiramoq, nur taratmoq" so'zidan olingan desa, ayrimlari (O.Smirnova) bu so'z "hosildor vohalar o'lkasi" degan ma'noni beradi deb hisoblaydilar. Avestoning YAsht kitobida tilga olingan "So'g'd makoni Gava" – So'g'diyonaning eng qadimgi viloyati bo'lgan bo'lishi mumkin. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra (A.Sagdullaev), Gava (Gau) – "buqa", "poda", Qashqadaryo vohasi bilan bog'lanadi. Bu so'z viloyatning juda ko'p geografik nomlarida takrorlanib saqlangan (Gavdara, Gauxona, Gaumurda, tog'lar Gau, cho'qqi Gau va boshqalar).

Hozirgi Qashqadaryo va Zarafshon vohalarini (Buxoro, Navoiy, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlari, Tojikistonning Panjikent atroflari) o'z ichiga oluvchi Qadimgi So'g'diyona va so'g'diylar haqida ilk yozma manbalarda ma'lumotlar deyarli kam. Avestoda viloyatlarning nomi ikki xilda ko'rsatilgan – Gava So'g'da va alohida So'g'da. Gerodot esa so'g'diylarni ikki marotaba – Ahamoniylar davlatining XVI satrap o'lkasidagi xalqlarni sanab o'tganda va forslarning qo'shinlari safida jangchi – so'g'diylarning o'rnini ko'rsatib berganda tilgan olgan. Ammo tarixchi So'g'd shaharlari, daryolari, tog'lari, hududiy chegaralari haqida bizga hech qanday ma'lumotlar qoldirmagan. Ahamoniylar mIXxatlari So'g'diyona haqida asosan rasmiy darajada e'lon qiladilar va turli xil tarixiy muammolarni o'rganishda ulardan foydalanish og'ir kechadi. Gekatey, Ktesiy va Ksenofont asarlarida so'g'diylar haqida ma'lumotlar yo'q.

Aleksandr Makedonskiy davri va so'nggi yunon-rim tarixshunoslari asarlarida tarixiy-geografik ma'lumotlar ancha keng berilgan. So'g'diyonadagi alohida joylarda, viloyatlar, qal'alar – Nautaka, Ksenippa, Maroqanda, Bagi, Basileya – “podsho shahri”, Politemet-Zarafshon, “Oksiart, So'g'd qoyasi” va boshqa xabarlar shular jumlasidandir.

Bu ma'lumotlar asosida turli fikrlarga ega bo'lish mumkin. Dastavval, mill. avv. IV asrga kelib, sug'diylarning hududiy joylashuvi, ularning yashash uchun foydalangan asosiy erlarining chegaralari, daryo vohalari va viloyatlari aniqroq ko'rinadi. Ammo, bu jarayonning tarixiy an'analari – sug'diylarning yoyilishi, o'troq vohalarining paydo bo'lishi va shu joylarda yirik shahar markazlariga asos solinishi yanada qadimgi davrlarga borib taqaladi.

Ilk temir davri Sug'diyonada, alohida hududiy tartib guruhida bo'lib markaz vazifasini bajargan bir necha manzilgohlar turlari mavjud edi. Bular maydoni 5 gektardan 15 gektargacha bo'lib, tuman – voha markazi vazifasini bajaruvchi markazlar – Daratepa, Konimex, CHordara; maydoni 20 gektardan 80 gektargacha bo'lgan viloyat markazlari vazifasini bajarishi mumkin bo'lgan shaharlar – Uzunqir, Erqurg'on, Xo'ja Bo'ston; bir necha viloyatlar markazi vazifasini bajaruvchi shaharlar – Afrosiyob (Maroqanda) va Buxoro kabilardir.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, hunarmandchilik muassasalari yirik manzilgohlar ichida markazlashib boradi. Bu manzarani Afrosiyob topilmalari tasdiqlaydi. Bunday manzilgohlar asta – sekinlik bilan hunarmandchilik, savdo va madaniy markazlarga aylanib boradi. Bu jarayonda qadimgi yo'llar nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlab o'tishimiz joizdir. Afrosiyob, Uzunqir, Erqurg'on kabi ko'hna shaharlar O'rta Osiyo shimoliy dasht hududlardan keluvchi yo'llar ustida joylashgan.

Tadqiqotchi SH.Odilovning Sug'diyonada, xususan Buxoro va Zarafshon vohalarida topib tekshirilgan ilk temir davriga oid arxeologik ma'lumotlarni boshqa hududlar bilan solishtirib chuqur tahlili etadi. Buxoro hududlaridan topilgan “ahamoniylar davri” yodgorliklari uncha katta bo'lmagan hududlarda joylashgan bo'lib, bu erlarning keng hududlarga yoyilgan etno-madaniy viloyat tarkibiga kiritish lozimki, ilk temir davrida bu hududlarda tashqi ko'rinishi bir xil bo'lgan dehqonchilik madaniyati shakllanadi. Bu etno-madaniy viloyat dastavval Amudaryo vohasi (Xorazm, Marg'iyona, Baqtriya), Janubiy So'g'd, markaziy So'g'dning bir qismi, Buxoro So'g'dining shimoli – g'arbiy va shimoliy – sharqiy hududlari, shuningdek, Ustrushona kabi tarixiy viloyatlarini o'z ichiga olgan.

Qadimgi Baqtriya hududlaridan ko'chib borish bevosita Amudaryo, Surxon, Qashqadaryo suv havzalari va ularning irmoqlari orqali bo'lib o'tgan. So'nggi bronza davridayoq Qashqadaryo yuqori oqimlarida mavjud bo'lgan madaniyat sohiblari tog'lar orqali Markaziy So'g'd (Samarqand) hududlariga etib keladilar. Zarafshon vohasiga kelsak, SH.Odilovning fikricha, Markaziy So'g'dning kattagina, qismi (bir tomondan Afrosiyob qo'hna shahri atroflari va Ko'ktepa, ikkinchi tomondan, Sarmishsoy va Konimex yodgorliklarigacha) so'nggi bronza va “ahamoniylar davri”da (mil. avv. IV asrning boshlarigacha) umuman o'zlashtirilmagan edi. Ammo, bizning fikrimizcha, aynan mana shu davrda Janubiy So'g'dning kattagina qismi o'troq dehqonchilik aholisi tomonidan egallanib, daryo

vohalari va tekisliklar xaydama dehqonchilik aholisi tomonidan o'zlashtirilib, bu hududlar haydama dehqonchilikka ixtisoslashgan edi. Qo'shni Qadimgi Baqtriyaning kattagina hududlarida ham aynan mana shu jarayonni kuzatishimiz mumkin.

Eng so'nggi arxeologik tadqiqotlar natijalarini tahlil etar ekanmiz, Qiziltepa (Surxondaryo), YOztepa (Turkmaniston), Uzunqir, Erqo'rg'on (Qashqadaryo), Afrosiyob, Ko'ktepa (Samarqand) kabi ko'hna shahar va manzilgohlar sopol buyumlari va qurilish usullari bir-biriga nihoyatda o'hshash ekanligining guvohi bo'lamiz. Ammo, Erqo'rg'on, Kuchuktepa, Qiziltepa, YOztepadan topilgan mil. avv. IX-VII asrlarga oid buyumlarga o'xshash buyumlar Xorazm hududlaridan shu paytga qadar topilmagan.

Demak, qurilish usullari va moddiy madaniyatdagi o'zaro o'xshashlik, mil. avv. I ming yillikning boshlari Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona hududlari o'rtasida xech bo'lmaganda etnik tarixiy – madaniy birlik mavjud bo'lganligidan dalolat berib, bu o'xshashlik savdo-sotiq munosabatlari, o'zaro almashinuv va qadimgi savdo-tranzit yo'llariga ham bog'liq edi. Mil. avv. VI asrga kelib esa, Xorazm mustaqil davlat sifatida tashkil topadi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, o'zaro almashinuvda muhim ahamiyatga ega bo'lgan Xorazmdagi ilk temir davri savdo-tranzit yo'llari voha ichidagi ichki yoki ikkinchi darajadagi yo'llar vazifasini o'tar edi. Asosiy savdo yo'llari esa Baqtriya Janubiy So'g'd (Qashqadaryo), Markaziy Sug'd (Samarqand) orqali Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysiga o'tib ketardi.

Arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi va ixtisoslashgan hunarmandchilik natijasida bronza davridayoq O'rta Osiyo hududlarida ijtimoiy tabaqalanish va mulkiy tengsizlik paydo bo'ladi. Bu jarayon faqat ichki sabablarga bog'liq bo'lmay, YAqin SHarqdagi yuqori darajada rivojlangan an'anaviy tarixiy-madaniy aloqalarga ham bog'liq edi. Har bir jamoaning rivojlanishi uning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqsa ham, dastlabki markazlardan bo'ladigan tashqi ta'sir chetdagi viloyatlarning taqdirida katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin edi.

O'zbekiston hududlaridan olingan yangi arxeologik ma'lumotlar ilk davlat uyushmalari paydo bo'lishini yanadi kengroq izohlash imkonini yaratadi. Bu ma'lumotlarga qaraganda, ilk temir davri umumiy jamoalardagi asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni bir necha kichik oiladan iborat uy jamoalari tashkil etgan. Manzilgohlar joylashuvining tashqi belgilariyoq katta oilali uy jamoalari ancha yirik uyushmalarga kirganligidan dalolat beradi. Boshqaruv tartibida katta oilalar jamoasi boshliqlari yoki uy hujayinlari, shuningdek, alohida qishloq qo'rg'onlarini boshqaruvchi eski jamoalar katta o'rin tutgan. Har bir katta oila mumkin bo'lgan qarindoshlik aloqalariga qaramasdan alohida uyga, ishlab chiqarish buyumlariga ega bo'lishgan, o'zining qishloq hujalik mahsulotlari zahiralari va chorvalari bo'lgan yoki o'zining iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan xo'jalikni aks ettirgan.

Olib borilgan tadqiqotlar natijalarini solishtirib va umumlashtirib shunday xulosaga kelish mumkinki, Sug'diyona hududlariga odamlar eng qadimgi davrlardayoq kirib kelib, tog'oldi hududlari, daryo vohalari, keyinchalik esa, dasht hududlariga tarqaladilar. Bu hududlarda mavjud bo'lgan qulay tabiiy sharoit –

ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratgan.

Qadimgi So‘g‘d shahar va qishloqlari (mil.avv. VII-IV asrlar)

Nomi	Sanasi	Maydoni	Qaerda joylashgan?
Afrosiyob I, II	mil.avv. VII-IV asrlar	219 gektar	Samarqand So‘g‘di
Erqo‘rg‘on I, II	mil.avv. VIII-V asrlar	40 gektar	Qashqadaryo So‘g‘di
Uzunqir	mil.avv. VIII-VI asrlar	68 gektar	Qashqadaryo So‘g‘di
Sangirtepa	mil.avv. IX-VI asrlar	4 gektar	Qashqadaryo So‘g‘di
Daratepa	mil.avv. VII-VI asrlar	10 gektar	Qashqadaryo So‘g‘di
Saroytepa, To‘rtburchaktepa, Somontepa	mil.avv. VII-IV asrlar	0,2 dan 1 gektargacha	Qashqadaryo So‘g‘di
Qumrabod, Arabon, CHordara, Xo‘ja Bo‘ston	mil.avv. VI-IV asrlar	0,2 dan 1 gektargacha	Buxoro So‘g‘di
O‘ratepa	mil.avv. IV asr	0,3 gektar	Buxoro So‘g‘di
Ko‘ktepa	mil.avv. VII-VI asrlar	20 gektar	Samarqand So‘g‘di
Laylaqo‘ytepa	mil.avv. IV asr	2 gektar	Samarqand So‘g‘di
Qo‘rg‘oncha	mil.avv. IV-III asrlar	—	Qashqadaryo So‘g‘di

Turli qadimgi manbalarda Sug‘diyona nomi tilga olinsa ham, alohida davlat sifatida eslatilmaydi. Bu hol tadqiqotchilarning turli bahslariga sabab bo‘lishiga qaramasdan, arxeologik tadqiqotlar bu masalaga ko‘pgina aniqliklar kiritadi.

Ushbu tadqiqotlarni tahlil qilib va boshqa ma’lumotlarni umumlashtirib shunday hulosalar chiqarish mumkin:

- Mil. avv. I ming yillikning boshlariga oid tarixiy – madaniy yodgorliklar Sug‘diyona hududlarida davlatchilik tarixi aynan mana shu davrdan boshlanganligidan dalolat beradi;
- Sug‘diyona davlatchiligi tarixida nafaqat chetdan bo‘lgan tashqi ta’sir, balki, ichki omillar imkoniyatlarining ham ahamiyati katta bo‘ldi;
- Mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida Sug‘diyona Baqtriya davlati doirasida nafaqat siyosiy, balki etnik-madaniy birlikni tashkil etardi. Qurilish usullari, me’morchilik san’ati va moddiy madaniyatdagi o‘xshashlik

fikrimiz dalilidir. Zero, bunday o‘xshashlik iqtisodiy, madaniy munosabatlar hamda siyosiy birlik asosida paydo bo‘lishi mumkin edi;

– Makedoniyalik Aleksandr yurishlaridan keyingi davrlarda Sug‘diyona mustaqil davlat sifatida mavjud bo‘lib, qo‘shni davlatlar bilan o‘zaro aloqalarni yanadi rivojlantiradi.

O‘zbekiston hududlarida ilk davlatlar paydo bo‘lishi va rivojlanishining davrlarga bo‘linishi.

1-davr Mil.avv. II ming yillikning 2-yarmi	O‘zbekistonning janubida embrional shakldagi davlatga o‘xshash tuzilmaning qaror topishi. Davlatning bunday namunasini Jarqo‘ton misolida ko‘rish mumkin
2-davr Mil.avv. I ming yillik boshi – mil.avv. 539 yil.	Baqtriya, So‘g‘diyona, Xorazm kabi tarixiy-madaniy viloyatlar va ko‘chmanchi qabilalarning turli konfederatsiyalari. Bu siyosiy uyushmalarda siyosiy hokimiyat tizimining ilk shakllari mavjud edi
3-davr Mil.avv. 539-330 yy.	Ahamoniylar bosqini tufayli qadimgi O‘zbekiston hududlarining Ahamoniylar davlati tarkibiga kirishi hamda Ahamoniylar davlat boshqaruvining joriy etilishi
4-davr Mil.avv. IV asr oxiri – mil.avv. II asrning ikkinchi yarmi	IV asrning oxirgi choragida Xorazmda podsholik paydo bo‘ladi. Buxoroda, Davanda, So‘g‘dda alohida mulklar shakllanadi. Qang‘ davlati qaror topadi
5-davr Mil.avv. II asrning ikkinchi yarmi – mil. I asri boshi	Mahalliy davlatlar – Qang‘, Xorazm podsholigi, Buxoro, So‘g‘d, Davan mulklarining mustaqhamlanishi va yanada rivojlanishi, YUechji davlatining qaror topishi
6-davr I asrning boshi – III asrning birinchi yarmi	Antik davrda mahalliy davlatchilikning rivojlanishi. O‘zbekistonning janubida Kushon davlati, CHoch hududlarida yangi mulkchilik, Xorazmda Afrig‘iylar davlatlari.

5. Ahamoniylar davrida O‘rta Osiyo

Mil.avv. VI asrning o‘rtalariga kelib shafqatsiz kurashlar natijasida Midiya podsholigi o‘rnida Ahamoniylar davlati tashkil topadi. Ko‘pchilik ilmiy – tarixiy adabiyotlarda Kir II Ahamoniylar davlatining asoschisi sifatida e‘tirof etiladi. Ahamoniylarning Kir II, Kambiz, Doro I, Kserks kabi hukmdorlari qadimgi SHarqdagi juda ko‘plab mamlakatlar ustidan o‘z hokimiyatini o‘rnatishni rejalashtirilganlar va shunday siyosat olib borganlar. Qadimgi dunyo mualliflari Gerodot, Ksenofont, Ktesiy, YUstin kabilarning ma‘lumotlaridan xulosa chiqaradigan bo‘lsak, Kir II mil.avv. 545-539 yillarda SHarqiy Eron va O‘rta Osiyo viloyatlarini bosib oladi. Doro I davrida (mil.avv. 522-486 yy.) Ahamoniylar sulolasi Hind vodiysidan O‘rta Er dengiziga qadar bo‘lgan keng hududga o‘z hukmronligini o‘rnatgan. Juda ko‘p sonli davlatlar, viloyatlar,

shaharlar va xalqlarni birlashtirgan Ahamoniylar saltanati tarixda birinchi yirik dunyo davlati hisoblanadi.

Mil. avv. VI asrning o'rtalarida Kir II o'zining sodiq lashkarboshlaridan biri bo'lgan Garpagga Kichik Osiyodagi shahar-davlatlarni bosib olishni buyuradi. O'zi esa O'rta Osiyo hududidagi viloyatlarni (Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, Marg'iyona va boshq.) bosib olishiga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Gerodot Kir II ning massagetlarga qarshi yurishi haqida so'zlar ekan, bu yurishlarning ko'pchiligi haqida to'xtalmasdan, faqat forslarni tashvishga solgan yurishlar haqida eslatib o'tadi. Tarixchining ma'lumot berishicha, Garpag Kichik Osiyo shaharlarini birin-ketin bosib olguncha Kir II butun Osiyo xalqlarini bo'ysundiradi va shundan keyingina Bobilga yurish boshlaydi.

Tarixiy manbalarning ma'lumot berishicha, O'rta Osiyo xalqlari ahmoniylar bosqiniga qarshi qattiq kurash olib borganlar. Xususan, massaget qabilalari malika To'maris (Tomiris) boshchiligida forslarning turli hiyla-nayranglar ishlatishiga qaramasdan ularning katta qo'shinini tor-mor etadilar. Malika To'maris va massagetlarning harbiy mahorati tufayli bu jangda ahmoniylar hukmdori Kir II ham halok bo'ladi. Gerodot xabar berishicha, "Bu jang varvarlar (massagetlar) ishtirok etgan janglar orasida eng dahshatlisi edi... Kamon o'qlari tugagach, qo'l jangi boshlanib nayza va qilich bilan kurashdilar. Qo'shinlar jangi uzoq vaqt davom etdi. Nihoyat massagetlar g'alaba qozondilar." Kir II qo'shinlarining massagetlar tomonidan tor-mor etilishi mil. avv. 530 yilga to'g'ri keladi.

Tarixchi Polien forslarga qarshi kurashgan SHiroq qahramonligi haqidagi afsona to'g'risida xabar beradi. Uning xabariga ko'ra, sak qabilalarining vakili bo'lgan SHiroq ismli cho'pon hiyla yo'li bilan forslarning katta qo'shinlarini suvsiz sahro ichkarisiga adashtirib qo'yadi. SHiroq ham, fors qo'shinlari ham ochlik va tashnalikdan halok bo'ladilar.

Mil. avv. 522 yilda ahamoniylar taxtiga Doru I o'tiradi. U taxtga o'tirishi bilanoq Parfiya, Marg'iyona va "saklar o'lkasi"da forslarga qarshi qo'zg'olonlar ko'tariladi. Behistun yozuvlariga qaraganda, 522 yilning oxirida Marg'iyonada ko'tarilgan qo'zg'olonga Frada ismli kishi boshchilik qiladi. Doru I Baqtriya satrapi Dadarshish boshchiligidagi qo'shinlarni qo'zg'olonchilarga qarshi jo'natadi. Qo'zg'olon shavqatsizlarcha bostirilib 55 ming marg'iyonalik halok bo'ladi. Frada ham qo'lga olinib qatl ettiriladi.

"Saklar o'lkasi"dagi forslarga qarshi kurashga Skunha boshchilik qiladi. 519-518 yillarda bo'lib o'tgan bu kurashda saklar forslar tomonidan mag'lubiyatga uchraydi. Saklarning ko'pchiligi o'ldirilib, ko'pchiligi asir olinadi. Ularning yo'lboshchisi Skunha asir olinib, o'rniga boshqa yo'lboshchi tayinlanadi. Xullas, forslar O'rta Osiyodagi mahalliy aholining qahramonona qarshiligini qiyinchilik bilan sindirganidan keyingina bu hududlarni batamom o'zlariga bo'ysundirdilar.

Markaziy boshqaruv organlari. Ahamoniylar davrida davlat boshqaruvi shohlar shohi-shahanshoh qo'lida bo'lgan. Hokimiyat ierarxiyasida shahanshohdan keyin boy fors oilalarining boshliqlari turgan. SHahanshoh saroyida Kengash mavjud bo'lib uning tarkibiga boy oila boshliqlari, saroy ayonlari, yuqori lavozimdagi amaldorlar va noiblar kirgan. Davlat ahamiyatiga molik muhim

bo'lgan barcha masalalar ushbu kengashda ko'rib chiqilsada, hal qiluvchi qarorni shahanshoh qabul qilgan.

SHohlar shohidan keyingi shaxs xazarpat (mingboshi) deb atalgan. Xazarpat shahanshoh gvardiyasining boshlig'i va davlat boshqaruvida shahanshohning bosh yordamchisi hisoblangan.

Ahamoniylar davlatining bosh ma'muriy markazi Suza shahri edi. Bu erda shahanshoh devonxonasi joylashgan bo'lib, barcha hujjatlar shu erda saqlangan. SHahanshoh devonxonasi boshlig'i dapirpat (mirzaboshi) deb atalgan. Devonxonada bosh xazinachilar, hisobchilar, qozilar, mirzalar va boshqa amaldorlar ishlaganlar.

Hududiy bo'linish. Mil.avv. VI asrlarning o'rtalarida tashkil topgan ulkan ahamoniylar davlati tartibiga hozirgi Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyoning katta qismi, SHimoliy Hindiston, YAqin SHarq, Kichik Osiyo, Misr kabi hududlar kirgan edi. Bu ulkan davlat ma'muriy- qaram o'lkalar – satrapiyalarga bo'lingan edi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, bu an'ana Midiya davlatidan qabul qilingan, Doro I davrida ma'muriy boshqaruvda islohotlar o'tkazidib, butun davlat 20 ta ma'muriy- qaram satrapiyalarga bo'linadi. Ularni satraplar (shahanshoh noiblari) boshqargan. Satrapiyalar ancha yirik bo'lib, ayrim hollada bir necha o'lka va viloyatlarni birlashtirgan. Masalan, Parfiya, Girkaniya, Areya, Xorasmiya va So'g'diyona bitta satrap tarkibiga kirgan.

Satrapiyalarning chegaralari ayrim hollarda o'zgarib turgan. E'tibor berish lozimki, ahamoniylar davlatida satrapiyalar etnik kelib chiqishiga qarab emas, balki iqtisodiy salohiyatiga qarab tashkil etilgan. Satrapiyalar shahanshohning noibi sifatida asosan forslardan tayinlangan. Satrapiyaning ma'muriyati va boshqaruvi shahanshoh ma'muriyati va markaziy boshqaruv apparatini qisqartirilgan holda takrorlagan. YA'ni, satrapda ikkita yordamchi, devonxona va mirzalar bo'lgan. Bir vaqtning o'zida satrap o'zi noiblik qilib turgan hududda bosh qozi vazifasini ham bajargan. Ayrim hollarni istisno qilganda satrap harbiy boshliqlik vazifasini bajarmagan. Misol uchun, Doro I barcha satraplarning harbiy vazifalarini bekor qilgan va ularga faqat o'ziga bo'ysinuvchi harbiy boshliqlarni jo'natgan. Satraplarning faoliyati markazdan qattiq nazorat ostiga olingan. Hattoki, shahanshoh huzuridagi amaldorlar tez-tez kelib satraplar faoliyatini tekshirib turganlar.

Qo'shinlar. Ahmoniylar davlatida muntazam qo'shin mavjud bo'lib, uning asosini tarkibida o'n ming jangchi bo'lgan «abadiy o'lmas» polk tashkil etgan. Qo'shinlarning bosh qo'mondoni shahanshoh edi. Harbiy tuzilmada keyingi o'rinda «xazarpat»-mingboshi turgan. Ahamoniylar qo'shinlari quyidagi qismlardan iborat bo'lgan: 1. – «abadiy o'lmas» polk; 2-piyoda qo'shinlar; 3-otliq qo'shinlar (suvoriylar); 4-satraplar qo'shinlari; 5-yunon yollanmalari; 6-ko'ngilli qo'shin. Qo'shinning qismlari 10,100,1000, 10000 kishilik harbiylardan iborat bo'lib, har bir qismning tayinlab qo'yilgan boshlig'i bo'lgan.

Butun davlat hududi 4 ta harbiy okruga bo'lingan. Har bir okrugning harbiy boshlig'i bo'lib, u bevosita shahanshohga bo'ysungan. Bo'ysunlirilgan o'lkalar va chegara tumanlarida harbiy garnizonlar joylashtirilgan. Harbiy boshliqlarning deyarli barchasi forslardan tayinlangan.

Soliqlar va majburiyatlar. Gerodot ma'lumotlariga ko'ra, ulkan Ahamoniylar saltanati alohida viloyatlar (o'lkalar) – satrapiyalarga bo'lingan bo'lib, ularning soni 20 ta edi. Har bir satrapiya har yili ma'lum miqdorda soliq to'lab turishi shart edi. Soliqlarning miqdori ko'p hollarda kumush talant (talant-pul birligi, bir talant 30 kg kumushga teng bo'lgan) bilan belgilangan. Soliqlar kelib tushishini tizimga solish uchun Doro I yagona pul tartibini joriy etadi. Bu tartibining asosini og'irligi 8,4 g keladigan oltin darik tashkil etardi. Oltin darikni bir donasini og'irligi 5,6 g bo'lgan 20 ta kumush tangaga almashtirish mumkin bo'lgan. Oltin darik faqat podsho tomonidan, kumush tangalar esa ayrim viloyatlar hukmdorlari tomonidan zarb etilgan.

Qaram o'lkalar pul solig'idan tashqari mahsulot bilan ham soliqlar to'laganlar. Ushbu soliqlar hisobidan Persepolda, Suzada va Ekbatanda fors podsholarining hashamatli saroylari qad ko'targan. Misol uchun, Suzadagi saroyni qurish haqida Doro I yozuvlarida shunday xabar beriladi: «Bu erda ishlatilgan oltin Lidiya va Baqtriyadan keltirilgan. Ko'k tosh «kapa-utaka» (lojuvard) va «sinkabrush» (yarim qimmatbaho tosh-serdolik) So'g'ddan keltirilgan. «Axshayna» toshi (feruza) Xorazmdan keltirilgan». SHuningdek, Gerodot Ahamoniylar davridagi yana bir soliq turi – sun'iy ko'llardan dalalar uchun olinadigan suv puli haqida ham ma'lumot beradi. Tarixchining ta'kidlashicha, ko'llarning to'g'onini ochgani uchun fors podshosi «odatdagi soliqdan tashqari katta pul oladi».

Ahamoniylar davlatida majburiy harbiy xizmat ham muhim ahamiyatga ega edi. Elefantin orolidagi (Misrning janubiy chegaralari yaqinida) garnizon arividan ma'lumki, bu erda mil.avv. V asr oxirida xorazmlik jangchi Dargamon xizmat qilgan. Sak jangchilari haykalchalarining topilishi Misrdagi yirik harbiy bazalardan biri bo'lgan forslarning Memfis garnizoni tarkibida sak otliqlari ham bo'lganligidan guvohlik beradi. YUnonlarga qarshi chiqqan Kserks qo'shinlari tarkibini sanab o'tar ekan Gerodot, baqtriylar, sak-amorglar, parfiyonlar, xorazmiylar, so'g'diylar va saklarni ham tilga oladi.

Dehqonchilik. Sun'iy sug'orish. Juda ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyoning o'troq vohalaridagi sug'orish tartibida mil.avv. VI-IV asrlarda sezilarli o'zgarishlar bo'lib o'tganligini e'tirof etadilar. Bu davrda ko'p joylardagi to'planib qolgan suvlardan foydalaniladigan mavsumiy tabiiy sug'orish o'rnini keng hududlarni sug'orish imkoniyatini beruvchi yirik magistral kanallar tartibi egallaydi. Bunday o'zgarishlar natijasida nisbatan kengroq hududlarni o'zlashtirish imkoniyatlari paydo bo'ladi. O'rta Osiyoning deyarli barcha tarixiy-madaniy viloyatlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida o'troq aholi tomonidan yangi erlarning o'zlashtirilganligi kuzatiladi.

SHimoliy Baqtriya hududlarida bu davrda Surxon va Kobadiyon vohalari keng miqyosda o'zlashtirilib, o'ng qirg'oq Amudaryo irmoqlaridan magistral kanallar o'tkaziladi. Vaxsh vohasida Bolday kanali qazilib, uning atroflarida mil.avv. V-IV asrlarga oid manzilgoh aniqlangan. Xorazm hududlarida, chap qirg'oq Amudaryodagi Sariqamish havzasida joylashgan Ko'zaliqir yaqinida Ahamoniylar davriga oid yirik dehqonchilik vohasi aniqlangan. Bu erdan o'sha davrga oid bir nechta kanallar aniqlangan.

Ta'kidlash joizki, Ahamoniy podsholari va satraplari qishloq xo'jaligining rivojlanishiga, avvalo, dehqonchilikka katta e'tibor berib turganlar. Ksenofontning xabar berishicha, «podsho o'z mamlakatining ayrim qismlarini o'zi aylanib chiqadi, ayrim qismlariga o'z ishonchli odamini yuboradi. Agar hokimlar o'zlashtirilib obod etilgan, bog'-rog'lar barpo etilib ekinlar ekilgan erlarni ko'rsatsalar ularga yana yangi erlar qo'shib berilib, turli mukofotlar in'om etiladi». O'rta Osiyodagi dastlabki korizlar er osti sug'orish kanallari ham Ahamoniylar davrida paydo bo'ladi. Polibiy salavkiylar hukmdori Antiox III ning Parfiya dashtlari orqali yurishini ta'riflar ekan, bu erda sug'orish ishlari quduqlari bo'lgan bir nechta er osti kanallari orqali amalga oshirilib ular «forslar davrida» bunyod etilgani haqida ma'lumot beradi.

Mil.avv. VI-IV asrlar sug'orish inshootlari takomillashuvi bilan birga O'rta Osiyo qishloq xo'jaligida dehqonchilik taraqqiyotiga sezilarli turtki bergan temir buyumlardan foydalanish ham keng tarqaladi. SHimoliy Baqtriyadagi Qizilcha 6, Xorazmdagi Ding'ilja va Ko'zaliqir, So'g'diyonadagi Afrosiyob va Daratepa hamda boshqalardan topilgan temir buyumlar shu jarayondan dalolat beradi.

Bu davrda O'rta Osiyo o'troq tarixiy-madaniy viloyatlari xo'jaligi doirasida chorvachilik ham taraqqiy etadi. Xo'jalikning bu turi katta va kichik daryolar havzalari hududlarida, tog' va tog' oldilarida, dasht chegara hududlarida ayniqsa jadallik bilan rivojlanadi. Qadimgi Xorazmdagi Ko'zaliqirdan mil.avv. VI-IV asrlarga oid hayvonlar suyaklarining topib tadqiq etilishi bu erda xo'jalikning asosini chorvachilik, avvalo, yirik tuyoqli hayvonlar tashkil etganligidan dalolat beradi. Persepol tasvirlarida ham ko'pgina O'rta Osiyo halqlari fors podsholariga soliq sifatida turli hayvonlarni etaklab kelayotganligining tasvirlanishi ham tasodifiy hol emas.

Hunarmandchilik. Mil.avv. VI-IV asrlar O'rta Osiyo viloyatlarida hunarmandchilik ishlab chiqarish, xususan, sopol hunarmandchiligi yuqori darajada rivojlanadi. Kulolchilik charxida tayyorlanib maxsus xumdonlarda pishirilgan sopol idishlar ko'pchilik O'rta Osiyo viloyatlariga xos shakllarga ega edi. Bu o'rinda silindrsimon va silindr konussimon idishlarning keng tarqalganligini ta'kidlash joizdir. Bunday ko'rinishdagi idishlar Baqtriyadagi Balx, Kobadiyon, Boldaytepa, Talashkan, Qiziltepa, So'g'diyonadagi Afrosiyob, Xo'ja Bo'ston, Uzunqir, Sarmish, Xorazmdagi Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Ding'ilja, Marg'iyodagi YOzdepa va Govurqal'alardan topib o'rganilgan. Metallarni badiiy jihatdan qayta ishlash uslublari yuqori darajada bo'lganligi haqida Amudaryo xazinasini buyumlari hamda «yovvoyi skif uslubi» ga oid yodgorliklar qimmatli ma'lumotlar beradi. Kam sonli bo'lsa-da, hunarmandchilikning boshqa turlari – to'qimachilik, toshga ishlov berish, suyakni qayta ishlashga oid bo'lgan topilmalar topib o'rganilgan.

O'troq dehqonchilik va ko'chmanchi chorvador turmush tarzining yonmayon yoki birgalikda kechishi bilan bog'liq mil.avv. I ming yillik O'rta Osiyo uchun xos bo'lgan mehnat taqsimoti – savdo-sotiqning rivojlanishiga olib kelgan hamda mahsulot xususiyatiga ega bo'lgan hunarmandchilik ishlab chiqarishning rivojlanishiga turtki bo'ldi. Ko'pgina davlatlarning ulkan Ahamoniylar saltanati tarkibiga kirishi, avvalo, tashqi savdoning taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatdi. Ammo,

Ahamoniylar davri O'rta Osiyoga keltirilgan yoki bu hududlardan olib chiqilgan mahsulotlar haqida juda kam ma'lumotlar saqlangan. SHunga qaramasdan, Kichik Osiyodagi Efes shahridan Baqtriyaga, undan Hindistonga ketuvchi yo'l haqidagi ma'lumotlar O'rta Osiyoning Ahamoniylar davlatining g'arbiy viloyatlari bilan savdo aloqalari olib borganligi tasdiqlaydi. So'g'diyonadan va ayniqsa Baqtriyadan topilgan tangalarga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, mil.avv. VI-IV asrlar O'rta Osiyoga nafaqat markaziy ahamoniylar hokimiyati hukmdorlari zarb etgan tangalar balki, Kichik Osiyo va yunon tangalari ham muomalada bo'lgan.

Manzilgohlar va me'morchilik. O'tgan asrning 30-yillarida Ahamoniylar davri madaniy qatlamlari faqat Janubiy Tojikiston hududlaridagina ma'lum edi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng mil.avv. VI-IV asrlarga oid yodgorliklar ko'pgina hududlarda aniqlanib, tadqiqotlar ko'lami kengaydi. Hozirgi kunda bu davrga oid manzilgohlar nafaqat Janubiy Turkmaniston, balki SHimoliy va Janubiy Baqtriyadan, So'g'diyonadan, Parfiya va Marg'iyonadan, Xorazmdan, CHoch va Farg'onadan topib o'rganilgan bo'lsa, Farg'onadan, Oloydan, SHarqiy Pomirdan hamda Orolbo'yidan ko'mish marosimiga oid yodgorliklar topib tekshirilgan.

Bu davrga oid manzilgoh va ko'hna shaharlar me'morchiligi Janubiy Turkmanistonda nisbatan ko'proq o'rganilgan. Bu hududlardagi eng yirik ko'hna shahar Marvdagi Govurqal'a hisoblanadi. Govurqala o'lchamlarining yig'indisi 7,5 km. ga teng. Ahamoniylar davri Marvning markazi Govurqala shimoliy tomonining markazida joylashgan Erkqala istehkomi bo'lgan. Mil.avv. I ming yillik o'rtalarida ushbu istehkom baland loy devor bilan o'rab olinadi. Erkqal'aning markazida yirik me'moriy inshootlar – hukmdor saroyi va diniy majmua qad ko'taradi. Istehkom xom g'ishtdan bunyod etilgan mustahkam poydevor ustiga qurilib, yagona darvozasi shahar tomonga qaratilgan.

Marv vohasining qadimgi markazida Ahamoniylar davriga oid YOzdepa manzilgohi ochib o'rganilgan. YOzdepa birmuncha ilgariroq davrda paydo bo'lgan bo'lib, mil.avv. I ming yillik o'rtalarida o'zining avvalgi harbiy-ma'muriy ahamiyatini yo'qota boshlaydi. Ammo, YOzdepa manzilgohi butunlay yo'qolib ketmaydi va qazishmalar natijasida bu erdan to'g'ri burchakli g'ishtlardan qad ko'targan devorlar, inshootlar qoldiqlari aniqlangan.

Kopetdog'ning tog' oldi hududlaridan mil.avv. VI-IV asrlarga oid yirik ko'hna shahar Elkendepe xarobalari ochib o'rganilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, Elkendepe SHimoliy Parfiyaning harbiy-ma'muriy markazi bo'lib, bu erga Ahamoniylar podsholari kelib turgan. Ko'hna shahar noto'g'ri aylana shaklida bunyod etilgan bo'lib, uzunligi 500 metr, eni 300 metrga yaqin. SHahar o'rnidagi dastlabki manzilgoh to'g'ri burchakli yirik g'ishtlardan qad ko'targan mustahkam devor bilan o'rab olingan. Markazda istehkom qad ko'targan.

Xorazm ekspeditsiyasining say'i-harakatlari tufayli qadimgi Xorazm hududlarida ham Ahamoniylar davri yodgorliklari aniqlangan. Ulardan biri – satrapning qurib bitkazilmagan saroyi Qal'aliqir I hisoblanadi. YAna bir bu davrga oid ko'hna shahar Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Ko'zaliqir bo'lib, u tabiiy tepalik ustida joylashgan. Uning maksimal uzunligi 1000 metr, eni esa 500 metrdan ziyodroqdir. Qazishmalar natijalariga ko'ra, ko'hna shahar ikki qator

devor bilan o‘rab olinib, tashqi devor minoralar bilan mustahkamlangan. Ichki devor esa turli qurilishlarga tutashib turgan.

O‘ng qirg‘oq Xorazmdagi Ahamoniylar davriga oid yana bir yodgorlik Ding‘ilja yaqinidagi manzilgoh hisoblanadi. Qazishmalar natijasida bu erdan 2600kv. m. maydonga ega bo‘lgan ko‘p xonali katta bino ochib o‘rganilgan. Binodan turar-joy, xo‘jalik ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan 17 ta xona aniqlangan. Devor to‘g‘ri burchakli va to‘rtburchak yirik g‘ishtlardan bunyod etilgan. Bino qurilishlari mil.avv. V asr oxiri - IV asrning birinchi yarmi bilan sanalangan.

So‘g‘diyonaning yirik madaniy markazi va poytaxti bo‘lgan Afrosiyob ko‘hna shahri bu davrd ayniqsa gullab-yashnadi. Bu davrga kelib umumiy maydoni 219 gektar bo‘lgan Afrosiyob markaziy va yirik shahar sifatida ancha rivojlanib, bu erda shahar hayotining rivojlanishi So‘g‘diyona va butun O‘rta Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy haytning yuksalishi hamda inqirozi bilan muvofiq tarzda kechgan. Ahamoniylar daridagi Samarqand So‘g‘di xo‘jalik hayoti va madaniy taraqqiyoti haqida Lolazor, Laylaqo‘y tepa, Ko‘ktepa, To‘rtko‘ltepa kabi yodgorliklardan topilgan topilmalar ham qimmatli ma’lumotlar beradi. Bu topilmalarga qarab (jangovar va mehnat qurollari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, taqinchoqlar, qurilish uslubi va hokazo) Samarqand va uning atroflaridagi hududlarda mil.avv. I ming yillikning o‘rtalarida yashagan aholi xo‘jalikning dehqonchilik, chorvachilik, uy hunarmandchiligi va ixtisoslashgan hunarmandchilik turlarini anchagina rivojlantirganlar degan xulosa chiqarish mumkin.

Buxoro vohasidagi Xo‘ja Bo‘ston, Konimex, Qumrabod, Arabon, CHordara, Quzmontepa kabi o‘nlab ko‘hna shahar va manzilgohlar Ahamoniylar davriga oiddir. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, ular yirik etno-madaniy viloyatning uncha katta bo‘lmagan tumanlari bo‘lib, bu hududlarda mil.avv. VI-IV asrlarda umumiy ko‘rinishi bir xil bo‘lgan dehqonchilik madaniyati shakllanadi. Topilgan topilmalarning nihoyatda o‘xshashligi shundan dalolat beradi.

Keyingi yillarda Buxoro shahri va uning atroflarida ko‘pgina arxeologik tadqiqotlar olib borildi. Bu tadqiqotlar natijalariga qaraganda, mil.avv. I ming yillikning o‘rtalarida Zarafshonning yirik bir irmog‘i Buxoro shahari hududlaridan oqib o‘tib, uning o‘ng va chap qirg‘oqida shaharga asos solinadi. Yana shu narsa ham aniqlandiki, bu davrda ark hududi paxsa devor bilan o‘rab olinadi. Buxoro atroflaridan esa bu davrga oid qal’alar va qo‘rg‘onlar ham ochilganki, ular atrof qishloqlarni tashkil etgan. Tadqiqotlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Buxoro – vohadagi urbanistik jarayonlarning markazi bo‘libgina qolmasdan, geografik nuqtai nazardan ham vohaning markazida joylashib, viloyat markazi vasifasini bajargan.

Qashqadaryo vohasi mil.avv. VI-IV asrlar yodgorliklari So‘g‘diyonaning boshqa hududlariga nisbatan yaxshiroq o‘rganilgan. Vohadagi ko‘hna shaharlardan biri Erqo‘rg‘on mil.avv. VIII-VII asrlarda shakllanadi va Ahamoniylar davriga kelganda hududlari ancha kengayib, to‘rtburchak shaklda devorlar bilan o‘rab olinadi. Undan tashqari bu davrga kelib ko‘hna shahar atrofida alohida qishloq manzilgohlari paydo bo‘ladi. Bu davrda dehqonchilik vohalari atroflarining

o'zlashtirilishi shaharlar bilan bog'liq bo'lib, o'zlashtirilgan hududlar shaharlarga vositachi yoki tayanch vazifani bajargan. Bunday kichik qishloqlarning bir qismi shahar aholisining shahar tashqarisidagi erlari bo'lgan bo'lishi ham mumkin. Mil.avv. VI-V asrlar voha va shahar yagona jamoadan iborat bo'lib yaxlit So'g'd o'lka – satrapiyasi tashkil etgan bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda Tojikiston qadimiyati bilan shug'ullanuvchi olimlar tomonidan Sirdaryo o'rta oqimining chap qirg'og'i hududlaridagi Xo'jand va uning va troflaridan (o'rta asrlardagi Ustrushona) mil.avv. VI-IV asrlarga oid yodgorliklar ochib o'rganilgan. Xo'jand shahrini o'rgangan tadqiqotchilar ko'hna shahar istehkomining pastki qatlamlarini, xususan, umumiy maydoni 20 gektarga yaqin bo'lgan (shundan istehkom 1 gektarga yaqin) to'rtburchak shaklidagi shahar maydonini o'rab turgan qal'a devori qoldiqlarini mil.avv. VI-IV asrlarga oid deb hisoblaydilar. Bu davr madaniy qatlamlari SHirin, Mug'tepa (O'ratepa shahrida) va Nurtepa (O'ratepa shahridan shimolroqda) ko'hna shaharlardan ham aniqlangan.

Nurtepa ko'hna shahri baland tog' tepaligida joylashgan. N. Negmatov va boshqalarning fikricha, ko'hna shahar o'rnidagi manzilgoh mil.avv. VII asrda paydo bo'lgan. Mil.avv. VI-IV asrlarda esa Nurtepa umumiy maydoni 18 gektar bo'lgan paxsa va xom g'isht devorlardan qad ko'targan qal'a hamda himoya devorlari bo'lgan shahar hisoblanar edi. Bu erdan topilgan ko'plab topilmalarga qarab shunday xulosa chiqarish mumkinki, Nurtepa aholisi asosan dehqonchilik va hunarmandchilik ishlab chiqarish bilan shug'ullangan. Xo'jand va Nurtepa ko'hna shaharlari makedoniyalik Aleksandr yurishlari davrida tayanch nuqtalar bo'lgan bo'lishi mumkin.

Mil.avv. VII-VI asrlarda Baqtriya hududlarida himoya devorlari bilan o'rab olingan shaharlar shakllana boshlaydi. Oltindiriyor (Aorn), Baqtra, Qiziltepa kabilar bu hududlardagi yirik shaharlar edi. Ahamoniylar davri SHimoliy Baqtriya haqida to'g'ridan to'g'ri yozma manbalarda ma'lumotlar berilmasa ham arxeologik tadqiqotlar bu masalaga ko'pgina aniqliklar kiritadi. Tadqiqotchilarning fikricha, Baqtriya Kir II ning mil.avv. 539-530 yoki 547-539 yillardagi yurishlaridan so'ng Ahamoniylar davlatiga bo'ysuntiriladi. Ayrim tadqiqotchilar bu davrda Baqtriyaning shimoli-g'arbiy chegeralaridagi Temir darvoza atroflarida Sisimifr qal'asi bo'lgan deb hisoblaydilar. I. V. Pyankovning fikricha, bu erda Baqtriya va So'g'diyona o'rtasidagi chegarani belgilaydigan hamda katta yo'lni nazorat qilib turadigan punkt joylashgan bo'lishi mumkin. Ammo, bu taxminlar arxeologik tadqiqotlar bilan tasdiqlanmaydi. SHu bilan birga Amudaryodan kechuv joyida va bu kechuvga keluvchi yo'llar ustida mil.avv. I ming yillik o'rtalarida qal'alar (SHo'rtepa, Talashkan I, Termiz, Xirmontepa) bunyod etiladi. Bu jarayon Ahamoniylarning Baqtriyadan So'g'diyonaga o'tuvchi barcha yo'llarni qat'iy nazorat ostiga olganlaridan dalolat beradi.

Bu davrga kelib aholi punktlarining turli shakllari: o'troq dehqonchilik zodagonlarining mustahkamlangan qo'rg'onlari (Qizilcha), yirik manzilgohlar (Bandixon II), murakkab mudofaa-rejaviy tuzilishga ega qo'rg'onli shaharlar (Qiziltepa) paydo bo'ladi.

Bandixon II qal'a va qal'aning shimoli-sharqiy tomonida joylashgan mustahkamlanmagan manzilgohdan iborat. Manzilgohning janubi-sharqiy burchagida joylashgan qal'a (110x100 m) hamma tomonidan xandaq va paxsa devor bilan o'rab olingan bo'lib, burchaklari yon tomondan himoya qilingan va yarim aylana shaklidagi minoralari hamda uchburchak shinaklari mavjud. Qal'a ichidagi madaniy qatlam turli suyaklar, go'ng, sopol parchalari, qurilish izlari bo'lmagan kul qatlamlaridan iboratki, tadqiqotchilarning fikricha, bu er harbiy xavf tug'ilgan paytda aholi va chorva uchun boshpana vazifasini bajargan. Bandixon II uchun rejaning ma'lum zichligi, himoya tartibining murakkabligi (minorali devorlar, xandaqlar), manzilgoh barcha qismlarining bir vaqtda shakllanishi va rivojlanishi xosdir. Qandaydir vazifani bajarishi nuqtai nazaridan bu manzilgoh uncha katta bo'lmagan dehqonchilik vohasining ma'muriy markazi bo'lgan bo'lishi mumkin. Bandixon II himoya inshootlari murakkablashgan tartibi va qal'asining ichki tuzilishi bilan farqlangan holda, bronza davri Sopollitepa an'analarini (ikki qismli tuzilish) takrorlaydi.

Mil.avv. VI-IV asrlar Farg'ona va CHirchiq-Angren vohalarining Ahamoniylar davlati tarkibiga kirganligi haqida ma'lumotlar saqlanmagan. Ushbu hududlardagi bu davrga oid yodgorliklarning madaniy an'analari boshqa hududlarga nisbatan boshqacharoq kechgan. Bu davrga kelib CHirchiq-Angren vohasidagi Burgulik madaniyati inqirozga uchraydi. Bu madaniyat manzilgohlari yarim erto'la va xom g'isht qurilishlar bilan izohlanadi. Ayrim tadqiqotchilar Jo'nariq bo'yidagi SHoshtepani mil.avv. VI-IV asrlarga oid deb hisoblab, Burgulik madaniyatining so'nggi bosqichiga xos degan fikrni bildiradilar. Agar bu fikr to'g'ri bo'lsa, SHoshtepa ushbu hududlardagi dastlabki qadimgi dehqonchilik manzilgohidir.

Mil.avv. VI-IV asrlarga oid yodgorliklar Farg'ona vodiysidan nisbatan ko'proq aniqlagan bo'lib, ular manzilgohlar va mozor-qo'rg'onlardan iborat. Ular orasida nisbatan yaxshi o'rganilganlari Eylaton ko'hna shahri, Oqtom, Kungay va Niyozbotir hisoblanadi.

Eylaton ko'hna shahri xarobalari Andijon viloyati, Izboskan tumanidagi Iltoton qishlog'i yonida joylashgan. Mahalliy aholi orasida bu ko'hna shahar SHahri Xayber nomi bilan mashhurdir. Mil.avv. VI-IV asrlarga oid¹ bu ko'hna shahar nisbatan yaxshiroq o'rganilgan bo'lib, Eylaton madaniyati yodgorliklari vodiyning deyarli barcha hududlaridan aniqlangan. Eylaton ko'hna shahri ikki qismdan iborat. Ichki qism devorlar bilan o'ralgan, 20 gektardan iborat, lekin istehkomi yo'q. Tashqi qism, 200 gektardan iborat bo'lib bu hududda qurilishlar qurilmagan. Bu qism ham uyum-devorlar bilan o'rab olingan. Qazishmalar natijasida doimiy turar-joylar, xo'jalik xonalari, sopol idishlar, mehnat va jangovar qurollar, taqinchoqlar topib o'rganilgan. Ushbu topilmalarga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, faqat Farg'onaning o'zida Eylatondan topilgan ashyoviy dalillarga davr jihatdan yaqin yodgorliklar SHo'rabashot, Simtepa va OzgorII lardir. SHo'rabashotdan olingan arxeologik ashyolarning asosiy xususiyati bu erda

¹ Айрим тадқиқотчилар Эйлатон маданиятини мил.авв. VII-VI асрларга оид деб ҳисоблайдилар. Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. 1962, № 118; Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. М., 1978.

och rangli sopol idishlarning qizil rangli sopol idishlar bilan bir majmuada uchrashi hisoblanadi. SHuningdek, SHo‘rabashotda ko‘za va qadahlar ham uchraydi. Undan tashqari SHo‘rabashot ko‘hna shahri tuzilishi ham Eylaton ko‘hna shahri tuzilishiga o‘xshaydi. SHundan xulosa chiqargan S. Qudratov SHo‘rabashot ko‘xna shahrining bir qismini mil.avv. III-II asrlar bilan belgilash lozim degan taklifni ilgari suradi.

Bu davr vodiydagi dehqonchilik madaniyati mozor-qo‘rg‘onlar topilmalari bilan bevosita bog‘liqlikdir. SHunday qo‘rg‘onlardan biri Oqtom Farg‘onadan 9 km janubda joylashgan. Bu erdan 31 ta qabr ochib o‘rganilgan. Topilgan topishmalarga qarab Oqtom qabilalarining katta ko‘pchiligi dehqonchilik bilan shug‘ullangan degan fikrlar ham bildirilgan. Oqtom qabilalarining dehqonchilik bilan shug‘ullanishga o‘tishi quyidagi jarayonlarga asos bo‘lgan bo‘lishi mumkin: Farg‘ona sharoitida doimiy manzilgohlar qurilishi va bu manzilgohlarda sobiq chorvadorlarning xom g‘isht me‘morchiligi; o‘troq dehqonchilik aholisi ustidan sak-chorvador aholisining siyosiy ustunlik qilishi; Farg‘onada dastlabki davlat uyushmalarining paydo bo‘lishi va ma‘muriy markazlarning shakllanishi hamda bularda ham siyosiy ustunlik. SHuningdek, harbiy harakatlar paytida asir olingan qullarning mavjudligi ko‘p sonli odamlarni, jumladan, tajribali mutaxassislarni yirik qurilish ishlariga jalb etish imkonini bergan.

Ushbu jarayonlarning barchasi Farg‘onada Eylatonga o‘xshash manzilgohlarning paydo bo‘lishi uchun zamin yaratgan bo‘lishi mumkin. Keyinroq esa, o‘troq dehqonchilik tumanlari chegarasida joylashgan bunday ma‘muriy markazlar asta-sekinlik bilan hunarmandchilik va savdo markaziga aylanadi. Ular ichida turli qurilishlar rivojlanib (Marhamat ko‘hna shahri misolida) shaharlarga aylanib boradi. G. Ivanovning fikricha, balki, zodagonlar va boshqaruv ma‘muriyati xizmatkor ahlining ko‘payishi asosida paydo bo‘ladi.

Xullas, Eylaton-Oqtom topidagi manzilgohlar va mozor-qo‘rg‘onlardagi topilmalardan xulosa chiqaradigan bo‘lsak, mil.avv. VI-IV asrlar Farg‘onada CHochda bo‘lgani kabi o‘troq dehqonchilik aholisi yashagan. Ammo, bu aholining madaniy an‘analari Baqtriya, So‘g‘d, Marg‘iyona va Xorazmnikiga nisbatan boshqaroq edi. Ushbu madaniyatning ildizlari mil.avv. II-I ming yillik boshlari bronza davri mahalliy Farg‘ona madaniyatiga borib taqaladi. Mil.avv. VI-IV asrlar Farg‘ona yodgorliklari esa qadimgi Farg‘ona mahalliy madaniyatining yangi bosqichi hisoblanadi.

Tasviriy san’at. Mil.avv. VI-IV asrlar O‘rta Osiyo san’ati haqida hozirgi kunda «Amudaryo xazinasi» (yoki «Oks xazinasi») dagi ayrim buyumlar, Taxtisangin ko‘hna shahri (Oks ibodatxonasi) ba’zi topilmalari, Pomir va Orolbo‘yi saklari mozor-qo‘rg‘onlaridagi bronza buyumlar hamda Farg‘ona sopollaridagi o‘ziga xos naqshlarga qarab fikr yuritishimiz mumkin.

1877 yilda Tojikistonning Kobadiyon bekligidagi aholi kanal qazish paytida tilla va kumush buyumlardan iborat xazina topib oladi. Ushbu xazina dastlab buxorolik savdogarlarga, keyin Hindistonga, so‘ngra esa Londondagi Britan muzeyiga borib tushadi. Tadqiqotchilarning fikricha, Angliyadagi ushbu xazinaning asosiy qismini haqiqatan ham SHimoliy Baqtriyadan topilgan topilmalar tashkil etadi. Undan tashqari, I. R. Pichikyan tadqiqotlariga ko‘ra,

«Amudaryo xazinasini» Panj daryosining Vaxsh daryosiga qo'yilish joyida joylashgan Taxtisangin ko'ha shahridagi Oks ibodatxonasi (mil.avv. IV asr) xazinasining bir qismidir.

«Amudaryo xazinasini» buyumlari orasida Ahamoniylargacha bo'lgan davr G'arbiy Eron ustalari mahsuloti bo'lgan buyumlar, Ahamoniylar podsholari va satraplariga tegishli buyumlar va tangalar, Aleksandr Makedonskiy yurishlariga qadar Kichik Osiyoda tayyorlangan buyumlar bor. SHu bilan birga tadqiqotchilar aynan mahalliy Baqtriya va skif-sibir qabilalari ustalarining asarlari ham borligini e'tirof etadilar.

Baqtriya san'atini izohlash uchun oltin plastinkalarga o'yib naqsh solingan tasvirlar ayniqsa qiziqarlidir. Xuddi shunday plastinkalar «Amudaryo xazinasini» dan 50 dan ziyod, Taxtisangindan esa 3 ta topilgan. Ularda kohinlar, harbiylar, savat ko'tarag sovg'achilar, gullar va qurollar shuningdek, ot va tuyalar tasviri tushirilgan. Plastinkalardagi tasvirlar turlicha. Tajribali ustalar tomonidan yuqori sifatda tayyorlangan plastinkalar bilan bir qatorda tasvirlar yomon tushirilgan va past sifatli asarlar ham uchraydi.

Etarli ma'lumotalar bo'lmaganligi tufayli O'rta Osiyoning boshqa hududlaridagi amaliy san'at haqida fikr yuritish qiyinroq. Mil.avv. VI-IV arlar So'g'dda badiiy san'at asarlari namunalari hozircha topilmagan. Qadimgi CHoch hududlaridan faqat bitta amaliy san'at namunasi – dastasi qush boshining naqshli tasviri bilan bezatilgan quyma bronza pichoq topilgan. Tadqiqotchilarning fikricha bu tasvir «skif-sibir uslubi» yodgorliklari doirasiga kiradi. Ushbu uslubdagi asarlar chorvador qabilalar yashagan O'rta Osiyoning sharqiy va shimoliy viloyatlarida va ularga tutash bo'lgan dehqonchilik tumanlarida tarqalgan edi. Bular Pomir va Orolbo'yi mozor-qo'rg'onlari qazishmalari paytida topilgan ot-ulov anjomlari, quyma bronza qozonlardagi tasvirlar, xanjar dastasidagi turli tasvirlar kabilardan iborat. Ushbu topilmalar O'rta Osiyo halqlarining ilgarigi davrlardagi madaniy an'alarini rivojlantirib, mil.avv. VI-IV asrlarda amaliy san'at borasida katta yutuqlarni qo'lga kiritganliklaridan dalolat beradi. Bu jarayonda o'zbek halqi ajdodlarining ham munosib hissasi bor.

Xullas, mil.avv. VI-IV asrlar O'rta Osiyo viloyatlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot rivojlanadi. Bu davrda Baqtriya yirik davlat bo'lib, fors podsholarining SHarqdagi yirik markazlaridan biri edi. So'nggi yillarda O'rta Osiyoning janubida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida Qadimgi Baqtriya hududidan o'ttizdan ziyod Ahamoniylar davriga oid yodgorliklar ochilgan. Ularning har birida o'zlashtirilgan maydonlar va sug'orish tartibidan tashqari turar joylar va xo'jalik, mehnat va harbiy qurollar, kulolchilik buyumlarining qoldiqlari mavjuddir. Bu davr Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Qalaimir, Kuchuktepa, Qizilcha, Bandixon kabi o'nlab yodgorliklardan dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qurollari – o'roqlar, ketmonlar, yorg'uchoq va dehqonchilik mahsulotlari qoldiqlarining topilishi dehqonchilikdan dalolat berib, dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslanganligini ko'rsatsa, me'morchilik madaniyati shaharsozlikning yuqori darajasini ifoda etadi.

O'rta Osiyo halqlari Ahamoniylar madaniyat yodgorliklari bunyod etilishida katta hissa qo'shdilar. Bu davrda O'rta Osiyo halqlari ilk marta zarb qilingan tanga

pullar bilan tanishdilar va muomala qildilar. Oʻrta Osiyo hududidan Ahamoniylar pul tartibiga oid oltin dariklar va boshqa tangalar topilgan. Ahamoniylar davrida koʻpgina sharq xalqlarining siyosiy birligi – butun jahon tarixida, iqtisodiy va madaniy rivojlanishida muhim davr boʻlib qoldi. Bu oʻrinda Oʻrta Osiyo hududidagi xalqlar va qabilalarning ham hissasi nihoyatda katta boʻldi.

6. Oʻzbekistonning antik davr davlatchiligi.

Aleksandr Makedonskiyning harbiy yurishlari va unga qarshi kurash. Davlat boshqaruvi.

Oʻtgan asrning 40-50 yillaridan boshlab mil.avv. IV – milodiy IV asrlar davri Oʻrta Osiyo tarixini oʻrganish jarayonida «antik», «antik davr» jummalari muomalaga kirgan edi. Ayrim tadqiqotchilar bu jummalarni faqat Gretsiya va Rim tarixiga nisbatan ishlatish lozim degan gʻoyani ilgari surgan boʻlishlariga qaramay, Oʻrta Osiyo qadimgi davri bilan shugʻullanuvchi tadqiqotchi olimlar-arxeologlar, tarixchilar, antropologlar, sanʼatshunoslar kabilarning koʻpchiligi bu atamani Oʻrta Osiyo tarixiga nisbatan ham ishlatish mumkin degan nuqtai nazar tarafdori boʻldilar.

Mil. avv. IV asrdan boshlab Oʻrta Osiyoning asosiy dehqonchilik vohalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning batamom yangi, faol yoʻliga oʻtdiki, bu rivojlanish milodiy III-IV asrlarda inqirozga uchray boshlaydi. SHaharsozlik madaniyati va sugʻorish tartibi, yozuv va pul muomalasi, moddiy va badiiy madaniyatga oid koʻp sonli va turli-tuman yodgorliklar aynan mana shu rivojlanish jarayonidan dalolat beradi. Taʼkidlash joizki, bu davr - qadimgi dunyo koʻpgina davlatlari jamiyati taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy va umummadaniy jabhalarida namoyon boʻlgan yangi bosqichi bilan izohlanadi. Bu yangi bosqich turli davlatlarda oʻziga xosligi bilan ajralib turadi. Undan tashqari, bu davr butun Qadimgi dunyo davlatlarini qamrab olgan jahon tarixidagi hodisalarning baʼzi belgi va xususiyatlari jihatdan bir-biriga oʻxshashligi jarayonlaridan biri edi. «**Antik**» jumlası evropa tillarida “antiquite”, “antigutiy, antique” qabilida ishlatilib, «**uzoq oʻtmish**», «**oʻtmish qadimiyat**», «**qadimgi**» deb tarjima qilinishi mumkin. Biz ushbu darslikda koʻpchilik olimlar tomonidan eʼtirof etilgan «antik» jumlasini qoʻllashni lozim topdik.

Ulkan Ahamoniylar saltanati oʻzining gʻarbga qilgan ekspansiyasi natijasida yunon davlatlari bilan toʻqnashadi va buning natijasida mil.avv. V asrning birinchi choragida yunon-fors urushlari boshlanadi. Mil.avv. V asr davomida betinim urushlar, saroydagi fitnalar, bosib olingan xalqlarning ozodlik uchun kurashlari Ahamoniylar davlatini ancha zaiflashtirib qoʻygan edi. Mil.avv. IV asrining oʻrtalaridan boshlab esa, Bolqon yarim orolidagi shahar-davlatlar kuchaya boshlaydi. Bu davrda Makedoniya podshosi Filipp II Bolqon yarim orolida oʻz mavqeini mustahkamlab olib Ahamoniylarga qarshi kurashga tayyorgarlik koʻra boshlaydi.

Filipp II oʻz davriga mos harbiy islohotlar oʻtkazib tartibli va yaxshi qurollangan qoʻshin tuzishga muvaffaq boʻldi. Mil.avv. 336 yilda Ahamoniylar davlatiga qarshi kurash boshlandi. Ammo, Filipp II ning oʻldirilishi tufayli bu

kurash to'xtab qoldi. O'sha yili taxtga Filipp II ning o'g'li 20 yoshli Aleksandr taxtga o'tirdi. U Ahamoniylarga qarshi urushga jiddiy kirishib Kichik Osiyodan Parmenion boshliq qo'shnlarni chaqirtirdi. Harbiy kengash tuzib quruqlikda va suvda harakat qilayotgan qo'shinlar oldiga aniq vazifalar qo'ydi.

Mil.avv. 334 yil mayida (Graniq daryosi yonida), 333 yil oktyabrida (Gavgamela, SHimoli-sharqiy Mesopotamiyada) bo'lgan janglarda fors qo'shinlari to'la mag'lubiyatga uchradi. SHundan so'ng Aleksandr uchun Ahamoniylar davlatining markazlariga yo'l ochilgan edi. Aleksandr dastavval Bobilni, so'ngra Suza, Persepol, Pasargada shaharlarini egallab fors podsholarining xazinalarini qo'lga kiritdi. So'nggi Ahamoniy hukmdori Doro III avval Midiyaga, keyin esa Baqtriyada qochib ketdi. Kursiy Rufning ma'lumotlariga ko'ra Baqtriyaga Doro III ga qarshi fitna uyushtirilib u o'ldiriladi va fitnaga boshchilik qilgan Bess o'zini Ahamoniylar podshosi deb e'lon qiladi. Ammo, Bess Aleksandrga harbiy qo'shnlarni qarshi qo'ya olmadi.

Mil.avv. 329 yilning bahoriga qadar Aleksandr Ariya, Drang'iyona, Araxosiya kabi viloyatlarni egallab Oks-Amudaryo bo'ylariga chiqib keladi. Arrian va Kursiy ma'lumotlariga ko'ra bu paytda daryo juda sersuv bo'lib, to'lib oqardi. Amudaryodan kechuv joyini tadqiqotchilar Kelif atroflari, CHushqago'zar, Termez atroflari va SHo'rob deb hisoblaydilar. Nima bo'lganda ham, Aleksandr qo'shinlari qoplarga somon-xashak to'ldirib, ular orqali besh kun davomida Amudaryodan kechib o'tganligi haqida yozma manbalarda ma'lumotlar saqlangan.

Aleksandr qo'shinlari daryodan o'tgach Bessni ta'qib etib «Sug'd viloyati Navtakaga» yo'l oladilar (Avval Ptolomey Lag boshchiligidagi ilg'or qism, keyin asosiy kuchlar). Sug'd erlarida Spitaman boshliq mahalliy sarkardalar Aleksandrni to'xtatib qolish maqsadida Bessni asir olib unga topshiradilar. Ammo, Aleksandrda harbiy yurishlarni to'xtatish niyati yo'q edi. Navtakadan so'ng yunon-makedon qo'shinlari Sug'diyonaning poytaxti Smarakandaga yurish qilib uni egallaydilar. Kursiy Ruf ma'lumotlariga ko'ra yunon-makedonlar «shaharda o'zlarining kichik gornizonlarini qoldirib, yaqin atrofdagi qishloqlarni yondirib va vayron etib», shimoli-sharqqa tomon harakat qila boshlaydilar. Jizzax va O'ratepa oralig'idagi tog'li hududlarda yunon-makedon qo'shinlari qattiq talofat ko'radilar. Aleksandrning o'zi ham og'ir yarador bo'ladi. SHunga qaramasdan tog'li hudud aholisini qiyinchilik bilan mag'lub etgan yunon-makedonlar dasht ko'chmanchilari saklar va sug'diylar o'rtasida chegara bo'lgan YAKsart-Sirdaryoga tomon harakat qiladilar.

YUnon-makedonlar YAKsart bo'yida to'xtab bu erdagi shaharlarga o'z harbiy qismlarini joylashtira boshladilar. Ko'p o'tmay bu shaharlar aholisi Aleksandrga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Daryoning o'ng qirg'og'idagi saklar ham o'z qo'shinlarini bir erga to'play boshlaydilar. Xuddi shu paytda Baqtriya va Sug'diyona hududlarida ham Aleksandrga qarshi qo'zg'olonlar boshlanib ketadi.

Aleksandr dastlab YAKsart bo'yida o'z mavqeini mustahkamlashga qaror qilib, bu erdagi qo'zg'olonlarni bostirdi. Sug'diyonada mil.avv. 329 yil ko'zida Spitaman boshchiligidagi qo'zg'olonni (Maroqandda) bostirish uchun sarkarda Farnux boshchiligidagi qo'shnlarni jo'natdi. O'zi asosiy kuchlar bilan saklar ustiga yurish qildi. Ammo, bu yurish muvafaqiyatsiz tugadi.

Farnux boshchiligidagi Maroqandaga jo'natilgan qo'shinlar Spitaman tomonidan mag'lubiyatga uchradi. Aleksandrning o'zi asosiy kuchlari bilan Sug'diyonaga qaytishga majbur bo'ldi. O'rta Osiyo hududlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar yunon-makedon zulmidan ozod bo'lishga qaratilgan bo'lib, Aleksandrning «varvar» larni osonlikcha bosib olmoqchi bo'lgan rejalarini puchga chiqardi.

Sug'diyonaning tog'li hududlaridagi bosqinchilar qadami etmagan joylarda qo'zg'olonchilar yashirinib olgan edilar. Sug'diyonaning deyarli barcha aholisi Spitaman tomonida bo'lib, uning g'alabalariga katta umid bog'lagan edilar. Aleksandr esa, mil.avv. 329-28 yillar qishlovini Baqtriyada (ba'zi manbalarda Navtakada deyiladi) o'tkazar ekan vaqtni behuda ketkazmadi. U bu erda Xorazm hukmdori Farasman bilan muzokaralar olib bordi. Natijada Aleksandrning Xorazmga yurish rejasi to'xtatildi (bunga Farasmanning «daryo ortidagi saklar davlati» hujumidan xavfsirashi hamda Aleksandrning yurishlarini to'xtatish harakatlari sabab qilib ko'rsatiladi).

Mil.avv. 328 yilning bahoridan yunon-makedonlarga qarshi kurash yana avj oldi. Mahalliy aholi yirik shaharlar, qal'alar, tog'li hududlarda kurashni davom ettirdilar. Ahvol jiddiylashganidan xavotirga tushgan Aleksandr 30 ming qo'shinini 5 guruhga bo'lib, bu guruhlariga ishonchli sarkardalar – Gefestion, Ptolemey Lag, Perdikka, Ken va Artabozlarni boshliq etib tayinladi.

YUnon-makedonlarning shafqatsiz urushlari natijasida ko'pgina mahalliy aholi qirilib ketdi. Qolganlari ham tog'li hududlarda kurashni davom ettirdilar. Bu o'rinda Spitamanning jasorati haqida to'xtalish joizdir. U doimo raqiblarining zaif joylarini izlar va ularga aynan o'sha joylardan zarbalar berar edi. Spitaman Sug'diy va baqtriyalik zodagonlar, hamda saklar bilan ittifoqlikda dushmanga qarshi kurashishga harakat qildi. Manbalarning ma'lumot berishicha mil.avv. 328 yilning oxirida Spitaman o'z vatandoshlari xiyonatining qurboni bo'ladi. Spitaman tajribali davlat arbobi va sarkarda bo'lib, u bosqinchilarni Ona – yurtidan haydab chiqarishi uchun imkoniyati bo'lgan barcha tadbirni ko'rdi, choralardan unumli foydalanishga harakat qildi. U mohir sarkarda bo'lib, dushmanning kichik hatosidan ham unumli foydalanar va uning zaif tomonlarini topishga harakat qilardi. Ammo, Aleksandr harbiy kuch-qudrati jihatdan Spitamandan ustun edi.

Spitaman halok bo'lganidan so'ng asosan tog' qal'alari qo'zg'olon o'choqlariga aylanadi. YOzma manbalarda eslatilgan «Sug'd qoyasi» (yoki «Arimaz qoyasi»), «Xorien qoyasi» shular jumlasidandir.

Aleksandr Makedonskiy mahalliy aholini kuch bilan engish nihoyatda og'ir ekanligini anglab etganidan so'ng turli yo'llar bilan ularga yaqinlashishga qaror qildi. Mahalliy xalq vakillariga nisbatan siyosatini tubdan o'zgartirdi. Xususan, zardushtiy qohinlariga birmuncha erkinliklar berib o'zi ham bu dinni qabul qildi. Qo'zg'olon boshliqlari Oksiart, Sisimitr, Xorien kabilarni avf etib, mol-mulklarini qaytarib berdi. Hatto, qo'zg'olonga qatnashganlarga mukofotlar tarqata boshladi. Mahalliy aholi bilan qarindoshlik munosabatlarini o'rnatib Oksiartning qizi go'zal Roksanaga (Rohshanak) uylandi. Natijada mahalliy zodagonlarning deyarli barchasi Aleksandr hokimiyatini tan olib uning xizmatiga o'tib ketdilar. Mil.avv.

327 yilning oxirida Sug‘diyonadagi qo‘zg‘olonning so‘nggi o‘choqlari ham bostirildi.

YUnon-makedon bosqinchilariga qarshi uch yil davomida kurash olib borar ekan, O‘rta Osiyo xalqlari mislsiz jasorat namunalarini ko‘rsatdilar. Ular yunonlar o‘ylaganidek, «varvarlar» va madaniyatdan orqaga qolgan emas, balki o‘z davrining yuksak harbiy san‘ati va madaniyatiga ega ekanliklarini namoyish etdilar. Aleksandr qo‘shinlari butun SHarq davlatlarini o‘zlariga bo‘ysundirganlarida Sug‘diyona va Baqtriyadagi kabi qattiq qarshilikka uchramagan edilar. Bu holni Aleksandr tarixini yozgan ko‘pgina qadimgi davr tarixchilari ham e‘tirof etadilar.

O‘zbekiston hududlarida yashagan mahalliy aholi o‘z ozodligi va mustaqilligi yo‘lida bir tan-bir jon bo‘lib harakat qilganlar. Ammo, kuchlar nisbati va harbiy texnikaning teng emasligi ko‘p hollarda bosqinchilar ustunligini ta‘minlagan. SHunga qaramasdan bunday holatlar davlatchilik tarixida muhim iz qoldirgan.

SHunday qilib Xorazm, CHoch (Toshkent vohasi), Farg‘ona va saklar yurti Aleksandrning mustaqil bo‘lib qoladi. Sug‘diyona, Baqtriya, Marg‘iyona va Parfiya Aleksandrning davlatiga qo‘shilib, keyinchalik ularning hududida ayrim yunon-makedon davlatlari vujudga keladi.

Aleksandr bosib olgan hududlarda uning boshqaruv faoliyati dastlab Gretsiyaning ayrim demokratik an‘analariga (harbiy yo‘dboshchilar kengashi, qo‘shinlar yig‘ini) asoslangan edi. Qo‘shinlar yig‘inida sud ishlari ko‘rib chiqilib, jinoyat va jazo masalalari qat‘iy muhokama qilingan. Jinoyat turlari ichida eng og‘irlari-podshoga qarshi fitna, xiyonat, isyonga da‘vat etish hisoblanib, ushbu harkatlar uchun yagona jazo – o‘lim jazosi belgilangan. Qatl etish haqidagi qaror qo‘shinlar yig‘inida qabul qilingan. SHarqqa qilgan yurishlari tugaganidan so‘ng Aleksandr bu hududlarda barpo etgan o‘z saltanatida Ahamoniylar davlat boshqaruvidagi idora-tartib usullarini o‘zgartirmagan. YA‘ni, satraplik boshqaruvi va soliqlar yig‘ib olish tizimi o‘zining ilgarigi ahamiyatini saqlab qolgan.

O‘rta Osiyoda istilo etilgan viloyatlar va shaharlarni boshqarish uchun yunon-makedon sarkardalari bilan birga mahalliy hokimlar ham jalb etilgan. YOzma manbalarning ma‘lumot berishicha, Aleksandr davrida mahalliy aholi vakillaridan Fratafarn-Girkaniyada, Artaboz-Baqtriyada, Oksiart va Xorien-Sug‘diyona viloyatlariga hokimlik qilganlar. Mil.avv. 325 yilda Oksiart qo‘l ostiga Paropamis-Hindiqush viloyati topshiriladi.

Mil.avv. 325-324 yillarda makedonlar yaroq-aslahalari bilan qurollangan mahalliy aholi qo‘shinlari yunon-makedon armiyasi safiga jalb etiladi. Aleksandr mahalliy hokimiyat vakillariga nisbatan maqsadli siyosat olib borgan. Mil. avv 324 yilda Suza shahrida o‘n mingta yunon-makedon askarlari mahalliy ayollarga uylanadilar. Aleksandrning o‘zi va sarkarda Gefestion Doro III ning qizlarini hamda sarkarda Salavka Spitamanning qizi Apamani xotinlikka oladilar.

A. Sagdullaevning fikricha, bunday yondoshuv aniq siyosiy maqsad – yangi davlatchilik barpo etish g‘oyasi bilan bog‘langan edi. Bu davlat nafaqat turli halqlarning siyosiy birlashmasi bo‘libgina qolmay, balki uning kelajakda

makedonlar va SHarq zodagonlari qon-qarindoshligi vorisligiga tayangan davlatga aylanishi rejalashtirilgan edi.

Ko'plab xalqlar va mamlakatlarni birlashtirib yagona davlat barpo etish g'oyasi, insonlarni umumiy ong va yagona tafakkurga bo'ysundirish g'oyasi yangilik emas edi. Bunday g'oyani qadimgi fors podsholari ham o'z oldilariga maqsad qilib qo'yganlar va oqibatda mil.avv. 490 yilda yunon-fors urushlari boshlangan.

Aleksandrning harbiy yurishlaridan so'ng SHarq va G'arb o'rtasidagi keng savdo-sotiq va madaniy aloqalar rivojlana boshladi. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning o'zgarishi natijasida mahalliy va yunon madaniyatining qo'shilish jarayoni boshlanadi. Bu jarayonning ta'sirini moddiy madaniyatning rivojlanishida, qurilish va me'morchilik, kulolchilik va tasviriy san'at, yangi yozuvlarning tarqalishi, tangashunoslik hamda diniy e'tiqodlarda ko'rish mumkin. YUnonlar o'z navbatida qadimgi SHarqning juda ko'plab madaniy yutuqlarini qabul qiladilar hamda mahalliy aholi madaniyatiga ham ta'sir o'tkazadilar. Aleksandr davridan boshlab, bir necha asrlar davomida, SHarqning siyosiy tarixi (davlat tizimi, boshqaruv usullari, qonunlar va huquq) da turli an'analarning qo'shib rivojlanganligini ko'zatishimiz mumkin.

Xullas, Aleksandr Makedonskiyning mil.avv.334-324 yillardagi harbiy yurishlari natijasida Bolqon yarim oroli, Egey dengizi orollari, Kichik Osiyo, Misr, Old va O'rta Osiyo, Hind daryosining yuqori oqimigacha bo'lgan hududni qamrab oluvchi ulkan davlat toshkil topdi. YUnon-makedonlarning 330-327 yillardagi O'rta Osiyoga bosqinchilik yurishlariga qaramasdan o'sha davrda bu hududlarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida muhim o'zgarishlar bo'lib o'tdi. O'rta Osiyoga Ellin (Ellada, Bolqon yarim oroli) madaniyati kirib keldi. O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari yirik ellinistik davlatlar tarkibiga kirib, bu viloyatlarda yangi siyosiy-ma'muriy tartib joriy etildi. Bu tartib O'rta Osiyoda madaniy, iqtisodiy, tovar-pul munosabatlarining rivojiga turtki bo'ldi. Mahalliy va ellin madaniyatining uyg'unlashuvi bo'lib o'tdi.

Salavkiylar davlati.

Mil.avv. 323 yilda Aleksandr Bobilda to'satdan vafot etdi. Uning vafot etishi bilanoq davlatdagi markazdan qochuvchi kuchlarning harakatlari faollashuvi natijasida Aleksandr tuzgan davlat parchalanib uning o'rniga nisbatan barqarorroq bo'lgan davlat uyushmalari paydo bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, Aleksandr davlatining parchalanishi va uning xarobalarida yangi davlatlar tizimining paydo bo'lishi tinchlik yo'li bilan emas balki, Aleksandrning Makedonskiyning yaqin sarkardalari – diadoxlar o'rtasidagi tinimsiz urushlar tufayli bo'lib o'tdi. Diadoxlar o'rtasida 40 yildan ziyodroq davom etgan jangu-jadallar natijasida Aleksandr mulklari bo'lib olinadi.

Bu paytda yunonlar va makedonlar O'rta Osiyoda hokimiyatni boshqaruvchi qatlamlarini tashkil etar edilar. Aleksandr vafotiga qadar Barqtriya va So'g'diyona satrapi asli makedonlardan bo'lgan Filipp edi. Undan keyin esa bu hududlar asli Kipr orolidan bo'lgan yunon Stasanor qo'l ostiga o'tadi. Bu paytda ikki diadox –

Evmen va Antigon Aleksandr davlatining asosiy erlarini qo'lg'a kiritish uchun o'zaro kurashayotgan edilar. Filippning katta qo'shinlari bilan yordam bergani tufayli Antigon Aleksandr davlatining katta qismiga hukmronlik o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. Ammo, uning bu hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi.

Aleksandr Makedonskiy mulklariga egalik qilish shu bilan yakunlandiki, mil.avv. 306 yilda nisbatan kuchli bo'lgan diadoxlar – Antigon Birko'zli (Odnoglaziy), Demetriy Poliorket, Ptolomey Lag, Lazimax, Salavka, Kassandrlar o'zlarini podsho deb e'lon qildilar hamda bu bilan Aleksandr davlati xarobalarida o'z davlatlarini barpo etishni ma'lum qildilar. SHu tariqa tarix sahnasida G'arb va SHarq an'alarini uyg'unlashtirgan ellinistik davlatlar paydo bo'ldi. Ana shunday yirik davlatlardan biri-Salavkiylar davlati edi.

O'zining eng gullab – yashnagan davrida bu davlat ilgari Aleksandr saltanatiga kirgan katta hududlarni egallab, g'arbda Egey dengizidan SHarqda Hind subkontinentigacha cho'zilgan hamda Kichik Osiyoning janubiy qismini, Suriya, SHimoliy Mesopotamiya, Bobil, Eron, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari va Afg'onistonning katta qismini o'z ichiga olgan edi. Bu ulkan davlatning asoschisi – dastavval Aleksandrning tansoqchisi, keyinroq yirik sarkardasi bo'lgan Salavka edi.

YUnon tarixchisi Pompey Trogning yozishicha, «Salavka ba'zi bir o'lkalarni muzokaralar yo'li bilan egalladi, ammo Baqtriya, Parfiya, Sug'd erlarida u qattiq qarshilikka uchradi va og'ir janglar olib borishiga to'g'ri keldi». Bu ma'lumotni qadimgi tarixchi Arrian ham tasdiqlaydi. YA'ni u shunday xabar beradi: «Salavka I baqtriyaliklar, Sug'diylar, parfiyaliklar va girkaniyaliklar bilan ko'p urushlar olib borgach, ular erlariga hukmronlik qila boshladi». Tadqiqotchilarning fikricha, O'rta Osiyo erlarining Salavka tomonidan bosib olinishi mil.avv. 306-301 yillarga to'g'ri keladi.

Ammo, Hindistondagi harbiy-siyosiy vaziyat tufayli bu hududlardagi yurishlar Salavkiylar foydasiga hal bo'lmadi. Mil.avv.IV asrning oxirlarida bu erdagi CHandragupta asos solgan kuchli Maurya davlati Salavkaga qattiq qarshilik ko'rsatganligi sababli Salavka sulh tuzishga mavjudd bo'ldi.

Uning Hindistondagi mag'lubiyati salavkiylarning O'rta Osiyodagi noiblari ahvoliga sezilarni darajada salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu holat bu erda salavkiylarga qarshi kurash kuchayishiga sabab bo'ldi. Mahalliy o'troq va ko'chmanchi aholining ko'p sonli qo'zg'olonlari bu kurashlardan dalolat berdi. Ular salavkiylarning tayanch nuqtalari bo'lgan Marg'iyonadagi Aleksandriya (Mari atroflari) va Aleksandr Esxata (CHekkadagi Aleksandriya, Xo'jand atroflari)ni vayron etadilar. Tadqiqotchilarning fikricha, bu kurashlar natijasida yirik etnik ko'chishlar bo'lib o'tgan bo'lishi mumkin. Xullas, salavkiylar hokimiyatni egallagan paytdayoq ularning O'rta Osiyodagi ahvoli tahlikali edi. Aynan shu sababli O'rta Osiyo viloyatlari erlaridan mahrum bo'lishidan qo'rqib ketgan Salavka I o'z vorisi Antiox I boshchiligidagi SHarqiy noiblik (satraplik)larni ta'sis etgan edi.

Mil.avv.293 yilda Salavka I o'g'li Antiox Ini SHarqiy satrapliklarga, ya'ni, O'rta Osiyo viloyatlariga o'zining noibi etib tayinlaydi. Antiox I vayron etilgan qal'alarni tikladi, yirik va qalin devor (Marg'iyona devori) bunyod etdi,

qo'zg'olonlarni bostirdi. U salavkiylar qudratini namoyish etish maqsadida atrof o'troq va ko'chmanchi aholi ustiga harbiy yurishlar uyushtirdi. Antiox I tomonidan o'tkazilgan bir qancha harbiy-siyosiy va diplomatik tadbirlar tufayli O'rta Osiyodagi salakiylarga qarshi harakatlar bostirildi.

O'rta Osiyo viloyatlari salavkiylar davlati siyosiy tarixida etakchi o'rinlardan birinchi egallaydi. O'zining uzoq yillik hukmronligi davrida (mil.avv.293-261 yy.) Antiox I G'arbga qilgan ko'pgina yurishlari bilan shuhrat qozondi. U o'z davlatining sharqiga, jumladan O'rta Osiyo erlariga kam e'tibor qaratdi. Bu paytda O'rta Osiyo viloyatlarida iqtisodiy o'zgarishlar yuz berdi. Ancha tinch hayot boshlanib qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq, anchagina rivojlanadi. Salavkiylar davlati markazidan chetda bo'lishiga qaramay, O'rta Osiyo viloyatlari ular davlatining eng muhim qismi edi. O'rta Osiyo harbiy-strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, salavkiylar bu hudud bo'ylab o'tgan savdo yo'llari bo'yida shaharlar va qishloqlar qurdirib ularda hunarmandchilik, o'zaro almashinuv va savdo-sotiqni rivojlantirganlari bejiz emas edi.

Salavka I va Antiox I (mil.avv. 281-261 yillar mustaqil) hukmronligi davrida Salavkiylar davlati siyosatining asosiy yo'nalishlari shakllanadi. Salavkiylar uchta mintaqada – Janubiy Suriya, Kichik Osiyo va SHarqda faol tashqi siyosat olib borishga majbur bo'lgan edilar. Janubiy Suriya va Kichik Osiyo uchun Ptolemeylar (Ptolomey Lag asos solgan O'rta er dengizining sharqidagi davlat sulolasi) bilan tinimsiz urushlar bo'lib turgan. Chunki bu hududlarda muhim savdo yo'llari tugab, gullab-yashnagan port-shaharlar mavjud edi. Kichik Osiyoning yunon shaharlari ham muhim ahamiyatga ega edi.

SHarqiy viloyatlarda xususan, O'rta Osiyodagi ahvol birmuncha murakkabroq vaziyatda edi. Birinchidan, bu hudud boshqaruv markazlaridan ancha uzoqda joylashgan bo'lib, bu viloyatlar bilan aloqa qilishda qiyinchiliklar mavjud edi. Ikkinchidan, Salavkiylar davlatining chegaralarida joylashgan ko'chmanchilarning doimiy xavfi mavjud edi. Mil.avv. III asrdan boshlab ko'chmanchilarning ko'chishlari boshlanishi natijasida chegaralardagi bu xavf yanada kuchayadi.

Salavkiylar davlatida ichki siyosiy boshqaruv masalalari ham ancha murakkab edi (monarxiya). Katta hududlarni qamrab olgan bu davlatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va jamiyat siyosiy tashkiloti turlicha bo'lgan ko'plab viloyatlar mavjud bo'lib, bu holat ushbu kuchlarni yagona davlatga birlashtirib turishni ancha qiyinlashtirar edi. Bu davlatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri u faqat harbiy yurishlar natijasida, kuch ishlatish yo'li bilan paydo bo'lgan edi. SHuning uchun ham davlatning asosiy vazifalaridan biri qaram etilgan xalqlarni zo'ravonlik bilan ushlab turish yoki birlashtirib turish edi. SHarq xalqlari mahalliy zodagonlaridan bir qismi yoki ayrimlari boshqaruv tizimiga jalb etilgan bo'lsa-da, asosiy boshqaruvchilar makedonlar va yunonlardan iborat bo'lgan.

Salavkiylar sulolasida davlat boshlig'i podsho bo'lib, uning hokimiyati mutlaq edi. Podsho bir vaqtning o'zida fuqarolar ma'muriyati oliy boshlig'i, qo'shinlarning bosh qo'mondoni, oliy sudya va hatto, bosh qonun chiqaruvchi vazifalarini bajargan. Manbalarning ma'lumot berishicha, sulola asoschisi Salavka I, «Podsho tomonidan buyurilgan barcha narsalar doimo adolatlidir», degan

tamoyilga qat'iy amal qilgan. Salavkiylar sulolasi podsholari qo'yidagi ikkita huquqiy asosga ega edilar: 1. Bosib olish huquqi. 2. Hokimiyatni otadan bolaga meros qoldirish huquqi. Ko'p hollarda salavkiylar podsholari ilohiylashtirilgan. Masalan, tangashunoslik ma'lumotlari Soter-Qutqaruvchi, Dikayos-Adolatparvar, Everget-Ezgulik kabi podsholar bo'lganligini tasdiqlaydi.

Davlatning nihoyatda katta hududlarni qamrab olganligi ayrim hollarda ma'muriy nazoratning susayib ketishiga olib kelgan. Manbalarning guvohlik berishicha, bir nechta mahalliy siyosiy uyushmalar (alohida qabilalar, yunon polislari, ibodatxona jamoalari, mahalliy sulolalar) ichki ishlarda mustaqil siyosat olib borishga harakat qilganlar.

O'z davrida salavkiylar hukmdorlari shaharsozlik bilan faol shug'ullanganlar va keyinchalik "Salavkiya" deb atalgan shahar markazlariga asos solganlar. Markaz sulola vakillaridan birining nomi bilan atalgan hollarda unga polis huquqi (to'liq mustaqil bo'lmagan) berilgan. Bunday shaharlar ma'muriy nazorat ostiga olingan. SHuningdek, bu shaharlarda yunon aholisi jamlanishi lozim edi. Salavkiylarning shaharsozlik faoliyati haqida Pliniy, Strabon, Ammian Marsellin kabi antik davr mualliflari ma'lumotlar beradilar. Bu ma'lumotlarga ko'ra, Marg'iyona Antioxiyasi, Skifiyadagi Antioxiya, Tarmat Antioxiyasi (Termiz bo'lishi mumkin), Oyxonim kabilar polis huquqiga ega bo'lgan. Salavkiylar davlatida shaharlarga tobe qishloqlar o'zining jamoa tuzilishini saqlab qolgan bo'lib, ularning tobeligi jamoaviy xususiyatga ega bo'lgan va ular polis hududiga kiritilmagan.

Manbalarning ma'lumot berishicha, Salavka I Ptolomeylar bilan hokimiyat talashib SHarqiy hududlar va Kichik Osiyo uchun kurash olib borish jarayonidayoq o'z hokimiyatida boshqaruv tartibini joriy eta boshlagan edi. U Aleksandr an'analarga sodiq qolganligini ko'rsatish maqsadida satrapiyalarni yirik viloyat uyushmalari sifatida saqlab qoldi. Tangashunoslik ma'lumotlariga qaraganda, Salavka I davlati Ahamoniylar va Aleksandr davlatiga nisbatan ancha kichik bo'lib, hokimiyat 27-28 ta satrapiyaga bo'lingan.

Har qaysi satrapiyani podsho tomonidan tayinlanib qo'yilgan satrap yoki strateg mansabidagi shaxs boshqargan. Fors satraplaridan farq qilgan holda ular ham ma'muriy, ham harbiy boshqaruvni qo'lga olganlar. Satrap-strateg ma'muriy boshqaruvda eng yaqin odamlaridan o'ziga yordamchi tanlagan. Bu yordamchi soliq yig'uvchilar faoliyati, ichki va tashqi savdo, xo'jalik hayotini nazorat qilib borgan.

Tarixiy manbalarda salavkiylar satrap-strateglari yunoncha nomda (Stratonik, Aleksandr, Gieraks, Antiox va boshqalar) tilga olinadi. Demak, salavkiylar hukmdorlari asosan yunonlardan va ayrim hollarda ellinlashgan mahalliy zodagonlardan tayinlangan. Tadqiqotchilarning fikricha, O'rta Osiyoda yunon hokimlari va ular atrofida to'plangan yunon zodagonlari bilan birga mahalliy zodagonlar ham hokimlik qilar edilar. Salavkiylar hokimiyati O'rta Osiyodagi harbiy punktlarda (katoykiyalar) joylashgan harbiy kuchlarga tayangan edi.

Salavkiylar davri Baqtriya, Marg'iyona, Sug'diyona va Parfiya hududlarida ko'p aholili shaharlar ko'p edi. Maroqand, Baqtra, Niso kabi ko'plab qadimgi

shahar xarobalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan topilmalar bu hududlarda hunarmandchilik, savdo-sotiq va xo'jalik ishlari rivojlanganligidan dalolat beradi.

Salavkiylar davlati ma'lum bir xalq yoki elatlardan iborat bo'lmay, ko'pdan ko'p etnik guruhlarini harbiy yo'l bilan birlashtirishdan tashkil topgan uyushma edi. Davlat boshqaruvining barcha siyosiy, huquqiy va ijtimoiy yo'nalishlari podsho saroyi bilan bog'liq bo'lib, bu holat davlat boshqaruvida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ahamoniylar davlatida bo'lgani kabi salavkiylar davlatida ham ko'pgina davlat ishlarini olib boruvchi devonxona mavjud bo'lgan. Ayrim manbalar salavkiylar saroyidagi xat-hujjat ishlarining boshlig'i lavozimi haqida ma'lumotlar beradi.

Salavkiylar davlat boshqaruvi

Tadqiqotchilarning fikricha, salavkiylar davrida anchagina murakkab soliq tartibi joriy qilingan bo'lib, salavkiylar hukmdorlari o'zlarigacha mavjud bo'lgan soliq tartibini o'zlashtirgan holda unga o'zgartirishlar kiritib, mukammallashtirganlar. Dehqonlardan er solig'ini yig'ib olish satrap-strateglarning vazifasi bo'lgan. Bunday soliqlarning miqdori aniq belgilangan

bo'lib, viloyatlardan keladigan soliqlarning umumiy miqdori qishloq jamoalaridan tushadigan soliqlarga bog'liq bo'lgan.

O'rta Osiyodagi yunonlar bilan aloqalar mahalliy xalqlar madaniyatining ba'zi tomonlarini G'arbga tarqatuvchi muhim omillardan biriga aylandi. Ayrim tadqiqotchilar to'g'ri ta'kidlaganliklaridek, ellin madaniyatida sof yunon madaniy ijodi emas, balki yunon va SHarq mamlakatlarining o'ziga xos qo'shilishi o'z aksini topgan. Ellin madaniyatining rivojlanishida O'rta Osiyo xalqlari ham muhim rol o'ynadilar. O'rta Osiyoning katta qismi salavkiylar davlatiga harbiy yo'l bilan qo'shib olinishi ma'lum darajada G'arb va SHarq o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishiga turtki berdi. SHu bilan birga mahalliy madaniyat, savdo-sotiq, shahar hayoti, hunarmandchilik va sug'orish ishlari izchil rivojlanib bordi.

SHunday qilib, O'rta Osiyoning salavkiylar davlati tarkibiga kirgan davri yunon-makedon istilosi tufayli vayron etilgan iqtisodiy hayotni tiklash, baqtriyaliklar, sug'diylar, parfiyaliklar va boshqa O'rta Osiyo xalqlarining salavkiylarga qarshi kurashda birlashuv davri bo'ldi.

Mil.avv. III asrning 60-50-yillariga kelib Kichik Osiyo va Bolqon yarim orolida Salavkiy hukmdorlari o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar avj oldi. Natijada salavkiylar davlatining sharqiy viloyatlarida siyosiy vaziyat o'zgarib markazdan qochuvchi kuchlarning harakatlari faollashadi. Mil.avv. 250 yilda kelib dastlab Parfiya, keyin esa YUnon-Baqtriya davlatlari salavkiylar davlatidan ajralib chiqib o'zlarini mustaqil deb e'lon qiladilar.

YUnon-Baqtriya davlati.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, YUnon-Baqtriya davlatining salavkiylardan ajralib chiqishi yunon zodagonlarining qo'zg'oloni xususiyatiga ega bo'lib, unga Baqtriya aholisi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Diodot boshchilik qiladi. Tadqiqotchilar YUnon-Baqtriya davlati paydo bo'lgan turli sanalarni belgilaydilar (mil.avv. 256, 250, 248 va 246-145 yy). Bu davlatning asosi Baqtriya bo'lib, ba'zi hukmdorlar davrida (Evtidem, Demetriy, Evkratid) Hindistonning shimoli-g'arbiy qismi, Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi katta erlar qo'shib olinadi.

Demetriy tangalari

Baqtriyaning salavkiylar davlatidan ajralib chiqishi xususida rimlik tarixchilar Pompey Trog va YUstinda uzoq-yuluq ma'lumotlar saqlangan bo'lsa-da bu haqda batafsil ma'lumotlar uchramaydi. SHunga qaramasdan mavjud tangashunoslik, ayrim xo'jalik hujjatlari, san'at yodgorliklari, sug'orish inshootlari

va imoratlar qoldiqlari bergan ma'lumotlar asosida bu davlatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot haqida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lish mumkin. Ammo, YUnon-Baqtriya davlatining siyosiy tarixi ko'p hollarda qiyosiy solishtirish va taxminlarga asoslanadi.

YUnon-Baqtriyada davlat podsho tomonidan boshqarilgan bo'lib, tangashunoslik ma'lumotlari Diodot I,II,III, Evtidem I,II, Demetriy, Geliokl, Platon kabi podsholari haqida xabar beradi. Salavkiylar kabi YUnon-Baqtriya podsholari ham davlatni satrapliklarga bo'lib idora etganlar.

Diadoxlar tangalari

Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, YUnon-Baqtriya mulklarining chegaralar doimiy mustahkam bo'lmasdan, harbiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib o'zgarib turgan. Mil.avv. III asrning oxirlari O'rta Osiyo janubidagi harbiy-siyosiy vaziyat haqida Polibiy ma'lumotlar beradi. Uning yozishicha, salavkiylar tomonidan Baqtrada qamal qilingan Evtidem ularning hukmdori Antiox III ga «chegarada ko'chmanchi qabilalar turganligi va ular chegaradan o'tadigan bo'lsa har ikkala tomonning ham ahvoli og'ir bo'lishi mumkinligini» bildiradi. Polibiy ma'lumot bergan ushbu ko'chmanchilar mil.avv. III asrning oxirlarida Zarafshon daryosiga qadar deyarli butun Sug'dni egallagan bo'lib, bu hududlar YUnon-Baqtriya davlatining vaqtinchalik shimoliy chegarasi bo'lib qoladi. SHuningdek, g'arbiy Hisor tog'lari ham shimoliy chegaralar bo'lgan bo'lishi mumkin.

Antiox tetradraxmi

YUnon-Baqtriya davlatining gullab yashnagan davri mil.avv. III asrning ikkinchi yarmi va II asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Janubiy hududlardagi bu davrga oid Jondavlattepa, Dalvarzin (pastki qatlamlar), Oyxonim, Qorabog'tepa kabi yodgorliklardan hokimlar saroylari, ibodatxonalar, turar-joylar, mehnat va jangovar qurollar, turli hunarmandchilik buyumlari hamda ko'plab tanga pullarning topilishi bu hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi rivojlanish jarayonlaridan dalolat beradi.

YUnon-Baqtriya markazlashgan davlat bo'lib, hokimiyatni podsho boshqarar edi. Davlat bir nechta viloyat (satrapiya) larga bo'lingan bo'lib, bu viloyatlar boshqaruvchilari yoki hokimlari podshoga bo'ysunar edilar. Ammo, bu davrda davlatda nechta satrapiyalar bo'lganligi va ular qanday nomlanganligi ma'lum emas. Strabon ma'lumotlariga ko'ra, satrapiyalarga noib satraplarni tayinlashda qarindoshchilik an'analari amal qilingan bo'lishi mumkin.

YUnon-Baqtriya podsholigi davlat tuzilishining muhim tomoni – qo'shin va uni tashkil etish edi. Avvalo, ta'kidlash lozimki, yunon-baqtriya qo'shinlarining katta qismini baqtriyaliklar va boshqa mahalliy aholi tashkil etgan. Qo'shinning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari otliq-suvoriylardan iborat bo'lgan. Qo'shinlar tarkibida harbiy fillar ham bo'lgan.

O'z vaqtida V. V. Grigorev Baqtriyadagi yunon hokimiyati yagona monarxiya tomonidan amalga oshirilmay davlatlar uyushmasi (ittifoqi) tomonidan amalga oshirilgani, dastavval, nisbatan kuchlilar, ular orasidan «baqtriyaliklar», keyin esa «ularga tobe bo'lganlar» haqidagi konsepsiyani ilgari surgan edi. Hozirgi vaqtda ko'pchilik tadqiqotchilar YUnon-Baqtriya podsholarining boshqargan hududlari SHimoliy Afg'oniston, Janubiy O'zbekiston va Hindiqushdan janubdagi ayrim viloyatlar bo'lganligini e'tirof etadilar. Bu hududlardagi markazlashgan davlatda Diodot I, keyin esa Evtidem I (ya'ni, mil.avv. III asrning ikkinchi yarmi) davrlarida kuchli podsho hokimiyati mavjud edi. Mil.avv. II asrning ikkinchi choragidan boshlab YUnon-Baqtriya podsholigining inqiroziga qadar davlatda mutlaq birlik va barqarorlik bo'lmagan.

So'nggi yillarda olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan juda ko'plab arxeologik topilmalar Amudaryo o'rta oqimining o'ng va chap qirg'og'i

aholisining mil.avv. III-II asrlardagi o'zaro aloqalaridan darak beribgina qolmay, bu erlarni YUnon-Baqtriya davlati tarkibiga kirganligidan dalolat beradi. E.V.Rtveladzening fikricha, mil.avv. 250-140/130 yillar davomida YUnon-Baqtriya davlati mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lib, bu davrda Diodot, Evtidem, Evkratid, Geliokl kabi podsholar hokimiyatni boshqarganlar. Mil.avv. II asrning ikkinchi yarmiga kelib ko'chmanchilar zarbalari va o'zaro taxt uchun kurashlar natijasida YUnon-Baqtriya davlati inqirozga uchradi.

YAqin va O'rta SHarqning turli davlatlari, jumladan O'rta Osiyo hududlarida katta xronologik davr yunon-makedon sulolalari siyosiy hukmronligi davri sifatida izohlanib fanda bu davr – ellinizm davri deb ataladi. Ellinizm – (Bolqon yarim orolidagi Ellada shahri nomi bilan bog'liq) bu aniq tarixiy mavjudlik bo'lib, iqtisodiy hayotda, ijtimoiy va siyosiy tuzumda, mafkura va madaniyatda ellin (yunon) hamda SHarq an'alarining o'zaro uyg'unlashuvi ifodasidir.

Qadimgi (antik) davrda ellin dunyosi YUnonistondan Hind daryosi vodiysigacha bo'lgan ulkan hududni qamrab olgan edi. Tadqiqotchilar, ellinlashuv darajasiga qarab bu hududni uchta mintaqaga bo'ladilar. 1. Ellada; 2. Kichik Osiyo, Suriya va Misr; 3. Efrat daryosining sharqidagi viloyatlar. Bu hududlar tarixiy adabiyotlarda «Ellinlashgan SHarq» tushunchasida aks etgan bo'lib, uning tarkibiga Mesopotamiya, Eron, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari, Afg'oniston, Pokiston va Hindistonning Aleksandr bosib olgan hududlari kirgan.

Aleksandr Makedonskiy yurishlari natijasida keng miqyosda boshlangan ellinizm madaniyatining kirib kelishi Baqtriya, Parfiya va Sug'diyona shaharlari, hunarmandchiligi va badiiy-amaliy san'atiga katta ta'sir ko'rsatdi. YOzma manbalar Aleksandr nomi bilan bog'liq uchta shahar: Aleksandriya Oksiana (Oks bo'yidagi Aleksandriya), Aleksandriya Marg'iyona (Marg'iyona Aleksandriyasi), Aleksandriya Esxata (CHEkkadagi Aleksandriya) haqida ma'lumotlar beradi. Ulardan tashqari "katoykiyalar" deb nomlangan yunon harbiylari manzilgohlari ham mavjud edi.

Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida O'rta Osiyoning janubiy hududlaridan ellinizm madaniyati bilan bog'liq bo'lgan turar-joylar, moddiy-ma'naviy madaniyat buyumlari, tanga pullarning topilishi bu hududlardagi mahalliy madaniyatga ellin an'alari (shaharsozlik, haykaltaroshlik, badiiy-amaliy san'at, alifbo va boshq.) kuchli ta'sir etganidan dalolat beradi. SHu bilan birgalikda bu topilmalar mahalliy madaniyatdagi rivojlanish qadimgi (antik) davr SHarq va G'arb madaniyatining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida o'ziga xos madaniyat darajasiga ko'tarilishining ham guvohidir.

Qang' davlati.

Antik davr O'zbekiston hududlarida taraqqiy etgan davlatlardan biri – Qang' davlatidir. Qadimgi Xitoy manbalarida Qang' davlati mavjud bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar mil.avv. III asr oxiri – II asr boshlariga to'g'ri keladi. Ammo, Qang' davlati va qang'arlar tarixining mashhur bilimdoni K. SH. SHoniyozovning fikricha, bu davlat mil. avv III asrning boshlarida paydo bo'ladi. Keyinroq esa,

YUnon-Baqtriya davlati va qo'shni ko'chmanchi qabilalar bilan bo'lgan kurashlar natijasida Qang' davlati yanada mustahkamlanadi hamda manbalarda O'rta Osiyodagi yirik davlatlardan biri sifatida tilga olinadi. Davltning nomi "qang'", "qang'ar", "qang'uy" deb nomlanuvchi qabilaning nomidan olingan bo'lib, etimologiyasi munozarali hisoblanadi.

Qang' davlati asosini tashkil etgan qabilalar Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarida istiqomat qilganlar. Davlat tashkil topgan dastlabki davrda uning hududiy asosini Toshkent vohasi tashkil etgan. Tashqi harbiy hujumlar tufayli Qang' davlati nafaqat mustahkamlanib oladi, balki o'z chegaralarini ham kengaytirib boradi. YA'ni, mil.avv. II va milodiy I asrda Qang' davlatining hududi ancha kengayib Toshkent vohasi, O'rta Sirdaryo erlari, Talas vodiysi va CHu daryosining quyi oqimidagi erlarni o'z ichiga olar edi.

Qang' davlati haqida bizgacha etib kelgan manbalarda bu davlat hokimiyati qanday idora qilingani, boshqaruv tartibi va shakllari haqida aniq ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Katta Xan sulolasi tarixida (mil.avv. 202-mil. 25 yy) Qang' podshosi o'z oqsoqollari bilan maslahatlashib ish tutganligi haqida ma'lumot beriladi. Bundan xulosa chiqargan tadqiqotchilar o'sha davrda tashkil topgan Qang' davlatida kengash muhim rol o'ynaganligini, davlat kengashida qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganliklarini hamda ularning fikri hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlaydilar. Demak, o'sha davrlarda podsho saroyi qoshida kengash mavjud bo'lib, podshoning ichki hamda tashqi siyosati va boshqa barcha davlat ishlari va boshqaruvi bilan bog'liq masalalar ana shu kengash yig'ilishida hal qilingan.

Qang' davlatiga qarashli erlar bir nechta viloyatlarga (yoki mulklarga) bo'lingan bo'lib, ularning har birini jobg'u yoki yobg'u (qad. Xitoy manbalarida – chjaovu) deb nomlangan xokimlar boshqargan. Jobg'ular mamlakat boshqaruvida Qang' podsholarining asosiy tayanchi hisoblangan. Jobg'ular podsholarga yaqin kishilardan, ularning qarindoshlaridan, yirik urug'-qabila boshliqlaridan tayinlangan.

M.I.Filanovichning fikricha, siyosiy tuzilma sifatida Qang', ehtimol, mil. avv II asrgacha shakllangan ko'chmanchi va yarim o'troq qabilalarning Qang' yo'l boshchilari qo'l ostida birlashtirilgan turli-tuman ittifoqlaridan iborat bo'lgan. Dastlab u uncha katta bo'lmagan qabilalar ittifoqidan iborat bo'lib, janubda yuechjilar hokimiyatiga bo'ysunsa, sharqda xunnlarga qaram edi. Ammo, mil.avv. II-mil. II asrda asta-sekinlik bilan u qudratli davlatga aylanadi. Bu davrda Qang' davlati manbalarda 120 ming deb ko'rsatiluvchi kuchli qo'shinga ega bo'lgan va qo'shni Xitoyga nisbatan g'oyatda mustaqil siyosat olib borgan.

Arxeologik manbalarining guvohlik berishicha, Qang' qo'shinlaridagi otliq suvoriylar yuechji suvoriylari kabi yubka shaklidagi burmali sovut, ko'krakka taqiladigan qalqon kiyishgan. Baland po'lat yoqalar ularning bo'ynini himoya qilsa, dubulg'alar boshni omon saqlagan. Qurollardan qilichlar, nayzalar, jangovar boltalar, kamon va o'qlar keng tarqalgan edi. Har bir bo'linma ajdar shaklidagi o'zining maxsus tug'iga ega bo'lgan. Demak, Qang' davlati qo'shinlarida qurollanish va harbiy san'atga alohida e'tibor berilgan.

Katta Xan sulolasi tarixida «qangʻlilar mamlakati podshosining turar joyi Loyuenidagi Bityan shahrida» deb maʼlumot beriladi. Boshqa tarixiy manbalarda Loyueni nomi uchramaydi. Binobarin, uning qaerda joylashganligi aniqlanmagan. K. SHoniyozov Bityan shahrini Toshkent vohasida joylashgan deb hisoblaydi. CHunki tarixiy manbalarda aytilishicha, YAKsart-Sirdaryo boʻyida qadimgi Kanha – Kanka shahri xarobalari joylashgan. YU.Buryakov uzoq yillik arxeologik tadqiqotlar olib borish natijasida Kanxa shahri mil.avv. III-II asrlarda paydo boʻlganligini aniqladi. Demak, manbalarda eslatilgan Bityanning tashkil topgan vaqti Kanka shahri paydo boʻlgan davrga mos keladi. Bu nomlar bitta shaharning ikki xil nomlanishidir. Ushbu shahar Sirdaryoning oʻng irmoqlaridan biri Ohangaronning quyi oqimida (hozirgi Toshkent vil. Oqqoʻrgʻon tumani hududida) joylashgan.

Kanka haqida dastlabki maʼlumotlar Avestoning eng eski qismlari boʻlgan YAshtlarda Turon qabilalarining turar-joylari sifatida eslatiladi. Sosoniylar davri (224-651 yy.) manbalarida bu shahar «Qandesh» yoki «Qandiz» shaklida tilga olinadi. SHuningdek, Firdavsiyning «SHohnoma» asarida ham Kanka shahri bir nechta marta tilga olinadi. Undan tashqari oʻrta asrlar geograflari asarlarida bu koʻhna shahar «Kenkrak», «Xarashkent», «Tarband» nomlari bilan eslatib oʻtiladi.

YUqorida eslatilgan Katta Xan sulolasi tarixida «Qangʻ podshosining yozgi qarorgohi Loyuenidan etti kun yoʻl yurib boriladigan erda joylashgan» degan maʼlumot beriladi. SHi-gu solnomalarida taʼkidlanishicha «Qangʻ hokimi qishda (sovuqda), yozda (issiq paytlarda) bir erda yashamas edi». Bu bilan bu fasllarda ularning turar-joylari boshqa –boshqa erda boʻlishi oʻqtirib oʻtiladi. K. SHoniyozovning fikricha, keltirilgan axborotdan Qangʻ davlati oʻsha davrlarda (mil.avv. III-I, mil. I-Vasrlar) asosan yarim oʻtroq qabilalar davlati ekanligini tushunib olish qiyin emas. Oʻtroq aholidan tashqari Qangʻ davlatining chegarasida bir qancha qabilalar mavjud boʻlib, ular dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shugʻullanib kelganlar. Ular bahor va yoz oylarida oʻz chorvalari bilan koʻchib yozgi yaylovlarda yashaganlar. Qishda esa anʼanaviy qishlov joylariga koʻchganlar.

Antik davrda Qangʻ podsholarining yozgi qarorgohlari anʼanaviy qishlov joylaridan shimolda oʻrta asrlardagi Oʻtror shahri oʻrnida hozirgi Qozogʻistonnig Aris va Turkiston shaharlari oʻrtasida joylashgan. Keyinroq, yaʼni, ilk oʻrta asrlar davriga kelib yarim mustaqil CHoch hukmdorlari Oʻtrorni oʻz qoʻllarida saqlab qolganlar. Bu shahar ularning yozgi qarorgohi hisoblangan.

Mil.avv. II-I asrlarga kelib Qangʻ davlati kuchayishi natijasida bir qancha viloyatlar unga tobe etiladi. N. YA. Bichurin, Xitoy solnomalarida qangʻlilarga tegishli qoʻyidagi beshta viloyatlar haqida maʼlumotlar borligini taʼkidlaydi: Suse (Susye), Fumu, YUni, Gi, YUegyan. Ushbu viloyatlarning qaysi hududlarda joylashganligi haqida tadqiqotchilar orasida yagona fikr yoʻq. Ayrim tadqiqotchilar (V. V. Bartold, M. E. Mason, S. P. Tolstov) Suseni-Kesh (SHaxrisabz), Fumuni-Zarafshondagi Kushoniya, YUnini-Toshkent, Gini-Buxoro, YUegyanni-Urganch va uning atroflari bilan aynan bir deb hisoblaydilar. Ammo, Qangʻga tobe viloyatlarning bunday joylashtirish toʻla holda ilmiy asoslanmagan boʻlib, munozarali hisoblanadi.

Qang' davlatining etnik tarkibi xilma-xil bo'lib, uning anchagina katta hududlarida Sug'diyona, Xorazm va Toshkent vohasida yashovchi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan o'troq aholi bilan birgalikda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvadar qabilalar (saklar, massagetlar, toharlar, alanlar va boshqalar) istiqomat qilganlar. Sirdaryoning o'rta oqimida yashagan qang'lilar Qang' davlati tashkil topishida asosiy o'rinni egallagan bo'lib, Qang' podsholari asosan qang'lilar bo'lgan.

Mil.avv. II - mil. II asrlarda Qang' davlati o'z rivojlanishining yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Qang' podsholariga bo'ysunuvchi yarim mustaqil viloyatlarni birlashtirgan bu davlat o'z vaqtida anchagina kuchli bo'lib, o'zbek davlatchiligi tarixida o'z o'rniga egadir. Agarda antik davrda O'rta Osiyoning janubida shakllangan Kushon va Parfiya davlatlari Ahamoniylar, Aleksandr Makedonskiy, Salavkiylar asos solgan davlatlar an'alarini o'zlashtirib taraqqiy etgan bo'lsa, Qang' davlati taraqqiyotida ko'chmanchilar davlatchiligi belgilari borligi bilan ajralib turadi.

Kushon tangalari

Bizga qadar etib kelgan yozma manbalar va bugunga qadar olingan arxeologik ma'lumotlarga asoslangan tadqiqotchilar Qang' davlati, uning tarkibi, siyosiy, madaniy va iqtisodiy tarixini yoritishga, mazkur siyosiy birlashmada davlatchilik boshqaruvining shakllanishi va rivojlanishi xususida o'z munosabatlarini bildiradilar.

Manbalar Qang' podsholarining nomlari haqida ma'lumotlar bermaydi. Faqat shu narsa ma'lumki, ular o'z nomlari bilan birgalikda urug' nomini ham qo'llaganlar va «Qang' xonadoni hukmdori» deb atalganlar. Qang'da saylangan hukmdorning hokimiyati oqsoqollar kengashiga tayangani va ayni paytda kengash tomonidan cheklab qo'yilganini kuzatish mumkin. Qang' hukmdorlarining qanday unvon bilan atalganligi ma'lum. Ammo, kengashdagi zodagonlar vakillari qanday atalganligi turli bahslarga sabab bo'lgan. Antik davrdagi usunlar, yuechjilar va qang'larning hukmdorlari yabg'u unvoni bilan atalgan.

Qang' davlati olib borgan tashqi siyosat qo'shni davlatlar bilan savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish, keskinlashgan vaziyatning oldini olish va o'z chegarasida osoyishtalik o'rnatishga qaratilgan edi. SHu bilan birgalikda, payti kelganda atrofdagi kuchsizlanib qolgan qabilalarga, vohalarga, viloyatlar ustiga hujum qilib, ularni o'ziga qaram qilish ayrim hollarda tashqi siyosatni belgilab berar edi.

Tadqiqotchilarning fikricha, qang'lilarning eng ashaddiy dushmanlaridan biri – usunlar edi. Qang' davlati hokimiyat boshliqlari usunlarning bosqinchilik

siyosatini cheklash maqsadida xunlar bilan yaqinlashib, ular bilan do'stona munosabatlar o'rnatadilar. Mil. avv II-I va mil. I asrda usunlar Xitoy hukmdorlari bilan yaqin munosabatlar o'rnatib xunlar va qang'lilarga qarshi kurash olib boradilar. O'z navbatida Xitoy imperatorlari ko'chmanchilarning o'zaro kurashlaridan foydalanib, o'z erlarini kengaytirish maqsadida Qashg'ar, YOrkent va Davan erlariga hujumlar uyushtiradilar. Qang'lilar xitoyliklarning harbiy va siyosiy maqsadlarini tushunib, ularni o'z chegaralariga yaqinlashtirmaslikka harakat qiladilar. CHunonchi, Xitoy qo'shinlari mil.avv. 104,102,65 yillar va milodiy I asrda Davan, YOrkent va Qashg'ar viloyatlariga bosqinchilik yurishlari uyushtirgan vaqtlarda qang'lilar yordamga kelib xitoyliklarning bosqinchilik yurishlarini bartaraf etishda faol ishtirok etadilar.

Qang' davlatining janubdagi qo'shnisi – antik davrdagi ulkan va qudratli saltanatlardan biri Kushon davlati edi. Qang'lilar bu davlat bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilishlariga qaramasdan mil. I asrda kushonlar qang'lilarning mulklari hisoblangan ayrim viloyatlarni o'z chegaralariga qo'shib oladilar.

Qang' davlatining asosiy aholisi o'troq va yarim o'troq turmush tarzi kechirganlar va ularning atrofida ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi yashagan. O'troq aholi asosan vodiya, daryo vohalarida yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Qang'lilar dehqonchiligida arpa, bug'doy, tariq, no'xot, sholi va boshqa donli mahsulotlar etishtirish asosiy o'rinda turgan.

Mil. avv IX-III asrlarda, ya'ni, Burg'ulik (Burkanlik) madaniyati rivojlangan davrda mehnat qurollarining barchasi asosan tosh va bronzadan yasalgan bo'lsa, qang'lilar davriga kelib temir buyumlar keng tarqaladi. Mil.avv. II-mil. - VI asrlarda Toshkent vohasida chorva qo'shib, omoch bilan er haydash keng rivojlangan edi. SHuningdek, bu davrda erni sun'iy sug'orib ekin ekish, katta va kichik kanallar qazish, suv inshootlarini bunyod etish ham tarqqiy topadi.

Vohalarda yashovchi o'troq aholi dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shug'ullanganlar. YOzma manbalarda bu aholining sut-qatiqlari va zotdor otlari borligi haqida ma'lumotlar beriladi. CHorva mollarining ko'pchilik qismi ko'chmanchi va yarim o'troq aholi ixtiyorida bo'lgan. Ko'p sonli chorva mollarini esa mavsumga qarab, bir joydan ikkinchi joyga haydab boqqanlar. Qang' podsholari va ularga yaqin bo'lgan kishilar nihoyatda boy chorvadorlar bo'lganlar. Ular bahor kelishi bilan yaqinlari, qarindosh urug'lari bilan birgalikda yozgi qarorgohda, ya'ni O'trorga borib yozni o'tkazganlar. Kuzda esa qishlovni o'tkazish uchun Kankaga qaytib ketganlar.

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga qaraganda O'tror, Oqtepa, Qorovultepa, Qovunchi, CHoshtepa, Mingo'rik xarobalari o'rnida qang'arlarning qo'rg'onlari va ko'xna shaharlari bo'lgan. SHahar va qishloqlarda yashovchi o'troq xalqlar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan yuqori turganlar. Toshkent vohasida yashovchilar asosan dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanganlar. Ular arpa, bug'doy, tariq, no'xot, sholi va boshqa donli ekinlar etishtirganlar. Mevali daraxtzor va uzumzorlari ko'p bo'lgan. Sirdaryoning o'rta

oqimida yashovchi qang'arlar asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Qoramozor, Qurama va CHotqol tog'larida temirchilik, misgarlik hunarining rivojlanishi uchun kerakli ma'danlar bo'lgan. Bu joylardan juda ko'plab mis, temir, kumush va boshqa metallar olingan. Ustalar turli metallarni bir-biriga qo'shib, mustahkam qurollar yasashni ham o'zlashtirganlar. SHuningdek, kundalik ehtiyoj buyumlari ishlab chiqarilib ichki va tashqi savdo uchun turli mahsulotlar tayyorlangan.

Qang' shaharlari qalin va baland devorlar bilan o'ralgan. Devorlarning tashqarisida qal'a atrofi gir aylantirilib chuqur va keng qilib handaq qazilgan. SHaharlar ichida mustahkam istehkom (ark) va shahristonlarning ham baland mudofaa devorlari, bir necha darvozalari bo'lgan. Yirik shaharlardan tashqari, Toshkent vohasida yuzga yaqin aholi yashaydigan katta va kichik qo'rg'onlar ham mavjud bo'lgan.

Tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, qang'lilarning ko'pchiligi shaharlarda va katta-kichik qishloqlarda yashaganlar. SHaharlar mustahkam himoya inshootlari bilan o'rab olinib, ularda qal'alar ham mavjud bo'lgan. Ko'pchilik shaharlarning avvaldan o'ylangan rejaviy to'zum asosida qurilganligi Qang' davlatida shaharsozlik madaniyati rivojlanganligidan dalolat beradi.

Mustahkam himoya inshootlari va qal'alarga ega bo'lgan shaharlarda hamda yirik qishloq va qo'rg'onlarda yirik qabila boshliqlari, urug' yoki jamoa oqsoqollari, boy-badavlat oilalar va qisman hunarmandlar yashaganlar. Turar-joylar asosan paxsa va xom g'ishtdan qad ko'targan. Qang' davlati aholisining ko'pchilik qismi tarqoq holda kichik-kichik qishloqlarda, erto'lalarda, kapa uylarda va o'tovlarda yashab, yarim o'troq va ko'chmanchi turmush tarzi yuritganlar.

SHahar va qishloqlarda hunarmandchilikning ko'plab sohalari – kulolchilik, temirchilik, teriga ishlov berish, zargarlik, toshtaroshlik, to'qimachilik kabi o'nlab turlari rivojlangan edi. Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, yirik shaharlarda hunarmandchilikning ma'lum sohasiga ixtisoslashgan ustalarning mahallalari mavjud bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida topilgan rangdor sopol idishlar, turli matolar qoldiqlari, charm buyumlar, ot-ulov anjomlari hamda turli zebziynatlar Qang' davlati madaniyati nihoyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. SHuningdek, Kanka harobalaridan, Jo'nariq atroflaridagi tepaliklardan, Qovunchitepa, CHoshtepa va Toshkent vohasining ko'pgina hududlaridan mil.avv. III – milodiy V asrga oid arxeologik topilmalar ham Qang' madaniyati rivojining namunasidir.

Qang' tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, bu davlat madaniyatining yuqori darajasi tasodifiy hol emas. YAksart-Sirdaryoning o'rta oqimida yashovchi qang'lilarning Sug'diyona, Farg'ona hamda daryoning quyi oqimida yashovchi ko'plab xalqlar bilan o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqalari Qang' davlati madaniyati taraqqiyotiga asos bo'lgan edi. SHuning uchun ham ko'p hollarda ular madaniyatidagi umumiylik ko'zga tashlanadi. Undan tashqari Qang' davlati hududlaridan Buyuk ipak yo'li tarmoqlarining o'tganligi ham davlatning iqtisodiy va madaniy rivojiga, qo'shni davlatlar bilan siyosiy va diplomatik aloqalarning taraqqiy etishi uchun omil bo'lib xizmat qilgan edi.

Davan davlati.

O'rta Osiyoning SHarqida, Sirdaryoning yuqori havzasida joylashgan qadimgi Farg'ona antik davr o'zbek davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi. Farg'ona haqida yunon-rim mualliflari ma'lumotlar bermaydilar. Bu davlat haqidagi yozma ma'lumotlar asosan Xitoy manbalarida – CHjan Syan ma'lumotlarida, Sima Syanning «Tarixiy xotiralar», Ban Gunning «Birinchi xan sulolasi tarixi» asarlarida beriladi. Bu manbalarda ushbu davlat «Dayuan» yoki «Da-van» nomi ostida eslatiladi. Farg'ona so'zi Sug'd manbalarida «Fragonik» shaklida yozilib «tog'lar orasidagi vodiylar, atrofi berk soylik» ma'nosini beradi. Xitoy manbalaridagi Dayyuan ham «tog'lar orasidagi vodiylar» ma'nosini beradi.

Davan davlati tarixi bo'yicha uzoq yillardan buyon tadqiqot ishlari olib borilib, so'nggi yillarda o'zbek olimlaridan A.Asqarov, A.Xo'jaev, B.Matboboev, A.Anorboev, S.Qudratov, B.Abulg'ozieva, B.Abdullaev, Abduholiq Abdurasul o'g'li kabilar arxeologik ma'lumotlarni yozma manbalar bilan qiyosiy o'rganish asosida samarali ishlar olib borayotgan bo'lishlariga qaramay, bu yo'nalishda hali ko'pgina masalalar o'z echimini topmagan. Davan davlati shaharlarining aniq joylashuvi, davlat tizimi va boshqaruvi, davlatning chegaralari, qo'shni davlatlar bilan munosabatlar, mahalliy madaniyatning qo'shni madaniyatlar bilan munosabatlari masalalari shular jumlasidandir.

Qadimgi Farg'ona aholisi bronza davridayoq buloq suvlari birlashuvidan paydo bo'lgan Qoradaryo tarmoqlari havzalarida o'ziga xos sug'orma dehqonchilik madaniyatini yaratadilar. Ilk temir va antik davrga kelib Farg'onada mahalliy madaniyatlar an'analari asosida taraqqiy etayotgan qadimgi dehqonchilik madaniyatlari butun vodiyni qamrab oladi va aholining o'troq hayot tarzi jamiyat iqtisodiy asosini tashkil etadi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mil.avv. III asrdan boshlab butun Farg'ona vodiysida shaharsozlik madaniyati keng yoyiladi. Aynan mana shu davrda Farg'ona vodiysi orqali o'tgan Buyuk ipak yo'li tarmoqlari bo'ylab Axsikent, Marhamat, Kubo, Marg'ilon, Bob (Pop) kabi ko'hna shaharlar paydo bo'ladi. SHuning uchun ham mil.avv. II asrga oid Xitoy manbalari Farg'onada 70 ta katta-kichik shaharlar borligi haqida ma'lumot beradi.

Sima Syanning «Tarixiy xotiralar» asarida Davanning ikkita poytaxti – Ershi va YUchen bo'lganligi haqida xabar beriladi. Bu shaharlarning joylashuvi masalasida olimlar orasida yagona fikr yo'q. Ular O'zgan, Mingtepa (Marhamat), Qo'qon, Koson, Axsikent, O'ratepa yoki Jizzax o'rnida joylashtiriladi.

Eng qadimgi yozma manbalar O'rta Osiyodagi ayrim ilk davlat uyushmalari haqida ma'lumotlar bersada, Farg'ona haqida bunday ma'lumotlar uchramaydi. SHunga qaramasdan YU.A.Zadneprovskiy Qadimgi Farg'ona (Davan) podsholigining mavjud bo'lganligini taxmin qiladi. A. Asqarovning fikricha, mil.avv. I ming yillikning o'rtalaridan oldingi davrdagi Farg'ona haqida so'z yuritilganda odatda faqat «chifdom» (voha) shaklidagi qadimgi davlat asoslarining paydo bo'lishi anglashiladi. Olimning fikricha, mana shu holatni hisobga olib Farg'onada davlatchilik, aftidan, mil. avv V-IV asrlarda paydo bo'lgan bo'lishi mumkin.

B.Matboboevning fikricha, A. Asqarovning bu xulosasi ikkita tarixiy dalilga asoslangan. Birinchisi, aynan mana shu davrga oid arxeologik topilmalar (SHo‘rabashot madaniyati) ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganligi (mahsulot ishlab chiqarish va savdo sotiqning o‘ssishi) haqidagi taxminlarni ilgari surish imkonini beradi. Ikkinchisi, mil.avv. II asrdayoq Farg‘onada ko‘p sonli shaharlar mavjudligi haqida ma’lumotlar bor.

Mil. avv II asrdan boshlab Qashg‘ardan Davanga shimoliy yo‘ldan karvon yo‘li harakati boshlanadi. Bu yo‘ldan ipak va boshqa mahsulotlarning xalqaro tranzit savdosi amalga osha boshlaydi. Bu paytga kelib Davan aholisi ko‘paya boshlaydi va ko‘plab mustahkamlangan aholi manzilgohlari paydo bo‘ladi. Savdo yo‘lida Davan muhim ahamiyatga ega bo‘lib boradi. Tadqiqotchilarning fikricha, YAssa va Qoradaryo vohalarida ko‘pgina qal’alar savdo yo‘lini qo‘riqlash maqsadida barpo etiladi.

Mil.avv. 125 yilda Davanga kelgan Xitoy elchisi CHjan Syan bu erda qishloq va shaharlari obod, sug‘orma dehqonchilik va hunarmandchilik xo‘jaliklari yuksak rivojlangan, kuchli harbiy kuchlarga ega davlatni ko‘radi. CHjan Syan Davanning qishloq xo‘jaligi haqida ma’lumot berib, shunday yozadi: «O‘troq aholi er haydaydi, g‘alla va sholi ekadi, ularda musallas navli uzum, juda ko‘plab yaxshi otlar bor. Davanning barcha joylarida uzum vinosi tayyorlaydilar. Boy xonadonlar uni katta miqdorda tayyorlaydi, bu ichimlik xumlarda bir necha o‘n yillarda ham buzilmay saqlanadi». SHuningdek bu elchi, bu davlat aholisi juda xushmuomala, mehmondo‘st, ko‘ngli ochiq odamlar ekanligi haqida ma’lumot beradi.

Xitoy manbalari qadimgi Farg‘onada dehqonchilik madaniyati yuqori darajada rivojlanganligini isbotlaydi. Xitoyliklarni ayniqsa, o‘zlari uchun notanish bo‘lgan beda va uzum hayratga solgan. Manbalarda yana shunday ma’lumot bor: «Xitoy elchisi urug‘ keltirdi, shunda osmon farzandi(Xitoy imperatori) unumdor erga beda va uzum ekdi». Davanliklarning bog‘larida uzumdan taniqari anor, o‘rik va boshqa mevali daraxtlar ko‘p bo‘lgan. Xitoy tarixchilari bu mevalarning Xitoyda paydo bo‘lishini Davan bilan bog‘laydilar.

Xitoy manbalari, shuningdek, qadimgi Farg‘ona chorvachiligining o‘ziga xos tomoni bo‘lgan yilqichilikning yuqori darajada rovojlanganligi haqida ham ma’lumotlar beradi. Davan davlati antik davrda mashhur zotdor otlari bilan shuhrat qozongan edi. Manbalardan ma’lum bo‘lishicha, ularni etishtirish bilan o‘troq aholi shug‘ullangan. «Davanda yaxshi otlar bo‘lib, ular Ershi shahridadir, otlarni yashiradilar va Xan elchisiga berishga rozi bo‘lmaydilar». Davanning mashhur «samoviy otlari» tasvirlari tushirilgan qoyatosh suratlari bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan.

Xususan, O‘shdan 8 km uzoqlikdagi Ayrimchatovning qoya adirlarida 30 ta chiroyli zotdor otlarning tasvirlari bor. Xuddi shunga o‘xshash tasvirlar Marhamat yaqinidagi Aravon qoyasidan, Navqat vohasi va Obishirsoydan ham topilgan. Bu tasvirlar Davan o‘zining samoviy otlari bilan qadimdan mashhur bo‘lganligini tasdiqlabgina qolmay, farg‘onaliklarning yuksak san‘at sohiblari bo‘lganliklaridan ham dalolat beradi. Manbalarning guvohlik berishicha, qo‘shni davlatlar, xususan, Xitoy imperatorlari Davan otlarini nihoyatda qadrlaganlar.

Davan davlati ma'lum bir siyosiy uyushmani tashkil etgan bo'lib, davlatni boshqaruvchi hukmdor manbalarda «Van» (podsho) unvoni bilan ish yuritgani eslatiladi. Manbalarda «Van» unvoniga ega bo'lgan Motsay, CHan Fin, Mug'ua, YAn'lyu kabi hukmdorlarning nomlari saqlanib qolgan. YAgona hukmdor bo'lgan podsho, ya'ni, «Van» davlat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlarni oqsoqollar kengashiga suyanan holda olib borgan. Manbalarning ma'lumot berishicha, podshoga yaqin kishilar (odatda uning qarindoshlari) orasidan yordamchilar – bita katta yordamchi (Fu van) va bitta kichik yordamchi (Fu-go-van), tayinlangan. Davlat hukmdori yoki podsho mamlakatning siyosiy va diniy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu jarayonda oqsoqollar kengashining ham ahamiyati kam bo'lmagan. Oqsoqollar urush va sulh tuzish masalalarini hal etishda ishtirok etganlar, ba'zan ular hukmdorning taqdirini ham hal qilganlar. Misol uchun, manbalarda qayd etilishicha, urushda mag'lubiyatga uchraganligi uchun hukmdor Van Motsay oqsoqollar kengashidagi umumiy ovoz berishda aybdor deb topilgan va qatl qilingan.

Davan davlati hududlari shaharlar va vohalarga bo'lingan holda idora etilgan bo'lishi mumkin. CHunki manbalarning ma'lumot berishicha, YUchen shahrining hokimi Xitoy qo'shiniga oziq-ovqat etkazib berishdan bosh tortgan. Tadqiqotchi N. Gorbunova har bir shaharning, ehtimol, vohaning o'z hokimi bo'lganligi haqidagi taxminni ilgari suradi. Olimaning fikricha, aynan mana shu hokimlar oqsoqollar kengashi tarkibiga kirgan va unda hal qiluvchi mavqega ega bo'lgan. A. Asqarovning fikricha, oqsoqollar kengashi oldida podsho-hukmdorning huquqlari cheklangan edi. Ayniqsa, urush va tinchlik, diplomatik masalalarda hal etuvchi kuch va huquq oqsoqollar kengashi qo'lida edi.

So'nggi yillarda Davan davlati tarixi bo'yicha samarali ish olib borayotgan B.X.Matboboevning yozishicha, ichki tartibni saqlash va mamlakatni tashqi dushmandan himoya qilish uchun Davan davlatida asosan piyoda askarlar va otliq suvoriylardan iborat bo'lgan 60 ming kishilik qo'shin mavjud edi. Manbalarning ma'lumot berishicha, davanliklar «otda ketayotib o'q otishda mohir bo'lganlar». Jangchilarning qurollari o'q-yoy va nayzadan iborat bo'lgan. Davan qo'shinlari ochiq jangga kirishga ham, uzoq muddatli mudofaa urushlari olib borishga ham qodir bo'lgan.

Davanning «samoviy otlari» va davlatning serunum erlari uchun mil. avv II asrning oxirlarida Xitoy va Davan o'rtasida harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tadi. CHjan Syan va Sima Syanlarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Xitoy imperatorlari Davanga ikki marta yurish qiladilar. Birinchi yurish mil.avv. 104 yilda uyushtirilib, xitoyliklar Davanning markazi Ershiga etib kela olmay Lobnorda qattiq qarshilikka uchraydilar. Undan tashqari O'zgandda katta talofat ko'rgan Xitoy qo'shinlari, qang'lilardan yordam kelayotganini eshitgach imperator qo'shinlari davanliklardan 3 mingta «samoviy tulpor» ni olib Xitoyga qaytishga majbur bo'ladilar. SHunday qilib Davan davlati xitoyliklardan o'z mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan.

O'zining butun tarixi davomida Davan davlati yirik imperatorlar va kuchli davlatlar ta'siri ostiga tushmasdan o'z siyosiy erkinligini saqlab qolgan. Arxeologik topilmalar ham qadimgi Davanning o'ziga xos rivojlanish yo'liga ega

bo'lganligidan dalolat beradi. Misol uchun, Farg'ona vodiysi mil.avv. VI-IV asrlarda Eron Ahamoniylari va Aleksandr Makedonskiy bosqinlaridan chetga qolgan. Aleksandr faqat Xo'jand shahrigacha kelganligi taxmin qilinadi. Salavkiylarning ham Farg'ona vodiysiga kirib borganlari haqida ma'lumotlar yo'q.

Milodning I-II asrlariga kelib qadimgi Farg'ona aholisining o'troq dehqonchilik madaniyati yuqori darajaga ko'tariladi. Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Farg'ona vodiysida bu davrga oid ko'p sonli aholi manzilgohlari, qal'alar, qo'rg'onlar, ko'hna shaharlar xarobalari aniqlangan. Aholi manzilgohlarini vodiyniing turli hududlarida keng yoyilish sug'orma dehqonchilik va irrigatsiya ishlarining yuqori darajada rivojlanishi natijasi edi. Davlatning siyosiy va madaniy rivojlanishida hunarmandchilikning markazi bo'lgan qadimgi shaharlar ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Bu davrga oid arxeologik topilmalar dehqonchilikdan ixtisoslashgan hunarmandchilikning ajralib chiqqanligidan dalolat beradi. Bu jarayon o'z navbatida hunarmandchilik va tog'-kon sanoatining (turli ma'danlar qazib olish) yanada rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu o'rinda ta'kidlash lozimki, Xitoy manbalarida Davanda qo'rg'oshin, oltin, temir rudalari qazib olinganligi haqida ma'lumotlar bor. Qo'rg'oshin Haydarkondan, temir, kumush va zumrad esa Farg'onaning janubidan, shimolidan va shimoli-g'arbidan qazib olingan. Ushbu hududlardan ko'plab aniqlangan qadimgi konlar qoldiqlari ham yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi va qadimgi yo'llarning mavjudligi tufayli Farg'ona vodiysida SHarqiy Turkiston bilan olib borilgan tashqi savdo bilan bir qatorda, atrofdagi tog' vodiylarda yashovchi chorvador – ko'chmanchi aholi bilan ham o'zaro almashinuv rivojlanadi. Antik davr Farg'ona yodgorliklarining ayrimlarida Xitoy tangalari (u-shi) uchrasa ham mahalliy tangalar uchramaydi. Bu hol natural xo'jalik (mahsulot ayirboshlash) ustunlik qilganligidan dalolat beradi.

Tadqiqotchilarning fikricha, Davan davlati mil.avv. III – milodiy III asrlarda mavjud bo'lgan bo'lib, boshqaruv tizimiga ko'ra podsholik hisoblangan. Aholining ko'pchiligi shaharlarda istiqomat qilgan. Buyuk Ipak yo'lining paydo bo'lishi ham ushbu davlatning gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Xitoydan O'rta er dengizigacha cho'zilgan bu yo'ldagi qit'alararo savdoda sharqiy Sug'diyona chegaralaridan to Tan davridagi Xitoy imperiyasigacha bo'lgan yo'lniing xavsizligini ta'minlashda, oziq-ovqat, yo'l ko'rsatuvchilar va tarjimonlar etkazib berishda Davan davlati asosiy rol o'ynagan.

Demak, podsholik boshqaruv tizimi va oqsoqollar kengashiga asoslangan Davan davlati – o'z davrida qadimgi o'zbek xalqi davlatchiligi taraqqiyoti an'analarini davom ettirgan davlat bo'lib, davlatchiligimiz tarixida alohida ahamiyat kasb etadi. Keyingi olib borilajak tadqiqotlar Davan davlati tarixi muammolari bilan bog'liq ko'pgina masalalarga aniqlik kiritishi shubhasizdir.

Kushon davlati.

Tarixiy manbalar YUnon-Baqtriya davlati ko'chmanchi qabilalar tomonidan tor-mor etilganligi haqida ma'lumot beradi. Strabon ma'lumotlariga ko'ra,

Baqtriya assialar, passianlar, toxarlar, saklar qabilalari bosib oladilar. Pompey Trog xabar berishicha, – “Baqtriya va Sug‘diyoning skif qabilalari saraukalar va assianlar bosib oladilar”. Tadqiqotchilarning fikricha, har ikkala tarixchi bitta qabila haqida ma’lumot bergan.

Qadimgi Xitoy manbalari Baqtriya yuechji qabilalari bosib olganligi haqida ma’lumot beradi. Mil.avv. II asrning ikkinchi choragida (tadqiqotchilar bu sanani mil.avv. 172-161 yillar oralig‘ida deb belgilaydilar) yuechjilar xunlardan mag‘lubiyatga uchraganidan so‘ng O‘rta Osiyoning shimoliy hududlarida ko‘chib yuradilar. Bu qabilalar Xitoy manbalarida “Da-yuechji” – “Buyuk” yoki “Katta yuechji” deb eslatiladi. CHjan Szyan ma’lumotlariga ko‘ra, yuechjilar xunn qabilalaridan mag‘lubiyatga uchragach O‘rta Osiyoning janubiga tomon harakat qilib, Dahya (Baqtriya)ni bosib oladilar va Guyshuy (Amudaryo)ning shimoliy tomonida joylashadilar. Katta Xan uyi tarixida ham yuechjilar Guyshuy daryosining shimoliy tomonida o‘z poytaxtlariga asos solganliklari ta’kidlanadi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga ko‘ra, yuechjilar mil.avv. 140-130 yillar oralig‘ida Baqtriya bostirib kirganlar. Oradan ko‘p o‘tmay Baqtriya Katta yuechji davlati tashkil topadi. Kichik Xan uyi tarixi ma’lumotlariga ko‘ra, Katta yuechji hukmdorlari qo‘l ostida beshta xokimlik (Xi-xeu) bor bo‘lib, ular Xyumi, SHaunmi, Guyshuan, Xise va Dumilardan iborat edi. Xitoy manbalaridan xulosa chiqargan ko‘pchilik tadqiqotchilar Baqtriya tarixidagi butun yuechji davrini uch bosqichga bo‘ladilar:

1. Mil.avv. 139-125 yillar – Katta yuechji Dahya viloyatini bosib oladi, ammo ularning asosiy mulklari Amudaryodan shimol tomonda edi.

2. Mil.avv. 25 yilga qadar – Katta yuechji davlatining shakllanishi va keyingi rivojlanishi. Davlatning poytaxti Amudaryodan shimol tomonda bo‘lib, janubiy chegarasi Gibin atroflarida (Kashmir yoki Qandahor) edi. Yuechjilar bo‘ysundirgan hududlar Xise, SHaunmi, Guyshuan, Xyumi, Dumi mulklaridan iborat bo‘lib, ular xi-xou (yabg‘u) tomonidan birlashtirilgan.

3. Mil.avv. 25 yildan keyin Katta yuechji davlatining inqirozi va yuqorida eslatilgan mulklarning mustaqil bo‘lishi. Kushon (Guyshuan) yabg‘usi Kiotszyukyu (Kujula Kadfiz) qolgan to‘rtta mulkni birlashtirib Kushon davlatiga asos soldi.

Ta’kidlash lozimki, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy tarixga nisbatan Kushon davlatining siyosiy tarixi kam o‘rganilgan masala hisoblanadi. Kushonlarning hokimiyat tepasiga kelish sanasi, ushbu davlat tarixini davrlashtirish ayrim kushon yozuvlari, tangashunoslik ma’lumotlari, qisman Xitoy manbalari, buddaviy ma’lumotlar va ilk o‘rta asrlar manbalariga asoslanadi. Tadqiqotchilar Kushon davlati tarixini quyidagi uchta bosqichga ajratadilar:

1. YUnon-Baqtriya podsholari hukmronligining tugatilishi hamda O‘rta Osiyo va SHimoliy Afg‘oniston hududlarida bir nechta alohida davlat uyushmalarining tashkil topishi (mil.avv. II asrning oxiri – I asr).

2. Buyuk Kushon davlatining paydo bo‘lishi va gullab yashnashi (milodiy I-III asrlar).

3. Ko‘chmanchilarning tinimsiz urushlari natijasida Kushon davlatining inqirozi va qo‘lashi (III asr oxiri – IV asr).

Kushon davlatining paydo bo'lishi haqida ko'proq Xitoy manbalari va tangashunoslik ma'lumotlari xabar beradi. Umuman, Kushonlar saltanatining paydo bo'lishi va rivojlanishi uzoq vaqt tadqiqotchilar orasida bahslarga sabab bo'lgan bo'lsada, o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu masalaga juda ko'plab aniqliklar kiritish imkonini bergan tadqiqotlar olib borildi. Ayniqsa, 1961 yil Londonda o'tkazilgan xalqaro simpozium, 1968 yil Dushanbeda YUNESKOning konferensiyasi, 1970 yil Qobuldagi xalqaro anjuman Kushon davlati masalalariga bag'ishlangan bo'lib, undan keyin ham bu masala bo'yicha ko'plab xalqaro anjumanlar bo'lib o'tdi.

Mil.avv. I asrning oxiri – mil. I asrning boshlariga kelib, Guyshuan hokimi Kiotszyukyu barcha mulklarni birlashtirib Qobuliston va Qandahorni zabt etadi. Natijada bu davrga kelib dastlabki poytaxti Surxon vohasidagi Dalvarzin ko'hna shahri harobalari bo'lgan Kushon davlati o'z ahamiyatiga ko'ra antik davr Xitoydagi Xan davlati, Parfiya podsholigi, Rim saltanati bilan raqobatlasha oladigan qadimgi dunyoning eng qudratli va zabardast davlatlaridan biri sifatida tashkil topdi. Xitoy manbalaridagi "Guyshuan hokimi Kiotszyukyu", ilk Kushon davriga oid topilma tangalar aks ettirilgan "Kushon podshosi Kujula Kadfiz"ga aynan mos tushadi.

Tangashunoslik ma'lumotlariga tayangan tadqiqotchilarning fikricha, Kujula Kadfiz yoki Kadfiz I 80 yildan ziyodroq umr ko'rib 50-60 yil davlatni boshqarib, taxminan milodiy 35 yilda vafot etadi. O'zining hukmronligi davrida Kadfiz I Baqtriyadagi uncha katta bo'lmagan yuechji mulklari hukmdoridan Baqtriyadan tashqari G'arbiy va Janubiy Afg'oniston va SHimoliy Hindistonni o'z tarkibiga olgan qudratli davlatning podshosi darajasiga ko'tariladi. Ammo, manbalarning guvohlik berishicha Kadfiz I davrida Kushon davlati to'la shakllanib bo'lmagan edi. Har holda, bu davrda Kushonlar o'z tangalariga ega bo'lmay, Kadfiz I Rim imperatorlariga (Avgust va Tiberiyya) taqlid qilib tanga zarb ettirgan.

Manbalarning dalolat berishicha, Kujuladan keyin taxtga uning o'g'li Vima (Gima) Kadfiz (Kadfiz II) o'tiradi. Xitoy mualliflari Kadfiz II taxtga o'tirganidan so'ng "Tyanchju (Markaziy Hindiston)ni zabt etdi va u erga o'z sarkardalaridan birini boshqarish uchun qoldirdi. SHu davrdan boshlab yuechji kuchli va boy davlatga aylandi", deb xabar beradilar. Bu xabarni tangashunoslik ma'lumotlari ham ta'kidlaydi. Kadfiz II zarb ettirgan tangalarning o'ng qirg'oq Baqtriyadan, Tojikiston va O'zbekistonning janubiy tumanlaridan topilishi bu hududlarning Kushon davlati tarkibiga kirganligidan dalolat beradi. Tangashunoslarning so'nggi yillardagi tadqiqotlariga ko'ra, Kadfiz II zarb ettirgan "SHohlar shohi – buyuk xaloskor" degan yozuv bor tangalar Hindiston, Afg'oniston va O'rta Osiyoda keng tarqalgan. Bunday tangalar Ashxobod, Xorazm, Toshkent vohasi, Surxondaryo, Qashqadaryo, Panjikent hududlaridan ham topilgan. Kadfiz II ning Rim saltanati bilan aloqalar o'rnatganligi haqida ma'lumotlar bor.

Kushon podsholari ichida eng mashhuri Kanishka hisoblanadi. Uning hukmronligi davrida Kushonlar saltanati gullab-yashnashining yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Kanishka davrida Panjob, Kashmir viloyatlari mamlakatga qo'shib olinadi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, davlatning poytaxti Dalvarzindan Peshovar (Afg'oniston) atroflariga ko'chiriladi. Bu davrda (mil. II asr)

mamlakatning hududi SHimoliy Hindiston, Afg'oniston, O'rta Osiyoning katta qismi, SHarqiy Turkmanistondan iborat edi. Syuan Szyanning yozishicha, "Kanishka podsholik qilgan davrda uning shon shuxrati qo'shni mamlakatlarga yoyildi. Mamlakatning harbiy qudrati ko'pchilik tomonidan tan olindi. Xitoyning g'arb tomonidagilar ham Kanishkaning hokimiyatini tan olib, unga o'z garovga qo'ygan odamlarini yuborar edilar".

Kushonlar sulolasi yozma manbalar asosida va tangashunoslik tadqiqotlari orqali o'rganilgan. Kushonlar davrida chiqarilgan ilk tangalarning bir tomonida YUnon-Baqtriyaning so'nggi podshosi Germey tasviri, ikkinchi tomonida esa "kushonlar yabg'usi Kujula Kadfiz" degan so'zlar bor. Demak, dastlab Kushon hokimlari o'z nomlarini "podsho", "shoh" tushunchalari bilan bog'lamaganlar. Ammo, Kushon davlati hududining kengayishi va siyosiy-harbiy ahamiyatining ortib borishi bilan birga tanga pullarda "shoh", "shohlar shohi" atamasi ko'plab uchraydi. Bunday o'zgarishlar Xitoy muallifi bergan ma'lumotlarni ya'ni, davlatning harbiy qudrati ko'pchilik mamlakatlar tomonidan tan olinganligini isbotlaydi.

Podsho Kanishka I o'zidan oldingi davlat boshqaruvi an'alarini saqlab qoldi va davom ettirdi. Ma'lum viloyatlar va shaharlar davlat tepasida turuvchi oliy hukmdor noiblari tomonidan boshqarilar edi. Bunday noiblar podsho tomonidan tayinlanib, uning eng yaqin va ishonchli vakillari hisoblangan. Ular oliy hukmdorga, ya'ni, podshoga so'zsiz itoat etib, doimiy ravishda davlat xazinasiga o'lponlar tulab turganlar. Kushonlar davrida mahalliy aholidan yig'iladigan soliq tartibi haqida ma'lumotlar bizgacha saqlanmagan bo'lsa-da, bunday tartib mavjud bo'lganligi aniq.

Kushon podsholigi ruhoniylar qo'lidagi davlat bo'lib bu davlatda podsho hokimiyatni boshqarish bilan birga bosh kohin ham hisoblangan. Podsholik satrapiyalarga bo'lingan bo'lib, ularning noiblari podsho tomonidan tayinlangan. Kushon podsholigi markazlashgan davlat hisoblanib, davlatda qishloq jamoalarining ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan.

So'nggi yillarda olib borilgan ko'plab arxeologik tadqiqotlar Kushon davri O'rta Osiyo xalqlarining moddiy madaniyatini o'rganish bo'yicha boy materiallar berib, keng imkoniyatlar yaratdi. Ushbu tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mil.avv. I ming yillikning oxiri-milodning dastlabki asrlari O'rta Osiyoda xo'jalik va madaniy hayot darajasining ko'tarilgan davri bo'ldi. Janubiy Turkmaniston va Xorazm, Buxoro va Samarqand, Surxon vohasi, Vaxsh, Qashqadaryo va Farg'ona vodiysidan topilgan shu davrga oid arxeologik topilmalar sug'orma dehqonchilikning anchagina rivojlanganligidan dalolat beradi.

Dehqonchilikning rivoji tufayli keng hududlar o'troq aholi tomonidan jadallik bilan o'zlashtiriladi. Misol uchun, E.V.Rtveladzening tadqiqotlariga ko'ra, faqatgina SHimoliy Baqtriyada (Surxon vohasi) 120 dan ziyod kushon davriga oid aholi shahar va qishloqlari aniqlangan. Bu davrda dehqonchilik nafaqat tekisliklarda balki tog'li hududlarga yoyiladi. Zarafshon va Qashqadaryoning yuqori oqimidagi tog'li hududlardan dehqonchilik manzilgohlari topib o'rganilgan. Bu davrda shuningdek, Xorazmda, Zarafshonda, Surxon vohasida ilgarigi davrdagiga nisbatan anchagina murakkablashgan sug'orish inshootlari barpo

etiladi. Dehqonchilik qurollarida ham o'zgarishlar sodir bo'ladi. Samarqand yaqinidagi Talibarzu yodkorligidan II-III asrlarga oid er haydaydigan omochning temir uchi topilgan.

Bu davrda O'rta Osiyo shaharlari ham yuqori darajada rivoj topadi. Kushon davri ko'pgina viloyatlar va vohalarda o'tgan davrlarga nisbatan yirik shahar markazlari, kichik shaharchalar va shahar tipidagi manzilgohlar sonining ancha ko'payganligi kuzatiladi. Kushon davri shaharlari viloyatlar, ayrim vohalar va tumanlarning ma'muriy-siyosiy markazlari hisoblanib, ularning saqlanib qolgan xarobalarida qal'alar alohida ajalib turadi. Bunday qal'alar Samarqanddagi Afrosiyobda, Marvdagi Govurqal'ada, Qarshi vohasidagi Erqurg'onda, Eski Termizda, Dalvarzintepa va boshqalarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

SHuningdek, Kushon davri shaharlari diniy-mafkuraviy markazlar vazifasini ham bajarib, ularda yirik-yirik topinish joylari va diniy marosimlar o'tkaziladigan inshootlar joylashgan. Xorazmdagi Tuproqqal'a, Balxdagi budda majmuasi, Termizdagi budda ibodatxonalari, Quvadagi budda saroyi shular jumlasidandir.

Kushon davri shaharlari hunarmandchilik va savdo-sotiqning ham markazi edi. O'rta Osiyoning barcha hududlaridan juda ko'p sonli hunarmandchilik buyumlari, sopolchilik xumdonlari, metalni qayta ishlashning izlari, zargarlik buyumlari, harbiy va xo'jalik qurol-yarog'lari topib o'rganilgan.

Kushon davlatida tashqi va ichki savdo ham taraqqiy etadi. Kushonlar buyuk ipak yo'lining sharqiy qismi nazoratini o'z qo'llariga olgan edilar. CHetdan keltirilgan ipak, mo'yna, bronza ko'zgular, muhrilar, shisha idishlar, haykalchalar tashqi savdo taraqqiyotidan dalolat bersa, ko'plab hunarmandchilik buyumlari hamda kumush va bronza tetradraxmlar (tangalar) ichki savdo rivojlanganligini isbotlaydi.

O'z gullab-yashnagan davrida Kushon davlati ko'plab xalqlar va elatlar yashab turgan hududlarni egallagan edi. Ushbu xalqlar va elatlar turli tillarda gaplashganlar, yozuvning turli tartibidan foydalanganlar hamda turli diniy e'tiqodlarda bo'lganlar. Moddiy madaniyat buyumlarida ham ayrim farqlar kuzatiladi. SHunga qaramasdan Kushonlar davri madaniyatiga ko'pgina umumiylik seziladi. Ammo, butun Kushon davlatida yagona madaniyat hukm surganligi haqida fikr aytib bo'lmaydi. Bu ulkan davlatning har bir viloyati qaysidir tomonlari bilan o'ziga xos bo'lgan madaniyatga ega bo'lgan.

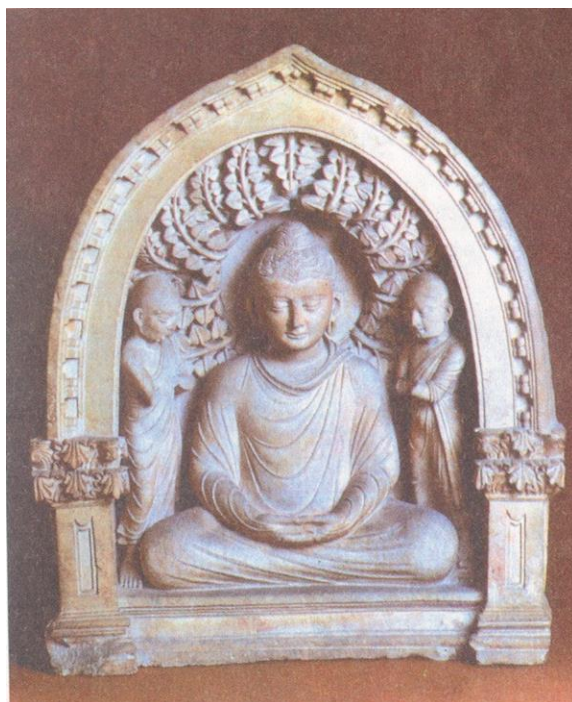
Avvalambor, SHimoliy Baqtriya (Surxon vohasi) haqida so'z yuritadigan bo'lsak, bu viloyat Kushon davlatining eng yirik viloyatlaridan biri bo'lib, madaniyati yuksak darajada rivojlangan edi. Ta'kidlash lozimki, O'rta Osiyoda buddizmning yoyilishi milodning birinchi asridan boshlab aynan Baqtriya-Toxariston hududlaridan boshlangan. Hozirgi kunda bu hududlardan o'ndan ziyod budda ibodatxonalari, yuzdan ortiq budda haykallari aniqlanib o'rganilgan. Ulardan eng mashhurlari Termiz yaqinidagi Qoratepa ibodatxonalari, Zartepa va Ayritom topilmalari, Dalvarzintepa ibodatxonalari hisoblanadi. SHimoliy Baqtriyaning o'ziga xos madaniyati me'morchilik sana'tida (binolar ustunlari va peshtoqlarining bezatilishi), shaharsozlik madaniyatida, kulolchilik va zargarlik buyumlarida ham o'z aksini topadi.

Kushon davri Xorazm madaniyati ham o'ziga xos edi. Bu hududlarda buddizmning izlari aniq kuzatilmasa-da, ayol xudolarga sig'inish aniqlangan va ko'plab terrakota haykalchalar topilgan. Kushon davriga oid Xorazmdagi nafaqat me'morchilik, balki moddiy va badiiy madaniyat namunasi mashhur Tuproqqal'a hisoblanadi. Bu erda ikkita yirik saroy majmuasi, sig'inish, harbiylar va podshohlar zallari hamda ko'plab moddiy madaniyat buyumlari ochib o'rganilgan. Xorazm kulolchilik buyumlarida ham ko'pgina o'ziga hosliklar aniqlangan. Kushonlar davrida Sug'd kichik mulklarga bo'lingan edi. Madaniy jihatdan bu viloyatni uch qismga – Samarqand Sug'di (Zarafshonning yuqori va o'rta oqimi), Buxoro Sug'di (Zarafshonning quyi oqimi) va Qashqadaryo Sug'di (Qashqadaryo vohasi)ga ajratiladi. Bu hududlardagi diniy inshootlar Sangzor daryosi vohasidan, Kindikli tepa va Erqo'rg'ondan, Setalk I (Buxoro)dan, Samarqand yaqinidagi Qo'rg'ontepadan topib tadqiq etilgan.

Umuman, Kushonlar davrida madaniy hayotning yanada yuksalganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, Kanishka davrida Hindistondan tarqalgan budda dini davlat diniga aylandi. Oromiy va yunon yozuvlari asosida kushon yozuvi mavjud bo'lgan. SHuningdek, bu davrda Sug'dcha va xorazmiycha yozuvlar ham bor edi. Ushbu yozuvlar yodgorliklarida o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotni aks ettiruvchi ayrim ma'lumotlar saqlanib qolgan. SHuningdek, Kushonlar davrida O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayotining quruvchilik, haykaltaroshlik, rassomlik, naqqoshlik kabi sohalarida ham katta yutuqlarga erishilgan. Xorazm, Sug'diyona, Baqtriya, Farg'ona, CHoch, SHarqiy Turkiston va SHimoliy Hindistondan ochilgan ko'plab madaniy yodgorliklar yuqoridagi hududlardagi madaniy hayot o'zining yuqori cho'qqisiga chiqqanligidan dalolat beradi.

Kushonlar davrida binokorlik va me'morchilik ham shaklan ham mazmunan rivoj topganligi kuzatiladi. CHunki, bu davrdagi ma'muriy, diniy, ishlab chiqarish, turar-joy, mudofaa inshootlari, SHarq me'morchiligi bilan ayrim o'xshashliklar topsada, o'ziga hos tomonlari ustunlik qiladi. Me'morchilikning o'ziga hos namunalari Dalvarzin, Xolchayon, Eski Termiz, Kampirtepa, Fayoztepa, Qoratepa kabilardan o'rganilgan bo'lib, ular jahon miqyosida mashhur bo'lgan obidalaridir.

Kushon davlatining inqirozga uchrashi Gerk-Baqtriya va Rim saltanati tarixiy taqdiriga ancha o'xshab ketadi. Bu davlatlarning barchasi qulash arafasida tinimsiz yurishlar olib borishga majbur bo'lganlar. Tashqi harbiy bosqinlardan himoyalaniish uchun ichki va tashqi sabablarga ko'ra, zaiflashgan yirik davlatlarda etarli harbiy imkoniyat topilmadi. Milodiy IV asrga kelib Kushon podsholigi o'zining asosiy hududlaridan mahrum bo'ldi. Bu podsholikning ayrim mulklari SHimoliy Hindistonda saqlanib qoldi.

Fayoztepa

Xolchayon

SHunday qilib, Kushon podsholigi o'z tarkibiga ko'pgina hududlar va ko'plab xalqlar va elatlarni birlashtirgan bo'lsada, uning tarixi O'zbekiston tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. O'zbek xalqi davlatchiligi tarixida Kushon davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ayniqsa, madaniy hayot va tashqi aloqalar sohasida ulkan yutuqlarga erishilgan davr bo'lib kirdi.

Tayanch so'zlar

Boshqaruv, nom davlatlar, siyosiy hokimiyat, mahalliy va umumbashariy madaniyatlar, Osiyocha ishlab chiqarish usuli, SHarq yo'li, jamiyatning birlamchi yacheykasi, prinsipial boshqaruvlar tabaqasi, Evropa yo'li, polislari, ijtimoiy va hududiy birlik, qishloq jamoalari, ishlab chiqaruvchi xo'jalik, qo'shimcha mahsulot, qadimgi davlatlar tipologiyasi, aholi soni va zichligining o'sishi,

davlatchilik tushunchasi, davlatning asosiy belgilari, davlatning tiplari, formatsion yondoshuv, sivilizatsion yondoshuv, Qadimgi SHarq davlatchiligi, Bronza davri madaniyatlari, Namozgoh, Dashli, Oltintepa, Gonur, Sopollitepa, Jarqo‘ton, tarixiy-madaniy jarayonlar, mehnatning birinchi yirik taqsimoti, ibtidoiy munosabatlar inqirozi, arxaik elementlar, rayon-voha, rayonlashuv, rayon-markaz, arxeologik majmualar, Namozgoh tarixiy-madaniy birligi, “mahalliy madaniy jamoa”, Baqtriya-Marg‘iyona arxeologik majmualari, “Oks sivilizatsiyasi”, CHust madaniyati, qadimgi aholining dehqonchilik madaniyati, dehqonchilik markazlari.

6. Buyuk ipak yo‘li – muloqot va hamkorlik yo‘li¹

Eng qadimgi yo‘llar. O‘tgan mavzularda ta’kidlaganidek bronza, davriga kelib O‘rta Osiyodagi tarixiy-madaniy taraqqiyotni tezlashtirgan bir qancha jarayonlar bo‘lib o‘tdi. Bronzaning kashf etilishi va jadallik bilan xo‘jalik hayotiga kirib kelishi, o‘troq dehqonchilik xo‘jaliklarining rivojlanishi natijasida yangi erlarning o‘zlashtirilishi, qishloqlarning rivojlanib ilk shaharlarga aylanishi, boshqaruv tizimining yanada murakkablashuvi, qadimgi yo‘llarning shakllanishi va nihoyat, dastlabki ulov va transport vositalarining paydo bo‘lishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish uchun ulkan ahamiyatga ega bo‘ldi. Aynan bronza davridan boshlab O‘rta Osiyoni Qadimgi SHarq dunyosi bilan bog‘laydigan aloqa, savdo-tranzit yo‘llari tizimining paydo bo‘lishi va shakllanishi mintaqaning xalqaro aloqalar tizimiga qo‘shilishiga asos bo‘ldi.

Ayrim tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, YAqin va O‘rta SHarqdagi turli o‘lkalar va tarixiy-madaniy viloyatlarni bog‘lab turuvchi ma’lum ma’nodagi karvon yo‘llari tartibi hamda madaniy, siyosiy, mafkuraviy va iqtisodiy aloqalar ildizi neolit - eneolit davri bilan bog‘lanadi. CHunki aynan mana shu davrda O‘rta Osiyoda ilk dehqonchilik madaniyati paydo bo‘lib, yangi erlar o‘troq aholi tomonidan jadallik bilan o‘zlashtirib boriladi. YUqorida ta’kidlaganimizdek, bu jarayon bronza davriga kelib yanada kuchayadi.

Bu davrga kelib O‘rta Osiyoda ko‘p sonli qabilalar va etnik guruhlar joylashgan bo‘lib, Qoraqum va Qizilqum cho‘llarining ichki hududlari hamda Pomir va Oloyning yuqori mintaqalaridan tashqari barcha hududlar o‘zlashtirib bo‘lingan edi. Bu hududlardagi moddiy madaniyat umumiy holatda ikki guruhga - chorvachilik xo‘jaligi sohiblari bo‘lgan Andronovo tarixiy-madaniy jamoalari (shimoliy mintaq) va dehqonchilik xo‘jaligi yuritgan Namozgoh tarixiy-madaniy jamoalariga (janubiy mintaq) bo‘linadi. Ular va ularga qo‘shni bo‘lgan hududlar o‘rtasida turli aloqalar mavjud edi. Ushbu aloqalar chorvador va o‘troq dehqonchilik aholisi o‘rtasida almashinuv-savdo munosabatlarining jadallashuviga imkoniyat yaratdi. Ma’lum hududlarda tayyorlangan mahsulotlar yoki xom ashyoning boshqa hududlardan topilishi shu jarayondan dalolat beradi. Misol uchun, Andronovo madaniyatiga xos idishlar Marg‘iyona, Baqtriya, So‘g‘diyona hududlaridan topilgan bo‘lsa, Xorazmda tayyorlangan sopol va metall buyumlar

¹ Ushbu mavzuni ёритишда т.ф.д. Ў.М.Мавлонов материалларидан кенг фойдаланилди.

shimoliy hududlarda ko'plab uchraydi. Zamonbobo va Gujayli yodgorliklaridan Badaxshon lojuvardidan tayyorlangan mahsulotlar topilgan.

Ta'kidlash lozimki, bronza davrida O'rta Osiyoni Qadimgi SHarqning sivilizatsiya markazlari bilan bog'laydigan dastlabki savdo-tranzit yo'llarining paydo bo'lishida iqtisodiy omillar muhim ahamiyat kasb etgan. Masalan, Qadimgi SHarq sivilizatsiyasi o'chog'lariga O'rta Osiyoning janubiy hududlaridan, avvalo, So'g'diyona va Baqtriyadan olib ketiladigan metall va nometall mahsulotlar, qimmatbaho toshlar va nodir minerallarga talab katta bo'lgan. Bunday mahsulotlar ichida Qadimgi SHarqda yuksak qadrlangan Badaxshon lojuvardi ayniqsa katta ahamiyatga ega edi.

YUqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadimgi savdo-tranzit yo'llari bronza davridayoq paydo bo'ladi. Ko'pchilik tadqiqotchilar bu yo'lni "Lojuvard yo'li" deb ataydilar. Bu yo'l tog'li Badaxshondan boshlanib Mesopotamiya, Misr, Hindiston hududigacha etib borgan edi. Bu davrdagi O'rta Osiyoning savdo yo'llaridan biri Baqtriya va Marg'iyonani Qadimgi Xorazm, So'g'diyona, Markaziy Qozogiston va Ural bilan bog'lagan.

Mil. avv. III ming yillikda Mesopotamiyada Badaxshon lojuvardi mashhur bo'lgan. SHumer va Akkaddagi tarixiy-arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan lojuvarddan yasalgan turli buyumlar shundan dalolat beradi. Undan tashqari Mesopotamiyaning Uruk, Ur, Kish, Lagash shaharlaridan Badaxshon lojuvardidan yasalgan turli buyumlar topilgan. SHumer sopol bitiklarida ham uzoq tog'li o'lkadan oltin, kumush va lojuvard olib kelingani haqida ma'lumot saqlangan. Demakki, bronza davridagi yana bir yo'l Badaxshondan janubi-sharqqa tomon Afgoniston orqali O'rta Osiyoning qadimgi xalqlarini Mesopotamiyaning shahar-davlatlari bilan bog'lagan.

"Lojuvard yo'li"ning yana bir yo'nalishi mil.avv. II ming yillikda Amudaryoning yuqori oqimidan Eron hududi orqali Kichik Osiyoga ham kirib borgan. Kichik Osiyodagi mashhur Troya shahri xarobalaridan Badaxshon lojuvardidan tayyorlangan buyumlarning topilishi shundan dalolat beradi. Bronza davrining yana bir yo'li O'rta Osiyoning janubidagi Baqtriya va Marg'iyonani Hindistondagi Xarappa va Mohinjo-Daro, Erondagi SHahri So'xta, Afg'onistondagi Mundigak kabi madaniyat markazlari bilan bog'lagan. Tadqiqotchilarning fikricha, Badaxshondagi lojuvard konlaridan boshlangan bu yo'l, Amudaryoning chap qirg'og'ida, Ko'kcha daryosining Amudaryoga quyilish joyidan shimolroqda joylashgan SHo'rto'qay makoni orqali o'tgan va bu erdan bir necha tarmoqlarga bo'lingan.

Mil.avv. II ming yillikka kelib Farg'ona va SHosh hududlari ham Qadimgi SHarq bilan aloqalar o'rnatadi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, bu davrda Mesopotamiya shaharlaridan chiqqan savdo yo'llari Eron va Janubiy Turkmaniston orqali Baqtriya va So'g'diyonadan o'tib Farg'onaga kelgan. Bu yo'lning bir tarmog'i Farg'onadan g'arbga Qozog'iston cho'llari orqali Ural va Volga bo'yiga ketgan. Yana bir tarmog'i esa, Farg'onadan sharqqa, Dovon orqali Sinszyan, SHimoliy Xitoyga ketgan. Bu o'rinda aytib o'tish joizki, bizga ma'lum bo'lgan ma'lumotlar mil.avv. II ming yillik ohirlariga kelib O'rta Osiyo va Xitoy o'rtasida qizg'in aloqalar yo'lga qo'yila boshlanganidan dalolat beradi. Xususan,

xitoylik arxeologlar Tyanshanning janubiy yonbag'irlaridagi so'nggi bronza-ilk temir davriga oid Ukunbaka (Sinbaka) makonidan O'rta Osiyodan keltirilgan temir o'roq va dastali bronza oyna kabi buyumlarni topganligi xam mintaqaning SHarqiy Turkiston bilan aloqalarining qadimiyligini asoslab berdi. Qadimgi xitoylik dehqonlarning bu makonidan naqshi va shakliga ko'ra CHust va Burgulik madaniyatlari sopol idishlariga o'xshash idishlarning topilishi esa O'rta Osiyo va Xitoyning qadimgi aloqalaridan va bu aloqalarda qadimgi CHoch vohasi va Farg'ona vodiysining tutgan o'rnidan dalolat beradi.

O'quvchilar e'tibor berishlari lozimki, O'rta Osiyoning Qadimgi sharq sivilizatsiyasi markazlari bilan olib borgan aloqalarida nafaqat qimmatbaho toshlar, birinchi galda lojuvard katta o'rin tutgan, balki, bu aloqalar bronza davridan boshlaboq iqtisodiy-madaniy xayotning barcha sohalarini qamrab olgan edi. Mil. avv. III-II ming yilliklarga kelib O'rta Osiyoning Xitoy, Hindiston, Eron, Mesopotamiya, Misr kabi hududlar va o'lkalar bilan turli-tuman aloqalari yanada faollashadi. Buni ko'pgina hududlardagi ibodatxonalar, shaharsozlik madaniyati, sopol idishlar va buyumlar, terrakota haykalchalaridagi o'xshashliklar misolida ham kuzatishimiz mumkin.

So'nggi yillardagi tadqiqotlar natijalariga ko'ra, bir-biriga nisbatan uzoqda joylashgan hududlarda mavjud bo'lgan, ayrim jihatlari mahalliy (lokal) xususiyatga ega bo'lgan moddiy madaniyatdagi o'xshashlik yoki yaqinlik o'sha davrga oid aloqa yo'llari va ushbu yo'llar bo'ylab olib borilgan iqtisodiy-madaniy aloqalardan dalolat beradi. Xususan, O'rta Osiyoning janubiy va markaziy hududlarini Eron va Mesopotamiya bilan bog'lovchi savdo-tranzit va aloqa yo'llari mil.avv. II ming yillikda shakllanib bo'lgan edi. Bu yo'llarning asosiy yo'nalishlari Janubiy Turkmanistondagi Anov, Namozgoh va Oltindepa, Zarafshon vohasidagi Zamonbobo va Sarazm kabi shahar va qishloqlardan o'tib, O'rta Osiyoning ichki hududlariga olib kelgan.

Bu davrdagi O'rta Osiyoning tashki iqtisodiy va madaniy aloqalarini SHimoliy Hindiston misolida ham kuzatish mumkin. CHunonchi, Hind daryosi vodiysidagi sivilizatsiya markazlari bo'lgan Xarappa va Mohinjo-Daro madaniyatlarining O'rta Osiyoning janubidagi ilk shahar madaniyatlari bo'lgan Oltindepa va Namozgoh bilan iqtisodiy-madaniy aloqalari moddiy topilmalarda ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanadi. Janubiy Turkmaniston va Hindistondagi Xarappa madaniyatiga oid yodgorliklarda bir-biriga o'xshash sopol haykalchalarning uchrashi, Oltindepaning turli madaniy qatlamlaridan fil suyagidan ishlangan buyumlarning topilishi, ba'zi sopol va metallardan ishlangan buyumlarda Xarappa va Mohinjo-Daro madaniyatining ta'siri borligi hamda boshqa moddiy madaniyat buyumlari hududlar o'rtasidagi faol iqtisodiy va madaniy aloqalardan dalolat beradi.

Hindistonning O'rta Osiyo bilan aloqalaridagi yana bir muhim yo'nalish yo'li SHimoliy Afg'oniston va Surxon vohasidagi bronza davri makonlaridan - Dashli, Sopolli, Jarqo'ton kabilar orqali o'tib mintaqaning ichki hududlariga olib kelgan. Tadqiqotlarga ko'ra, bu yo'nalishdagi aloqa yo'li bo'ylab mil.avv. II ming yillikda olib borilgan iqtisodiy-madaniy aloqalarni Sopolitepa qishlog'idan

topilgan tosh va metallardan yasalgan burgut tasvirli muhrlar hamda Jarqo‘ton ko‘hna shahridagi moddiy madaniyat buyumlari ham tasdiqlaydi.

Ta’kidlash lozimki, Zarafshonning yuqori oqimidagi Sarazm madaniyatiga oid turli topilmalar ichida Hind okeanida uchraydigan chig‘anokdan yasalgan taqinchok va munchoqlar, shimoli-g‘arbiy Hindistondagi qadimgi sopol buyumlarga o‘xshash kulolchilik mahsulotlari uchraydi. V.M.Massonning fikricha, bu topilmalar Sarazm makoni shakllanishida Hind daryosi vodiysidan ko‘chib kelgan aholi ham sezilarli o‘rin tutganligini, xususan bu manzilgoh xarappaliklarning O‘rta Osiyo tog‘larida mavjud bo‘lgan polimetall rudalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishda katta ahamiyatga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Uzoq yillar mobaynida O‘rta Osiyoning qadimgi yo‘llari masalalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borgan O‘.Mavlonovning tadqiqotlari xulosalariga ko‘ra, eneolit va bronza davrida O‘rta Osiyoda ichki va tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalarga xizmat qilgan yo‘llar tizimi shakllanadi. Mintaqadagi asosiy aloqa yo‘llari asosan tog‘ dovonlari, daryo vodiylari, dasht va cho‘llar orqali o‘tgan yo‘llardan keng foydalanish boshlanadi. Buning natijasida qadimgi ajdodlarimizning mintaqa tabiati va geografik holati xamda joylashuvi xaqidagi, shu bilan birgalikda, qo‘shni o‘lkalar to‘g‘risidagi tasavvurlari ham kengayib bordi. Bu amaliy bilimlar o‘z navbatida **mahalliy, mintaqaviy va transmintaqaviy aloqa** yo‘llari shakllanishiga asos bo‘ldi.

Eng qadimgi yo‘llarning birinchi guruhiga mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan yo‘llar kirgan bo‘lib, ular avvalo, o‘troq dehqonchilik markazlarini dehqonchilik qilinadigan er maydonlari, ov qilinadigan hududlar, xom ashyo zahiralari mavjud bo‘lgan joylar, suv manbalari va boshqalar bilan bog‘lashga; yagona madaniyatga mansub makonlarning o‘zaro aloqalarini ta’minlashga; chorvador qabilalar xo‘jaligida muhim o‘rin egallagan qishloq-yaylov-qishloq yo‘nalishdagi harakatni boshqarishga xizmat qilgan.

Mintaqaviy ahamiyatga ega bo‘lgan ikkinchi guruh yo‘llari avvalo, O‘rta Osiyodagi eneolit va bronza davriga mansub turli madaniyatlarning o‘zaro aloqalarini ta’minlashga xizmat qilgan. Mintaqaning ichki iqtisodiy-madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan ko‘p tarmoqli bu yo‘llar yo‘nalishlari O‘rta Osiyo o‘troq vohalari o‘zlashtirilishiga mos ravishda kengayib borgan. Mintaqaviy aloqa yo‘llari bo‘ylarida mahalliy qabilalar va xalqlar nazoratida bo‘lgan turli inshootlar va tegishli infratuzilmalar shakllanib, ilk ulov va transport vositalaridan foydalanishga o‘tiladi.

Eng qadimgi yo‘llarning uchinchi guruhi transmintaqaviy ahamiyatga ega bo‘lgan yo‘llardir. O‘rta Osiyoning turli hududlarida metall va nometall qazilma boyliklari hamda boshqa xom ashyo zahiralarning mavjudligi va Qadimgi SHarq mamlakatlarida ularga bo‘lgan katta talab, ya’ni, iqtisodiy omillar mintaqada tranzit ahamiyatga ega bo‘lgan yo‘llar yo‘nalishlarining paydo bo‘lishiga olib kelgan edi. O‘rta Osiyoni Hindiston, Eron va Mesopotamiya orqali Old Osiyo, Misr, SHarqiy Turkiston va Xitoy hamda mintaqa shimolidagi dashtlar orqali Sibir va Uralorti hududlari bilan bog‘lovchi tranzit yo‘llar - aloqa yo‘llari tizimining eng muhim qismi bo‘lib, bu yo‘llar orqali olib borilgan iqtisodiy-madaniy aloqalar

O'rta Osiyoda sivilizatsiya markazlarining paydo bo'lishi, avvalo, ilk shahar madaniyatining shakllanishi, keyinchalik, davlatchilik jarayonlari taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi.

Mil.avv. I ming yillikning boshlariga kelib O'rta Osiyoda temir metallurgiasining paydo bo'lishi va keng yoyila boshlashi mintaqadagi ko'pgina yirik daryolar vohalarida sug'orma dehqonchilikning keng yoyilishi, yangi erlarning uzlashtirilishi, qadimgi shaharlarning paydo bo'lishi va ilk davlatlarga asos solinishi, bepoyon dashtlarda va tog' oldi hududlarida ko'chmanchi chorvachilikning rivojlanishi hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi boshqa o'zgarishlarda katta ahamiyat kasb etgan edi. Bu davrning O'zbekiston tarixi uchun eng muhim xususiyati shundaki, bu davrda O'rta Osiyo hududlarida bir nechta tarixiy-madaniy viloyatlar - Baqtriya, Xorazm, Marg'iyona, Sug'diyona, keyinroq, Farg'ona, CHoch qabilar shakllanib, ularning ayrimlari (Baqtriya davlati, Qadimgi Xorazm) yirik davlat uyushmalariga birikadilar.

Bu davrga kelib O'rta Osiyoning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy hayotida bo'lib o'tgan yangiliklar va o'zgarishlar qadimgi savdo-tranzit yo'llari tarmoqlarining kengayishi va aloqa yo'llarining yangi yo'nalishlari paydo bo'lishi uchun ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrdagi tor doiradagi hududlarni bog'lovchi ichki aloqa yo'llaridan tashqari **Dasht yo'li**, **"Oltin yo'li"**, **"SHoh yuli"** kabilar mintaqadagi iqtisodiy va madaniy hayot taraqqiyotini ta'minlagan edi.

Ilk temir davri ichki aloqa yo'llari yo'nalishlarini aniqlashtirishda mintaqadagi bu davr makonlari joylashuvi katta ahamiyatga egadir. Arxeologik tadqiqotlar va yozma manbalar ma'lumotlari natijalariga ko'ra, mil.avv. I ming yillikning birinchi yarmida O'rta Osiyoning janubiy va shimoli-sharqiy hududlari bir necha yo'nalishdagi aloqa yo'llari tizimi bilan o'zaro bog'langan edi. Ular orasida Parfiyadagi Ulug'depa, Ulkandepa va boshqalarni, Janubiy Turkmanistondagi Saraxs vohasidan Marg'iyona orqali Qadimgi Xorazm, So'g'diyona va Baqtriyaga eltuvchi yo'llar katta ahamiyatga ega.

Murg'ob vohasini Amudaryoning o'rta oqimidagi kechuvlar orqali So'g'diyona bilan bog'lagan aloqa yo'li Marg'iyonadagi YOzdepadan boshlanib, Tohirboy vohasidagi makonlar orqali Amudaryoning o'rta oqimida joylashgan Odoydepaga olib kelgan. Bu erda Murg'ob vohasidan keluvchi yo'l tarmoqlangan. Uning bir yo'nalishi Amudaryoning chap qirg'og'i bo'ylab Xorazm vohasiga, ikkinchisi shu kechuv orqali Zarafshon daryosining quyi va o'rta oqimiga tomon ketgan.

A.Sagdullaev va E.Rtveladzelarning fikricha, O'rta Osiyoning ilk temir davri savdo-tranzit yo'llari tizimida Marg'iyonani Qadimgi Baqtriya hududi bilan bog'lovchi yo'llar ham katta ahamiyatga ega edi. Surxon vohasi va Janubiy Tojikiston hududlarida (SHimoliy Baqtriya) bu davrdagi aholi punktlari, asosan, daryolar va ularning irmoqlaridagi bir qancha dehqonchilik vohalari bo'ylab joylashgan bo'lib, har bir dehqonchilik vohasi yirik shahar tipidagi makon atrofida joylashgan mustahkamlangan qo'rgonlar va qal'alarga ega edi. Marg'iyonani SHimoliy Baqtriya bilan bog'lagan aloqa yo'li Janubiy Baqtriya orqali (SHimoliy Afg'oniston) o'tgan. Bu hududlardagi ilk temir davriga oid Tillatepa, Maymana,

Davlatobod, SHibirg'on va Oqcha makonlari mazkur aloqa yo'lining muhim oraliq punktlari hisoblangan. SHimoliy Afg'onistondan yo'l Amudaryodagi CHo'chqaguzar va SHo'rob kechuvlari orqali Surxon vohasi va Janubiy Tojikistonga o'tgan.

Bu davrda Baqtriya va Marg'iyonadan, Xorazmdan kelgan yo'llar Samarqand orqali Farg'ona, qadimgi CHoch vohasiga va mintaqa shimolidagi dasht hududlarga qarab ketgan. Qadimgi Baqtriya va Xorazm Amudaryoning chap qirg'og'i bo'ylab o'tuvchi aloqa yo'li orqali bog'langan. SHuningdek, bu hududlarning o'zaro aloqalari Amudaryo suv yo'li orqali ham olib borilgan. Sug'diyona va Xorazm vohasini bog'laydigan yo'llar bir nechta yo'nalishda bo'lgan. Asosiy yo'nalish Zarafshon daryosi bo'ylab joylashgan makonlar orqali Amudaryoga olib chiqqan.

Mil.avv. I ming yillikning birinchi yarmida O'rta Osiyo janubini Farg'ona vodiysi, Toshkent vohasi va Ustrushona hududlari bilan bog'lovchi aloqa yo'llarining bir necha yo'nalishlari faoliyat ko'rsata boshlaydi. YU.Buryakovning fikricha, bu yo'lining asosiy yo'nalishlaridan biri Farg'ona vodiysi va CHoch vohasini ajratib turuvchi CHotqol-Qurama tog'laridagi dovonlar orqali Angren va CHirchiq daryolari bo'yida joylashgan qadimgi CHoch vohasiga olib kelgan. Hozirgi kunga qadar CHotqol-Qurama tog' yon bag'irlaridan va Sirdaryoning vohadagi asosiy irmoqlari Angren va CHirchiq daryolari vodiylaridan Burgulik madaniyatiga oid ko'plab yodgorliklar ochib o'rganilgan. Ular Farg'ona-CHoch-So'g'diyona aloqa yo'lida joylashgan yoki bu yo'l bilan yordamchi tarmoqlar orqali bog'langan. CHunonchi, Farg'onadagi CHust va Eylaton hamda Toshkent vohasidagi Burgulik madaniyatlariga oid makonlardan topilgan moddiy madaniyat buyumlari bu tarixiy-madaniy viloyatlar o'rtasidagi doimiy aloqalardan dalolat beradi.

Ilk temir davri O'rta Osiyoning tashqi aloqalarida ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu holat avvalo, tashqi aloqalardagi iqtisodiy omillar bilan bir qatorda siyosiy manfaatdorlik bilan bog'liq edi. CHunki bu davrda qadimgi shaharlar rivojlanib, ilk davlatchilik shakllanayotgan davr edi. Bu davrdagi Dasht yo'li haqida gapiradigan bo'lsak, bu davrda O'rta Osiyo hududlari orqali o'tgan savdo-tranzit yo'llari ichida Oltoydan boshlanib Eron, Mesopotamiya, Arabiston va SHimoliy Afrikaga hamda Volga va Ural daryolari oralig'idagi dashtlardan Hindistonga olib boruvchi yo'llar muhim ahamiyatga ega edi. Qopa dengizning shimolidagi dashtlardan Oltoyga qadar cho'zilgan bu yo'l tarixiy adabiyotlarda "Dasht yo'li" deb ataladi. Bu yo'l Qora dengiz shimolidagi savdo shaharlaridan boshlanib, Don daryosining quyi oqimidan Tanais shahri, Quyi Volgabo'yi, Orolbo'yi, Janubiy Qozog'iston orqali YUqori Irtish va Zaysan ko'li hududiga, Oltoy va SHarqiy Turkistonta olib chiqqan.

I.V.Pyankovning fikricha, Oltoy xalqlari tasviriy san'atida, Ahamoniylar davri fors an'alarining paydo bo'lishida O'rta Osiyo tranzit hudud sifatida katta o'rin tutgan bo'lishi mumkin. SHuningdek, Oltoydagi Paziriq mozar-qo'rg'onlaridan topilgan, jundan to'qilgan gilam qoldiqlari o'z xususiyati bilan O'rta Osiyo gilamlariga o'xshab ketishini, mashhur "Amudaryo xazinasi"dagi oltin

buyumlardagi tasvirlarni Paziriqdan topilgan matodagi tasvirlar bilan o'xshashlik topishini hududlar o'rtasidagi aloqalar bilan izohlash mumkin.

Mil.avv. I ming yillikning boshlariga kelib Oltoyni Ossuriya va keyinchalik Ahamoniylar davlati markaziy shaharlari bilan bog'laydigan yo'llarning ikki yo'nalishi - ko'chmanchilar hududlari orqali o'tuvchi Dasht yo'li va O'rta Osiyo hududi orqali o'tuvchi yo'l faoliyat ko'rsatgan. Oltoyning Osiyo davlatlari va Mesopotamiya bilan madaniy aloqalarini to'qimachilik, tasviriy san'at va haykaltaroshlik namunalari misolida kuzatish mumkin. Oltoydagi Paziriq, Bashadar, Tuektin kabi mo'z-qo'rg'onlardan topilgan gilamlar, kiyimlar, haykalchalarda Old Osiyo va Mesopotamiya, Eron va O'rta Osiyoga xos tasvirlarning uchrashi bu aloqalarning ancha keng ko'lamli bo'lganligidan dalolat beradi.

Qadimgi SHarq davlatlarida qimmatbaho va nodir metallar hisoblangan oltin va kumushga bo'lgan talab Ahamoniylar davridan oldinroq, ilmiy adabiyotlarda "Oltin yo'li" deb nom olgan mintaqalararo aloqa yo'li paydo bo'lishiga sabab bo'lgan edi. Tog'li Oltoydagi oltin konlaridan boshlanib O'rta Osiyo orqali Hindiston va Eronga boruvchi bu yo'l qadimgi davrning katta siyosiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan yo'llaridan hisoblangan. Bu davrda mintaqamiz hududlarida siyosiy birlashmalar, tarixiy-madaniy viloyatlar, ilk davlat uyushmalari shakllanib, qadimgi shaharlar rivojlanayotgan davr ekanligini hisobga olsak, bu yo'lning davlatchilik taraqqiyotidagi ahamiyati juda katta bo'lganligi kuzatiladi.

So'nggi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va ularni mavjud yozma manbalar ma'lumotlari bilan solishtirish natijasida Oltoyda konchilik ishlab chiqarish, oltin qumlarni tozalash so'nggi bronza va ilk temir davriga to'g'ri kelishi, Oltoydagi qabilalar "oltin qo'riqlovchi griflar" deb atalishi, Oltoy xalqlarining tashqi aloqalarida oltin qazib olish etakchi o'rinda turganligi haqida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lish mumkin. O'.Mavlonovning tadqiqotlariga ko'ra, Oltoy va Gobi sahrosi (yoki Tibet) hududlaridan qazib olinadigan oltinning janubga keltirilish yo'nalishlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- Oltoy - SHarqiy Turkiston - Ettisuv - Sug'd - Baqtriya;
- Oltoy - SHarqiy Turkiston - Farg'ona vodiysi - CHoch vohasi -Ustrushona
- Sug'd - Baqtriya;
- Oltoy - Gobi sahrosi - Tibet - Pomir tog' dovonlari (Vaxon yo'lagi) - Baqtriya.

O'rta Osiyoning janubi va markaziy hududlarining Sibir, Oltoy va SHarkiy Turkiston bilan aloqalarida o'zining joylashuviga ko'ra Toshkent vohasi va Ettisuv oraliq hududlar sifatida katta ahamiyatga ega bo'lgan edi. YU.Buryakovning fikricha, Toshkent vohasidagi ilk temir davriga oid makonlardan topilgan bronzadan yasalgan burama pichoqlar Sibirdagi Qorasuk madaniyatiga tegishli makonlarda ham uchrashi O'rta Osiyo - Sibir hududlari o'rtasidagi aloqalar yo'nalishlari va bu aloqalarda qadimgi CHoch vohasining tutgan o'rni haqida muhim ma'lumotlar beradi.

A.Sagdullaevning tadqiqotlariga ko'ra, ilk temir davrida O'rta Osiyoning Hindiston bilan aloqalari davom etgan bo'lib, bu aloqalar olib borilgan yo'llar

yo'nalishlarida birmuncha o'zgarishlar ro'y beradi. Bu davrda Hind daryosi vodiysini Hindiqush tog' dovonlari orqali Amudaryoning yuqori oqimi bilan bog'lovchi yo'l Xonoboddaryo va Qunduz yoki Daryoi Bangi-Panj daryolari vodiylari bo'ylab o'tgan. Bu oraliqda Kalafagan, Ko'kcha, Oyxonim, Rustak, Y'Angi qal'a kabi ilk temir davriga oid makonlarning topilishi bu aloqa yo'li yo'nalishlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Mil.avv. I ming yillikning birinchi yarmiga kelib Gretsiya va Misrdan O'rta Osiyo va Hindistonga qadar ulkan hududlarda tashkil topgan Ahamoniylar davlati ko'pgina davlatlar, xalqlar va elatlarning turli tomonlama aloqalarida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Doro I hukmronligi davrida "SHoh yo'li" nomini olgan savdo-tranzit yo'li o'z faoliyatini boshlagan edi.

Ahamoniylar davlati tarkibiga kirgan O'rta Osiyo qadimgi tarixiy-madaniy viloyatlaridagi shahar va qishloqlardan Persepol, Suza va imperiyaning boshqa shaharlariga eltuvchi savdo-tranzit yo'llari mil.avv. VI-IV asrlarda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi. Bu yo'lning bir tarmog'i mil.avv. VI-IV asrlarda Kichik Osiyo shaharlarini hamda O'rta Er dengizi bo'yidagi Efes, Sardi shaharlarini Eronning markazlaridan biri - Suza bilan bog'lagan bo'lsa, yana bir tarmog'i Erondan Baqtriya orqali o'tib Oltoygacha borgan. Baqtra - Marv - Nisa - Ekbatan - Persepol - Suza yo'nalishidagi markaziy aloqa yo'liga O'rta Osiyoning shimolidan, Qadimgi Sug'd shaharlaridan, mintaqaning shimolidagi ko'chmanchi chorvadorlar egallagan hududlardan keluvchi yo'llar Baqtriyadan keluvchi yo'lga Murg'ob vohasining markaziy shahri bo'lgan Marvda qo'shilgan bo'lib, bu shahar "SHox yo'li"ning muhim bo'g'inini tashkil etgan.

Xullas, mil.avv. I ming yillikning o'rtalaridan boshlab mavjud "Dasht yo'li", "Oltin yo'li", "SHoh yo'li" kabilardan nafaqat, turli qabilalar va xalqlarning bir hududdan boshqa hududga ko'chishida, turli hududlarda yashovchi qabilalarning o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqalarida, balki harbiy-siyosiy maqsadlarda ham izchil foydalanilgan. Bu holat avval Ahamoniylar, so'ngra esa Aleksandr Makedonskiy yurishlari yo'nalishlarida yaqqol kuzatiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, eng qadimgi davrlarda savdo karvonlari ming-minglab kilometrga cho'zilgan yo'llar orqali ko'zlagan manziliga o'sha davr nuqtai nazaridan etib borgan shubhali bo'lsa-da, mahsulot ayirboshlash qabiladan qabilaga, tumandan tumanga, viloyatdan viloyatga, vohadan vohaga o'tib keng hududlarni qamrab olganligi bugungi kunda ilmiy jihatdan asoslangan. Ushbu hududlar tizimida O'rta Osiyo hududida yashagan qadimgi qabilalar ham mavjud bo'lib, ularning say'i- harakatlari va faoliyatlari natijasi o'laroq, mintaqada ilk shahar madaniyati shakllanib, dastlabki davlat uyushmalariga asos solindi. Bu jarayonda qadimgi savdo-tranzit va madaniy aloqalar yo'llarining ahamiyati beqiyosdir.

Buyuk ipak yuli rivojlanishi va taraqqiyot bosqichlari. Nafaqat o'zbek xalqi, balki dunyodagi ko'pgina xalqlar davlatchiligi tarixida, rivojlanish bosqichlarida Buyuk ipak yo'lining ahamiyati katta bo'lgan edi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, mil.avv. III asrning oxiri - II asrning o'rtalaridan boshlab, Xitoy sayyoxi va diplomati CHjan Szyan xitoyliklar uchun ilk

marta G'arbiy o'lka - O'rta Osiyo viloyatlariga yo'l ochgan davrdan boshlab Buyuk Ipak yuli shakllanadi. "Buyuk ipak yuli" degan nom o'sha davrlarda Fapb davlatlari uchun juda qimmatbaho hisoblangan ipak mahsulotlari bilan bog'liqdir. Ammo, bu degani bu yo'ldan faqat ipak mahsulotlari olib o'tilgan, degan ma'noni bermaydi. Tadqiqotchilar ipak qurtidan ipak olish sirlarini xitoyliklar bundan besh ming yil ilgari o'zlashtirgan deb hisoblaydilar. Ayrim tadqiqotchilar ipakchilikning vatani Hindistonning tog'li tumanlari, G'arbiy Himolay va hatto, Eron deb hisoblasalarda, ipakning vatani SHimoliy Xitoy, aniqrogi, SHandun viloyati ekanligi aksariyat olimlar va xitoyshunoslar tomonidan e'tirof etilgan.

Xitoy elchisi va diplomati tomonidan ochilgan bu yo'l aslida ikkita buyuk yo'lni birlashtirgan yo'l edi. Ulardan biri - G'arbdan, O'rta Er dengizi hududlaridan O'rta Osiyoga kelgan bo'lib, Aleksandr Makedonskiy va Salavkiylar sarkardasi Demodam yurishlari davrida YAKsart - Sirdaryogacha cho'zilgan. Ikkinchisi esa, SHarqdan, Xan imperiyasidan O'rta Osiyoga yo'nalgan bo'lib, CHjan Szyan bu yo'l bo'ylab shimoldan Davan, Qang', Sug'd, Baqtriya orqali janubga chiqqan edi. Ikkita buyuk sivilizatsiya - G'arb va SHarq, sivilizatsiyalarini birlashtirishda bu yo'llar ustida joylashgan O'rta Osiyo xalqlari faoliyati katta ahamiyatga ega bo'ldi. Xitoy va YUnon-rim manbalarining ma'lumot berishicha, paydo bo'lgan davridan boshlab, bu yo'ldan savdo karvonlari va diplomatik elchilar qatnay boshlagan. Bu yo'l XIX asrning ikkinchi yarmida (1877 yilda) nemis olimi Ferdinand Paul Vilgelm Rixtgofen tomonidan dastlabki marta "Ipak yo'li" deb nom oldi va keyinchalik butun dunyo tadqiqotchilari tomonidan "Buyuk ipak yo'li" deb e'tirof etildi.

Bu yo'lning qisqacha tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Xan imperiyasining U-Di hukmronligi davrida (mil.avv. 140-86 yy.) Xitoyning g'arbiy tomonidagi hududlarga bo'lgan qiziqish kuchayadi. Xitoyliklar bu hududlarda o'sha davrda ancha xavfli bo'lgan harbiy kuchlar-xunlar bilan to'knashadilar. Xunlarga qarshi kurashda ittifoqchilar topish va ular bilan harbiy ittifoq tuzish maqsadida imperator U-Di mil.avv. 138 yilda yuqorida nomi tilga olingan diplomat, sayohatchi va savdogar CHjan Szyanni O'rta Osiyoga jo'natadi. CHjan Szyan bir necha yil xunlar qo'lida asirlikda bo'ladi va mil.avv. 128-126 yillarda Davan (Farg'ona)ga keladi. Davan hukmdorlari bilan harbiy ittifoq tuzishda muvaffaqiyatsizlikka uchragan CHjan Szyan ko'p kiyinchiliklardan so'ng yurtiga etib keladi. Uning missiyasi Xitoy uchun Farbiy o'lkalarga chiqishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Keyinchalik Xitoy imperatori bilan Davan hukmdorlari o'rtasida qonli urushlar bo'lib o'tdi. Bu urushlarga asosiy sabab xitoyliklarni hayratga solgan Davan «samoviy otlari» edi.

Mil.avv. 101-105 yillarda imperator U Di Parfiya (Xitoy manbalarida Ansi deb eslatiladi) podshohlariga, Qang' hukmdorlariga, keyinroq esa Baqtriya (Kushonlar) erlariga o'z elchilarini jo'natib ular bilan diplomatik - savdo aloqalarini o'rnatadi. SHu tariqa mil.avv. II-I asrlarda SHarq bilan Farbni bog'lovchi Buyuk Ipak yo'lga asos solinadi. O'z vaqtida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lning dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, SHarqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Hindiston, Mesopotamiya orqali O'rta Er dengizigacha cho'zilgan. Evrosiyo materigining katta qismi aynan Buyuk

Ipak yo'lini tashkil etuvchi tizim bilan bog'lanib, bu yo'l orqali moddiy va ma'naviy boyliklar almashinuvi jadal olib borilgan. Bu o'rinda, O'rta Osiyoning qadimgi tarixiy-madaniy viloyatlari o'ziga xos vositachilik vazifasini bajarganlar.

E.Rtveladzening tadqiqotlariga ko'ra, tipologik jihatdan bu yo'llar (ikkita kontinent - Osiyo va Evropani bog'lovchi Buyuk Ipak yo'li) -kontinental ahamiyatga ega bo'lgan yo'llar (bir kontinentdagi turli mintaqalarni bog'laydigan yo'llar, masalan Baqtriya va Hindiston, Baktriya va Xitoy); mintaqaviy ahamiyatga ega bo'lgan yo'llar (O'rta Osiyo kontinentining ichki hududlarini bog'laydigan yo'llar, masalan Baqtriya va Sug'd, Baqtriya va Xorazm); viloyat ahamiyatiga ega bo'lgan yullar (ma'lum tarixiy - madaniy viloyat ichidagi yirik axoli punktlarini bog'laydigan yullar, masalan Afrosiyob va Kuktepa, Uzunqir va Erqo'rg'on); mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan yo'llar (shahar va atrof aholi punktlarini bog'laydigan yo'llar); qishloqlar o'rtasidagi so'qmok yo'llarga bo'lingan. Olimning fikricha, turli yo'llar o'rtasidagi masofa turlicha bo'lishi mumkin. Misol uchun, kontinentlararo yo'llar - 10 va undan ortik, ming km., kontinental yo'llar - bir necha ming km., mahalliy yo'llar - bir necha o'n km., so'qmoq, yo'llar - bir necha yuz metrdan bir necha km.gacha.

Buyuk Ipak yo'lining Xitoydan O'rta Osiyoga keluvchi yo'nalishida dastlabki hudud sifatida Farg'ona vodiysi muhim o'rin tutgan edi. Ushbu hudud orqali o'tgan tranzit savdo yo'llari yo'nalishlari bo'yicha keyingi yillarda ko'plab yangi ma'lumotlar paydo bo'ldiki, ularning tahlillariga asoslanib Farg'ona vodiysidagi yirik shaharlarning bu transmintaqaviy aloqa yo'li yo'nalishlarida tutgan o'rni va ahamiyati hamda bu davr Farg'ona davlatchiligi rivoji haqida muhim hulosalar chikarish mumkin.

Xitoy manbalarining ma'lumot berishicha, bu davrda Davan davlatida 70 dan ortiq shaharlar mavjud bo'lib, ular Buyuk Ipak yo'li yo'nalishlarida joylashgan yoki ular bilan mahalliy ahamiyatga molik yo'llar orqali bog'langan edi. Bu shaharlar Buyuk Ipak yo'li shakllangan dastlabki davrlardan boshlab Farg'ona vodiysining muhim iqtisodiy va madaniy markazlari, ayrimlari (Ershi, SHo'rabashat) esa siyosiy-ma'muriy markazlar sifatida mintaqaning ichki va tashqi aloqalarida faol ishtirok etib kelgan.

Buyuk Ipak yo'lining Farg'ona vodiysi shaharlari orqali o'tgan asosiy yo'nalishlari Asht dashtlari orqali Xo'jandga yoki CHotqol tog'laridagi Kamchiq va Rezak dovonlari orqali CHoch vohasiga olib kelgan. Bu yo'llar Ohangaron va CHirchiq daryosi vodiylaridagi shaharlar va makonlar orqali Sirdaryodagi muhim kechuvlar tomonga yo'nalgan. Tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra, mil.avv. III—II asrlarda Toshkent vohasida keyingi davrlar uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bo'lib o'tadi va bu jarayonda aloqa yo'llarining ahamiyati ulkan bo'ldi. Bu holat birinchi galda, vohaning qudrati Qang' davlati shakllangan hudud sifatidagi o'rni bilan hamda qadimgi shaharlarning paydo bo'lishi va ularning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'muriy-siyosiy ahamiyati oshib borishi bilan izohlanadi.

Toshkent vohasidagi qadimgi shaharlarning Sirdaryoning o'ng qirg'oq hududlarida, Ohangaron va CHirchiqning quyi oqimlarida shakllanganligidan xulosa chiqargan ayrim tadqiqotchilar vohada urbanizatsiya jarayonlari

boshlanishida qo'shni Sug'dning ta'siri katta bo'lgan deb hisoblaydilar. O'z navbatida O'rta Osiyoning bu ikki tarixiy-madaniy viloyatlari o'rtasidagi qizg'in iqtisodiy-madaniy munosabatlar xamda vohani Sug'diyona bilan bog'lovchi aloka yo'llari jadal faoliyat ko'rsatganligi ta'kidlanadi.

Ustrushona va Toshkent vohasidan Zomin va Jizzax orqali kelgan savdo yo'li Sug'diyonaning poytaxti Afrosiyob (Samarqand)ga olib kelgan. Bu shaharning o'sha davr O'rta Osiyoning ichki va tashqi iqtisodiy va madaniy aloqalarida muhim o'rin tutgan yirik savdo yo'llari chorrahasida joylashganligini alohida ta'kidlash lozimdir. Afrosiyobdan Amudaryo kechuvlariga tomon ketuvchi yo'llar bu davrda Janubiy So'g'd, hozirgi Qashqadaryo viloyati hududlari orqali o'tgan. Kesh (Uzunqir), Nikshapa (Erkurg'on), Naxshab kabi yirik shaharlar vohaning ichki va tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalarida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Sug'diyonadagi yo'llar Buyuk Ipak yo'li shakllanib, mintakaning tashqi iqtisodiy aloqalari rivojlanib borishiga mos ravishda kengayib boradi. Samarqanddan quyi Qashkadaryo vohasi orqali Amudaryoning o'rta oqimidagi kechuvlarga olib chiquvchi yo'llar Sug'diyonaning mintaqaviy ahamiyatga ega karvon yo'llari edi. Bu davr Zarafshon daryosining quyi qismiga, Buxoro vohasiga chiquvchi yo'llarda ham qizgin aloqalar davom etgan. Bu davr Xorazm vohasidagi asosiy punktlar - shaharlar, kal'alar, qo'rg'onlar Amudaryoning quyi oqimidan daryoning har ikkala qirg'og'iga chikilgan yirik kanallar bo'ylab joylashgan edi.

Surxon vohasida (SHimoliy Baqtriya) mintaqaviy ahamiyatga ega bo'lgan yo'llar bilan bog'langan Termiz shahri alohida ahamiyatga ega. Amudaryodan kechuv joyida joylashgan bu ko'hna shahar mintaqaning markaziy hududlarini SHimoliy Afg'oniston va Hindiston shaharlari bilan bog'laydigan muhim xalqaro savdo-tranzit yo'li ustida edi. Undan tashqari bu shahar Amudaryo suv yo'lidagi muhim punktlarga egaligi bilan ham boshqa shaharlardan ajralib turadi.

Ipak yo'lining Buxoroga kelgan tarmog'i ikkiga bo'lingan. Bu tarmoqning janubiy yo'nalishi Buxoro - Qarshi - Guzor - Kesh - Termiz orqali Hindistonga o'tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlaridan biri Tehron -Qazvin - Hamadon - Bag'dod - Palmira yo'nalishi bo'ylab O'rta Er dengizi bo'yidagi Tir shahrigacha cho'zilgan. Umuman olganda Buyuk Ipak yo'lining janubiy tarmog'i O'zgan orqali O'shga o'tib, Quva - Marg'ilon - Qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. SHimoliy yo'nalishi esa Xazar hokonligi va Bulg'or davlati orqali Kiev Rusi va Evropa mamlakatlariga borib, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan. YUqorida ta'kidlaganimizdek, Ipak yo'lining asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham mavjud edi.

Xullas, mil.avv. I ming yillikning ohiri - milodiy I ming yillikning boshlariga kelib Tinch okeanidan Atlantika okeaniga qadar cho'zilgan ulkan geografik hudud- madaniyati yuksak darajada rivojlangan sivilizatsiyalarning yagona tizimiga birlashadi. Bu hududda joylashgan davlatlar - Xitoydagi Xan saltanati, Kushon podshohligi, Kang' davlati, Parfiya davlati, Rim saltanatining chegaralari ushbu yo'llar orqali bir-biriga tutash edi. O'z davrining bunday zabardast saltanatlari va sivilizatsiyalar markazlari insoniyat tarixida birinchi bulib "Buyuk Ipak

yo'li" deb nomlanuvchi bir yo'l bilan bog'landilar. Umumiy uzunligi 12 ming kilometr bo'lib, Xitoydan O'rta Er dengizining shimoliy qirg'oqlariga qadar cho'zilgan bu yo'l orqali ko'pgina xalqdar va elatlar, jumladan, qadimgi O'zbekiston hududlarida yashagan xalqlar ham turli tomonlama munosabatlar o'rnatdilar. Podshohlarning o'zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg'alar in'om etishlari an'anaga aylandi. SHarq bilan G'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. O'sha davrdagi ko'plab madaniy o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Agar geografik xaritaga e'tibor beradigan bo'lsak, O'rta Osiyoni qadimgi sivilizatsiyalar o'zaro aloqalar tizimining markazida joylashganligini kuzatishimiz mumkin. Aynan mana shunday geografik joylashuv tufayli qadimgi O'rta Osiyoda muhim etnik jarayonlar (hind-evropa, hind-eroniy, turklarning kuchishi, ko'chmanchilar migratsiyasi) bo'lib o'tishiga, madaniyatlarining o'zaro ta'sir doirasi faollashuviga keng imkoniyatlar yaratildi. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab keng miqyosdagi savdo-sotiq jarayonlari bo'lib o'tdi, diplomatik shartnomalar hamda harbiy ittifoqlar tuzildi. Osiyoning ichkarisiga va Uzoq SHarqqa harfiy yozuv va dunyo dinlarining (buddaviylik, xristianlik, zardushtiylik, moniy, islom) yoyilishida O'rta Osiyo xalqlari ulkan hissa qo'shdilar. Buyuk Ipak yo'li faqat karvon yo'li bo'libgina kolmasdan, Evrosiyo xalqlari sivilizatsiyasida, jumladan, o'zbek xalqi davlatchiligi rivoji hamda boshqaruv tizimining takomillashuvida, shaharlar va madaniyatlar taraqqiyoti tarixida o'chmas iz qoldirgan jarayondir.

O'rta asrlar davri yo'llari. O'rta Osiyo hududlari orqali o'tgan qadimgi savdo karvon yo'llari o'rta asrlar davrida ham ichki va tashqi xalqaro iqtisodiy, madaniy va diplomatik aloqalarda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ilk o'rta asrlarda so'g'dlar, rivojlangan o'rta asrlarda Movarounnahr va xorazmliklar, so'nggi o'rta asrlarda buxoroliklar va xivaliklar xalqaro aloqalarda katta o'rin tutib, turli hududlar xalqlarini o'zaro bog'lashda asosiy vositachi bo'lgan edilar.

Milodning III asri ikkinchi yarmi - IV asrda O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik vohalariga ko'chmanchi xalqlar - kidariylar, xioniylar va eftaliylar bostirib kiradilar. Buning natijasida ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasida qonli urushlar boshlanib etnik hududlar o'zgaradi, eski sulolalar inqirozga uchrab yangilari paydo bo'ladi, madaniyatlar o'zgarib, yangi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum paydo bo'ladi. YUzaga kelgan vaziyat, geosiyosiy o'zgarishlar Buyuk Ipak yo'lidagi savdo jarayonlariga, G'arb va YAqin hamda Uzoq SHarq mamlakatlari o'rtasidagi madaniy va diplomatik munosabatlarga o'z ta'sirini o'tkazmasdan kolmadi. O'z ahamiyatini yo'qota boshlagan yo'llar o'rniga mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatga bog'liq holda xalqaro tranzit aloqa yo'llarining yangi tarmoqlari vujudga kela boshlaydi.

Bu davrdagi Samarqand va Buxorodan keluvchi yo'llar quyi Qashqadaryoning yirik shahri Naxshabda tutashib bu erdan Amudaryoning o'rta oqimidagi kechuvlarga yoki Temir darvoza orqali Termizga olib chiqqan. Turk hokonligi davrida Qashqadaryo vohasidagi Kesh shahrining ham ijtimoiy-siyosiy mavqei ancha oshganligi kuzatiladi. Kesh shahri rivojida voha orqali o'tgan muhim savdo yo'llari katta ahamiyat kasb etib, bu yo'llar Farg'ona, CHoch vohasi va Samarqandni Okrabot dovoni va Temir darvoza orqali Toxariston bilan bog'lagan.

Bu davrda Xitoydan Sosoniylar Eroni va Qora dengiz orqali Vizantiyaga o'tuvchi xalqaro savdo yo'li va ipak savdosi nazoratini qo'lga olgan turklar va ularning homiyligida savdo-sotiq bilan shug'ullangan So'g'd savdogarlari Markaziy Osiyoda ipak savdosi ustidan to'liq nazorat o'rnatdilar. Ta'kidlash lozimki, bu davrda ipak savdosi, nafaqat iqtisodiy, shu bilan birga, muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan harbiy-siyosiy vazifalarni hal etishda ham katta o'rin tutar edi.

E.Rtveladzening ma'lumotlariga ko'ra, VI asrning oxir - VII asrning boshlarida yashagan Xitoy geografi Pey Szyuy o'zining bizga qadar ayrim parchalari saqlanib qolgan "G'arbiy o'lka esdaliklari va xaritasi" asarida Dunxuandan O'rta Er dengiziga boruvchi uchta yo'l haqida yozib qoldirgan. Bular, shimoliy yo'l - Xami - Barkul qo'li - Issiqko'l - Janubiy Qirg'iston cho'llari - Volga bo'yi - SHimoliy Kavkaz orqali Vizantiyaga va undan O'rta Er dengiziga; o'rta yo'l - Turfan - Korashar - Kuchi - Pomir orqali - Ustrushona - Samarqand - Buxoro orqali - Marv - Sosoniylar Eronidan O'rta Er dengiziga; janubiy yo'l - Dunxuan - Lobnor qo'li - Takla Makon sahrosi - Vahon yo'lagi - Toxariston orqali - Xindikush bo'ylab -Sosoniylar Eroni orqali - O'rta Er dengiziga chiqqan.

Bu asosiy yo'nalishlarga ta'rif bergan Xitoy geografi Pey Szyuy bu yo'nalishlar bir-birlari bilan kesib o'tuvchi yo'llar tarmoqlari orqali bog'langanligini hamda ular orqali har uchala yo'nalish bir-biri bilan bog'langanligini ta'kidlab o'tadi.

Bu davrda Xorazm vohasi Afrig'iylar davlati tarkibiga kirgan bo'lib, uning yirik shaharlaridan biri bo'lgan poytaxt Kat shahri Amudaryo suv yo'li va Sug'diyonadan Vizantiyaga ketuvchi karvon yo'li o'ttan yirik savdo shahri edi. Vohaning karvon yo'llari va ularning tarmoqlari bo'ylarida joylashgan yirik qishloqlari ham mintaqadagi iqtisodiy-madaniy aloqalarda va shu jabhalardagi taraqqiyotda ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan edi.

V-VI asrlarda CHoch vohasi ham O'rta Osiyoning ichki va tashqi aloqalarida katta ahamiyatga ega bo'lgan. YU.Buryakovning so'nggi yillardagi tadqiqotlariga ko'ra, bu davrda CHochda 30 dan ziyod shaharlar mavjud bo'lib, ularning ko'plari yangi shaharlar edi. Arxeologik ma'lumotlarni yozma manbalar bilan solishtirish natijasida bu davrdagi CHochning shahar va qishloqlari, poytaxt shahri Sirdaryo - YAKsartga yaqin joylarda hamda uning irmoqlari bo'ylarida joylashganligi aniqlangan. Bu davrda CHoch vohasi orqali sharqdan - Farg'ona vodiysi va SHimoliy dasht hududlardan Sug'diyona orqali Amudaryo kechuvlariga, undan Toxariston hududlariga yo'llar o'tgan. SHuningdek, CHoch vohasi, shimoldagi dasht chorvadorlari va Sibir hamda Xitoy bilan aloqalarda ham asosiy o'rinni egallagan hududlardan biri edi.

Xullas, bo'lib o'tgan turli tarixiy-siyosiy voqealar hududiy-etnik o'zgarishlar, migratsiya jarayonlariga qaramasdan V-VIII asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining tashqi aloqalari ko'lamini kengayib bordi. Ayniqsa, O'rta Osiyo - Vizantiya aloqalari asosida tarixiy-madaniy aloqalarning yangi yo'nalishlari paydo bo'ldi va rivojlandi. Ta'kidlash lozimki, turklarning Sosoniylar Eroni bilan ziddiyatlari Turk xokonligining Vizantiya bilan qalin savdo-diplomatik aloqalari o'rnatilishiga hamda tegishli aloqa yo'llari rivojlanishiga olib keldi.

O'rta asrlarning IX-XIII asrning boshlari davri savdo-sotiq va madaniyat markazlari bo'lgan yirik shaharlarning ko'payishi va taraqqiyoti davri bo'lib, ichki hamda tashqi savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojida muhim o'rin tutadi. Savdo karvon yo'llari yo'nalishlari bo'ylarida joylashgan Movarounnahr shaharlari, nafaqat SHarq dunyosida, balki ulkan Evrosiyo mintaqasi miqyosida amalga oshiriladigan tranzit aloqalarda ulkan ahamiyatga ega bo'lgan edi. Bu yo'llar hunarmandchilik, madaniyat va ishlab chiqarish markazlari bo'lgan shaharlarni qishloqlar, xom ashyo manbalari va foydali qazilmalar olinadigan konlar bilan, shaharlar va viloyatlarni bir-biri bilan bog'lar edi, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan savdo yo'llari qatorida Buxoro, Samarqand, Kesh, Nasaf, SHosh, Farg'ona, Termiz va Xorazm vohasi orqali o'tgan yo'llar katta ahamiyatga ega bo'lib, ular tranzit savdo yo'llarining muhim tarkibiy qismi hisoblanar edi.

Movarounnahrning bu davrdagi yirik savdo shaharlaridan biri Buxoro shahri edi. X Asr boshlarida Buxoro ark, shahriston va rabotdan iborat yirik shahar bo'lib, mintaqaviy va xalqaro savdo aloqalarida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Savdo yo'llari Buxoroni Movarounnahr, Ettisuv, Xorazm va Xurosonning turli shaharlari va ular orqali SHarq va Farb bilan bog'lagan edi. Ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro shahri X asrdan boshlab Movarounnahrning shimolidagi mamlakatlar - bulg'or va xazarlar yurti, Kiev Rusi va SHarqiy Evropa davlatlari bilan aloqalarda muhim o'rin tuta boshlaydi.

Bu davrdagi Buxorodan chiqqan yo'nalish Poykand - Farob - Amudaryo o'ng qirg'og'i - Kat orqali Xorazm shaharlariga yo'nalgan. Tadqiqotlarga ko'ra, bu davrda Xorazm iqtisodiy jihatdan yuksaladi va shaharlar soni ortib boradi. XI-XII asr boshlarida Xorazm vohasida Urganchdan keyingi yirik shahar Darg'on shahri bo'lib, bu shahar Eron va Xuroson bilan bo'lgan aloqalarda muhim o'rin tutgan. Xorazm orqali SHarqiy Evropadan Xurosonga, Kat va Urganchdan Eronga, Ug'uz cho'li orqali Xazar va Bulg'or podshohliklariga, mintaqada shimolidagi dashtlarga ham yo'llar o'tgan.

O'rta asrlarda Movarounnahrning ikki poytaxt shahri Buxoro va Samarqandni Eron, Afg'oniston va Hindiston bilan bog'lovchi tranzit savdo yo'llari Qashqadaryo vohasi orqali o'tgan. Bu davrda vohaning bosh shaharlaridan biri Nasaf hisoblanib, u uch qismdan - kuhandiz, rabot va shahristondan iborat yirik shahar edi. SHahar mustahkam devor bilan o'rab olingan bo'lib, bu devorning janubi-sharqiy qismida Kesh darvozasi joylashgan bo'lib, undan Qashqadaryoning chap qirg'og'i bo'ylab Kesh shahriga eltuvchi yo'l, shimoli-sharqiy qismidagi Samarqand darvozasidan Jom orqali Samarqandga eltuvchi yo'l, shimoli-g'arbiy qismida joylashgan Buxoro darvozasidan Buxoroga olib ketuvchi yo'l, janubi-g'arbiy qismidagi Gubdin darvozasidan Amudaryodagi kechuvlarga eltuvchi yo'llar boshlangan.

Bu davrda Eron va Xurosondan Nasaf, Kesh va Buxoro orqali Xitoyga o'tuvchi savdo yo'lining asosiy yo'nalishi Samarqand, SHosh vohasi, Farg'ona vodiysi orqali o'tgan. Samarqand o'rta asrlarda yirik madaniyat markazi sifatidagina emas, balki yirik savdo markazi sifatida ham mashhur bo'lib, bu erda ko'plab xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan yirik bozorlar, hunarmandchilik mahallalari, karvonsaroylar mavjud bo'lgan. O'rta Osiyoning yirik savdo-iqtisodiy

shahri bo'lgan Samarqand bu davrda mintaqaning janubi-g'arbiy viloyatlarini (Xorazm, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo) Ustrushona, Toshkent vohasi va Farg'ona vodiylari bilan bog'lovchi asosiy yo'l ustida joylashgan.

XIII asrning birinchi choragiga kelib SHarqning kattagina hududlarida jumladan, Movarounnahrda ham mo'g'ullar hukmronligi o'rnatiladi. Mo'g'ullar istilosi tufayli Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyo hududlari orqali o'tgan yo'nalishlari XIII asrning birinchi yarmida savdo karvonlari uchun faoliyatini to'xtatib, ulardan asosan harbiy-siyosiy maqsadlar va elchilik aloqalarida foydalanilgan. Movarounnahrda XIII asrning 60-70-yillaridan boshlab shaharlar tiklanib, ichki va tashqi savdo yo'lga qo'yila boshlandi.

O'rta asrlar Movarounnahr va Xuroson, xususan, hozirgi O'zbekiston hududlarida yo'llarning tiklanishi, shaharlar taraqqiyoti, iqtisodiy va madaniy yuksalish, markazlashgan davlatchilik an'analari Amir Temur va Temuriylar davri bilan bog'lik edi. Xususan, Amir Temur 1370 yilda Movarounnahr tahtiga o'tirgan davrdan boshlaboq markazlashgan davlat barpo etishga, kuchli va mustahkam xokimiyat boshqaruvi tizimini yo'lga qo'yishga, shaharlar taraqqiyotiga, ichki va tashqi savdo yo'llari faoliyatini yo'lga qo'yish va ularni xavfsizligini ta'minlashga asosiy e'tibor qaratgan edi. Amir Temurning say'i-harakatlari tufayli Movarounnahr bo'ylab xalqaro savdo karvonlari xarakatining qaytadan jonlanishi shaharlar taraqqiyotiga, iqtisodiy-madaniy aloqalarning yuksalishiga sabab bo'lgan edi.

Bu davrda Amir Temur davlatining poytaxti Samarqandni Movarounnahr va Xurosonning yirik shaharlari bilan bog'lovchi yo'llar mintaqadagi ichki savdo yo'llari tizimining bosh bo'g'inini tashkil etar edi. Tadqiqotchilarning fikricha, karvon yo'llarida xavfsizlikni ta'minlash sohasida olib borilgan tadbirlar, ko'plab yo'l bo'yi inshootlari barpo etilishi, ichki va tashqi savdoni rivojlantirishning davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligidan dalolat beradi.

Amir Temur va Temuriylar davrida muhim harbiy-strategik ahamiyatga ega bo'lgan Xirotdan Marv orqali Buxoro va Urganchga hamda Balx orqali Samarqandga olib keluvchi yo'llar faoliyat ko'rsatgan. Samarqand va Xirotdan shaharlarini mamlakatning shimoliy qismlari, xususan, Xorazm vohasi bilan bog'lovchi yo'llar ham bu davrda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Temuriylar xukmdorlarining Oltin O'rda bilan bo'lgan aloqalarida Xorazmning bosh shahri Urganchdan Hirotga asosan Murg'ob vohasi orqali o'tilgan. Urganch va Xorazmning boshqa shaharlarida janubga ketgan yo'l Marv shahrida tutashgan.

Amir Temur va Temuriylar davrida Evropa va Osiyoning ko'pgina davlatlari bilan aloqalar olib borilgan. Xususan, poytaxt Samarqandni janubda Hindiston, Xuroson, Eron, Iroq, Misr, shimoli-g'arbda Oltin O'rda shaharlari, sharqda SHarqiy Turkiston va Xitoy bilan bog'lovchi muhim xalqaro yo'llar alohida ahamiyatga ega edi. Mavjud manbalar ayniqsa, Xindiston va Xitoy bilan olib borilgan aloqalar yo'nalishlari haqida aniq ma'lumotlar beradi.

1402-1404 yillarda O'rta Er dengizidan Iroq - Eron - Xuroson orqali Samarqandga tashrif buyurgan ispan elchisi Rui Gonzales de Klavixo ma'lumotlari Evropa davlatlari bilan olib borilgan aloqalaridan dalolat beradi. Klavixo ma'lumotlariga ko'ra, uning rasmiy elchilik tashrifi quyidagi yo'nalishda bo'lgan:

Xurosondan - Termiz - Darband - Temir Darvoza - Okrabot - Kesh orqali - Samarqandga.

Xullas, Amir Temur va Temuriylar davri O'rta Osiyoning davlatchilik tarixi, ichki va tashqi aloqalari taraqqiyotida muhim davr bo'ldi. Bu davrda Buyuk Ipak yo'lining Oltin O'rda davlati tarkibida bo'lgan Dashti Kipchoq, erlari orqali o'tgan shimoliy yo'nalishlari o'z ahamiyatini yo'qota bordi. Movarounnahr va Xuroson shaharlari esa Buyuk Ipak yo'lining markaziy yo'nalishlari bo'ylab xalqaro iqtisodiy-madaniy aloqalarda katta rol o'ynay boshladi. Ammo, bu jarayon uzoq cho'zilmadi.

Ma'lumki, XV asrning oxirlarida yuz bergan buyuk geografik kashfiyotlar natijasida xalqaro dengiz yo'llarining ochilishi tufayli Evropa va Osiyo davlatlarining ko'pchiligi xayotida, xalqaro aloqalar va savdo yo'llari tizimida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshladi. Undan tashqari XV-XVI asrlarda Usmonli turklarning istilolari ham Farbiy Evropa xalqlari bilan Markaziy Osiyo o'rtasida mavjud azaliy aloqa yo'llari yo'nalishlarining o'zgarishiga olib keldi. Natijada, ulkan hududlarni qamrab olgan Buyuk Ipak yo'li XVI asrdan boshlab o'z ahamiyatini yo'qota boshladi.

Bu holat birinchi navbatda Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli G'arbiy Evropadan Xitoy va Hindistonga olib boruvchi dengiz yo'llarining ochilishi va ulardan izchil foydalanishning boshlanishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, bu davrda O'rta Osiyoda boshlangan o'zaro sulolaviy kurashlar markaziy davlat xokimiyatining zaiflashuviga, karvon yo'llari xavfsizligining to'liq ta'minlanmaganligiga olib keldi. Natijada asrlar davomida SHarq va G'arb dunyosini bog'lab turgan Buyuk Ipak yo'li inqirozga uchradi. Bu davrda O'rta Osiyoning Eron, Turkiya, Hindiston va Xitoy kabi davlatlar bilan an'anaviy aloqalari qisman davom etgan bo'lsa-da, uning xalqaro aloqalari yo'nalishlarida o'zgarishlar yuz berdi. YA'ni, aynan shu davrdan boshlab Moskva knyazligi bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatila boshlandi. SHuningdek, Buyuk Ipak yo'li faoliyatining to'xtab qolishi ichki savdo-alloqa yo'llarining faoliyatiga o'ta salbiy ta'sir ko'rsatmadi.

Bu davrda Buxoro - Balh – Qarshi va Qarshi - G'uzor - Okrabot - Temir Darvoza - Termiz - Balx; Samarqandni SHarqiy Xuroson bilan bog'lovchi yo'l - Samarqand - Taxtakoracha - SHaxrisabz - YAKkabog' - Toshqo'rg'on - YUrch - Denov - Termiz - Balh; Farg'ona vodiysi - Xo'jand - Uratepa - Jizzax -Samarqand; Buxoro - CHorjo'y - Xazorasp - Xiva - Ko'xna Urganch kabi savdo-alloqa yo'llari o'z faoliyatini davom ettirdi.

Xullas, O'rta Osiyoning qadimgi davr va o'rta asrlardagi tashqi va ichki savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalari tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, Xorazm vohasi qadimdan Volga bo'yi va SHarqiy Evropa bilan, Baqtriya - Toxariston Afg'oniston va Hindistonning savdo shaharlari bilan, Sug'diyona Eron va Vizantiya bilan, Farg'ona Xitoy va Qashgar bilan, CHoch vohasi shimoldan dasht qabilalari bilan aloqalarda asosiy o'rin tutgan. O'rta asrlar davridagi madaniy aloqalar, yagona din, yozuv, davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotdagi yaqinlik O'rta Osiyoning turli hududlarida umummintaqaviy madaniyat shakllanishiga olib

kelishi bilan birga, barcha musulmon mamlakatlari madaniyatida ham umumiylik va yaqinlikni keltirib chiqardi.

Buyuk ipak yo'li va hozirgi zamon. Agar geografik xaritaga e'tibor beradigan bo'lsak, O'rta Osiyoni qadimgi sivilizatsiyalar o'zaro aloqalar tizimining markazida joylashganligini kuzatishimiz mumkin. Aynan mana shu geografik joylashuv tufayli O'rta Osiyoda muhim etnik jarayonlar (hind-evropa, hind-eroniy, turklarning ko'chishi) bo'lib o'tishiga, madaniyatlarning o'zaro ta'sir doirasi faollashuviga keng imkoniyatlar yaratildi. Buyuk ipak yo'li bo'ylab keng miqyosdagi savdo-sotiq jarayonlari bo'lib o'tdi, diplomatik shartnomalar hamda harbiy ittifoqlar tuzildi. Osiyoning ichkarisiga va Uzoq SHarqqa harfiy yozuv va dunyo dinlarining (buddaviylik, xristianlik, zardo'shtiylik, moniy, islom) yoyilishida O'rta Osiyo xalqlari ulkan hissa qo'shdilar. Buyuk Ipak yo'li faqat karvon yo'li bo'libgina qolmasdan, Evrosiyo xalqlari sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirgan, uning har tomonlama taraqqiy etishida ulkan omil bo'lib xizmat qilgan jarayondir.

1987 yilda YUNESKO BMTning butunjahon dekadasi doirasida madaniy rivojlanish bo'yicha "Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li" dasturini qabul qildi. Ushbu dasturda O'rta Osiyo sivilizatsiyasi tarixini har tomonlama va chuqur o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Undan tashqari, bu dasturning asosiy maqsadi - SHarq va G'arb o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy aloqalarni yanada chuqurlashtirib mustahkamlash, bu ulkan mintaqalarda yashayotgan ko'p sonli xalqlarning o'zaro munosabatlarini yanada yaxshilashdan iborat edi. 2000 yilga qadar mo'ljallangan ushbu dastur asosida ko'pgina ekspeditsiyalar ("Marko Polo izidan", 1987, Istambul-Pekin; "Dengiz" ekspeditsiyasi, 23.X.90y.-23.II.91; Xivada yakunlangan "Markaziy Osiyo respublikalari bo'ylab", 1991; "Ko'chmanchi madaniyatlar yo'nalishi bo'ylab ekspeditsiya", iyun-avgust, 1992; "Evropa ipak yo'li", 1995, Istambul-Leon) ko'plab ilmiy-amaliy xalqaro anjumanlar (Samarqand, 1990; Turku, Finlyandiya, 1993; Kipr, 1994; Buxoro, 1996; Boku, 1998) o'tkazildi.

Buyuk ipak yo'lini o'rganish va qayta tiklashda O'zbekiston rahbariyati ham alohida e'tibor qaratmoqda. CHunonchi, respublikamiz hududlarida uyushtirilgan ekspeditsiyalar natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi. Qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy-ma'naviy boyligimiz hamda an'analarimiz o'rganildi. Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari Xalqaro Instituti ochilgan bo'lib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri Buyuk ipak yo'li va uning bo'ylarida joylashgan shaharlarni o'rganishdir.

1997 yilning mayida O'zbekiston ham o'z hissasini qo'shgan Mashhad-Saraxs, Saraxs-Mashhad temir yo'li ochildi. Bu bilan O'rta Osiyo mamlakatlari Fors qo'ltig'iga, Evropa xalqlari esa O'rta Osiyoga temir yo'l orqali chiqish imkoniyatiga ega bo'ldilar. 1998 yil Boku shahridagi Buyuk ipak yo'lini quruqlikda Evropadan Yaponiyagacha qayta tiklash masalalariga bag'ishlangan xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Evropa-Kavkaz-Osiyoni bog'laydigan ushbu transport yo'li (TRASEKA) qurilishida O'zbekiston ham ishtirok etmoqda va bu yo'l butun dunyo iqtisodiyotini yuksaltirishiga xizmat qilishi shubhasizdir.

Bugungi kunda «Buyuk ipak yo'li»ning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bu yo'lni tiklash maqsadida O'zbekiston davlati bilan bir qator mamlakatlar

o'rtasida ko'plab shartnomalar tuzildi. Buyuk ipak yo'lini tiklash maqsadida O'zbekiston-Turkiya-Eron davlatlari o'zaro iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy hamkorlikni ta'minlash uchun bir necha yo'l variantlarida ish olib borildi. O'zbekiston Markaziy Osiyodagi temir yo'llardan foydalanib Krasnovodsk va Boku portlaridan Julfa bekatiga o'tish, undan Fors qo'ltig'iga, so'ngra Turkiya orqali Evropaga chiqish yo'llari ustida ham ish olib bormoqda. Afg'onistonga an'anaviy savdo yo'llaridan foydalanib Peshovar (Pokiston) orqali Karachi portiga va undan SHarq bozoriga chiqish ustida ham samarali ish olib borilmoqda.

Mustaqilligimizning dastlabki yillarida davlatimiz sa'y-harakati bilan mintaqaviy iqtisodiy hamkorligidagi davlatlar tomonidan 1996 yilning dekabrda 295 kilometrli Tajan-Saraxs temir yo'li qurilib ishga tushirildiki, natijada O'zbekistondan chetga olib chiqiladigan yuklar muddati ikki haftaga qisqardi.

Buyuk ipak yo'li an'alarini tiklash bilan bog'liq bir qator muammolar ham mavjud. Bular quyidagilar:

1. O'zbekiston Respublikasi qanchalik tabiiy boyliklarga boy, geopolitik jihatdan qulay bo'lmasin, dengiz davlati emas. Hozir xalqaro savdo-sotiqda savdoning 80% dengiz savdosi salmog'iga to'g'ri keladi.

2. Respublikamizning xorij bilan to'g'ridan-to'g'ri hamkorlik qilish imkoniyatlari qiyindir. Chunki qo'shni Afg'onistonda salkam o'ttiz yildan ortiq davom etayotgan urush va uning asoratlari hanuzgacha to'xtagan emas.

Bu muammolarning bartaraf etilishi esa mamlakatimizni rivojlangan davlatlar qatoriga chiqishi uchun keng istiqbollar ochib beradi.

1998 yil may oyida Bryusselda Evropa Komissiyasi, Markaziy Osiyo hamda Kavkaz orti mamlakatlari, shuningdek Evropa Ittifoqi davlatlarining vakillari uchrashuvi bo'lib o'tdi. Uchrashuvdan ko'zda tutilgan maqsad – yangi mustaqil davlatlar – Markaziy Osiyo va Kavkaz orti mamlakatlarining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi imkoniyatlarini ko'rib chiqish edi. Bu masala, avvalo, transport va kommunikatsiya tizimini rivojlantirish bilan bog'liq edi. Xususan, birgina O'zbekiston misolida aytadigan bo'lsak, Evropaga chiqish uchun faqat Rossiya orqali o'tishga to'g'ri kelar, bu esa bizga juda qimmatga tushardi. SHu boisdan davlatimiz rahbari I.A.Karimov Vatanimiz mustaqilligining dastlabki yillaridanoq O'zbekistonni jahon bozoriga olib chiqadigan qulay va qisqa yo'llar haqida qayg'urdi.

Bryussel uchrashuvida Evropa va Osiyoni bir-biriga bog'laydigan "Evropa-Kavkaz-Osiyo" trans yo'lagini barpo etish masalasi ko'rib chiqildi va shu bo'yicha Deklaratsiya qabul qilindi. Aytish mumkinki, ayni shu uchrashuv Buyuk Ipak yo'li an'alarini tiklash borasidagi dastlabki qadam bo'ldi. Evropa va Osiyoni bog'laydigan TRASEKA yo'li dasturi ishlab chiqildi.

1998 yil 8 sentyabrda Boku shahrida xalqaro konferensiya chaqirildi. Unda TRASEKA dasturini amalga oshirish masalalari muhokama etildi. Konferensiyada Prezident I.A.Karimov nutq so'zladi. Mazkur anjumanda jahonning 32 mamlakati hamda BMT, Evropa tiklash va taraqqiyot banki, Jahon banki kabi o'ndan ortiq nufuzli xalqaro tashkilotlardan vakillar ishtirok etdilar.

TRASEKA loyihasini amalga oshirish O'zbekistonni Evropa va Osiyo transport tarmoqlariga tutashtiribgina qolmasdan, uning eksport imkoniyatlarini

oshirdi, loyihada ishtirok etuvchi mamlakatlar bilan savdo aloqalarini yanada kengaytirdi. Dastlabki yillar ma'lumotlariga e'tibor karatadigan bo'lsak, 1996 yil Transkavkaz yo'lagi bo'yicha O'zbekistonga keltirilgan va olib chiqib ketilgan mahsulot hajmi salkam 140 ming tonnani tashkil etgan bo'lsa, 1997 yil bu ko'rsatgich 285 ming tonnaga etdi. 1998 yilning sakkiz oyi ichida esa tashilgan yuk hajmi 240 ming tonnadan ziyod bo'ldi.

Hozirga qadar jahonning 50ta mamlakat TRASEKA yo'lagi orqali o'z yuklarini manzillariga etkazmoqda. Mazkur loyihaga ko'shilishni istovchi mamlakatlar soni ham tobora oshib boryapti. O'zbekiston bugun TRASEKA dasturi bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarda faol ishtirok etish bilan cheklanib qolmay, transport kommunikatsiyasi imkoniyatlarini kengaytirish borasida boshqa loyihalarni ham amalga oshirmoqda. O'zbekiston qo'shni Qirg'iston hamda Xitoy bilan Toshkent-Andijon-O'sh-Irkeshtom yo'lini qurish va ta'mirlash bo'yicha yaqindan hamkorlik qilayotir. Buyuk Ipak yo'lining bir qismi hisoblanmish bu yo'nalish Evropa mamlakatlarini Janubiy SHarqiy Osiyo davlatlari va Tinch okeani bilan bog'laydi.

Boku anjumanida Evropa-Kavkaz-Osiyo trans yo'lagini rivojlantirish bo'yicha xalqaro transport to'g'risidagi ko'p tomonlama bitim imzolandi. Mazkur hujjat xalqaro yuk va yo'lovchi tashishni rivojlantirish va boshqarish, transport sohasidagi huquqiy mezonlarni o'zaro muvofiqlashtirishni ko'zda tutadi. SHuningdek, anjumanda Boku Deklaratsiyasi hamda Buyuk Ipak yo'lini tiklashga bag'ishlangan xalqaro konferensiya bo'yicha yakuniy Komyunike ham qabul qilindi. TRASEKA loyihasiga a'zo davlatlar hududlarida o'zaro yo'lovchi va tovarlarni barcha turdagi transport vositalarida erkin aylanishi, yuklarning xavfsizligi va saqlanishi, transport sohasida bojxona ishlari hamda huquqiy me'yorlarni o'zaro uyg'unlashtirishni ko'zda tutuvchi mazkur hujjatlar trans-milliy yo'lakni barpo etish yo'lidagi harakatlarga yangi kuch berdi.

Bugungi kunda Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklash tobora global ahamiyat kasb etmoqda. Necha asrlar davomida ko'plab mamlakatlarning taraqqiyotiga xizmat qilgan Buyuk Ipak yo'li bugun yana qaytadan tug'ilmoqda. Bu yo'l mamlakatlar o'rtasidagi do'stlik, madaniyat, iqtisodiy ravnaq hamkorlik, bir so'z bilan aytganda, taraqqiyot yo'lidir.

Tayanch so'zlar

Eng qadimgi yo'llar, ulov, transport vositalari, Lojuvar yo'li, shimoliy mintaqa, janubiy mintaqa, transmintaqaviy va mintaqaviy yo'llar, mahalliy yo'llar, Dasht yo'li, Oltin yo'li, SHoh yo'li, Buyuk ipak yo'li, CHjan Szyan, o'rta asrlar yo'llari, buyuk geografik kashfiyotlar.

Savol va topshiriqlar

1. Davlat nima? Davlat tushunchasiga izoh bering.
2. Ilk davlatlarning tipologiyasi va xronologiyasi haqida gapirib bering.

3. Ilk davlatlar paydo bo'lishining ijtimoiy-iqtisodiy omillari nimalarda deb hisoblaysiz?
4. Baqtriya davlati haqida gapirib bering.
5. Qadimgi Xorazm davlati haqida nimalarni bilasiz?
6. Sug'diyona davlati haqida fikr bildiring.
7. Ahamoniylar davri davlatchiligi haqida ma'lumot bering.
8. Makedoniyalik Aleksandr va uning vorislari davri davlatchiligi haqida ma'lumot bering.
9. Davan davlati haqida nimalarni bilasiz?
10. Qang' davlati va qang'lilar haqida ma'lumot bering.
11. O'zbek davlatchiligi tarixida Kushon davlatining tutgan o'rnini qanday izohlaysiz?
12. Qadimgi SHarq va O'rta Osiyo davlatchiligi rivojida o'ziga xoslik va umumiylik haqida gapirib bering.
13. Eng qadimgi yo'llar paydo bo'lishining asosiy omillari haqida gapirib bering.
14. Eng qadimgi yo'llar haqida nimalarni bilasiz?
15. Buyuk ipak yo'li haqida gapiring.
16. Mintaqaviy Buyuk ipak yo'li va mahalliy yo'llar haqida ma'lumot bering.
17. Buyuk ipak yo'lida Farg'ona haqida nimalar bilasiz?
18. O'rta asrlar yo'llari haqida gapirib bering.
19. Hozirgi davrda Buyuk Ipak yo'li tiklanishdagi harakatlar haqida gapirib bering.

4-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdullaev O'. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarixshunosligi. – Toshkent: Akademiya, 2009.
2. Askarov A.A Drevnezemledelcheskaya kultura epoxi bronzы yuga Uzbekistana. – Tashkent: Fan, 1997.
3. Asqarov A.A. Eng qadimgi shahar. – Toshkent: Fan, 2001.
4. Asqarov A.A., SHirinov T. Rannyaya gorodskaya kultura yuga Sredney Azii v epoxu bronzы. – Samarqand, 1993.
5. Asqarov A. O'zbek davlatchiligining ilk bosqichlarida Qadimgi Farg'ona // Farg'ona kecha, bugun va kelajakda. – Farg'ona, 2003.
6. Asqarov A. Qadimgi Xorazm tarixiga oid ba'zi bir masalalar // O'zbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va yondashuvlar. – Toshkent, 2004.
7. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
8. Avesta. Izbrannyye gimny. Per. s Avest. I kommentariy I.M.Steblin-Kaminskogo. – Do'shanbe, 1990.
9. Bikerman E. Gosudarstvo Selevkidov. – M., 1985.
10. Dandamaev M.A., Lukonin V.G. Kultura i ekonomika drevnego Irana. – M., 1980.

11. Dandamaev M.A. Politicheskaya istoriya Axemenidskoy derjavы. – M., 1985.
12. Drevneyshie gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii. Otv.red. G.A.Koshelenko. – M., 1985.
13. Jo‘raev N., Azizov A. Ijtimoiyot asoslari. Sivilizatsiyalar – ijtimoiy-madaniy jarayon. – Toshkent: Fan, 2003.
14. Zaxidov P. Gosudarstvo Kangyuy. – Tashkent, 2009.
15. Zadneprovskiy YU.A. Drevnezemledelcheskaya kultura Ferganы // MIA. Выр. 118. – M.,1. 1962.
16. Isamiddinov M.X., Sulaymanov R.X. Erkurgan (stratigrafiya i periodizatsiya). – T., 1984.
17. Isamiddinov M.X. Istoki gorodskoy kulturы Samarqandskogo Sogda. – T., 2002.
18. Istoriya Drevnego Vostoka. Pod. red. V.I. Kuzищina. – M., 1988.
19. Istoriya tadjikskogo naroda. Pod red. B.A. Litvinskogo i B.A. Ranova. – Dushanbe, 1998.
20. Masson V.M. Pervыe sivilizatsii. – L., 1989.
21. Masson V.M. Kulturogenез Derevney Sentralnoy Azii. – SPb.: Iz-vo S.Peterburg. Un-ta, 2006.
22. Matbobaev B.X. O‘zbek davlatchiligining ilk bosqichlarida Farg‘ona. //O‘zbek davlatchiligi tarixida qadimgi Farg‘ona. Ma‘ruza matnlari. – Namangan, 2001. – 23-40 bb.
23. Pugachenkova G.A., Rtveladze E.V. Severnaya Baktriya-Toxaristan. Drevnost i srednevekove. – Tashkent: Fan, 1990
24. Pavlenko YU.V. Ranneklassovыe obщestva. Genezis i puti razvitiya. – Kiev, 1989.
25. Rtveladze E. Sivilizatsii, gosudarstvo, kulturы Sentralnoy Azii. – Tashkent, 2005.
26. Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana. Otvet.red. Rtveladze E.V., Alimova D.A. T.1. – Tashkent: Uzbekistan, 2009.
27. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullaev E.V. Qadimgi O‘zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. –Toshkent: Adolat, 2001.
28. Sagdullaev A.S. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. – T., 1996.
29. Sagdullaev A.S. Qadimgi O‘rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
30. Sagdullaev A., Mavlonov O‘. O‘zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2006.
31. Sagdullaev A.S. va boshq. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T., 2000.
32. Suleymanov R.X. Drevniy Naxshab. Probleмы sivilizatsii O‘zbekistana VII v do n.e. - VII v n.e. – T., 2000.
33. Toynbi A.Dj. Postijenie istorii – M.: Ayris Press, 2004.
34. SHoniyozov K. Qang‘ davlati va qang‘lilar. – Toshkent, 1995.

35. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. Mas'ul muharrirlar: D.Alimova, E.Rtveladze. – Toshkent: SHarq, 2001.
36. O'zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. – Toshkent. YAngi asr avlodi, 2003.
37. Eshov B. Sug'diyona tarixidan lavhalar. – T., 2002.
38. Eshov B.J. O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
39. Eshov B.J. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2012.
40. Qudratov S.S. Markaziy Osiyo hududlarida ilk davlatlarning paydo bo'lishi. – Guliston, 1998.
41. SHaydullaev SH.B. O'zbekiston hududida davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari (Baqtriya misolida). Dokt. Diss. Avtoref. – Samarqand, 2009.
42. Matyoqubov X.H. O'zbek davlatchiligining ilk bosqichida qadimgi Xorazm. Nom.diss. avtoref.- Toshkent, 2012.
43. Golamreza Djavadi. Istoriya gosudarstvennogo upravleniya v Irane i Sredney Azii v drevnosti. Avtoref. diss. kand. ist.nauk. – Dushanbe, 2004.
44. Agzamova G.A. So'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo shaharlari - hunarmandchilik va savdo markazlari. - Toshkent: O'zbekistan, 2000.
45. Anarbaev A. Blagoustroystva srednevekovogo goroda Sredney Azii. - Tashkent: Fan, 1981.
46. Baypakov K.M. Srednevekovye goroda Kazaxstana na Velikom shelkovom puti. - Алматы: ЫПым, 1998.
47. Buryakov YU.F. Po drevnym karavannym putyam Tashkentskogo oazisa. -Tashkent: Fan, 1978.
48. Buryakov YU.F., Gritsina A. Maverannaxr na Velikom shelkovom puti. - Samarkand-Bishkek, 2006.
49. Ziyoev X. Sibir, Volga va Ural bo'ylaridagi o'zbeklar (eng qadimgi davrlardan XX boshlarigacha). O'zbek va rus tillarida. - Toshkent: SHark, 2003.
50. Kamaliddinov SH.S. Istoricheskaya topografiya YUjnogo Sogda Toxaristana. - Tashkent: Fan, 1996.
51. Kobzeva O.P. Velikiy shelkovyy put: istoriya i sovremennost. - Tashkent: Fan, 2005.
52. Mavlonov U. Markaziy Osiyoning qadimgi yo'llari: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. - Toshkent: Akademiya, 2008.
53. Rtveladze E.V. Velikiy shelkovyy put. – Tashkent: SHark, 1999.

III. O'ZBEKISTON TARIXINING O'RTA ASRLAR DAVRI

5-mavzu. Ilk o'rta asrlarda o'zbek davlatchiligi va ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayot.

Reja:

1. Milodiy IV-VI asrlarda Turon zamin tarixi.

2. Turkiy xoqonlik darida O'rta Osiyo.
3. Islom dini. Arab xalifaligi davrida Mavarounnahr.

1.Milodiy IV-VI asrlarda Turon zamin tarixi.

Kidariylar, xioniylar va eftalitlarning siyosiy hamda etnik tarixi.

Milodning IV-V asrlari O'rta Osiyo qadimgi tarixining muhim bosqichlaridan hisoblanadi. Ulkan Kushonlar davlati ichki va tashqi kurashlar natijasida bir qancha mustaqil davlatlarga bo'linib ketadi. O'rta Osiyoning janubida uning tarixidan Toxariston va Marv ajralib chiqadi. Ulardan shimolda esa Sug'd alohida bo'lsa, uning sharqiy tomonida Ustrushona joylashadi. Ustrushonaga tutash hududlarda Farg'ona, O'rta Osiyoning shimoliy hududlarida CHoch va Xorazm mulklari mustaqil edi.

Bu davrda O'rta Osiyoda bo'lib o'tgan siyosiy jarayonlar ko'p sonli ichki va tashqi urushlar bilan bog'liq edi. SHuningdek, milodiy IV-V asrlar O'rta Osiyo hududlariga ko'chmanchi qabilalarning kirib kelishi, qabilalar ittifoqi yuzaga kelishi natijasi bo'lgan, yangi siyosiy kuchlardan biri Kidariylar bo'lib, ular haqidagi asosiy ma'lumotlar Xitoyning Beyshi Solnomasida hamda g'arb muallif tarixchilaridan biri Prisk Paniyskiy ma'lumotlarida uchraydi.

Tadqiqotchilarning fikricha, kidariylarning dastlabki, vatani SHarqiy Turkiston edi. Beyshi solnomasida berilishicha, yuechjilar humdori Sidolo jujanlar hujumi tufayli o'z qarorgohini Bolo (Balxga) ga ko'chirgan. YAna shu manba xabar berishicha, Kidar SHimoliy Hindistonga yurish qilib Gandxardan shimoldagi 5 ta davlatni o'ziga bo'ysundirgan. Ayrim tadqiqotchilar, kidariylar SHarqiy Turkistondan ko'chishni boshlagan so'ng ular ikki qismga bo'linib, katta qismi shimoli-g'arbiy Hindistonga, kichik qismi esa O'rta Osiyoga joylashadilar, degan fikrni ilgari suradilar. Kidariylarning O'rta Osiyoga joylashuvi masalalari bilan shug'ullangan. S.K.Kabanovning fikricha, ularning markazi Balx emas balki Qarshi atroflaridagi Erqo'rg'on ko'hna shahri bo'lgan. Bu fikrni L.N.Gumilyov ham qo'llab-quvvatlaydi. Ammo, bu fikrni ko'pchilik olimlar e'tirof etmaydilar va balki Qarshi atroflarida kidariylarning kandaydir kichik guruhlarini joylashgan bo'lishi mumkin degan fikrni bildirdilar.

YAponiyalik tadqiqotchi K.Enoki braxmiy yozuvida zarb etilgan, "Kidara Kushon sha" degan yozuv bitilgan tangalarni o'rganib, ular taxminan 390-430 yillarga mansub degan xulosaga keladi. Hind olimi A.Bivarning xulosalariga ko'ra, bunday tangalar ikkita hokim tomonidan bir vaqtning o'zida zarb etilgan bo'lishi mumkin. Enokining fikricha, Kidariylar Toxariston va Gardxarni 412-437 yillar oralig'ida o'z qo'l ostilariga birlashtirganlar.

Ayrim tadqiqotchilar Kidariylarni SHarqiy Turkistondan kirib kelgan kushonlar qoldig'i bo'lishi mumkin degan fikrni ilgari surishadi. SHuningdek, Kidariylarning O'rta Osiyoning janubidagi Xioniylar bilan ittifoqchiligi hamda ularning Eronga qarshi birgalikdagi harakatlari to'g'risidagi taxminlar ham bor.

Tadqiqotchilar Kidar hukmronlik qilgan davrni IV asrning ikkinchi yarmi va V asrning birinchi choragi bilan belgilaydilar. Kidar (yoki Kidara) avval boshda Eron shohi SHopur II ga bo'ysungan. Oq xunlar bostirib kelishi bilan o'z

o'g'li Pironi Peshovarda qoldirib SHimolga yo'l olgan. Oq xunlar bilan kurash manbalarda 400-yillarga to'g'ri kelishi ta'kidlangan. Kidar SHopur II (309-379 yy)ning zamondoshi bo'lib, avvalambor kushonlar hokimiyatining davomchisi sifatida ularga bo'ysunib kelgan hamda xioniylar yordamida Baqtriyada kushonlar hokimiyatiga chek qo'ygan.

Kidariylar tez orada Amudaryo o'ng va chap qirg'oq havzasi hamda Sug'dning katta qismini egallaydilar. Manbalarning guvohlik berishicha, kidariylar Eron sosoniylari bilan ko'p martalab urushlar olib boradilar. Bu urushlar ayniqsa sosoniy podsholari Varaxran V (420-438 yy.) va YOzdigard II (438-457 yy.) davrlarida ayniqsa avjiga chiqadi. 456 yilda bo'lib o'tgan navbatdagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng katta talofatga uchragan kidariylar qayta o'zlarini o'nglab ololmadilar. Bu voqeadan keyin kidariylar haqida ma'lumotlar deyarli yo'q. Faqatgina ular Hindistonda Gupta davlatini egallab bu erda 75 yil hukmronlik qilgani, 477 yilda Gandxardan Xitoyga elchilar yuborgani ma'lum xolos.

IV asr o'rtalarida O'rta Osiyo erlariga shimoli sharqdan xion qabilalari bostirib kiradilar. Tarixda xioniylar nomi bilan mashhur bo'lgan bu qabilalarning asli vatanini ayrim tadqiqotchilar Orol bo'yida deb hisoblaydilar. Xioniylar xun qabilalariga qon-qarindosh bo'lganliklaridan bo'lsa kerak, g'arb tarixchilari ularni "oq xunlar" deb ataydilar. IV asrning o'rtalarida ancha kuchaygan xioniylar janubga tomon harakat qilib sosoniylar bilan to'qnashadilar. Bu to'qnashuvlar hamda xioniylar yo'lboshchisi Grumbat, ularning Suriyadagi Umda shahrini qamal qilganliklari haqida Ammian Marsellin ma'lumotlar beradi. Dastlabki harakatlarda xioniylar mag'lubiyatga uchrasalarda, keyinroq ular sharqqa tomon yurishlar qilgan sosoniylar shohi SHopur II ga qattiq zarbalar beradilar. K.Treverning fikricha, xioniylar IV asrning 70-yillarida o'zining kuchaygan pallasiga kiradi. O'rta Osiyoda kidariylar va eftalitlar hukmronligi o'rnatilgach xioniylarning siyosiy ahvoli o'zgaradi va ular eftalitlarga tobe bo'lib qoladi. Afsuski, xioniylar va kidariylarning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi haqidagi ma'lumotlar bizgacha etib kelmagan.

Xioniylar va kidariylarga nisbatan eftalitlar haqidagi ma'lumotlar nisbatan ko'proq saqlangan. Eftalitlar tarixi yuzasidan ma'lumotlar rim, vizantiya, suriya, arman va arab tarixchilarining asarlarida, Xitoy solnomalarida, pahlaviy matnlarda, Firdavsiyning "SHohnoma"sida uchraydi. SHunga qaramadan eftalitlarning kelib chiqishi haqidagi olimlarning fikrlari turlicha. Misol uchun, S.P. Tolstov, A.N.Bernshtam, K.V.Trever kabi olimlar eftalitlarning ilk vatani Sirdaryoning quyi oqimi deb hisoblasalar, A.Mandelshtam, R.Grishman, L.Gumilyov, K.Enoki kabi olimlar esa eftalitlar vatanini Badaxshon deb hisoblaydilar. B.Litvinskiy va K.Inostransevlar eftalitlarning ilk vatani Farg'onaning tog' oldi hududlari bo'lganligi haqidagi fikrni ilgari suradilar. Ularning turkiy halqlar bo'lganligi haqidagi masala uzil-kesil echimini topmagan.

Eftalitlar turli manbalarda turlicha nomlanadilar. Misol uchun, xitoy manbalarida ular "ida, ieda, idan, idyan" deb, suriya va lotin manbalarida esa "eptalit, eftalit, abdal" arab va fors mualliflarida "haytal, yaftal, eftal" degan nomlar bilan eslatiladi.

Xitoy manbalari eftalitlarni turklar (tukyue) bilan bog'liq ravishda ta'riflaydilar. Vizantiyalik tarixchilar, masalan, Prokopiy (VI asr) eftalitlarni xunlardan deb ko'rsatar ekan, "ular (ya'ni eftalitlar) xunlardandir, tanalari esa oq" deb eslatadi. Eftalitlarning kuchaygan davri V asrning o'rtalariga (456-457 yy.) ya'ni ular Xitoyga birinchi marta elchi yuborgan davrga to'g'ri keladi. Ma'lumotlarga ko'ra, shu davrdan to 531 yilga qadar eftalitlar Xitoyga 13 marta elchi jo'natadilar. Kuch-qudrat jihatdan mustahkamlanib olgan eftalitlar O'rta Osiyo va SHimoliy Hindistondagi kata erlarni ishg'ol etishga kirishadilar.

Eftalitlarning janubdagi asosiy raqiblari Eron sosoniylari edi. Eftalitlar asta-sekin janubiy hududlarni o'zlariga bo'ysundirar ekanlar, ularning sosoniylar bilan munosabatlari keskinlasha boradi. Eftalitlar va sosoniylar o'rtasidagi kurashlar podsho Pero'z (459-484 yy.) davriga to'g'ri keladi. 484 yilda eftalitlar va sosoniylar o'rtasida Marv yaqinida bo'lib o'tgan jangda sosoniylar mag'lubiyatga uchraydilar. Eftalitlar 467-473 yillarda Sug'dda mustahkam o'rnashib olgan bo'lsalar, 477-520 yillar mobaynida Gandxarni ishg'ol etib, u erdan kidariylarni siqib chiqaradilar. 490 yilda eftalitlar Urumchini, 497-509 yillar orasida Qashg'arni bosib, deyarli butun SHarqiy Turkistonda o'z hukmronliklarini o'rnatadilar.

SHunday qilib, VI asrning boshlariga kelib, eftalitlar anchagina katta hududlarni egallagan edilar, ko'pchilik manbalar eftalitlarning dastavval ko'chmanchi xalqlar bo'lib, keyinchalik o'troqlashganligi haqida ma'lumot beradi. SHuning uchun ham ayrim tadqiqotchilar ularni ko'chmanchilar deb hisoblasa, ayrimlari ularni shahar va qishloqlarda yashaganligini ta'kidlaydilar. Eftalitlarning poytaxti Balx shahri edi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, eftalitlar davlati unchalik ham mustahkam emas edi va shuning uchun ham uzoq yashamadi.

Ta'kidlash joizki, eftalitlar o'zlariga tobe bo'lgan xalqlar hayotiga juda chuqur ta'sir etmasdan, o'lpon va soliqlar undirish bilan cheklanganlar. Eftalitlarning O'rta Osiyodagi hukumronligi asosan harbiy kuchlarga tayanar edi. SHuning uchun ham O'rta Osiyo xalqlari ularning turklar bilan bo'lgan kurashda qo'llab-quvvatlamaganlar. Eftalitlar davlati yarim asrga yaqin yashagan bo'lsada O'rta Osiyo xalqlari tarixida muhim rol o'ynadi.

Eftalitlarning etnik kelib chiqishi masalalari ancha murakkab hisoblanadi. Bu murakkablik shu bilan izohlanadiki, arab manbalari va tangashunoslik ma'lumotlarida eftalitlar podsholari faqat turklarga xos bo'lgan unvon-tegin, xoqon unvonlari bilan tilga olinadi. SHu bilan birgalikda tangalarda aks etgan podsholar aniq evropoid irqini beradi. Bu holatlar ayrim tadqiqotchilarning eftalitlarni turkiy xalqlar deb hisoblashlariga sabab bo'ldi.

Prokopiy Kesarskiy eftalitlar haqida shunday ma'lumot beradi: "eftalitlar xun xalqlari qabilasi bo'lib, barcha xunlar ichida ular yagona oq tanlidir. Turmush tarzi jihatidan ham ular boshqa xunlarga o'xshamaydilar va boshqa xunlarga o'xshab xayvonlardek yashamaydilar. Ular bitta podsho boshqaruvida turadilar. Bu podsho rimliklar yoki boshqalardan qolishmaydigan holda aholiga g'amxo'rlik ko'rsatadi, o'zaro va qo'shnilar bilan bo'lgan munosabatlarda adolat mezonlariga amal qiladi."

V asrda yashagan Lazar Parbskiy eftalitlarni etti qabiladan iborat massagetlarning etakchi urug'laridan biri ekanligi haqida ma'lumot beradi. Xitoy manbalarida eftalitlar yuechjilarning boshqa bir ko'rinishi yoki gaogyuy qabilasining tarmog'i yoki qang'lilarning avlodlari sifatida talqin qilinadi. Undan tashqari, o'zlarini alxonlar deb atagan eftalitlar Baqtriya-Toxariston erlarida yashab o'tgan azaliy baqtr qabilalaridan chiqqan etnik guruh ekanligi haqidagi fikrlar ham bor. Umuman olganda eftalitlarning turkiy xalqlar ekanligi hamda ularning haqiqiy vatani Baqtriya-Toxariston ekanligini e'tirof etuvchi olimlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Xullas, o'z davrida eftalitlar yirik davlat tizimini vujudga keltirdilar. Ular O'rta Osiyo, SHimoliy Hindiston, SHarqiy Turkiston, SHarqiy Eronni birlashtirgan ulkan davlatga asos solib, Kushon davlati o'rnida undan ham kattaroq hududlarni birlashtirdilar. Eftalitlar Eronning sosoniylar davlatiga, uning harbiy harakatlariga qarshi tura oldilar hamda sosoniylarning O'rta SHarqdagi hukmronligiga chek qo'ydilar. Eftalitlar sosoniylarning ichki ishlariga ham aralashib turdilar, hatto shohlardan qaysi birini saylash va tayinlash masalasini hal qilish ularning qo'lida edi. Eron davlati har yili ularga katta miqdorda o'lpon to'lab turgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot. Eftalitlar yuqorida eslatilgan ulkan hududda boshqaruvni qo'lga kiritgach obod dehqonchilik vohalariga, rivojlangan shahar va qishloqlarga, savdo yo'llariga ega bo'ladilar. Vaqt o'tishi bilan esa mahalliy aholi bilan aralashib ketadilar. Natijada bevosita mahalliy aholining vorisiga aylanadilar. SHu boisdan 568-569 yillarda Vizantiya imperatori Yustin II huzurida bo'lgan turk elchisi imperatorning "eftalitlar shaharlarda yashaydilar yoki qishloqlardami?" degan savolga «ular shaharlik sulolalar, oliy hazratlari» deb javob bergan.

Darhaqiqat, olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ilk o'rta asrlar O'rta Osiyoda shahar madaniyati taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Jumladan, V asrda Panjikentda nisbatan qadimgiroq bo'lgan qishloq o'rniga yangi shahar barpo etiladi. Umumiy maydoni 18 gektar bo'lgan bu shahar VI asrning boshlariga kelib mustahkam himoya tartibiga, ibodatxona, saroy va ijtimoiy jihatdan ajralib turadigan turar-joylarga ega edi. Sug'd shaharlaridan yana biri Poykandda ham qizg'in tadqiqot ishlari olib borilgan. YAnada qadimgiroq davrda (antik) asos solingan ushbu ko'hna shahar ilk o'rta asrlar davriga kelib kengayib boradi va V-VI asrning boshlariga kelganda uch qismli yirik markazga aylanadi hamda umumiy maydoni 18 gektarga etadi. Poykand qazishmalarida ilk o'rta asrlarga oid ko'plab moddiy madaniyat buyumlari topilgan bo'lib, ular haqiqatdan ham Poykand bu davrda arab manbalarida ta'riflanganidek, "Madina-at-tujjor"- "Savdogarlar shahri" bo'lganligidan dalolat beradi.

Ilk o'rta asrlar davri ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yirik markazlardan (ehtimol, poytaxt shaharlardan) biri Buxoro edi. To'g'ri to'rtburchak shakldagi ushbu shaharning asosi 21 gektar bo'lib, bu erda mustahkam himoya inshootlari, hukmdor saroyi, mafkuraviy inshootlar, turar-joy qoldiqlari ochib o'rganilgan. Topilgan moddiy madaniyat buyumlari Buxoro ilk o'rta asrlardan boshlab O'rta Osiyoning yirik madaniy va iqtisodiy markazlaridan

biri bo'lganligidan dalolat beradi. SHuningdek bu davrda shaharning ettita darvozasi bo'lib, bu holat uning muhim savdo-tranzit yo'li ustida joylashganligidan dalolat beradi. Bu davrda Termiz va uning atroflarida ham shaharsozlik madaniyatining jadallik bilan rivojlanganligini kuzatishimiz mumkin. Termiz atrofidagi Zartepa shahri ana shunday shaharlardan biridir. Antik davrda kichik manzilgoh paydo bo'lgan Zartepa ilk o'rta asrlarga kelib maydoni 17 gektar bo'lgan yirik shaharga aylanadi.

Bu davrda sug'orish inshootlari takomillashib yangi-yangi erlar o'zlashtiriladi O'zlashtirilgan erlarda, yirik sug'orish inshootlari boshida, markaziy shaharlarning atroflarida, dehqonchilik vohalarining chegaralarida qo'rg'onlar, qasrlar va istehkomlar qad ko'taradi. Istehkomlarning to'rt burchagi baland mutahkamlanib, devoru-mo'rilar bir necha qator kamondan o'q o'zgich nishon tuynuklari va istehkomlar bilan ta'minlangan. Qalin mudofali zodagonlar qo'rg'onlari ilk o'rta asrlarning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot taqozosi bilan bunyod etilgan bo'lib, asosan tashqi dushman hujumiga qarshi mudofa inshooti, harbiy garnizon to'planadigan joy, ma'muriy markaz, hamda oziq-ovqat va qurol-yarog' saqlanadigan ombor vazifasini o'tagan. Umuman, kal'a, qo'rg'on va istehkomlar ilk o'rta asrlar davrining o'ziga xos me'morchilik namunalaridan bo'lib, Naxshab vohasidagi Zahoki Maron, Buxorodagi SHahri Vayron, Xorazmdagi Fir qal'asi shular jumlasidandir.

Vohalarni tashqi dushmandan himoya qilish maqsadida bir necha chaqirimlab qalin devorlar barpo etilgan. Samarqand vohasidagi 12 ta darvozaga ega bo'lgan Devori qiyomat, Buxoro vohasidagi 336 kilometrli Kampirak, Toshkent vohasidagi Kampirdevor istehkom devorlari shular jumlasiga kiradi. Bu davr me'morchiligida qasrlar qurilishi ayniqsa ahamiyatli bo'lgan. Qasrlar odatda 2 qavatli, shipi tekis, gumbazsimon va ravoqsimon yopilgan bir necha xonalardan iborat bo'lgan. V asrdan boshlab saroy, qasrlar qurilishida xom g'isht bilan bir qatorda pishiq g'ishtlar ham ishlatila boshlangan.

Eftalitlar davrida hunarmandchilik ham rivojlangan. Ayniqsa, kulolchilik, shishasozlik, chilangarlik, bo'zchilik, zargarlik, qurolsozlik kasb-hunarleri ravnaq topgan. CHochda yasalgan o'q va yoy "kamoni chochiy" nomi bilan mashhur bo'lgan. Katta-kichik shaharlar soni ko'paygan. Birgina Zarafshon vohasida Rivdad, Kushoniya, Xariman, Arqud, Romitan, Varaxsha, Poykand kabi savdo-hunarmandchilik shaharlari mavjud edi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Poykand shahri eftalitlarning poytaxti bo'lgan.

Eftalitlar davrida dexqonchilik asosan sug'orma dexqonchilikka asoslangan edi. Qadimgi ziroatkorlar katta va kichik daryolar, jilg'alar suvlaridan foydalanganlar. Bunday sharoitda kanallar qazish va ularni mavsumiy tozalab turish muhim ahamiyat kasb etgan. Vaxsh vohasidan, Ustrushonadan, Sug'ddan, Xorazmdan va Toshkent vohalaridan shunday kanallarning izlari topib o'rganilgan.

V-VI asrlarda dehqonchilik vohalarida eftalitlarning o'troqlashuvi kuchayadi va buning natijasida sug'orma erlarga bo'lgan ehtiyoj ortadi. Kichik-kichik sug'orish kanallari qazib chiqarilib, minglab gektar yangi er maydonlari o'zlashtiriladi. Sug'orish uslubi takomillashadi, shohariqlar chuqurlashib, sersuv sug'orish tarmoqlariga aylanadi. Xozirgi vaqtda ham mavjud bo'lgan Zahariq,

Bo'zsuv, Darg'om kanallari V asrda barpo etilgan eng yirik sug'orish tarmoqlaridan bo'lgan. SHuningdek, tog' oldilariga suv chiqarish uchun suv chiqarish asboblaridan keng foydalanilgan. YAngi o'zlashtirilgan erlarda zodagon dehqonlarning qalin xom g'ishtdan urib chiqilgan hamda baland poydevor ustiga qurilgan ulkan qo'rg'onlari, istehkomlar yuzaga kela boshlagan.

Tohariston va Sug'dda dehqonchilik bilan birgalikda bog'dorchilik ham rivojlangan. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g'alladan tashqari sholi ham etishtirilgan. Xitoy manbalarining malumot berishicha, V-VI asrlarda SHarqiy Turkiston va O'rta Osiyo ikkidaryo oralig'i erlarida ko'plab paxta etishtirilar edi. O'rta Osiyoning paxta tolasi Xitoyda ham mashhur bo'lgan. Bu davrga kelib er egaligi munosabatlarining takomillashuvi natijasida sug'oriladigan er maydonlarining malum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari - "dehqonlar" qo'lida to'plana boshlangan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin dehqonlari ma'lum darajada zodagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram bo'lgan "kadivar"larga aylanib boradi.

IV-V asrlar O'rta Osiyoning pul muomalasida sezilarli o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Bu o'zgarishlar tangalar zarb etishning markazlashuvi hamda mintaqaning turli hududlarida zarbxonalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq edi. Bu davrning boshlarida E.Rtveladzening tadqiqotlariga ko'ra, shimoliy Toxaristonda kushon tangalari va ularga taqlid qilib zarb etilgan tangalar muomalada bo'lgan. Butun V asr davomida Termizda mahalliy hukmdor tasviri tushirilgan mis tangalar zarb etilgan. CHag'aniyonda shahanshoh Pero'z (459-448yy) davridan boshlab juda ko'plab sosoniylarning kumush tangalari kirib keladi.

Buxoro Sug'dida o'ng tomonida soqoldor hukmdorlar tasviri tushirilgan kumush va mis tangalar zarb etilgan bo'lsa, Samarqand Sug'dida V-VI asrlarda ters tomonida tik turgan kamonchi tasviri tushirilgan kumush tangalar zarb etilgan. Qarshi vohasida o'ng tomonida podsho boshini tasviri tushirilgan mahalliy kumush va mis tangalar muomalada bo'lgan. Xorazmda esa o'ng tomonida hukmdor boshi, ters tomonida otliq chavandoz tasviri tushirilgan kumush va mis tangalar zarb etilgan.

Evrosiyo mintaqasidagi umumiy vaziyat va kushon davlatining inqirozi xalqaro savdoga birmuncha salbiy tasir ko'rsatgan edi. Sosoniylar Eroni bilin munosabatlar ko'p hollarda urushlarga aylanib ketishi tufayli o'zaro savdo aloqalariga putur etgan edi. Buddaviylikning inqirozi tufayli O'rta Osiyoning Hindiston bilan munosabatlari ham yomonlashgan edi. Ammo, Xitoy bilan savdo munosabatlari avvalgidek yaxshi edi. Ilgari bo'lganidek, V-VI asrlarda ham Xitoyga rangdor shishalar, qimmatbaho toshlar olib ketilgan bo'lsa, Xitoydan asosan ipak va atir-upa keltirilgan. Bu davrda Vizantiya bilan ham savdo aloqalari taraqqiy etadi. Xalqaro savdoda ayniqsa sug'diylarning ahamiyati katta edi. Manbalarining malumot berishicha, SHarqiy Turkistonda sug'diylarning qishloqlari ham bo'lgan. YUrtlaridan uzoqda yashagan sug'diylar o'z vatanlari bilan doimiy aloqa qilib turganlar.

Arxeologik tadqiqotlar (tangashunoslik malumotlari, hunarmandchilik buyumlari) bu davrda O'rta Osiyoda xalqaro savdo bilan bir qatorda ichki savdo ham taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Bu davrda O'rta Osiyo shahar va

qishloqlarida oltin, kumush, Badaxshon lalisi, hunarmandchilik buyumlari, harbiy qurol-yaroqlar, turli taqinchoqlar, rangli shisha va shisha buyumlar, turli xil mevalar, ip-gazlama, qorako'l, zotdor otlar bilan savdo qilinardi. Termiz, Naxshab, Kesh Samarqand, Poykand, Buxoro, CHoch, Varaxsha kabilar o'sha davrdagi yirik savdo-sotiq markazlari edi.

Madaniy hayot. Ilk o'rta asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar O'rta Osiyo madaniyatiga ham tasir etmasdan qolmadi. Bu davrdagi madaniy hayot dastavval antik davr madaniy an'analari asosida rivojlangan bo'lsada, Kushon davlati xarobalarida bir nechta mustaqil davlatlar va mulklarning paydo bo'lishi o'ziga xos mahalliy madaniyatlarning paydo bo'lishiga imkon yaratgan edi. Ilk o'rta asrlar madaniyatining shakllanishiga shuningdek, qo'shni davlatlar avvalo, Hindiston, Eron, Afg'oniston, Xitoy bilan hamda ko'chmanchi chorvadorlar bilan bo'lgan aloqalar ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi.

Bu davr memorchiligi O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. SHakllanayotgan mulkdorlar toifasi O'rta Osiyoning turli hududlarida yirik qalalar qurib, ular atrofini ximoya inshootlari bilan o'rab oladilar. Bunday qalalar vohalarda ko'pincha tabiiy tepaliklar ustiga bunyod etilgan. Bunday qalalar Xorazm, Toxariston, Sug'd, Ustrushona, Marv hududlaridan topib o'rganilgan. Memorchilikda asosan tosh, paxsa, xom g'isht va yog'och qurilish materiali sifatida ishlatiladi.

Mil.IV-VI asrlar O'rta Osiyo xalqlarining diniy qarashlari zardo'shtiylik, buddaviylik, xristianlik va moniylik diniy etiqodlari bilan bog'liq edi. IV-V asrlarga oid zardo'shtiylik ananalari bilan bog'liq bo'lgan otashkadalar Qashqadaryodagi Erqo'rg'ondan, Panjikent atroflaridan, Buxoro vohasidan topib o'rganilgan. Ularning barchasida zardo'shtiylik bilan bog'liq bo'lgan ossuariy (astadon)lar uchraydi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu davrda zardo'shtiylik diniga O'rta Osiyoning markaziy va shimoliy hududlarida sig'inishgan bo'lsa, mintaqaning janubiy hududlarida buddaviylik dini tarqalgan edi. Buddaviylik dinining ibodatxonalari Qoratepa, Fayoztepa (Termiz), Ushturmullo (Kobadiyon), Ajinatepa, G'ishttepa, Qalaikofirmihon (Toxariston), Marv kabilardan topib tadqiq etilgan.

O'rta Osiyodagi xristianlikning markazi Marv shahri edi. Beruniy malumotlariga ko'ra, Iso payg'ambar tug'ilganidan 200 yil o'tgach xristianlar Marvda paydo bo'lgan edilar. "Tojik xalqi tarixi" kitobida berilishicha, 334 yildayoq Marvda episkoplik, keyinroq esa Mitropoliya mavjud edi. Govurqaladan xristianlik ibodatxonasi qoldiqlari va xristianlar dafn etilgan qabriston ochib o'rganilgan. Sug'dning ayrim hududlarida (Samarqand va Panjikent) ham xristianlik tarqalganligi haqida malumotlar bor.

III asrning ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyoda moniylik dini tarqala boshlaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Moniylik diniga asosan SHarqiy Turkiston va qisman CHag'aniyon hamda Sug'd aholisi etiqod qilgan.

V-VI asrlarda diniy e'tiqod va tasavvur bilan uzviy bog'liq bo'lgan tasviriy san'at-koroplastika-ma'budalarning sopol haykalchalarini yasash va ularga topinish keng yoyiladi. Sopol haykalchalar hududlarga ko'ra turlicha bo'lib, kiyim-kechaklari, yuz siymolari, taqinchoqlari jihatidan ham bir-biridan farqlangan.

Ulkan hududdagi eftalitlar davlati juda ko'p xalqlarni o'zida birlashtirganligi sababli undagi diniy e'tiqodlar ham turlicha bo'lgan. So'g'dda zardo'shtiylik keng tarqalgan bo'lsa, Tohariston va SHarqiy Turkistonda buddizmga e'tiqod qiluvchilar ko'pchilikni tashkil etgan. SHaharlarda xristian va yahudiy jamoalari ham mavjud edi. Moniylik va Mazdak ta'limoti tarafdorlari ham paydo bo'layotgan edi. Zardo'shtlar Nohid, Mitra, Siyovush kabi mahalliy ma'budalarga ham sig'inganlar. Navro'z kuni Buxoro otashparstlarlari Siyovush qabri ustida xo'roz so'yib qurbonlik qilar edilar. Janubda buddizmning ta'siri ko'proq bo'lgan edi.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo xalqlari sanati devoriy suratlar, haykaltaroshlik, turli taqinchoq buyumlari orqali izohlanadi. Devoriy suratlar Dilbarjin (Afg'oniston), Varaxsha, Afrosiyob, Panjikentdan topib o'rganilgan bo'lsa, Quyovqo'rg'on, Vaxsh vodiysi, Afg'onistondagi CHaqaloqtepa, Erqo'rg'ondan turli hajmdagi haykallar, zargarlik buyumlari topib o'rganilgan. Umuman olganda, boy bezaklar, sopol, metall idishlar, devoriy suratlar, hatto kiyimlardagi tasvirlar bu davrda O'rta Osiyodagi tasviriy sanatning rivojidan dalolat beradi.

Eftalitlar davrida chorvador aholi turkiycha so'zlashganligi sababli, turkiy til tobora ko'proq yoyila boshlaydi. Bu davrda o'troq aholining katta qismi sug'diy tilda so'zlashar edilar. Sug'd tili va yozuvi Ettisuv, Farg'onadan o'tib SHarqiy Turkistonga qadar etib boradi. Uning "Samarqand usuli" keng yoyilgan edi. Bundan tashqari Xorazm, Kxaroshtiy, Buxoro yozuvlari ham mavjud bo'lgan. Eftalitlar yozuvi baqtriya yozuvi asosida paydo bo'lgan. Syuan Szyanning ma'lumot berishicha, u 25 ta harfdan iborat bo'lib, xat chapdan o'ngga qarab ko'ndalangiga yozilgan. Bunday yozuv yodgorliklari Zangtepa, Qoratepa, Afrosiyob xarobalaridan, Kofirqal'adan topib o'rganilgan.

2. Turkiy xoqonlik davrida O'rta Osiyo.

VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Janubiy Sibir va SHimoliy Mongoliya ya'ni, Oltoy hududlarida turkiy qabilalar ittifoqi shakllana boshlaydi. Xalklarimiz davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan Turk hoqonligi xususida talaygina manbalar bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning ayrimlari bir-birini inkor etadi. Ushbu manbalar VI asrning oxirlarida yashagan vizantiyalik tarixchilar Menandr Protektor, Feofan Vizantiyskiy, suriyalik tarixchi Ionna Efessiylarning tarixiy asarlari, epigrafik yodgorliklar - Urxo'n-Enisey, runiy yozuvlari, Xitoyning "Tan xonadoni tarixi" qabilardir. Undan tashqari o'rta asrlar mualliflari at-Tabariy, Denovariy, Beruniy, Narshaxiylar asarlarida ham Turk xoqonligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi.

"Alpomish", "Go'ro'g'li", "Manas", "Dada Qo'rqu" kabi umumturkiy xalq dostonlari, o'rta asrlardagi Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad YUgnakiy, YUusuf Xos Hojib va boshqalar asarlarida turkiy madaniyat, adabiyot, tarix to'g'risida turli qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. 1999 yili Alpomishning 1000 yilligi Respublikamizda keng nishonlanib, Termizda qahramon Alpomishga mahobatli haykal ham o'rnatildi.

Ta'kidlash joizki turk atamasining ilk marotaba tilga olinishi 542 yilga to'g'ri keladi. Turli manbalarda turklar "turk el", "turk", "turkash", "tukdus", "tukyu", "tuk-yut" kabi nomlar bilan tilga olinadi. Kuchli, baquvvat, botir kabi ma'nolarni anglatuvchi "turk" atamasi dastavval etnik xususiyatga ega bo'lmay ijtimoiy ma'noga ega bo'lgan. Turklarning kelib chiqishi xususida ko'plab afsonalar mavjuddir. Ayrim afsonalarda turklarning kelib chiqishi Nuh paygambarga borib taqalsa, ayrimlarida ular o'n yashar bola va ona bo'ridan tarqalganligi ta'kidlanadi. Yana boshqa bir afsonaga ko'ra, turk qabilasining ajdodlari Oltoyning shimoliy yon bag'irlarida joylashgan So viloyatidan kelib chiqqan bo'lib, bu erdagi qabila boshlig'i Abanbu ularning ilk yo'l boshchisi bo'lgan.

Tarixiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Turk xoqonligining paydo bo'lishi 551-552 yillarga to'g'ri keladi. Dastavval, turklarning Ashin urug'idan bo'lgan Asan (Asyan, Asyan-shod) va Tuu turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuuning o'g'li Bumin (Xitoycha Tumin) qo'shni Tele qabilasini o'ziga bo'yso'ndirib ancha kuchayishga muvaffaq bo'ladi. Bu paytga kelib anchagina mustahkamlangan Bumin boshchiligidagi qabilalar ittifoqi Oltoydagi o'zlari qaram bo'lib turgan jujan (juan-juan)lar qabilalariga qarshi kurash boshlab 551 yilda (ayrim adabiyotlarda 552 yilda) ularni tor-mor etadilar. Mana shu davrdan boshlab turkiy hukmdorlar o'zlarini jujanlar egallab turgan erlarning xakikiy egalari hamda jujanlarning mavqei va kuch-qudratining vorislari sifatida Anaguy xoqon (kag'an) unvonini kabul qiladilar. Jujanlar hukmdori Anaguy joniga qasd qilib o'zini o'ldiradi.

551 yilda Bumin Turk elining xoqoni sifatida oq kigizga o'tkazilib ko'tariladi. Ammo, 552 yilda Bumin to'satdan vafot etib uning o'rniga ukasi Istami taxtga o'tiradi. Istami xoqon O'rta Osiyo, Volga va SHimoliy Kavkaz erlari uchun kurash olib borgan bo'lsa, uning o'g'illari Mug'an hoqon va Taspar xoqonlar Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirda o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. Bu paytga kelib turklarning ashaddiy dushmani bo'lgan jujanlarning kichik bir qismi Koreya va SHimoliy Xitoyga joylashadi, yana bir qismi esa g'arbga joylashib avarlar nomini oladi.

SHunday qilib, manbalarning ma'lumot berishicha, Bumin hoqonning vorisi bo'lgan Mug'an hoqon janubi-g'arbiy Manchjuriyadagi Mug'ul qabilalari bo'lgan kidanlarni va Enisey kirg'izlarini bo'ysundirib Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirda Turk eli hukmronligini o'rnatadi. Turklarning g'arbiy yurishlari ayniksa

muvaffaqiyatli edi. VI asrning 60-yillari oxirlariga kelib Turk xoqonligi o'sha davrdagi yirik davlatlar bo'lgan Vizantiya, Sosoniylar Eroni, Xitoy kabilarning siyosiy va iqtisodiy munosabatlar tartibiga qo'shilib, Uzoq SHarqni O'rta er dengizi mamlakatlari bilan bog'lovchi savdo yo'li nazorati uchun kurash olib bordi.

VIII asr turk mualliflari o'zlarining ajdodlari bo'lgan ilk hoqonlarning harbiy yurishlari haqida shunday yozgan edilar: "Ular (hoqonlar – Eshov B.) sharqda Qodirkon adirlarigacha, g'arbda Temir darvozagacha o'z xalqlarini joylashtirdilar". Qodirkon adirlari bu - Katta Xingan toglari, Temir darvoza esa Boysun tog'dagi Bo'zgalaxona dovonida joylashgan.

576 yilga kelib Turk hoqonligi Manchjuriyadan Kimmeriy Bosporigacha, Enisey yuqori oqimlaridan Amudaryo yuqori oqimlarigacha cho'zilgan edi. SHu tariqa turk xoqonlari siyosiy va madaniy merosi O'rta Osiyo va Janubi-SHarqiy Evropa tarixiga sezilarli ta'sir kursatgan dastlabki Evrosiyo imperiyasiga asos solgan edilar.

VI asr 50-yillarining oxirlarida Istami xoqonga eftalitlarga qarshi harbiy harakatlar olib borish uchun qulay imkoniyat paydo bo'ladi. Eron shohi Xusrav I Anushervon (531-579 yy.) eftalitlarga o'lpon to'lashni to'xtatib qo'yadi va ularga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi hamda Vizantiya bilan aloqalarni yo'lga qo'yadi. Xusrav I siyosiy jixatdan biroz o'nglanib olgach Turk xoqonligiga eftalitlarga qarshi ittifoq taklif etadi. Ayni vaqtda Vizantiyadan foydalangan Eron eftalitlardan Tohariston, CHag'aniyon, Qobul atrofidagi erlarni tortib oladi.

563 yilda eftalitlarga qarshi shimoldan turklar CHoch vodiysiga bostirib kiradilar. Tez orada ular tomonidan Samarqand, Kesh, Naxshab egallanadi. "SHohnoma"da ma'lumot berilishicha, hal qiluvchi jang Buxoro atroflarida bo'lib o'tadi va eftalitlarning Gatifar boshchiligidagi qo'shinlari tor-mor etiladi. SHundan so'ng turklar tezlik bilan xarakat qilib iloji boricha eftalitlarning ko'proq erlarini o'z qo'llariga olishga harakat qiladilar. Amudaryoning janubiy sohiligacha bo'lgan erlar, Eron, uning shimolidan Kaspiy sohillarigacha bo'lgan erlar turklar qo'lga o'tadi. Eftalitlarning mag'lubiyatidan so'ng bevosita ittifoqchilar o'rtasida kelishmovchiliklar paydo bo'la boshlaydiki, bu holat savdo yo'li nazorati bilan bog'liq edi.

Turklar O'rta Osiyo erlarini bosib olgach Buyuk ipak yo'li katta qismining nazoratini o'z qo'llariga oladilar. Bu yo'lning O'rta Osiyo hududlaridan o'tuvchi qismida asosan Sug'diylar ipak bilan savdo qilishni nazorat qilar edilar. Ipak matolarning asosiy xaridori Vizantiya bo'lib, ipak savdosi Sug'd savdogarlari va turk xoqonlariga katta daromad keltirar edi. IV asrning oxirlaridan boshlab Sug'dda, VI asrda Eron va Vizantiyada o'z ipakchilik ishlab chiqarishining paydo bo'lishi bu mahsulot sotilishini yanada kiyinlashtiradi.

Hoqonlikning bevosita g'arbiy kismini boshqarib turgan Istami va bosh hoqon Muqan xoqon ipak savdosi mojarosini tinchlik bilan xal qilishga harakat kila boshlaydilar. Istami hoqon o'z qo'l ostidagi Sug'd ixshidiga bu masalani hal etish vazifasini topshiradi. Eronga Turk hoqoni nomidan mashhur Sug'd savdogari va diplomati Maniax boshchiligida elchilar guruhi jo'natiladi. Xusravshoh o'z atrofidagi amaldorlarning maslahatiga kirib, sug'diylar olib kelgan ipak matolarni

sotib olib uni elchilar ko'z o'ngida yoqib tashlaydi. SHundan so'ng Maniax boshqa xaridor - Vizantiya bilan kelishishga xarakat kiladi. 567 yilda u Turk hoqonligining Konstantinopolga yuborgan elchiligiga boshchilik kiladi. Vizantiya ham Eron kabi Sug'd ipak matolariga unchalik extiyoj sezmas edi. Ammo, eroniylarga qarshi turklar bilan ittifoqchilik tarafdori edi. SHu tufayli Turk hoqonligi elchilari imperator saroyida izzat-hurmat bilan kutib olinadi.

Ushbu elchilik davomida Turk hoqonligi bilan Vizantiya o'rtasida Eronga qarshi ittifoq tuziladi. Maniax orqaga qaytishda u bilan birga Vizantiya imperatorining elchisi, kilikiyalik Zemarx Turk hoqoni qarorgohiga keladi. Hoqon Zemarxni Tyan-SHandagi "Oltin tog'" yaqinidagi qarorgohida qabul qiladi va turk qo'shinlarining Eronga yurishida yo'l boshlovchilik qilishni taklif etadi. Eron shohining turklar hujumini diplomatik yo'l bilan to'xtatishga urinishi hech kanday natija bermadi. SHiddatli hujumlar bilan turklar Gurgonni va bir necha boy shaharlarni egallab, 569 yilda Sug'dga qaytadilar.

Turklarning Eronga ikkinchi marotaba yurishlari 588-589 yillarga to'g'ri keladi. Turklarning CHur Bag'a hoqon (ayrim adabiyotlarda Savg' yoki SHaba deyiladi) boshchiligidagi qo'shini Xurosonga bostirib kiradi. Hirot yonida turk qo'shinlari eroniylarning mashhur Baxrom CHubin boshchiligidagi qo'shinlari bilan to'qnashadi. Bu jangda Baxrom CHubin turk qo'shinlarini tor-mor etib, turklar yo'l boshchisini kamon o'qi bilan xalok etadi. Qayta qarshilik kursatish foydasiz ekanligini anglagan turklar eroniylar bilan sulh tuzishga majbur bo'ladilar.

Arablar O'rta Osiyoni bosib olgunlariga qadar turklarning O'rta Osiyodagi mulklari bilan Eron o'rtasidagi chegaralar o'zgarmadi. Arab bosqiniga qadar ipak va boshqa mahsulotlar ortgan karvonlar u yoki bu darajadagi barqarorlik bilan Eron, Xorazm va Volgabuyi orqali g'arbga qatnab turdi.

576 yilda Muqan xoqon vafotidan so'ng xoqonlik taxtiga uning ukasi Arslon To'ba utiradi. U mamlakatning kuch-qudratini mustahkamlash maqsadida Xitoyning Si saltanati bilan shartnoma tuzadi. Bundan tashqari u mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish choralarini ham ko'radi. Ammo, 581 yilda Arslon To'ba vafotidan so'ng Turk xoqonlari o'rtasida o'zaro ichki kurashlar avj olib, natijada mamlakat ichida ahvol keskinlashib, iqtisodiy tanazzul boshlanib ketdi.

Aynan mana shunday keskin vaziyat sharoitida turkiy shahzoda Abruy boshchiligidagi 585-586 yillarda xalq harakati bo'lib o'tdi. Muhammad Narshaxiyning ma'lumot berishicha, Abruyning qarorgohi Poykand atrofida bo'lib, u boy zodagonlar va savdogarlar ustidan qattiq nazorat o'rnatganligi bois bu toifa aholisi Buxoro viloyatidan ko'chib, Turkiston va Tarozi atrofiga borib o'rtnashadilar. Qochib borganlar Turk hoqonidan yordam so'raganlar. Natijada turk sarkardasi SHeri Kishvar boshchiligidagi qo'shinlar qo'zg'olonni bostiradilar va Abruyni o'ldiradilar.

G'arbiy Turk xoqonligi. Turk xoqonlari o'rtasidagi o'zaro kurashlar 20 yildan ziyodrok, davom etib 603 yilda davlatning 2 ta: G'arbiy va SHarqiy kismilariga bo'linib ketishi bilan yakunlandi. SHarqiy Turk hoqonligi Mug'uliston hududlarini, G'arbiy Turk hoqonligi esa, Ettisuv, CHu vodiysi, Volga, Kubanning quyi qismi, Irtish, Ishim daryosi bo'yidagi erlar, O'rta Osiyo va SHarqiy

Turkistonning bir kismini o'z ichiga olgan. Hoqonlar SHeguy va To'n yabg'u davrlarida G'arbiy Turk xoqonligi vaqtinchalik rivojlanish jarayonlarini boshdan kechirdi. Bu davrda hoqonlikning hududlari kengaydi, davlat boyidi va harbiy qabila zodagonlarining mavqei kuchayib ular hoqonlar hokimiyatidagi harbiy muvaffaqiyatlarni ta'minlab turdilar. SHaguy G'arbiy hoqonlikning sharqiy chegaralarini Oltoy qilib belgiladi va o'z hokimiyatini Tarim havzasi va sharqiy Pomir oldigacha cho'zishga muvaffaq bo'ldi. To'n yabg'u (To'n Baxodir) hoqonlikning g'arbiy hududlarida faol siyosat olib borib xoqonlikning kishki qarorgohini CHu daryosi vohasidagi yirik savdo hunarmandchilik markazi bo'lgan Suyobga (hozirga To'qmoq yaqinidagi Oqbeshim ko'hna shahri), yozgi qarorgohini esa Isfijob yaqinidagi Mingbuloqqa, (hozirgi Turkiston shahri yaqinida) ko'chiradi. To'n yabg'uning yangi yurishlari tufayli hoqonlik chegarasi Amudaryoning yukori okimlaridan Hindiqushgacha cho'ziladi.

To'n yabg'u hukmronligi davrida amalda mustaqil bo'lgan O'rta Osiyo davlatlari ustidan nisbatan qattiq siyosiy nazorat o'rnatiladi. CHunki bu davlatlarning vassalligi faqat o'lpon to'lash bilan chegaralanar edi. Isfijobdan Toshkent vohasigacha, shimolda Janubiy Afg'oniston va shimoli-g'arbiy Pokistongacha bo'lgan hududlarga hoqon To'n yabg'uning ishonchli vakillari - tudunlar yuborilib, ular soliqlar yig'ish va hoqon qarorgohiga yuboriladigan o'lponlarni qattiq nazoratga oldilar. Mahalliy hokimlarga ularni hoqonlik ma'muriy boshqaruviga qo'shilganlik ramzi sifatida turk unvonlari berildi. SHu bilan birgalikda To'n yabg'u nisbatan kuchli bo'lgan mahalliy hukmdorlar bilan shaxsiy munosabatlarini mustahkamlashga harakat qildi. Manbalarda To'n yabguning Samarqand hokimiga o'z qizini xotinlikka berganligi xaqida ma'lumot bor. Xitoy manbasi To'n yabg'u haqida ma'lumot berar ekan shunday xabar beradi: «G'arb varvarlari hali hech qachon bunchalik qudratli bo'lgan emas».

O'ta yakkaxokimlik xususiyatiga ega bo'lgan To'n yabg'u boshqaruvi - talon- tarojchilik urushlari natijasida boyib ketgan qabila zodagonlari orasida norozilik harakatlarini kuchaytirib yubordi. Boshlanib ketgan o'zaro kurashlarni bartaraf etishga harakat qilgan To'n yabg'uning tog'asi Qo'l Baxodir jiyanini o'ldirib o'zini Qo'l Elbilga hoqon deb e'lon qiladi. Ammo, qabila boshliqlarining ayrimlari boshqa da'vogarni qo'llab-quvvatlaganlari tufayli yana qabilalararo kurashlar boshlanib ketadi. 630-634 yillarga kelib hoqonlik o'zining Sirdaryoning g'arbidagi O'rta Osiyo mulklaridan mahrum bo'ldi. G'arbiy turk hoqonligining asosi bo'lgan dulu va nushibi qabilalari o'rtasida o'zaro kurashlar avj olib ketdi.

634 yilda nushibi qabilasi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Ishbara Elterish SHer hoqon xokimiyat tepasiga keldi. U harbiy ma'muriy tartib bo'lgan "o'n o'q eli" boshqaruvini qayta tiklashga harakat qilib, qabila boshliqlarini o'ziga shaxsan tobe qilish maqsadida islohotlar o'tkazdi. Undan tashqari, amaldagi nazoratni amalga oshirish maqsadida Ishbara har bir mulkka xoqon urug'i a'zosi - shodni jo'natadi. SHodlar qabila zodagonlari bilan hech qanday aloqada bo'lmay, ularnig markaziy hokimiyatga intilishini kuzatib borgan. Bu mahalliy hokimlarning siyosiy tashabbuslarini nihoyatda chegaralab qo'yar edi. Ammo, Ishbara Elterish SHer boshchiligidagi hoqonlik hokimiyatining harbiy-siyosiy layoqati qaram

mulklar va qabilalarni ushlab turishga kodir emas edi. 638 yilda dulu qabilasi o'zlariga jo'natilgan shodni hoqon deb e'lon qildilar. SHundan so'ng dulu va nushibi qabilalari o'rtasida og'ir va qonli urushlar bo'lib o'tib g'arbiy hoqonlik ikki qismga bo'linib ketdi. SHunday bo'lsada, hoqonlikdagi qabilalararo va sulolalararo urushlar 17 yil (640-657 yy.) davom etdi.

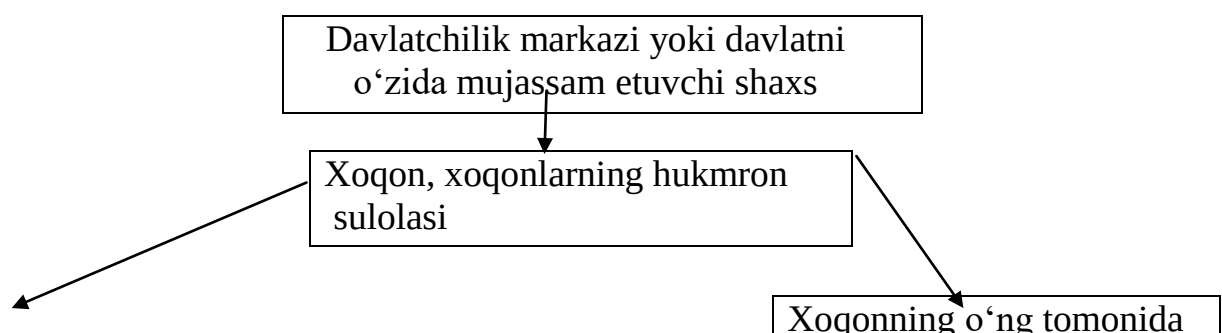
SHunday qilib, VII asrning o'rtalarida G'arbiy turk hoqonligi zaiflashib bir necha qismlarga bo'linib ketdi. Vaziyatdan foydalangan Xitoyning Tan imperiyasi qo'shinlari 657-659 yillarda Ettisuvga bostirib kirdilar. Xitoy bosqinchilariga qarshi kurashlar uzoq yillar davom etdi. Faqatgina VII asrning oxirlariga kelib hoqonlik o'z mustaqilligini tiklashga muvaffaq bo'ldi va xitoyliklar vakili Xusrav Bo'rishod mamlakatdan xaydab yuborildi.

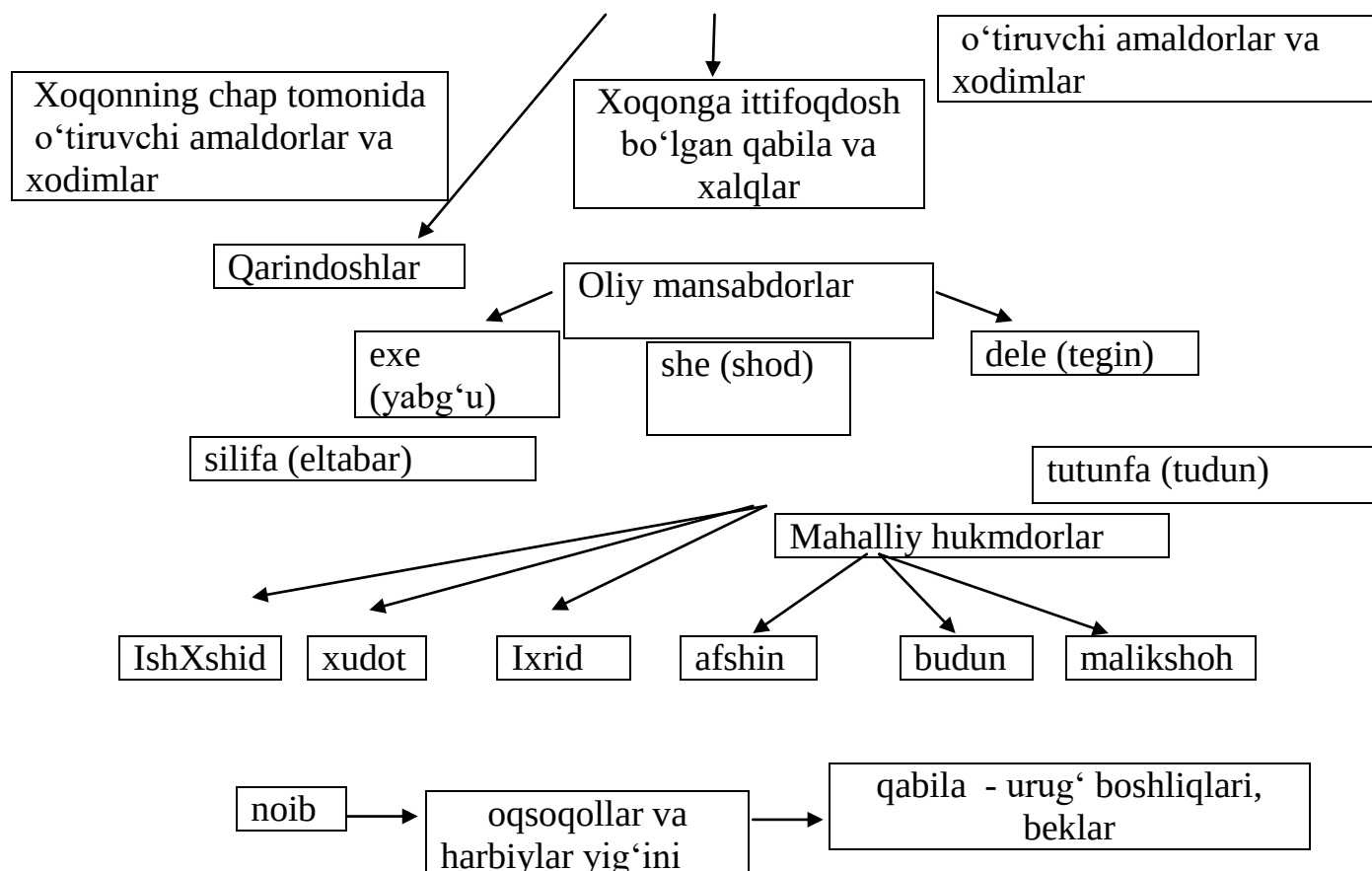
Davlat boshqaruvi. Turk hoqonligida davlatning oliy hukmdori "hoqon" unvoniga ega bo'lgan. Xitoy manbalari ma'lumotlariga ko'ra, turkiylar xonni taxtga o'tqazishda maxsus marosim o'tkazishgan. YA'ni, amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tqazib, quyosh yurishi buylab 9 marotaba aylantirganlar, ishtirokchilar esa uni qutlab va ulug'lab turganlar. So'ngra xonni otga o'tqazib, bo'yniga ipak mato bog'laganlar va undan "Siz necha yil xon bo'lmoqchisiz?" deb so'raganlar. U necha yil xon bo'lishini aytgan va shu muddat tugagach taxtdan ketgan.

Qadimgi turkiy afsonalarda berilishicha, turklarning tasavvuriga ko'ra, davlatchilikning markazi, davlatni o'z qo'lida birlashtiruvchi shaxs hoqon hisoblangan. Boshqaruvda hoqonlarning hukmron sulolasi asosiy bo'lib u uchta kuch - osmon (tangri), er-suvning kuch va irodasi hamda turk xalqining yaratuvchanlik faoliyati tufayli yuzaga keltiriladi.

Hoqondan keyingi shaxs, birinchi amaldor "YAbg'u" (Bahodir) bo'lib, u bosh sarkarda hisoblangan. Ammo, yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Turkiy xoqonligi taxtiga vorislik tartibi turk davlatchiligi tuzilishi uchun xos bo'lgan uluslarga bo'linish tizimiga asoslanib belgilanar edi. Ushbu tizimga ko'ra taxt aksariyat hollarda otadan o'g'ilga emas, akadan ukaga, amakidan jiyanga meros qolar edi. Taxt merosxo'ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan. SHahzodalar to taxtga o'tirgunlariga qadar o'zlariga berilgan uluslarni boshqarib turganlar. O'rta Osiyodagi mahalliy hokimlarning faoliyatini nazorat qiluvchi amaldor, hoqonning nazoratchisi - "tudun" deb atalgan. Turkiy hoqonligi konfederativ davlat bo'lgan. Turkiylar o'z yurti va davlatini "el" deb atashgan. Birinchi turk hoqoni Buminxon elxon unvoniga ega bo'lganligi bejiz emas.

Turkiy hoqonlikdagi davlat boshqaruvi va mansablar

Xoqonlik tarkibidagi ko'plab qabila va elatlarni birlashtirish va boshqarib turish, ulardan ma'lum miqdordagi soliqlar va o'lponlarni o'z vaqtida yig'ib olish maqsadida hoqonlikda maxsus ma'muriy va harbiy-siyosiy boshqaruv tizimi joriy etilgan edi. Davlatni boshqarishda oliy hukmdorga uning yaqin qarindoshlari, avvalo, hukmron sulola a'zolari hamda ular tomonidan barpo etilgan boshqaruv tizimi yordam berar edi. Manbalarining ma'lumot berishicha, u to'rtga bo'lingan. YA'ni, qarindoshlar, hoqonga ittifoqdosh bo'lgan qabila va xalqlar; hoqonning o'ng tomonida o'tiruvchi amaldorlar va ma'muriy xodimlar; hoqonning chap tomonida o'tiruvchi amaldorlar va xodimlardan iborat bo'lgan. Hoqonning qarindoshlari - o'g'illari, amakisi, jiyanlari va aka-ukalariga "tegin" unvoni berilgan. Xitoy manbalarida ma'lumot berilishicha, hoqonlikda beshta oliy mansab - exu (yabg'u), she (shod), dele (tegin), silifa (eltabar) va tutunfa (tudun) qabilar mavjud bo'lib, ularning barchasi meros qilib qoldirilgan.

Turkiy hoqonligi davlatining asosini er bilan birga xalq tashkil etar edi. O'z davrida O'rta Osiyoda davlatchilikning mustaqil va an'anaviy shakllarini rivojlantirgan turkiylar davlati mavjud jamiyatning muayyan ijtimoiy tuzilmalariga va qadimgi turklarning davlat tomonidan tashkil etilgan hamda nazorat qilinadigan xo'jalik faoliyatiga tayanar edi. Tarixiy adabiyotlarda berilishicha, bu faoliyatning asosini ko'chmanchi chorvachilik tashkil etgan. Chorvador turklarda urug'-qabilachilik an'analari nihoyatda kuchli bo'lib, qabila va urug jamoalarining asosi katta oilalardan iborat bo'lgan. Ko'chmanchi chorvadorlar xalq ommasini turklar "budun" yoki "kora budun" deb atashgan.

Hoqonlikda keng miqyosda dehqonchilik ham qilinar edi. Xitoy manbalari, "garchi turklar doimiy yashash joylariga ega bo'lmasa ham, lekin ularning har birining ajratib berilgan eri bor"ligi haqida ma'lumot beradi. Aynan mana shunday "ajratib berilgan er"larda dehqonlar mavjud suv manbalari hamda lalmikor erlar imkoniyatdan foydalanib asosan donli ekinlar etishtirganlar. Mevali daraxtlardan bog'-rog'lar etishtirishga alohida ahamiyat berganlar. Manba tili bilan aytganda, "(mevali) daraxtlar savlat to'kib turgan".

Turklardagi qabila va urug jamoalarining katta oilalarida uy qullari ham mavjud bo'lar edi. Qullarning ko'payishi bilan sinfiy munosabatlar tarkib topa boshlagan. Lekin qulchilik ijtimoiy hayotga keng kirib kelmagan. SHu bois bo'lsa kerakki, manbalar hoqonlikda qullar mehnatidan keng foydalanish haqida amalda hech kanday ma'lumot bermaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, ko'proq ayollar mehnatidan foydalanilgan va qullar asosan uy ishlari bilan shug'ullanishgan. Ko'pincha jamoada ayollar qul qilib olib ketilar edi. Lekin, qul ayollardan ham og'ir ishlarda foydalanilmay, balki uy-ro'zgor ishlarida ishlatilinar edi. Qul erkakmi, ayolmi baribir kochib ketavergan.

Qochgan qul ta'qib qilinmagan va uning uchun hech kim tovon to'lamagan. Turkiy hoqonligining markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (davlat osoyishtaligini saqlash, davlat sarhadlarini kengaytirish, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va boshq.) bilan mashg'ul bo'lib o'zlari zabt etgan hududlardagi boshqaruv tizimiga ma'lum darajada erkinlik berilgan. SHuning uchun ham Farg'ona, Sug'd, SHosh, Toxariston, Xorazm va boshqa mulklardagi boshqaruv tartibi asosan mahalliy sulolalar qo'lida bo'lgan. Misol uchun, Sug'd va Farg'onada oliy hukmdor - "ixshid" Toxaristonda - "malikshoh", Xorazmda - "xorazmshoh", Keshda - "ihrid", Buxoroda - "xudot", Ustrushonada - "afshin", CHoch va Ilokda - "budun" deb atalgan.

Turkiy xoqonligi davrida Sug'd hududlariga hozirgi Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan erlar kirgan. Buxoro esa, VII asrdan boshlab mustaqil mulklar ittifoqidan iborat bo'lgan. Sug'dning mahalliy hokimlari ayrim vaqtlarda CHoch va Xorazmning mustaqil hukmdorlari bilan birlashar edilar. Bunday yirik siyosiy birlashmalar ma'lum muddatlarda yirik shaharlarda o'z qurultoylarini o'tkazib turganlar.

Farg'ona Sug'd siyosiy ittifoqiga kirmagan bo'lib, u alohida mustaqil davlat edi. Uni afshin boshqargan bo'lib, farg'onaliklar Tyanshan xalqlari bilan o'zaro aloqada bo'lganlar. Xorazm boshqa mulklarga nisbatan ancha mustaqil edi. Mamlakatni Afrig'iylar sulolasiga mansub podshohlar boshqarib turgan.

Ta'kidlash lozimki, Turkiy xoqonligi ma'lum darajada to'liq ishlab chiqilgan jinoiy qonunchilikka ega bo'lgan. Sodir etilgan jinoyat uchun jazoning asosiy turlari - qatl etish, odam a'zolarini kesib tashlash, zararni to'lash, mol-mulk tarzida tovon to'lashdan iborat edi. Misol uchun, manbalarning ma'lumot berishicha, o'lim jazosi davlatga qarshi jinoyatlar uchun (isyon ko'tarish, sotqinlik) hamda nohak yoki qasddan odam o'ldirganlik uchun berilgan. O'g'irlik qilgan yoki buzuqlik qilgan shaxsning qo'li yoki oyog'i kesilgan. SHaxsga qarshi qaratilgan boshqa jinoyatlar etkazilgan zararni o'n barobar qilib to'lash, jarohat etkazgani

yoxud mayib qilgani uchun mol-mulk tarzida tovon to'lash, qizi, xotinini qullikka berish, suyagini sindirganlik uchun esa ot berish yo'li bilan jazolanardi.

Madaniy hayot. Hunarmandchilik va savdo-sotiq. O'z davrida Turkiy hoqonligidagi madaniy jarayonlar Buyuk ipak yo'lidagi keng ko'lamdagi, xalqaro aloqalar tufayli jamiyatdagi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy voqealar bilan o'zaro bog'liqlikda rivojlanib bordi. O'troq dehqonchilik vohalari aholisi va dasht qabilalari o'rtasidagi madaniy aloqalar ayniqsa kuchaydi. Bu davrdagi madaniy hayot moddiy madaniyat buyumlari, me'morchilik va san'at, din va yozuv qabilarda o'z ifodasini topdi.

Ta'kidlash joizki, O'rta Osiyoning turkiy hoqonligi tarkibiga kirgan davridagi moddiy madaniyati o'zida mahalliy o'troq xalqlar va ko'chmanchi turklarning mushtarakligini aks ettiradi. Ularning umumiyliqi qurol-aslaha, zebziynat buyumlarining o'xshashligida, qimmatbaho metallardan ishlangan buyumlar ko'rinishida o'z aksini topgan. Tadqiqotchilarning fikricha, moddiy madaniyatdagi umumiylik, avvalo, O'rta Osiyo shahar va qishloqlari hamda turk hoqonlari manfaatlarining umumiyliqi bilan bog'liq edi.

Turkiy hoqonligi davrida O'rta Osiyo xalqlari zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik, moniylik, shomonlik kabi dinlarga e'tikod qilgan bo'lsalarda, diniy qarashlarda zardushtiylik etakchi o'rinda turgan. Zardushtiylarning ulug' xudosi Axuramazda (Ormo'z, Xurmo'z) "samo va urning asoschisi" bo'lib, uning sharafiga qurbonliklar keltirganlar. Bu din ayniksa, Xorazm, Sug'd va CHoch viloyatlarida keng tarqalgan edi. Bu davrda Toxariston, Farg'ona, Ettisuv va SHarqiy Turkiston shahar aholisi o'rtasida buddaviylik dini keng tarqalgan edi. Balxdan, Termizdan, Kobadiyondan, Quvadan ilk o'rta asrlarga oid budda ibodatxonalari qoldiqlari ochib o'rganilgan. SHuningdek, sug'diylarning Ettisuvdagi ayrim erlarga borib o'rnashishlari oqibatida zardushtiylik dini bilan Ettisuvga xos shomoniylilik dinlarining bir-biri bilan qo'shilishi yuz beradi.

Turkiylarning dini haqida "Bey-shi" va "Suy-shi" Xitoy yilno-malarida qayd etiladi. Ularda turkiylarning diniy odatlari haqida quyidagi ma'lumotlar bor: 1) Hoqon qarorgohiga SHarq tomondan kirilgan va bu bilan kun chiqish tarafga xurmat ma'nosi ifodalangan hamda ayni paytda quyoshga sig'inishni ham bildirgan. 2) Xar yili hoqon o'z amaldorlari bilan g'orga borib, ota-bobolari ruhiga qurbonlik keltirgan. 3) Har yilda 5 marta hoqon oy chiqishida yaqinlarini yig'ib, daryo buyiga borgan va osmon ruhi (Tangri)ga qurbonlik keltirgan. Qabilalar uchun yagona asosiy xudo bo'lib, unga doimiy ravishda qurbonlik keltirib turganlar. Ular ruh abadiyligi, narigi dunyo borligiga ishonganlar.

Turkiy hoqonligi davri O'rta Osiyoda ko'plab yirik shaharlar mavjud edi. Katta va kichik shaharlarda hunarmandchilik, me'morchilik, rassomlik, haykaltaroshlik qabilar rivojlanadi. Ularning ayrim namunalari o'sha davrda bunyod etilgan qasr va saroylarni bezagan devoriy suratlar va ganchkor naqshlar, haykallar va haykalchalar, tangalarda zarb etilgan ramzlar sifatida bizning kunlarimizgacha saklanib kelgan. Ularda o'sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotdagi o'zgarishlar o'z aksini topgan. Surxon vohasidagi Bolaliktepa, Zarafshon vodiysidagi Panjikent, Varaxsha va Afrosiyob, Farg'onadagi Quva xarobalaridan topilgan devoriy suratlar manzaralari shular jumlasidandir.

Bu davrda ulkan hududlarda yashagan turli xalqlarning til va yozuvlari birlariga ta'sir o'tkazgan edi. Arab yozuviga qadar turk-runiy, uyg'ur, moniy, sug'd, braxma, kxaroshtiy, xorazmiy va suryoniy yozuvlari mavjud edi. Sug'd, Xorazm va Toxariston axolisining alohida-alohida yozuvlari bor edi. Sug'd va Xorazm yozuvlari oromiy yozuvi asosida paydo bo'lgan bo'lsa, bu yozuvlar asosida toxariston yozuvi paydo bo'ladi. Sug'd yozuvlari keng hududlarga tarqilgan bo'lib, bu jarayon sug'diylarning yangi erlarni o'zlashtirish faoliyati va savdogarlarning ipak yo'lidagi sa'yi-xarakatlari bilan bog'liq edi. SHu bois bo'lsa kerakki, Sug'd tilidagi yozma yodgorliklar O'rta Osiyo, Qozog'iston, SHarqiy Turkiston, Pokiston va Mug'uliston hududlaridan topib tekshirilgan. Sug'd yozuvi ish yuritishda, savdo va madaniy aloqalarda katta ahamiyatga ega bo'lib, qadimgi uyg'ur, mug'ul va manjurlar yozuvlari paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Bu davrda Xorazmda mahalliy yozuv keng tarqalgan va amalda bo'lgan. Tuproqqal'adan shoh arxivlarining topilishi bunga misol bo'la oladi. Boy bezaklar, sopol, metall idishlar, devoriy suratlar, kiyimlardagi tasvirlar bu erda tasviriy san'atning rivojidan dalolat beradi.

Hoqonlikdagi shahar aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanganlar. Dehqonchilikdagi taraqqiyot ko'lam va sifati o'zidan keyingi uch tarmoq - hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaqi uchun katta turtki bo'lgan edi. Aynan shuning uchun ham bu vaqtda temirchilik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, qurolsozlik, to'qimachilik, shishasozlik, chirmgarlik kabi hunarmandchilik tarmoqlari tobora rivoj topadi. Turklar sarrojlik, ruda kazib olish va undan qurol-yarog' yasashda ayniqsa mohir edilar. Turklar yasagan qurol-yarog' va zeb-ziynat buyumlari o'zining xilmaxilligi va pishiqqligi bilan ajralib turgan.

Bu davrda konchilik ishlari ham ancha rivojlangan. Oltin, temir, kumush, mis, tuzning bir necha xili, qimmatbaho toshlar, turli ma'danlar -Sug'd, SHosh, Farg'ona, Qashg'ar, Tohariston kabi viloyatlardan kazib olinganligi manbalarda aniq ko'rsatilgan.

Hoqonlik davrida savdo-sotiq ishlariga alohida e'tibor berilganligi bois, Buyuk ipak yo'li samarali ishlashda davom etdi. O'rta Osiyo xalqlarining bu davrdagi asosiy hamkorlari Eron, Xitoy, Hindiston, Vizantiya edi. Bu mamlakatlarga to'qimachilik, ipakchilik mahsulotlari, qimmatbaho toshlar, ulardan ishlangan buyumlar, taqinchoqlar, dorivorlar, nasldor arg'umoqlar, bir necha xil tuz, bog'dorchilik mahsulotlari, qazilma boyliklar va hokazolar olib borilgan. Savdo-sotiqda ayniqsa, Sug'diy savdogarlarning mavqei kuchli bo'lgan. SHu o'rinda xitoylik muallifning quyidagi ma'lumoti diqqatga sazovordir: "(Sug'diy) erkaklar yigirma yoshga to'lishlari bilan qo'shni mamlakatlarga oshiqadilar va (savdo-sotiqda) qaerda (qulaylik) va manfaat bo'lsa (albatta) u erga kadam ranjida etadilar".

Xullas, O'rta Osiyoning Turkiy hoqonligi tarkibida bo'lishi o'sha davr davlatchilik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Avvalo, Turkiy hoqonligi juda katta hududlardagi turkiy qabilalarning birlashuvi va jipslashuviga keng imkoniyatlar yaratib, O'rta Osiyodagi ayrim turkiy xalqlar shakllanishiga asos soldi. YAna bir ahamiyatli tomoni shundaki,

avval Turkiy hoqonligi, keyin esa G'arbiy turkiy hoqonligining kudratli va ko'chmanchilarga xos shiddatli harbiy tashkiloti, sug'diylarning bevosita aralashuvi tufayli olib borgan diplomatik siyosati Xitoy, Vizantiya va Eronning O'rta Osiyo ilk o'rta asrlar davri xalqlari va elatlariga nisbatan olib borayotgan tajovuzkorlik siyosati yo'liga mustahkam to'siq qo'ydi.

Bepoyon dasht va chul hududlarida, serhosil va sersuv vohalarda tashkil topgan ulkan davlat birlashmalari kattagina hududlardagi shaharlar, hunarmandchilik, madaniyat, savdo-sotiq va o'zaro aloqalarning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Masalaning yana bir eng muhim tomoni shundaki, Turkiy hoqonligi mavjudligi davri – ko'chmanchilar madaniyati insoniyat sivilizatsiyasining o'z yo'nalishi va jihatlariga ega bo'lgan o'ziga xos va betakror tarmog'i bo'lib, o'troq aholi madaniyati bilan aralashib, uyg'unlashgan madaniyat paydo bo'lishi davri bo'ldi.

3. Islom dini. Arab xalifaligi davrida Movarounnahr.

Jahon tarixida ulkan iz qoldirgan davlatlardan biri-bu Arab xalifaligidir. Arab xalifaligi davri O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston, YAqin va O'rta SHarq, shimoliy Hindiston, Pireney yarim oroli va shimoliy Afrika xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyotida o'ziga xos yuksalish davrini belgilab berdi. Arab istilochilari xususida shubhasiz eng asosiy ma'lumotlarni arab, musulmon mualliflari berib o'tganlar. SHu xususda, jumladan, al-Balazuriyning "Futuh al buldon" (Mamlakatlarning fath etilishi), at-Tabariyning "Tarixi rasuli va muluk" (Payg'ambarlar va podshohlar tarixi) asarlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Islom dinining vatani Arabiston yarim orolidir. Arablar semit qabilalari guruhiga mansub bo'lib, asosan ko'chmanchi chorvachilik bilan hayot kechirganlar. Ko'chmanchilar badaviylar deb yuritilgan. Vohalardagi aholi dehqonchilik bilan shug'ullangan. Dengiz bo'ylari, vohalarda shaharlar qad rostlagan bo'lib, ularda asosan savdo-sotiq va hunarmandchilik bilan kun ko'radigan aholi yashar edi.

VI asrning ikkinchi yarmi, VII asrning birinchi yarmidagi arab ijtimoiy hayoti juda murakkab va rang-barang edi. Unda urug'-aymoqchilik munosabatlari endigina kurtak ochib kelayotgan feodal munosabatlar bilan chatishib ketgan edi. Asosiy savdo yo'llarining bu hududdan o'tishidan arab zodagon-savdo ahli juda manfaatdor edi. Lekin mamlakatda bu paytda siyosiy parokandalik hukm surar edi. O'zaro qabilaviy urushlar natijasida dehqonchilik va savdo-sotiq ishlariga katta zarar etkazilar, xonavayronlik avj olgan edi. Bu holat arab aslzoda guruhlar, zodagonlari manfaatiga zid bo'lib, mamlakat iqtisodiy yo'nalishida yuqoridagi salbiy holatlar katta zarar etkazar edi. YUqoridagi vaziyat ham turli tabaqa, toifa kishilarining o'zaro hamjihatlikka yagona, kuchli davlat atrofiga birlashishga chaqirar edi. Aholi ichida ko'p xudolik-butparastlik urf edi (xususan Ka'bada 360 ta but bo'lib, ularning eng yiriklari Hubal va Lut bo'lgan).

SHunday vaziyatda Islom to'g'ri va haq yo'lni ko'rsatuvchi din sifatida yuzaga keldi. Islom-bu Alloh yagona deb e'tirof etib, unga bo'ysunmoqlik va butun qalbi bilan unga ixlos qilmoqlik hamda Alloh buyurgan diniy e'tiqodga

iymon keltirmoqlik demakdir. Islom “itoat”, “bo‘ysunish” ma’nolarini bildiradi. Bu dinning asoschisi Muhammad payg‘ambar (s.a.v.) (570-632) makkalik Abdullohning o‘g‘li bo‘lgan. Uning bobosi Abumutallib quraysh qabilasining boshlig‘i bo‘lgan.

Muhammad payg‘ambarning ta’limotiga ergashganlarni “muslim” («musulmon»), ya’ni “itoatkorlar” deb yuritganlar. O‘z payg‘ambarlik faoliyatini Muhammad Makkada boshlagan. Makka Arabiston yarim orolining g‘arbiy qismidagi Hijoz viloyatida joylashgan shahar bo‘lib, bu erda Ka’ba joylashgan edi. Diniy ta’limotga ko‘ra Ka’bani Odam Ato barpo qilgan bo‘lib, uni Ibrohim payg‘ambar o‘z o‘g‘li Ismoil bilan birga qayta qurgan va birinchi Haj safarini uyushtirgan. Ka’baning ichida muqaddas tosh “Hajar-ul-asvod” o‘rnatilgan. Har yili bu muqaddas joyga millionlab musulmonlar ziyoratga keladilar.

Muhammad payg‘ambar muslim (musulmon)larning yagona Alloh oldida teng ekanliklarini, Yaratganning o‘zi rizq-ro‘z ulashishini, jamiyatdagi adolatsizlikka qarshi jazo muqarrar va har bir kishi bu dunyodagi ishlariga ko‘ra taqdirlanishi, inson Yaratganga, yolg‘iz Allohgagina e’tiqod qilishini targ‘ib qiladi. Bu ta’limot aholining barcha qatlamlari manfaatlariga mos bo‘lib, tez orada birinchi navbatda shahar ahli ichida tarqala boshlaydi. Lekin yangi din tarafdorlarining ahvoli ularning e’tiqodlariga ko‘ra og‘irlashib borgandan so‘ng bir qism musulmon aholi Habashistonga, ba’zilar shimolga qarab ketishga majbur bo‘ldilar. Muhammad ham o‘ziga qarshi turgan quraysh qabilasi a’zolarining ta’qibi kuchayib ketgan 622 yil 16 iyulda (ba’zi adabiyotlarda 15 iyul deyiladi) o‘zining eng yaqin do‘sti va safdoshi Abu Bakr bilan Makkadan Madinaga ko‘chishga majbur bo‘ladi. Bu arab tilida “hijrat” deb atalib, shu kundan boshlab musulmon olamida qabul qilingan hijriy yil boshlanadi. (Hijriy yil hisobi 2 xil bo‘ladi: hijriy-qamariy, ya’ni oy hisobi bo‘yicha va hijriy-shamsiy, quyosh hisobi bo‘yicha).

Madinada Muhammad o‘z ta’limotini davom ettiradi. Madinada shuhrat qozongan makkaliklar butparastlik g‘oyalariga qarshi ham harbiy, ham siyosiy zarba bera boshlaydilar. Muhammad (s.a.v.) payg‘ambar vafot etgach (632 y), ketma-ket “Xulofoiy rashoddin” (haq yo‘ldan borgan sahii xalifalar) nomlarini olgan Abu Bakr, Umar, Usmon va Alilar (661 yilgacha) payg‘ambar siyosatini davom ettirib, Arabiston yarim orolida markazlashgan-Arab xalifaligi davlatiga asos soladilar. O‘zaro qabilalar birlashuvi, dini islomning yoyilishida ilohiy muqaddas kitob Qur’onning o‘rni nihoyatda katta bo‘ldi.

VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xalifalik kengaya borib o‘z chegaralarini g‘arb va sharq tomon kengaytirishga harakat qildi. YAqin va O‘rta SHarqning boy viloyatlari qo‘lga olinib, nihoyatda uyushgan va jangovar arab qo‘shini shiddat bilan harakatlarini boshlab yuborgan edi. Bir vaqtning o‘zida arablar o‘z yurishlarini Vizantiya va Eronga qarshi olib bordilar. Sosoniylarning so‘nggi vakili Eron shohi YOzdigard III (632-651) arablarga qarshi turishga harakat qildi. Lekin Kadisiya (636 y.) va Nahavand (642 y.)dagi janglarda arablar qo‘shini forslarga qaqshatqich zarba berib Sosoniylar sulolasiga barham berdilar. Vizantiyaga qarshi qilingan harbiy harakatlar natijasida Falastin, Misr, Suriya, Iroq

egallandi. Xalifa Umar ibn al-Xattob (634-644) davrida ilk bora arab istilochilari Xuroson chegaralarida paydo bo'lgan edilar.

Arab xalifaligi VII asrning boshlaridan boshlab o'z hududlarini g'arb va SHarq tomonga kengaytirish harakatini boshladi. Xususan 642 yilda Naxavanddagi jangda Eron sosoniylari tor-mor etilgach O'rta Osiyo erlariga hujum uchun imkoniyat yaratiladi.

Arablarning O'rta Osiyoga dastlabki yurishlar Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligida 651 yilda Marvni egallash bilan boshlandi. Arablar Amudaryo (Jayxun)dan shimolda joylashgan erlarga "Movarounnahr", ya'ni, "daryoning ortidagi erlar" deb nom berishadi. Narshaxiy va arab muallifi YOqut bergan ma'lumotlarga ko'ra, Muhammad payg'ambarning shaxsan o'zi Movaraunnahrni buysundirishni muqaddas deb hisoblagan va islomga e'tiqod etuvchilarni bu muqaddas ishga da'vat etgan.

652 yilda arablar Balx shahrini egallashga muvaffaq bo'ldilar. O'sha yili Amudaryodan o'tib Movaraunnahrga hujum qilish rejasi arablar uchun muvaffaqiyatsiz tugaydi. Ammo, Xuroson noibi Abdulloh ibn Amir 652 yilda CHag'aniyonni egallashga muvaffaq bo'ldi. Bu esa ilk bor Movaraunnahr erlarini egallash edi. 654 yilda Sug'ddagi Maymurg' qal'asiga arablarning birinchi hujumi bo'ladi. 657 yilda arablar CHag'aniyonga qayta yurish qilib eftalitlarga kuchli zarbalar berdilar. Arablar keng miqyosdagi hujumlarga tayyorgarlik ko'ra boshlagan edilar. Manbalarning ma'lumot berishicha, Movarounnaxrga yurish qilishdagi harbiy-siyosiy tayyorgarlikdan biri, xalifalikning Basra va Kufa shaharlaridan 50 ming arab oilasi ko'chirib keltirilishi va Xurosonning turli shaharlariga garnizon sifatida joylashtirilishi bo'ldi.

673 yilning oxiri - 674 yilning boshlarida arablarning Xurosondagi noibi Ubaydulloh ibn Ziyod Movaraunnahrga hujum qilib Romiton va Poykandni egallaydi hamda Buxoro shahrini qamal qiladi. Ammo, buxoroliklar va turklarning ittifoqchi qo'shinlaridan qattiq qarshilikka uchragach, sulh tuzishga majbur bo'ladi.

676 yilda Xurosonning yangi noibi Said ibn Usmon Buxoroga yurish qilib Buxoro malikasi Xutakxoto'n qo'shinlarini tor-mor etadi va Samarqandga hujum boshlaydi. Ammo, bir oy davom etgan bu urushda Sug'diylar arablarga qattiq qarshilik ko'rsatdilar. Natijada arablar sulh tuzib orqaga qaytadilar va yo'l-yo'lakay Termizni talon-taroj etadilar. 683 yilda xalifa YAzid vafot etganidan so'ng xalifalikda toj-taxt uchun kurash boshlanib ketadi. Bunday vaziyatda arablar yana Movaraunnahrga hujum qilishdan deyarli to'xtab, o'z ichki nizolari bilan band bo'lib qoladilar. Xalifa Abdumalik ibn Marvon (685-705 yy.) davrida o'zaro ichki kurashlarga chek qo'yilib arablar Movaraunnahrga jiddiy harbiy xarakatlar boshladilar.

Umuman olganda, arablarning yarim asr davomida Xuroson noiblari Abdulloh ibn Amir, Ubaydulloh ibn Ziyod, Sayd ibn Usmon, Salmo ibn Ziyod qabilar tomonidan uyushtirilgan hujumlari talon-taroj qilish, o'lkadagi harbiy-siyosiy vaziyatni o'rganish, boyliklarini olib ketish maqsadida uyushtirilgan edi. 705 yilda Qutayba ibn Muslim Xuroson noibi etib tayinlangach, Movaraunnahrni butunlay bosib olish harakati boshlanadi. O'rta Osiyodagi siyosiy parokandalik va

kichik davlatlarning bir-birlari bilan tez-tez nizolarga borib turishi Qutaybaga nihoyatda qo‘l kelgan edi. 706 yilda u katta qo‘shin bilan Movaraunnahrga yurish boshladi va Poykand shaxri 15 kunlik kamaldan so‘ng egallandi.

Arablarga qarshi turklar, sug‘diylar umuman, mahalliy aholi o‘zaro ittifoq tuzishga erishgan bo‘lsa-da, Qutayba nayrang yo‘li bilan bu ittifoqni buzishga muvaffaq bo‘ldi va 708-709 yillarda Buxoro va uning atroflariga bir necha marta yurishlar qilib Buxoroni zabt etdi. Qutayba 710 yilda SHuman, Nasaf va Keshni egalladi. 710-712 yillarda Samarqand ixshidi Tarxun va Xorazmshoh Xurzod Qutayba bilan tinchlik sulhi tuzib unga yirik mikdorda boj to‘laydilar. Ammo, Samarqand aholisining tovon to‘lashga qarshilik ko‘rsatishi, norozilik natijasida Tarxunning taxtdan ketishi va o‘limi, Sug‘d podshosi va Samarqand afshini sifatida Gurakning taxtga o‘tirishi arablarning Samarqandga hujumlari uchun bahona bo‘lgan edi. SHuningdek, Qutayba "Tarxunning o‘limi uchun qasd olaman", deb e‘lon qildi va Samarqandga hujum uyushtirib, 712 yilda uni bosib oldi. Mug‘ tog‘i hujjatlarining ma‘lumot berishicha, 712-713 yillarda Sug‘d, CHoch, Farg‘ona va Panjikent hokimlari arablarga qarshi ittifoq tuzib vaqtincha g‘alabalarga erishgan bo‘lsa-da, Qutayba bu ittifoqqa rahna solib, ularni tor-mor etishga muvaffaq bo‘ldi. 714 yilda Qutayba ibn Muslim turklardan kelayotgan yordam kuchini to‘xtatib qo‘yish maqsadida CHoch vohasiga qayta bostirib kirdi va Isfijobni egalladi. 715 yilda Qutayba Farg‘onaga ikkinchi marotaba yurish uyushtiradi. SHu yili Qutayba o‘ziga dushman bo‘lgan xalifa Sulaymonga qarshi isyon kutaradi va mag‘lubiyatga uchrab, o‘ldiriladi. SHunday qilib, arablar qisqa muddat ichida Movaraunnahr hududlarini bosib oldilar-ki, buning sabablari quyidagicha edi:

1. O‘lkada hukm surayotgan siyosiy tarqoqlik va mahalliy hukmdorlarning o‘zaro kurashlari arablarga juda qo‘l kelgan edi. CHunki, parokanda va siyosiy jihatdan tarqoq hududlarni alohida-alohida zabt etish Qutayba uchun qulay edi.

2. O‘zaro birlashish harakatida bo‘lgan va ittifoqchilik uchun harakat qilgan mahalliy hokimlar orasiga Qutayba turli nayranglar bilan rahna solishga erishgan edi.

3. Arablar o‘zaro kurashayotgan hokimlarning biriga ikkinchisini engishi uchun yordam ko‘rsatib, keyin ularning har ikkisini ham birin-ketin buysundirdilar. Misol uchun, Sug‘dni zabt etishda Qutayba arab qo‘shini bilan bir qatorda Xorazm, Buxoro va Nasafning kuchlaridan foydalangan edi.

4. Arablar Movarounnahrga qadar juda katta hududlarni bosib olgan bo‘lib, katta boylik va harbiy zahiralarga ega edilar. Arablar qo‘shiniga muntazam ravishda bosib olingan erlar va ichki viloyatlardan yangi harbiy kuchlar safarbar kilinib turilar edi.

Arab bosqiniga qarshi xalq ozodlik harakatlari

Movarunnahrda hijriyning 100 yilida (719 yil) arab hokimiyati tugaydi degan gap-so‘zlar tarqala boshlaydi. Arablar olib borayotgan bosqinchilik siyosatiga qarshi birinchi bo‘lib, 720 yilda Sug‘d aholisi bosh ko‘taradi.

Qo'zg'olonga Samarqand ixshidi G'urak va Panjikent hokimi Devashtichlar boshchilik qiladilar.

Sug'dlarga yordam berish uchun Turkiy hoqon shahzoda Ko'rsul boshchiligidagi turkiy lashkarini Samarqandga yuboradi. Sug'ddagi qo'zg'olon umumxalq qo'zg'oloniga aylanib ketdi. Qo'zg'olonchilar arablarga zarba bera boshladilar. Faqat ayrim shahar va qal'alar ichida qurshovda qolgan arab harbiy qismlarigina katta boj va e'tiborli vakillarni qo'zg'olonchilar ixtiyoriga garovga berish bilan jon saqladilar. Xuroson noibi Sayid ibn Abdulaziz bu qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'lolmadi.

721-yil Xalifa YAzid ibn Abdumalikning tavsiyasi bilan Xuroson noibi etib Sayid ibn Amir al-Xaroshiy tayinlanadi. U Iroqdagi xalq qo'zg'olonini bostirishda o'z shafqatsizligi bilan nom chiqargan edi. Sayid al-Xaroshiy qo'zg'olonchilar bilan olib borgan muzokaralar natijasida G'urak boshliq zodagonlarning bir qismi arablar tomoniga o'tib ketadi. Qo'zg'olonchilardan bir qismi esa kurashni davom ettirishni lozim ko'radilar. Arablar 400 ta boy savdogarlardan boshqa hamma Sug'd qo'zg'olonchilarini qirib tashladilar. Qo'zg'olonchilarga yordam bergan Xo'jand ahli ham jazolandi.

Movarounnahr aholisini tinchlantirish va arab hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xuroson noibi Ashras ibn Abdulloh (727-730 y.) islom dinini qabul qilganlardan xiroj va jizya solig'i olishni bekor qiladi. U islom dinini keng targ'ib qila boshlaydi. CHegaradagi erlarda yangi istehkom qurilib, chegaralar mustahkamlana bordi. Lekin g'aznaga kam daromad tushayotganligi, zodagonlarning shikoyati tufayli xirojni qayta tiklaydi. O'z siyosatini targ'ib qilish maqsadida ikkita taniqli arab ruhoniysi As-Sayid Soliq va Robiya ibn Umranni Samarqand va Buxoroga jo'natadi. Xiroj solig'i zodagonlardan ham, kambag'allardan ham zo'rlab undirila boshlanadi.

Samarqandda Abu Sayid boshchiligidagi 700 ta sug'dliklar xiroj to'lashdan bosh tortadilar. Ular shahardan 7 farsax nariga o'tib, qarshilik harakatiga tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Abu Sayidni hiyla ishlatib muzokara uchun Samarqandga chaqirtirishadi va o'sha erning o'zida uni va safdoshlarini zindonband etadilar.

O'zaro kurashlar, 733-734 yillardagi Zarafshon vohasidagi qurg'oqchilik, mustamlaka zulmining kuchayishi-bularning hammasi Movarounnahrdagi norozilikning yanada avj olishiga olib keldi. Norozilik arab harbiylari va qisman zodagonlar ichida ham kuchaya bordi. SHu paytga kelib xorijiy harakati va mafkurasi yanada keng tarqala boshlandi. Xorijiy yuqorida qayd qilinganidek, shialar guruhidan VII asr oxirida ajralib chiqqan bo'lib, bu so'zning lug'aviy ma'nosi qo'zg'olonchilar degani edi. Avval boshda bu harakat oddiy arab va boshqa musulmon xalqlarning manfaatlarini himoya qilar edi. Keyinchalik bu guruhdan ibodiyalar, azrakiylar va boshqa jamoalar ajralib chiqqan. Xorijiyar ta'limotiga ko'ra musulmonlar-zimmiylar (boshqa dindagilar) ustidan hukmron bo'lishlari kerak edi.

Movarounnahrda Xorijiyar harakatiga shu paytda Xoris ibn Surayj boshchilik qiladi. Xoris Movarounnahrda tezda shuhrat qozondi. U Samarqand va

Dabusiyadagi Abu Sayid tarafdorlarini o'z qo'li ostida to'pladi. Abu Fotima uni yordamchisi va harbiy maslahatchisi etib tayinlandi.

Xoris Ummaviy xalifalarni islomga rioya etmaslikka ayblab, butun Xuroson va Marv aholisini xiroj va jizyadan ozod qilishni talab etadi. Kesh xalq ommasiga tayanib, u Xurosonning shimoliga yurish qiladi. Uning qo'shini tarkibida Xuttalon shahzodasi Sabil, qarluq yabg'usi va Abu Fotima guruhi ham bor edi. Xalq harakatlaridan norozi bo'lgan xalifa Xurosonga yangi noib Osim ibn Abdullohni tayinlaydi. Xoris qo'shinlari Xurosonning katta qismini egallashib, Osimni chekinishga majbur etishadi. 735 yilga kelibgina xalifa yangi noib Asad ibn Abdullohni Xuroson valiysi etib tayinlab, katta kuch bilan Xorisga qarshi kurash boshlaydi. 736-737 yillarda Asadning qo'shini Xurosondan Xorisni siqib chiqarishga muvaffaq bo'ladi. Qo'zg'olonchilarning ijtimoiy tarkibi ham, talablari ham turlicha edi. Qo'zg'olonda aholining deyarli hamma tabaqalari qatnashadi.

Albatta, hukmdorlar o'rtasida o'zaro nizolar, xiyonatkorona harakatlar, qurol-yarog'ning etishmasligi, yaxshi uyushmaganlik va boshqalar o'zining ta'sirini ko'rsatdi. SHunday bo'lsa ham qo'zg'olonchilar izsiz qolmay xalifalik siyosiy harakatida o'zining aksini topdi.

Ulkan xalifalikni 661 yildan boshlab Ummaviylar sulolasi boshqarib kelar edi. Bu sulola davrida juda ko'p siyosiy o'zgarishlar, diniy mazhablar, guruhlarining kuchayishi, boshqarishdagi nomutanosiblik, mustamlakachilik siyosati, zo'ravonlik, adolatsizlikning avj olishi ro'y berdiki, bu narsa sulolaning keyingi davrida uning faoliyatini qiyin ahvolga solib qo'ydi. O'rta Osiyoda va boshqa xalifalik erlarida xalifalikka qarshi norozilik kayfiyatlari kuchli edi. Ularning soliq siyosatidan, zo'ravonligidan quyi tabaqalar, o'z huquqlarining kamsitilganidan esa yuqori tabaqalar norozi edi. Ummaviylarning hokimiyatini arab aholisi ham qo'llamas edi. Ularning hokimiyatga kelishini turli guruhlar, muxolifat kuchlari noqonuniy deb bilishar edi. Avvalo xorijiyul ularga qarshi bo'lib, xalifalik taxtining merosiy bo'lishini noto'g'ri deb baholar edilar.

718 yildan boshlab maxfiy tarzda Muhammad Payg'ambarning amakilari Abbosning tarafdorlari o'z g'oyalarini targ'ib qila boshladilar. Ular hoshimiylar urug'i (Payg'ambar shu urug'dan) vakillari hokimiyatga da'vogaridirlar deb hisoblashar edilar. Keyinchalik ular o'z kurashlarida shialar bilan birga harakat qila boshlaydilar.

Erga egalik munosabatlarning rivojlanishi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatning o'zgarishi ummaviylarning siyosiy sahnadan ketishlarini, ularning avvalgi mavqei tugaganligini ko'rsatib turar edi. Ummaviylar siyosatidan ommaviy norozilik ayniqsa Marvon II (744-750 y.) hukmronlik davrida kuchayib ketdi. Marvon II ning xiroj solig'i miqdorini ko'paytirish va mahalliy xalqlar vakillarini og'ir qurilish ishlariga keng jalb qilishi norozilikning alanganishiga olib keldi. Movarounnahr va Xurosonda Abbosiylar vakillari katta er egalarini o'zlari tomonga jalb qilishga harakat qiladilar. Abbosiylar vakillari xalifa Xishom (724-743 y.) davridayoq O'rta Osiyoda harakat qila boshlagan edilar. Ularning targ'ibotchilari ta'qib ostiga olinar, ular qo'lga tushgudek bo'lsa, qo'l-oyoqlari kesilar edi. Ayniqsa Nasr ibn Sayyor abbosiylar va shialarning katta dushmani bo'lib ularni doimo ta'qib etib kelar edi. Abbosiylarning hokimiyat tepasiga

kelishida Abu Muslim va uning harakati muhim ahamiyat kasb etdi. 746 yil Abu Muslim abbosiylar targ'ibotiga boshchilik qilish uchun Xurosonga yuboriladi. Abu Muslimga "Payg'ambar xonadonining ishonchli vakili" degan unvon beriladi.

O'z tashviqotini Abu Muslim Xuroson zodagonlariga murojaat etish bilan boshlaydi. U Marv shahridan uch farsah g'arbda Xarkon arig'i sohilidagi Safizanj qishlog'ini o'ziga qarorgoh qilib oladi. Abbosiylarning ramziy rangi va bayrog'i qora rangda edi. SHu sababli Abu Muslim va uning tarafdorlari qora kiyim kiyib yurishadi. Xuroson aholisiga murojaatida u Qur'on va hadislarga amal qilishga, payg'ambar avlodlariga bo'ysunishga chaqiradi. Keyinchalik mahalliy zodagonlar ham uni qo'llab-quvvatlay boshlaydilar. Abu Muslim tashviqoti Movarounnahr va Xuroson erlarida tezlik bilan tarqala borib, uning tarafdorlari soni orta boshlaydi. To'planayotgan otliq va piyodalarga bosh bo'lib, Abu Muslim Moxuvon qal'asiga ko'chib o'tadi. Xuroson noibi Nasr ibn Sayyor Abu Muslimga qarshi arab zodagonlari vakillarini birlashtirishga harakat qiladi. Lekin uning barcha harakatlari zoe ketdi. U Abu Muslimga yurak yutib kurash boshlashga qurbi etmay, 748-yilda Xuroson poytaxti Marvni tashlab chiqib Nishopurga yo'l oldi. Nishopurda unga Abu Muslimning sarkardalaridan biri qaqshatqich zarba berib uni mag'lubiyatga uchratdi.

749 yili Abu Muslim qo'shini xalifalikning markaziy viloyatlariga yurish qiladi. Iroq va Jazoirda ummaviylarga hal qiluvchi zarba beriladi. Qo'zg'olonchilar poytaxt-Damashqni ham qo'lga kiritadilar. Xalifa Marvon II taxtdan ag'dariladi. Abbosiylardan bo'lgan Abulabbos Saffoh (749-754 y.) xalifalik taxtiga o'tiradi. Joylarda Ummaviylarning barcha vakillari qirib tashlanadi. SHunday qilib arab xalifaligi hokimiyati Abbosiylar qo'lga o'tadi.

751 yil Buxoro shahrida SHorik ibn SHayhulmahriy boshchiligida qo'zg'olon ko'tariladi. Qo'zg'olonchilar shialik talablarini ilgari surib, Ali avlodidan xalifa tayinlash shiorini ko'tarib chiqishadi. Abu Muslim qo'zg'olonni bostirishda Ziyod ibn Solih boshchiligidagi 10.000 kishilik qo'shin yuboradi. Bu qo'zg'olon faqatgina Buxorxudod Qutayba ibn Tug'shodning yordami bilangina bostiriladi.

Abu Muslim O'rta Osiyoning shimoliga kirib kelgan Xitoy imperatorining qo'shiniga ham hal qiluvchi zarba beradi. 751 yil Talas vodiysidagi xitoyliklar bilan bo'lgan jangdan so'ng Xitoy qo'shini haydab chiqariladi. SHu bilan xalifalikning shimoliy chegarasi ham mustahkamlanib, qat'iy chegara o'rnatiladi. Xalifalikning ta'siri butun O'rta Osiyo hududida asosiy va qonuniy bo'lib qoladi. Garchi Abu Muslim sadoqat ila xizmat qilsa-da, arab hokimiyati unga ishonmas edi. Xalifa unga jangga yuborish haqida noma yo'llab uni markazga kelishga majbur qiladi. 755 yil Haj safaridan qaytayotgan Abu Muslim Xalifa tomonidan xiyonatkorona Bag'dodda o'ldiriladi. Uning o'limi xalq ommasining umumiy noroziligiga sabab bo'ldi. Uning murdasi Samarqandga olib kelinib Xo'ja Temim Ansoriy maqbarasi yoniga katta hurmat bilan ko'miladi.

Abbosiylar davrida xalq ommasining ahvoli yanada og'irlashdi. Sug'orilmaydigan erlardan hosilning yarmi, sug'oriladigan erlardan 1/3 qismi soliq olinadigan bo'ldi. Ko'p holda soliqlar bir marotaba o'rniga ikki marotaba ham olinadigan bo'ldi. Ozod jamoalarning huquqlari cheklab qo'yildi. Erlar zodagonlar

tomonidan ijarador dehqon - kadivarlarga bo'lib berila boshlandi. Hamma hashar qurilish ishlarida aholi tekin ishlab berishi lozim edi. SHahar hunarmandlarining ahvoli ham og'ir bo'lib, ular o'z mahsulotlaridan katta soliq to'lashar edi. SHuningdek, og'ir soliqlar ko'chmanchi chorvadorlar bo'yniga ham qo'yilar edi.

SHunday bir ahvolda xalq harakatlar kuchayib ketadi. Abu Muslimning o'chini olish shiori ostida uning safdoshi Sumbod boshchiligida qo'zg'olon ko'tariladi. 755 yilda ko'tarilgan bu qo'zg'olon tez orada Xuroson va Tabaristonga ham yoyiladi. 70 kun davom etgan bu qo'zg'olon qattiqqo'llik bilan bostirilib Sumbod Rayda qatl etiladi. Garchi u qatl etilsa-da, Abu Muslim tarafdorlari yashirin "muslimiya" guruhiga asos soladilar.

VIII asrning 70-80-yillarida Movarounnahrda juda ulkan xalq qo'zg'oloni ko'tariladi. Qo'zg'olonchilar oq rangdagi kiyim kiyganligi uchun tarixda u "oq kiyimlilar" qo'zg'oloni deb ham shuhrat qozonadi. Bu qo'zg'olonning rahbari Muqanna (boshi va yuziga yoping'ich tashlab yurgani uchun unga shunday laqab berilgan) edi.

"Muqanna Marv atrofi aholisidan, - deyiladi "Buxoro tarixi" nomli Narshahiy asarida, Kozi deb atalgan qishloqdan bo'lib, asl nomi Hoshim ibn Hakim edi. U ilgari kudungar (kigiz bosuvchi) lik qilar edi, keyin ilm o'rganishga mashhur bo'ladi va har xil ilmlarni: ko'zbo'yamachilik, sehr va tilsim ilmlarini o'rganadi. Ko'zbo'yamachilikni yaxshi bilib olib payg'ambarlik da'vosini ham qiladi. Muqanna ko'zbo'yamachilikni o'rgangan va g'oyatda ziyrak bo'lib, qadimgi olimlar ilmlariga oid ko'p kitoblarni o'qigan va jodugarlikdan ustoz bo'lgan edi. Uning otasini nomi Hakim, u Abu Ja'far davridagi Xuroson amiri lashkarboshilaridan bo'lib, asli Balxdan edi".

Qo'zg'olon 776 yili boshlanadi. Muqanna o'zining 36 ta muridi bilan Amudaryodan o'tib, Kesh viloyatiga yo'l oladi. Buxorxudod Tug'shod uni qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Muqanna Kesh yaqinidagi Som (Sanam) qal'asini o'ziga qarorgoh qilib oladi. Butun Qashqadaryo vohasi qo'zg'olonchilar qo'liga o'tadi. Muqanna ta'limoti umumiy mulkiy tenglik va arablarni O'rta Osiyodan haydab chiqarish g'oyalarini targ'ib etar edi.

Muqanna ta'limoti Sug'd, Iloq (Oxangaron), SHoshda ham yoyila boshladi. Qo'zg'olonda turli ijtimoiy guruhlar vakillari qatnashib, ularni bir fikr-istilochilarini mamlakatdan haydab chiqarish, mustaqil davlat barpo qilish g'oyasi birlashtirib turar edi.

Qo'zg'olonga zarba berish uchun xalifa Abu Ja'far 776 yilda Jabroil ibn YAhyo boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrda yuboradi. Biroq Jabroil qo'zg'olonchilardan engiladi. U katta talofatlar berib bazo'r Samarqandga etib keladi. 10.000 askar bilan Jabroilga yordamga yuborilgan Uqba ibn Salim Kesh va Samarqand oralig'ida, G'ariga boshliq 14.000 kishilik qo'shin Termiz yaqinida qo'zg'olonchilar tomonidan tor-mor keltiriladi. Natijada CHag'oniyon qo'zg'olonchilar qo'liga o'tadi.

Qo'zg'olon markazi Narshaxda, Buxoro atrofida joylashadi. SHu yili Narshax yaqinida Buxoro hokimi Xusayn ibn Muvoz va Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shini o'rtasida to'rt oy jang bo'ladi. "Oq kiyimlilar" bu jangda qo'llari avval ustun keladi, keyinchalik son jihatdan ko'p bo'lgan arablar

Narshax qal'asi devor ostidan uzunligi 50 gazli chuqur qazib, uni qulatib qal'aga kiradilar. Narshax qal'asi arablar tomonidan egallanadi. Kesh va Samarqand endilikda qo'zg'olonning asosiy markazlariga aylanib qoladi.

Kurashning oxirgi bosqichi Kesh vohasi (Qashqadaryo)da juda avj oladi. Muqanna qarorgohi bo'lgan Som (Sanam) qal'asini qamal qilish Xaroshiyga topshiriladi. Uzoq vaqt qamaldan so'ng muqannachilar taslim bo'ladilar (VIII asr 80-yillari boshlarida).

O'z davrining eng qudratli davlati bo'lgan xalifalikni larzaga solgan Muqanna boshchiligidagi qo'zg'olon shu tariqa tugaydi. Bu qo'zg'olonning engilishiga bir necha sabablar bor edi. Avvalo, qo'zg'olonchilar uyushqoqlik bilan harakat qila olmadilar. Mahalliy zodagonlar alohida guruhni tashkil etib, keyinchalik umumiy xiyonat yo'liga kirib arablar tomoniga o'tib ketdilar. Muqannaning o'zi Som (Sanam) qal'asida bo'lib bevosita qo'zg'olonga rahbarlik qila olmadi. Uning o'zi umumiy tenglik g'oyasini ko'tarib chiqib, o'zi kichik davlat boshlig'iga aylana bordi.

O'zaro urushlar natijasida aholi juda charchadi, ekinzorlar payhon qilindi, iqtisodiy tanazzul boshlana bordi. Muqannadan so'ng uning safdoshlari harakati ham bo'lib o'tdi. Bu qo'zg'olon xalifalik kuchini zayiflashtiradi va boshqa o'lkalarda ham ozodlik harakatlarini chiqishiga turtki bo'ladi.

Masalaning yana bir jihati shundaki, islom dinining ko'p jihatdan afzalligi, axloq va intizom nuqtayi nazaridan ommaviyligi xususiyati arablar bosib olgan mamlakatlar aholisi tomonidan uni tez orada qabul etilishiga sabab bo'ladi. Qutayba singari uni pul va qilich bilan joriy etish mumkin emas edi. Qachonki islom mohiyatiga etilgachgina unga rag'bat va e'tiqod kuchayib ketadi. Oliy-soliq, maishiy hayot bobida, zakot masalasida Qur'on va SHariat ahkomlarining qoidalari mehnatkash aholi tomonidan tezda qabul qilindi. Alloh oldidagi tenglik esa dinning ahamiyatini kuchaytirar edi. Islomning xalqparvarlik ruhi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Zero, islom dini ma'naviy bo'shliqni tugatdi. Diyorimizda ota-bobolarimiz dini-islom faqatgina mustaqillik sharofati bilan qayta tiklandi.

Prezidentimiz tashabbusi bilan buyuk diniy arboblari-Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom al-Moturudiy, Burxoniddin al-Marg'inoniy, Abdulxomid G'ijduvoniy, Bahovuddin Naqshband va boshqalarning tavallud yoshlarining keng miqyosda nishonlanishi, ularning oxirgi manzilgohlarini obod qilib, ziyoratgohlarga aylantirilishi, diniy bayramlarimiz, an'alarimiz, qadriyatlarimizning tiklanishi, dindorlarga o'z e'tiqod huquqlarining qaytarib

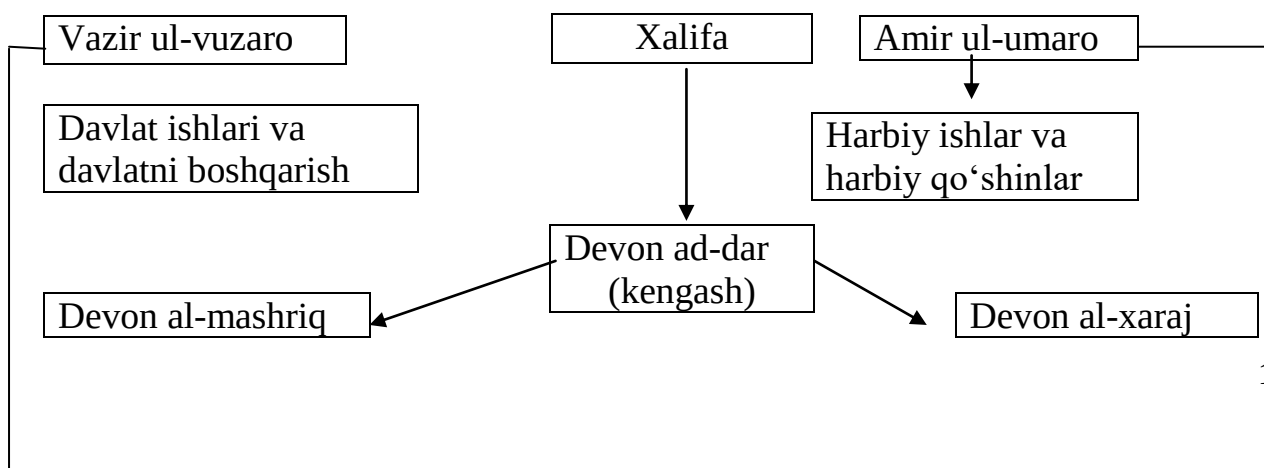
berilishi, qator masjid-madrasalarning, xalqaro islom tadqiqot markazi, Islom universitetining ochilishlari va boshqa xayrli, savobli tadbirlar musulmon olamining bir qismi bo'lgan O'zbekistonda haqiqatda muqaddas Islom diniga qanchalik ehtirom bilan qaralayotganligining yorqin isbotidir. Zero, Prezidentimiz I.Karimovning "Oллоh qalbimizda, yuragimizda" nomli risolasida, bizning madaniyatimiz, ma'naviyatimiz, o'tmishimiz, islom tarixi, uning qonun-qoida va an'analari bilan chambarchas bog'lanib ketganligi alohida ta'kidlab o'tiladi.

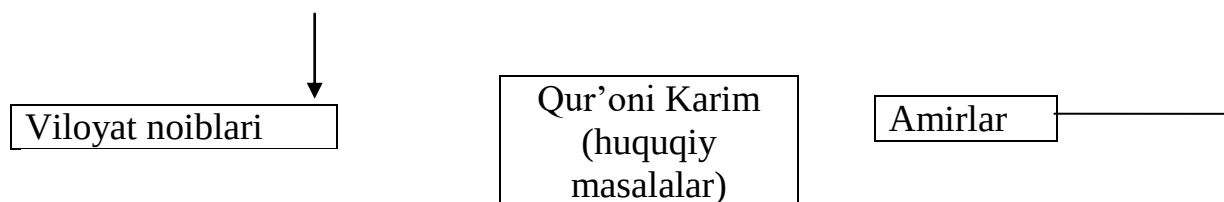
Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Soliq siyosati. Arablar O'rta Osiyoni bosib olgach bu hududdagi hamma shahar va aholi joylarida o'z qo'shinlarini joylashtirdilar. Bu harbiy kuchlar o'z vaqtida mahalliy aholi ustidan nazorat qilib turardi. Arab xalifaligi tasarrufiga o'tgan Movaraunnahr hududida ko'pgina yirik er egalari - dehqonlarning mavqei avvalgi holaticha saqlanib qoldi. Ular siyosiy jihatdan xalifa va uning noibiga buyso'nar edilar.

Butun VIII asr davomida arab zodagonlarining dehqonlar bilan til topishuv hollari kuchayadi va aynan mana shu davrda yirik dehqon urug' aymoqlari qo'li ostidagi er-mulklarning yuqori arab harbiy mulkdoriga o'tishi ruy beradi. Arab qo'shini tarkibiga mahalliy aholi ichidan ko'plab erkaklar majburan safarbar qilindi. Harbiy harakatlar natijasida aholining bir qismi halok bo'ldi, bir qismi asirga olindi. Barcha shahar va qishloqlarda o'z harbiy garnizonlarini joylashtirgan arablar, shu harbiy kuchlarga tayanib aholidan turli soliqlar undirishar, ularni turli jamoa ishlariga safarbar qilishar edi.

Yirik er egalari o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik arablarning aralashuviga sabab bo'lar yoki mulkning bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishini ta'minlar edi. O'rta asr mualliflari ma'lumotlariga ko'ra, dehqonlar qo'li ostida kishlok jamoalari bo'lib, bu jamoadan er olgan kishilar xiroj to'laganlar. Dehqonlar mustaqil qo'rg'onlarda hayot kechirib, ularning yaxshi qurollangan harbiy bo'linmalari bo'lgan. Bunday bo'linmalarning askarlari chokarlar deb atalgan. Dehqonlar xalifa noibining mahalliy aholi orasidan bo'lgan vakiliga buysunadilar. Mehnatkash aholi, asosan kadivarlar, kashovarlar hamda qullar dehqonlarda mavjud bo'lgan er-mulklarning ma'lum ulushini ijaraga olib ishlashgan va buning evaziga soliq to'laganlar. Dehqonlar orasida er-mulk, shaxsiy uy-joy va qo'rg'onlar masalasida nizo va janjallar chiqib qolsa, muammoni xalifa hal qilgan. Har bir huquqiy muammo islom qonun-qoidalariga binoan ko'rib chiqilgan.

Arab xalifaligi davlat boshqaruvi

VIII asr o'rtalariga kelib Movaraunnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Viloyatlardagi hokimlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy-idora usuli o'z shaklini saklab qolgan bo'lishiga qaramay, xokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islom dinini qabul qilmagan zodagonlar o'z mol-mulklaridan mahrum etilar yoki katta miqdordagi tovon tular edilar.

Arablar iqtisodiy hayotni o'z qo'llaridan chiqarmaslik maqsadida bosib olingan hududlarda sosoniylar tartibidagi soliq tizimini joriy qildilar. Bular asosan quyidagilar edi:

1. Qavonin yoki mukati'a - mayda viloyatlar va tumanlardan xazinaga tushib turgan yig'in.

2. Maqosima – hosilning ma'lum ulushi miqdorida to'langan. Uning hajmi sug'orishga bog'liq holda belgilangan.

3. Misoxa - er hajmiga qarab miqdori belgilanadigan soliq bo'lib, unda ekin ekilishi yoki ekilmasligiga e'tibor berilmagan.

Bu soliq tizimiga er solig'i - xiroj (hosilning o'ndan bir yoki o'ndan ikki kismi miqdorida), chorva, hunarmandchilik, savdo-sotiqdan zakot (qirqdan bir miqdorda) hamda islomni qabul qilmagan shaxslardan olinadigan - jizya solig'i ham qo'shilgan.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, arablarning O'rta Osiyoni bosib olingan hududlarini boshqarish markazi Marv shahri bo'lib, bu erdan turib xalifaning noibi Movaraunnahr hamda Xurosonni idora qilgan. YUqorida ta'kidlaganimizdek, VIII asrning o'rtalari va oxirlariga kelib Movaraunnahr va Xuroson hududlarida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirib bo'lingan edi. Bu davrda Movaraunnahrda Sug'd, SHosh, Farg'ona, Xorazm, Ustrushona, Toxariston qabilardagi mahalliy hokimlar zimmasiga aholidan belgilangan soliqlarni yig'ish, ma'muriy boshqaruvni amalga oshirish asosida islom dini g'oyalarini aholi o'rtasida yoyish asosiy vazifa qilib belgilangan edi. Mahalliy hokimlar faoliyati xalifa tomonidan tayinlanadigan maxsus amirlar tomonidan katta nazorat ostiga olingan bo'lib, bundan tashqari ular xalifaning Xurosondagi noibiga itoat etishi shart bo'lgan.

Arablar istilosidan keyin Movaraunnahrda musulmon qonunchilik tizimi ham joriy etildi. Islom huquqshunosligining asosini tashkil etuvchi shariat muqaddas kitob - Qur'oni karim va Hadisi sharifga hamda fikhshunos olimlarning turli savollarga javoblari va qarorlariga tayanar edi. Masalaning yana bir jihati shundaki, Islom dinining ko'p jihatdan afzalligi, ahloq va intizom nuqtai nazaridan

ommaviyligi xususiyati arablar bosib olgan mamlakatlar aholisi tomonidan uning tez orada qabul etilishiga sabab bo'ladi.

Tayanch so'zlar

Kidariylar, xioniylar, eftaliylar, ichki va tashqi kurashlar, Kidar, Piro, "oq xunlar", Prokopiy Kesarskiy, tegin, xoqon, Lazar Parbskiy, massagetlarning etakchi urug'i, "Madinat-at-tujjor", qal'ali istehkomlar. Devori qiyomat, Kampirak, Rivdad, Kushoniya, Arqud, "kamoni chochiy", ma'muriy markaz, Zahariq, Darg'om, "kadivar"lar, shahanshoh Pero'z, xalqaro savdo, buddaviylik, xristianlik, moniylik, episkoplik, metropoliya, turk el, turkash, tukyu, tuqdu, qabila boshlig'i Abanbu, Asan, Asyan-shod, Tuu, Bumin, xoqonlar, Katta Xingan tog'lari, siyosiy va madaniy meros, kishkiyalik Zemarx, Bahrom CHubin, Arslon To'ba, G'arbiy Turk xoqonligi, So'yob, yabg'ular, tudunlar, To'n yabg'u, "o'n o'q eli", "shod", ixshid, ixrid, afshin, budun, tegin, elxon, el, "qora budun", malikshoh, "daryoning ortidagi erlar", Qutayba ibn Muslim, Tarxun, G'urak, Divashtich, SHarik ibn SHayxulmayr, shialik talablari, Ali avlodlari, Devon ad-dar, qavonin, maqosima, misoxa, xiroj, jizya.

Savol va topshiriqlar

1. Kidariylar, xioniylar va eftalitlarning siyosiy hamda etnik tarixi haqida so'zlab bering.
2. Eftalitlarning ijtimoiy-iqtisodiy tarixi haqida nimalarni bilasiz?
3. Eftalitlar davri madaniy hayot haqida ma'lumot bering.
4. Turk xoqonligining siyosiy tarixini so'zlab bering.
5. G'arbiy Turk xoqonligi haqida nimalarni bilasiz?
6. Turk xoqonligidagi davlat boshqaruvi haqida gapirib bering.
7. Xoqonlikdagi madaniy hayot, hunarmandchilik, savdo-sotiq qanday kechgan?
8. Arab xalifaligi siyosiy tarixini gapirib bering.
9. Qanday sabablarga ko'ra arablar qisqa muddatda Movarounnahr erlarini bosib olgan edilar?
10. Arablarning davlat boshqaruvi va soliq siyosati haqida nimalarni bilasiz?

5-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Адылов Ш.Т. Stanovlenie i razvitie gorodskoy kultury Buxarskogo Sogda po materialam strategicheskix issledovaniy (IV v.do n.e. - VIII v.). Avtoref.kand.diss. - Samarqand, 1987.
2. Albaum L.I. Balalyktepe. - Tashkent: Fan, 1960.
3. Afrasiab Выр. 1-2-3-4. - Tashkent: Fan, 1969, 1973, 1974, 1975.
4. Belinit'skiy A.M., Bentovich I.B., Bolshakov O.G. Srednevekovyy gorod Sredney Azii. - L.: Nauka, 1973.
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: SHarq, 2000.
6. Abulg'ozii. SHajarai Turk. - Toshkent: CHo'lpon, 1990.
7. Annaev T., SHaydullaev SH. Surxondaryo tarixidan lavhalar. - Toshkent:

O‘zbekiston, 1997.

8. Gumilyov L.N. Qadimgi turklar. - Toshkent: Fan, 2007.
9. Vamberi X. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. - Toshkent, 1991.
10. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Toshkent. - Toshkent: Fan, 1988.
11. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Buxoro. - Toshkent: Fan, 1991.
12. Nasimxon Raxmon. Turk xoqonligi. - Toshkent, 1990.
13. Pugachenkova G.A., Rtveladze E.V. Severnaya Baktriya - Toxaristan. - Tashkent: Fan, 1990.
14. SHishkin V.A. Varaxsha. - Tashkent: Fan, 1963.
15. Sagdullaev A. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. - Toshkent: Akademiya, 2000.
16. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. Mas’ul muxarrirlar D.A.Alimova, E.V.Rtveladze. - Toshkent: SHarq, 2001.
17. O‘zbekiston tarixi. Mas’ul muxarrirlar A.S.Sagdullaev, B.Eshov. II-nashr. - Toshkent: Universitet, 1999.

6-mavzu. IX-XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi. Ijtimoiy- siyosiy, iqtisodiy hayot.

Reja:

1. Arab xalifaligining parchalana borishi. Tohiriylar davrida Movarounnahr va Xuroson.
2. Somoniylar hukmronligi. Markazlashgan davlatning tashkil topishi.
3. Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr.
4. G‘aznaviylar davlati. Mahmud G‘aznaviy.
5. Saljuqiylar davlati.
6. Xorazm – Anushteginiylar davrida o‘zbek davlatchiligi.

1. Arab xalifaligining parchalana borishi. Tohiriylar davrida Movarounnahr va Xuroson.

Tohiriylar sulolasi, mazkur davr tarixi yuzasidan ta’kidlash joizki, tarixiy manbalar va keyingi davrdagi adabiyotlar soni ko‘p emas. Tarixiy manbalar orasida Ibn al-Asirning (1160-1234) “Al-komil fit-tarix” kitobi Tohiriylar hukmronligi voqeligini nisbatan batafsil bayoni bilan ajralib turadi. Mazkur kitobda ayniqsa Tohiriylarning hukmronligi o‘rnatilishi masalasi bilan bog‘liq voqealar mufasssal bayon etilgan. Ibn al-Asir o‘z asarida ko‘p holda at-Tabariyning “Tarixi ar-rusul va al muluk” asariga tayangan edi. XX asr tarixshunosligida tohiriylar hukmronligining u yoki bu jihatlari V.Bartold, S.Len-Pul, R.Fasmer, K.Bosvort asarlarida o‘z aksini topgan. Eron tarixchisi S.Nafisiyning “Tarixi xonadoni Tohiriy” (Tehron, 1956) asari shu yo‘nalishdagi tadqiqotlar ichida o‘z chuqur ko‘lami bilan ajralib turadi.

IX asrga kelib O‘rta Osiyo, xususan Movarounnahrda arab xalifaligiga qarshi olib borilgan kurashlar natijasida mahalliy sulola vakillarining mustaqillikka

bo'lgan intilishlari kuchayib ketdi. CHunonchi, xalifalikning ichki hududlarida ham ziddiyatlar keskinlashib borayotgan edi.

Rofe ibn Lays qo'zg'olonini bostirish uchun yo'l olgan xalifa Horun ar-Rashid 809 yilning mart oyida Xurosonning Tus shahrida vafot etdi. Xalifaning hokimiyatga da'vogar ikki o'g'li bo'lib, katta o'g'il Abdulloh 798 yili Xuroson va xalifalik sharqiy erlari hokimi etib tayinlangan edi. Abdulloh ona tomonidan kelib chiqishiga ko'ra zodagonlarga borib taqalmagan. SHu bois ham xalifa uni kichik o'g'li Muhammaddan keyin voris bo'lishini e'lon qilgan edi. Abdullohga "al-Ma'mun" (arabchasiga "omadli", "iqboli baland") faxrli taxallusi berilgan. Kichik o'g'il Muhammadga esa "al-Amin" (arabchasiga "ishonchli", "sadoqatli") taxallusi berilib, u Iroq, Suriya, Mag'rib erlari bilan chegaradosh erlarning hokimi etib tayinlangan edi.

Horun ar-Rashid vafot etgan vaqtda al-Ma'mun Xurosonning markaziy shahri Marvda, sobiq xalifaning buyrug'iga ko'ra etib kelgan edi. Al-Aminning xalifa sifatida taxtga o'tirishini (809-813) avval boshda Ma'mun berilgan va'dasiga ko'ra xotirjamlik bilan qabul qildi. Lekin, tez orada al-Amin o'z valiahdi sifatida o'g'li Musoning tayinlashi aka-ukalar o'rtasidagi munosabatlarining keskinlashuviga olib keldi. Tabiiyki, taxtga da'vogar bo'lgan al-Ma'mun yangi xalifaning bu qarorini qabul qila olmas edi. Garchi al-Amin tarafdorlari ko'p bo'lsa ham, uning sa'y-harakatlariga ko'pchilik harbiylar norozilik bildirdilar. Samarqandda qo'zg'olon ko'targan Rofe ibn Lays al-Ma'munning hokimiyat masalasida avval boshida tutgan vazminligini qadrlab, o'z isyoniga chek qo'ydi hamda undan uzr so'rab keldi. Al-Ma'mun uni gvardiya boshlig'i etib tayinladi. Musoning taxt merosxo'ri etib tayinlanishiga javoban Ma'mun al-Aminning nomini barcha rasmiy marosimlardan chiqarib tashlab, u bilan choparlar almashuviga chek qo'ydi. Ko'plab Xuroson va Erondagi aslzodalar Ma'munni qo'llab-quvvatlay boshladilar.

Kelib chiqishi bo'yicha Hirot yonidagi Bo'shang shahri hokimi bo'lgan Tohir ibn al-Husayn (Tohir ibn al-Husayn ibn Musa'b ibn Zurayk ibn Asad al-Huzayi) al-Ma'munni qo'llagan holda unga xizmat qilishni boshladi. 811 yili Ray yaqinida Tohir ibn al-Husayn xalifa al-Aminning ishongan sarkardasi ibn Moxon (Ali ibn Iso ibn Moxon) boshchiligidagi qo'shinni mag'lub etdi. Ibn Moxon zulmidan aziyat chekkan aholi al-Ma'mun qo'shinlari faoliyatini qo'llab-quvvatladilar. Tohir ibn al-Husayn janglarning birida o'z shijoat va mardligini ko'rsatib, ikki qo'lda qilich bilan jang namunasini namoyon qilgan. SHu bois Tohir "Zul Yaminayn" (arabchasiga "ikki qo'llab kurashuvchi") faxriy taxallusiga sazovor bo'lgan. Tohir ibn al-Husayn al-Ma'munga sadoqat bilan xizmat qila borib, 813 yili Bag'dodni egallashga muvaffaq bo'ldi. Al-Amin qatl etilib, Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra uning boshi avval minora peshtoqiga ilib qo'yilib, keyinchalik yangi xalifa al-Ma'mun ixtiyoriga barcha xalifalik rasmiy ashyolari bilan Tohir tomonidan jo'natildi.

YAngi xalifa al-Ma'munni (813-833) barcha qonuniy hukmdor sifatida tan oldi. Lekin, Ma'mun o'zaro nizolarni bartaraf qilish maqsadida 819 yilga qadar Marvdan turib hukmronlik qildi va faqatgina 819 yildagina Bag'dodga qaytib keldi. Al-Ma'mun Tohirning xizmatlarini inobatga olgan holda uni Bag'dod shahri

hamda al-Jazira (Mesopotamiyaning janubiy qismi) viloyatining hokimi etib tayinladi. Ta'kidlash joizki, Tohir ibn al-Husayn butun xalifalik hayotida katta rol o'ynovchi shaxs bo'lib qoldi. Al-Ma'mun Bag'dodga qaytib kelgach, o'z hokimiyatidan xavfsirab, Tohirni poytaxtdan chetlatishga qaror qildi. Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra, xalifa o'ziga sadoqat bilan xizmat qilgan Tohirni inisi al-Aminni bir paytlar o'ldirganligini bahona qilib (holbuki buni al-Ma'munni o'zi buyurgan edi), qolaversa uni "makkor shaxs" deya atab, 821 yili Xurosonga hokim etib tayinladi. SHu davrda Movarounnahr hududi ham Xuroson tarkibiga kirar edi.

Xurosonga hokim bo'lib kelgan Tohir ibn al-Husayn xalifalik bilan munosabatlarini cheklay boshladi. Juma namozida xalifani oliy hukmdor sifatida tilga ham olmay qo'ydi. Bu xalifa hokimiyatini aniq tan olmasligidan dalolat berar edi. SHu tariqa Eron, Xuroson, Movarounnahr va unga tutash erlarda yangi Tohiriylar (821-873) sulosasi hukmronligi yuzaga keldi. Xalifalik siyosatidan norozi ko'plab mahalliy zodagonlar yangi sulolani qo'llab-quvvatlay boshladilar. Tohirning olib borayotgan ichki va tashqi siyosati xalifaga tabiiyki, maqbul bo'lmadi. 822 yili Tohir ibn al-Husayn o'z yotoqxonasidan o'lik holda topildi. SHubhasiz, uning o'limida xalifaning qo'li bor edi.

Tohirning o'limidan so'ng tez orada uning o'rniga o'g'li Talha ibn Tohir (822-830 y.) noib etib tayinlandi. Buning sababi shunda ediki, xalifalik aynan mahalliy hukmdorlarning kuchidan arablarga qarshi qo'zg'olonlarni bostirishda foydalanar edi. Xuroson noibining muhim vazifalaridan biri esa o'ziga qarashli hududlarda viloyat hokimlarini saylash bo'lgan. Xususan, Tohir dastlabki somoniylar vakillarini Samarqand, Ustrushona, Farg'ona va SHoshga hokim qilib tayinlagan.

Talxadan keyin taxtga o'tirgan Abdulloh ibn Tohir (830-844) o'zigacha bo'lgan noiblar siyosatini davom ettirdi. Tohirning mustaqillik tomon siyosatini keyinchalik uning vorislaridan Abdulloh davom ettirdi. Bu davrda Xuroson noibligiga Movarounnahr, Xorazm, Seyiston, Ko'histon, Tabariston va Jurjon hududlari kirgan. Har bir viloyat bir necha ma'muriy birliklarga bo'lingan. Bu birliklar katta va kichik tumanlardan iborat bo'lgan. Abdulloh o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida ayrim harbiy islohotlar o'tkazgan. Bundan tashqari Tohiriylar yuritgan siyosatning xususiyatlaridan yana biri, ularning islomlashtirish siyosati edi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Tohiriylar davrida O'rta Osiyoning barcha hududlarida islom dini keng tarqaladi.

Tohiriylar

(821 – 873 yy.)

Tohir I ibn al Husayn

(821 – 822 yy.)

Talha ibn Tohir

(822 – 828/830 yy.)

Abdulloh ibn Tohir

(828/830 – 844 yy.)

Tohir II ibn Abdulloh

(844 – 862 yy.)

Muhammad ibn Tohir
(862 – 873)

Tohiriylar mustahkam hokimiyat yaratish va qishloq xo‘jaligini tartibga solish borasida jiddiy chora-tadbirlarni amalga oshirdilar. Ular yangi kanallar bunyod etib suvdan foydalanishni yaxshilash choralarini ko‘rdilar. Abdulloh ibn Tohirning (830-844) buyrug‘i bilan o‘lkadagi yirik qonunshunoslar sug‘orish uchun foydalaniladigan suv taqsimoti qonunlari to‘plami – “Kitob al-kuniy”ni tuzdilar. Ushbu qonunlar yuzlab yillar mobaynida Movarounnahrda suvdan foydalanishdagi bahs-munozaralarni hal etishda asos bo‘lib xizmat qilgan.

Tohiriylar shunday ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yuritganlarki, bu siyosat asosan aholining hukmron tabaqalarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Misol uchun, bizga qadar saqlangan Tohir ibn Husaynning o‘g‘li Abdullohga yozgan vasiyat xatida shunday deyiladi: «SHuni bilginki, boylik ko‘payib xazina to‘lib toshganda ham u daromad keltirmaydi. U fuqaro zarurati, ular haq-huquqlarini ado etishga, ularni tashvish va qarzlardan ozod etish uchun sarflangan taqdirdagina ko‘payadi, ortib boradi; bu bilan xalq ommasining e‘tibori qozoniladi; shu bilan xalq farovonligi ta‘minlansa, bu hokimlarga zeb beradi, davronning emin-erkinligi shu bo‘ladi, shuhrat va qudrat bag‘ishlaydi; shu bilan birga agar shunday ish yuritsang, er solig‘ini katta miqdorda undirish imoniyatiga ega bo‘lasan va boyliging oshadi. Bu bilan sen xalq ommasiga saxovat qo‘lini ochsang, boyliging ortadi, kuch-qudrat egasi bo‘lasan, qo‘shin saqlaysan va hammani o‘zingga maftun etasan». Tohir o‘z o‘g‘lini mana shunday siyosat yurgizishga chaqiradi hamda Abdulloh ibn Tohir ko‘p holda otasining maslahatlariga amal qilgan.

O‘z davrida Abdulloh yirik er egalari va davlat amaldorlari tomonidan ayrim erlardagi dehqonlarga nisbatan bo‘layotgan nohaqliklarni cheklashga harakat qildi. U dehqonlarning ahvolini birmuncha tartibga soluvchi maxsus farmon e‘lon qildi. Manbalarning guvohlik berishicha, bu farmonda jumladan shunday deyiladi: «Olloh bizni ularning qo‘li bilan boqadi, bizni ularni og‘zi bilan olqishlaydi va ularga ozor berishni ta‘qiqalaydi». Albatta, bu bilan Abdulloh butunlay ziroatkor-dehqonlarning manfaatlarini himoya qiluvchi hukmdor bo‘lgan, deb bo‘lmaydi. U «dehqonlarga ozor bermaslikni» talab qilishiga sabab, busiz davlat xazinasiga etarli soliqlar kelib tushmas edi.

Ahvolni yaxshilash uchun ayrim harakatlar qilingan bo‘lishiga qaramay, Tohiriylar davrida aholi ko‘pgina qatlamlarining ayniqsa, ziroatkor-dehqonlarning ahvoli og‘ir bo‘lib qolaverdi. Misol uchun, 844 yilda Abdulloh ibn Tohir ziroatkor-dehqonlardan olingan xirojdan katta miqdordagi mablag‘ to‘plagan edi. Soliqlarning ko‘pligi dehqonlarning qo‘zg‘olon ko‘tarishiga olib kelgan.

Manbalarda Tohiriylarning islomlashtirish siyosatida qat‘iyat bilan turganliklari qayd etiladi. Ular huquqiy munosabatlarni islom peshvolariga tayangan holda rivojlantirganlar. SHuning uchun ham Tohiriylar islom dinini xalq orasida keng yoyish siyosatini davom ettirib, islom ruhoniylarini asosiy tayanch deb bilganlar. Talha ibn Toxir davrida zardo‘shiylik dini saqlanib qolgan Ustrushonada ham islom dini qabul qildirilgan.

Mustahkam tartib saqlanishini xohlagan Abdulloh ibn Tohir o‘ziga qarshi har qanday harakat yoki qo‘zg‘olonning oldini olishning eng muhim usuli – soliq

yig'uvchilarning suiste'molliklariga yo'l qo'ymaslikda deb hisoblar edi. U turli soliqlarning miqdorini kamaytirmagan bo'lsa-da, soliqlar yig'ishda turli jinoiy ishga qo'l urganlarni jazolar edi. Amal va mansab egalarining o'zboshimchaligini oldini olish va davlat xazinasiga ziyon etkazmaslik maqsadida Abdulloh o'z qo'l ostidagi o'ziga sodiq kishilar orasidan ayg'oqchilar tanlab, ularning xizmatidan foydalanar edi. Bunday maxfiy shaxslar joylarda hukmdorlarning yurish-turishi, har bir mansabdorning Abdulloh oldidagi majburiyatlarini qay darajada bajarishlari xususida noibga xabar etkazib turishgan. Uning davrida poytaxt Marvdan Nishopurga ko'chirildi.

Tohiriylar davlati ko'p sonli bilimdon amaldorlarga muhtoj edi. SHu bois Abdulloh ibn Tohir aholining barcha qatlamlari ma'lumot olishini ta'minlashga harakat qildi. Manbalarning ma'lumot berishicha, Abdulloh otasi Tohir singari shoir ham bo'lgan. Abdullohning Marv, Amul va Xorazmni boshqarib turgan jiyani Mansur o'zining falsafiy asarlari bilan mashhur bo'lgan. Ta'kidlash joizki, Abdullohning o'g'li Tohir II (844-862) ham otasidan o'rnak olishga harakat qilgan.

Umuman, Abdulloh va Tohir II hukmronliklari davri mahalliy madaniyatning qayta tiklanish davri bo'ldi. Ammo, bu murakkab va qiyin jarayon edi. Gap shundaki, Tohiriylar sulolasi vakillarining o'zlari, xususan, Abdulloh ibn Tohir o'zining arab madaniyatiga hayrihoxligini ta'kidlar edi. SHunga qaramasdan bizga qadar etib kelgan ayrim yozma manbalar va moddiy ashyolar mahalliy madaniyat rivojidan dalolat beradi.

IX-X asrning boshlariga kelib ilgarigi davrlarda bo'lgani kabi, O'rta Osiyo dehqonchilik vohalaridagi davlat hokimiyatining asosiy vazifalaridan biri-ko'chmanchilar hujumlaridan himoyalaniish edi. Aynan mana shu maqsadlarda bu davrda qurolli ko'ngillilarning maxsus guruhlari, din uchun kurashuvchilarg'oziylar guruhlari tuziladi. G'oziylar guruhlarining asosiy qismini kasodga uchragan dehqonlar va hunarmandlar tashkil etar edi.

Mahalliy hukmdorlar dehqonchilik vohalari chegaralarini dasht chegaralaridan himoya qilish uchun g'oziylar guruhlaridan foydalana boshlaydilar. Arab mualliflarining ma'lumot berishlaricha, g'oziylar «mahalliy hukmdorlar uchun bir vaqtning o'zida ham tayanch, han notinchlik sababi» ga aylana boshlaydilar. CHunki, bir tomondan ular ko'chmanchilarning hujumlariga qarshi turib, dehqonchilik vohalarini ularning hujumlaridan saqlab tursa, ikkinchi tomondan, ko'p hollarda mahalliy zodagonlarga qarshi halq harakatlarining faol ishtirokchilari edilar.

IX asrning 70-yillarida g'oziylarning qurollangan guruhlari O'rta Osiyo va Eron chegaralaridagi xalq harakatining asosini tashkil etardi. Bu xalq harakatlaridan hunarmand misgar (saffor) aka-uka YOqub va Amr ibn Layslar (Safforiylar) o'z niyatlarini amalga oshirish uchun foydalandilar. Avval boshda Safforiylar kichik bir qaroqchilar guruhini tuzadilar va keyinroq, Seyistondagi g'oziylar guruhlariga qo'shiladilar. Lashkarboshilik qobiliyatiga ega bo'lgan YOqub ibn Lays tez orada g'oziylar guruhlarining boshlig'iga aylanadi. YOqub boshchiligidagi g'oziylar guruhi Seyistondagi siyosiy hayotga faol aralasha boshlaydi va xalq harakatlaridan foydalanib 861 yilda Seyistonning markazi Zaranj shahrini egallaydi.

SHu tariqa YOqub Seyistonning hokimi bo'lib oladi hamda 10 yil davomida Toxiriylarning so'nggi hukmdori Muhammad ibn Tohir (862-873) egallab turgan xalifalikning sharqiy viloyatlarini ulardan tortib oladi. 873 yilda YOqub Tohiriylar qo'shinlarini tor-mor etib, Xurosonning poytaxti Nishopur shahrini egallaydi. SHu bilan Movarounnahr va Xurosondagi Tohiriylar hukmronligiga barham beriladi.

Bag'doddagi xalifalik hokimiyati YOqubning muvaffaqiyatlaridan anchagina xavotirga tushib, unga qarshi bir qator choralar ko'rgan bo'lsada, bu harakatlar natijasiz tugadi. 874 yilda xalifa bo'lib o'tgan voqealarni tan olib, YOqubni Xuroson va Movarounnahrda noib etib tayinlashga majbur bo'ladi.

876 yilda YOqub ibn Lays xalifa hokimiyatini egallash maqsadida Bag'dodga qo'shin tortadi. Bag'doddan 100 km uzoqlikdagi Dar al-Akul degan joyda YOqub va xalifa qo'shinlari to'qnashib, YOqub mag'lubiyatga uchraydi. Ushbu muvaffaqiyatsiz yurishdan so'ng uch yil o'tgach YOqub ibn Lays vafot etadi va uning o'rnini ukasi Amr ibn Lays (879-900) egallaydi. Amr ibn Lays xalifaga o'z vassalligini bildirganidan so'ng, Movarounnahr va Xurosonni boshqarish huquqini beruvchi yorliq oladi. Ammo, Tohiriylarda bo'lgani kabi Safforiylar ham amalda xalifalikdan mustaqil siyosat olib borganlar.

Safforiylar asosan mayda va o'rta hol er egalariga suyangan holda davlatni idora qildilar. Ular xalqdan olinadigan soliq miqdorini o'zgartirmadilar. SHuning uchun ham keng xalq ommasini ularni qo'llab quvvatlamadi. Safforiylar diniy-ma'naviy hayotda aksariyat ayirmachilik yo'lini olib bordilar. IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Somoniylar sulolasi tarix sahnasida paydo bo'ldi. 900 yilda Amr ibn Lays qo'shinlari Somoniylardan mag'lubiyatga uchradi hamda shu tariqa Safforiylar hukmronligiga chek qo'yildi.

2.Somoniylar hukmronligi. Markazlashgan davlatning tashkil topishi.

Somoniylar davri tarixiga oid tarixiy manbalar orasida Narshaxiyning "Buxoro tarixi", Abu Abdulloh Xorazmiyning "Mafotih ul-ulum", Ibn al-Asirning "Al komil fit-tarix" asarlarining masala mohiyatini o'rganishdagi alohida o'rni mavjud. SHuningdek, mazkur davr xususida arab geograf va sayyohlaridan Ibn Xo'rdobek, Ibn al-Fakih, Ibn Rust, Ibn Fadlon, Qudam, Ma'sudiy, Istahriy, Ibn Havqal, al-Muqaddasiy asarlarida tegishli ma'lumotlar uchraydi.

XX asr tarixshunosligida Somoniylar davlati tarixi to'g'risida V.Bartold, E.A.Davidovich, A.A.Semyonov, K.Bosvort asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek tarixshunosligida A.Ziyo, SH.Kamoliddinov va boshqalarning masala mohiyatiga oid ilmiy chiqishlari e'tiborga sazovordir.

IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Movarounnahr va Xurosonda Somoniylar sulolasi yuzaga keldi. Bu sulolaga Somon qishlog'i (manbalarda – Balx yaqinida, Samarqand atroflarida, Termiz yaqinida) oqsoqoli Somonxudotning avlodlari asos soladilar. Yirik er egasi bo'lgan Somonxudot Ma'mun Xuroson noibligi davrida uning xizmatiga o'tib tez orada e'tiborga tushadi. Somonxudotning o'g'li Asad hamda nevaralari ham Ma'mun saroyida xizmat qilishgan. SHaxsan Ma'munning buyrug'i bilan Asadning o'g'illari 820 yilda turli

viloyatlarga noib etib tayinlandi. Xususan, Nuh Samarqandni, Ahmad Farg‘onani, YAhyo SHosh va Ustrushonani, Ilyos Hirotni boshqara boshlaydilar.

Dastavval, Asadning katta o‘g‘li Nuh ukalari mulklarini birlashtirib, xalifalikdan mustaqil davlat barpo etish harakatini boshladi. Chunki, Nuhning nomidan tangalar zarb etilgani ma‘lum, Nuh vafotidan so‘ng ukasi Ahmad uning ishlarini davom ettirib asta-sekin Mavorounnahrni Somoniylar sulolasi boshchiligida birlashtirishga kirishadi. Tohiriylar Ahmadning bu harakatlariga qarshilik ko‘rsata olmadilar. 865 yilda Ahmad vafot etgach, ko‘pchilik Somoniylar tomonidan sulola boshlig‘i sifatida Ahmadning o‘g‘li Nasr tan olinadi.¹

873 yilda Buxoro shahri va uning atroflarini Tohiriylarning so‘nggi vakili Muhammad ibn Tohir egallab olib, ushbu hududlarga soliqlar soldi. Bundan g‘azablangan xalq Muhammadga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardi. 874 yilda Muhammad ibn Tohir Xorazm shaharlarini talayotgan bir paytda Buxoro zodagonlari Nasrdan Buxoroga noib yuborishni iltimos qiladilar. Nasr Buxoroga Ismoil ibn Ahmadni (849-907) hokim qilib jo‘natadi. Nasr Ismoilni o‘z noibi deb hisoblar edi. Ismoil ibn Ahmad Buxoroda o‘z hokimiyatini mustahkamlab olgach, Samarqandga yuboriladigan soliqni yubormay qo‘ydi hamda akasiga tobe bo‘lishni istamadi. Natijada 886 yilda aka-ukalar o‘rtasida birinchi to‘qnashuv bo‘lib, Ismoil engildi va u vaqtincha Buxoro noibligidan tushirildi. 888 yildagi ikkinchi jangda Ismoil Nasr qo‘shinlarini tor-mor etishga muvaffaq bo‘ldi. Garchi bu kurashda Nasr engilsada, uning sulola boshlig‘i sifatidagi mavqei saqlab qolindi. Nasr o‘limiga qadar bu holat davom etdi. 893 yilda Nasr vafot etgach, Ismoil Movarounnahrning to‘laqonli hukmdori bo‘lib qoldi. Poytaxt tez orada Samarqanddan Buxoroga ko‘chirildi. Ismoil Somoniy 893 yilda ko‘chmanchilarga qarshi qo‘shin tortib dastlab Tarozi, keyin esa Ustrushonani egallashga muvaffaq bo‘ldi.

Bag‘dod xalifasi al-Mu‘tadid (892-902 yy.) Ismoilning qudrati oshib ketayotganidan sarosimaga tushib 898 yilda Movarounnahr noibligidan Ismoilni tushirib uning o‘rniga safforiy Amr ibn Laysni hokim etib tayinlash haqida yorliq jo‘natadi. Movarounnahr noibligi to‘g‘risidagi yorliqni olgach Amr ibn Lays Ismoilga qarshi qo‘shin tortdi. 900 yilda Balx atrofida Ismoil Safforiylar qo‘shinlarini tor-mor etdi. Manbalardagi ma‘lumotlarga ko‘ra, Ismoilni nafaqat Buxorodan, balki Xorazm va Farg‘onadan ham kelgan harbiy kuchlar qo‘llab-quvvatlagan edilar. Narshaxiyning ma‘lumot berishicha, Ismoil bu jangda Buxoro hunarmandlari va oddiy xalqning qo‘liga qurol berib o‘z ozodligini saqlab qolishga chaqirgan. Keng xalq ommasining qo‘llab-quvvatlashi natijasida Ismoil Somoniy arab bosqinidan keyin birinchi bo‘lib o‘zaro janjallar domiga tortilgan, bosqinchilar tomonidan talangan o‘lkani qudratli va mustaqil davlatga aylantirish yo‘lini tutdi. SHu tariqa Ismoil Movarounnahr va Xuroson, Eronning qator sharqiy va shimoliy viloyatlarini o‘z ichiga oluvchi yirik davlatga asos soldi va bu hududlarda Arab xalifaligi hukmronligiga asosan chek qo‘yildi.

Farg‘ona, Isfijob (Sayram), SHosh, Samarqand, Buxoro Xorazm, CHag‘oniyon, Xuttalon, Kesh, Xuroson, Seyiston, G‘azna kabi qator viloyatlar Somoniylar davlati tarkibiga kirdi. Ismoil Somoniy yirik er egasi bo‘lib, mahalliy

¹ Аҳмаднинг олти нафар ўғли бўлиб, катта ўғли Наср Самарқандни бошқарар эди.

zodagonlar va savdogarlarga tayanib davlatni idora qilgan. Ismoil va boshqa Somoniylar ham ichki ijtimoiy ziddiyatlarni yo'qota olmadilar. Natijada dehqonlarning er egalari qarshi chiqishlari bo'lib turgan. Bundan tashqari ayrim chekka viloyatlar hokimlari markazlashtirish siyosatiga qarshilik qilib turganlar.

907 yilda Ismoil Somoniy vafot etib taxtni uning o'g'li Ahmad ibn Ismoil egalladi. Ahmad uzoq vaqt hukmronlik qilmadi (907-914 yy.). Uning davrida davlatni idora etishda arab tilini qayta tiklanishi, boshqaruvdagi ba'zi salbiy holatlar ko'pgina mahalliy zodagonlar va turk g'ulomlarining noroziligini uyg'otdi. Natijada, u 914 yilda turk g'ulomlari tomonidan o'ldirilib, taxtga uning 8 yoshli o'g'li Nasr ibn Ahmad o'tirdi va u balog'atga etgunga qadar davlat ishlarini bosh vazir Abdulloh Jayhoniy boshqardi.¹

914 yil oxirida Samarqandda yana qo'zg'olon ko'tarildi. Davlatning janubiy hududlarida bo'lgan Husayn ibn Ali Marvaziy rahbarligidagi isyon ayniqsa keskin tus oldi. Bu qo'zg'olon qarmatlar g'oyasi bayrog'i ostida bo'lib o'tdi. Qo'zg'olon 918 yilda bostirilib Marvaziy asir olindi. Ko'p o'tmay Nasrning qarindoshi Ahmad ibn Nuh hokimiyatga qarshi bosh ko'tardi. 922 yilda esa Ilyos ibn Ishoh qo'zg'olon ko'tardi. Tinmay davom etgan qo'zg'olon va isyonlar Somoniylar davlatining qudratiga ta'sir ko'rsatib, u asta-sekinlik bilan inqirozga yuz tuta boshladi.

Ta'kidlash lozimki, Nasr ibn Ahmad hukmronligi davrida Somoniylar davlati hududlarida karmatlar diniy harakati ancha keskin tus oldi. Karmatlar islomni yoyilishi, er egaligi munosabatlarini kuchayishiga qarshi chiqdilar va ilgarigi an'analari qishloq jamoalarini qayta tiklash g'oyalarini yoqlab chiqqan edilar. Mazur harakat mamlakatda ma'lum notinchliklarga sabab ham bo'ldi. 943 yilda taxtga o'tirgan Nasrning o'g'li Nuh karmatlarga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi. Ularning mol-mulklarini musodara qildi.

Nuh hukmronligi davrida (943-954) Somoniylar davlatining inqirozi yaqqol ko'zga tashlana boshladi. Bo'shab qolgan xazinani to'ldirish maqsadida Nuh soliqlar miqdorini ko'paytirdi. Bu esa tabiiyki xalq noroziligini yanada oshirdi. Xalq noroziligidan foydalangan Nuhning amakisi Ibrohim ibn Ahmad Xuroson noibi Abu Ali CHag'oniy yordamida vaqtincha Buxoro taxtni egallab olishga muvaffaq bo'ldi. Abu Ali CHag'oniy Xurosonga qaytgach Nuh yana Buxoro taxtiga qaytdi va isyonkor qarindoshlarini qattiq jazoladi. Somoniylarning Abu Ali CHag'oniy bilan kurashi keyingi yillarda ham davom etdi.

Abdulmalik I hukmronligi davrida (954-976) ichki nizo va parokandalik kuchayib, turkiy gvardiya boshlig'i Alp Taginning hokimiyat boshqaruvidagi o'rni o'sib ketdi. Soliqlarning yil sayin ko'payib borishi, zodagonlarning o'zaro

¹ Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳад ибн Наср Жайхоний (тахм.870-942) буюк географ олим, маълум бир вақт сомониylар саройида бош вазир лавозимини эгаллаб турган. Жайхоний ўз юксак мақоми боис илм-фан ривожига катта ҳисса қўшган. У жўғрофий билимларни ривожлантирган, турли сайёҳлик экспедицияларига ҳомийлик қилган. Хусусан, у машҳур географ ва сайёҳ Абу Зайд Балхийни қўллаб- қувватлаган, географ ва шоир, асли араб бўлган Абу Дулафни Хитой ва Ҳиндистонга сайёҳатга жўнатган, араб географи ва сайёҳи ибн Фадлонга қулай шароит яратган ва ҳоказо. Жайхоний ўзининг 7 жилддан иборат “Китоб ал-масолик вал-мамолик” (“Масофалар ва мамлакатлар китоби”) асари билан ном чиқариб, унга қўллаб олимлар, жумладан Беруний ҳам юқори баҳо берган эди.

janjallari, noiblarning markazga bo'ysunmay qo'yishi va saroyda bo'layotgan taxt uchun kurashlar Somoniylar davlatini juda zaiflashtirib yubordi.

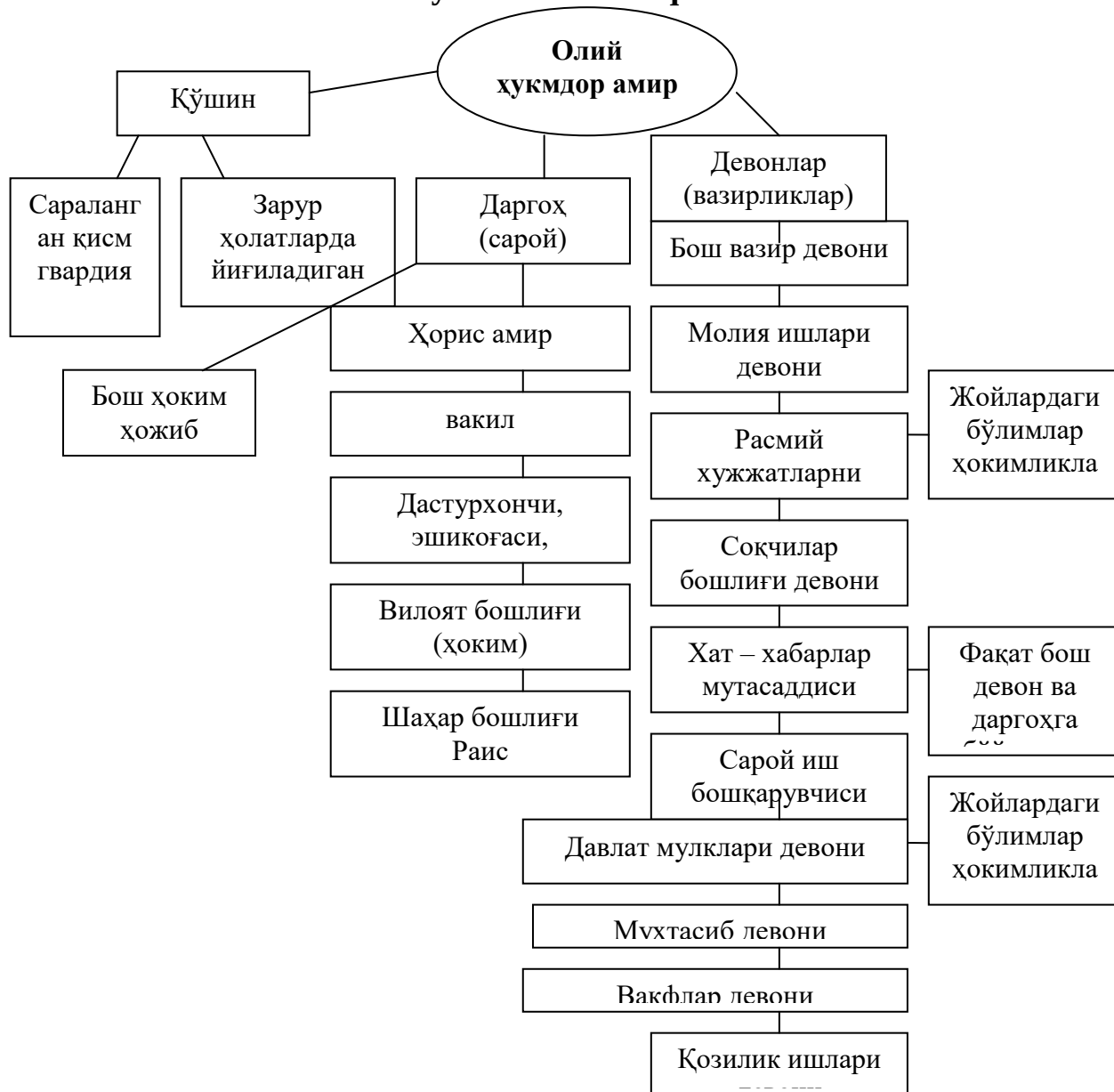
Bu kurashlar ayniqsa Amir Nuh II (976-997 yy.) hukmronligi davrida keskin tus oldi. Ichki nizolar oqibatida Nuh II Ettisuv va Qoshg'arda vujudga kelgan Qoraxoniylar davlatining Movarounnahrqa qilgan yurishlariga keskin qarshilik qilolmadi. Somoniylar davlatidagi beqarorlikdan foydalangan qoraxoniylar Horun Bug'roxon 990 yilda G'arb tomon qo'shin tortdi va ikki yil davomida Somoniylarga qarashli bir qancha viloyatlarni bosib oldi. SHundan so'ng Somoniylar davlati o'z mavqeini tiklay olmadi. Somoniy hukmdorlarini Qoraxoniylar bilan olib borgan kurashi mamlakatni holdan toydirdi.

Mansur II hukmronligi (997-999) davri ham yuqorida qayd qilingan tanazzul holatidan farqli kechmadi. Sulton Mahmud G'aznaviyning janubdan rasman somoniylarga qarashli Xuroson o'lkasiga tahdidi, qoraxoniylarning doimiy ravishda chegaralarni buzib, ichkari tomon siljiy boshlashlari, Xorazmda deyarli mustaqil Ma'muniylar sulolasining sa'y-harakatlari, harbiy sarkarda, zodagonlarning hokimiyat uchun kurashi, chekka viloyatlardagi notinch vaziyat – bularning hammasi amaldagi davlat mavjudligiga chek qo'yuvchi omillar bo'ldi. Nasr ilekxon boshchiligidagi qoraxoniylar 999 yili Movarounnahr hamda somoniylar vakili Abu Ibrohim Muntasirning hokimiyatni qaytarib olishdagi sa'y-harakatlari besamar tugab, uning o'zi 1005 yili o'ldirildi. SHu tariqa Somoniylar sulolasi barham topdi.

Somoniylar Movarounnahr va Xurosonda mustaqil davlat tuzish uchun avvalambor, kuchli markazlashgan hokimiyat tuzish kerakligini yaxshi tushunishgan. Bu ayniqsa Ismoil Somoniy davrida dolzarb masalaga aylangan edi. Yirik er egasi bo'lgan Ismoil birinchi navbatda mahalliy zodagonlar va savdogarlarning manfaatlarini ko'zlab ish tutdi. Davlatning iqtisodiy kuch qudratini oshirish, qishloq xo'jaligini, hunarmandchilikni va savdoni rivojlanishi uchun keng shart-sharoitlar tug'dirib berish lozim edi. SHu maqsadda Ismoil katta va yaxshi qurollangan, saralangan qurolli kuchlarni tashkil qilishga kirishdi. U ayniqsa, turk g'ulomlaridan iborat qismlarni tuzishga e'tibor berdi. Natijada Somoniylar davlati tez orada musulmon sharqidagi markazlashgan kuchli davlatga aylandi. Mamlakatning qudratini mustahkamlash maqsadida Ismoil Somoniy bir qancha islohotlar o'tkazdi. Mana shunday islohatlardan biri davlatni boshqarish ma'muriyatini joriy qilish bo'ldi. Bu ma'muriyat dargoh – amir saroyi va devon – davlat idorasi, vazirliklardan iborat bo'lgan.

Davlatni boshqaruvchi oliy hukmdor amir unvoniga ega edi. Ismoil Somoniy o'z davrida markazlashgan davlat boshqaruvi tizimini joriy etgan edi. Somoniylar davlati majmuini mustahkamlashda Nuh II Somoniyning ma'rifatli vazirlari Abdulloh Muhammad Jayhoniylar va Abufazl Muhammad Balamiyning xizmatlari katta bo'lgan. Somoniylar hukmronligi davrida bosh vazir lavozimiga asosan shu ikki sulola vakillari tayinlangan. Davlat majmui dargoh (amir saroyi) va devonga (vazirliklar, davlat idorasi) bo'lingan.

Somoniylar davlat boshqaruvi

Saroyda siyosiy hokimiyat sohibi xoras qo‘l ostida bo‘lib, u oliy hukmdor farmonlari ijrosini nazorat qilgan. Dargoh hamda boshqa muhim davlat idoralarining xavfsizligini amalga oshirish xizmatini bosh hojib va uning xodimlari olib borgan. Saroyda sharbatdorlar, dasturxonchilar, tashtadorlar, ot boqarlar, xo‘jalik bekalari kabi turli xizmatchilar bo‘lgan. Saroydagi barcha xo‘jalik ishlarini vakil boshqargan. Vakil saroydagi eng e‘tiborli kishilardan biri hisoblangan. Narshaxiyning ma‘lumot berishicha, Nasr II davrida Buxoro registonida davlatdagi 10 ta devonga atab maxsus 10 ta bino qurilgan. Davlatda quyidagi devonlar faoliyat ko‘rsatgan:

1. Devoni vazir (bosh vazir devoni). Bu devonga qolgan barcha devonlar bo‘ysungan. Bosh vazir devoni barcha ma‘muriy, siyosiy, xo‘jalik va harbiy mahkamalarni nazorat qilgan.

2.Devoni mustaufi (moliyaviy ishlar devoni). Bu devon davlatning barcha moliyaviy ishlarini bajargan va nazorat qilgan. Devon xazinador tomonidan boshqarilib, uning ixtiyorida hisobchilar, munshiy va kotiblar, daftardorlar bo'lgan.

3.Devoni amid al-mulk, yoki **al-rasail** (rasmiy hujjatlar devoni). Bu devon davlat ahamiyatiga molik bo'lgan barcha hujjatlarni tuzish va ishlab chiqish bilan shug'ullangan. SHuningdek, bu devon chet davlatlar bilan bo'lgan diplomatik munosabatlarni ham nazorat qilgan.

4.Devoni sohib-ash-shurot (harbiy ishlar devoni). Bu devon davlatning butun harbiy ishlarini nazorat qilgan, jumladan, amirning shaxsiy qo'shinini (gvardiyasini) boshqargan. Ushbu devonboshining maxsus yordamchisi – ariz bo'lgan. U mahkama va uning boshlig'i amir qo'shini xazinasini bilan shug'ullangan. Qo'shinga bir yilda to'rt marta maosh to'langan. Bu devon harbiy intizomni ta'minlab turgan.

5.Devoni sohib al-borid (xat-xabarlar nazoratchisi devoni). Ushbu devon markazda qabul qilingan muhim qarorlar, hujjatlar, xabarnomalarni viloyat va shaharlarga etkazish bilan shug'ullangan. Bu devonning viloyatlardagi boshlig'i faqat markazga bo'ysungan. Bu devon xodimlari viloyat va shaharlarda bo'lib turadigan, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan voqealarni markazga etkazib turgan. SHuningdek bu devon davlat elchilari, viloyat va shaharlar hokimlari ustidan maxfiy nazorat o'rnatgan.

6.Devoni muxtasib (bozorlar va ko'chalar, shariat qonun qoidalariga rioya qilishni nazorat qiluvchi devon). Bu devon xizmatchilari qiladigan asosiy ish shahar va qishloqlarda, ko'cha va bozorlarda tartib-intizomni, tosh-tarozini nazorat qilish edi. Aholi tomonidan shariat qonun-qoidalariga rioya qilishning nazorati ham shu devon zimmasida bo'lgan. Ushbu devonboshi o'z mirg'azab (xodim) lari bilan barcha shaharlarda faoliyat ko'rsatgan.

7.Devoni mamlakai xos (davlat ish boqaruvchisi devoni). Bu devon saroy ta'minoti bilan bog'liq sarf-xarajatlarni nazorat qilgan. Muhim davlat ishlari va ayniqsa, xazina kirim-chiqimini nazorat qilish ham shu devon zimmasida bo'lgan.

8.Devoni vaqf (vaqf erlari devoni). Machitlar, madrasalar, umuman diniy muassasalar ixtiyorida bo'lgan er-suv, mol-mulk kabilarni boshqargan.

9.Devoni qozi az-ziyo (qozilik ishlari devoni). Bu devonni davlatning bosh qozisi boshqargan. Devon barcha viloyatlar va shaharlardagi qozilar faoliyatini nazorat qilib turgan.

10. Davlat mulklari devoni. Bu devon hukmdor sulolaga tegishli mol-mulk boshqaruvi, nazorati, hisob-kitobi bilan shug'ullangan.

YUqorida sanab o'tilgan devonlarning barchasi (sohib al-borid devonidan boshqa) mahalliy hokimlar va oliy markaziy hokimiyatga bo'ysungan. Ta'kidlash lozimki, Somoniylar davrida mahalliy boshqaruv tizimi ham samarali faoliyat yuritgan. Viloyatlar boshqaruvchilari – hokim, shaharlar boshqaruvchilari esa – rais deb yuritilgan. Viloyatlar hokimlari ko'p hollarda hukmdor sulola vakillaridan va katta ta'sirga ega bo'lgan yirik zodagonlardan tayinlangan.

Somoniylar davrida viloyat va tumanlar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora qilingan. Odatda bunday lavozimga mahalliy boy zodagonlar tavsiya etilgan. Somoniylar davlatida musulmon ruhoniylarining ta'siri

nihoyatda kuchli bo'lgan. Ular markaziy hokimiyat ishlarida ham faol ishtirok etganlar. Somoniylar davlatining diniy hayotida hanifiylar mazhabligiga mansub ruhoniylar hamma diniy lavozimlarni o'z qo'llariga olishgan. Ruhoniylarning boshlig'i "ustod", keyinchalik "SHayx ul-islom" deb atalgan. "Ustod" dan so'ng o'z lavozimi bo'yicha ruhoniylar orasida "xatib" turgan. U jome' masjidlarida juma namozida xutba o'qish huquqiga ega bo'lgan. Bu davrda Buxoro SHarqdagi islom olamining eng nufuzli markazlaridan biriga aylanadi. Movarounnahrda dastlabki madrasalarning bu erda barpo etilishi ham bejiz emas.

Er egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

Mulki sultoniy - shaxsan amirga tegishli er-suv, tegirmon, do'konlar. Bu mulkni qishloq chorikorlari ijaraga olganlar. YAna er egaligining to'ma (umrbod berilgan er), iqto (merosiy) turlari bo'lgan.

Xususiy shaxslarga tegishli mulk: hukmdor tabaqa xonadoni, dehqon-zodagonlarga, sayyidlar, sipohsolor, badavlat savdogarlarga tegishli mulklar hisoblangan. SHartli er egaligi ham bo'lgan.

Vaqf mulklari: diniy muassasalar va madrasalarga tegishli mulk. Bu mulkni muassasa mutavallisi boshqargan.

Jamoa mulki: yaylov, tog' yonbag'irlaridagi lalmi erlar.

Xiroj hajmi shariat va davlat qonunlari asosida belgilangan. Somoniylarning birgina Buxoro va Karmana viloyatlari xirojidan tushgan daromadi 116866 dirxamni tashkil qilgan.

Somoniylar davrida erlar qaytadan taqsim qilindi. Er egalari yangi guruhi tashkil topdi. Ularning ko'pi sipohiylardan chiqqan edi. Masalan, Alp Taginning Xurosonda va Movarounnahrda 500 ta qishlog'i bo'lib, biror shahar yo'q ediki, unda uning qasri yo bog'i, yoxud karvonsaroyi bo'lmasa. Uning tasarrufida minglab otlar va chorva mollari bo'lgan.

Somoniylar davrida qudratli markazlashgan davlatning vujudga kelishi natijasida Movarounnahr va Xurosonda ma'lum barqarorlik qaror topdi. Bu holat mamlakat iqtisodiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo tez sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Movarounnahr va Xuroson bu vaqtda SHarqning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan o'lkalaridan hisoblangan.

Xuroson va ayniqsa, Movarounnahr dehqonchilik o'lkalari qatoriga kirgan. Bu erlarda dehqonchilik asosan sun'iy sug'orishga asoslangan. Ko'plab soy va daryolardan chiqarilgan katta-kichik kanallar mavjud bo'lgan. Buxoro vohasida SHopurkon, SHohrud, Karmana, Poykand, Samarqand vohasida Barj (Darg'om), Barmsoy, Buzmadisoy, Ishtixon kabi kanallar shahar va qishloqlarni suv bilan ta'minlagan. Bundan tashqari bunday kanallar Xorazm, Qashqadaryo, Farg'ona va SHoshda ham bo'lgan. Manbalarga qaraganda SHosh aholisi xalifa Mo'tasimga (833-842) murojaat qilib vohada suv etishmasligi tufayli kanal qurilishiga yordam so'ragan. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikdan tashqari lalmikor dehqonchilik ham yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Dalalarda bug'doyning turli navlari, arpa, sholi va boshqa boshqali ekinlar ekilgan. Qishloq xo'jaligida paxta etishtirishga alohida ahamiyat berilgan. Paxta, ayniqsa, Zarafshon, Qashqadaryo va Marv vohasida ko'p ekilgan. Bog'dorchilik ham yaxshi rivojlangan. Bog'larda olma, shaftoli, nok, behi, anor, anjir, yong'oq

kabi turli mevalar etishtirilgan. Uzum etishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Ayniqsa, Samarqand, Marv, Hirotida etishtirilgan uzumlar juda qadrlangan. Umuman Xuroson va Movarounnahrning mevalari o'zining turli navlari va yuqori sifatliiligi bilan butun SHarqda dong taratgan. Ko'plab quruq mevalar Evropaning turli shaharlariga jo'natilgan.

Umuman, Somoniylar davrida Xuroson va Movarounnahr qishloq xo'jaligining turli tarmoqlari xususan, dehqonchilik yaxshi rivojlangan. Somoniylar davrida dehqonchilik bilan bir qatorda hunarmandchilik ham keng sur'atlar bilan tarqalgan. SHahar aholisining ko'p qismi hunarmandchilikning turli sohalari bilan mashhur bo'lishgan. Manbalarda qayd qilinishicha, Movarounnahrda, ayniqsa to'qimachilik yaxshi taraqqiy qilgan. Bu erlarda ipak va jundan tayyorlangan turli-tuman gazlamalar o'zining yuqori sifatliiligi, bejirim va nafis naqshlari bilan ajralib turgan. Buxoroning Zandana, Samarqanddagi Vedar va Surxondaryodagi Darzangi to'qimachilarining mahsulotlari faqatgina Movarounnahr va Xurosondagina emas, balki Iroq, Eron va Hindistonlarda ham ma'lum bo'lgan. Xususan, Narshahiyning yozishicha, Zandanada tayyorlangan gazlamalarga SHarq bozorida ehtiyoj juda katta bo'lgan. Ibn Xavqal va Muqaddasiyning qayd etishicha, Vedarda tayyorlangan yuqori sifatli gazlamalar aholining yuqori tabaqalari orasida juda qadrlangan. Bu gazlamalardan asosan amirlar, vazirlar, turli amaldorlar, qozilar o'zlariga liboslar tiktirganlar. Vedar gazlamasi hatto Xuroson parchasi ham deb atalgan. Gazlamalarning turli navlari bundan tashqari Keshda, Nasafda, Dabusiyada va ko'pgina boshqa shaharlarda ham tayyorlangan.

Kulolchilik ham Somoniylar davrida o'z taraqqiyotining eng yuqori bosqichlariga ko'tarilgan. Kulolchilik charxini yanada mukammallanishi natijasida idishlarni bezashda sirlardan foydalanishni kashf etilishi bu borada katta yutuq bo'ldi. Natijada idishlarni turlari ham, shakllari ham ko'paydi. Ularning sifati keskin darajada oshdi. Idishlar turli rangdagi sirlar bilan bezatila boshlandi. Manbalarda qayd qilinishicha, ayniqsa, Samarqand, Binket va Marv kulollari tayyorlagan idishlar o'zining bejirim shakli, yuqori sifati, ajoyib va nafis naqshlari bilan ajralib turgan. Epigrafik naqsh bilan bezatilgan turli-tuman idishlar ayniqsa, diqqatga molikdir. SHu davrga oid shaharlarda olib borilgan arxeologik izlanishlarga qaraganda, kulollar shaharlarda mahalla-mahalla bo'lib yashaganlar. Mana shunday mahallalar Samarqandda, Marvda, Aksikatda, Termizda ochib o'rganilgan.

Bu davrda shishasozlik ham keng rivojlangan. O'rta Osiyo shishasozlari turli shakldagi katta-kichik shisha idishlarni tayyorlaganlar. Idishlar asosan ko'kintir va shaffof rangdagi shishalardan tayyorlangan. Ularning ma'lum qismi naqshlar bilan bezatilgan. SHishasozlarning ustaxonalari Niso, Marv, Termiz, Poykand kabi shaharlarda ochib o'rganilagan. O'rta Osiyo shishasozlarining mahsulotiga boshqa o'lkalarda ehtiyoj katta bo'lgan.

YOzma manbalar va olib borilgan arxeologik qazish ishlarga qaraganda bu davrda kon sanoati taraqqiyotida katta o'zgarishlar ro'y bergan. Bu davrda Badaxshonda kumush, oltin, billur, lojuvard kabi qimmatbaho metall va toshlar qazib olish davom etgan. Ustrushonaning Mink tumanida katta miqdorda temir

rudasi, Buttamda oltin, kumush, mis va boshqa metallar, Tuzkon ko'lda tuz, Farg'onadagi Nokad degan joydan oltin, kumush, Isfara yaqinida toshko'mir qazib olingan. Farg'onada neft ham borligi yozma manbalarda qayd qilingan.

Somoniylar

(819 – 1005 yy.)

Ahmad ibn Asad – Farg'ona hokimi

(819 – 864 yy.)

Nasr ibn Ahmad – avval Samarqand hokimi, so'ngra Movarounnahr hokimi sifatida (864 – 892 yy.)

Ismoil ibn Ahmad (Ismoil Somoniy)

(874 – 892 yy. – Buxoro, 892 – 900 yy. – Movarounnahr hokimi) 900 – 907 yy. - Davlat hukmdori

Ahmad ibn Ismoil

(907 – 914)

Nasr ibn Ahmad (Nasr II)

(914 – 943 yy.)

Nuh ibn Nasr

(943 – 954 yy.)

Abdumalik I

(954 – 961 yy.)

Mansur I (Mansur ibn Nuh)

(961 – 976 yy.)

Nuh II (Nuh ibn Mansur)

(976 – 997 yy.)

Mansur II

(997 – 999 yy.)

Abdumalik II

(999 yy.)

Abu Ibrohim Ismoil al – Muntasir

(tanaffus bilan 1000 - 1005 yy.)

SHu davrda qog'oz ishlab chiqarish ham yaxshi rivojlangan. Qog'oz ishlab chiqarish bo'yicha eng yirik markaz Samarqand bo'lib, undagi qog'ozlarning mahsuloti faqat o'rta Osiyo yoki SHarqda emas, balki Evropada ham mashhur bo'lgan. Samarqand qog'ozining olti navi manbalarda qayd qilingan.

YUqorida qayd qilingan hunarmandchilik turlaridan tashqari somoniylar davrida O'rta Osiyoda toshtaroshlik, zargarlik, duradgorlik kabi sohalar ancha rivoj topgan. Somoniylar davrida kuchli va mustaqil davlatning paydo bo'lishi dehqonchilik, hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlarning taraqqiyoti o'z navbatida ichki va tashqi savdoni yanada uzviylashuviga va taraqqiyotiga olib keldi. Avvalo, shahar va qishloqlar o'rtasidagi savdo kengaydi. Ikkinchi tomondan shahar va qishloqlarni qo'shni ko'chmanchi xalqlar va boshqa davlatlar bilan aloqasi rivojlandi.

YOzma manbalarda qayd qilinishicha, bozorlar katta-kichik shaharlarda va hatto qishloqlarda ham bo'lgan. Ayniqsa, karvon yo'llari bo'ylab joylashgan,

shaharlarda bir nechtadan bozorlar bo'lgan. Buxoro, Xo'jand, Nasaf, Kesh, Termiz, Hirot, Marv, Nishopur shaharlaridagi bozorlar katta va juda gavjum bo'lgan. Istahriyning yozishicha, Samarqandda Movarounnahrning bosh bozorlari joylashgan. Bu erga hamma erdan savdogarlar kelgan. Movarounnahrda tayyorlangan mahsulotlarning katta qismi Samarqandga keltirilgan va undan keyin boshqa o'lkalarga tarqalgan. Ichki va tashqi savdoda ayrim kichik shaharlarning ham o'zni katta bo'lgan. Bu borada Poykand shahri muhim ahamiyat kasb etadi. Manbalarda yozishlari shicha, bu shaharda somoniylardan oldin ham savdogarlar Xorazm, Kaspiy bo'yidagi o'lkalar va Xitoy bilan oldi-sotti ishlari olib borishgan. SHahar hokimlari savdogarlar uchun hamma shart-sharoitlarni tug'dirib berishga harakat qilganlar. SHaharda o'nlab karvon saroylar mavjud bo'lgan, ular bozorga yaqin joylarda joylashgan. Savdo rastalari karvon saroyning o'zida ham bo'lgan. Karvon saroylar yo'llarda ham qurilgan.

Bozorlarda sotiladigan mollar avvalo mahalliy aholining ehtiyojini qondirishga qaratilgan. Hunarmandlar o'z mollarini sotib oziq-ovqat mollarini xarid qilishgan, o'z navbatida dehqonlar hunarmandchilik mollarini xarid qilishgan. IX-X asrlarda O'rta Osiyoning iqtisodiy hayotida savdo-sotiq katta ahamiyatga ega edi. Bu borada ko'chmanchilar bilan chegaradosh bo'lgan shaharlarning ahamiyati katta bo'lgan. Ko'chmanchilar shaharlarga kelib, dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlarini xarid qilganlar, teri va boshqa chorvachilik mahsulotlarini sotganlar.

O'rta Osiyolik savdogarlar o'z mollarini arab xalifaligi tarkibiga kirgan davlatlarga, Kavkazga, Xazar va Bulg'oriyaga, Xitoy va Hindistonga olib borib sotganlar. O'rta Osiyodan Xitoy bilan O'rta Er dengizini birlashtiruvchi va Janubi-SHarqiy Evropaga olib boruvchi karvon yo'llari o'tgan. Ayniqsa, O'rta Er dengizi bilan bog'lovchi karvon yo'li ancha gavjum bo'lgan. Bu yo'l Bag'dod, Hamadon, Nishopur, Marv, Amul, Buxoro, Nasaf, Kesh, Samarqand, Ustrushona, CHoch, Balasog'un orqali Xitoyga olib borgan. Xitoyga O'rta Osiyodan otlar va shisha buyumlar olib borilgan. Xitoydan esa turli-tuman ipak gazlamalar keltirilgan. Xazar, Bulg'or va Rus erlariga O'rta Osiyodan quruq mevalar, turli-tuman gazlamalar, guruch va kumush chiqarilgan. O'z navbatida Janubi-SHarqiy Evropadan O'rta Osiyoga mo'yna, mis, teri, qoramol, qullar keltirilgan. Janubi-SHarqiy Evropa bilan bo'lgan savdo aloqalarida xorazmlik savdogarlarning o'zni katta bo'lgan. Mazkur iqtisodiy holat rivoji keyingi sulolalar davrida ham asosan davom etgan.

4. Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr.

Ta'kidlash joizki, qoraxoniylar davlati tarixshunosligi u qadar boy emas. Tarixchi olimlar qoraxoniylar davlati tarixi hali to'liq o'rganilmaganligini ta'kidlashgan. YUsof Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud O'shiyning "Fatovoi qozixon", Ibn al-Asirning "Al-komil fit-tarix" asarida qoraxoniylar tarixi xususida tegishli ma'lumotlar mavjud. XX asr tarixshunosligida O.Pitsak, V.Kochnev, E.A.Davidovich numizmatik materiallar asosida mazkur davr tarixiga oid tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Qirg'izistonlik olim O.Karaev ilk bora

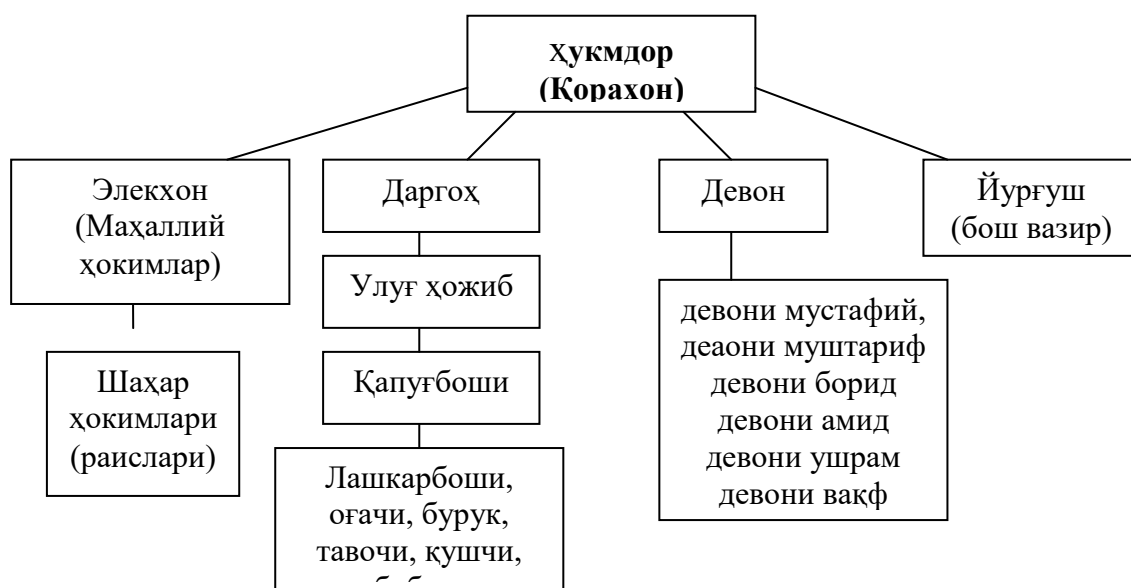
qoraxoniylar davri tarixiga bag'ishlangan monografiya yaratgan. O'zbek tarixshunosligida A.Ziyo tadqiqot ishi alohida ahamiyatga ega. B.Mahmudovning nomzodlik dissertatsiyasida Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tahlil etilgan.

X asrning ikkinchi yarmiga kelib ichki ziddiyatlarning kuchayishi va keskinlashuvi natijasida Somoniylar davlati kuchsizlana boshlaydi. Somoniylarga tobe bo'lgan viloyatlarda, ayniqsa, Xurosonda ular hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan isyonlar, toju-taxt uchun uzluksiz olib borilgan kurashlar Somoniylar davlati inqirozini yaqinlashtirgan edi. Bunday vaziyatdan Ettisuv va Qashg'arda yashovchi turkiy qabilalar unumli foydalandilar. Chunki, X asrning ikkinchi yarmiga kelib bu hududlardagi turkiy qabilalar – qarluqlar, chig'illar, yag'molar va boshqalar o'zlarining kuchli davlatlarini tuzishga muvaffaq bo'lgan edilar.

Qoraxoniylar chig'illar yoki qarluqlar qavmiga mansubligi haqidagi nuqtai-nazar o'rta asrlar davri tarixining ko'pchilik tadqiqotchilari tomonidan e'tirof etiladi.

Qoraxoniylardan birinchi bo'lib islomni qabul qilgan va musulmoncha Abdulkarim degan nom olgan hukmdor Xorun Bug'raxon hisoblanadi. Ayrim yozma manbalarda u Bug'raxon at-Turkiy deb nomlanadi. Misol uchun, Ibn al-Asir o'zining «Kitob al-komil fit-tarix» asarida ma'lumot berishicha, Qashg'ar, Balasog'undan to CHan (Xitoy) chegarasigacha bo'lgan erlar Bug'raxon at-Turkiy hukmronligi ostida bo'lgan.

Qoraxoniylar davlat boshqaruvi

Butun Tyan-SHan va Ettisuvni egallab bo'lgandan so'ng, qoraxoniylar Somoniylar davlati tarkibida bo'lgan Movarounnahrda ham harbiy yurishlar uyushtira boshlaydilar va tez orada Farg'ona va Isfijob (Sayram) ni bosib olishga erishadilar. 990-992 yillarda qoraxoniylar Horun (Hasan) Bug'raxon Somoniylarga tegishli bo'lgan O'rta Osiyodagi mulklarning kattagina qismini bosib oldi. 992-993 yillarda Hasan Bug'raxon Samarqand va Buxoroni ham egallaydi. Manbalarning ma'lumot berishicha, Somoniylar davlatida katta ta'sirga ega bo'lgan turk lashkarboshisi, Xuroson hokimi Abu Ali Simjuriy va yana bir lashkarboshi Balx hokimi Foyiq ochiqdan-ochiq Qoraxoniylarga yon bosadilar. YA'ni, Simjuriy Hasan Bug'raxon bilan muzokaralar olib borgan bo'lsa, Foyiq Raboti Malik yaqinidagi Bug'raxonga qarshi jangda, har tomonlama ustunlikka ega bo'lishiga qaramay taslim bo'ladi. Hasan Bug'raxon Samarqand va Buxoroni egallagach, kasalligi tufayli urushni davom ettirilmagan Qashg'arga qaytishda, yo'lda Qo'chqorboshi degan joyda 993 yilda vafot etadi.

Hasan Bug'raxon vafotidan so'ng ulug' xon (qoraxon) lavozimini, uning jiyani Ali ibn Muso egallaydi. Ammo u uzoq vaqt taxtga o'tira olmadi. Taxtni Qoraxoniylar Nasr Ilekxon egalladi. Somoniylar davlatidagi ichki nizolarni, Somoniylar hukmdorlari va turk lashkarboshilari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni diqqat bilan ko'zati turgan Qoraxoniylar 996 yilda Nasr Ilekxon boshchiligidagi Buxoroga yangi yurishlar uyushtirdilar. Somoniylar hukmdori Nuh II G'azna hokimi Sabuqteginni yordamga chaqiradi. Balxdan katta qo'shin bilan etib kelgan Sabuqtegin Kesh va Nasaf oraliqida joylashib, o'z qo'shinlari bilan kelib qo'shilishini so'rab Nuh II ga elchi yuboradi. Lekin o'z «vassali» ga uncha ishonmagan Buxoro hukmdori o'z vaziri O'zayrning fikriga qo'shib bu taklifni rad etadi va Sabuqteginni o'zini Buxoroga chaqiradi. Bundan ranjigan Sabuqtegin o'g'li Mahmudni 20 minglik qo'shin bilan Buxoroga jo'natadi. O'zi esa Nasr Ilekxon bilan muzokaralar olib borib, Qoraxoniylarga Somoniylarga tegishli bo'lgan shimoliy hududlarni taqdim etadi.

SHunday qilib, 1005 yilga qadar Somoniylar va Qoraxoniylar o'rtasida ko'plab urushlar bo'lib o'tdi va o'sha yili so'nggi Somoniylar Abu Ibrohim Ismoil Muntasirning Buxoroni ozod etishdagi harakatlari muvaffaqiyatsiz yakunlanadi va Somoniylar siyosiy tarix sahnasidan tushib ketdilar. Xullas, XI asr boshlarida Qoraxoniylar davlati Amudaryoning yuqori va o'rta oqimlaridan to Ettisuv, sharqda esa Torim daryosigacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olgan edi. Ayrim olimlarning fikricha, shu vaqtdan boshlab Qoraxoniylar Buxoro, Samarqand va umuman, Amudaryogacha bo'lgan hududlarni ham boshqara boshlaganlar. Siyosiy jihatdan olib qaraganda, XI asr boshlarida Turkiston bir qancha siyosiy kuchlar tomonidan idora etilgan. SHarqiy Turkiston, Toshkent, Isfijob, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, CHag'aniyon, Xuttalon viloyatlari Qoraxoniylar, Amudaryoning chap qirg'oq erlari to G'aznagacha, Xuroson, Seyiston viloyatlari G'aznaviylar, Xorazm esa Xorazmshohlar, Orol dengizidan sharq va shimoldagi erlar ug'o'zlar ittifoqi tomonidan boshqarilar edi.

Qoraxoniylarning Movarounnahrda hukmronligi 200 yilga yaqin davom etadi. Somoniylarga tegishli bo'lgan erlarni egallash jarayonida Qoraxoniylar boshqaruvchilari vaqtinchalik bo'lsa-da birlashib turkiylarning yirik Qoraxoniylar

davlatini barpo etadilar. Bu davlat bir nechta viloyatlarga bo'lingan bo'lib, Movarounnahrda dastlab Nasr Ilekkon hokimlik qilgan. SHijoatli va mohir sarkarda Nasr Ilekkon do'stona munosabatlar o'rnatish tarafdori ekanligini bildirib qo'shnisi Mahmud G'aznaviy bilan elchilik munosabatlari o'rnatadi. Ammo, bunday munosabatlar uzoq cho'zilmadi. Mahmud G'aznaviyning shimoliy Hindistonda urush olib borayotganligidan foydalangan Nasr Ilekkon 1006 yilda katta qo'shin bilan Amudaryodan kechib o'tib Balx, Tus, Nishopur shaharlarini bosib oladi. SHunga qaramasdan G'aznaviyliklar Qoraxoniylarni Xurosondan haydab chiqarishga muvaffaq bo'ldilar. 1008 yilda Qoraxoniylar yana Xurosonga hujum qildilar. Mahmud G'aznaviyning o'zi 500 ta jangga o'rnatilgan fillarga ega bo'lgan katta qo'shin bilan Qoraxoniylarga qarshi chiqdi va ularning qo'shinini butunlay yakson qildi. SHundan keyin Qoraxoniylar Xurosonga harbiy yurish uyushtirishga boshqa jur'at etmadilar.

Nasr Ilekkonning o'limidan so'ng oradan biroz vaqt o'tgach Movarounnahrda hokimiyat Qoraxoniylarning Hasaniylar sulolasiga mansub Alitegin qo'liga o'tdi. Movarounnahrni uzoq yillar boshqargan Alitegin bilan Qoraxoniylarning ulug' xoni (tamg'achxon) YUusuf Qodirxon o'rtasida yaxshi munosabat o'rnatilgan edi. Bu munosabatning yanada kuchayib ketishidan cho'chigan Mahmud G'aznaviy YUusuf Qodirxon bilan kelishib Aliteginga qarshi ish tutdilar. Ular 1025 yilda Movarounnahrda yurish qildilar. Alitegin Zarafshonning o'ng oqimida yashayotgan ko'chmanchi turkman qabilalari va Saljuqxonning nevaralari Ismoil, Tog'ul va Dovudlardan yordam so'raydi. Bu jangda Qoraxoniylar mag'lubiyatiga uchragan bo'lsalarda, Alitegin Movarounnahrda o'z hokimiyatini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi.

Movarounnahr erlariga batamon o'rtnashib olgandan so'ng oradan ko'p o'tmay, ya'ni 1015-1016 yillar Qoraxoni hukmdorlari, xonzodalar va yirik amaldorlar o'rtasida toj-taxtni egallash, yirik yaylovlarni qo'lga kiritish, ayrim viloyatlarni bosib olish uchun kurashlar avj ola boshlaydi. Natijada 1041 yilga kelib Qoraxoniylar davlati ikkiga: sharqiy va g'arbiy qismga bo'linib ketdi. G'arbiy qism Movarounnahrda to Farg'ona vodiysining g'arbiy rayonlarigacha bo'lgan hududlarni egallagan bo'lib, uning poytaxti dastavval Buxoro, bir muddat O'zgand, keyin esa Samarqand edi. SHarqiy qism Ettisuv, Qashg'ar, Taroz, Isfijob, SHosh va SHarqiy Farg'onani o'z ichiga olgan. Uning poytaxti avval Balasog'un, keyin esa Qashg'ar edi.

XI asrning o'rtalariga kelib Xurosondagi G'aznaviylar davlati Saljuqiylar tomonidan yo'q qilindi. Movarounnahrni esa Qoraxoniylar o'z qo'llarida saqlab qoldilar va bu erda Ibrohim ibn Nasrning siyosiy faoliyati boshlanadi. U o'z qo'shinlari bilan avvalo, Amudaryo bo'yidagi Xuttalon, Vaxsh, CHag'aniyonni bosib oladi va tez orada butun Movarounnahr erlarini zabt etadi. U yangi poytaxt qilib o'ziga Samarqandni tanladi va shu erdan turib hokimiyatni boshqardi (1040-1068 yy.)

Ibrohim ibn Nasr bilan Saljuqiylar o'rtasidagi munosabat ancha yomon edi. U Saljuqiylarning bir necha hujumlarini qaytarishga erishgan. 1068 yilda Ibrohim ibn Nasr vafotidan so'ng uning o'g'illari o'rtasida taxt uchun kurash boshlanib, bu kurashda SHamsulmuluk g'alaba qozonib hokimiyatni egallaydi. 1072 yilda

Saljuqiy Sulton Alp Arslonning vafotidan foydalangan Qoraxoniylar SHamsulmulk Saljuqiylarga tegishli bo'lgan Termiz va Balx viloyatlarini egalladi. Ammo, ko'p o'tmay Alp Arslonning vorisi bo'lgan Sulton Malikshoh boshchiligida Saljuqiylar Qoraxoniylarni qaytarib yubordilar.

1080 yilda SHamsulmulk vafot etib, taxtga Qoraxoniylar Ahmad o'tiradi. Ahmadxon davrida musulmon ulamolari va turk lashkarboshilari o'rtasidagi kurash avj olib ketadi. Bundan foydalangan Saljuqiy Malikshoh Amudaryodan kechib o'tdi va qattiq janglardan so'ng Buxoro hamda Samarqandni egalladi. Ahmadxon esa asir olinadi. Lekin, Movarounnahrni o'z qo'lida saqlab qolishga ko'zi etmagan Malikshoh Ahmadxon bilan sulh tuzib, katta o'ljalar olib orqaga qaytadi. Ahmadxonning Saljuqiylarga itoatkorligi harbiy lashkarboshilar va ruhoniylarning noroziligiga sabab bo'lganligi bois, oqibat 1095 yilda u fitna uyushtirilib o'ldiriladi.

XII asrning boshlariga kelib Qoraxoniylar taxtiga Arslonxon (1102-1130 yy.) o'tirib yarim mustaqil davlatni boshqargan bo'lsada, to'la mustaqillik uchun harakatlar olib bordi. Ulamolar bilan kelishmovchilik va betoblighi tufayli Arslonxon taxtni 1130 yilda o'g'li Nasrga topshiradi. Arslonxon Saljuqiy Sulton Sanjardan yordam so'raydi. O'sha yili Sulton Sanjar fitnachilarni jazolab Samarqand shahrini egallaydi va shu davrdan boshlab Qoraxoniylar o'z mustaqilligini deyarli yo'qotib Saljuqiylarga qaram bo'lib qoldilar.

Oradan ko'p o'tmasdan Movarounnahrda yangi ko'chmanchi qabilalar Qoraxitoylar (kidanlar) hujumi xavfi paydo bo'ldi. XII asrning 30-yillarida Qoraxitoylar SHarqiy Turkiston va Ettisuvni, ya'ni SHarqiy Qoraxoniylar hududini bosib oldilar. SHarqiy Qoraxoniylar ancha zaiflashib qolganligi tufayli o'z mulklarini himoya qila olmadilar. G'arbiy Qoraxoniylarning ham ahvoli bundan yaxshi emas edi. 1137 yildagi Xo'jand yaqinidagi bo'lgan jangda Qoraxitoylar qo'shini Qoraxoniylar Mahmudxon qo'shinlarini tor-mor etdilar. Bu paytda Xorazmni egallash bilan band bo'lgan Sulton Sanjar o'z vassali Mahmudxonga etarli yordam bera olmadi. Samarqand talon-taroj qilinib, katta tovon undirilgach, Qoraxitoylar orqaga qaytdilar.

Oradan ko'p o'tmasdan, ya'ni 1141 yilda Qoraxitoylar yana Movarounnahr erlariga bostirib keldilar. Ularning hujumini to'xtatish uchun Sulton Sanjar katta qo'shin bilan Samarqand yaqiniga etib keladi. Bu safar jang Samarqand yaqinidagi Qatvon cho'lida bo'ldi. Hal qiluvchi bu jangda Sulton Sanjar va Qoraxoniylar Mahmudxonlarning birlashgan qo'shinlari Qoraxitoylar tomonidan mag'lub etildi.

Samarqand, Buxoro va butun Markaziy Movarounnahrni egallagan Qoraxitoylar katta o'ljalar bilan orqaga qaytdilar. Qoraxitoylar Balasog'undan tashqari hamma erlar hokimiyatini Qoraxoniylar qo'lida qoldirdilar. Qoraxoniylar endi Qoraxitoylarga qaram bo'lib, har yili ularning poytaxti Balasog'unga katta-katta o'lpon yuborib turar edilar. XIII asrning boshlarida Muhammad Xorazmshohning Movarounnahrda yurishlari tufayli Qoraxoniylar hukmronligi butunlay barham topdi.

Qoraxoniylar sulolasi o'z hukmronligi davrida o'z mulklarining sarhadlarini bir necha marta o'zgartirganlar. Misol uchun, Movarounnahrni egallaguniga qadar ularning mulklari Tyanshan va uning atroflarini egallagan bo'lsa, XI asr boshlariga

kelib esa, hoqonlik chegaralari Amudaryogacha etgan. Oradan ko'p o'tmay ular SHarqiy Turkistonda Qashg'arni va Xo'jandni qo'lga kiritdilar. Bunday holat xoqonlikning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Har bir viloyat ma'lum siyosiy mavqega ega bo'lgan holda xondan kichikroq unvonga ega elekxonlar tomonidan boshqariladigan bo'ldi.

Qoraxoniylar Somoniylarga nisbatan davlat tuzilishi va boshqaruvining boshqacharoq shaklini joriy etishga harakat qildilar. Ularda hokimiyat Somoniylarda bo'lgani kabi to'g'ridan – to'g'ri otadan o'g'ilga emas, balki akadan ukaga, keyin sulolaning navbatdagi avlodiga o'tgan. Ayrim olimlarning fikricha, Qoraxoniylarning butun urug'i hokimiyatning jamoaviy sohibi bo'lib, sulolaning har bir a'zosi o'zining kelib chiqishiga ko'ra, umumsulola mulkining bir qismiga da'vo qila olardi. Bu mulkning asosiy qismi sulolaning uch ulug' a'zosi – ulug' xoqon, kichik xoqon va elekxonga tegishli hisoblanardi. Ularning har qanday avlodiga o'z hissasi ajratib berilar edi.

Qoraxoniylarda ikkita poytaxt: Qashg'ar va Balasog'un mavjud edi. Ulug' xon shu shaharlardan biridagi qarorgohda o'tirgan. Ulug' xoqon yoki ulug' xon «**xoqon ul-xoqon**» degan nomda yuritilib, arab manbalarida mazkur unvon «sulton us-salotin», fors manbalaridagi «shahanshoh» ga mos keladi. Qoraxoniylarga qarashli erlar tamg'achxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. SHu bois er-mulk masalasida ota-o'g'il, amaki va jiyanlar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, u siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan.

Qoraxoniylar Movarounnahrni bosib olgach bu erdagi ijtimoiy-siyosiy hayotda katta o'zgarishlar sodir bo'lganligi bois, Qoraxoniylar o'z davlatlarini viloyatlarga bo'lib tashlaydilar. Movarounnahr viloyatining poytaxti Samarqand, Farg'onaniqi esa O'zgand shahri edi. Bu viloyatlar boshliqlari elekxonlar bo'lib ular Qashg'ardagi tamg'achxonlarga rasman tobe edilar. Qoraxoniylar davrida Samarqand elekxoni ancha kuchayib ketgan edi. Samarqand elekxoni saroyida Somoniylar davlatida bo'lgani kabi vazir, sohibi-borid, mustavfiy, hojib, rais-muxtasib kabi amaldorlar bo'lgan. Ta'kidlash joizki, Qoraxoniylar hukmdorlari musulmon ulamolari bilan qalin aloqa o'rnatganlar va imomlar, sayidlar, shayxlar, sadrlarni qo'llab-quvvatlaganlar.

Qoraxoniylar davlati boshlig'i lavozimi, xoqonning taxti merosiy sanalgan. Ma'muriy idoralar ikkiga: **dargoh va devonga** bo'lingan. Xoqonning ulug' hojibi xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachilik qilgan. Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: og'ichi-shoyi kiyimlar xazinachisi; biruk-mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; oshchi-xoqon oshxonasi boshlig'i (bog'archi); bitikchi-munshiy; kotib-mirza; qushchi-hoqon ovinining tashkilotchisi.

Xoqon harbiy qo'shinlari **cherik** deyilgan, unga **suboshi**, yoki **sipohsolor** qo'mondonlik qilgan. Kichik zobit chovush, sipohiylar to'dasi qo'mondoni xaylboshi deyilgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik, mingliklarga bo'lingan. Qoraxoniylar xoqoni qo'shi (harbiy lager) **xonto'y** deyilgan. Xoqon qo'shida doim 9 ta sariq bayroq xilpirab turgan. Hoqonlikda elchini yalavoch yoki yalafar deb atalgan.

Xoqonlik hududlari **el, viloyatlarga** bo'lingan. Ijtimoiy tuzumda mavqei ancha baland hisoblangan yirik zamindorlar-dehqonlar qatlami qoraxoniylar davrida o'z ahamiyatini yo'qotdi. O'rta Osiyo ko'hna zodagon toifasining bunday

ahvolga tushishiga asosiy sabab siyosat maydonida yuz bergan sulolalar o'rtasidagi taxt almashuvi, eng ta'sirli jihati esa ko'chmanchilik sharoitiga moslashgan el-uluslarining o'troq aholi hududlarining ishg'ol etishidir.

Qoraxoniylar

(927 – 1213 yy.)

Abdulkarim Sotuq Bug'raxon

(vafoti – 955 yy.)

Muso ibn Sotuq

(vafoti – 992 yy.)

Sulaymon ibn Sotuq

(?)

Ali ibn Muso

(vafoti - 998 yy.)

Ahmad ibn Ali

(vafoti taxminan 1015–1018 yy. oral.)

Mansur Arslonshoh

(1015 – 1024 yy. oralig'i)

Ahmad II To'g'onxon

(taxm. 1024 – 1026 yy.)

YUsuf Qodiron

(1026 – 1032 yy.)

Muhammad Ayn ad – davla

(1041 yy.)

Ibrohim Bo'ritakin

(1041 – 1068 yy.)

Nasr I

(1068 – 1080)

Xizrxon, Ahmad ibn Xizrxon

(1095 y. o'ldirilgan)

Ma'sud ibn Muhammadtegin, Horuntegin, Ibrohim, Hasantegin Mahmud ibn Muhammad
(vafoti – 1141 yy.)

Ibrohim ibn Muhammad

(vafoti – 1156 yy.)

Jaloliddin Ali

(vafoti – 1160 yy.)

Ma'sud II

(vafoti – 1170 yy.)

Muhammad ibn Ma'sud

(vafoti – 1173/74 yy.)

Ibrohim IV

(1178 – 1204 yy.)

Usmonxon (1204 – 1213 yy.)

Somoniylar zamonida mazkur sulola uchun xos markazlashgan davlat tuzumidan qoniqmagan aslzoda dehqonlar qoraxoniylarni qo'llab-quvvatlagan edilar. Yirik xonadon sohiblari-qoraxoniylar hokimiyatda uzoq davr turisha olmadilar va vaqti kelib biz hududimizning asosiy hukmdorlari bo'lib qolamiz deb o'ylashgan edi. Ularning bunday rejalarini tushungan yag'mo va chigillarning

boshliqlari zodagonlarni quvg'in qila boshladilar. Buning oqibatida kekxa boy qatlam vakillari o'z ekinzorlari, uy-joylari, mulklari va boyliklaridan mahrum bo'ldilar. Dehqon degan nom endilikda faqat oddiy jamoachiga nisbatan aytiladigan bo'lib qoldi. Aslzodalar o'zlarining daromad manbai-er-mulkdan mahrum bo'la boshlagan sari oddiy jamoachi ziroatkorlar ijarachilarga aylana bordilar. Bu paytda erlar egasiz va qadsiz bo'lib qoldi. Unumdor joylar yaylovlarga aylandi. Biroq keyingi voqealar jarayonida Movarounnahr ijtimoiy hayotida jonlanish yuz berganligi haqida ma'lumotlar bor.

Qoraxoniylarda oddiy xalq **budun** deyilgan. Soliq to'lovchi fuqaro rayiyyat deb atalgan. Qabila boshliqlari bek deyilgan, savdogarlar sart deb atalgan. Qoraxoniylar davlatida hunarmandchilik (kulolchilik, to'quvchilik, shishasozlik, temirchilik, zargarlik), shuningdek ziroat va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi sohalar taraqqiy etgan. SHuningdek, qimmatbaho toshlar, oltin, mis, temir qazib olingan. SHaharsozlik inshootlari pishiq g'ishtdan bunyod etilgan. Xonlikda er egaligining iqta' shakli keng tarqalgan. Manbada shunday deyiladi: «Iqtaga sohib bo'lganlar (muqtalar) shuni bilishlari lozimki, ular faqatgina rayiyyatdan haq molini yaxshilik bilan olishga haqlidirlar va odamlar o'z tanuv mollari, bola-chaqalari, asbob-uskunalari bilan xavfsiz bo'lishlari shart. Agar odamlar saroyga kelib, o'z hollarini ma'lum qilmoqchi bo'lsalar, ular qarshilik qilmasinlar va qaysi bir muqta shunday qilsa qo'lini qisqartirib, iqtasini tortib olish, o'ziga jazo berib, boshqalarga ibrat etib ko'rsatish kerak. Ularga shuni bildirib qo'yish lozimki, mulk ham, rayiyyat ham xonnikidir. Muqtalar va valiyar ularni boshlarida shahnadek turib, podshohni rayiyyat bilan birga xavfsizlikdan saqlaydilar ("Siyosatnoma")». Xoqon, vaqf, jamoa mulklari qoraxoniylar tasarrufidagi asosiy er-mulklar hisoblanadi.

Qoraxoniylar davlatida saljuqiylarda bo'lgan kabi iqta' egasi o'z mulkida ishlayotgan ziroatkorlardan belgilangan miqdorda qonun bilan qayd etilgan soliqdan boshqa ortiqcha mahsulot yoki haq olishga huquqi bo'lmagan. Majburiy ravishda biror-bir mahsulot tortib olinsa, bunday vaziyatda iqta'ning ma'lum miqdori qirqib olingan, yoki umuman tortib olingan.

3. G'aznaviylar davlati (977-1186 yy.). Mahmud G'aznaviy

Sobiq sovet davri tarixshunosligida G'aznaviylar, xususan mazkur davlatning eng yorqin namoyondasi Mahmud G'aznaviy to'g'risida umumiy hamda bir yoqlama salbiy qarash ustunlik qilgan. Darslik va adabiyotlarda Mahmud G'aznaviyni asosan «talonchi», «zo'ravon hukmdor» deb ko'rsatish odat tusiga kirib qolgan. Mavzuning manbashunosligiga to'xtalganda Mahmud G'aznaviy, G'aznaviylar tarixi aksariyat Abulfazl Bayhaqiyning «Tarixi Ma'sudiy» asaridagina o'z aksini ko'proq topganligini ta'kidlash joiz. SHu bilan birgalikda Nizomulmulkning «Siyosatnoma», Nizomiy Aruziy Samarqandiyning «CHahor maqola», Ibn al-Asirning «Al-Komil fit-tarix» va boshqalarda Mahmud G'aznaviy va u barpo etgan davlat xususida tegishli ma'lumotlar uchraydi.

Mahmudning otasi Sabuqtegin asli Sirdaryo bo'ylarida yashagan barsxon turkiy qabilasiga mansub bo'lib, yoshligida asir olinib, so'ngra qul qilib sotilgan

edi. Somoniylar turkiy gvardiyasi boshlig'i Alptegin uni o'z qaramog'iga olgan. Somoniylar davlatining turkiy askarlar qo'shinida xizmat qilgan Sabuqtegin 977 yildan boshlab G'azna va uning atroflarini Somoniylar noibi sifatida boshqaradi. Bu vaqtga kelib Somoniylar sulolasi inqirozga yuz tutgan bo'lib, Sabuqtegin rasman noib bo'lsa-da, o'zini mustaqil hokimlardek tutardi. SHijoatkor sarkarda Sabuqtegin aynan Somoniylar amiri Nuh II (976-997 y.) dushmanlariga qarshi kurashda yordam berib, «Nosiriddin ad-davla» (Davlat va din himoyachisi) o'g'li Mahmud esa «Sayf ad-Davla» (Davlat shamshiri) degan sharaflı nomlarga sazovor bo'lishadi.

Sabuqteginning ta'siri mamlakat ichra tez orada shu qadar kuchayib ketdiki, uning qarshisida Nuh II taxtda rasman o'tirgan aslida zaif hukmdorga aylanib qoldi. Somoniy hukmdori Mansur II (997-999) va Mahmud G'aznaviy o'rtasida nisbatan yaqin munosabatlar o'rnatilgan edi. Otasining o'limidan so'ng Mahmud akasi Ismoilni taxtdan tushirib, o'zi hukmdorlik darajasini egalladi (998-1030).

999 yil Mansurni o'limidan so'ng Buxoro taxtiga ukasi Abdulmalik II egalik qildi. Bundan g'azablangan Mahmud Xurosonga qo'shin tortadi va uni butkul Somoniylar davlatidan ajratib oldi. Oradan ko'p o'tmay Somoniylar davlati Qoraxoniylar sulolasi qo'liga o'tib, oxirgi amir ham zindonband qilinadi. SHunday voqealarga boy 999 yili Bag'dod xalifasi al- Qodirbilloh Mahmud G'aznaviyga **«Yaminud-davla va aminul-milla» (Musulmon davlatining o'ng qo'li va millatning omonligi)** degan faxriy unvon va Xuroson hokimligiga yorliq, bayroq va nog'ora yuboradi. O'z navbatida, Mahmud G'aznaviy ham Abbosiylar xalifasini rasman tan olib, uni payg'ambar avlodi sifatida qadrlaydi. Bu esa Mahmud G'aznaviy davlatining to'liq mustaqilligidan darak berar edi.

1001 yildagi Qoraxoniylar xoni Nasr Ilekxon bilan o'zaro kelishuviga binoan Amudaryo chegara sarhad qilib belgilandi. 1002 yili esa Mahmud Eronning Seyiston viloyatini qo'lga kiritadi. 1006-1008 yillarda Qoraxoniy Qodirxon Mahmud G'aznaviy yo'qligidan foydalanib, Xurosonga yurish qiladi. Bunday hol ikki bor takrorlanib, Mahmud har ikkala holatda ham Qodirxon qo'shinlarini tormor keltiradi va Xurosondan haydab chiqaradi. 1010-1011 yillarda G'ur viloyatiga yurish qilib, uning hokimi ibn Suriyni asir oladi. Keyin G'archistonni (Marv va Hirot oralig'idagi hudud) egallab, podshoh SHarni ham bandi qiladi. 1015 yilda esa hozirgi Afg'onistonning chekka tog'li hududi Hamovandni bosib oladi. 1002-1026 yillar mobaynida Mahmud G'aznaviy Hindistonga 17 marotaba yurish qiladi. SHubhasiz, bu yurishlarda sulton ko'plab boyliklarni qo'lga kiritadi, o'nlab shahar-qishloqlarni vayron qiladi. Birgina 1019 yilgi yurishda 350ta fil, 57 mingta asir, behisob boyliklarni o'lja sifatida qo'lga kiritgan.

Mahmud G'aznaviy Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munni (1009-1017 y.) o'ziga kuyov qilib olib, tez orada ta'sirini Xorazmga ham o'tkazish taraddudiga tushadi. Bu vaqtga kelib, Xorazm yuksak dehkonzilik madaniyatiga erishgan, musulmon dunyosida ilm-fan markazi, yuksak salohiyatli olimlar yurti sifatida ham dong taratgan edi.

Avvaliga G'aznaviyning elchisi, keyin Sulton Mahmudning o'zi Ma'munni siquvga olib, undan qaramlikni talab qila boshlaydilar. Bir tarafdin Mahmud G'aznaviy, boshqa tarafdin atrofdagi a'yonlari hamda zodagonlar tomonidan qattiq

qistovga olingan Xorazmshoh, 1017 yil bahorida saroy fitnasi qurboniga aylanadi. Natijada, Mahmud bu voqelikni bahona qilib katta qo'shin bilan kelib, Hazorasp yonidagi jangda Xorazm qo'shinini mag'lubiyatga uchratadi. Xorazmdan ko'plab boyliklar bilan birga, fan va madaniyat arboblari ham G'aznaga ko'chirib keltiriladi. Ular orasida ulug' olim Abu Rayhon Beruniy ham bor edi. Xorazmga esa sultonning sobiq bosh hojibi Oltintosh noib etib tayinlandi.

Qoraxoniylarning o'zaro tafovutlaridan foydalangan Mahmud G'aznaviy 1024 yili Amudaryo bo'ylariga yurish qilib, CHag'aniyon, Qobadiyon, Xuttalon va boshqa chegaradosh viloyatlarni o'z davlati tarkibiga kiritadi. XI asr tarixchisi Gardiziy «Zaynul axbor» asarida Mahmud G'aznaviy bilan Tamg'achxon Qodir Qoraxoniyni yuzma-yuz uchrashuvi haqida hikoya qiladi. Uchrashuv 1025 yili Samarqand janubidagi bir joyda bo'lib o'tadi. SHundan so'ng Sulton Movarounnahr ishlariga yanada ko'proq aralasha boshladi.

SHia mazhabidagi Buvahiyalar sulolasi hukmronligiga chek qo'ygan sulton Mahmud G'aznaviy 1029 yili Ray va Jilobni ham o'z mulkiga qo'shib oladi. Natijada, Mahmud G'aznaviy musulmon sharqidagi eng yirik va qudratli davlat sohibiga aylanadi. Albatta, Mahmud G'aznaviy o'z davrining farzandi bo'lib, murakkab va ziddiyatli vaziyatlar, qarama-qarshiliklarga boy bo'lmish o'rta asrlarda hukmdorlik qilgan. Bu hol uning barcha sa'y-harakatlari, ichki va tashqi siyosatida yaqqol namoyon bo'lgan.

G'aznaviylarning mashhur sultoni X asr oxirlari, XI asr boshlarida O'rta SHarqda yuzaga kelgan siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy-diniy ahvolni tahlil etishga harakat qiladi. SHu davrda musulmon olamida turli diniy oqim va mazhablar, har xil yo'nalishlar harakati kuchayib ketdi. Ular orasida ixtiloflar, diniy ayirmachilik kayfiyatidagi qarmatlar va ayniqsa, shialikning o'ta so'l oqimi ismoiliylik ko'rinishida xavfli edi. Mazkur oqimlar tinch hayotga rahna solar, o'zaro qo'rquv va vahimani kuchaytirib, ko'plab begunoh kishilarga zarar etqazar edi.

An'anaviy sunniy oqimiga qarshi turli diniy guruhlar ko'proq Hindiston bilan chegaradosh chekka viloyatlarda o'z faoliyatlarini kuchaytirib yuboradilar. Jumladan, Mo'ltan (hozirgi Pokiston hududi) hokimi Abul Futuh Dovud ibn Nasr yangi mazhabga asos solib, o'z aholisini unga da'vat eta boshlaydi. Payg'ambar yo'li - sunniylikning hanafiya mazhabiga sodiq bo'lgan Sulton Mahmud G'aznaviy shu oqimlarga qarshi ayovsiz kurash olib boradi. SHubhasiz, uning Hindistonni talon-taroj qilinishini bu bilan oqlab bo'lmaydi. Ammo, sabablarni ham ko'zdan kochirmaslik kerak. O'z davri farzandi bo'lmish sulton diniy fitnalarga qarshi kurashda Bag'dod halifasi farmonlari, Imom A'zam Abu Xanifa ko'rsatgan yo'l, shariat qonun-qoidalariga tayanar edi.

Misol uchun, aynan qarmatlar 929 yili Makkada talonchilik uyushtirib, Ka'badagi muqaddas tosh «Hajar ul Asvad»ni olib ketishadi. Tosh faqat 20 yildan keyingina joyiga qaytariladi. Abu Rayhon Beruniy «Osor ul Boqiya» asarida qarmatlar boshchisi Abu Tohir Sulaymon tomonidan Makkada amalga oshirilgan g'ayriinsoniy harakatlarni nadomat bilan ta'kidlab o'tadi.

Eronning Daylam viloyatida qo'nim topgan ismoiliylar esa, o'zlaricha, nomaqbul deb hisoblangan shaxslarni jismonan yo'q qilishar, o'z faoliyatlarida islom dini qonun-qoidalarini taftish qilib, an'anaviylikka qarshi chiqishar, terror va

dahshat uyg'otishni asosiy qurollariga aylantirib olgan edilar. Ko'plab savdo karvonlari bu erlarni chetlab o'tar, ko'zga ko'ringan arboblari, ulamo va boshqa shaxslar o'z jonlari uchun qattiq qayg'urishar edi. Chunki, ismoiliy josuslari kutilmagan fitnalar bilan ularni «ovlash»ni keng yo'lga qo'yishgan edi. Bag'dodda yuz yildan ziyod siyosiy hukmronlikni qo'lga olgan Buvahiyar (945-1055) xalifalikning diniy-ma'naviy hayotiga katta talofat etkazganlar. Bu fikr-mulohazalarga ko'ra shuni aytish mumkinki, musulmon xalqlari hayot va faoliyatida ma'naviyat va tinch-totuv hayot kechirishiga qarmatchilik, ismoiliylik va boshqalar katta xavf tug'dirar, shu bois ham Sulton Mahmud G'aznaviy ularga qarshi kurashishni o'zining bosh g'oyasiga aylantirgan edi.

Rayning buvahiy hukmdori Majdud-davla Rustam (997-1029) yoshligi sababli davlat ishlarini uning onasi malika Sayyida olib borgan. U bilan bo'lgan yozishmalardan so'ng Mahmud ayol hukmdor ustiga yurish qilishni o'ziga ep ko'rmadi. Sayyida hayotlik chog'ida biron marotaba ham Rayga tazyiq o'tkazilmagan. Tarixchi Ibn al-Asir bergan ma'lumotiga ko'ra, onasi vafot etgach, Rustam ismoiliylardan ko'p aziyat chekadi. Natijada, o'zi Sulton Mahmuddan yordam so'rab, murojaat qildi. 1029 yil Ray egallangach, Sulton qo'lga kiritilgan o'ljani katta qismini Bag'dod xalifasiga jo'natadi va bu boylik asosan qurilish – obodonchilik ishlariga yo'naltiriladi. Bu xususda mashhur tarixchilar Abulfazl Bayhaqiy, ibn al-Asir, Gardiziy va boshqalar turli ma'lumotlarni yozib qoldirishgan. Mahmud G'aznaviy Hindiston va boshqa yurtlardan olib kelingan o'ljalarni ko'p hollarda obodonchilik hamda qurilish ishlariga sarflagan. Jumladan, u G'aznada ilk davlat madrasasi, mashhur jom'e masjidi, ulkan suv to'g'oni va yana necha-necha inshootlar barpo ettiradi. G'azna tez orada SHarqning eng go'zal va obod shaharlaridan biriga aylanadi. Beruniy G'azna haqida gapirganda, bu shaharda hashamatli saroylar, madrasa va bozorlar ko'pligini qayd etadi.

Sulton Balx va Nishopurda ham bir qancha qurilishlarni amalga oshirgan. SHuningdek, Sulton ilm-fan madaniyat arboblari ham homiylik qilgan. Beruniyning eng sara asarlari G'aznada dunyoga kelgan. U Sulton bilan ko'pgina yurishlarda ishtirok etgan. XI asr muallifi Aruziy Samarqandiy «CHahor maqola» asarida Beruniy bilan Sulton o'rtasida ancha iliq munosabat bo'lganligini ta'kidlaydi. Abulfazl Bayhaqiyning mashhur «Tarixiy Ma'sudiy»sida, garchi Sulton bilan Beruniyning munosabatlari hamisha ham silliq kechmaganligi qayd etilsa-da, lekin Sultonning buyuk olimga hayrihohlik bilan qaraganini e'tirof etadi. Beruniy Mahmud G'aznaviy vafotidan (1030) keyin ham G'aznada to umrining oxirigacha, 1048 yilga qadar yashab qoladi. U G'aznada rasadxona ochib, shogirdlariga dars beradi, unumli ijod qiladi. Mahmud G'aznaviy otasi Sabuqtegin yozib qoldirgan, «Ma'naviy ulug'vorlik bamisoli alanga va shamol, bularning harakat va parvoz xususiyati bor. Maishat esa, qiya erdagi qum uyumiga o'xshash uning tubanlikka surilish xosiyati bor», degan nasihatiga ko'ra, ilm-fan sohasiga ham katta e'tibor bilan qaragan. SHunisi diqqatga sazovorki, Sulton 1019 yili musulmon olamida ilk davlat madrasasini ochib, unga noyob qo'lyozmalarni to'platgan.

Aslida Abul Qosim ismli fors shoiriga Firdavsiy taxallusini bergan ham Mahmud G'aznaviy hisoblanadi. Sulton avval Firdavsiyga ijobiy munosabatda

bo'lgan. Lekin, shoir ijodi uchun munosib haq olmaganligini ro'kach qilib, berilgan 60 000 kumush dirhamni bir necha kishiga bo'lib tarqatish orqali hurmatsizlik ko'rsatgach, Sulton bundan qattiq g'azablanadi va uni o'limga hukm qiladi. Ammo Firdavsiyning tavba-tazzarusidan keyin ko'ngli yumshab, hukmni bekor qiladi va shahardan chiqib ketishni buyuradi. SHoir Tusga yo'l oladi. Saldan keyin Sultonni hajv tig'iga olgan baytlar yoza boshlaydi. Bu esa, Mahmud G'aznaviy nomining keyinchalik ham Firdavsiy ijodida salbiy ohangda tilga olinishiga zamin hozirlaydi. Umuman olganda, boshqa forsiyzabon shoirlar masalan, Abulhasan Farruxiy, Abdulmajid Sanoiy va boshqalar Sulton saroyida samarali ijod qilganlar.

Mahmud G'aznaviy buyuk olim Abu Ali ibn Sinoning ham o'z saroyida xizmat qilishni xohlagan. O'z vaqtida Xorazmshoh Ma'mundan esa boshqa olimlar qatorida uni G'aznaga yuborishini talab qilgan. SHu bois, Gurganjga ibn Ali Miqol boshliq elchilarni ham maxsus jo'natgan edi. Lekin, Masihiy va Ibn Sino Sulton Mahmud G'aznaviy saroyida xizmat qilishini istamay, Xorazmdan qochishga qaror qilishadi. Mahmud G'aznaviy ibn Sinoni o'z saroyiga jalb etishga ko'p urindi, hatto uning siymosini qog'ozga 40 nusxada ko'chirtirib, qanday qilib bo'lmasin, uni topib keltirishga farmon beradi. Ta'kidlash joiz-ki, Ibn Sino va Sulton orasidagi munosabatlar chigal xususiyatga ega bo'lib, hali echimini kutayotgan masalalar qatoriga kiradi.

Sulton Mahmud G'aznaviylar davlatining ustuni edi. Uning vafotidan so'ng o'g'li Ma'sud (1030-1041 y.) shuhrat pog'onasini Saljuqiylarga topshirishga majbur bo'ldi. Sulton Mavdudning (1041-1050 yy.) G'aznaviylar shuhratini qaytarish uchun sa'y-harakatlari deyarli besamar tugadi. Tez orada G'aznaviylar davlati qo'li ostida SHarqiy Afg'oniston va SHimoliy Hindistonning bir qismi qoldi, xolos. G'uriylar hukmdori G'iyosiddin Muhammad 1186 yili oxirgi sulton Xisrav Malikni Panjobda o'ldirib, butkul G'aznaviylar sulolasiga xotima beradi.

G'aznaviylar O'rta SHarq hududida yagona geosiyosiy maydonni birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar, shuningdek ular hukmronligi davrida ma'naviy hayotga tahdid soluvchi kuchlarga nisbatan chek qo'yildi, ilm-fan, adabiyot, shaharsozlik qurilishida ma'lum taraqqiyot yuz berdi.

Mahmud G'aznaviy X asr birinchi choragida musulmon sharqi siyosat maydonida katta o'rin tutgan buyuk sarkarda va yirik davlat arbobi sifatida tarixda nom qoldirdi. Har bir tarixiy shaxs kabi uning faoliyati ham ziddiyatli va qarama-qarshiliklardan xoli bo'lmagan. Ayniqsa, bu hol uning butun hukmronlik davrining asosiy mohiyatini tashkil etgan.

O'rta asrlar tarixini yoritish, voqea va jarayonlarni tavsiflash vaqtida ma'lum bir joylarda ismoiliylar harakati, ismoiliylik atamalariga murojaat qilindi. Tabiiyki, o'quvchida bu borada o'ziga yarasha savollar paydo bo'ladi. Mazkur diniy oqim xususida at-Tabariy, Otalik Juvayniy, Rashiddin, Ibn al-Asir va boshqa muarrixlar asarlarida tegishli ma'lumotlar uchraydi. Ushbu masala XXI asr o'zbek tarixshunosligida O.Mahmudovning tadqiqot ishida ham qisman yoritilgan.

Ismoiliylik diniy oqimining asoschisi Ismoil shialarning oltinchi imomi Ja'far as-Sodiqning katta o'g'li bo'lgan. Ismoil ichkilikka va maishatga berilgan, Bag'doddagi abbosiy xalifalarga qarshi o'ta keskin munosabatda turar edi. 760 yili

Ja'far as-Sodiq o'z o'g'lining xulq –atvori va munosabatidan xavfsiragan holda uni vorislikdan mahrum etadi. Ismoil tarafdorlari bu holni tan olmaydilar. Ayirmachilik xarakteridagi g'oyalar bilan chiqa boshlagan Ismoil tarafdorlari o'zlarini ismoiliylar deb nomlashadi. Ismoil o'limidan keyin (762 y.) uning tarafdorlari o'z g'oyaviy doktrinalariga ega bo'ladilar. Keyinchalik turli g'oyalar ta'sirida ismoiliylar o'zlarining diniy – falsafiy tizimini shakllantirdilar.

Ularning ta'limotlarida islom ahkomlarini taftish qilish, an'anaviylikdan uzoqlashish, ichkilik va maishatga izn berish, payg'ambarlarning hammasini ham tan olmaslik, imomlarga e'tiqod qilib, ilohiy imom Mahdiyning qaytib kelishiga qat'iy ishonch bildirish, masjidlar, ziyoratgohlarni tan olmaslik, islomdagi an'anaviylikni bid'at deb tushuntirish va hokazolar ustuvor bo'lgan. Keyinchalik ismoiliylar ochiqdan-ochiq islom diniga muxolif g'oyalarni ilgari surganlar. Ismoiliylar Misrda va Suriyada abbosiy xalifalar ta'siri zaifligidan foydalangan holda hokimiyatni qo'lga olib, fotimiylar xalifaligiga asos soladilar.

Ismoiliylardan keyinchalik qarmatlar harakati ham ajralib chiqqan. Ismoiliylarning muxolifat ayirmachilik harakati, mantiqiy asosdagi islom ahkomlariga qarshi sa'y-harakatlari, aholi ichida ayirmachilik kayfiyati, nizo-parokandalikni kuchaytirdi, ahloq-odob qoidalari, e'tiqod tushunchalariga zahmat etdi. Fotimiylar xalifaligi hayrihohligi ostida qarmatlar Bahraynni bosib olganlar. "Umumiy tenglik" g'oyasini niqob qilib olgan holda ko'plab nojoiz harakatlarni amalga oshirganlar. 929 yili qarmatlar Makkaga hujum qilib, uni talon-taroj qildilar, hajga borganlarni o'ldirganlar, tirik qolganlarni qul qilib sotganlar, "Hajar al-asvod" (Ka'badagi muqaddas toshni) o'zlari bilan olib ketdilar.

Ismoiliylarning fotimiylar xalifasi al-Hakim (996-1021) o'zining aql bovar qilmaydigan harakatlari bilan avval turli diniy jamoalarga qarshi kurash boshladi, so'ngra o'zini "Xudo" deb atab, haj safarini man etdi. Ismoiliylar mazhablararo kurashni kuchaytirishar, ma'naviyat asoslari, e'tiqod birligiga rahna solishar, ularning g'oyalarini qabul qilmaganlarni jismoniy jihatdan yo'q qilishar edi. Ismoiliylar o'z ayirmachilik g'oyalarini YAqin va O'rta SHarqda yoyishga harakat qilib, bu yo'lda ko'plab razilliklarni amalga oshirdilar. Avval Ayubiylar (1169-1250), so'ngra Mamluklar sulolalari (1250-1517) hukmronligi davrida Misr va Suriyada ushbu diniy oqim sa'y-harakatlariga deyarli chek qo'yildi. Keyinchalik ismoiliylar o'zlariga markaz sifatida Eron shimolidagi Daylam hududini tanlashdi hamda shu erdan turib o'z sa'y- harakatlarini amalga oshira boshlashdi.

Ismoiliylar g'oyalariga qarshi chiqqan saljuqiylarning buyuk vaziri Nizomulmulkni 1092 yili o'ldirdilar, 1135 yili Bag'dod xalifasi al-Mustarshid ham ismoiliylar fitnasi qurboni bo'ldi. SHuningdek, ismoiliylar josusi xorazmshoh Takashning vazirini o'ldirib, sultonning o'ziga ham suiqasd uyushtirdilar. Ular o'z josuslari orqali somoniylar hukmronligi davrida Xuroson va Movarounnahrda mavjud ichki siyosiy ahvoldan foydalanib, ayirmachilik olovini yoqishga ham harakat qildilar. Ismoiliylar qator sulolalar, xususan g'aznaviylar, saljuqiylar, qoraxoniylar, xorazmshohlarning sunniy hukmdorlarini o'zlariga dushman deb bilganlar.

Ismoiliylik harakatiga avval Mahmud Gʻaznaviy, soʻngra saljuqiy sultonlar kurash olib borganlar. Xorazmshoh Takash 1198 yili ismoiliylarni magʻlubiyatga uchratgan. Ismoiliylar Jaloliddin Manguberdi faoliyatiga ham muxolif munosabatda boʻlib, koʻp holda moʻgʻullar bosqiniga yordam berganlar.

Islomiy bilimlar taraqqiy topgan, oʻtroq madaniy turmush tarziga ega Movarounnahrning mustahkam eʼtiqoddagi aholisi bunday ayirmachi diniy harakat gʻoyalariga qatʼiy qarshi boʻlganlar. Bizning zaminda bu gʻoyalar ildiz otishiga yoʻl qoʻyilmagan. Tarixchi Ibn al-Asir Movarounnahrdagi soʻnggi ismoiliy josuslar 1045 yili qoraxoniylar hukmdori Ibrohim Tamgʻachxon tomonidan oʻldirganligini va boshqa hech qachon bu erlarda mazkur oqim tarafdorlari paydo boʻlmaganligini qayd etgan. Oʻrta asr musulmon tarixchilari oʻz asarlarida bir ovozdan ismoiliylik harakatini qoralab, islom dini asoslari, aholi turmush tarzi, davlat xavfsizligiga rahna soluvchi kuch sifatida ularga salbiy baho berganlar.

Gʻaznaviylar

(977 – 1186)

Sabuqtegin

(977 – 997 yy.)

Ismoil

(997 – 998 yy.)

Mahmud Gʻaznaviy

(998 – 1030 yy.)

Muhammad

(1030 yy.)

Maʼsud I

(1030 – 1041 yy.)

Ali ibn Maʼsud ibn Mahmud (1049 yy.)

Abdurrashid

(1050 – 1053 yy.)

Farruhzod ibn Maʼsud

(1053 – 1059 yy.)

Ibrohim ibn Maʼsud

(1059 – 1099 yy.)

Maʼsud III

(1099 – 1115 yy.)

SHerzod

(1115 – 1116 yy.)

Arslonshoh

(1116 – 1119 yy.)

Bahromshoh

(1119 – 1153 yy.)

Xisrovshoh

(1153 – 1160 yy.)

Xisravmalik

(1160 – 1186 yy.)

Moʻgʻullarning Xulagu boshchiligidagi qoʻshini 1256 yili Elbrus togʻlaridagi Olamut qalʼasini egallab, oxirgi ismoiliy imomi Hurshohin qatl etdi. Mamluklar sultoni Beybars 1273 yili esa Suriyadagi ismoiliylarning soʻnggi maskani boʻlmish al-Qaxf qalʼasini egallab, ushbu oqimning YAqin SHarqdagi bedodligiga chek qoʻydi.

4. Saljuqiylar davlati (1040-1157 yy.)

Saljuqiylar tarixi xususida bir qator tarixiy manbalar mavjud. Ular orasida al-Movardiyning “Al-ahkom as-sultoniya val-valoyot ad-diniya” (“Sultonchilik ahkomlari va diniy boshqaruvlar”), Nizomulmulkning “Siyosatnoma” Sadriddin Ali Husayniyning “Zubdat at-tavorix”, “Tarixi Salojaqa” Zahiriddin Nishopuriyning “Saljuqiynoma”, Abul Fazl Bayhaqiyning “Tarixi Maʼsudiyy” Ibn al-Asirning “Al-Komil fit-tarix” asarlarini alohida taʼkidlash joiz.

XX asr tarixshunosligida saljuqiylar masalasi yuzasidan A.Lembton, K. Kaen, G.Xorst, S.Len-Pul, K.Bosvort, B.Zaxoder va boshqalar tadqiqot ishlarini amalga oshirganlar. Saljuqiylar davlati xususidagi fundamental asar turkman tarixchisi S.Agajanovga tegishli bo'lib, yuqorida qo'yilgan masala yuzasidan muallif tomonidan e'lon qilingan adabiyotlarda to'laqonli ravishda o'z aksini topgan.

Saljuqiylar kelib chiqishi bo'yicha turkiy o'g'uz qavmiga tegishli bo'lib, Sirdaryoning o'rta oqimidagi erlarda ko'chmanchi tarzda hayot kechirar edilar. O'g'uz qabilalari bir necha urug'larga bo'lingan edi. Ushbu urug'lardan biri-qiniq urug'i bo'lib, uning sardori – Saljuq ibn Do'kak ismli kishi bo'lgan. Tarixchilar, xususan Ibn al-Asir Saljuqni iste'dodli, o'z fikr-mulohazasiga ega rahbar sifatida ta'riflagan. Ular ma'lum sabablarga ko'ra X asrning o'rtalarida Jand viloyatiga kelib o'rnashib, so'ngra islom dinini qabul qiladilar. Bu erda boshqa ko'chmanchi turkiy qavmlar bilan turli darajadagi kurashlar bo'lib bo'lib o'tdi.

Saljuqning Arslon, Mikoil va Muso ismli o'g'illari bo'lgan. Tarixiy manbalarning xabariga ko'ra u Jandda 107 yoshda vafot etib, o'sha erga dafn etilgan. Mikoil ham o'zaro kurashlarning birida halok bo'lib, uning o'g'illari YAbg'u, To'g'ulbek Muhammad, CHag'ribek Dovudlar Buxorodan 12 farsah uzoqlikdagi erlarga kelib o'rnashdilar. Qoraxoniylarning Amudaryodan janubga o'tishlariga qarshi harakat boshlagan Mahmud G'aznaviy saljuqiylarning kuch-quvvati, harbiy salohiyatini guvohi bo'ldi. U saljukiylardan Arslon ibn Saljuqni qo'lga oldi.

SHu voqeadan so'ng Mahmud G'aznaviy 1025 yili 4000 oiladan iborat Saljuqiylarga Amudaryodan kechib o'tib, Saraxs, Farova, Obivard atroflaridagi erlarga kelib o'rnashishga ruxsat berdi. Saljuqiylarning bir qismi Isfahon va Kirmonga ketishlari ma'lum ziddiyatlarni keltirib chiqardi. 1029 yili Mahmud G'aznaviy ularga qarshi kurash olib bordi. Saljuqiylar avval Mahmud G'aznaviy, so'ngra uning o'g'li Ma'sudning soliq siyosatiga qarshi chiqa boshladilar. Bu paytda Xorazmda ham vaziyat keskinlashdi. G'aznaviylarga qaram bo'lgan Oltuntosh vafotidan so'ng uning o'g'li Horun ibn Oltuntosh Xorazm hokimi etib tayinlangan edi. Horun qoraxoniylar bilan til biriktirgan holda, 1030 yili Xurosonga yurish qildi. Ma'sud Horunni yo'q qilishga muvaffaq bo'ldi hamda qoraxoniylar bilan diplomatik kelishuvni amalga oshirdi. 1035 yilga kelib saljuqiylarlarning Xurosonda navbatdagi norozilik isyonlari boshlandi. Isyonlar oqibatida ko'plab nomaqbul ishlar, talonchilik harakatlari ham bo'lib o'tib, bu haqli tarzda oddiy aholi noroziligiga olib keldi. 1038-1039 yillarda Ma'sud G'aznaviy Balxdan Saraxs tomon qo'shin tortib, saljuqiylarning o'sha erdagi qismlarini tor-mor keltirdi. Ma'suddan uzoqroqda bo'lgan To'g'ulbek esa Nishopur atroflarini egallab, katta o'ljani qo'lga kiritdi. Saljuqiylarning To'g'ulbek va CHag'ribek Dovud boshchiligidagi qo'shinlari Xurosonning turli hududlarida o'z mavqelarini oshirdilar. 1040 yil bahorida Saraxs va Marv oralig'idagi sahroda joylashgan Dandanakon nomli kichik qal'a yonidagi jang g'aznaviylar sultoni Ma'sud G'aznaviyning (1030-1041) mag'lubiyati bilan tugadi.

Ma'sud G'aznaviy qolgan qutgan qo'shinini olib tezlik bilan orqaga chekinishga majbur bo'ladi. Jang maydonining o'ziga taxt olib chiqilib,

To'g'ulbek yangi yuzaga kelgan saljuqiylar davlatining birinchi hukmdori deb e'lon qilindi (1040-1063). Ma'sud G'aznaviy Xuroson va Movarounnahr aholisi ichida uni qo'llab-quvvatlovchilar ko'p bo'lmasligini anglagan holda Hindiston tomonidan qo'shin yig'ishga harakat qilmoqchi bo'ladi. SHu yo'nalishda o'z ukasi Muhammadni tutqinlikdan ozod qilib, o'zi bilan safdosh qilish rejasi chippakka chiqdi. 1041 yili Muhammad va uning tarafdorlari tomonidan Ma'sud o'ldirildi. Ma'sudning o'g'li Mavdud bu voqeadan xabardor bo'lgach, katta qo'shin bilan Dinur (Fathobod) yonidagi jangda amakisi Muhammadni mag'lubiyatga uchratdi. Mavdud garchi Termiz va Balxni qo'lda ushlab qolgan bo'lsada, lekin u yuborgan qo'shin ham saljuqiylardan mag'lub bo'ldi.

Saljuqiylar rahnamosi To'g'ulbek (1040-1063) boshchiligidagi qo'shin tez orada Xurosonning katta qismi, Xorazm, Dehiston, Gurgonni qo'lga kiritdi. 1042 yili To'g'ulbek otliqlari SHimoliy Erondagi Ray viloyatini qo'lga kiritdilar. Saljuqiy otliqlar Ozarbayjon, Fors, Iroq erlariga tez-tez hujum uyushtirib turdilar. To'g'ulbek qo'shini 1055 yili Bag'dodga kirib keldi. Bag'doddagi abbosiylar xalifasi al-Qayum (1031-1075) To'g'ulbek hukmini tan olgan holda, uni "sulton" deb e'lon qildi. To'g'ulbek qo'shinlari Kirmon va Forsni egallab, Kavkazda Vizantiya imperiyasiga qaqshatqich zarba berdi. Tez orada Xorazm, Xuroson, Eron, Iroq va Kavkazning bir qismini o'z ichiga olgan saljuqiylar davlati yuzaga keldi. To'g'ulbekning kuchli markazlashgan davlatni yuzaga keltirish, mamlakatda o'zaro parokandalikni tugatish, turli ayirmachi diniy guruhlariga qarshi kurashini aholining katta qismi, xususan xalifaning o'zi ham qo'llab-quvvatlar edi.

To'g'ulbek vafotidan so'ng taxtga uning jiyani Muhammad Alp-Arslon o'tirdi (1063-1072). Alp-Arslon taxtga o'tirgach, uni tan olishni hohlamagan ba'zi saljuqiy qarindoshlariga qarshi kurash olib bordi. Alp-Arslonning amakisi Faxr al-Mulk Hirotida o'zini mustaqil deb e'lon qildi. Alp-Arslon katta qo'shin bilan Hiroti egallashga muvaffaq bo'ladi. Faxr al-Mulk uni yagona va qonuniy sulton sifatida tan oldi. SHundan so'ng kuchli harbiy lashkarboshi bo'lgan Alp-Arslon CHag'oniyonga yurish qiladi. CHag'oniyon hokimi Muso jangda asir olindi. 1065 yili Alp-Arslon Jayxun (Amudaryo)dan o'tib, Jand va Sabronga yurishni amalga oshirdi. Jand ham uning hukmini tan oldi. SHu tariqa davlat hududi yanada kengaydi. Bosib olingan erlarda odatda mahalliy hokimlar, sulolalar hukmiga deyarli chek qo'yilgan. Ular o'z aholisidan yillik boj solig'i to'lashar, oliy hukmdor sifatida saljuqiylar sultonini tan olishar edi. Sulton ko'p holda istilo qilingan erlarni o'z qarindosh-urug'lari, taniqli harbiy boshliqlarga bo'lib bera boshladi.

Alp-Arslon keyingi harbiy harakatlarni davom ettirib, 1071 yili Kichik Osiyodagi Mansikert qal'asi yonida Vizantiya imperatori Roman IV Diogenga (1067-1071) hal qiluvchi zarba berdi. Imperator butun qo'shini bilan Alp-Arslonga asir tushdi. Mansikert yonidagi jang Dandanaqon (1040) jangidan so'ng saljuqiylar tomondan amalga oshirilgan ikkinchi yirik harbiy operatsiya bo'ldi. Bu jang hosilasi o'laroq saljuqiylarning Old Osiyoga kirib kelishlariga keng yo'l ochildi. Alp-Arslon Movarounnahrda harbiy yurish vaqtida 1072 yili mahalliy qal'a boshliqlaridan biri YUsuf al-Xorazmiy tomonidan og'ir yaralandi. Asirlikdagi YUsufning qahramonona hatti-harakatiga darhol chek qo'yilib, o'zi o'sha

zahotiyoq saljuqiy askarlar tomonidan o'ldirildi. Og'ir yaralangan sulton Alp-Arslon ham tezda vafot etdi. Sulton Marvga dafn etildi.

Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra, Alp-Arslon hayotlik chog'idayoq 1066 yili Eron shimolidagi Radkon (Radakon) degan joyda saroy a'yonlari oldida o'g'li Malikshohni taxt vorisi deya e'lon qilgan edi. Jaloliddin Malikshoh nomi bilan taxtga o'tirgan yangi sulton hukmronligi roppa-rosa yigirma yil davom etdi (1072-1092). Uning davri saljuqiylar hukmronligining eng gullab-yashnagan davri bo'ldi. Sulton Jaloliddin Malikshoh avval qoraxoniylardan Termizni qaytarib oldi. Qoraxoniylar sulton ustunligini tan oldilar. 1089 yili saljuqiylar sultoni Jaloliddin Malikshoh Qoraxoniylar xoni Ahmadxondan norozi guruhlar bilan kelishgan holda Movarounnahrqa yurish qilib, Samarqand va Buxoroni egalladi. SHundan so'ng sulton Qashg'ar tomonga yurish qila turib, Farg'onaning O'zgand shahriga etib keldi. Sultonning harbiy yurishidan cho'chigan Qashg'ar hokimi uning oliy hukmronligini tan olganligi haqida chopar jo'natdi. Keyinchalik Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olon bois shahar ikkinchi marotaba mahv etildi.

Jaloliddin Malikshoh davrida saljuqiylar davlatining chegaralari SHarqiy Turkistondan O'rta er dengiziga qadar cho'zilib ketdi. Ta'kidlash joizki, bu ulkan hududdagi erlardagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotni boshqarish uchun malakali mutaxassislar kerak bo'lar edi. SHunday bir vaziyatda Movarounnahr va Xuroson madaniy qatlamlaridan chiqqan o'qimishli mahalliy xalq vakillarini davlat ishlariga jalb etish boshlandi. SHunday kishilardan biri asli Tusdan bo'lgan Abu Ali ibn Ali ibn Ishoq bo'lib, u deyarli 30 yil davomida (1063-1092) Alp-Arslon, Malikshoh saroylarida bosh vazir lavozimida bo'lgan. Uning yuksak salohiyati, aqlu-zakovatiga yuqori baho berib, sulton Malikshoh vaziriga "Nizomulmulk" ("Davlat nizomi, qonun-qoidasi") faxriy taxallusini berdi. Nizomulmulk o'zining mashhur "Siyosatnoma" asarida davlat boshqaruvi, siyosat tamoiylari haqida so'z yuritgan.¹

Davlatni markazlashtirish, o'zaro parokandalik va ayirmachilikka qarshi kurash, xo'jalik va madaniy hayotni yuksaltirishda Nizomulmulkning hissasi yuksak darajada bo'lgan. Nizomulmulk markazlashgan, qudratli davlat uchun kerak bo'ladigan amaldorlarni tegishli qonun-qoidalar uslubida tarbiyalashda qator shaharlarda "Nizomiya" madrasalarini tashkil etdi. U an'anaviylik tarafdori bo'lib, ijtimoiy-ma'naviy hayotda ismoiliylik diniy oqimiga qarshi turgan.² Sulton Jaloliddin Malikshoh o'limidan so'ng (1092), o'zaro toju-taxt uchun kurashlar boshlanib ketdi. Bu kurashda sultonning yosh o'g'li Berkiyoruq (1094-1105) g'olib bo'ldi. Keyinchalik ham nizolar davom etib, XII boshlarida saljuqiylar davlati amalda ikki qismga bo'linib ketdi. Movarounnahr va Xuroson kirgan sharqiy saljuqiylar qismida Malikshohning o'g'li Sanjarning ta'siri ortib bordi. 1097 yildan Xuroson hokimi bo'lgan Sanjar oliy hukmdorga rasman bo'ysunsa-da, amalda mustaqil harakatlar olib bordi. 1099 yil u Toharistonni, 1102 yil

¹ Низомулмулкнинг "Сийосатнома" асари 1997 йили ўзбек тилига таржима қилинган.

² Низомулмулк томонидан олиб борилаётган сиёсий йўл маълум давлат амалдорларига мақбул эмас эди. Турли фитна-фасодлар боис Низомулмулк 1092 йил истеъфога чиқиб, ҳажга йўл олган пайтида исмоилий жосус томонидан ўлдирилди.

Samarqandni qo'lg'a oldi. Termiz yonida qoraxoniylar xoni Qodirxon qo'shinini mag'lubiyatga uchratib, Movarounnahr taxtiga boshqa qoraxoniylar vakili, o'z jiyani Arslonxonni o'tkazishga muvaffaq bo'ldi.

1104 yili G'azna qo'lg'a kiritildi. G'aznaviylardan taxtga o'tkazilgan Bahromshoh har yili Sanjarga besh ming dinor boj solig'i to'lash majburiyatini oldi. Oliy sulton G'iyosiddin Muhammad I (Muhammad Topar) vafotidan keyin boshlangan o'zaro kurashlarda Sanjar g'olib bo'ldi. Taxtga Sulton Muiziddin Sanjar (1118-1157) nomi bilan o'tirgan yangi hukmdor sharqiy va g'arbiy saljuqiylarni birlashtirdi. O'z g'alabasidan manfaatdor tarzda Mozandaron, Damovand, Qumis, Damg'on, Ray erlarini ham egalladi. Uning hukmdorlik rutbasini Seyiston, Xorazm, G'azna, Movarounnahr erlari ham tan oldi. Sanjarning sultonlik hokimiyatini olishda xorazmshoh Qutbiddin Muhammad katta ko'mak ko'rsatdi. Garchi sulton Sanjar barcha saljuqiylarning oliy hukmdori sanalib, uning nomi ramziy tarzda xutbada, tangalarda qayd etilsada, lekin Iroq, Kichik Osiyo, Janubiy Kavkazda uni rasman tan olishar, aslida bu erlarda mustaqil saljuqiy hokimlar hukmronlik qilishar edi. Sulton Sanjar qo'lida uzoq vaqt Mozandaron, Xorazm, Seyiston, G'azna, Movarounnahr qaram bo'lib keldi. Sanjarni uzoq hukmronligi davrida o'z davri kishilik jamiyati, muarrixlar «Malik al-mashriq», “buyuk sulton”, “sultonlar sultoni”, “ulug' shahanshoh” nisbalari bilan ulug'lashgan. Sulton Sanjar o'z poytaxti sifatida Marv shahrini tanlagan.

Ta'kidlash lozimki, Saljuqiylar davlati singari ulkan hududlarni o'z ichiga olgan davlatni yagona markazdan turib boshqarish oson emas edi. SHuning uchun ham markazdan turib boshqaruvdagi qiyinchiliklar, sulola, vakillarining toj-taxt uchun kurashlari, mahalliy hukmdorlarning mustaqillikka intilishlari, qaram o'lkalardagi norozilik harakatlari Saljuqiylar davlatining zaiflashuviga sabab bo'lgan edi. Natijada Sulton Sanjar davriga kelib Saljuqiylar davlatining g'arbiy Iroq qismida uning ta'siri pasayib qoladi. Mamlakatning sharqiy qismi – Eron, Afg'oniston, Xorazm va Movarounnahrda Sultonning ta'siri birmuncha kuchli edi. Ammo, 1141 yilda Sulton Sanjar va uning vassali hamda ittifoqchisi, Qoraxoniylar Mahmudxonning birlashgan qo'shinlari bilan qoraxitoylar o'rtasida Samarqand yaqinidagi Qatvon cho'lidagi jangda Sulton Sanjar qo'shinlari mag'lubiyatga uchraydi. Natijada Movarounnahr qo'ldan ketib, sultonning mavqei ancha pasayib ketdi.

Saljuqiylarning mag'lubiyatidan Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad Otsiz ustalik bilan foydalanib, 1141 yilning qishida Saljuqiylarning poytaxti Marvni bosib oldi va 1142 yilda Nishopurga yurish qildi. Lekin, Sulton Sanjar Xorazm qo'shinlarini Xurosondan quvib chiqardi va Otsizni yana o'ziga bo'ysundirishga erishdi. Sulton Sanjarning harakatlariga qaramay, Saljuqiylar davlati o'zining avvalgi qudratini yo'qota boshlagan edi. Saljuqiylarga hal qiluvchi zarbani Balx va Xuttalon viloyatlarida yashovchi o'g'uz qabilalari berdi. 1153 yilda ular Sulton Sanjar qo'shinlarini tor-mor etib, uning o'zini asir oldilar. O'g'uzlar himoyasiz qolgan Marv va Nishopur shaharlarni talon-taroj qilib, o't qo'yidilar. Sulton Sanjar 1156 yilda asirlikdan qochishga muvaffaq bo'lsa ham, lekin Saljuqiylar davlatini tiklay olmadi va bir yildan keyin vafot etdi. Sulton Sanjar vafoti bilan (1157 y.) saljuqiylarning O'rta Osiyodagi hukmronligi o'z poyoniga etdi.

Saljuqiylar
(1040 – 1157 yy.)

To'g'rulbek
(1040 – 1063 yy.)

Alp Arslon
(1063 – 1072 yy.)

Jaloliddin Malikshoh I
(1072 – 1092 yy.)

Mahmud I
(1092 – 1094 yy.)

Rukniddin Berkiyoruq
(1094 – 1104 yy.)

Malikshoh II
(1104 – 1105 yy.)

G'iyosiddin Muhammad
(1105 – 1118 yy.)

Muiziddin Sanjar (Sulton Sanjar) – (1118-1157 yy.)

Saljuqiy 1157 yildan – 1194 yilgacha faqat G'arbiy Eron va Iroqda hukmronlik qilishgan

A.Ziyo tadqiqotlariga ko'ra, Saljuqiylar davlat boshqaruvi o'ziga xos edi. Davlat boshlig'i, oliy hukmdor Saljuqiylar xonadoni vakili bo'lib Sulton ul-a'zam unvoniga ega bo'lgan. Ilgarigi sulolalarda bo'lgan kabi, Sulton nomiga xutba o'qilib, tangalar zarb etilgan. Mol-mulk, er-suv taqsimlash davlat va boshqaruv mansablariga tayinlash, davlat kirim-chiqimlarini nazorat qilib turish, amaldorlar va xizmatkorlar faoliyatini nazorat qilish, yangi qal'alar, shaharlar, hashamatli inshootlar qurishga boshchilik qilish kabilar sultonning zimmasida bo'lgan.

Saljuqiylar boshqaruv tizimida bosh vazir alohida mavqega ega bo'lgan. Manbalarda bosh vazir-ra'is ur-ruaso (raislarning boshlig'i), sa'id ur-ruaso (boshliqlarning kattasi) deb atalib, u barcha devonlar faoliyatiga rahbarlik qilgan holda xazina, moliya, soliq, davlatga tegishli bo'lgan ishlab chiqarish muassasalari ishlarini nazorat qilgan.

Saljuqiylar boshqaruv tizimi dargoh va devonga bo'lingan bo'lib dargohdagi eng asosiy xizmat va vazifalar quyidagilar edi:

Ulug' hojib – oliy hukmdorning eng yaqin kishisi, dargoh bilan devonlar o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirib turuvchi, rasmiy qabullarni uyushturuvchi amaldor;

Amiri horis – oliy hukmdor chiqargan jazolar hukmlarini ijro etish bilan shug'ullanuvchi amaldor;

Salohdor – saroydagi qurol-aslaha, ayniqsa oliy hukmdorga tegishli narsalarni saqlash bilan shug'ullanuvchi amaldor;

Xos vakil – dargoh ishlarini boshqaruvchi amaldor;

Jangdor – sulton va dargoh xavfsizligini ta'minlovchi amaldor. Undan tashqari oliy hukmdor huzuridagi dargoh faoliyatini ta'minlashda jomador, sharobdor, choshnigir (sultonning ovqatlanishiga mas'ul), sarhang, miroxo'r, tashtdor kabi amaldorlar ham xizmatda bo'lgan.

Saljuqiylar davlat boshqaruvidagi devonlar sulolaviy va rasmiy devonlarga bo'lingan. Sulolaviy devonlar oliy hukmdor xonadoni faoliyati bilan bog'liq bo'lib, bu xonadonga tegishli bo'lgan mol-mulk, er-suv, xazina kabilarning boshqaruvi va hisob-kitobi bilan shug'ullangan. Rasmiy devonlar qo'yidagilar bo'lgan:

Devoni tug'ro – bu devon oliy hukmdorning farmonlari, qarorlari, rasmiy yozishmalari va hujjatlarini tayyorlab, ularni muhr bostirishga taqdim etgan. Joylarga rasmiy hujjatlar yuborish, ulardan hujjatlar qabul qilish, chet ellarga maktublar yuborish, davlat hujjatlarida maxfiylikni ta'minlash ham shu devonning vazifasi edi;

Devoni istifo (moliya devoni) – davlat kirim-chiqimlarini, soliqlar, boj va boshqa moliyaviy daromadlar, ularni alohida ro'yxatga olish bilan shug'ullangan. Bu devonning xizmatchilari dargoh kirim-chiqimlari, xazinadagi ahvol, mavjud naqd pulning hisobi, davlat qaramog'ida bo'lganlarga ketadigan xarajat, maosh, nafaqa miqdori kabilarni ham nazorat qilganlar;

Devoni ishrof (davlat nazorati) – moliya-soliq ishlarini nazorat qilish va tekshirish, vaqfga tegishli mulklar ustidan umumiy nazorat olib borish, sulolaga tegishli er-suvlar, qimmatbaho moliya qog'ozlari, zarbxonalar, amaldagi muhrlar, bozor mutasaddilari, soliqchilar, qishloq oqsoqollari va boshqa amaldorlar ustidan nazorat olib borgan;

Devoni arz (harbiy vazirlik) – lashkarga mo'ljallangan maosh va ta'minot, harbiylarning ro'yxati, yangilanib turishi, harbiy qismlarning tarkibiy soni, ularga ketadigan xarajatlarning turi va hajmi, ot-ulov, harbiy yurishlar paytidagi ta'minot, harbiylar ko'rigini tashkil etish kabi vazifalarni bajargan.

Saljuqiylar hokimiyatida, ayniqsa Sulton Sanjar hukmronligi davrida hokimiyatda harbiy sarkardalar katta o'rin egallaganlar. Harbiy boshliqlar va sarkardalarning ko'pchiligi turli urug' va qabilalardan (o'g'o'z, turkman, xalaj, chig'il va boshq.) chiqqan kishilardan bo'lgan. Harbiy sarkardalar tabaqasi o'z ta'sirini Sulton Sanjar boshqarayotgan hokimiyatga o'tqazib, ularning ixtiyori bilan ish tutishni talab qilganlar. Harbiy sarkardalarning mavqei Sulton Sanjarning Qatvon cho'lidagi mag'lubiyatidan so'ng yanada kuchayib ketgan edi.

Saljuqiylar davri mahalliy boshqaruv tizimida viloyat boshliqlari (voliylar) ham o'z devonlariga ega bo'lganlar. Voliylarni oliy hukmdor tayinlagan va mansabidan olgan. Voliylar butun viloyat hayoti bilan bog'liq barcha sohalarga boshchilik qilganlar. Moliya, soliq, sud, harbiy ishlar, jazo idoralari voliylar nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan. Tumanlar va shaharlar miqyosidagi boshqaruv tizimi ham viloyatlarniki singari bo'lgan.

5.Xorazmshoh - Anushtageniylar davrida o'zbek davlatchiligi (1097-1231 yy.)

O'zbek davlatchiligi taraqqiyoti tarixida qadimiy Xorazm vohasi o'ziga xos o'rinni egallaydi. Unda kechgan siyosiy jarayonlar ko'p holda butun mintaqadagi holatga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Iqlim sharoiti nisbatan noqulay bo'lgan vohada asrlar davomida mazkur hududda yashovchi zahmatkash va tanti, shijoatli va

mehnatsevar aholi qo'li bilan qator suv inshootlari, qal'a va shaharlar barpo etilganligi, boy madaniy va ma'naviy meros vujudga kelganligini alohida ta'kidlash lozim.

Xorazm eli hukmdori – Xorazmshoh unvoniga o'z vaqtida bir qator sulolalar mansub bo'lganlar. Jumladan, 305-995 yillarda Afrig'iylar, 995-1017 yillarda Ma'muniylar, 1017-1034 yillarda G'aznaviylar noibi bo'lmish Oltuntosh avlodlari shular jumlasidandir. Lekin, aynan Anushtageniylar (1097-1231) davridagina mazkur unvon mavqei o'zining baland cho'qqisiga chiqib, mazkur sulolani o'z davrining eng buyuk va nufuzli saltanatiga aylantirishga muvaffaq bo'ldi. Xorazmshoh – Anushtageniylar davlati tarixiga oid bir qator tarixiy manbalar mavjud bo'lib, ular orasida quyidagilar o'z ko'lamiga ko'ra alohida o'rin egallaydi. Ibn al – Asirning (1160-1234) «Al-komil fi-t-tarix» («Mufasssal tarix»), Rashididdin Fayzulloh al- Hamadoniyni (1247-1318) jahon tarixiga bag'ishlangan «Jome ut-tavorix» («Tarixlar majmuasi»), SHahobiddin Muhammad an-Nasaviyning katta ahamiyat kasb etuvchi «Siyrat us-sulton Jaloliddin Mankburni» («Sulton Jaloliddin Manguberding hayot faoliyati»), Olovuddin Otamalik Juvayniyning (1226-1283) «Tarixi Jahonkushoy» («Jahongir tarixi»), Hamidulloh Qazviniyning «Tarixi go'zida» («Saylangan tarix») asarlari shular jumlasiga kiradi.

Xorazmshoh – Anushtageniylar davlati tarixi XX asr tarixshunosligida ham chuqur o'rganilganligini ta'kidlash lozim. Rus olimlaridan V.V.Bartold, S.P.Tolstov, A.YA.YAkubovskiy, S.Volin va boshqalar yuqorida ta'kidlangan masalaning u yoki bu jihatlariga e'tibor bergan holda o'z asarlarida tegishli masala mohiyatini yoritib berganlar. SHubhasiz, xorazmshohlar tarixi xususidagi fundamental asar bu sharqshunos olim Z.Bunyodov qalamiga mansub «Anushtagen xorazmshohlar davlati» kitobi hisoblanadi. Muallif o'z asarida xorazmshohlar davlatining paydo bo'lishi, taraqqiyoti, ijtimoiy-siyosiy hayot, iqtisodiy munosabatlar, madaniyat masalalarini mukammal tarzda yoritib beradi.

Xorazmshoh - Anushteginiylar

(1097 – 1231 yy.)

Anushtegin

(taxm. 1077 – 1097 yy.)

Qutbiddin Muhammad

(1097 – 1127 yy.)

Olovuddin Otsiz

(1127 – 1156 yy.)

El Arslon

(1156 – 1172 yy.)

Olovuddin Takesh

(1172 – 1200 yy.)

(shu davrda 1172 – 1193 yy. mobaynida inisi Sultonshoh bilan hokimiyat borasida raqobat qilgan)

Olovuddin Muhammad xorazmshoh

(1200 – 1220 yy.)

Jaloliddin Manguberdi (Mankburni)

(1220 – 1231 yy.)

Ushbu asarni o'zbek kitobxonlari 1998 yildan tarjima asnosida o'z ona tillarida o'qishga muyassar bo'ldilar¹. Mustaqillik yillarida mavzuga oid adabiyotlar ichiga Azamat Ziyoning 2000 yili chop etilgan «O'zbek davlatchiligi tarixi» asarini alohida ta'kidlash joiz. Mazkur adabiyotda muallif o'zbek davlatchiligi tarixida Xorazmshoh- Anushtageniylar davlatining tutgan o'zni va rolini manbalar tahlili asosida ko'rib chiqishga muvaffaq bo'lgan. Mavzuga oid masalalarning ma'lum jihatlari qator xorijiy olimlar asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Ular orasida K.Bosvort, Ibrohim Qafas o'g'li, J.A.Boyl, K.K.Valker, R.Krausset, D.Martin, R.Maxapandita, E.Knoblich, O.Tonariy, G.Brokgelman va boshqalarning asarlarini ta'kidlash maqsadga muvafiqdir.

Xorazmshoh - Anushtageniylar sulolasining asoschisi Anushtagen tarixchilardan Rashiddin, Hofizi Abro'larning yozishlariga qaraganda o'g'uzlarning turkiy «bekdili» urug'iga mansub bo'lib, yoshligida qul qilib sotilgan. Uni saljuqiylar harbiy amirlaridan Izziddin O'nar Bilgitagin sotib olgan. Sulton Jaloliddin Malikshoh I (1072-1092) davrida Anushtagen saroyda ishonchli kishilar safidan joy olib, tez orada tashtdorlik mansabini egallagan. Eng ishonchli kishilarga taqdim etiluvchi ushbu mansab egasi tez orada sultonning eng yaqin kishilaridan biriga aylanadi. Keyinchalik u Xorazm mutasarrifi mansabiga tayinlanib, unga Xorazm shixnasi (qal'a boshlig'i) unvoni beriladi. Sulton Rukniddin Berkiyoriq (1094-1104) davrida Xuroson hokimi bo'lgan Dodbek Habashiy ibn Oltuntosh (1097 yili vafot etgan) Anushtagening xizmatlarini inobatga olgan holda uning o'g'li Qutbiddin Muhammadin Xorazm hokimi etib tayinlab, unga «Xorazmshoh» unvonini beradi. Aynan shu yildan sulola tarixi boshlanadi.

Qutbiddin Muhammad (1097-1127) otasi hayotlik chog'idayoq Marvda o'qib, ta'lim olgan, qator dunyoviy va diniy ilmlardan boxabar ma'rifatli shaxs bo'lgan. Tarixiy manbalar uni qobiliyatli rahbar sifatida ma'rifat ahliga homiylik qilganligini alohida ta'kidlab o'tishgan. Ahli Xorazmda «O'z fuqarolariga adolatli» hukmdorning obro'si baland edi. Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad Saljuqiylarning hokimiyati uchun kurashlarida faol qatnashgan. Jumladan, 1100 yili sulton Jaloliddin Malikshoh I ning o'g'li Sanjar tomonidan Xuroson hududlarini egallashda unga qarshi isyonni bostirishda ishtirok etdi. SHuningdek, u 1118 yili Sanjar tomonidan turib, uni sultonlik taxtiga o'tirishiga munosib xissasini qo'shdi. Mohir diplomatik xususiyatiga ega bo'lgan xorazmshoh Qutbiddin Muhammad turli nizolarni bartaraf etishda ham faol ishtirok etar edi. Xususan, Saljuqiylar sultoni Sulton Sanjar (1118-1157) Samarqanddagi Qoraxoniylar xoni Muhammad Arslonxonga (1102-1130) qarshi harakatida Qutbiddin Muhammad vositachiligida ushbu nizo tinch yo'l bilan hal etildi. Bu esa Xorazmshohning o'z davrida qanchalik nufuzi baland bo'lganligidan darak beradi.

O'zi boshqarib turgan hudud uchun qanchalik mas'ul ekanligini his qilgan xorazmshoh ko'chmanchi qabilalarning hujumini bartaraf etishga ham muvaffaq bo'lgan edi. Tarixiy yodgorliklarda Xorazmshoh Qutbiddin Muhammadni

¹ Китобнинг яна бир таржимаси проф. Ҳ.Болтабоев томонидан 2012 йили таржима қилинди. Қаранг: Зиё Бунёдов. Марказий Осиёга доир тадқиқотлар. – Тошкент: «Muntoz soz», 2012.

«Podshoh Qutbid-dunyo vad-din Abul-fath Mu'in Amiral-mo'minin» («Dunyo va din Qutbi, g'alabalar otasi, Mo'minlar amiri – xalifa yordamchisi») unvoni bilan atashgani ham uning yuqori obro'li davlat arbobi bo'lganligidan darak beradi. Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad 30 yil davomida Xorazmda uzluksiz hukmronlik qildi. Garchi u to vafotiga qadar (1127) Saljuqiylar, xususan sulton Sanjarga sadoqat bilan hizmat qilgan bo'lsa-da, Xorazm eli manfaatlari uchun imkon qadar harakat qilganligini tarixiy manbalar to'liq tasdiqlaydi. Uning sadoqatli xizmatini e'tirof etgan sulton Sanjar, xorazmshoh vafotidan so'ng hokimlik kursisini hech ikkilanmay uning o'g'li 29 yoshli Al-Malik Abu Muzaffar Olovuddin Jaloliddin – Otsizga (1127-1156) topshirdi.

Otsiz otasi singari saljuqiylar poytaxti Marvda ta'lim olgan, ilm ahlini qadrllovchi hukmdor bo'lgan. U ulamo va olimlarga homiylik qilar, o'zi ham forsiyda ruboiylar yozar, ko'plab shoirlarning baytlarini ham yoddan bilar edi. Tarixiy manbalar Otsizni o'z aholisiga g'amxo'r, adolatli, xalq hurmatiga sazovor, uning hukmronlik davri asosan osoyishtalikda o'tganligini ta'kidlashgan.

Asli jasur sarkarda bo'lgan Otsiz, Saljuqiylarga xizmati davrida ko'plab muvaffaqiyatlarga erishdi, jangu-jadallarda g'olib bo'ldi. Saljuqiylar sultoni ham uning dovyurakligi va jasurligini qadrlar edi. Ikkinchi tomondan esa Otsizning o'sib borayotgan obro'-e'tibori sulton hokimiyatiga rahna solishidan sulton Sanjar ham xavfsirar edi. Bag'dod xalifasi al – Mustarshid (1118-1135) tomonidan 1133 yili Otsiz nomiga elchining jo'natilishi asnosida sulton Sanjarga qarshi kurash masalasining ko'tarilishi, o'zaro keskinlikning kuchayishiga sabab bo'ldi. Bu holat o'z navbatida xalifalik tomonidan Xorazmshoh Otsizning yuqori obro'-etiborga molik hukmdor sifatida tan olinganligi ham bildirar edi. O'zining o'n yillik hukmronligi mobaynida Otsiz Xorazmni ichki va tashqi jahatdan mustahkamlashga katta e'tibor berdi. Etarlicha kuch to'plab, o'z hududini mustahkamlab olgan xorazmshoh endilikda qaramlikdan qutulish vaqti etdi deb hisoblagan holda ichki va tashqi siyosatda mustaqil harakat qila boshladi. Sulton Sanjar itoatiga bo'ysunmagan holda Jand va Mang'ishloq erlariga yurish uyushtirib, bu hududlarni o'z davlati tarkibiga kiritdi. Bu itoatsizlik esa o'z navbatida Sulton Sanjarning 1138 yili oktyabrida Xorazm tomoniga harbiy yurish qilishiga sabab bo'ldi. Sulton Sanjar shu yo'l bilan boshqa qaram sulolalarga ham tobelikdan chiqish uchun jazolanish muqarrarligini ko'rsatmoqchi edi.

Saljuqiylar bilan bo'lgan jangda Xorazmshoh o'n ming nafar jangchisini yo'qotdi. Jangda Saljuqiylar tomonidan o'ldirilganlar orasida xorazmshohning o'g'li Otliq ham bor edi. Sulton Sanjar xorazmshoh Otsiz ustidan qozonilgan g'alaba xususida o'sha davr taomiliga muvofiq barcha tobe o'lka va viloyatlarga fathnomalar jo'natib, Xorazmga yurishini o'z holicha oqlab ko'rsatishga harakat qildi.

Otsiz mag'lubiyatidan so'ng Sulton Sanjar tomonidan Xorazm uning jiyani Sulaymonshohga iqto sifatida berildi. Oradan hech qancha o'tmay, 1139 yilning fevralida Otsiz Xorazm aholisining qo'llab-quvvatlashi hamda ko'magi bilan hukmronlikni qaytarib oldi. SHundan so'ng deyarli mustaqil ravishda vohada hukmronlik qilib, o'z hatti-harakatlarida Saljuqiylar sultoniga hisob bermadi. Jumladan, u Bag'dod xalifasi al-Muqtafiy (1136-1160) bilan elchilik munosabatini

oʻrnatib, oʻzini Xorazm va unga qoʻshib olingan hududlar hukmdori sifatida tan olishni soʻradi. Xalifa tomonidan Otsiz mustaqil hukmdor sifatida tan olinib, unga xalifa al-Muqtafiy tomonidan «sulton» oliy martabasi berilganligi xususida farmon etib keldi. Otsiz esa mustaqil hukmdorlik ramzi sifatida 1141 yildan oʻz nomi bilan oltin tangalar zarb eta boshladi.

Mazkur tarixiy davr oʻz murakkablik jihati bilan ham xarakterlanishini taʼkidlash joiz. Bu avvalo Markaziy Osiyo hududlariga bostirib kirgan, keyinchalik yarim asrdan ziyod vaqt davomida mazkur hudud siyosiy jarayonlarida faol qatnashgan qoraxitoylar nomi bilan bogʻliqdir.

Asli kelib chiqishi Xitoyning shimoliy-gʻarbiy qismlaridan boʻlmish koʻp sonli kidan qabilalari XII asr boshlaridan gʻarbga qarab yurishlarini amalga oshira boshladilar. Tarixchi Ibn al-Asirning «Al-komil fi -t-tarix» asarida yozilishicha, ularning hukmdorining unvoni «goʻrxon» boʻlib, goʻrxon as-Sini (yaʼni, «Xitoy tomonidan kelgan», degan maʼnoda) 1128 yildayoq Qashgʻar chegaralariga qadar kelib, uning xokimi Saljuqiylarga qaram Ahmad ibn al-Hasan bilan toʻqnashgan. Tez orada qoraxitoylar markazi Bolasogʻun boʻlmish Ettisuv va SHarqiy Turkiston hududlarida oʻz hukmronliklarini oʻrnatdilar. SHu erdan turib ular endilikda Movarounnahrda saljuqiylarga qaram gʻarbiy Qoraxoniylar hukmronligiga ham tahdid qila boshladilar. Musulmon tarixchilari mazkur sulolani «qoraxitoylar» nomi bilan ataganliklari bois ham shu nom ostida ular tarix sahifalaridan joy oldilar.

Qoraxitoylar tez orada qirgʻizlar va uygʻurlarni ham oʻzlariga boʻysundirishga muvaffaq boʻldilar. 1137 yili qoraxitoylar Movarounnahrda bostirib kirib, Xoʻjand yonida qoraxitoylar xoni Mahmud ibn Arslonni magʻlub etdilar. Mahmud Samarqandga shoshib chekinib, mudofaa choralari koʻrdi. Tarixchi Ibn al-Asirning yozishicha, «bu voqea Movarounnahr aholisiga salbiy taʼsir etib, ular qoʻrqinch va tahlikada tong otgandan oqshomga qadar etib kelishi mumkin boʻlgan falokatni kutar edilar». Qoraxoniylar xoni Mahmud saljuqiylar sultoni Sanjarga qaram boʻlib, unga sadoqat bilan xizmat koʻrsatar edi. SHu bois ham u oʻz muvaffaqiyatsizligidan afsus chekib, sulton Sanjarga yordam soʻrab murojaat qildi. Sulton qoraxitoylarga qarshi urushga olti oy davomida tayyorgarlik koʻrdi. Urushga sultonga qaram barcha hududlar: Seyiston, Gʻur, Gʻazna, Mozandaron va boshqa hokimliklar jalb qilindi. Ibn al-Asirning yozishicha sulton Sanjar 100.000 kishilik qoʻshin toʻplashga muvaffaq boʻlgan.

Xitoy manbalarining taʼkidlashicha, qoraxitoylarning ham 100.000 nafar qoʻshini boʻlganligi taʼkidlanadi. Sulton Sanjar bilan goʻrxon oʻrtasidagi elchilar almashuvi esa vaziyatni battar chigallashtirib yubordi. Hal qiluvchi jang 1141 yilning 2 sentyabr kuni Samarqand yonidagi Qatvon dashtida roʻy berdi. Sulton Sanjar qoʻshini butkul magʻlub boʻlib, uning oʻzi arang jang maydonidan chiqib ketdi. Qoraxitoylar tez orada butun Movarounnahrni egalladilar. Koʻchmanchi qoraxitoylar oʻz oldilariga Movarounnahrda qoraxoniylar hukmronligini yoʻq qilishni maqsad qilib qoʻymaganlar. Qoraxitoylar ularga qaram-vassal sulola sifatida saqlanib qolishining oʻzi etarli edi. Qoraxoniylar tez orada markazi Bolasogʻun boʻlgan oʻz davlatlariga joʻnab ketdilar. Movarounnahrdan olinadigan har yilgi oʻlpon ularni qoniqtirar, aksariyat holda oʻlka ichki ishlariga aralashmas

edilar. Tarixchi Ibn al-Asir qoraxitoylar go'rxoni alohida olingan erlarni o'z yaqinlariga bo'lib berishga qarshi bo'lganini ham ta'kidlab o'tadi.

Qoraxitoylar bilan bo'lgan jangda sulton Sanjarning engilishi, uning eski shon-shuhrati va obro'siga ancha salbiy ta'sir ko'rsatdi. Sulton keyinchalik ham Movarounnahrda o'z hukmini qayta tiklashga harakat ham qilmadi. Mazkur holat xorazmshoh Otsizga ham qo'l keldi. U 1141 yilning oktyabrida sulton Sanjarga qarshi bosh ko'tardi. Avval Saraxs, so'ngra poytaxt Marvni ham egallashga muvaffaq bo'ldi. Otsiz Marvdan sulton xazinasi bilan birga ko'plab ilm-fan vakillarini ham Xorazmga olib ketdi. Bu esa xorazmshohning o'z hududini ilm-fan va madaniyat markaziga aylantirish niyati borligini ko'rsatar edi. SHundan so'ng Otsiz Xurosonning asosiy shaharlaridan biri bo'lmish Nishopur va boshqa shahar, qishloqlarni qo'lga kiritdi. Uning Nishopur shahri aholisiga yo'llagan nomasida Xurosonga o'z yurishlarini sulton Sanjarning bir yoqlamalik, nohaq siyosati oqibatidan deya ta'kidladi.

Uzoqni ko'ra bilgan Otsiz sultonga qarshi kurashida qoraxitoylarning harbiy kuch-qudratini esdan chiqarmadi. Qoraxitoylar bilan tuzilgan bitimga ko'ra xorazmshoh har yili ularga 30.000 oltin dinor to'lash majburiyatini oldi.

Sulton Sanjar xorazmshoh Otsizning mustaqil hatti-harakatlari uning davlat asoslariga tahdid sola boshlaganligini e'tirof etgan holda, qoraxitoylardan olgan zarbasidan o'ziga kela boshlagach, sobiq vassaliga qarshi hujumga tayyorgarlik ko'rdi. Marvga qaytib kelib, qo'shinni jangga jam eta boshladi. Sulton Sanjarning Xorazmga ikkinchi yurishi natijasida poytaxt aholisi mardonavor o'z ona shaharlarini himoya qildilar.

Kuchlar notengligini bilgan hamda aholini talon-taroj, poytaxtni vayronagarchilikdan asrab qolish maqsadida Otsiz sulton Sanjarga bo'yin egib, sulh tuzishga qaror qildi. Sulton Sanjar Otsizning mustaqil davlat tuzish tomon harakatlari yana davom etishini anglagan holda uning har bir sa'y-harakatlarini diqqat bilan kuzatib bordi, shu maqsadda o'z nomidan atoqli shoir, adib Sobir Termiziyni Gurganjga vakil sifatida jo'natdi.

Xorazmshoh Otsiz 1145 yilning oktyabrida Sirdaryoning Orolga yaqin hududi Jandni beruxsat ravishda, deyarli jangsiz egalladi. Mazkur hudud Xorazm davlatining bir qismi deb e'lon qilindi.

Tabiiyki, Otsizning mazkur hatti-harakati sulton Sanjar tomonidan salbiy tarzda qabul qilindi. Otsizning «isyonkorona» deb hisoblangan harakatlari uchun jazolanishi lozim degan qaror bilan sulton 1147 yil noyabrida xorazmshohga qarshi o'zining uchinchi harbiy yurishini boshladi. Xorazm qal'alari, jumladan Hazorasp ikki oy davomida qamal qilindi. Gurganj yurishi boshlangan vaqtida Otsiz darvesh Ohu-po'sh vositachiligida sulh bitimini tuzish taklifini so'radi. Ta'kidlash joizki, xorazmshoh yana kuchlar notengligini bilgan, qolaversa o'lkani ortiqcha qon to'kish va xonavayronlikdan saqlab qolmoqchi bo'lgan. Tarixchi Otamalik Juvayniy bu borada quyidagilarni yozib qoldirgan edi: o'zaro sulh shartnomasiga ko'ra xorazmshoh Otsiz sulton Sanjarga tobelik bildirib, o'rta asrlar odatiga ko'ra uning oyog'i ostidagi erni o'pib, ta'zim etishi shart edi. Lekin, xorazmshoh bu kabi tobelik urfini bajarmadi. Sulton Sanjar huzuridagi «mulozimatga (xizmatga) keldi va otidan tushmagan holda sultonga salom berdi. Bu ham etmagandek,

xorazmshoh sulton bilan uchrashuv joyini birinchi bo'lib tark etdi. Sulton Sanjar Otsizning bu «beodobligidan» jahli chiqsa ham, yaqinda o'zi unga shavqat muruvvat qilgani uchun ahдини o'zgartiradi. Sulton bunga norozilik bildirmay, Marvga qaytib ketdi».

YUqoridagi tarixiy mulohaza xorazmshoh Otsizning mardonavor xulq-atvorini yana bir karra namoyon etgan edi. Garchi Otsiz sulton Sanjarga yana bir karra o'z tobeligini bildirsa-da, yangi yuzaga kelgan siyosat maydonida Xorazmshoh – Anushtageniylar davlati o'rin olayotganligini o'z harakatlari ila isbot qilgan edi. Otsizning Jand va Sirdaryo bo'ylaridagi erlarga yurishi hamda bu hududlarning egallanishiga endilikda zaiflashib borayotgan sulton Sanjar hech qanday munosabat bildirmadi. SHuningdek, amir Ko'machning Balxni saljuqiylardan tortib olishi, hozirgi Afg'oniston markazida yuzaga kelgan yangi g'o'riylar davlati rahbari Oloviddin Husayn bilan o'zaro urushlar, Seyiston hokimi Tojiddin Abulfazl, Hirot hokimi Ali CHatriylarning xiyonatlari, qoraxitoylar tomonidan doimiy xavfning mavjudligi, hokimiyat masalasida hukmron doiralardagi o'zaro nizolar – bularning hammasi sulton Sanjar hokimiyatiga putur etishiga sabab bo'ldi. Keksayib, kuch-quvvatdan qolgan sulton Sanjarda endilikda ularga qarshi amaliy harakatlar uchun na ma'naviy, na moddiy jihatdan kuch-qudrat qolmagan edi.

Siyosat maydonida kuchlar nisbatan o'zgardi, bir paytlar qudratli bo'lgan saljuqiylar saltanati umri poyoniga etib borayotgan edi. SHunday bir murakkab vaziyatda 1153 yilgi o'g'uzlar g'alayoni saltanatga hal qiluvchi zarba bo'lib xizmat qildi. Sultonning soliq borasidagi siyosatidan norozi o'g'uzlarning uyushgan harbiy kuchlari bilan sulton qo'shini o'rtasida 1153 yilning aprelida Balx yaqinida bo'lgan jang sulton harbiy kuchlarning mag'lubiyati bilan tugadi. Qaqshatqich jangda sulton harbiy lashkarlarini katta qismi qirib tashlandi, ko'plab nufuzli amirlar o'ldirildi. Marv shahri ayovsiz talon-taroj qilindi. Marv, so'ngra Nishopurda amalga oshirilgan xunrezliklarda ko'plab taniqli olim, shoir, ulamolar halok bo'ldilar.

Isyon natijasida bir paytlar o'z davrining qudratli hukmdori bo'lgan sulton Sanjarning o'zi ham asir olindi. Bunday bir vaziyatda xorazmshoh Otsiz saltanat uchun ma'suliyatni o'z bo'yniga olish, qolaversa shu yo'l bilan hududni kengaytirib, davlatni mustahkamlash maqsadida Amudaryoning yuqori oqimidagi Omul qal'asini egallashga harakat qildi. SHu bois imkon topib, asirga tushgan sultonga chopar yo'lladi.

Asirlikdagi keksa sulton Sanjar o'z siyosiy tajribasi hamda mavjud ahvolidan kelib chiqqan holda Omul qal'asini olmoqchi bo'lib chopar jo'natgan Otsizga quyidagi javobni yuboradi: «Men senga faqat Omul emas, boshqa juda ko'p qal'alarni ham beraman, faqat shu shart bilan-ki, bizni qutqarish uchun o'g'ling El-Arslon boshchiligida bu yoqqa lashkar yuborasan».

Xorazmshoh Otsiz o'zining asosiy maqsadi sifatida davlatini tamomila qaramlikdan chiqarish, saljuqiylar hukmronligini tugatish deb hisoblar edi. Lekin, o'g'uz qabilalarining kuchaya borishi, saltanatda yuzaga kelgan tahlikali vaziyat, o'zaro boshboshdoqlik Otsizning bu xavfga qarshi turishiga sabab bo'ldi. SHu bois ham xorazmshoh Otsiz Seyiston hukmdori Tojiddin Abul Fazlga, G'ur podshohi

Olovuddin Husaynga, Mozandaron maligi (hokimi) Abul-fath Rustamga maktublar jo'natib, barchani o'zaro notinchliklarni tugatib, sulton Sanjarni asirlikdan qutqarib, o'g'uzlar solayotgan xavfga chek qo'yishga da'vat etdi. SHunday bir paytda saljuqiylar taxtiga Sanjarning jiyani Rukniddin Mahmudxon o'tirdi. O'zaro nizo-parokandalik kuchayib ketmasligi uchun Otsiz yangi sultonga o'z hayrihohligini bildirdi.

Saljuqiylarning yangi hukmdori sulton Mahmudxon xorazmshoh Otsizning mintaqada tutgan mavqeini tushungan holda «o'g'uzlar isyoni»ga qarshi kurashda undan harbiy yordam so'radi. Xorazmshoh Otsiz 1156 yilning aprel oyida katta o'g'li El-Arslon bilan isyonni bostirish hamda sulton Sanjarni asirlikdan qutqarish maqsadida o'z qo'shiniga boshchilik qilgan holda Xurosonning SHahriston degan joyiga qadar etib keldi. U yon-atrofdagi hokimliklarga murojaat etib, birgalikda sa'y-harakatlarni amalga oshirishga da'vat etdi. SHunday bir vaqtda sulton Sanjarning o'g'uzlar asirligidan qochishi vaziyatni bir muncha o'zgartirib yubordi. Otsiz sulton Sanjarga maktub jo'natib, uning ozodlikka chiqishi bilan tabrikladi hamda unga o'z sadoqatini izhor etdi. Xorazmshohning o'g'uz qabila boshliqlariga isyonga chek qo'yish haqida qilgan murojaatlari hamda sulton Sanjarning asirlikdan qochishi o'g'uzlar harakatining nisbatan pasayishiga olib keldi. Asirlikdan qutulgan sulton Sanjar esa ma'lum vaqt Termizda bo'ldi.

Xorazmshoh Otsiz Xurosonning Habushon mavzeida turgan vaqtida og'ir dardga chalinib qoldi va 1156 yilning 30 iyul kuni 61 yoshida olamdan ko'z yumdi. O'rta asr sharqi tarixchilari Rashididdin, Ibn al-Asir, an-Nasaviy va boshqalar Otsizning faoliyatini yuqori baholab, «Saljuqiylar saltanatining ustunlaridan biri edi», deya uni ta'riflaganlar. Otsiz o'z fuqarolariga nisbatan adolatli hukmdor bo'lib, manbalar tili bilan aytganda «ularning mol-mulkiga chang solmas, raiyyatga g'amxo'rlik qilar, og'irchilik va osoyishtalik zamonlarida u bilan birga edi». Xorazmshoh doimo sabr-toqat, shijoat bilan mustaqillik uchun kurash olib bordi. Aslida ham Otsiz to'laqonli ravishda Xorazmshoh – Anushtageniylar davlatining asoschisi hisoblanadi. U Xorazm davlatining xalqaro aloqalarini boshlab berdi, davlat nufuzi va obro'sini ko'tarish jarayoniga zamin yaratdi.

Otsiz vafotidan keyin bo'lgan hokimiyat uchun sa'y-harakatlarda uning katta o'g'li El-Arslonning qo'li g'olib keldi (1156-1172). El-Arslon 1156 yilning 22 avgust kuni Xorazm taxtiga o'tirdi. Taxtga o'tirgan yangi hukmdor o'z otasini siyosatini davom ettirishga harakat qildi. SHu bois janub – Xuroson hududiga katta e'tibor berdi. O'z hokimiyatini mustahkamlash, nizo-parokandachilikni oldini olish hamda davr taomiliga muvofiq sulton Sanjarga o'z itoatini bildirib, noma jo'natdi. 1156 yil oktyabrda El-Arslon rasman «Xorazmshoh» deya e'tirof qilindi. O'rta sharq saljuqiylar saltanati bir necha qismlardan iborat bo'lib, ularning asksariyati faqat sulton Sanjarni oliy hukmdor sifatida tan olar edi. Sulton Sanjar asirlik paytida sultonlik taxtiga o'tirgan uning jiyani Mahmudxonni ko'pchilik saljuqiy amirlar, harbiy sarkardalar oliy hukmdor sifatida tan olmasdilar. SHunday bir vaziyatda saljuqiylarning buyuk sultoni Sanjar 1157 yilning 9 mayida vafot etdi. Sulton Sanjar ta'siri ostida bo'lgan Movarounnahrda saljuqiylar hukmronligi barham topdi. Xorazmshoh El-Arslonning yangi sulton Mahmudxonga bo'lgan munosabatida ham o'zgarish yuz berdi.

Odatda xorazmshohlar saljuqiy sultonlariga murojaatlarida o'zlarini «banda», ya'ni «qaram», «qulingiz» deya murojaat etgan bo'lsalar, endilikda El-Arslon ularga nisbatan o'z maktublarida «muxlis» (samimiy do'st) atamasini ishlatib boshladi. Bu bilan Xorazmshoh o'zining bundan buyon saljuqiylar hukmida emasligini ham ta'kidladi. Sulton Sanjar vafotidan keyin saljuqiylar ichida o'zaro nizo va parokandalik yanada kuchaydi. Vaziyatni keskinlashuvidan Bag'dod xalifalari ham manfaaddor bo'lib qolishga urinar edilar. Xurosonda ham ahvol keskinlashdi. Saljuqiylardan Oybek, al-Aziziy, Oytegin, Oy Abo kabi eng ta'sirli va kuchli amirlar Xuroson siyosiy hayotida muhim rol o'ynay boshladilar. O'g'uzlar esa hamon sharqiy Xurosonni egallab turishar edi. Hokimiyat masalasida o'zaro nizolashayotgan ko'plab amirlar endilikda mintaqada katta mavqega ega bo'layotgan xorazmshoh El-Arslondan himoya istab murojaat qila boshladilar. El-Arslon ham Xuroson mulklari uchun kurashga tortildi. Tez orada Xurosondagi Jurjon va Dehiston hududlari El-Arslon ta'sir doirasiga o'tdi.

Sobiq saljuqiylar amiri Oy Abo bilan Iroq saljuqiylari o'rasidagi o'zaro nizo va kurashlar bir necha yilga cho'zilib ketdi. 1167 yili Xorazmshoh tomonidan Bayhaq, Sabzavor, so'ngra katta ahamiyatga molik Nishopur shahri egallandi. Nishopurning egallanishi xorazmshohlar va saljuqiylar o'rtasidagi munosabatni tamomila uzilishiga sabab bo'ldi. Xorazm qo'shini Iroq saljuqiylariga zarba berib, Ozarbayjonga qadar kirib bordi. El-Arslon qoraxitoylardan aziyat chekkan qarluqlarga yordam bera turib, Movarounnahr ishlariga ham aralasha boshladi. Qoraxitoy va turkman qo'shinlarini engib qarluqlarni Samarqand va Buxoro atroflaridagi azaliy erlariga qaytardi. Qoraxitoylarga masalaning bu tariqa echimi manzur bo'lmadi. Qoraxitoylar hukmdori o'z vassali bo'lmish Samarqand hukmdori qoraxoniylar Qilich Tamg'ochxonga (Abul Muzaffar Ma'sud) «Qarluqlarni Samarqand va Buxoro viloyatlaridan Qoshg'arga ko'chirma qilishga» farmon berdi. Qarluqlarning bir qismi xorazmshoh El-Arslon hamda otasi Otsiz davrida bir necha yillardan buyon qoraxitoylarga boj-hiroj to'lab turar, qarluqlarga bo'lgan munosabat bir vaqtning o'zida Qoraxitoylarga qarshi kurashda ularni o'ziga ittifoqchi deb hisoblashini anglatar edi.

Ayyorbek boshchiligidagi qarluqlarning bir qismi xorazmshoh saltanatidan panohtopdi. Bu esa o'z navbatidan xorazmshohlar davlati bilan qoraxitoylar o'rtasidagi munosabatni keskinlashtirib yubordi. 1171 yili Qoraxitoylar qo'shini Amudaryodan o'tib Xorazm erlariga bostirib kirdi. Davlat xavfsizligi, kuchlar notengligini chamalab ko'rgan El-Arslon suv to'g'onlarini ochib, poytaxt Gurganj yaqinidagi erlarni suvga bostirishga farmon berdi, o'zi esa Omul qo'rg'oni tomon chekindi. Qoraxitoylar bilan jangda xorazmshoh xastaligi tufayli qatnasha olmadi. Jangda qoraxitoylar g'olib kelib, qarluqlar sardori Ayyorbekni asirga oldilar. Kasalligi kuchaya borgan El-Arslon Gurganjga qaytib keldi va 1172 yilning 17 mart kuni vafot etdi. Xorazmshoh El-Arslon otasi kabi davlat mustaqilligiga to'la erishish, uning hududlarini kengaytirishni o'z hukmdorligining asosiy maqsadi deya qaragan edi. Uning hukmdorligi davrida xorazmshohlar davlati Xuroson erlari hisobiga ma'lum darajada kengaydi, xorazmshoh bilan esa ko'pchilik hukmdorlar kelishib ish tutishga majbur bo'lishdi. El-Arslon Bag'dod xalifaligi bilan munosabatlarni muttasil ravishda ijobiy ruhda olib borishga harakat qildi.

SHu bilan birga hali ushbu davlat qaraxitoylarga boj to'lar, bu esa to'liq siyosiy mustaqillik uchun katta g'ov bo'lib turar edi.

Xorazmshoh El-Arslon o'z vafoti arafasida katta o'g'li Olovuddin Takish Jand viloyatida bo'lgani bois, kichik o'g'il Sultonshoh Mahmudni valiahd etib tayinlagan edi. El-Arslon vafotidan keyin xorazmshohlar taxti uchun yuqorida nomi zikr etilgan aka-ukalar o'rtasida o'zaro kurash boshlanib ketdi. Sultonshohning o'z inisi Takishni zo'rlab huzuriga olib kelishga urinishlari hamda yolg'iz unigina yagona hukmdor deb tan olishga harakatlari samarasiz tugadi.

Ushbu voqealardan xabar topgan Takish Jandni darhol tark etib, yordam so'rab qaraxitoylar malikasi CHen Tiyonga (1164-1177) murojaat qildi. Takishning keyinchalik ham yillik o'lpon to'lab turishi xususidagi va'dasini olgan qaraxitoylar malikasi Fuma boshchiligidagi qo'shinni Xorazmga yubordi. Qoraxitoylar qo'shini kelayotganini eshitgan Sultonshoh tezda poytaxtni tark etib, Xurosonga chekindi. Olovuddin Takish 1172 yil 11 dekabr kuni rasman xorazmshohlar taxtiga o'tirdi. Takishni shijoatli, kuchli sarkarda hamda kuchli davlat arbobi deb hisoblagan xalq ommasining katta qismi uni qo'llab –quvvatlab turar edi. Biroq, asosiy kurashlar pallasini hali oldinda bo'lib, aka-ukalar o'rtasida toju-taxt nizolari yigirma yilga cho'zilib ketib, ko'plab qonli janglar, xonavayronchilik keltiruvchi urushlarga sabab bo'ladi. Sultonshoh va Takish o'rtasidagi kurashga avval Nishopur hokimi Oy Abo, so'ngra G'ur Sultoni G'iyosiddin, qaraxitoylar ham aralashdilar.

Hokimiyatni olishda Takishga yordam bergan qaraxitoylar endilikda istagan vaqtda "Xorazmdan hohlagancha o'lpon olish mumkin", deb o'ylab, turli nomaqbul ishlarni amalga oshira boshladilar. Qoraxitoylar Xorazmda hatto xorazmshoh Takishning hukmini ham tan olmay qo'ya boshladilar. Bu esa Takish tomonidan ularga qarshi tegishli choralar ko'rishga majbur qildi. SHu bilan qaraxitoylar bilan o'zaro munosabatlarga sovuqlik tushdi. Qoraxitoylar bilan munosabati keskinlashgan Takishga qarshi harakat qilish mumkin deb hisoblagan Sultonshoh G'ur sultoni G'iyosiddindan harbiy ko'mak kuchi olishga erishdi. Ikkinchi tomondan Sultonshoh qaraxitoylarga murojaat qilib, Takishga qarshi kurashda yordam kuchi so'radi. Takish bilan munosabatlari buzilgan qaraxitoylar malikasi Sultonshoh tomonidan turib jang qilish uchun o'z qo'shinini Xorazmga jo'natdi.

Ushbu urushga Takish jiddiy tayyorgarlik ko'rdi, Gurganjga boradigan yo'llarni suvga bostirdi, qal'alarni mustahkamladi va hakozi. Takish bilan jang qilishiga jur'at etolmagan qaraxitoylar sarkardasi Fuma Sultonshohning "Xorazm xalqi u tomonidaligi" haqidagi va'dalari puch ekanligini, aksariyat xorazmlik harbiylar, aholi Takishni qo'llayotganliklarini tushungan holda orqaga qaytib ketdi. Sultonshoh qaraxitoylardan bir qism qo'shin olishga erishib, ular yordamida Xuroson shaharlarini zabt etdi. Marv, Tus, Jom, Niso, Obivard shular jumlasidan edi. Xurosonda yuzaga kelgan vaziyat Takish davlati uchun xavf tug'dirar, shu bois ham u avval Sultonshohga qarshi emas, balki Xurosonda muhim ahamiyatga ega Nishopurni egallashga harakat qildi. Nishopur hokimi Sanjarshoh aslida butun hokimiyatni o'z vaziri Menglitagin qo'lga topshirgan bo'lib, bu vazir esa hokimiyatni o'z holicha boshqarar, viloyatda jabr-zulm, zo'ravonlik haddidan

oshgan edi. Nishopurni tinchlik bilan o'z izmiga o'tkazishni lozim deb topgan Takishga Menglitagin xiyonatkorona yo'l tutdi. 1187 yil 27 may kuni 40 kunlik qamaldan so'ng Nishopur taslim bo'ldi. Xorazmshoh "shaharda adolat va rahmshavqat gilamlarini yoydi, shaharni nafrat va zo'rvonlik axlati va chaqirtoshlaridan tozaladi".

Jabr-zulm bilan tortib olingan barcha narsalar o'z egalariga qaytarildi. Nishopurga xorazshohning o'g'li Nasriddin Malikshoh hokim etib tayinlandi. Garchi, Xurosonning anchagina qismi xorazmshohlar davlati tarkibiga kirgan bo'lsa-da, ammo Marv, Sabzavor va unga tutash erlar hali ham Sultonshoh ixtiyorida edi. Sultonshoh o'z inisi Takishga nisbatan ancha kuchsizligini anglab etsada, lekin bir necha marotaba Takish chegaralari, Nishopurga talonchilik yurishlarini amalga oshirdi. Takish vayron bo'lgan Nishopur devorlarini tiklab, o'z qo'shini bilan Kaspiy dengiz janubiy sarhadlaridagi Mozandaron (Tabariston)ga yurish qildi.

Takish bir necha yillik kurashlarda o'zini xorazmshohlar davlatining haqiqiy hukmdori ekanligini namoyon qildi. Xorazm va deyarli barcha Xuroson erlari aslida Takish hukmi ostida bo'lib, uning obro'-e'tibori hamda harbiy qudratini xurosonlik amirlarning deyarli barchasi tan oldi. Bu hol bilan shubhasiz, Sultonshoh ham kelishishga majbur edi. 1188 yilning bahorida bir qator xurosonlik obro'-e'tiborli zotlar vositachiligida Sultonshoh va Takish o'rtasida sulh bitimi imzolandi. Aksariyat amirlar Takish tomoniga o'tdilar. Tabiiy-ki, bunday vaziyatda deyarli qo'shinsiz qolgan, yon-atrofidagi tayanchlaridan mahrum bo'lgan Sultonshoh Takish tomonidan taqdim etilgan shartlarga so'zsiz bo'ysunishidan boshqa iloji yo'q edi. Sultonshohga Xurosondagi uch viloyat taqdim etildi. Mazkur bitimdan so'ng, 1189 yil 4 iyulda Xurosondagi Rodkon degan joyda rasman sulton maqomida Oloviddin Takishning taxtga o'tirish marosimi o'tkazildi.

Takishning Xurosondan poytaxt Gurganjga qaytib ketishi bilan Sultonshoh yana o'z isyonkorona faoliyatini boshladi. U endilikda xorazmshohlar yuksalishidan xavfsirayotgan G'uriylar davlati, qoraxitoylar bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatishga harakat qildi. Ular yordamida Xuroson erlariga yurishlarni amalga oshirdi, Takish yo'q vaqtida hatto Gurganjni ham qamal qildi. Sulton Oloviddin Takish o'z isyonkor ukasini batamom bo'ysundirish maqsadida 1193 yilning bahorida yana Sultonshoh ustiga yurish boshladi. Ularni yana sulhga chorlab tashkil etilgan muzokaralar ham samarasiz bo'ldi. Bunday vaziyatda Sultonshohning ishongan so'nggi vakili Saraxs qal'asi mustahfizi (qal'a harbiy boshlig'i) Badriddin CHaqir sulton Takish tomoniga o'tib, qal'a kalitlari, Sultonshoh xazinasini xorazmshohga topshirdi. Mazkur voqea Sultonshohning kelajakda o'z davlatini yaratish xususidagi orzu-istaklarini chippakka chiqardi. Oradan ikki kun o'tgach, 1193 yil 19 sentyabr kuni boshiga tushgan bu ko'rgulikni ko'tara olmagan Sultonshoh Mahmud vafot etdi. SHu tariqa aka-ukalar o'rtasida davom etgan yigirma yillik kurash o'z nihoyasiga etdi. Sultonshoh izmidagi barcha erlar xorazmshoh ilkiga o'tdi.

Takish asosiy raqibini mag'lub etgach, 1193 yildan tashqi siyosat borasida dadil harakat qilishni boshladi. U avvalo o'z shimoliy-sharqiy sarhadlarini

mustahkamlash borasida Jand hududiga alohida e'tibor berdi. Qoraxitoylar o'z vaqtida Takishdan tegishli javob olganliklari uchun ham o'zlari hujum uyushtirishga jazm qilolmay ko'chmanchi qipchoq qabilalarini xorazmshohlar davlatiga qarshi gij-gijlar edilar. Mazkur hududlar xavfsizligi borasida Takish Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi muhim istehkomlardan biri Barchinlig'kent, so'ngra Raboti To'g'on shaharlarini o'z davlati tarkibiga qo'shib oldi. Buxoroda o'z nomiga xutba o'qittirib, Movarounnahrda ham ta'sirini yoya boshladi.

Iroq saljuqiylari sultoni To'g'ul III bilan o'zaro shartnomaga muvofiq shimoliy Erondagi Ray shahri xorazmshohlar davlati tarkibiga kirdi. Lekin, tez orada To'g'ul III shartnomani buzib, Rayni qayta egalladi. SHuningdek, u Bag'dod xalifasi ta'sir doirasidagi erlarga ham hujum qila boshladi. Bunday vaziyatda xalifa an-Nosir (1180-1225) Takishdan yordam so'rab, To'g'ul III qo'li ostidagi erlarni xorazmshohlarga iqto sifatida berilishi xususida o'z farmonini xorazmshohga jo'natdi. Saljuqiylarning o'zaro shartnomani buzganligi hamda xalifaning murojaati sulton Takishning janubga yurishiga sabab bo'ldi. Takish huzuriga sulton To'g'ul III dan norozi bo'lgan qator harbiylar bosh egib keldilar. Takish ularni mehribonlik bilan qabul qilib, iltifot va yordam ko'rsatdi.

1194 yilining mart oyining boshlarida Sulton To'g'ul III xorazmshohlar qo'shiniga qarshi urush boshladi. Jangda Iroq saljuqiylarining so'nggi vakili To'g'ul III mag'lub bo'lib, xorazmshohlar qo'shini tomonidan o'ldirildi. Uning mag'lubiyatidan so'ng Takish Hamadon va unga tutash erlarni qo'lga kiritdi. Sulton Olovuddin Takish tomonidan Iroq Ajamining egallanishidan mazkur erlarning bir qismi tegishidan umidvor bo'lgan xalifa an-Nosir norozi bo'ldi. Xorazmshoh Takishni xalifaga itoat etishi xususidagi elchilik sa'y- harakati esa samarasiz tugadi. Tez orada xorazmshoh Takish va xalifa an-Nosir o'rtasidagi munosabatlar tamomila uzildi. Xalifa an-Nosir Xorazmshohlar qo'li bilan o'z hududlarini kengaytirish, sulton Takishni o'ziga itoat ettirish xususidagi rejalari chippakka chiqdi. Aksincha, Takish tomonidan xalifa "Xorazmshoh hukmronligini tan olishi Bag'doddagi sulton saroyini Saljuqiylar zamonidagi holda tiklash" talab qilinganidan keyin vaziyat yanada keskin tus oldi. Tabiiy-ki, xalifa an-Nosir bu talabni keskin rad etdi.

SHu tariqa xorazmshohlar va Bag'dod xalifaligi o'rtasidagi o'zaro dushmanlik munosabatlari keyin ham davom etib, u mo'g'ullar istilosiga qadar davom etdi. Takishning Eron erlaridan uzoqda bo'lishi xalifa qo'shinlarini qo'l keldi. Tez orada xalifa qo'shini Iroq Ajamini egallab olishga muvaffaq bo'ldi. Xorazmshohlar davlati tarkibiga kirgan erlardan xalifaga qo'shini chiqib ketishi to'g'risidagi talab xalifa an-Nosir tomonidan inobatga olinmadi. SHundan so'ng o'zaro munozarali hududlar bir necha marotaba qo'ldan-qo'lga o'tdi. Xalifa qo'shinlari shimoliy Erondagi Ray viloyatini ham qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldilar.

Xorazmshoh Takish xalifa bilan o'zaro elchilik almashuvi, muzokaralar hech qanday ish bermasligini anglab etgan holda hamda o'z davlati manfaatlarini himoya qilish maqsadida Bag'dod xalifaligiga qarshi qat'iy harakatlarni boshladi. 1196 yilda xalifa qo'shinlari tor-mor etilib, Hamadon, Ray, Isfahon va unga tutash erlar yana Xorazmshohlar davlati ixtiyoriga o'tdi. Bag'dod xalifasi an-Nosir

(1180-1225) Iroqi Ajamni qanday qilib bo'lsin qo'lga olish maqsadida Takishga qarshi avval shu erlar hokimi Mayochuqni, so'ngra G'ur hukmdori G'iyosiddin al- G'uriyni qarshi qo'yishga harakat qildi. Xalifaning bu safargi hatti-harakatlari ham zoe ketgach, u Takish bilan munosabatlarni yo'lga qo'yishga intildi. 1198 yili xorazmshoh Takish Xuroson, Turkiston va Iroqi Ajam erlari sultoni ekanligi tan olingan farmon e'lon qilindi.

SHu tariqa xorazmshohning yuqorida nomi qayd etilgan hududlar mustaqil hukmdori ekanligi tasdiqlandi. O'zaro elchilik almashuvi, xususan sulton Takishning jiyani amir Sayfiddin boshchiligidagi xorazmshoh elchilarning Bag'dodga kelishi ushbu munosabatlarni mustahkamladi. Ushbu munosabatlar Takishning yuqori salohiyatli davlat arbobi hamda mohir diplomat bo'lganligini bir karra tasdiqladi. O'zaro nizolardan charchagan Kirmon¹ ahlining Takishga murojaati ham ijobiy tarzda o'z echimini topdi. 1198 yili Takish Kirmondagi nizo-fitnalarga chek qo'yib, mazkur hududni ham o'z davlati tarkibiga qo'shib oldi. Takish o'z hukmronligining so'nggi yillarini YAqin va O'rta SHarqda xavfsizlik va ma'naviyatga tahdid soluvchi ismoiliylar diniy guruhiga qarshi kurashda o'tkazdi. U Eronning Daylam viloyatida joylashgan ismoiliylarning ikkinchi muhim qal'asi Al-Qohira (Arslon Kushoni)ni qo'lga olishga muvaffaq bo'ldi.

Sulton Olovuddin Takish 1200 yilning 3 iyul kuni (hijriy yil hisobida 596 yil ramazon oyining 19-kuni) Xurosonning SHahriston degan joyida vafot etdi. Uning jasadi poytaxt Gurgannjga olib kelinib, o'zi tomonidan qurdirilgan katta madrasa qoshidagi maqbaraga dafn qilindi. Ta'kidlash joizki, o'rta asr mualliflari bir ovozdan xorazmshoh sulton Olovuddin Takishni o'z xalqiga adolatli hukmdor, odatdan tashqari qobiliyat sohibi, buyuk diplomat va kuchli lashkarboshi bo'lganligini qayd etishadi. Xorazmshoh musiqa va adabiyotni sevar, hozirjavob, gapga chechanligi bilan ajralib turar edi. O'z vaqtida davlatning shimoliy chegaralari xavfsizligi ko'p holatda turkiy qipchoqlar ta'siriga bog'liq edi. Takish qipchoqlar bilan o'zaro ittifoqqa kirib, qipchoqlar xoni Jonkishining qizi bo'lmish Turkon Xotunga uylanadi. Qipchoqlarning bayot urug'idan bo'lgan Turkon Xotun bilan ko'plab turkiy qavmlar, harbiylar ham kirib keldilar. Keyinchalik Turkon Xotun ularning qudratli homiysiga aylandi, so'ngra esa davlatda turkiy- harbiy qatlam ham yuzaga keldi.

Tarixiy manbalar Turkon Xotunni hokimiyatga intiluvchan, riyokor hamda qasoskor ayol bo'lganligini ta'kidlashadi. Uning tugal hosilasi esa keyinchalik sulton Muhammad (1200-1220) hukmronligi davrida to'liq namoyon bo'ldi.

Xorazmshoh Takish tomonidan qoldirib ketilgan ulkan davlat uning vorisi Qutbiddin Muhammad tomonidan davom ettirildi. 1200 yil 3 avgust kuni (hijriy 596 yil shavvol oyining 20-kuni) poytaxt Gurganjda Xorazmshohlar davlatining yangi sultoni Qutbiddin Muhammad tantanali ravishda taxtga o'tirdi (1200-1220). Keyinchalik u otasining taxallusi Olovuddin nomini ham oldi. Xorazmshoh Olovuddin Qutbiddin Muhammad o'z hukmronligining dastlabki davridanoq ichki va tashqi siyosat qator muammolarga duch keldi. Mozandaron (Tabariston)da

¹ Кирмон – Эрон жануби – шарқидаги тарихий ҳудуд.

Husomiddin Ardasher Astrobodgacha erlarni egallab, mazkur hududlardan xorazmlik qo'shinni haydab chiqardi. Ajami Iroqda ham vaziyat og'irlashib, mazkur hududlar ham yangi sulton qo'lidan chiqib ketish ehtimoli kuchaydi. Xorazmshoh Muhammad bunday vaziyatda Xurosondagi ahvoli ham mushkullashishi mumkin deya hisoblab, ukasi Tojiddin Alishohni Ajami Iroq markazi Isfahondan chaqirib olib, uni Xuroson noibi etib tayinladi.

Tojiddin Alishohning Iroqdan ketishi bu erdagi mahalliy hokimlarning ajralib ketish xavfini kuchaytirib yubordi. Ular ichida ayniqsa Iziddin Ko'kcha xalifaning izni bilan qat'iy harakat boshladi. O'z vaqtida unga qarshi SHamsiddin Oytug'mish harakat qilib, tez orada butun Fors Iroqi hududlarini egallab olishga muvaffaq bo'ldi. Nishopurning sobiq hokimi, o'zboshimchaligi bois lavozimidan olingan Hinduxon esa avval Marvda isyon ko'tarmoqchi bo'ladi, so'ngra esa G'ur sultoni huzuriga qochib, undan yordam so'radi. G'ur sulton G'iyosiddin G'uriy xorazmshohlar tushib qolgan mushkul vaziyatdan foydalanib qolish maqsadida Hinduxonga yordam berishga qaror qildi. SHu maqsadda u 1201 yilning fevral oyida katta qo'shin bilan Xurosonga yo'l oldi. Marvga Hinduxonni jazolash maqsadida xorazmshohning vakili CHaqir at-Turkiy jo'natilgan edi. CHaqir at-Turkiy Marvni G'uriylardan qattiq himoya qildi. Lekin, kuchlar notengligi, shaharni ortiqcha xonavayron bo'lishidan saqlab qolish maqsadida G'ur sultoniga taslim bo'ldi. Marv esa endilikda u G'ur sultoniga qaram Hinduxon qo'lga topshirildi. Tez orada G'uriylar qo'shini tomonidan Xurosonning Saraxs, Niso, Obivard, Tus shaharlari egallandi. Xurosonning ma'muriy markazi bo'lgan Nishopurda yuqorida ta'kidlanganidek, sulton Muhammad Xorazmshohning akasi Tojiddin Alishoh hokimlik qilar edi. Garchi xorazmshoh tomonidan Nishopurdan tezda chiqib ketish haqida buyruq olgan bo'lsa-da, lekin Tojiddin Alishoh shaharni mardonavor himoya qildi. Ammo, G'iyosiddin G'uriy Nishopurni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Sulton G'iyosiddin G'uriy yangi istilo qilingan Xuroson shahar va viloyatlariga o'z noiblarini tayin etib, orqasiga qarab ketdi. O'tgan vaqt davomida xorazmshohlar tushib qolgan og'ir siyosiy vaziyatdan chiqish yo'lida kuchli va katta qo'shin yig'ishga muvaffaq bo'ldilar. Xuroson erlariga yurish qilishdan avval xorazmshoh adolat yuzasidan G'ur sultoni G'iyosiddinga murojaat qilib, agarda xorazmshohlar davlati manfaatiga yana zid ish tutgudek bo'lsa, tegishli javob berishi muqarrar ekanligi xususida ogohlantirdi. G'ur sultoniga xorazmshoh Muhammad jumladan shunday deb yozgan edi: "... Biz hozir otamiz ta'ziralari bilan va mamlakat ishlarini tartibga solish bilan mashg'ul bo'lib, sizning ishlaringizga qarshilik qilolmagan edik. Endi biz zaif emasmiz va sizning mamlakatingizni va boshqa viloyatlarni bosib olishga kuchimiz etajak".

Bir necha yillardan beri G'urda hukmronlik qilayotgan sulton G'iyosiddin G'uriy shu vaqtga kelib ancha keksayib, kasalmand bo'lib qolgan edi. Xorazmshoh o'z murojaat xatida aynan sultonning shu holatiga ham urg'u bergan edi. O'z maktubiga javob kelishini ham kutmay xorazmshoh Muhammad 1201 yilning avgustida kutilmagan holda Hirotni qurshab oldi. Hirot 40 kun qamal qilinsada, uni ishg'ol etishning iloji bo'lmadi. SHu payt Hindistondan o'z qo'shini bilan etib kelgan G'iyosiddinning ukasi SHahobiddin G'uriy bilan bo'lgan o'zaro jang ikki

tomonga ham katta talofat etkazdi. SHahobiddin G'uriy Xorazm erlariga kirib kelish yo'liga to'siq qo'yish maqsadida Marvarud daryosi ko'priklari buzib tashlandi. SHundan so'ng xorazmshoh Marv, Nishopur, Saraxs erlarini qayta egallashga muvaffaq bo'ldi. 1203 yilning boshida G'ur sultoni G'iyosiddin G'uriy vafot etdi. G'uriylar o'rtasida toju-taxt masalasida nizolar boshlandi.

Xorazmshohlar muvaffaqiyatidan g'azablangan SHahobiddin G'uriy qayta Xorazm tomon yurishga otlandi. Garchi yana suv to'g'onlari buzilib, o'tish yo'llarini suv bosgan bo'lsa-da, lekin G'uriylar er qurishini bir oy kutib, Qorasuv anhuri bo'yida xorazmshohlar qo'shiniga zarba berdi, SHahobiddin boshchiligidagi g'uriylar qo'shini poytaxt Gurganjni qurshab oldi. Poytaxt aholisi o'z jonajon shaharlarini mardonavor himoya qilishga kirishdilar. SHahar mudofaasida xorazmlik mashhur ulamo Imom SHahobiddin al-Hivaqiy ta'limoti qarshilik harakatining ma'naviy quvvatiga aylanib, butun xalq ommasini dushmanga safarbar qildi. Al-Hivaqiy butun mol-mulkini mudofaa ishi uchun sarf etib, xayrli ishda boshqalarga o'rnak bo'ldi. Turkon Xotun mudofaa ishida faol qatnashib, uning sa'y-harakati bilan poytaxtda 70.000 nafar qurollangan mudofaachilar otryadlari tashkil etildi. Xorazmshoh esa mamlakatning turli qismlariga chopar jo'natib, piyoda va otliq askarlar yig'ishga buyurdi. Gurganjga hujum qilish uchun daryoni kesib o'tmoqchi bo'lgan SHahobiddin G'uriy qoraxitoylar qo'shiniga duch keldi.

Xorazmshohlarning murojaatiga ko'ra qoraxitoylar xoni Huyurxon tomonidan yuborilgan qo'shin ichida O'tror hokimi Tojiddin, Samarqanddagi qoraxoniylar xoni Usmonxon, qoraxitoylarga qarashli Taroz hokimi Tayangular bosh bo'lib, ular Andhudda SHahobiddin G'uriy qo'shiniga qaqshatqich zarba berdilar. Ushbu jang 1204 yilning oktyabr oyi boshlarida bo'lib o'tdi. SHahobiddin G'uriy to'liq mag'lubiyatga uchradi, o'z mol-mulkini bitim asosida topshirib, o'z davlatiga qaytib ketishga majbur bo'ldi. SHahobiddin G'uriy o'z davlatida porokandalik va nizolar oqimiga duch keldi. Bunday vaziyatda (1205 yil yanvar) ular xorazmshoh bilan tinchlik shartnomasini imzolab, Xurosonning bir qismini sulton Muhammad xorazmshohga qaytarib berdi. O'zaro nizo va parokandalikda qolgan g'uriylar davlati ichida vaziyat og'irlashib ketdi.

SHahobiddin G'uriy bu o'zaro kurashlar qurboniga aylanib, 1206 yilning martida o'ldirildi. Sultonning o'ldirilishi G'uriylar davlatining emirilishidan darak berar edi. Tez orada G'uriylarga xizmat qilgan noib va amirlar turli hududlarda o'z hukmronliklarini o'rnatib boshladilar. SHunday bir vaziyatda o'zini g'uriylarning yangi sultoni deb e'lon qilgan Mahmud qo'liga bir paytlar qudratli g'uriylarga bo'ysungan hududlarning bir qismi qoldi xolos. Sulton Muhammad xorazmshoh g'uriylar saltanati zaif holatga tushib qolganligidan foydalanib, tez orada Balx, Hirot, keyinroq Mozandaron, Seyistonni oldi. G'uriylar sultoni Mahmud xorazmshoh Muhammad talabiga ko'ra o'zini xorazmshohlar davlatining noibi deb e'lon qildi. U sulton Muhammad nomini xutbaga qo'shib o'qitib, uning nomidan tangalar zarb etdi, xorazmshohga o'z itoati ramzi sifatida bitta oq fil hamda o'z xazinasidan eng qimmatbaho buyumlarni jo'natdi. SHu tariqa sulton Muhammad xorazmshoh taxtga kelganidan so'ng yo'qotilgan erlarning asosiy qismini qaytib qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Movarounnahrda shu davrga kelib ancha murakkab siyosiy ahvol yuzaga kela boshladi. Movarounnahrda oliy hukmronlikka da'vogar qoraxitoylar XII asrning 40-yillaridan buyon o'zlariga qarashli erlardan muntazam ravishda boj solig'i undirib kelishar, har bir shaharda o'zlarining noiblarini qo'yib, jabr-zulmini kuchaytirib yuborgan edilar. Aholi qoraxitoylar talon-taroji va zo'ravonligidan charchagan edi. Samarqand va Buxorodagi hukmron qoraxoniylar xoni Usmon va Movarounnahrning nufuzli zotlari sulton Muhammad xorazmshohga murojaat qilib, qoraxitoylarga qarshi kurashda yordam so'raydilar. Qoraxoniylar xoni Usmonxon yordam evaziga soliqlarni xorazmshohga to'lab, uning nomini xutbaga qo'shib o'qishga, uning nomidan tangalar zarb etishga va'da berdi. Bu esa Movarounnahr erlarini Xorazmshoh ilkiga o'tishini anglatar edi. Buxorodagi Malik Sanjar qo'zg'oloni bu holni biroz orqaga surdi.

1206 yili Buxoroda diniy unvondagi sadrlar hukmiga qarshi asli savdogarning o'g'li bo'lmish Sanjar isyon ko'tardi. O'zini hokim sifatida Malik Sanjar deb nomlagan qo'zg'olonchilar rahbari Buxorodagi "e'tiborli kishilar"ni haydab chiqarib, ularning mol-mulkini musodara etdi. Buxoro sadrlari unga qarshi kurashda xorazmshohdan yordam so'radilar.

SHu dardan boshlab janubdagi muammolarni muvaffaqiyatli echgan xorazmshoh Muhammad qoraxoniylar murojaatiga muvofiq Movarounnahr ishlariga aralashishni boshladi. Sulton Muhammad Buxoroga yurish qilib, uni egalladi. Malik Sanjar isyoni bostirilib, o'zi qo'lga olindi Movarounnahrning asosiy shaharlaridan biri –Buxoroning qo'lga olinish sulton Muhammad xorazmshoh mavqeini yanada o'sishiga sabab bo'ldi. Qoraxoniylar o'zlarini xorazmshohlar vassaliga aylanganliklarini tan oldilar. Qoraxitoylar Movarounnahr hududlarini xorazmshohlar tassarufiga o'tishlaridan qat'iy norozilik asnosida bo'lajak urushga jiddiy tayyorgarlik ko'rdilar. Xorazmshoh qo'shinining jon-jahdi bilan kurashiga xoinliklar salbiy ta'sir ko'rsatdi. Qoraxitoylar xoni Huyurxon boshchiligidagi qo'shin qo'li ustun keldi. Jang Qoraxitoylar g'alabasi bilan tugab, Xorazmshoh ham asirlikka tushib qoldi. Xorazmshohning jangdan qaytmasligi ko'plab mish-mishlarga sabab bo'ldi. Taxtga sultonning akasi Tojiddin Alishoh o'tirdi. Sulton Muhammad xorazmshoh baxtli tasodif tufayli asirlikdan qutulishga muvaffaq bo'ldi. Taxtda yo'q vaqtda xiyonat ko'chasiga kirgan kishilar jazolandi, Tojiddin Alishoh esa Firuzko'hga qochib, jon saqladi. Keyinchalik sulton o'z akasi va unga joy bergan sulton noibi, sobiq G'ur sultoni Mahmud ham Gurganjga jo'natilib, qatl etildilar. SHu tariqa g'uriylarning qaram holatidagi saltanatiga ham butkul barham berildi.

O'zaro parokandalikka chek qo'ygan sulton Muhammad xorazmshoh oldida shu vaqtdagi uning asosiy dushmani – qoraxitoylarga qarshi kurash endilikda asosiy maqsad bo'lib qoldi. Bu paytga kelib sulton mavqei shunchalik mustahkamlandiki, bir necha o'n yillardan buyon O'rta Osiyodagi siyosiy vaziyatga ta'sir ko'rsatdib kelayotgan qoraxitoylarga hal qiluvchi zarba berish vaqti etgan edi.

Otsiz hukmronligi davridan boshlab har yili xorazmshohlar qoraxitoylarga tegishli o'lpon to'lab turishar edi. 1209 yili sulton Muhammad xorazmshoh huzurida navbatdagi o'lpon haqi uchun kelgan qoraxitoylar elchisining surbetlik

harakati sulton poymonasini to'ldirdi. Elchi qatl etilib, qoraxitoylarga qarshi jangga zudlik bilan tayyorgarlik ko'rildi. Butun saltanatda qoraxitoylar jabr zulmiga qarshi targ'ibot ishlari olib borildi. Qoraxitoylar tomonidan ezilib kelayotgan aholi uchun xorazmshohlar qo'shini xaloskorlar sifatida kutib olindi. Tez orada xorazmshoh qo'shini Sirdaryodan kechib o'tib, Ilamish dashtida Tayangu boshchiligidagi qoraxitoylar navkarlari bilan to'qnashdi. 1210 yil sentyabr oyida bo'lib o'tgan Ilamish dashtidagi shavqatsiz jangda qoraxitoylar mag'lub bo'ldilar. Tayanguning o'zi ham asirga olindi. Butun Sirdaryo bo'ylaridagi erlar, Farg'onaning O'zgan, O'tror va unga tutash barcha erlari ham sulton davlati hududiga qo'shib olindi. Butun Movarounnahr sulton qo'liga o'tdi. Uning barcha shahar va qishloqlariga sulton o'z kishilarini hokim, shixna (komendant) lavozimlariga tayinladi.

Xorazmshoh Muhammad yuqorida ta'kidlanganidek, Qoraxitoylarni mag'lub etganidan so'ng, Movarounnahr qoraxoniylar xoni Usmonxon unga qaramlikni tan olgan, sulton qizi Xon Sultonni unga turmushga uzatib, o'ziga kuyov qilib olgan edi. Usmonxon sultonga kuyov bo'lgach, turkiylar odatiga ko'ra kelin xonadonida bir yil qolishi lozim edi. Samarqanddagi xorazmliklar shixnasi Do'st Abo Usmonxon yo'qligidan foydalanib, shaharda jabr-zulmini kuchaytirib, nojo'ya ishlarni amalga oshira boshladi. Usmonxon Samarqandga qaytib kelgach, xorazmshoh vakillari, xorazmlik amaldor, harbiylarni qirib tashlashga buyruq berdi. Sulton qizi Xon Sulton qal'aga yashirib, jon saqlashga muvaffaq bo'ldi. Usmonxon Xorazmshohlar qaramligidan voz kechib, qoraxitoylarga shaharni topshirishni ma'lum qilib, go'rxonga elchilar yubordi.

Sulton bundan qattiq g'azablanib, o'z qo'shini bilan Samarqand ustiga yurish qildi. Samarqand ahli shahar mudofaasida qatnashib, o'z shaharlarini juda mardonavor himoya qildilar. Sulton qo'shini shaharni egallagach, uch kun davomida shahar ahli jazoga muhtalo etildi. Natijada o'n mingga yaqin odam halok bo'ldi. Sultonning qizi Xon Sulton o'z eri Usmonxonni o'ldirishni talab qildi. SHunday so'ng Qoraxoniylar xoni Usmonxon va uning barcha avlodlari qatl etildi. Qoraxoniylarga aloqador barcha kishilar oilalari bilan o'limga mahkum etildilar. Qoraxoniylar sulolasining umri o'z tariqa 1212 yili o'z nihoyasiga etdi. Sulton umri tugab borayotgan zaif qoraxitoylarning Movarounnahr chegaralariga yurish qilishlarining oldini olish maqsadida 10.000 kishilik qo'shinni Isfijob (Sayram)ga yubordi. Naymanlar rahbari Qushlixon esa tez orada Qoraxitoylar erlarida hokimiyatni o'z qo'liga oldi.

Sulton shundan so'ng o'z e'tiborini yana janub Xuroson, Eron tomoniga qaratdi. Fors Iroqi (yoki Iroqi Ajam – hozirgi g'arbiy Eron erlari)da vaziyat bir necha yil keskinlashib, o'zaro kurashlarda Ozarbayjon otabeklari, Bag'dod xalifaligi, turli harbiy noib, sarkardalar ishtirok etdilar. 1215 yil Iroqi Ajam (Fors Iroqi)da hokimiyatni olgan Sayfiddin O'g'ilmish (u bir necha yil xorazmshoh xizmatida bo'lgan edi) Sulton Muhammad xorazmshoh nomini xutbaga qo'shib o'qitdi. Natijada Fors Iroqi qayta sulton izmiga o'tdi. Keyinchalik Eronning Kirmon viloyati ham qo'shib olindi. SHundan so'ng sulton qo'shini Hindiston va Eron oralig'idagi Mikron, so'ngra Balujistonni egallashga muvaffaq bo'ldi. SHundan so'ng xorazmlik qo'shin Arab dengizi bo'yidagi O'rmuz bo'g'oziga

chiqib, uning hokimi Maqiqni ham bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Tarixchi Ibn al-Asir xorazmshoh nomini hatto Arabiston yarim oroli janubi-sharqida joylashgan Ummonda ham tan olib, uning nomini "xutbaga qo'shib o'qitishgan" deb yozgan edi.

1216 yili G'azna, G'ur, Bomiyon erlari qo'lga olinib, sulton Muhammad xorazmshoh davlati Sind daryosi bo'yicha chiqib, bevosita Hindiston bilan chegaradosh bo'lib qoldi. Avval boshida Fors Iroqi sulton qo'lga o'tganligiga jim qarab turgan Bag'dod xalifasi an-Nosir hamda Ozarbayjon otabegi¹ O'zbek tez orada mazkur hududlardan xorazmshoh vakilini siqib chiqarishga harakat qilishdi. SHu maqsadda o'zaro ularning kelishuviga muvofiq Fors Iroqi (Iroqi Ajam)dan xorazmshoh noibi Sayfiddin O'g'ilmish ismoiliylar rahbari Jaloliddin Hasan tomonidan yuborilgan josus tomonidan o'ldirildi. Ozarbayjon hokimi Otabek O'zbek Isfahonni, Otabek Sa'd ibn Zangi Ray, Qazvan, Huvor va Simnon erlarini egalladilar. Sulton Muhammad xorazmshoh bu voqeani eshitgach 100.000 kishilik qo'shin bilan Iroqi Ajamga yurish boshladi. Ray yaqinida Fors Otabegi Sa'd ibn Zangining qo'shini to'liq mag'lub etildi, o'zi asir olindi. Ozarbayjon tog'liklariga chekingan Otabek O'zbek ham sulton tazyiqidan cho'chib, tez orada tobelikni qabul qildi. SHundan so'ng xorazmshoh Muhammad erlari tarkibiga Arron, Ozarbayjon, SHirvon va hozirgi Dog'istonning Kaspiy bo'yidagi Darband erlari ham qo'shib olindi. Sobiq Ozarbayjon Otabegi (hokimi) O'zbek itoatgo'ylik belgisi sifatida o'zi panoh topgan tog'li Farrozin qal'asini ham topshirdi.

Qo'shib olingan erlarda sulton Muhammad xorazmshoh nomi xutbalarga qo'shib o'qitilib, uning nomidan tangalar zarb etildi. SHuningdek, sulton Muhammad Xorazmshoh O'zbekning iltimosini inobatga olgan holda Gruziya qiroli Georgiy IV ga elchi yuborib bundan buyon Otabek O'zbek erlari unga qarashli ekanligi, shu bois Ozarbayjon erlariga "hujum qilishdan tiyilishi" haqida ogohlantirdi.

1217 yilga kelib sulton Muhammad xorazmshoh davlati tarkibiga Fors Iroqi (Iroqi Ajam), Mozandaron, Arron, Ozarbayjon, SHirvon, Fors, Kirmon, Mikron, Mang'ishloq, Kesh, Seyiston, G'ur, G'azna, Bomiyon erlari jumladan, 400 ga yaqin shaharlar kirdi. Tarixchi an-Nasaviy tili bilan aytganda bu g'alabalarga o'z "aql-zakovati bilan erishda va bu g'alabalar bilan o'zini ziynatladi". Sulton qo'shini Suriya, Kichik Osiyo va Misr tomoniga yurish qilish haqidagi gap-so'zlar esa YAQIN SHarq hukmdorlarini ancha vaqtgacha behalovat bo'lishlariga sabab bo'ldi. Iroqdan Hindistongacha, Orol dengizi atroflaridan Arab dengizi sohillarigacha bo'lgan erlarda hukm surgan xorazmshoh Muhammad davlati XIII asr boshlaridagi sharqning eng buyuk va qudratli davlatiga aylandi.

Sulton Samarqandni o'z poytaxti deya e'lon qilib, 1218 yil aynan shu shaharga kelib o'rtnashdi. Ta'kidlash joizki, xorazmshohlar davlatida o'ziga xos diarxiya – ya'ni ikkihokimlik tuzumi yuzaga keldi. Garchi sulton Muhammad xorazmshoh mutlaq hukmdor, qudratli davlat egasi hisoblansada, aslida esa o'z onasi Turkon Xotun izmiga to'liq bo'ysunar edi. Ko'p holda sulton farmonlari

¹ Отабек Ўзбек 1225 йилгача Озарбойжонда ҳокими бўлиб турди. Уни Жалолиддин Мангуберди 1225 йил ҳокимиятдан маҳрум этган.

onasi tomonidan bekor qilinar ham edi. Sulton onasiga qarshi hech qachon qarshi chiqmas va bu holatni tarixchi an- Nasaviy quyidagicha izohlab uni ikki sababga bog‘lab ko‘rsatgan edi “birinchidan, onasining unga bo‘lgan mehrini qadrlashi, ikkinchidan, mamlakatning barcha amirlari onasining urug‘idan ekanligidan”. Turkon Xotun “Jahon hokimi” degan laqabga ega bo‘lib, uning shaxsiy muhri (tug‘ro)da: “Ismat ud-dunyo vad-din Ulug‘ Turkon malika niso al-olamiyn” (“Dunyo va uning pokdomoni, Ulug‘ Turkon, olam ayollarining malikasi”) degan bitik yozilgan edi. Turkon Xotun poytaxt Gurganjda doimiy istiqomat qilar, o‘z saroyi, ulkan mulklarga ega edi. Sulton bosib olingan erlardagi eng boy hududlarni, eng yaxshi o‘ljalarni onasiga taqdim etar edi. Malika saltanat, moliya ishlarini shaxsan o‘zi boshqarar, tegishli tarzda farmonlar berar, noib va amaldorlar tayin etilishini nazorat qilar va hakozi. Turkon Xotun Jaloliddin Manguberdini emas, balki kenja Qutbiddin O‘zlagshohni taxt vorisi etib tayinladi.

CHunki, O‘zlagshohning onasi Turkon Xotunning urug‘idan edi. Turkon Xotun boshqa urug‘dan bo‘lmish shahzoda Jaloliddinning onasi Oychechakni xush ko‘rmas edi. Turkon Xotun ko‘rsatmasiga ko‘ra vaqti-vaqti bilan asir olingan yoki garovda ushlab turilgan shaxslar, sobiq hokimlar qatl etib turilar edi. Xorazmshohlar davlati boshqaruv tartibida an‘anaviy dargoh va devon tizimiga rioya qilinar edi.

Xorazmshohlar davlatida markaziy boshqaruv idorasi «**al-majlis ul oliy al faxri at-toji**» deb nomlangan bo‘lib, uni vazir boshqargan. Vazir – mamlakatda sultondan keyingi eng yuqori mansabdor shaxs bo‘lgan. Vazir sultonning bosh maslahatchisi bo‘lib, bevosita unga bo‘ysungan. Vazir rasmiy marosimlarda, davlatlararo aloqalarda, mustamlakalar bilan olib boriladigan muzokaralarda xorazmshoh nomidan ishtirok etib, sulton va rayiat (fuqarolar) o‘rtasida vositachilik qigan. Barcha davlat amaldorlari, jumladan, amirlar, beklar va harbiy boshliqlar vazirga bo‘ysungan. **Vazirning vazifalari** qo‘yidagilardan iborat bo‘lgan:

- ashob ad-davanin yoki devonxonalar amaldorlarining boshlig‘i. YUqori mansabli amaldorlarini ishga tayinlagan yoki ishdan bo‘shatgan;
- davlat amaldorlariga nafaqalar (arzak) va moddiy yordam (mavajib) joriy etish ishlarini boshqargan;
- davlat amaldorlarini hayot uchun zaruriy ozuqa va ashyolar bilan ta‘minlanishini belgilagan;
- bojxona va xazina faoliyatini nazorat qilgan;
- sultonga muntazam ravishda hamrohlik qilgan, ba‘zi paytlarda qo‘shin jo‘natib ularga boshchilik qilgan.

Xorazmshohlar davlatida vazirlik lavozimi katta hurmatga ega bo‘lib, o‘rta asr manbalarining birida vazir haqida shunday ma‘lumot beriladi (Z. Bunyodov bo‘yicha): «eng yuksak mahkama – vazorat (vazirlik) bo‘lib, barcha jamoat ishlari hamda odamlar hayotining to‘g‘ri yo‘ldan borishi u bilan aloqadordir, buning natijasida mamlakatning chiroyi va martabasi ortadi, davlatda tartib va qonunchilik o‘rnatiladi... Vazir – idora qilish qonunlarini biladigan, davlat kelajagini biladigan, hayotiy tajribaga boy, yaxshi ishlarga undovchi, shon-shuhrat va yutuqlarga

etaklovchi, fuqarolar ahvolidan ro'yi-rost xabardor qilib turadigan, ko'rsatmalariga to'la ravishda ishonish mumkin bo'lgan kishi bo'lishi lozim...»

Vazirlarga **sadr, dastur, xojayi buzruk** kabi unvonlar berilgan. Vazir lavozimidagi shaxs o'zining siyohdoni (dovot) va ma'lum xil movutdan o'ralgan sallasi (dastor) bilan ajralib turgan. Ular asosan arab-fors mansabdorlari muhitiga mansub kishilar bo'lib, arab hamda fors tili, ma'muriy ishdagi layoqati, saroy tartib-qoidalarini bilishi shart bo'gan. Xorazmshohlar davlatining vazirlari asosan Xorazm, Buxoro, Nishopur, Isfaxon, Balx, Hirotidan chiqqan arboblardan bo'lgan. Xorazm davlatiga qarashli viloyatlarning ma'muriy boshqaruvida ham vazirlar bo'lgan.

Xorazmshohlar davlatining markazi Gurganj shahri bo'lgan. Buyuk geograf olim YOqut Hamaviy mo'g'ullar istilosi arafasida, 1219 yili mazkur shaharda bo'lganida u haqda "Men Gurganj kabi buyuk, boy va go'zal shaharni ko'rmadim", deb yozgan edi. SHahar ayniqsa sulton Takish va Oloviddin Muhammadlar hukmronliklari davrida gullab-yashnadi. SHaharda 50 dan ziyod hunarmandchilik sohalari taraqqiy etgan, shahar ichki va tashqi savdo chorrahalarida joylashgani bois savdo-sotiq juda taraqqiy topgan. Gurganj savdogarlari o'z mollarini hatto Ispaniyaga ham olib borib sotganlar. Zakariyo Qazviniiy shahar aholisi ko'pchiligi, undagi Tanura va Maydon mahallalari, Qobilon darvozasi haqida ma'lumot yozib qoldirgan. SHahar juda obod, xushmanzara, hashamatli imoratlarga boy bo'lgan.

Tarixiy manbalarda bundan tashqari birgina Xorazm vohasida 11 ta shahar mavjud bo'lganligi ham qayd etiladi. Mamlakatdagi boshqa eng yirik shaharlar qatorida Buxoro va Samarqand ham tilga olinadi. Birgina Buxoro viloyatida 5 ta shahar, 50 ga yaqin qishloqlar mavjudligi vohaning boy salohiyatidan darak berar edi. Undan tashqari O'rta Osiyoning o'zida xorazmshohlarga tegishli Kesh, Tarozi, O'tror, Xo'jand, Termiz, Isfijob, O'zgand, Nasaf, Banokat, Niso, Marv va boshqalar mamlakat hayotida katta rol o'ynaganlar. Xorazmshohlarga tegishli boshqa hududlardagi Nishopur, Isfahon, SHeroz, Hamadon, G'azna, Balx, Ray va boshqalar ham katta shaharlar sirasiga kirib, o'z vaqtida madaniy o'choqlar vazifasini ham o'taganlar.

Tayanch so'zlar

Xalifalik, turkiy gvardiya, amir, hojib, elekxon, qorluq – chig'il, devon, dargoh, qoraxitoy, madrasa, Movarounnahr, xo'jalik xayot, hokim, sulton, Xuroson, sulola, davlat, rais, ustod, vazir.

Savol va topshiriqlar

1. IX – XII asrlarda mavjud bo'lgan davlatlar tarixi haqidagi asosiy yozma manbalarni izohlab bering?
2. VIII – asr oxiri IX – boshlarida Movarounnahr va Xurosonda siyosiy vaziyat qanday edi?
3. Abdullohning suv taqsimoti haqidagi qonuni haqida nima deya olasiz?
4. Somoniylar davridagi devonlar faoliyatini qanday izohlaysiz?
5. Mahmud G'aznaviy siyosiy faoliyatini qanday baholaysiz?
6. «Siyosatnoma» asari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
7. Xorazmshoh - Anushteginiylar xalqaro munosabatlari qanday kechgan?

6-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: SHarq, 2000.
3. Asqarov A.A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
4. Buniyodov Z.M. Xorazmshoh - Anushteginlar davlati (1097 – 1231). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012.
5. Bosfort K.E. Musulmon sulolalari. - Toshkent, 2008.
6. SHoniyozov K.SH. O'zbek xalqining shakllanishi jarayoni. - Toshkent: SHarq, 2001.

7. Nizomulmulk. Siyosatnoma. - Toshkent: Adolat, 1997.
8. O'zbekiston tarixi. Prof. R.H.Murtazayevaning umumiy tahriri ostida. - Toshkent, 2005.
9. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
10. Buyuk siymolar, allomalar. -Toshkent: Meros(uch kitob), 1996,1998.
11. Uvatov U.Donolardan saboqlar.- Toshkent: Abdulla Qodiriy, 1994.
12. Usmon Orif.Bahovuddin Naqshband va uning ta'limoti haqida. -Toshkent: Universitet, 1993.
13. Nasafiy. Xoja Ahmad YAssaviy. -Toshkent: G'ofur G'ulom nashriyoti, 1993.
14. Irisov A. Hakim ibn Sino.-Toshkent: O'zbekiston, 1992.
15. Azizxo'jaev A. Davlatchilik va madaniyat.- Toshkent: SHarq, 1997.

7-mavzu. O'rta Osiyo xalqlari hayotida IX-XII asrlarda yuz bergan uyg'onish davri. Ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi.

Reja

1. IX-XII asrlarda madaniy yuksalishning shart sharoitlari. O'rta Osiyolik buyuk allomalarning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan ulkan hissasi.
2. Xorazm Ma'mun akademiasining ilm-fan taraqqiyotidagi o'rni.
3. IX-XII asrlarda islom dini va so'fiylik. Buyuk muhaddis va dinshunos olimlar.
4. Me'morchilik va san'at.

1. IX-XII asrlarda madaniy yuksalishning shart sharoitlari. O'rta Osiyolik buyuk allomalarning jahon sivilizatsiyasiga rivojiga qo'shgan ulkan hissasi.

IX-XII asrlarda O'rta Osiyo hududida yuz bergan Madaniy uyg'onish (renessans), uning tarixi, mazmun-mohiyati, shu davrda ijod qilgan buyuk allomayu-ulamalar, ularning insoniyat ilm-fan, madaniyati ravnaqiga qo'shgan ulkan hissasi hamisha jahondagi tadqiqotchi, olimlar diqqat markazida turgan. SHu bois ham bu xususida yozma manbalar juda ko'p.

XX asr tarixshunosligida ushbu masala bilan qator g'arb olimlari, xususan G.E.Grbnebaum, A.Mets, L.Daxiyat, F.Lot, U.Uott, K.Brokkelmann, V.SHpuler, K. Bosvort va boshqalar qator tadqiqot ishlarini amalga oshirganlar. SHuningdek, rus va sovet olimlaridan C.P.Tolstov, M.E.Masson, I.I.Umnyakov, B.A.Rozenfeld, P.G.Bulgakov, V.V.Bartold, I.YU.Krachkovskiy, o'zbek olimlardan YA. G'ulomov, I.Mo'minov, O.I.Islomov, U.Karimov, M.Xayrullaev, B.Ahmedov, A.O'rinboev, A.Irisov, A.Nosirov, I.Nizomiddinov, A.Ahmedov, H.Hasanov, F.Sulaymonova, D.YUsupova, S.Karimova va boshqalar qo'yilgan masalaning turli jihatlarini ochib berishga muvaffaq bo'ldilar. Buyuk allomalarning ibratli hayot faoliyati va ijodi, yurtimizdan etishib chiqqan ulug' zotlarning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan bebaho hissasi XXI asrga kelib ham ilm ahlini o'ziga jalb qilib kelmoqda. Bu xususida malakatimiz Prezidenti I.Karimov o'zining

“YUksak ma’naviyat – engilmas kuch” asarida haqli tarzda quyidagilarni e’tirof etgan edi: “... zaminimizda yashab o’tgan buyuk allomalarimiz, mutafakkir bobolarimizning ibratli hayoti va faoliyati, bemisl ilmiy-ijodiy kashfiyotlari bugun ham jahon ahlini hayratga solayotganini g’urur bilan ta’kidlash lozim”.

Ming yilliklar davomida turli sivilizatsiya va madaniyatlar, jahon savdo yo’llari chorrahasida joylashgan o’lkamiz hududida o’ziga xos bebaho ma’anviy qadriyatlar va madaniyat mavjud bo’lgan. Ilg’or madaniyat, ilm-fan xalifalik hukmi davrida aynan yurtimiz hududida rivoj topgan bevosita Bag’dod xalifaligidagi musulmon uyg’onish davri, ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko’rsatdi. Ulkan xalifalik hududlarida taraqqiyot darajasi turlicha o’lka va xalqlarning bir davlatga birlashuvi, ular o’rtasida tegishli munosabatlarning o’rnatilishi, iqtisodiy hayotining ravnaq topishi ichki va tashqi savdo aloqalari rivojiga turtki bo’ldi. Bu esa xalifalik xalqlari madaniyatining yuqori taraqqiy etishiga ham turtki bo’ldi. Bu davrda metallurgiya, tog’-kon, to’quvchilikda yangiliklar tatbiq etildi, qog’oz, sopol, shisha ishlab chiqish, foydali qazilmalarni qazib olish, qishloq xo’jaligida sun’iy sug’orish, gidrotexnik inshootlardan foydalanish, irrigatsiya shaxobchalarini qurish, turli o’simliklarni ekib, ko’paytirish yo’lga qo’yildi. Hunarmandchilikning ko’plab sohalarida rivojlanib, turli buyumlar soni va sifati o’sdi, ichki va tashqi savdo aloqalari juda rivojlandi.

Daryo va dengizlarda ham yangi savdo yo’llari yurishi boshlandi. SHu davrda yuzaga kelgan ko’plab afsona, rivoyat, hikoyat, jumladan, “Ming bir kecha” ertaklarida mazkur davr qahramonlari faoliyati adabiy talqinda, sharqona lutf bilan bayon etilgan edi. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi keng ko’lamli o’zgarishlar turli muammolarni keltirib chiqarar edi-ki, buni faqat ilm-fan echishga qodir bo’lgan. Xususan, tabiiy fanlar, matematika, astronomiya, geometriya katta inshootlarni qurish, kemasozlik, savdo-sotiq uchun zarur bo’lgan. Aholi joylashuvi, ko’payishi, shaharlarning taraqqiy topishi tibbiyot faniga ehtiyojni tug’dirgan bo’lsa, hunarmandchilik, tog’-kon sanoati uchun geologiya, mineralogiya ilmidan boxabarlik taqozo qilingan. Taraqqiyot, shuningdek al-kimyoni rivojiga keng yo’l ochadi. Ulkan xalifalik hududida arab tili nafaqat vosita tili, balki ilm-fan tiliga ham aylandi. SHu davrda yaratilgan aksariyat ilmiy adabiyotlar arab tilida bitilar edi. Abbosiy xalifalar (750-1258) davrida yuqorida ta’kidlangan o’zgarishlar yanada taraqqiy etdi, islom madaniyati, ilm-fan yuqori cho’qissiga chiqdi. Xalifalik o’z davlat boshqaruvi, turmush tarzi, urf-odat, madaniyat, me’morchilik sohalarida ko’proq sharqiy hududlar, xususan Movarounnahr dan namuna oldi, ko’p holatda Eron, Xuroson, Movarounnahr zaminidan chiqqan arboblarning xalifalik ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy ayotida muhim rol o’ynay boshladilar. Abbosiylar davrida yaratilgan ma’naviy boylikda ajdodlarimizning ulkan hissasi mavjud edi.

762 yili xalifalik poytaxti Damashqdan Bag’dodga ko’chdi. Tez orada Bag’dod xalifalik imliy markaziga aylandi. Abbosiy xalifalardan Horun ar-Rashid (786-809), ayniqsa al-Ma’mun (813-833) nafaqat ilm-fanga hayrihohlik bilan qaradilar, balki uning rivojiga homiylik ham qildilar. Horun ar-Rashid davrida Bag’dodda tashkil etilgan kutubxonada ko’plab noyob kitoblar jam etilib, boshqa tillardagi adabiyotlarni tarjimonlar arab tiliga o’girar edilar.

Al-Ma'mun (813-833) hukmronligi davrida ilm-fanga homiylik yanada kuchaydi. Tabobat, falsafa, astronomiya, matematika fanlariga oid yunon, suriya, sanskrit, pahlaviy, xorazm tillaridagi asarlar arab tiliga tarjima qilindi. Xalifa al-Ma'munning Marvdagi dargohidagi aksariyat olimlar: Muhammad Muso al-Xorazmiy, Javhariy, Ahmad Farg'oniy, al-Marvaziy, Ali al-Marvaziy va boshqalar keyingi ijodiy faoliyat yuritish uchun Bag'dodga taklif qildi. SHu tariqa xalifalik poytaxti Bag'dodda "Bayt ul-hikma" ("Donishmandlar uyi") – "xalifa Ma'mun akademiyasi" tashkil topdi. Ilm markazida nemis tadqiqotchisi H.Zuter ta'kidlaganidek, olimlarning aksariyati Xuroson, Movarounnahr, Baqtriya, Farg'onadan bo'lgan.

SHu tariqa aksariyat bizning zamindan chiqqan olimlar qo'li bilan arab tilidagi ilm-fan yuzaga keldi. Evropada keyinchalik katta xatoga yo'l qo'yilib, ularning barchasi "arab olimlari" deb atashgan edi. "Bayt ul-hikma"da yunon fani, Hind – sanskrit madaniyatini o'rganildi, tibbiyot, astronomiya, matematikaga oid adabiyotlar tarjima qilindi, ularning ba'zilariga sharh yozildi, zamonaviy algebra, geometriya, optika asoslari yaratildi, kimyo fani juda taraqqiy topdi. Akademiya nafaqat tarjima va tahlil ishlari bilan, balki ilmiy asnodagi ekspeditsiyalarni ham uyushtirgan. Masalan, 830 yili al-Xorazmiy rahbarligida G'arbiy Hindiston, keyinchalik Vizantiyaga safarlar uyushtirilgan. SHu davrda nafaqat poytaxt Bag'dod balki Kat, Marv, Buxoro, Samarqand, Balx va boshqa O'rta Osiyo hududlaridagi shaharlarda ham ilm-fan keng taraqqiyot topa boshlagan. Islom dini Qur'on va hadislardagi ta'limotda ilmga intilish, diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlarni ham egallashga imkoniyatini namoyon qildi. Bu esa o'z navbatida oddiy aholi ichida ham xat-savod chiqarish, badiiy adabiyotdan boshlang'ich ma'lumot olish, islom diniga oid bilimlar ko'nikmasiga ega bo'lish, afsona, rivoyat, doston, ertaklardagi qahramonlarni madh etish imkoniyatini yuzaga keltirdi. Natijada, she'riyat, adabiyot yuksak darajada rivojlana bordi. Rasmiy doirada ilm-fan, ma'rifatni qo'llab-quvvatlash mazkur soha vakillari obro'-e'tiborini nihoyatda yuksak mavqega erishuviga sabab bo'ldi. Islom dinining birlashtiruvchi kuchi tufayli ilm-fan va madaniyat bobida ulkan muvaffaqiyatlar qo'lga kiritildi. Aksariyat zamonaviy fanlarning poydevori ham aynan shu davrda qo'yildi.

Fanda "Uyg'onish davri" deb ataladigan davr G'arbiy va Markaziy Evropa mamlakatlarda XIV-XVI asrlardagi rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatilgan. Birinchi marotaba "uyg'onish" atamasini XVI asr italyan rassomi va tarixchisi J.Vazari o'z asarlarida ishlatadi. "Uyg'onish", "uyg'onish davri" atamalari XIV-XVI asr ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish mohiyatini ochib bermasdan, ko'proq antik davr merosini, ya'ni antik madaniyatga o'xshash madaniyatni qaytadan "tirilishi", "uyg'onishi" ma'nosida ishlatila boshlandi. Keyinchalik fanda bu atama keng qo'llanila boshlandi. SHu ma'noda ko'pchilik tadqiqotchilarning IX-XII asrlar O'rta Osiyo xalqlari tarixida madaniyatning rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlarini ham "uyg'onish" davri atashi to'liq maqsadga muvofiqdir.

IX-XII asrlar O'rta Osiyo xalqlari tarixida moddiy va ma'naviy hayotning rivojlanishida oldingi davrlarga nisbatan keskin yuksalish davri bo'ldi. VIII asrda

Arab xalifaligi hozirda O'rta Osiyo deb atalmish hududni fath etib bo'lgan, bosib olingan erlarda islom dini keng yoyilib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayot Arab xalifaligi tartib-qoidalariga butunlay bo'ysundirilgan edi. Xalifalik tarkibiga kiritilgan o'lkalarda faqat islom dinigina emas, balki arab tili va uning imlosi ham joriy etildi. Chunki, arab tili xalifalikning davlat tili bo'lsa, islom dini uning mafkurasi edi. Shu sababli bu mamlakatlarda arab tilini o'zlashtirishga intilish kuchli bo'lgan. Islomni qabul qilgan aholining arab tili bilan muloqoti, ibodat vaqtlarida qur'on suralarini tilovat qilishdan iborat bo'lgan bo'lsa, mahalliy zodagonlar arab tilini xalifalik ma'murlari bilan yaqinlashish va mamlakatda o'z siyosiy mavqelarini tiklab uni mustahkamlashning garovi deb hisoblaydilar. Arab tiliga bo'lgan bunday ehtiyoj va intilish tufayli ko'p vaqt o'tmay Movarounnahrda hatto o'z ona tilidan ko'ra arab tili va yozuvi o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ldi. Hagaralari borgan sari kengayib, ulkanlashib boryotgan xalifalik uchun ilm ahli suv va havodek zarur bo'lib qoldi.

821 yilda Xuroson va Movarounnahrning noibi etib tayinlangan Tohir ibn Husayn xalifalik o'ylaganidek siyosat yurgizmadi. U xalifa nomini xutba nomozidan chiqarib tashlashga ko'rsatma berdi. Tohiriylar shunday qilib so'zda o'zlarini xalifalikning noibidek ko'rsatsalarda, amalda mustaqil ish yuritish harakatini boshlab yubordilar. Shunday qilib, mustaqil davlatlarning paydo bo'lish uchun zamin paydo bo'ldi.

873 yilda Tohiriylar hukmronligi o'rniga Safforiylar hukmronligi o'rnatildi. Bu o'z navbatida Movarounnahrni Xurosondan ajralib, o'z mustaqilligini tiklab olishi uchun asos bo'ldi. IX asrning oxirgi choragida Movarounnahr Somoniylar qo'l ostiga o'tib, mustaqillikni yanada mustahkamlab oladi. Somoniylar sulolasining eng yirik vakillaridan biri bo'lmish Ismoil Somoniy kuchli davlat tuzishga harakat qiladi va bu ishni muvaffaqiyatli ravishda uddasidan chiqadi.

Movarounnahr deb ataladigan bu hududda mustaqil davlatlarning tashkil topishi ularda siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy hayotning ravnaqiga katta ta'sir ko'rsata boshladi. Buxoro, Samarqand, Urganch va Marv kabi shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlari sifatida shakllanib, rivojlana boshladi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, O'rta Osiyoda IX-XIII asr boshlarida Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatlari hukm surdilar. Bu davlatlar xalqaro maydonda o'z mavqei va tutgan o'rnini jihatidan katta e'tibor va nufuzga ega bo'ldilar. Ahmad, Nasr, Ismoil Somoniy, Alptakin, Mahmud G'aznaviy, To'g'rulbek, Sulton Sanjar, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko'ra oladigan davlat arboblari davrida O'rta Osiyoda hayotning barcha jabhalarida yuksalishlarga erishildi, davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan tinchlik, osoyishtalik va barqarorlik vujudga keldi.

Tarixchi Abu Mansur as-Sa'olobiyning Somoniylar Buxorosiga bergan ta'rifi butun O'rta Osiyo davlatlarining IX-XIII asr boshlaridagi ahvoriga tegishlidir: "...shon-shuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, er yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o'z davrining fozillari yig'ilgan (joy) edi". O'rta Osiyo hukmdorlari ilm ahli bilan yaqinlashdilar. Mamlakatni boshqarishda ularning bilimi va maslahatlaridan foydalandilar.

Hukmdorlarning aksariyati bu davrda o'z saroylarida olim, shoir va usta san'atkorlar, turli sohalar bo'yicha qimmatbaho kitoblarni to'plashga odatlandilar. Saroyga jalb etilgan olim va shoirlar, kutubxonalaridagi nodir qo'lyozma asarlar bilan mag'rurlanardilar.

Damashq, Qohira, Bag'dod, Kufa, Basra va boshqa katta shaharlarda O'rta Osiyodan borib fan, madaniyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan avlod-ajdodlarimiz bu davrga kelib ko'paya bordi. Bag'dod shahri SHarqning ilm-fan markazi sifatida olamga tanildi, chunki IX asrda bu erda "Bayt ul-hikma"-("Donishmandlar uyi") SHarqning fanlar akademiyasi tashkil etildi. Bunga monand holda X asr oxirlarida Xorazmda ham xalifa Ma'mun davrida (995-997 y.) "Donishmandlar uyi"- "Bayt ul-Hikma"- "Ma'mun akademiyasi" (Xorazm akademiyasi) tashkil topdi. Bu ikki ilm o'chog'larida SHarqning mashhur va ma'lum olimu-allomalari tahsil olganlar. Ular orasida Ahmad Farg'oniy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqa buyuk allomalarning nomlari bor.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) qadimgi Xorazm diyorida tug'ilib, voyaga etadi. G'oyatda o'tkir zehn egasi va noyob qobiliyat sohibi bo'lgan al-Xorazmiy yoshlik chog'idan boshlab aniq va tabiiy fanlarni o'rganishga qiziqdi, arab, fors, hind va yunon tillarini egalladi, bu tillarda yozilgan kitoblarni qunt bilan o'qib, mutolaa qildi. U dastlabki ta'limni xususiy muallimlardan oldi va so'ngra o'sha davrning yirik ma'rifat markazlaridan biri bo'lgan Marv madrasasida o'qidi. Xalifa Xorun ar-Rashidning o'g'li Ma'mun xalifalik taxtiga o'tirgach (813 y.) Muhammad **al-Xorazmiy** Muso al-Xorazmiyni o'zi bilan birga Bag'dodga olib ketadi va u erda tashkil etilgan "Bayt ul-Hikma"ga boshliq etib tayinladi. Bag'dodda u Suriya, Iroq, Eron, Xuroson va Movarounnahr olimlari bilan ijod qiladi.

Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix ilmi va boshqa fanlar sohasida barkamol ijod qildi. Uning "Al Jabr val muqobala" ("Tenglamalar va qarshilantirish"), "Hisob al-Hind" ("Hind hisobi"), "Kitab surat al-Arz" ("Er surati haqida kitob"), "Kitab at-Tarix" ("Tarix kitobi"), "Kitab al-Amal Bil Usturlabat" ("Usturlab bilan ishlash haqida kitob") kabi asarlari olimga jahonshumul shuhrat keltirdi. Xorazmiy yaratgan 20 tadan ortiq asardan bizning davrimizgacha faqat 10 tasigina etib kelgan.

Xorazmiy ijodi merosida "Aljabr va al-muqobala" kitobining ilmiy ahamiyati nihoyatda buyukdir. Bu kitobi bilan u matematika tarixida birinchi bo'lib algebra faniga asos soldi. "Al-gebra" atamasi ushbu kitobning "al-jabr" deb yuritilgan qisqacha nomining aynan ifodasidir. Xorazmiy nomi esa matematikada "algoritm" atamasi shaklida o'z ifodasini topdi. Uning "Al-jabr" asari asrlar davomida avlodlar qo'lida er o'lchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va o'lchov ishlarida dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Xorazmiyning bu risolasi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi. Keyinchalik asrlar davomida Evropa olimlari Xorazmiy asarlarini qayta-qayta ishlab, u asosda asarlar yozadilar. Xorazmiyning arifmetik

risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik pozitsion hisoblash sistemasi Evropada, qolaversa, butun dunyo taraqqiyotida buyuk ahamiyat kasb etdi, algebrani mustaqil fan darajasiga ko'tardi.

Olimning “Kitob at-Tarix” (“Tarix kitobi”)da Xuroson, Kichik Osiyo va Movarounnahrning VIII-IX asrlar tarixiga oid qisqa va aniq ma'lumotlar o'z ifodasini topgan. Xorazmiyning “Zij” (“Astronomik jadval”), “Quyosh soati haqida risola” asarlari falakiyotshunoslik fanining rivojlanish taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi.

Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Nosir al-Fargʻoniy 797-865 yillarida yashab ijod qilgan vatandoshimizdir. Ahmad Fargʻoniy o'z asarlari bilan fan tarixida katta iz qoldirdi. U matematika, geogra-
al- Fargʻoniy fiya, astronomiya, tarix sohalarida ijod

qildi. Ahmad

Fargʻoniyning ijodiy faoliyati Bagʻdodda ulugʻ mutaffakir olim Al-Xorazmiy rahbarligidagi “Bayt-ul-Hikma” bilan bogʻliqdir. U arab atamashunosligini paydo bo'lishi va ilmiy taraqqiyotiga munosib hissa qo'shib, Bagʻdod va Damashqda rasadxonalar qurilishida shaxsan qatnashdi. Ahmad Fargʻoniyning kitoblari dunyoga ma'lum va mashhurdir. “Kitob fi Usul ilm an-Nujum” (“Falakiyot ilmining usullari haqida kitob”), “Falakiyot risolasi”, “Falak asarlari sababiyati”, “Al-Majistiy”, “Ilm-xayya”, “Al Fargʻoniy jadvallari”, “Usturlob bilan amal qilish haqida”, “Oy urning ustida va ostida bo'lganida vaqttni aniqlash risolasi”, “Etti iqlim hisobi”, “Usturlob yasash haqida kitob” asarlarining qo'lyozmalari Angliya, Fransiya, Germaniya, Misr, Hindiston, AQSH va Rossiyada saqlanmoqda.

Ahmad Fargʻoniyning bu asarlaridagi ilmiy kashfiyotlari butun jahon fani va madaniyatiga ulkan va munosib hissa qo'shdi. U 812 yilda quyosh tutilishini oldindan bashorat qilib berdi, urning dumaloq ekanligini ilmiy dalillar bilan isbotlab, bir xil fazo yoritgichlarni har xil vaqtda ko'rilishini, tutilishini hamma joyda har xil kuzatish mumkinligini izohlab berdi.

Ahmad Fargʻoniy yaratgan ilmiy kashfiyotlar natijalari qaysi fan sohasida bo'lishidan qat'iy nazar g'oyatda pishiq, puxta va nihoyatda mukammal bo'lgan.

XII asrdayoq olimning asarlari lotin tiliga tarjima qilinganligi va Evropaga tarqalganligi bu fikrning isbotidir. Evropaliklar Ahmad Fargʻoniyini “Al Fraganus” deb ataganlar. Uning asarlarini lotin, nemis, ingliz, fransuz, rus va boshqa tillarga tarjima qilganlar.

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad Forobiy 873 yilda Forob (O'tror) yaqinidagi Vasij shaharchasida tavallud ko'rgan va 951 yilda Damashqda vafot etgan.

O'rta Osiyoning yirik qomusiy olimlaridan biri, SHarq uyg'onish davrining eng ko'zga ko'ringan arbobi, SHarq

falsafasining otasi Forobiy avval Forob, Buxoro va Samarqandda bilim oldi va turli tillarni o'rgandi. Bag'dodga kelgach fanning turli sohalari bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirishda

Forobiy davom etdi. U ilmiy salohiyatini oshira borib, fanning deyarli barcha sohalarini egallab, 160 dan ortiq asar yozdi. Forobiyning riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, falsafa, tilshunoslik va adabiyotga oid asarlari butun olamga mashhur bo'ldi. U yozgan "Aristotelning "Metafizika" asari maqsadlari haqida", "Tirik mavjudot a'zolari haqida", "Musiqa kitobi", "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Siyosat al Madaniya" ("SHaharlar ustida siyosat yurgizish"), "Fozil odamlar shahri", "Masalalar mohiyati", "Qonunlar haqida kitob", "Tafakkur yurgizish mazmuni haqida", "Mantiqqa kirish haqida kitob", "Falsafaning mohiyati haqida kitob" va boshqa asarlari buyuk olimning ilm va dunyoqarash doirasining beqiyos darajada kengligi va chuqurligidan dalolat beradi.

Forobiy fanning nazariy va falsafiy tomonlarini yoritishga harakat qilgan. U Platon, Aristotelning barcha falsafiy, tabiiy, ilmiy asarlariga, Ptolemeyning osmon jismlari harakati, Aleksandr Afrodiyning ruh haqidagi psixologiyasiga oid, Galenning tibbiyot bo'yicha asarlari, Epikur, Zenon, Evklid risolalariga taqriz va sharhlar yozdi. Agar ilm-fan rivojidadagi o'zining qo'shgan buyuk xizmatlari uchun Aristotel "Birinch muallim" unvoniga sazovor bo'lsa, Forobiy donishmandligi, Aristotelni yaxshi bilganligi, qomusiy aqli va ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan katta hissasi uchun "Al-muallim as-Soniy - "Ikkinchi muallim", "SHarq Aristoteli" degan mu'tabar unvon oldi.

Forobiyning "Inson tanasining a'zolari haqida"gi risolasi tibbiyot ilmining maqsad va vazifalarini aniqlashga bag'ishlangan. "Astrologiyaning to'g'ri va noto'g'ri qoidalari haqida"gi risolasida astrologlarning ruhiy va ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni osmoniy jismlar haqidagi ilmiy taxminlariga asoslangan faoliyatini, yolg'on tasavvurlar va uydirmalardan farqlash zarurligini ta'kidlaydi.

Olimning ko'p jildli "Musiqa haqida katta kitob" asari musiqa ilmining katta bilimdoni, sozanda va ajoyib bastakor ham bo'lganligini tasdiqlaydi. U yangi musiqa asbobining ixtirochisi ham bo'lgan.

O'rta asr fanining rivoji va taraqqiyotida Forobiyning ilm tasnifi bo'yicha olib borgan ilmiy ijodiy ishlari g'oyatda qimmatlidir. U "Ilmlarni kelib chiqishi haqida", "Ilmlarning tasnifi haqida" va boshqa risolalarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan 30 ga yaqin ilm sohasining tartibi, tasnifi va tafsilotini beradi.

Forobiyning ilmiy - falsafiy merosi xalqimizning buyuk ma'naviy boyligi sifatida asrlar osha avlodlar uchun muhim ijod manbai bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy (899-959) Buxoro yaqinidagi Narshax (hozirgi Vobkent tumanida) qishlog'ida 899 yilda tavallud topgan. Narshaxiyning ilmiy asarlari to'g'risida ma'lumotlar juda kam. Uning faqat "Tarixi Buxoro" ("Buxoro tarixi") asari bizgacha etib kelgan. Asar qo'lyozma nusxalarda va hozirgi zamon ilmiy tarixiy adabiyotlarda "Tarixi Narshaxiy", "Taxqiq ul-Viloyat" ("Viloyat haqiqatini aniqlash"), "Axbori Buxoro" ("Buxoro haqida xabarlar")kabi nomlar bilan atalib kelingan. Asarning turli nomlar bilan atalishiga ham sabablar bor. Bu asarning Narshaxiy tomonidan yozilgan dastlabki asl nusxasi

saqlanib qolmagan. Uning bizgacha etib kelgan qismi, 1128 yilda Quva shahridan bo'lgan Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr al-Quboviy arab tilidan fors tiliga qisqartirib tarjima qilgan nusxasidir. Undan keyingi yillarda ham Narshaxiyning asari bir necha tahrirlarga uchragan, ba'zi matnlari qisqartirilgan va so'nggi voqealar asosida to'ldirilgan. Abu Nasr Ahmad Qubaviy asar matnini qisqartirish bilan chegaralanmay, balki Tabariy, Abu Hasan Nishopuriyning "Hazoiq ul-ulum", Ibrohimning "Axbar-i Muqanna" kabi asarlaridan foydalanib, uni to'ldiradi. Ana shu tariqa, Buxoro tarixiga Narshaxiy yashab o'tgan davrdan keyingi, 1178-1179 yillardan 1220 yillarga qadar bo'lib o'tgan tarixiy voqealar kirib qolgan.

"Buxoro tarixi" asari o'zining ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan va hozirgi kunda Somoniylar davri tarixi bo'yicha eng noyob, qimmatli asar hisoblanadi. Asarda Somoniylar davlatining siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy hayotiga oid ma'lumotlar keltirilgan. Movarounnahr va Xuroson aholisining arab bosqinchilariga qarshi Muqanna boshchiligidagi qo'zg'oloni bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar ham bu asarda ma'lum darajada o'z ifodasini topgan. Narshaxiy saroy tarixchisi bo'lganligi sababli hukmron tabaqa siyosatini yoqlab, xalqning hokimiyatga qarshi chiqishini qoralagan.

Biz o'rganayotgan davr IX-XII asr fan va madaniyatining ravnaqini **Abu Rayhon Beruniy**siz (973-1048 y.) tasavvur qilish mumkin emas. U o'z zamonasining barcha fanlari - fizika, matematika, astronomiya, geodeziya, tarix, geografiya va bir necha boshqa fanlarni puxta egallagan olim bo'lgan. U 362 xijriy yili (973 y.) Xorazmning qadimgi Kat shahrida tug'ildi. O'sha davrda Kat shahri Xorazmshohlar - Afrig'iylar sulolasining poytaxti bo'lib, O'rta Osiyoning Xitoy, Hindiston, YAqin SHarq davlatlari, **Beruniy** Kavkaz va SHarqiy Evropa davlatlari bilan bog'lab turuvchi savdo va madaniy markazlaridan biri edi. Afsuski, Beruniyning zamondoshi Ibn Sinonikiga o'xshagan tarjimai holi bizgacha etib kelmagan. SHuning uchun u boshlang'ich ta'limini kimdan, qachon olganligi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ammo, bir narsa aniqki, u yoshligidanoq ilm-fanga juda ham qiziqqan, qobiliyatli, mehnatkash bo'lgan.

U o'z ona tili xorazm tilidan tashqari yana bir qancha tillarni-so'g'diy, fors, hind, yunon va qadimgi yaxudiy tillarni ham o'rgangan. U Hindistonda bo'lar ekan, tez orada nafaqat Hindiston tarixi, madaniyati, hatto sanskrit tilini ham o'rganadi. Xorazmdagi Ma'mun akademiyasining eng ko'zga ko'ringan faol ishtirokchilaridan biriga aylanadi. SHu bilan birga u shoh Ma'mun II ning eng yaqin maslahatchisi sifatida mamlakat siyosiy ishlarida ham faol qatnashadi.

Beruniy Urganchda yashagan davrda Ibn Sino bilan yozishma olib borgan. Bizgacha ularning savol-javoblaridan 18 tasi etib kelgan. Bu yozishmalar Beruniyning tabiat falsafasi va fizika masalalari bilan qanchalik qiziqqanligidan guvohlik beradi. Savol-javoblarning mazmunida Aristotelning aql bilan his etish orqali chiqargan xulosalariga Beruniy o'zining tuzatish va tajriba orqali aniqlagan

xulosalarini qarshi qo'ygan. Ibn Sino esa Aristotelni himoya qilgani ma'lum bo'ladi.

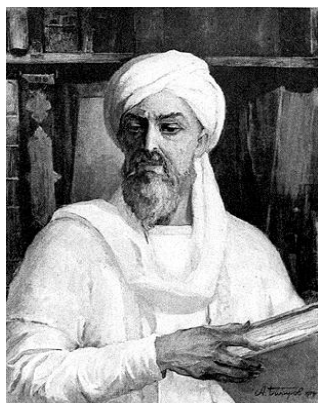
Beruniy Xorazmda yashagan vaqtda hali juda yosh bo'lishiga qaramay, Kat shahrida muhim astronomik kuzatishlar o'tkazgan. Bu kuzatishlar uchun o'zi asboblari ixtiro qilgan. Beruniy 22 yoshida o'zi tug'ilib o'sgan vatanni tashlab ketishga majbur bo'ladi va avval Rayga, keyin Jurjonga keladi. Bu erda mashhur tabib, astronom, faylasuf Abu Saxl Iso al-Masixiy bilan tanishadi va undan ta'lim oladi. Beruniy o'zining mashhur asarlaridan biri bo'lmish "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarini Jurjonda yoza boshlagan.

Tarixdan ma'lumki, 1017 yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmni bosib oladi va Beruniyni ham Xorazmshoh saroyidagi bir qancha olimlar qatori G'azna shahriga olib ketadi. Beruniy G'azna shahrida 1017 yildan to 1048 yilgacha hayot kechirgani ma'lum. Bu yillar Beruniy hayotida o'ziga xos davr bo'ladi. Bir tomondan g'urbatda yashagan bo'lsa, ikkinchi tomondan ilmiy faoliyatda juda ham mahsuldor davri bo'ladi. Beruniy faoliyatini o'rganuvchi olimlarning fikricha, bunday hol, ya'ni davlat ishlariga aralashmagan, siyosiy faoliyatdan chetlashgan olim o'zining butun bo'sh vaqtini ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflaydi.

Beruniy tabiat fanlarining rivojiga bebaho hissa qo'shgan olimdir. U o'zining ilmiy asarlarida dunyoning tuzilishi haqida fikr yuritganda Ptolemey fikriga suyuksa ham, amalda urning harakati haqida Ptolemey tartibiga zid keluvchi fikrlarni bayon qiladi. U "Geodeziya" asarida geotsentrizm bilan bog'liq bo'lgan ba'zi nazariyalarning to'g'riligiga shubha bilan qaraganligini ochiqdan-ochiq bayon etadi. Bu bilan u dunyoning geliotsentristik tuzilishi haqidagi nazariyani yaratishga hissa qo'shganlardan biri hisoblanadi.

Beruniy o'z davrining katta matematigi ham bo'lgan. U matematika masalalariga bag'ishlangan asarlarida geometriya, arifmetika, algebra, sonlar nazariyasi, trigonometriya tushunchalarini ma'lum tartib bilan ta'riflaydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilarining ko'pchiligi Beruniyni trigonometriya fanining rivojiga qo'shgan xissasini juda ham yuksak baholashadi. Ular Beruniyning trigonometriyaning matematikada mustaqil fan sifatida qaragan olim sifatida ko'rsatmoqdalar.

Beruniy 1030 yilda "Hindiston" nomi bilan mashhur bo'lgan eng yirik asarini yozadi. Bu asar juda katta ahamiyatiga ega bo'lgan asar bo'lib, bu haqda juda ko'p g'arb va sharq olimlari o'zlarining fikr-mulohazalarini bildirganlar. Beruniyning bu asari ustida 20 yil ish olib borgan E.Zaxau uning arabcha tanqidiy teksti bilan inglizcha tarjimasini 1888 yilda Londonda nashr ettiradi. Ana shu olim "hindshunoslikda Beruniyga teng qeladigan biror olim na undan oldin va na undan keyin bo'lganligini bilmaymiz"-degan edi. Yirik arabshunos olim R.Rozen "Hindiston" asari qadimgi va o'rta asr g'arb va sharq adabiyotida "misli ko'rilmagan"-deb baholaydi. Hind olimlaridan Hamid Rizo esa "O'rta asr va yangi zamon mualliflaridan hech biri Hind madaniyatining chigal masalalarini ilmiy ruhda tushunish bo'yicha Abu Rayxon Beruniy erishgan yutuqlariga erisha olmadi. Beruniyning "Hindiston" asari klassik namuna bo'lib qolishi bilan birga o'z muallifining qadimgi hind madaniyati va faniga tortig'idir"-degan edi. Abu Rayhon Beruni 1048 yili G'aznada vafot etib, o'sha erda dafn etilgan.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxoro yaqinida joylashgan Afshona qishlog'ida tavallud topgan. Otasi ziyoli, o'qigan, bilimdon kishi bo'lib asli Balxdan bo'lgan. Ibn Sino o'sha davr ziyolilar oilasida hukm surgan turmush tarzi tizimi bo'yicha "Qur'oni Karim"ni yoshlik chog'idan yod ola boshlaydi. Bu bilan kifoyalanib qolmasdan otasi unga falsafa, hind hisobi kabi sohalarni ham o'qita boshlaydi. Hatto Abu Abdulloh an-Nashali degan kishini o'g'liga murabbiy qilib oladi. U o'spirinlik yillarida, 16 yoshida shunchalik chuqur shug'ullanganiki, hatto biron-bir kecha ham to'yib uxlamagan ekan. Fan asoslari bilan bunday shug'ullanish, ko'p vaqtlar davomida amalga oshirgan mashaqqatli mehnat tez orada o'z samarasini beradi, u 17 yoshidayoq olim sifatida shakllanib, tabib degan nom chiqara boshlaydi. Mukofot sifatida saroy kutubxonasidan foydalanish imkoniyatiga sazovor bo'ladi.

Ibn Sino ham o'sha davrda Xorazmda fan va madaniyat xomiysi sifatida nom chiqargan Ma'mun (999-1016) saroyiga boradi. U erda o'sha davr mashhur olim, faylasuflari Abusaxl Masihiy, tabib Abul Xayir Xommar, qomusiy olim sifatida butun dunyoda tan olingan Abu Rayhon Beruniy va boshqa mashhur olimlar bor edilar. Ammo, olimning tinch ijodi bu erda ham ko'pga cho'zilmaydi. Xorazmni Mahmud G'aznaviy egallagach u Hamadonga jo'naydi. O'sha davrda Hamadon hukmdori SHams ad-Davla degan kishi bo'lib, u kasal bo'lib qoladi. Ibn Sino Buxoro amirini davolaganidek uni ham tuzatib yuboradi va evaziga vazir etib tayyorlanadi. O'sha davr saroy fisqu-fasodlari tufayli u zindonga tashlanadi. Isfahon hukmdori Alouddavla Hamadonni bosib olgach, u zindondan ozod qilinadi.

Ibn Sinoning zamondoshi, uning shogirdi Juzjoniyning yozishicha u jismoniy jihatdan juda baquvvat bo'lgan. Biroq shaharma-shahar darbadarlikda yurish, yuqorida qayd qilganimizdek, kechalari uxlamasdan uzluksiz ishlash va ta'qib ostiga olishlar olimning salomatligiga ta'sir ko'rsatadi va 1037 yilning iyun oyida 57 yoshida vafot etadi. Bu buyuk allomaning qabri Hamadonda joylashgan.

Ibn Sino haqiqiy ensiklopedik olim bo'lib, o'z davrining deyarli barcha fanlari bilan muvaffaqiyatli ravishda shug'ullangan va ularga oid ilmiy asarlar yaratgan. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asarlari qayd qilingan bo'lsa ham, zamonlar o'tishi bilan ularning ko'pi yo'qolib ketgan va bizgacha faqat 242 tasi etib kelgan.

Ibn Sinoning tog'larni paydo bo'lishi to'g'risidagi ajoyib fikrlari, minereologiya va geologiya fanlariga qo'shgan hissasi juda salmoqlidir. Jumladan, u minerallarni to'rt guruhga bo'lib, ularning original klassifikatsiyasini taklif etadi. Bu klassifikatsiya to XIX asrgacha deyarli o'zgarishsiz saqlanib keldi. Olimning minereologiya sohasidagi ishlarining muhimligi ta'kidlanib, 1956 yilda O'zbekistonda topilgan mineral «Avitsenit» deb atalgan.

Ibn Sino botanika masalalari bilan ham ko'p shug'ullangan. Chunki tabobatda ishlatiladigan dorivor moddalarning aksariyati o'simliklardan olinadi. Mashhur shved botanigi Karl Linney (1707-1778) Ibn Sinoning botanika

sohasidagi xizmatlarini ta'kidlab, tropik mamlakatlarda dengiz suvida ham o'suvchi va doimo yashil holda qoladigan bir daraxtni Avitsenna deb atadi. Ham G'arbda, ham SHarqda "Avitsenna" va "SHayxur-Rayis" nomi bilan shuhrat qozongan bobokalonimiz haqiqatan ham mustaqil O'zbekiston yoshlari qalbida o'z tarixi va bobokalonlari bilan faxrlanish his-tuyg'ularini uyg'otadi.

Abu Abdulloh Ja'far Rudakiy (960-1041 y.) taxminan 960 yilda Samarqand yaqinida joylashgan Panjrudak qishlog'ida tug'ilgan. SHuning uchun ham shoirning taxallusi shu tug'ilgan qishlog'ining nomidan kelib chiqib Rudakiy bo'lib hisoblanadi. YAna boshqa manbalarda aytilishicha, o'sha davrda xalq cholg'u asboblari orasida "rud" nomli musiqa asbobi bo'lib, shoir uni chalishni juda yaxshi o'rgangan, shuning uchun ham shoir taxallusini shu asbobdan olgan deb ham hisoblaydilar.

Rudakiyning tarjimai holiga bag'ishlangan barcha manbalarda uni kambag'al oiladan ekanligi, yoshligidayoq musiqa asboblari yaxshi chalishni va ashula aytishni sevganligi qayd etiladi. YOsh shoirning o'zi she'rlar yozishi va musiqaga bo'lgan bunday muhabbati tez orada uni mashhur qilib yuboradi. Bu davrda she'riyat, ayniqsa, saroy she'riyati, qasidanavislik, ya'ni shaxsga madhiya o'qib, ko'klarga ko'tarib maqtash keng avj olgan edi. Qasidanavislikdan asosiy maqsad, uning mohiyati maqtov kimning shaxsiga qaratilgan bo'lsa, o'sha kishini shaxsni ulug'lashtirish bo'lgan. Rudakiy esa ma'lumotlarga qaraganda, qasida to'qishga usta bo'lgan. SHuning uchun ham bo'lsa kerak, uning Somoniylar saroyiga taklif qiladilar. U davrda hokimiyat tepasida Nasr ibn Ahmad turardi. SHu davrdan boshlab, uning hayotida saroy davri boshlanadi. Saroy hayoti o'zining o'ta murakkabligi bilan ajralib turgan, fisqu-fasodlarga to'la bo'lgan. Rudakiy qarigan vaqtida saroydan quviladi va qolgan umrini o'zining ona qishlog'ida faqirlikda o'tkazadi. Saroydan quvilayotgan paytda uning ko'ziga mil tortib, ko'r qilinadi.

Rudakiy fors-tojik she'riyatining asoschilaridan biri hisoblanadi. XI asr shoiri Rashidiyning aytishicha, Rudakiyning bir million uch yuz ming bayt she'ri borligi hisoblab chiqilgan. Ammo bizgacha ming bayt, ikki qismda ellik ruboiy, she'rlar, doston va boshqalar etib kelgan, xolos. Bu asarlarda shoir do'stlik, muhabbat, yaxshilik qilish, birovning dilini og'ritmaslik kabi ulug' insoniy fazilatlarni ulug'laydi. Doimo ezgulik qilishga chorlaydi.

Rudakiyning she'riyati hayot lazzati, hayotning o'zi ustod ekanligi, undan ko'p narsalarni bilib, o'rganib olish mumkinligini ta'kidlaydi va shunday qilish lozim ekanligini uqtirishga harakat qiladi. Hayot ta'limi butunlay boshqacha ta'lim ekanligini, uni ba'zida shirin, ba'zida achchiq ekanligini ko'rsatadi. Bunday ta'limni hech bir o'qituvchi bera olmasligini uqtiradi.

Har bir kishi olmasa hayotdan ta'lim,

Unga o'rgata olmas hech bir muallim.

Bizgacha Rudakiy qalamiga mansub "Kalila va Dimna", "Davroni oftob", "Sindnoma" kabi poemalardan parchalar etib kelgan. Rudakiyning asarlari haqida gap yuritir ekanmiz, uning tili sodda, keng xalq ommasiga juda ham tushunarli bo'lganligini ko'ramiz. SHuning uchun ham u keng xalq ommasi orqali shuhrat topgan. Uning asarlari hozirgi o'zbek tiliga ham tarjima qilingan.

Mahmud Qoshg'ariy faoliyati bilan bevosita shug'ullanuvchi olimlarning fikricha bu zot 1029-1038 yillar orasida Qashg'arda tug'ilgan. U o'ziga to'q, ziyoli oiladan bo'lib, Qashg'arda yaxshi bilim oladi. Hatto u Buxoro va Nishopur shaharlarida o'z bilimlarini kengaytirib katta-katta olimlar bilan suhbatda bo'ladi. Mahmud Qoshg'ariy yashab ijod etgan yillar Qoraxoniylar davlatining gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Mahmud Qoshg'ariy juda ko'p safarlarda bo'ladi va o'zining asarlari uchun boy ma'lumotlar to'playdi. Ko'p yillik izlanishlar natijasida "Devoni lug'ati turk" va "Javohiri-nahv" "Turk tili sintaksisi asoslari" asarlarini yozadi. Ming afsuslar bo'lsinki, oxirgi asar hanuzgacha topilmagan. Mahmud Qoshg'ariyning butun ilm olamiga tanitgan asari uning "Devoni lug'ati turk" asaridir. Bu kitob arab tilida yozilgan. Unda olim ko'p yillar davomida turkiy qabilalar orasida olib borilgan kuzatishlar asosida turkiy tillarni qiyosiy va tarixiy usullar bilan tahlil qilgan va bu tillarning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga harakat qilgan. Olimlarning fikricha, muallif ushbu tadqiqotida juda ko'p so'zlarning etimologiyasini ham juda aniq va to'g'ri izohlab bergan.

Asar ikki qism (muqaddima va lug'at)dan iborat. Olim asarga o'zi tuzgan dunyo xaritasini ham ilova qiladi. Bu hol asarning qimmatini yanada oshiradi. Xarita doira shaklida chizilgan bo'lib, unda mamlakat, shahar, qishloq, tog', cho'l, dovon, dengiz, ko'l, daryo va hokazolar nomlari yozilgan. Xaritada yozilmay qolgan nomlar esa asar matnida berilgan. Xarita asosan hozirgi SHarqiy yarim sharga to'g'ri keladi. Mahmud Qoshg'ariyning o'zi bu haqda shunday yozgan: "Rumdan Mochingacha bo'lgan... shaharlar o'rnini aniqlash maqsadida ularning hammasini er shaklidagi doirada ko'rsatdim".

Asarda turli urug'-qabilalardan qipchoq, o'g'iz, tatar, yamak, basmil, yabonu, qay, boshqirt, qirg'iz, uyg'ur, jamil, taru, ichroq, tuxsi, yag'mo, chigil, tangut, tabg'och, shuningdek, fors, arab, xitoy, rus xalqlari haqida ham ma'lumotlar keltiriladi. Asarda bulardan tashqari bir necha turkiy tildagi hikmatli so'zlar berilgan.

Mahmud Qoshg'ariyning bu asarida O'rta Osiyo hududidagi bir qancha shaharlar nomlarining kelib chiqishi masalalari ham alohida ko'rsatilgan. Kitobda turkiy yozuv to'g'risida aniq ma'lumotlar berilib, 18 harfdan iborat turk (uyg'ur) alifbosi ham ko'rsatib o'tilgan.

Mahmud Qoshg'ariyning bu kitobi dunyo xalqlarining juda ham ko'p tillariga tarjima qilingan. Asarning bunchalik katta ahamiyatga ega bo'lishi muallifning hayotni yaxshi bilganligi, turli bilimlarni puxta o'zlashtirganligi va asarni hayot tajribasiga asoslanib yozganligidan dalolat beradi. SHuning uchun ham asar o'z ilmiy qimmatini bugungi kunda ham yo'qotgani yo'q.

Qoraxoniylar davrida yashagan yana bir o'z davrining atoqli shoiri, donishmand va davlat arbobi **YUsuf Xos Hojib**dir (XI asr). Uning tarjimai holi, tug'ilgan yili va hayoti to'g'risida yozilgan biron-bir asar saqlanib qolmagan. U Qoraxoniylar sulolasining poytaxti Balasog'unda tug'ilgan va shu erda ijod etgan. Hozirgi kunda YUsuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik"-"Baxt-saodatga boshlovchi bilim" deb nomlangan didaktik, badiiy-falsafiy asari bizgacha etib kelgan bo'lib, boshqa asarlari ma'lum emas. SHoirning o'zi bu ishga roppa-rosa 18 oy sarflagan va unga juda ham puxta tayyorgarlik ko'rgan.

Asar nasriy muqaddimadan so'ng 77 baytdan iborat bo'lgan she'riy muqaddima bilan boshlanib, 73 bobning mundarijasi beriladi. Boshlang'ich boblar o'sha davr an'analariga binoan boshlanib, Oллоh va Payg'ambar, islom dinining foydasi va dunyoviy, ijtimoiy-siyosiy, ahloqiy-ilmiy masalalar bilan tugallanadi.

Asar shunchalik ko'p qamrovli-ki, unda ko'tarilgan masalalarni oddiy sanab o'tishning o'zi ham bir necha sahifalarni tashkil etadi:

Masalan: Etti sayyora va o'n ikki burj.

Inson farzandlarining qadri bilim va tafakkurda.

Tilning fazilat va manfaatlari.

Kitob egasining uzri.

Bilim va aql-idrokning farqi to'g'risida.

Bahad madhi.

Oy to'ldining baxt haqidagi hikoyasi.

Ana shu sanab o'tilganlardan ham ko'rinib turibdiki, asarda shoir inson masalasini ajratib oladi. Insonning ijtimoiy mohiyati, uning hayotdagi o'rni, vazifasi har tomonlama tahlil qilinadi.

“Qutadg'u bilig” asarida bilim haqida alohida bob bo'lib, unda bilimdan hech bir ziyon bo'lmasligi, u kishilarga faqat foyda keltirishi mumkinligi, kishilarga bilim qadr-qimmat, hurmat va ehtirom keltirishi mumkinligi aytib o'tiladi. SHuningdek, asarda markazlashgan davlatni mustahkamlashga qaratilgan nizolarga chek qo'yish kabi o'sha davr uchun juda katta ahamiyatga molik bo'lgan masalalarga ham alohida e'tibor beriladi. SHu bilan birga, davlatni idora etish yo'llari, buning uchun beklar bu yo'lda o'z atrofiga bilimdon, aqlli odamlarni to'plashi lozim ekanligini alohida ta'kidlaydi. El-yurtni boshqarish asosida ikki narsa yotadi deb ko'rsatgan shoir. Biri adolat ko'rsatish bo'lsa, ikkinchisi, ulardan marhamatni ayamaslikdir. YUqorida qayd qilinganidek, shoirning bu asari dunyo jamoatchiligi tomonidan yaxshi qabul qilingan eng yaxshi asarlar qatoridan o'rin olgan.

Mustaqillik yillarida buyuk ajdodlar ilmiy merosi va faoliyatini qayta o'rganish boshlandi. Ularning xotiralariga yuksak hurmat va ehtirom davlatimiz siyosatining asosiy qirralaridan biri bo'lib qoldi.

2. Xorazm Ma'mun akademiyasining ilm-fan taraqqiyotidagi o'rni.

Ilmiy markaz tuzish, fan taraqqiyotiga xizmat qilish, uning samaralaridan foydalanishga intilish an'anasi X asr oxiri XI asrning boshlarida Xorazmda hukmronlik qilgan Ma'muniylar (995-1017) sulolasi davrida ham davom ettirildi va yanada yuqori pog'onaga ko'rsatildi.

995 yil Gurganch amiri Ma'mun ibn Muhammad ibn Iroq Afrig'iylar sulolasiga barham beradi. Kat shahrini bosib oladi va poytaxtni Gurganchga ko'chirib, o'zini xorazmshoh deb e'lon qiladi. Uning vorisi Ali ibn Ma'muning taklifi bilan 1004-1005 yillarda Abu Nasr ibn Iroq, Al Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Sahl Masihiy, Al Ho'jandiy, kimyogar olim Abdu Malik as-Solibiy kabi o'z davrining o'nlab buyuk olimlari Gurganch shahriga to'planadilar. SHu tariqa 1004

yildan boshlab Gurganchda «Dor-ul-hikma va maorif» (ba'zi manbalarda «Majlisi ulamo») nomini olgan ilmiy muassasa to'la shakllandi.

Bu erda ilmning barcha sohalarida tadqiqot va izlanishlar olib borilgan, juda ko'p manbalar to'plangan, tarjimonlik ishlari bajarilgan. Hind, yunon, arab olimlarining ishlari o'rganilgan.

XVIII-XX asr tarixchi olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bu dargoh o'z davrining Akademiyasi bo'lganligini isbotladi. Unga shartli ravishda "Xorazm Ma'mun Akademiyasi" deb nom berildi.

Xorazm Ma'mun Akademiyasi jahon ilmiy tafakkuri, madaniy va ma'naviy taraqqiyotining benazir hodisasi sifatida tarixda chuqur iz qoldirgan. Dunyo sivilizatsiyasi tarixida bunday an'analar kadimiy ildizlarga egadir. Aflotun Akademiyasi "bog' suhbatlari" - olimlarning turli mavzular bo'yicha bahs-munozaralari shaklida amal qilgan bo'lsa, keyingi davrlardagi ilmiy markazlar olimlarning doimiy ish olib boruvchi uyushmalariga aylangan.

Ushbu tarixiy an'analar Islom davrida yangi sifat darajasiga etdi. Bag'dodda Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid davrida tashkil topgan «Bayt ul-hikma» sharqning eng buyuk allomalarini shu jumladan, O'rta Osiyolik olimlarni o'z atrofiga to'plagan edi. «Bayt ul-hikma» o'z davri fan tarakkiyotini yuksak darajaga etkazibgina qolmay, mumtoz yunon-rim antik davri fanining yoyilishiga ham xizmat qildi.

X asr oxiri - XI asr boshlariga kelib Arab xalifaligi siyosiy hokimiyatida tanazzuliy holatlar kuzatilgan bir vaziyatda an'anaviy davlatchilik zanjiri uzoq asrlar davomida uzilmay kelgan Xorazm birmuncha barqaror rivojlanish pallasida edi. Xususan, Afrig'iyalardan hoqimiyatni olgan Ma'muniylar davri bor yo'gi 22 yilni tashkil etsa-da, ijtimoiy-siyosiy, madaniy sohalarida o'ziga xos jo'shqin davr bo'ldi. Ayni shu qisqa davrning 1004—1017 yillari orasida shakllanib, tez sur'atlar bilan rivojlangan **"Bayt ul-hikma"** - **«Majlisi ulamo»** sharqona «akademiyachilik»da misli ko'rilmagan ilmiy salohiyatni ishga soldi. Bu hodisa ajdodlarimiz ilmiy dunyoqarash an'alarining kuchli ildizlaridan dalolat edi. Asrlar osha to'plangan ilmiy tajribalar, Bag'dod «Bayt ul-hikma»si an'analari tarix taqozosi bilan Xorazm tuprog'ida yanada yuksak pog'onaga ko'tarildi. Xorazm Ma'mun Akademiyasi jahoniy, umumbashariy axamiyatga ega ulkan ilmiy meros qoldirishga erishdi.

Xiva shaxrining 2500 yilligiga bag'ishlangan yubiley tantanalarida O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov Xorazmdagi Ma'mun Akademiyasini qayta tiklash tashabbusi bilan chiqdi va 1997 yil 11 noyabrda imzo chekkan farmoniga binoan Xiva shahrida Ma'mun Akademiyasi qayta tashkil qilindi. Bu voqea o'zbek xalqi madaniy va ma'naviy hayotida muhim o'rin egalladi. O'zbekistonning taklifi va tashabbusi bilan YUNESKO tomonidan Ma'mun Akademiyasining 1000 yilligini xalqaro miqyosda nishonlashda ishtirok etish haqida qabul qilingan qaror hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining shunga muvofiq qarori asosida 2006 yil 2 noyabr kuni Xiva shahrida yubiley tantalari va halqaro ilmiy anjuman bo'lib o'tdi. SHu munosabat bilan Prezident Islom Karimov tantanali majlisda nutq so'zadi. O'z nutqida Prezidentimiz Xorazm Ma'mun Akademiyasi tarixini va ilmiy merosini uzluksiz

ta'lim jarayoniga kiritish haqida muhim taklifni o'rtaga tashlab jumladan shunday degan edi: "Qadimgi Xorazm diyorida azal-azaldan ilmu-fan, san'at va hunar ravnaq topib, gullab yashnagan. YUrtimizdagi dastlabki Ademiylar, xususan, Ma'mun Akademiyasi ham aynan shu erda vujudga kelganini doimo faxru g'urur bilay eslaymiz. Bu o'lkadan etishib chiqqan Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayqon Beruniydek daho ajdodlarimiz jahon sivalizatsiyasiga beqiyos hissa qo'shib, o'z akl-zakovati, o'z salohiyati bilan shu yurtimizning nomini olamga tarannum etdilar".

X asr mualliflari Xorazm zamini boyliklarini, madaniy ekinlar turlarini, xalq turmush tarzini ifodalovchi ko'pgina ma'lumotlar qoldirganlar. Ular bu o'lkaning uzumzorlar, bog'-rog'lari ko'pligini, boy shahar-qishloqlardan tarkib topganini, xalqi bilimli, madaniyatli ekanligi to'g'risida yozganlar.

Masalan, Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalaridan Abu Mansur as-Saolibiy u erdan qo'ylar, mo'yna, ajoyib yo'ylar, tuzlangan balikdar olib ketilishini bayon qilgan. Xorazmda dehqonchilik yuqori darajada rivojlangan bo'lib, o'sha davrda o'lkada etishtirilgan poliz mahsulotlari, ayniqsa qovun butun dunyoga mashhur edi.

O'lkada hunarmandchilik ham taraqqiy etgan. Buxoro, Samarqand, Gurganch xunarmandlari o'z ustaxonalarini Orolbo'yi, Volgabo'yidan tortib, to Xitoygacha bo'lgan hududda tashkil qilganlar. Ular sifati o'sha davr uchun ancha yuqori bo'lgan urush anjomlari, xo'jalik buyumlarini ishlab chiqarganlar.

Amudaryo quyi oqimida joylashgan Gurganch butun Markaziy Osiyoda yirik iqtisodiy, syosiy markazlardan biriga aylanadi. Xuroson, Movarounnahr, Hindiston, Xitoy va boshqa mamlakatlar karvonlari shaharda to'xtab, Ustyurt orqali Volga bo'yiga chiqib, Qora dengiz atrofiga, Evropa tomon yo'l olardilar.

Ma'mun ibn Muhammad (992-997), Ali ibn Ma'mun (997-1009)lar davlat mustaqilligini yanada mustahkamlab, uning harbiy qudratini oshirdilar. Endi qo'shni bo'lgan, Xurosonda yaqinda tashkil topgan G'azna podsholigi, arab xalifaligi, Kiev Rusi ham uni tan olar edi. Xorazm boshqa davlatlar siyosatiga ham faol ishtirok etadigan bo'ldi. Hatto Kiev knyazi Vladimir Xorazmga o'z vakillarini yuborganligi haqida ma'lumotlar bor. Ma'muniylar mamlakat hududini ham ancha kengaytirishga muvaffaq bo'ldilar: endi Xorazm Sirdaryo, Kaspiy (Xozor) dengizi, Volgabo'yi oraliqlarini o'z ichiga olgan edi.

CHet davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy aloqalarning o'sishi, mamlakat mustaqilligining mustahkamlanishi o'lkada ilm-fan, madaniyatning yuksalishiga ham o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Xorazmliklar uzoq o'lkalarga borib savdo qilishlari natijasida o'zga xalklar madaniy hayoti bilan tanishish imkoniga ega bo'lganlar. Xorazmda osoyishtalik va tinchlik qo'shni mamlakatlar olimlari, shoiru san'atkorlarini o'ziga tortar edi.

997 yil boshida xorazmshoh Ma'mun ibn Muhammad vafot etib, taxtga Abu-l-Xasan ibn Ma'mun o'tirgach, Beruniy Xorazmga qaytib keladi. Lekin Gurganchga kelmay, eski poytaxt Katga keladi. YAngi xorazmshoh bu payt yaqin qo'shni mamlakatlar bilan yaxshi aloqalar o'rnatib, Gurganchga olimlar va adiblarni to'play boshlagan edi. Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun bilimdonligi va ilmga bo'lgan qiziqishi bilan mashhur edi. U hukmronlik qilgan davrda Gurganch

SHarqning eng yirik ilm-fan va madaniyat markazlaridan biriga aylandi. Ali ibn Ma'mun saroyidagi olimu-ulamolarga ijodiy faoliyat uchun ularni moddiy va ma'naviy jihatdan ko'llab-quvvatlaydi.

Beruniy 998 yil oxirida qandaydir sabablarga ko'ra Kaspiyning janubi-sharkidagi Gurgon shahriga Qobus ibn Vashmgir Ziyoriy (978-1012) saroyiga boradi. U Katga qaytib kelib, keng ko'lamda ilmiy ishlar olib boradi, 995-997 yillar orasida uzilib qolgan kuzatishlarini to'ldiradi va davom ettiradi, Ibn Sino bilan falsafiy yozishmada bo'ladi. Alloma Gurgonda to 1004 yilga qadar muqim turadi. Bu yillar u chuqur ilmiy izlanishlar, astronomik kuzatishlar olib boradi va ancha ilgari Xorazmda boshlagan yirik ilmiy asari «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» («Osor al-boqiya an al-qurun al-xomiya»)ni yozib tugatadi. Bu orada Gurganchda xorazmshoh Ali ibn Ma'mun saroyida olim va adiblarning katta guruhi to'plangan edi. 1005 yili u erga Buxorodan Abu Ali ibn Sino keladi.

O'z tarjimai holidan Abu Ali ibn Sino kuyidagilarni yozgan edi: «...keyin zarurat yuzasidan Buxoroni tark etib, Gurganch tomonga ko'chishimga to'g'ri keldi. U erda ilmni sevuvchi Abu-l-Xasan as-Saxriy vazir edi, U urning amiri huzuriga kirdik. Amir Ali ibn Ma'mun edi. Men uchun, menga o'xshaganlarga beriladigan miqdorda oylik tayin qilishdi».

Beruniyning Gurganchga kelishi bilan xorazmshoh saroyida to'plangan olimlar davrasi to'ldi. O'sha 1004 yilni shartli ravishda Xorazmda Ma'muniylar ilmiy to'garagining yoki hozirgi ibora bilan aytganda Ma'mun akademiasining to'la shakllangan davri deyish mumkin. Ma'mun akademiasida to'plangan olimlar ro'yxati bizgacha etib kelmagan va ularning tarkibi haqida biz faqat taxminlar qilishimiz mumkin. Lekin Abu Mansur as-Saolibiyning guvoxligicha, Gurganchda to'plangan faqat arabiy adiblarning o'zi 200 ga yaqin bo'lgan.

Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun saroyidagi ilmiy to'garakning akademiya deyilishi masalasiga kelsak, bunga o'rta asr mualliflaridan Abu-l-Xasan Bayhaqiy (1105-1169) va Nizomiy Aruziy Samarqandiy (1090-1180) guvoxlik berganlar. Xususan, Nizomiy Aruziy Samarqandiy o'zining «CHahor maqola» nomli asarida bu haqda kuyidagicha xabar beradi: «Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'munning bir vaziri bor edi, oti Abu Husayn Ahmad Muhammad as-Suhayli edi, falsafiy tafakkur, olijanob kalbga ega va ma'rifatparvar edi. Xorazmshohning o'zi ham falsafaga mayli ko'p va zukkolarga muruvvatli edi. Ana shular tufayli saroyda ko'plab faylasuflar va ulamolar to'plandi. Jumladan, Abu Ali ibn Sino, Abu Saxd Masixiy, Abu-l-Xayr Hammor, Abu Rayhon Beruniy va Abu Nasr ibn Iroq... Ularning hammasi shu xizmatda hayotiy ehtiyojlarining hammasi bilan to'liq ta'minlangan edi, o'zaro do'st edilar, suhbatlar va yozishmalar bilan orom olardilar». Bayhaqiy ham shu so'zlarni deyarli takrorlaydi.

Gurganj aynan shu davrda gullab yashnagan. Uni Oq qal'aning olti metr balandliqdagi mustaxkam devorlari o'rab turgan. Yangi qurilgan chiroyli binolar shahar ko'rkiga ko'rk qo'shgan. Muqaddasiy «Gurganch kun sayin kengayib borayapti, Xo'jay darvozasi oldida al-Ma'mun tomonidan qurilgan saroy qad ko'targan. Bu saroy darvozalariga teng keladigani butun Xurosonda yo'q. Uning oldiga al-Ma'munning o'g'li Ali saroy qurdirgan. Saroy oldida Buxorodagidek maydon bor», -deb yozadi.

Ali ibn Ma'mun Gurganchda masjidlar, madrasalar, kasalxonalar qurdirgan. SHahar ko'chalarida tozalik yuqori darajada bo'lgan. Zero, o'sha davrlarda bunga jiddiy e'tibor bilan qaralgan. Yo'llarga silliklangan toshlarning yotqizilishi, shahar hayotining a'lo darajada tashkil qilinganligi IX-XII asr shaharlarining alohida tartibli bo'lishini ta'minlagan.

X asr oxiri —XI asr boshlarida Gurganch notinchliklardan holi bo'lib, u erda ilm fidoiylari uchun etarli sharoit mavjud edi. SHaharda o'z vaqtida Abdushukur Balxiy, Abulqosim Firdavsiy, Abu Nasr Forobiy kabi IX-X asrlarning ulug' allomalari ijod qilganlar. Ma'rifatparvarligi, ilm ahliga e'tibori bilan mashhur bo'lgan Ma'mun ibn Ma'mun ham o'z saroyidagi olimlarga izzat - hurmat ko'rsatib, ularning ijodiy yutuqlariga katga qiziqish bilan qaragan.

Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'mun akademiyasi («Majlisi ulamo»)da Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Saxl Masixiy, Abu Iasr ibn Iroq, Abu Said ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Mujavayx, Abu Mansur as-Saolibiy, Axmad Muhammad as-Saxriy, Zaynuddin Jurjoniy, Abulkarim Zirg'aliy, Abu Abdulloh al-Vazir, Abul Xasan Ma'mun, Abu Muhammad Xorazmiy, Abduavval ibn Abdusamadiy, Abu Azoq ibn Baxnom, al-Kosiy, Abu Abdulloh Iloqiy, Abu Abdulla an-Naysaburiy al-Xorazmiy, al-Xamdakiy, Ixmad Mas'uriy, Abu Muhammad Rakkoshiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Abubakr Muhammad Xorazmiy, Ahmad ibn Muxammad as-Suxayl al-Xorazmiy va boshqa olimlar matematika, astronomiya, astrologiya, ruxiyot, mantiq, tibbiyot, falsafa, tarix, tilshunoslik, ta'lim-tarbiya, kimyo, adabiyot, musiqa, geografiya, geodeziya, topografiya, mexanika singari turli fan sohalari bilan shug'ullanib, bu ilmlarning kelajakdagi taraqqiyotiga zamin hozirladilar.

3. IX-XII asrlarda islom dini va so'fiylik. Buyuk muhaddis va dinshunos olimlar.

IX-XII asrlarda islom dini O'rta Osiyo xalqlari davlatchiligi tarixida katta rol o'ynay boshladi. Movarounnahrda bu davr arab xalifaligidan mustaqil bo'lgan davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi davri bo'lgan bo'lsa, islom bu vaqtda SHarqda keng tarqalib jahon dini darajasiga ko'tariladi, musulmon dunyosining mafkurasiga aylanadi. Arab tili davlat tili darajasiga ko'tariladi. Azaldan savodli bo'lgan, madaniyat darajasi yuqori darajaga ko'tarilgan xalq tez orada nafaqat arab tilini, balki islomni ham chuqur o'rganib, arab tili va shariat masalalarida kitoblar yozadigan olimlarni etishtirib chiqara boshladi.

Xalifalikdan ajralib chiqqan mustaqil davlatlar Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va G'aznaviylar, Xorazmshohlar davrida bu mustaqil markazlashgan davlatlarni yanada mustahkamlash uchun islom diniga, uning ta'limotiga, tarixiy ahkomlariga e'tibor bir necha bor kuchaya boshlaydi. SHaharlarda masjidlaru-madrasalar qurilishiga e'tibor berila boshladi. Masalan, manbalarning darak berishicha, Buxoroda dastlabki madrasa Kovushdo'zlar timi yaqinida barpo qilinadi. Hatto qonunshunoslar uchun ham maxsus "Faqihlar madrasasi" degan ixtisoslashtirilgan madrasa qurdirilgan. Bunday bilim maskanlarida Qur'oni karim, Hadis ilmi va shariat asoslari har tomonlama mukammal o'rganilgan.

O'sha davr shaharlari orasida islom dini ta'limotini chuqur targ'ib qilishda Buxoro shahri alohida o'rinni egallaydi. YUqorida qayd qilinganidek, madrasayu, maktablarning borligi bu erda etuk ilohiyot fani namoyondalarini etishib chiqishiga xizmat qiladi. SHuning uchun bo'lsa kerak, Buxoro shu davrdan boshlab "Qubbatul islom"- "Islom dinining gumbazi" nomi bilan shuhrat topa boshlaydi.

Sekin-asta markazlashgan davlatning asosiy mafkurasiga aylangan islom dini boshqa diniy qarashlarni siqib chiqara boshlaydi va xalq ommasini itoatda ushlab turish uchun qurol vositasi rolini ham bajara boshlaydi.

Bu davrda islom ta'limotiga bebaho hissa qo'shgan Imom al-Buxoriy va Iso at-Termiziy kabi ko'plab ulamolar etishib chiqdilar. Ular shu kunga qadar Hadis ilmining eng ko'zga ko'ringan, butun musulmon dunyosi tomonidan tan olingan allomalari darajasiga ko'tarilgan zotlardir.

Imom Buxoriy (809-870 yy.) Buxoroda tug'ilib, shu erda birinchi bilimlarni oladi. So'ngra bilimini yanada chuqurlashtirish maqsadida Makka, Madina, Bag'dod, Damashq, Kufa, Nishopur kabi shaharlarga boradi. Manbalardan bizga ma'lumki, Imom Buxoriy islom dini masalalariga bag'ishlangan 20 ga yaqin asar yozgan. SHu kitoblar orasida Buxoriyning butun dunyoga mashhur qilgan asari "Al-Jome' as-Sahih" ("Ishonchli to'plam")dir. Bu asar 160 qismdan iborat bo'lib, 3450 bobni o'z ichiga oladi. Unda 7275 ta haq hadis mujassam bo'lgan. Buxoriy hadislarini to'plash va bayon etishda uni haqiqiyligiga asosiy e'tibor bergan, uni haqiqatga yaqinligini isbotlovchi dalillarni keltirgan va shu asosda hadislarini klassifikatsiya qilgan olimdir. Uning diqqat markazida fanning inson uchun tarbiyaviy ahamiyati, uning ma'naviy yuksalishi, fozilligi, donoligi, yaxshi va yomonni ajrata olishi turadi. Umrining oxirida u o'z Vataniga qaytib keladi va Samarqand yaqinida vafot etadi. Mustaqillik yillarida bu ulug' bobakalonimiz ruhini shod etib, O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan uning vafot etgan joyida ulkan majmua-bino barpo qilindi. Hozirda bu joy nafaqat mamlakatimiz fuqarolarini, balki butun musulmon dunyosi ahlini ziyoratgoh joyiga aylangan.

Imom at-Termiziy (824-892 yy.) Termizdan uncha uzoq bo'lmagan Bug' qishlog'ida tug'ilgan. U ham Buxoriy singari SHarqning juda ko'p shaharlarida bo'lib, o'z bilimini oshirishga harakat qiladi. At-Termiziy hadislardan tashqari filologiya, tarixga oid asarlar ham yozdi. Uning 10 dan ortiq yozgan asarlari orasida nomini butun musulmon olamiga mashhur qilgan asari "Jome at-Termiziy" yoki "Sunan at-Termiziy"dir. Bu asar islomda ulamolar tomonidan haqiqat deb tan olingan mashhur hadislar to'plamidan biridir.

Islom dinining mamlakatda asosiy din sifatida tan olinishi, boshqa dinlarning oyoq-osti qilinishi, bu davrda mehnatkash omma turmush tarzining og'irlashuvi ular orasida ularni yupatishga, ularning ruhini engil qilishga yordam beruvchi g'oyani qidirishga majbur qila boshladi. Bu g'oya tasavvuf g'oyasi bo'ldi.

Tasavvuf, ya'ni sufiylik islom dini asosida shakllangan diniy-falsafiy oqim bo'lib, poklangan, zohid, taqvodorlik ma'nosini anglatadi. Uning asosida bu dunyo lazratlaridan voz kechish orqali Ollohga etish, uni bilish, u bilan birlashish yo'lini qidirish yotadi. Sufiylik, Qur'on va shariat talablarini albatta so'zsiz bajarish,

o'zini Xudoning quli deb bilish kabilar, o'z hohishi bilan poklanib, Oллоhga, ruhiy ma'naviylikka singish orqali erishishga asoslanadi. Tasavvuf ta'limoti asosida inson faoliyati va uning kamoloti yotadi.

Tasavvufda ruhni kamolotga, uning so'nggi maqsadi Oллоhga erishuv yo'llari to'rt bosqichdan iborat: birinchi bosqich-SHARIAT deb ataladi, unda avvalambor, shariatning barcha talablarini bajarish va unga bo'ysunish talab etiladi. Ikkinchi bosqich-TARIQAT deb ataladi. Unda murid o'z shaxsi istaklaridan voz kechib, o'zini pir ixtiyoriga topshirishi kerak. Uchinchi bosqich-MA'RIFAT bo'lib, unda sufiylar koinotning birligi Xudoda mujassam bo'lishini, yaxshilik va yomonlikning nisbatini aql bilan emas, qalb orqali anglab olishlari kerak bo'ladi. To'rtinchi bosqich HAQIQATdir. Bunda sufiy shaxs sifatida tugab, Xudoga-mo'ljallangan haqiqatga etishishi, Oллоhga singib ketishi va natijada abadiylikka erishuvi zarur. Bu jarayon ma'lum davomli vaqtni talab etgan. Maxsus ruhiy jismoniy harakat, faoliyat, sig'inish, ibodatlar, ohanglar yordamida amalga oshirilgan.

Tasavvufning ijtimoiy asosini shaharlardagi hunarmandlar, mayda savdogarlar tashkil qilgan. IX-X asrlardayoq Iroq va Eronda uning yirik vakillari vujudga keladi. Movarounnahrda esa tasavvuf ta'limoti X asrdan boshlab yoyila boshladi. Hozirgi O'zbekiston hududida tasavvufning rivojlanishida **YUsuf Hamadoni**y ta'limoti muhim rol o'ynaydi. Manbalarda qayd qilinishicha, YUsuf Hamadoni y 1043-1049 yilda Eronning Hamadon shahrida tug'iladi. Dastlabki bilimlarini Hamadon va Bag'dodda oladi. Imom G'azzoliy kabi buyuk allomalarni tarbiyalab voyaga etkazgan shayx Abu Ali Farsadiyga shogirdlikka tushadi. YUsuf Hamadoni y umrining katta qismini O'rta Osiyoda o'tkazgan. U hunarmandchilik-kosibchilik bilan shug'ullangan. SHuning uchun ham bo'lsa kerak, uning ta'limoti asosan hunarmandlar orasida keng tarqalgan va ularning manfaatlarini ifodalagan. YUsuf Hamadoni y sufiylik ilmi bo'yicha ko'plab shogirdlar tayyorladi. U Buxoroda maxsus xonaqo qurdirib, o'sha erda shogirdlarga dars bergan. Hamadoni y ta'limotida vatanparvarlik g'oyalari o'z ifodasini topgan. Uni pir deb bilgan shogirdlaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo'lib etishgan ekanlar. Hamadoni y ta'limotidan O'rta Osiyoda ikki tasavvuf maktabi-YAssaviylik va Naqshbandiylik kelib chiqadi.

O'rta Osiyo hududida birinchi vujudga kelgan sufiylik oqimi **YAssaviylikdir**. Bu oqimga 1105 yilda YAssa (Turkiston) shahrida tug'ilgan Ahmad YAssaviy asos solgan. Ahmad YAssaviy Buxoroda YUsuf Hamadoni ydan ta'lim olgach, yana ona shahri Turkistonga qaytib keladi va shogirdlar tarbiyasi masalasi bilan shug'ullanadi. Madrasa va xonaqolar qurdiradi. YAssaviy ta'limotining asoslari turkiy tilda yozilgan "Devoni Hikmat" asarida bayon etilgan. U o'troq va ko'chmanchi turkiy xalqlar orasida sufiylik ta'limotini targ'ib qilishda muhim ahamiyat kasb etgan.

YAssaviy tariqatining boshqa tariqatlarda bo'lganidek, o'ziga xos **qoidalari** bor. Ular: 1.Murid hech kimsani o'z shayxidan afzal ko'rmasligi, unga mutlaqo taslimiyat izhor etmog'i lozim. 2.Murid shunchalik zukko va idrokli bo'lishi kerakki, to o'z shayxining barcha rumuz va ishoralarini mukammal anglay olsin. 3.SHayxining barcha ahvoli (so'zlari) va a'folari (ishlari) ga murid sodiq bo'lib,

unga mutlaqo mute va mutaqid bo'lmog'i lozim. 4. Murid o'z murshidi (piri) ning barcha topshiriqlarini chaqqonlik bilan sidqidildan bajarib, uni hamisha rozi qilib yurmog'i lozim. 5. Murid o'z so'ziga sodiq, va'dasiga rosih bo'lib, o'z murshidi ko'nglida hech qanday shaku-shubha tug'dirmasligi zarur. 6. Murid o'z va'dasiga vafodor va so'zida ustivor bo'lishi kerak. 7. Murid o'z ixtiyoridagi barcha mol-mulkni, butun boru-yo'g'ini o'z shayxiga nisor (baxshida) etmoq uchun doimo tayyor bo'lmog'i kerak. 8. Murid o'z shayxining barcha sir-asroridan ogoh bo'lib, uning ifshosini (oshkor etishni) hech vaqt xayoliga keltirmasligi kerak. 9. Murid o'z shayxining barcha takliflarini nazarda tutmog'i, uning mushkulotini oson qilmog'i, pandu nasihatlarini bajo keltirmog'i shart. 10. Murid Olloh visoli uchun o'z shayxi yo'lida butun moli va jonini nisor etmoqqa tayyor turishi, uning do'stiga do'st, dushmaniga dushman bo'lib yashamog'i shart.

Ahmad YAssaviyning fikricha shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat bo'la olmaydi. Ular doimo bir-birini to'ldiradi. Bu yo'l kamolot yo'li bo'lib, inson hayotining asl mohiyatini tashkil etadi.

YUsuf Hamadoniyni yana bir shogirdi **Abduxoliq G'ijduvoni** bo'lgan. YAssaviy bilan G'ijduvoni shu darajada iqtidorli shogirdlardan bo'lishganki, keyinchalik ulardan bir "YAssaviya", ikkinchisi "Naqshbandiya" tariqatining asoschilari bo'lib etishadilar. Xoja Abduxoliqning tarjimai holi, tug'ilgan va vafot etgan sanalari aniq. U 1103 yilda G'ijduvondda tug'ilib, 1179 yilda o'z vatanida vafot etadi. Xoja Abduxoliqqa dastlabki savodni o'z tug'ilgan yurtida Imom Sadridin beradi. Keyinchalik o'qishni Buxoroda davom ettirib, yuqorida qayd qilinganidek, YUsuf Hamadoniya shogird tushadi. Tarixiy manbalarning xabar berishicha, ustoz va shogirdning bir-birlariga hurmati, mehr-oqibati shu darajada bo'lgan ediki, ular birgalikda SHarqning fan va madaniyat o'choqlaridan bo'lmish Samarqand, Buxoro, Marv, Isfaxon, Balx singari shaharlarga borgan ekanlar va u erlarda tasavvuf sohasidagi o'z bilimlarini yanada chuqurlashtirgan ekanlar.

Xoja Abduxoliq G'ijduvoni SHarq falsafa tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning falsafiy dunyoqarashi tasavvufdagi Xojagon (Xojalar) xalqasida shakllandi. Agar bizgacha Ahmad YAssaviyning "Hikmatlar"i meros bo'lib qolgan bo'lsa, Xoja Abduxoliq G'ijduvoniyaning "Risolayi Sohbiya" "Risolayi SHayx buyuk Xazrati Abu YUsuf Hamadoni" kabi asarlar meros bo'lib qolgan. Ammo bu asarlar hali yaxshi o'rganilmagan va keng xalq ommasida targ'ib qilinmagan. Xoja Abduxoliq G'ijduvoni ustozidan ko'p narsalarni o'rganar ekan, o'zi ham ko'p hollarda mustaqil fikr yuritib, ba'zi masalalarda o'z yo'lini shakllantirishga harakat qilgan. U zikr aytish usuli bo'yicha "Zikri Xufiya", "Zikri dil" amalini targ'ib qila boshlagan. Xoja Abduxoliqning ustoz YUsuf Hamadoni o'sha vaqtda o'z saxobalari bilan "Aloniya" zikr tushish amalini bajargan. Xoja Abduxoliq G'ijduvoni yuqorida qayd qilinganidek, "Xojagon" (Naqshbandiya) tariqatining asosiy qonun-qoidalarini ishlab chiqqan buyuk allomadir.

Najmiddin Kubro (1145-1221 yy.) - tasavvuf ta'limotining O'rta Osiyodagi yirik vakillaridan biri. Sufiylkdagi Kubraviya oqimining asoschisidir. U 1145 yilda Urganchda tug'ilib, Misr, Tabriz va Hamadonda ilm olgan. Ko'hna Urganchga qaytib, o'z ta'limotini rivojlantirib, shu erda yangi sufiylik oqimiga asos soladi. U "Favoix al-Jamol va fovotix al-Jalol" ("Jamolining muattarligi va

kamolotning egalari”), “As-usul al-ashara” (“O’nta qonun va qoidalar”) nomli qator risola va asarlar yozib, o’z ta’limotini takomillashtirishga erishdi. Kubroviya tariqatining asosini 10 tadan iborat qonun-qoidalar tashkil etadi. Ularga asosan “tavba”, “zuxd” (“mol-dunyodan voz kechish”), “tavakkal” (“Olloh yo’lida”), “qanoat”, “uzlat”, “doimiy zikr”, “tavajjuz”, “sabr”, “muroqaba” (“kamolot topish”) va “rizo” (xalqqa etishish) kabi qoidalar kiradi. Kubroviya tariqati YAssaviya tariqatidan farq qilib, tarki dunyochilik rad etiladi. Unda kamolot yo’lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne’matlaridan bahramand bo’lish kerakligi ilgari suriladi. Bu ta’limotda vatanga, xalqqa bo’lgan muhabbat g’oyasi nihoyatda kuchli bo’lib, har qanday og’ir sharoitda ham xalq bilan birga bo’lish, vatan himoyasi uchun kurashish, uning mustaqilligini saqlash zarurligini da’vat qilinadi. O’z g’oyasiga sodiq Najmiddin Kubro vatan himoyasi yo’lida shahid bo’ldi va jasorat namunasini o’z muridlariga ko’rsata oldi. SHariat ahnomlari, musulmon huquqi haqida Burhoniddin Marg’inoniyning XII asrda yozilgan «Hidoya» asari katta o’rin tutdi.

Buyuk fiqhshunos olim **Abu Bakr ibn Abduljamil al-Farg’oniy ar-Rishtoniy al-Marg’inoniy** (1123-1197) 1123 yilning 23 sentyabrida Farg’ona vodiysining Rishton shaharchasida tavallud topgan. 13 yil davomida Marg’ilonda yashab, ilk tahsilni shu erda olgan. Qur’oni karim, hadis, fiqh ilmlarini chuqur va mukammal o’rganganligi va bu borada o’z davrining etuk peshvosi bo’lgani bois Burhoniddin, ya’ni “din isboti”, “din dalili” ismi bilan mashhur bo’lgan. Burhoniddin Marg’inoniy keyinchalik Samarqandda o’z tahsilini davom ettirib, bilim doirasini kengaytirgan. O’z davrining etuk fiqh olimlaridan saboqlar olib, madrasada o’qigan. Hadis ilmi, Qur’oni karim tafsirlarini mukammal bilimdoni bo’lib nom chiqargan. Ayniqsa fiqh-musulmon huquqi bo’yicha etuk olim sifatida tan olingan. 1149 yili haj safariga borib, yo’l-yo’lakay o’z bilim doirasini kengaytirgan. Hanafiya mazhabi bo’yicha asosiy huquqiy qo’llanma «Hidoya» - eng aniq va mukammal asar sifatida musulmon olamida keng shuhrat qozondi. Ushbu asarni al-Marg’inoniy 1178 yili Samarqandda yozib tugatgan. «Hidoya» 4ta katta qism, 57ta kitobdan iborat. Har bir kitob islom huquqining tegishli masalasiga bag’ishlangan. Mashhur fiqhshunos olimning bizgacha 4 nafar asari etib kelgan, xolos. U olijanob insoniy fazilatlariga ega, kamtarin va xokisor zot bo’lgan. O’zining «Kitob al-mashoyix» asarida 40 nafar ulamo, olimlarni o’ziga ustoz deb ko’rsatadi. Allomaning qator salohiyatli shogirdlari bo’lgan.

Burhoniddin Marg’inoniy musulmon dunyosiga buyuk fiqhshunos olim sifatida tanilib, uning “Hidoya” asari bir necha asrlar davomida jamiyatda huquqiy normativlarni o’rganishda katta rol o’ynagan. Mustaqillik yillarida Burhoniddin al-Marg’inoniyning ilmiy merosi qayta o’rganilishi boshlandi, “Hidoya” asari nashr qilindi. YUrtboshimiz I.Karimov tashabbusi bilan buyuk fiqhshunos olim, ulug’ vatandoshimiz xotirasiga ulkan ehtirom ko’rsatilgan holda 2000 yil mamlakatimizda uning 910 yilligi keng nishonlandi.

Mashhur din arbobi, kalom va fiqh ilmining bilimdoni, faylasuf, “moturudiya” ta’limoti asoschisi **Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Muhmud al-Hanafiy al-Moturidiy as-Samarqandiy - Imom al- Moturudiy** (870-944) 870 yili Samarqand yaqinidagi Moturud degan joyda tavallud topgan.

Avval shu erda, keyinchalik o'z tahsilini Samarqandda olgan. Hayot faoliyati asosan Samarqandda o'tgan. Samarqandda ko'plab ko'zga ko'ringan ulamo, olimlari saboq olib, Abu Bakr Ahmad al-Juzjoni, Abu Nasr Ahmad al-Iyodiy, Nasr ibn Yahyo al-Balxiy, al-Fadllarni o'ziga ustoz deb bilgan.

Imom al-Moturudiy ko'p shogirdlarni tayyorlagan. Ular orasida Abul Hasan ar-Rustag'faniy, Ishoq ibn Muhammad as-Samarqandiy va Abdul-Karim al-Pazdaviy kabi mashhur dinshunos olimlarni ham ko'rsatish mumkin. Al-Moturudiy hanafiylik ta'limotiga suyangan holda, davr talabidan kelib chiqib, uni rivojlantirdi va islom dini e'tiqodiy asoslarini qayta ishlab chiqdi. SHu bilan u Movarounnahr islom ilohiyot maktabining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Al-Moturudiyning bizgacha juda oz, asosan "Kitob al-tavhid" asari etib kelgan. Imom al-Moturudiyning ulug'lab «Imom al-mutakallim» deb atashgan. Alisher Navoiy unga "Sulton al-muizzin", ya'ni "faxriy olimlar sultoni" deb yuqori baho bergan.

Al – Moturudiy 944 yili vafot etib, Samarqanddagi CHokardiza qabristoniga dafn etilgan. Uning qabri ustidagi maqbara sovetlarning dinga qarshi siyosati vaqtida XX asr 30-yillarida buzilib, vayron etildi. Istiqlol sharofati ila Prezidentimiz I.Karimov tashabbusi bilan ushbu allomaning pok nomi tiklandi. O'zbekiston hukumatining qarori bilan allomaning 1130 yilligi 2000 yili mamlakatimizda keng nishonlandi, shu munosabat bilan qator tadbirlar, xalqaro ilmiy anjuman bo'lib o'tdi. YUrtboshimiz tashabbusi bilan uning qabri ustida yangi me'moriy inshoot – muhtasham maqbara barpo etildi.

SHunday qilib, tasavvuf Movarounnahr aholisining ma'naviy hayoti bilan chambarchas bog'langan ta'limot bo'lib, o'rta asrning xalqparvar adib va mashoyixlari uni chuqur bilishga va u orqali ommaga ziyo va ma'rifat tarqatishga intilganlar.

5. Me'morchilik va san'at

IX-XII asrlarda o'lkada markazlashgan yirik davlatlarning shakllanishi va ularning rivoji, davlatchilikning mustahkamlanishi, ma'naviy hayot, ilm-fanning rivojlanishigagina emas, balki moddiy madaniyatning ham rivojlanishiga asos bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan va Marv kabi shaharlarda saroylar, masjid, madrasalar, minoralar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar ko'plab qurila boshladi.

Bu davr O'rta Osiyo me'morchiligida ijtimoiy sharoitdan kelib chiqib, qurilish materiali sifatida paxsa, xom g'isht va pishiq g'isht hamda bog'lovchi element sifatida ganchdan foydalanish keng yo'lga qo'yilgan edi. Bu vaqtda sinch qadab quriladigan uy-joylar va umum ahamiyatga ega bo'lgan binolar, saroylar, masjidlar, madrasalar qurilishida yog'och ham muhim o'rin egallardi.

X asrlarga kelib binokorlikda qurilish tartibi ham o'zgara boshladi. Mahobatli qurilishda tomi gumbaz bilan yopilgan kub shaklidagi binolar muhim ahamiyatga ega bo'la boshladi. Buxoroda qurilgan Ismoil Somoniy qabri ustiga pishiq g'isht bilan qurilgan go'zal maqbara fikrimizga misol bo'la oladi. Bu bino to'rtburchak shaklida bo'lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. To'rtburchakdan nayzali ravotlar yordami bilan sakkiz qirrali shaklga o'tilgan. SHu bilan birga bu bino to'rt

fasadlidir. Uning to'rttala tomoni ham bir xil, old tomonidek bezatilgan. Oddiy qilib aytganda, binoning oldi, yoni va orqa tomoni yo'q. Hamma tomoni bir xilda bezatilgan. Ismoil Somoniy maqbarasini qurishda va bezatishda arablardagi o'sha davr uchun xos bo'lgan me'moriy xususiyatlardan ham ko'p foydalanilgan. Masalan, binoning tashqi burchaklariga ustunlar o'rnatish. Bino ichidagi bunday shakldagi, shuningdek dumaloq manzarali maydonlar ham islomgacha bo'lgan yodgorliklarda uchraydi.

IX-X asr me'morchiligi uslublarini saqlanib qolganligini ko'plab masjidlar misolida ham kuzatish mumkin. YOzma manbalarda qayd qilinishicha, somoniylar davridagi ko'pgina masjidlar o'z vaqtida arablargacha bo'lgan ibodatxonalarning masjidga moslashtirish asosida qurilgan. Ular bir xonali bo'lib, masjidning tomlari ustunga tayanib turgan. Masjidlarning tomi odatda gumbaz shaklida bo'lgan. Masjidlarda, ayniqsa, mehroblari shaklli, yozuvli qilib qirqilgan g'ishtar, o'yma ganchlar va hatto tilla suvlar bilan bezatilgan. Bu davrga oid masjidlar to'g'risida so'z yuritilganda, Buxorodagi Mag'oki Attoron, Poykand masjidi, Termizdagi CHorustun, SHahristondagi CHilduxtaron masjidlarini qayd qilish mumkin. Bu yodgorliklar O'rta Osiyoda diniy me'morchilikning rivojlanish yo'llarini kuzatish imkoniyatini berdi.

Narshaxiyning yozishicha, amir Nasr ibn Ahmad Buxoro Registonida o'zi uchun katta saroy qurdirgan va uning qurilishiga katta mablag' sarflagan. Bu saroy g'oyat go'zal bo'lgan. Saroyning oldida esa devonlar uchun binolar qurilgan. Amir va hokimlar saroyi Nishopur, Marvda, Samarqand va boshqa shaharlarda ham bo'lgan. Bu saroylar o'zlarining kattaligi va go'zalligi bilan ajralib turgan. Ko'p hollarda bunday saroylar xushmanzara joylarda, bog'lar ichida bunyod etilgan.

Saroylarning go'zalligini Termiz shahridagi saroy misolida ko'rish mumkin. Bu saroy to'liq ochib o'rganilgan. Saroy shahar mudofaa devorlaridan tashqarida, bog'lar orasida joylashgan va 10 gektaga yaqin maydonni ishg'ol etgan. Saroy mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Saroy o'zining mahobatligi, serhashamligi va bag'oyat go'zal, nafis bezaklari bilan odamni o'ziga jalb qiladi.

Somoniylar davriga oid shahar va qishloq aholisining uylari to'g'risida hozir arxeologiya ancha ma'lumotlarga ega. Bu borada qadimiy Samarqand-Afrosiyob, Xorashkent-Kanka, Binkent, Termiz, Marv, Dehiston kabi o'nlab yodgorliklarda olib borilgan izlanishlarning natijasi diqqatga molikdir. Afrosiyobda bu davrga oid katta bir mahalla ochib o'rganilgan.

Somoniylar davrida me'morchilik o'z taraqqiyotida katta yutuqlarni qo'lga kiritgan. O'rta Osiyo me'morlari bu davrda shunday noyob binolar, san'at durdonalarini bunyod etganlarki, ular asrlar osha odamlarni hayratga solib kelmoqda.

Qoraxoniylar O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng bu erdagi madaniy hayotda ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. SHaharlar taraqqiy etdi, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. SHaharlar rivojlanishi bilan shahar aholisi soni ham ko'payib bordi. Somoniylar davridayoq yirik shaharlar bo'lgan Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Qoraxoniylar davrida yanada kengaydi. Bu shaharlar endi uch qismli-ark, shahriston, rabotdan iborat edi. Ularda yangidan-

yangi hashamatli imoratlar paydo bo'lib, bu imoratlar o'z tuzilishi va naqshlari bilan ajralib turardi.

Qoraxoniylar hukmdori SHams-ul-Mulk Buxoro yaqinida saroy barpo etdi va bundan tashqari Hazara qishlog'i yaqinida Dingaron masjidini va uning yonida Barat-i-Malik nomi bilan mashhur bo'lgan karvonsaroy qurdiradi. Buxoro shahrida 1127 yilda Qoraxoniylar Arslonxon tomonidan mashhur imorat-Minorayi Kalon barpo etildi. Vobkentda XII asrning oxirida Buxoro sadri Abdulaziz II tomonidan qurilgan minorani, Jarqo'rg'onda (Surxondaryo viloyati) Qoraxoniylar tomonidan 1108-1109 yillarda barpo etgan minorani, shuningdek Buxorodagi Nomozgoh va Attoriy masjidini alohida ta'kidlab o'tish mumkin.

Qoraxoniylar davrida Samarqand shahrida ham ko'plab binolar barpo etildi. Afrosiyobdagi arxeologik qazilmalar shundan dalolat berib turibdi. Lekin mo'g'ullar istilosidan so'ng bu binolar vayronaga aylandi.

Termiz shahri XI-XII asrlarda ancha rivojlandi, yangi mustahkam mudofaa devori qurildi, bu erda barpo etilgan Termiz hukmdorlari saroyi ayniqsa mashhurdir. Bu saroyi qazib ochgan arxeologlar turli idishlar bilan birga afsonaviy hayvonlar tasvirini ham topishdi. XI-XII asr boshlarida Xorazmda ham ko'pgina binolar qad ko'tardi, jumladan, Urganchdagi Faxriddin Roziy va SHayx SHarif maqbarasini, ko'plab karvon saroylari, Buronqal'a, Nayifqal'a va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

Biz o'rganayotgan davrda me'morchilikdan tashqari bir necha suv inshootlarini qurish va unda yo'nilgan tosh, pishiq g'isht, suvga chidamli qurilish qorishmalaridan-bandlar, novlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar qurilgan. Bu inshootlar mamlakatda fan va ishlab chiqarishni g'oyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. 1,5 mln. m.kub suvni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan Xonbandi nomli suv omborining qurilishi fikrimizning dalili bo'lib xizmat qiladi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, bunday suv inshootlarini qurish uchun suvning vertikal va gorizontaal bosim kuchlarini hisoblab chiqish va tog'da qurilganligi uchun tez-tez urning qimirlab turish kuchlarini ham matematik yo'llar bilan hisoblab chiqish lozim bo'lgan va bu ish muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

Bu davr me'morchiligi bilan bir qatorda unga bog'liq bo'lgan naqqoshlik va tasviriy san'at ham jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Imoratlarni o'ymakor ustunlar va to'sinlar, devorlarni esa bo'yoqli, ganchkor naqshlar bilan bezash keng rasm bo'la boshladi. Sekin-asta naqqoshlik san'atida ham ilgorigidek, odamlar va hayvonlarni tasvirlangandan ko'ra murakkab geometrik va gulli naqshlarga o'tila boshlandi.

Naqqoshlik san'ati qadimgi Termizda juda rivojlangan edi. Bu borada Hakim Termiziy maqbarasi davridan saqlanib qolgan o'yma naqsh parcha ayniqsa qimmatlidir. Unda Samarqand usulini eslatuvchi sebarcha shaklidagi o'ziga xos uslublar mavjuddir. Bu davrda xattotlik san'ati kitoblarni ko'chirishdagina emas, balki binolarni bezashda ham keng qo'llanila boshlandi.

IX-XII asrlarda madaniy hayotning yana bir tarkibiy qismini tashkil etuvchi musiqa san'ati ham rivojlandi. Albatta, markazlashgan yirik davlatlarda iqtisod, xalqlarning turmush-tarzi yaxshilana borgan sari ilm-fan, me'morchilik, tasviriy san'at bilan birga musiqa ham rivojlana boshlaydi. Albatta, har erdagidek bu erda

ham bayramlar, to‘ylar, xalq sayillari musiqa va qo‘shiqsiz o‘tmagan. Bu haqda Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘ati turk” asarida keltirilgan ma’lumotlar diqqatga sazovordir. Bu davrda quyidagi musiqa asboblari bo‘lgan: ud, tanbur, qubuz, rubob, nay, surnay, karnay, qushnay kabi g‘oyat xilma-xil torli, zaburli va puflab chalinadigan cholg‘u asboblardan keng foydalanilgan. Bu davrda hatto yangi sozlar ixtiro etilgan. Masalan, Rudakiyning zamondoshi Abu Xafz Sug‘diy nayga monan shohrud nomli torli asbob yaratgan edi. Manbalarda Abu Bakr Rubobiy, Bunasr, Buamir, changchi Lo‘kariy kabi sozanda hamda hofizlarning nomlari saqlanib qolgan. Rudakiy rud va tanbur kabi sozlarni yaxshigina chaladigan sozanda va xushovoz hofiz bo‘lgan. Uning mashhur «Buyi jo‘yi Mo‘liyon» she‘ri ushshoq kuyida aytilib, nihoyatda shuhrat qozongan. Ana shu davr kuylari, qo‘shiqlari xalqimizning klassik kuyi “SHoshmaqom” va boshqalar uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

Bu davrda she‘riyatni g‘oyatda taraqqiy etganligini qayd qilgan edik. SHE‘riyat doimo musiqa bilan, o‘z navbatida musiqa musiqashunoslik fani bilan uzviy ravishda bog‘liq holda rivojlanadi. O‘sha davrning buyuk allomalaridan Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sinolar musiqa va musiqashunoslikka katta e’tibor berdilar va o‘zlarining nodir asarlarini yaratdilar.

Biz ajdodlarimiz qoldirgan buyuk merosni IX-XII asrlarda mamlakatimiz hududida yuz bergan chuqur ijobiy o‘zgarishlar, ilm-fan, madaniyatni rivojlanishini o‘rganar ekanmiz, ularning yaratilishida o‘zlarining buyuk hissalarini qo‘shgan buyuk allomalar, olimu-fuzalolarining jahon sivilizatsiyasi rivojlanishiga qo‘shgan ulushlarini alohida ta’kidlaymiz. Jahon madaniyati rivojiga ularning o‘rinlarini aniqlab olishimiz va ko‘rsatishimiz vaqti keldi. Ularning hammasi mustaqil O‘zbekistonda yosh avlodni milliy g‘oya, milliy mafkura, Vatanga muhabbat, sadoqat, g‘urur ruhida tarbiyalashda katta rol o‘ynaydi.

Tayanch so‘zlar

Movarounnahr, Xuroson, Xorazm, Buxoro, Samarqand, falakiyot, handasa, akademiya, madrasa, renessans, ilm-fan, adabiyot, me’morchilik, hadis, muhaddis, “Bayt ul- hikma”, Xorazm Ma’mun akademiyasi, alloma, olim, madaniyat.

Savol va topshiriqlar

1. IX-XII asrlar madaniy yuksalishning asosiy omillari qanday bo‘lgan?
2. Ummaviylar va Abbosiylar xalifaligining madaniyat borasidagi siyosatidagi farqlar nimada?
3. “Bayt ul- hikma” haqida qanday ma’lumotlarga egasiz?
4. Xorazm Ma’mun akademiyasi qachon va kim tomondan tashkil etilgan?
5. “SHayx ur-rais” unvoniga sazovor qaysi olimlarni bilasiz?
6. Movarounnahr hadisshunoslik maktabi hamda so‘fiylik ta’limoti haqida gapirib bering.
7. Istiqlol yillarida buyuk ajdodlarimiz ilmiy merosini o‘rganishda qanday ishlar amalga oshirildi?

7-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: SHarq, 2000.
3. Asqarov A.A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
4. Buniyodov Z.M. Xorazmshoh - Anushtaginlar davlati (1097 – 1231). - Toshkent, 1998.
5. Bosfort K.E. Musulmon sulolalari. - Toshkent, 2008.
6. SHoniyo'zov K.SH. O'zbek xalqining shakllanishi jarayoni. - Toshkent: SHarq, 2001.
7. Nizomulmuluk. Siyosatnoma. - Toshkent: Adolat, 1997.
8. O'zbekiston tarixi. Prof. R.H.Murtazayevaning umumiy tahriri ostida. - Toshkent, 2005.
9. Eshov B. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. - Toshkent: «Ma'rifat», 2009.
10. Buyuk siymolar, allomalar. -Toshkent.: Meros(uch kitob), 1996,1998.
11. Uvatov U.Donolardan saboqlar.- Toshkent: Abdulla Qodiriy, 1994.
12. Usmon Orif.Bahovuddin Naqshband va uning ta'limoti haqida. - Toshkent: Universitet, 1993.
13. Nasafiy. Xoja Ahmad YAssaviy. -Toshkent: G'ofur G'ulom nashriyoti, 1993.
14. Irisov A. Hakim ibn Sino.-Toshkent: O'zbekiston, 1992.
15. Azizxo'jaev A..Davlatchilik va madaniyat.- Toshkent: SHarq, 1997.

8-mavzu. Mo'g'ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi.

Reja:

1. Mo'g'ul davlatining tashkil topishi. CHingizxon va Xorazmshoh munosabatlari.
2. Movarounnahrga mo'g'ul bosqinining amalga oshirilishi.
3. Jaloliddin Manguberdi – Vatan qahramoni.
4. Mo'g'ullar istilosidan keyingi siyosiy vaziyat. CHig'atoy ulusi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xo'jalik ahvol.
5. XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning birinchi yarmidagi madaniy hayot.

1. Mo'g'ullar davlatining tashkil topishi. CHingizxon va Xorazmshoh munosabatlari.

YUqoridagi mavzu yuzasidan bir qator tarixiy manbalar mavjud. Jumladan, ular orasida Xitoy solnomalaridan “YUan-shi”, “SHen u sin chjen lu”, Szyu “Tan-shu”, o'rta asr sharqi mualliflaridan Ibn al-Asir, an-Nasaviy, Juvayniy,

Rashididdin, Abul Fido, Ibn Bibi asarlari muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, XIII asr I-yarmi voqeligining shaxsan guvohi bo‘lmish tarixchi SHahobiddin Muhammad an-Nasaviyning arab tilida yozilgan “Siyrat as-sulton Jaloliddin Mankburni” (“Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti”) asari XIII asr birinchi yarmida ro‘y bergan siyosiy jarayonlar, voqeliklarning batafsil ma’lumoti bilan alohida ajralib turadi.

XX asr tarixshunosligida mo‘g‘ullar istilosi bilan bog‘liq voqelik va jarayonlar g‘arbda M.Persheron, R.Krausset, A.Makkenzi, D.Martin, J.Dyupon, X.Lamba, L.Gambis, P.Rachnevskiy, J.A.Boyl, rus va sovet tarixchilaridan V.V.Bartold, L.L.Viktorova, B.YA.Vladimirsev, I.P.Petrushevskiy, N.S.Munkuev, Z.M.Bunyodov, E.I.Kichanov va boshqalar tomonidan chop etilgan turli xarakterdagi adabiyotlarda o‘z aksini topgan. SHu bilan bir vaqtda pokistonlik olim X.Xon, Iroq olimi al-Ubid, turkiyalk I.Kafes o‘g‘li, eronlik D.Siyosiy, iordaniyalik E.A.Latif, hind olimi R.Mahapandita va boshqalar asarlarida mo‘g‘ul istilosining sharqdagi holati, Jaloliddin Manguberdining ozodlik kurashi ko‘proq darajada aks etgan.

Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning tashabbusi va sa’y-harakatlari natijasida nomi unut bo‘lgan ko‘plab buyuk tarixiy siymolarning nomlari qayta tiklanib, tarixiy adolat qaror topdi. Bu esa o‘rta asr tarixini yanada chuqur o‘rganishga imkoniyat yaratdi. Mustaqillik yillarida chop etilgan darslik va adabiyotlarda mazkur davr voqealigi to‘liq o‘z aksini topa boshladi. Jumladan, o‘zbek olimlaridan B.Ahmedov, A.Ahmedov, A.Muhammadjonov va boshqalar masalarning turli qirralarini yoritib berdilar. Mustaqillik yillarida an-Nasaviyning mashhur asari hamda tarixchi olim Z.M.Bunyodovning kitoblari o‘zbek tiliga o‘girilib, keng kitobxonlar ommasiga havola etildi. 1998 yili Jaloliddin Manguberdining 800 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda esa mavzuni ko‘plab o‘rganilmagan qirralari ma’lum qilindi.

Mo‘g‘ullar haqida ko‘plab ma’lumotlar mavjud bo‘lib, ular **menu (menva)** nomi ostida Xitoyning Tan sulolasi (618-908) solnomasida ilk bora tilga olinadi. Ta’kidlash joizki, mo‘g‘ul atamasi haligacha o‘zining ilmiy isbotiga ega emas. Ular Oltoy va Janubiy Sibirdagi turkiy qabilalarga yaqin va qondosh bo‘lganliklari ehtimoldan xoli emas. Bu xususda olimlar turli fikrlarni bildiradilar. Mo‘g‘ul etnogenezi ham murakkab masala bo‘lib, har holda elat sifatida ular XIII asrda yuzaga kelgan bo‘lishi kerak. X-XI asrlarda esa asli Amur daryosi bo‘ylarida yashagan 16 ta urug‘-aymoqlarga bo‘lingan tatan (tatar)larning tarkibiy qismi sifatida ularning bir urug‘idan alohida, moxe (mo‘g‘ul) qabilasi vujudga kelgan deyiladi. Bu qabila tezda kuchayib 1135-39 yillari Xitoyga qator yurishlarni amalga oshirishadi. Hatto Xitoy imperatorlari 1147 yili mo‘g‘ullar bilan ittifoq tuzishga ham majbur bo‘lishadi.

XII asr o‘rtalariga kelib Baykal ko‘li atrofi, hozirgi Mo‘g‘uliston hududlarida yashovchi turkiy va tungus-manjur qabilalarining ko‘pchiligi mo‘g‘ullar rahnamosi Esugay bahodir ta’siriga o‘ta boshlaydilar. Lekin, unga qarshi turgan tatar, markit qabilalarni bo‘ysundirish osonlik bilan kechmaydi. Esugayni tatarlar ziyofat paytida xiyonatkorona o‘ldirishgandan so‘ng, uning o‘g‘li bo‘lmish Temuchinning ta’siri mo‘g‘ullar ichida ko‘tarila boshlaydi. Temuchin (1155-1227) (mo‘g‘ulcha, temir ustasi)-kuchli va tadbirkor, ayyor sarkarda bo‘lib,

parokanda qabilalarni turli yo'llar bilan o'z qo'li ostida mustahkam birlashtirgan shaxs edi.¹ 1186 yilda u boshqa bir mo'g'ul sarkardasi Jamuxa yordamida o'zining eski raqibi markitlarni bo'ysundiradi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, bu g'alabadan so'ng mo'g'ul no'yon (harbiy boshliqlar)lari va navkarlari uni olqishlab, mo'g'ul hukmdori-xon deb e'lon qilishgan. XIII asr boshida esa yana bir boshqa kuchli qabila tatarlar ustidan ham g'alaba qozoniladi. Temuchin 1203 yili kerayitlarning xoni O'ngxonni mag'lub etib, qo'ng'iro't va naymanlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatdi.

Mo'g'ullarni birlashtirish chog'ida Temuchin kuchli harbiy tuzilmani tashkil etdi. Unga ko'ra mo'g'ul qabilalari mingliklarga bo'lingan bo'lib, u butun bir boshli harbiy okrug vazifasiga to'g'ri kelar edi. Okruglar tepasiga sadoqatli kishilar qo'yilar edi. Temuchin juda intizomli, sadoqatli va o'ta jangovar harbiy tuzilmalarni yaratishga muvaffaq bo'ldi. Ularni boshqarishni esa avvalo, o'z o'g'illari-Jo'chi, CHig'atoy, O'gedey, Tuli, nufuzli xotini Burte-fujen, safdoshlari Subutoy, Jebelarga topshirdi. O'z hokimiyatini to'liq mustahkamlab olgach Temuchin 1206 yili mo'g'ullarning umum qurultoyi (qurultoy halq hohishi - mo'g'ulcha)ni chaqiradi. Qurultoyda u oliy mo'g'ul hukmdori-xon deb tantanali e'lon qilinib, unga bosh shaman Teb-Tangriy "CHingizxon" degan faxriy nom beradi. CHingiz so'zi tarixchi Rashididdinning yozishicha, "kuchli", "buyuk" degan ma'noni anglatadi.

Qurultoyda odat bo'yicha CHingizxon o'z tug'i-bayrog'ini ko'tardi, 10 ta lavozim joriy etib uni o'z yaqinlariga taqdim etadi. Sahrodagi Qoraqurum shahrini markaziy poytaxt deb belgiladi. O'z qo'li ostidagi mansablarni esa 3 toifaga bo'lib, ularga aniq vazifalarni bo'lib berdi. Ularga Boorgu, Muxali, Nayaa ma'sul bo'ldilar. U o'z qo'shinlarini ham isloh etdi. Butun Mo'g'uliston 95 ta harbiy-ma'muriy birlikka bo'lindi. YAngi mo'g'ul davlati-Eke Mo'ng'ol ulus (buyuk mo'g'ul davlati) deb atala boshlandi.

Qurultoydan avvalroq 1203 yildayoq hali bir tizimga ega bo'lmagan qonunlar to'plami vujudga kelib, u o'z ichiga yorliqlar (buyruqlar), yasoq (qonunlar), bilik (nasihat)larni olgan edi. "YAsoq" bizgacha to'liq etib kelmagan bo'lib, u turli ko'rinishlarda, manbalarda qayd etiladi. "YAsoq" o'z ichiga quyidagilarni kiritgan: xalqaro, shaxsiy, savdo va sud huquqlari. CHingizxon tayin etgan davlat bosh hakami SHiki Xutuxuga "YAsoq"qa qarab ish tutishni qat'iy belgilab bergan edi. "YAsoq" qonunlari mo'g'ullarning qadimiy urf-odatlarini, an'analari, mavjud siyosiy tuzum mohiyatidan kelib chiqqan holda keskin va juda qattiq ohangda, patriarxal harbiy tuzumni o'zida aks ettirgan ravishda tuzilgan edi. "YAsoq" qonunlarining asosiy yo'nalishlari quyidagicha bo'lgan:

1. Hukmdor (xon) "YAsoq"qa qat'iy rioya etishi xususida qasamyod qilishi va unga amal qilishi, amal qilmagudek bo'lsa xonni umrbod qamash mumkin bo'ladi;

2. CHingizxon mo'g'ullar orasida diniy adovat kelib chiqmasligi uchun barchaga to'la diniy erkinlik beradi. Ruhoniylar soliqdan ozod etiladi;

¹ Темучин (Чингизхон) таваллуди санаси юзасидан ҳозирда турли қарашлар ҳам мавжуд. Шартли равишда 1155 йил қабул қилинган.

3. Ayollar naslni davom ettiruvchi bo'lganliklari uchun ham, urush vaqtida ularning gunohlari kechirilishi lozim;

4. Jazolash darajasi sifatida o'lim jazosini eng ko'p miqdorda qo'llash;

5. Bosib olinayotgan mamlakatlar xalqlariga butkul rahm-shafqat qilmaslik.

CHingizxon shaxsiy gvardiyasi sonini (keshiktan) 9000 kishigacha etkazdi. Uning a'zolari har 3 kunda navbatchilik qilar, ularning ishini shaxsan xonning o'zi nazorat qilar edi. 1204 yili uyg'ur alifbosi mo'g'ul yozuvi uchun qabul qilindi. SHuningdek mustaqil davlat belgisi bo'lgan muhr (tamg'a), hamda taqvim qabul qilindi. CHingizxon 1209 yilda tang'utlarni, 1211 yilda uyg'urlarni, 1215 yilda esa shimoliy Xitoyni poytaxt CHjundu (Pekin) bilan birgalikda o'ziga tobe qilib oldi. Xitoydagi Sin sulolasi tugatilib, juda katta o'lja olindi. Xitoy yurishi vaqtida yuksak harbiy mahorat va urushning yangi usullari qo'llanildi. Madaniy jihatdan ancha qoloq bo'lgan mo'g'ullar ko'p jihatdan uyg'ur va musulmon ahli tajribasidan keng foydalanishdi. SHarqiy uyg'urlarning boshlig'i Ediqut (Saodatbek) CHingizxonning do'sti va maslahatchisi, sobiq naymanlar xoni Tayanxonning muhrdori uyg'ur Tatatunga esa mo'g'ullarni savodga o'rgatar edi. Musulmon savdogarlarini zehni, tadbirkorligiga CHingizxon doimo yuqori baho bergan edi. SHu bilan birga ulardan ko'pincha ayg'oqchilar sifatida ham foydalanar edi.

Xitoyni zabt etgan CHingizxon shu bilan kifoya etib qolmasligi aniq bo'lgan. Movarounnahrning badavlat savdo ahli, o'lkamizning behisob boyliklari, yuqori madaniyatli ajdodlarimiz yaratgan ajoyib me'moriy binolar, qolaversa qadimiy yurtimizning fayzu-tarovati mo'g'ullarni anchadan beri o'ziga jalb qilayotganligi ma'lum edi. Musulmon mamlakatlarining behisob boyliklari to'g'risidagi afsona-rivoyatlarni eshitib, tekin o'lja va boyish istagida bo'lgan mo'g'ul harbiy zodagonlari CHingizxon boshchiligida zimdan harbiy yurish qilish istagida turar edilar. CHingizxon davlati g'arbda Qipchoq cho'llari, qoraxitoylarning ko'chmanchi G'arbiy Lyao (Si Lyao) va Xorazmshoh-Anushtageniylar davlati bilan chegaradosh bo'lib qolgan edi. SHubhasiz, uning g'arbdagi eng yirik va kuchli qo'shnisi hamda raqibi buyuk Xorazmshoh-Anushtageniylar davlati (1097-1231) hisoblanar edi.

1215 yili Dashti qipchoq yurishida Xorazmshoh qo'shinlari mug'ullarning Jo'chi boshchiligidagi harbiy qo'shiniga duch keladi. Mo'g'ullar bu erlarda CHingizxonning buyrug'iga ko'ra markit qabilalariga zarba berish uchun yurish qilgan edilar. O'zaro to'qnashuvdan so'ng mo'g'ullar CHingizxondan Xorazmshohlar davlatiga nisbatan yurish qilish xususida hech qanday ko'rsatma olmaganliklari uchun orqaga chekindilar. Juzjoniyni yozishicha, sultonni har vaqt undan SHarqda joylashgan davlatlar qiziqtirar va uning Xitoy tomoniga harbiy yurish qilish niyati ham bo'lganligi aniq edi. Lekin, Xitoy CHingizxon tomonidan o'sha yili olinganligini eshitgan sulton bu holni tasdiqlatish va qolaversa CHingizxon davlati xususida aniq ma'lumot olib kelish maqsadida sayidlar avlodidan bo'lmish taniqli zot Bahovuddin Roziyni o'z elchisi sifatida xon huzuriga jo'natadi.

Bahovuddin Roziy boshchiligidagi elchilik guruhini CHingizxon Pekinda qabul qilib, ularga ijobiy munosabatda bo'ladi. Xorazm davlati elchilariga

CHingizxon o‘zaro ikki davlat o‘rtasida tinchlik va do‘stlik hukmronlik qilishi lozimligini uqtirib, o‘zini “SHarq hukmdori”, Xorazmshoh Muhammadni “G‘arb erlarning egasi” deb ta’kidlaydi. Xitoy erlariga endilikda yurish qilish nojoiz ekanligini anglagan Xorazmshoh o‘z diqqat-e’tiborini yana janub hamda g‘arb erlariga qaratadi.

1217 yili Bag‘dod xalifasi an-Nosir (1180-1225) sultonning Bag‘dodni unga topshirishi va uning nomini xutbaga qo‘shib o‘qishini qat’iy rad etgach, Muhammad Xorazmshoh katta kishilik qo‘shin bilan abbosiylar xalifaligiga yurishni boshlab yuboradi. Xorazmshohlar tangalari va xutbalardan xalifa nomi chiqarib tashlanadi. Sulton farmoniga ko‘ra termizlik shayx A‘lamulk at-Termiziy xalifa etib tayinlanadi. Sultonning yuqoridagi hatti-harakatlari ko‘pchilik ulamolar tomonidan ma’qullanmaydi. Ular sultonga xalifa ustiga harbiy yurish qilish, islom dunyosida xorazmshohga nisbatan salbiy munosabat keltirib chiqarishini tushuntirmoqchi bo‘ladilar. Ulamolar noroziligini hisobga olmagan sulton ularning ko‘pchiligini jazoga tortadi.

Abbosiylar xalifaligiga muvaffaqiyatsiz yurishdan so‘ng, 1218 yili Muhammad Xorazmshoh o‘zining yangi poytaxti deb e’lon qilgan Samarqand shahriga kirib keldi va xutba, tangalardan esa xalifa nomini chiqarib tashlash xususida farmon berdi. O‘sha yili Muhammad xorazmshoh CHingizxon huzuriga yana o‘z elchilarini yuboradi. Bunga javoban CHingizxon kechiktirmasdan qimmatbaho sovg‘alar va mollar ortilgan katta karvon bilan o‘z elchilarini xorazmshohlar sultoni huzuriga yuboradi. Sultonga mo‘ljallangan qimmatbaho sovg‘alar ichida CHingizxon o‘lja olgan tuya o‘rkachidek keluvchi oltin bo‘lagi ham bor edi. Elchilarga xorazmlik taniqli savdogar Mahmud YAlavoch (Mahmud al-Aromiy) rahbar etib tayinlanib, uning safdoshlari, buxorolik savdogar Ali Xo‘ja va o‘trorlik YUsuf Qanqalar elchilik rutbasiga ega edilar.

Sulton Muhammad bu elchilarni 1218 yil bahorida Buxoro shahrida qabul qiladi. Elchilar CHingizxon sultonning zafarli yurishlaridan xabardor ekanligi, uni qudratli podshoh sifatida tan olib “o‘zining eng ardoqli o‘g‘illari qatorida” ko‘rishini bayon etishadi. CHingizxon o‘z nomasida kuch-qudrati zafarini ko‘rsatish ma’nosida Xitoy va qo‘shni mamlakatlarni qanday kuch bilan egallaganligini ham aytib o‘tadi. Elchilar nomasi shubhasiz sultonga ma’qul bo‘lmaydi. Ayniqsa, mo‘g‘ul davlatining xonini, uni o‘zining “o‘g‘li” qatorida ko‘rish, bu sharq ustamonligida qaram qilish yoki o‘z homiyligiga olish degan ma’noni anglatishni sulton yaxshi tushunadi. Elchilarga sulton javobi ma’lum emas, lekin o‘sha tunda u o‘z yoniga Mahmud YAlavochni chorlab bor haqiqatni bayon etishni, uning xizmatiga o‘tib, maxfiy josus bo‘lib xizmat qilishni buyuradi. O‘z hayotidan xavfsiragan Mahmud YAlavoch, muarrix an-Nasaviyning yozishicha, “sulton eshitishni hohlagan” ma’lumotni aytib, sulton taklifiga ko‘nadi. Xorazmshoh unga qimmatbaho javohir sovg‘a qilib, CHingizxon bilan shartnoma tuzishga rozi ekanligini bildiradi.

CHingizxon Mahmud YAlavoch guruhi xizmatidan, to‘plangan ma’lumotlardan mamnun bo‘ladi. Zero YAlavoch soxta “josus” rolini o‘ynab, bor haqiqatni CHingizxonga etkazgan edi. O‘sha yiliyoq, ya’ni 1218 yili, CHingizxon sulton Muhammadga o‘z minnatdorchiligini izhor etish va o‘zaro shartnoma tuzish

maqsadida katta savdo va elchilar karvonini jo‘natadi. Ulkan savdo karvoni 450 ta musulmon savdogari va 500 ta tuyaga orilgan qimmatbaho mollardan iborat edi. O‘z davlati qudratini namoyon etish niyatida CHingizxon Tang‘ut va boshqa davlatlardan o‘lja olingan, janubiy Sibir va Xitoydan talab keltirilgan ajoyib, sara mollar bilan xurjunlarni to‘ldirgan edi. Karvon bilan shuningdek CHingizxon elchisi, mo‘g‘ullardan bo‘lgan Uxuna ham bo‘lib, u Xorazmshohga CHingizxon nomasini olib kelayotgan edi. Noma jahon fotihligiga da‘vo qilayotgan CHingizxon nomidan buyruqnamo ohangda yozilgan bo‘lib, unda jumladan, “... biz bundan buyon davlatlar o‘rtasida tinchlik o‘rnatilishini buyuramiz...” deyilgan edi. Noma CHingizxon ochiq-oydin jahon egasi bo‘lishga ishtiyoqi baland ekanligidan dalolat berar edi.

Ushbu karvonda asli movarounnahrlik bo‘lmish Umarxo‘ja O‘troriy, hammol Merokiy, Fahriddin Dizaqiy Buxoriy, Aminuddin Haraviy singari savdogarlar karvon sarbonlari hamda o‘rda elchilari bor edilar. Karvon Urganch (Gurganj) tomon yo‘l olgan edi. Lekin, xorazmshohlarning chegara viloyati O‘tror erlariga kirib kirishi bilanoq bu karvon ushlab qolindi. O‘tror hokimi Inalxon (Inolchiq, uning forsiy taxallusi G‘oyirxon edi) Turkon xotunning yaqin qarindoshi, xorazmshohga yaqin shaxs bo‘lgan. Inalxon, arab tarixchisi Ibn al-Asir, an-Nasaviylarning yozishicha, xorazmshoh ijozati bilan bu karvonlarni talashga buyruq berib, karvon a‘zolarini josuslikda ayblaydi va ularni qirib tashlaydi. Talab olingan mollar Samarqand va Buxoro savdogarlari o‘rtasida taqsimlanib, xorazmshoh ushbu savdo mollari pulini o‘ziga oladi. Ba‘zi tarixiy manbalarda esa Inalxon garchi karvonni to‘xtatish buyrug‘ini olgan bo‘lsa ham, o‘z holicha uni qirib tashlagan deb ham aytiladi. Nima bo‘lganda ham xorazmshohlar qo‘pol siyosiy xatoga yo‘l qo‘yib, elchilarni qirg‘in-barot qildiradilar.

O‘tror fojeasidan so‘ng CHingizxon Ibn Kafrojiy Bug‘roni ikki mulozim bilan xorazmshoh huzuriga elchi etib jo‘natdi. As-Subqiyning yozishicha, CHingizxon O‘tror fojeasining aybdori Inalxonni tutib mo‘g‘ullar qo‘liga topshirishini, elchilar o‘limining sabablarini keskin tarzda so‘raydi. Mo‘g‘ullar bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslik uchun «O‘tror hokimini CHingizxon qo‘liga topshirish kerak», degan taklifni ko‘targan shahzoda Jaloliddinning fikrini sulton rad etadi. Sulton buyrug‘i bilan elchi bo‘lmish Ibn Kafrojiy Bug‘ro o‘ldirilib, ikki mulozimning soqol-mo‘ylovlari sharmandali tarzda qirib tashlanadi. Xorazmshoh mo‘g‘ullar bilan ertami-kechmi, urush bo‘lishini yaxshi anglagan, qolaversa, mamlakatda mo‘g‘ullar bostirib kirishi xususida turli mish-mishlar ham avj olgan edi. Nima bo‘lganda sulton ham CHingizxonga shu yo‘sinda dag‘dag‘ali javob berishga qaror qildi. Tarixchi Rashiddin o‘zining «Jome at-tavorix» asarida yozishicha xorazmshohning ushbu dag‘dag‘asi va qilmishi «CHingizxonning yuragiga shunday ta‘sir qildi-ki, unda ortiq chidam va toqat qolmadi. Nafrat o‘ti bilan yonib u bir o‘zi tepalikka ko‘tarildi, bo‘yniga belbog‘ini tashlab, bosh yalang erga yotib ibodat qildi. Uch kungacha yig‘lab xudoga nola qilib yordam so‘radi...»

CHingizxon islom olamining dushmani bo‘lib qolmaslik uchun shunday yo‘l tutdi-ki, urush boshlanishiga rasman xorazmshoh sababchi bo‘lib qoldi, o‘zini esa “olijanob xaloskor” deb hisobladi. Aslida esa urush bo‘lishini u har jihatdan hohlar, barcha harakatlarini urush boshlashi uchun safarbar qilgan edi. Albatta

xorazmshoh ham katta xatoga yo‘l qo‘ygan edi, lekin urushning sababchisi va boshlovchisi faqat sulton Muhammad xorazmshoh bo‘lmaganligini, urush boshlanishiga har ikkala tomon ham sababchi bo‘lganligini tarixiy voqeliklar tahlili orqali bilib olish mumkin.

Mo‘g‘ullar xorazmshoh ustiga harbiy yurish qilishdan avval, xonning buyrug‘iga ko‘ra harbiy sarkarda Jebe Ettisuv va Qashg‘ar ustiga 1218 yil harbiy yurishlar qilib, Kuchluk davlatini tor-mor keltirdi. Musulmonlarni doimo ta‘qib etib kelgan Kuchlukka qarshi bosh ko‘targan SHarqiy Turkiston aholisi Jebeni naymanlar zulmidan ozod etuvchi «xaloskor» deb qabul qildi. Zero, Jebe musulmonlar uchun din erkinligi kafolatlanishini e‘lon qilib, mo‘g‘ullar hukmronligini mustahkamlagan edi. SHunday qilib mo‘g‘ullar O‘rta Osiyoga harbiy yurish qilishdan avval zahira kuchlarini mustahkamlab, Talas vodiysigacha bo‘lgan erlarni o‘z imperiyalari tarkibiga qo‘shib oldilar. SHu tariqa CHingizxon davlati bevosita xorazmshohlar bilan chegaradosh bo‘lib qoldi.

XIII asr boshlaridan Xorazmshoh Anushtageniylar davlati yuqorida ta‘kidlanganidek, o‘z hududining kengligi, saltanat egasining nufuzi, xalqning salohiyati, madaniyati, xo‘jalik hayotining yuqori saviyada bo‘lganligi bilan musulmon olamida buyuk davlat sanalar edi. O‘zining ko‘proq qang‘li-qipchoq hamda turkmanlardan iborat muntazam qo‘shiniga ega edi. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra umumiy qo‘shinning soni 400.000 ga qadar etib, bu mo‘g‘ullar qo‘shiniga nisbatan ikki baravar ortiq edi. Davlat musulmon olamida qabul qilingan qonun chiqaruvchi-dargoh hamda ijroiya-devonlar tizimida boshqarilar, davlat boshlig‘i sulton hokimiyatining huquqlari hech bir qonun-qoida bilan chegaralanmagan edi. Saltanatni hokimlar, noiblar, vazirlar, lashkar boshliqlaridan iborat kuchli harbiy aslzoda guruhlar, mustavfiy (daftardor hisobchilar), qozilar, sadrlar va boshqa ko‘plab saroy mansablaridan iborat ulkan arkoni davlat doirasi qurshab turar edi.

Hokimlar ko‘p holda o‘z bilganicha ish tutishar, soliqlar to‘plashning ham aniq tizimi yo‘q edi. Hashar yo‘li bilan biron-bir yo‘l, ko‘prik, qal’a va boshqa inshootlarni qurish (suhra giriftan) keng tarqalgan edi. Davlat ahvoli tang bo‘lganda ko‘p holda iqtadorlarga ishonch qolmas edi. Ayrim viloyat hokimlari shaxsan Turkon xotunga bo‘ysunib, o‘z bilganlaricha ish tutar edilar. Sulton Muhammadning validasi Turkon xotunning qo‘shin oliy sarkardalari bo‘lmish qipchoq sarkardalari bilan aloqasi mustahkam, o‘zi shu qabilaga mansub bo‘lganligi uchun ularni hamisha qo‘llab-quvvatlab turar edi. Sarkardalar, qo‘shin boshliqlari, vazirlar, hokimlar ko‘p holda uning ijozati va ko‘rsatmasi bilan tayin etilar, ular ham o‘z navbatida, avvalo Turkon xotunga bo‘ysunar edilar. Turkon xotun boshqa turkiy qabiladan bo‘lmish kelini Oychechak va uning o‘g‘li, nabirasi Jaloliddinni yoqtirmas, ular o‘rtasida ixtilof kuchli edi. Xorazmshoh “farzandlik mehri va hokimiyatga olib kelgan shaxs” sifatida onasini so‘zini ikki qilmas, hamisha uning fikrlariga hohlasa-hohlamasa qo‘shilar edi. Xorazmshohning onasi Turkon xotun aslida davlatdagi birinchi darajali shaxs hisoblanar, uning shiori «e’tasantu Billohi Vahda» (ya’ni, «yolg‘iz Ollohdan panoh so‘rayman») muhriga yozilgan bo‘lib, hukmdor farmoniga shu muhri bilan u birinchi imzo qo‘ysa, uning farmoni vojib hisoblanar edi. Turkon xotun amri bilan taxt vorisi etib o‘z qavmidan bo‘lgan nevarasi O‘zloqshoh tayin etilgan.

Muhammad Xorazmshoh qo'shini soni garchi son jihatdan ko'pchilikni tashkil etsada, bu qo'shin harbiy intizomi uncha mustahkam bo'lmagan, salohiyati ancha past, ko'proq janubliklardan olingan yollanma qo'shin edi. O'z navbatida bu qo'shin vatan mudofaasi uchun emas, balki ko'proq istilo, talon-taroj, o'lja olish uchun mo'ljallangan qo'shin edi. Haqiqatda xorazmshoh kuchli, o'ziga munosib keluvchi raqib bilan kurash olib borgan yo'q hisobi, bu esa yuqorida qayd etilganidek, o'z harbiy mahoratiga noxolis tarzda yuqori baho berishiga olib kelgan edi.

Joylarda noib va hokimlik lavozimidagi amaldorlar oddiy xalqqa nisbatan ko'pincha zo'ravonlik, tazyiq ila munosabatda bo'lar, bu esa xorazmshohlar davlatiga nisbatan aholining noroziligiga sabab bo'lar edi. Soliqlar miqdori bir me'yorda turmas, mehnatkash ommaning ahvoli ancha og'ir edi. Masalan, 1218 yili Xorazmshoh xiroj solig'ini bir yo'la uch marotabagacha undirib olishga buyruq bergan edi. 1206, 1212-yillarda ro'y bergan Buxoro va Samarqanddagi xalq g'alayonlari o'z navbatida zo'ravonlik va soliqlar oshib ketishiga qarshi qaratilgan edi. Soliqlar va zo'ravonlikdan ezilgan xalqning sulton Muhammadga e'tiqodi va ishonchi mo'g'ullar bosqini arafasida susayib ketdi. SHuningdek, sultonning Bag'dod xalifaligiga yurishi va o'z holicha termizlik sayidlardan bo'lmish SHayx A'lamulk Termiziyning xalifa deb e'lon qilinishi Movarounnahr ulamolari ichida norozilikka sabab bo'ldi.

CHingizxon o'zining rivojlangan tizimga asoslangan ayg'oqchilar tarmog'i orqali xorazmshohlar davlatidagi ushbu ahvoldan boxabar edi. SHuningdek, u ushbu qadimiy madaniyat va yuqori salohiyatga ega Movarounnahr ahlini osonlikcha bo'ysundirib bo'lmashligini ham yaxshi bilib, bo'lajak mahorabaga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. O'tror voqeasidan avvalroq CHingizxon qo'shinlarining Ettisuvga qilgan harbiy yurishlari sulton Muhammadni tashvishga solib qo'ygan edi. Garchi Xorazmshoh katta qo'shinga ega bo'lsa-

da, o'zaro ixtiloflar, sarkardalarga nisbatan ishonchsizlik, o'z atrofidan xavfsirash xorazmshoh qo'shinining zaiflashuvi, harbiy intizomning pasayishiga olib kelgan edi.

2.Movarounnahrda mo'g'ul bosqinining amalga oshirilishi.

CHingizxon 1219 yili o'z o'g'illari boshliq 200 mingga yaqin asosiy harbiy kuchlari bilan anchadan beri puxta tayyorlangan Xorazmshoh-Anushtageniylar davlati ustiga harbiy yurishni boshladi. Bu kuchlar yozni Irtish daryosi bo'yida o'tkazib, sentyabr oyida chegaradan o'tadi. CHingizxonga uyg'ur ediquti (xoni) Baurchak, qarluqlar xoni Arslonxon va Olmaliq hukmdori Sig'noqteginlar ham o'z

qo'shini bilan kelib qo'shildilar. CHegaradan o'tgan CHingizxon o'z qo'shini bilan janubiy qozoq cho'llarining Sirdaryoga tutashgan joyidagi O'tror shahri yaqinida to'plab uni 4 qismga bo'ldi.

CHig'atoy va O'qtoy qo'shinining bir qismi bilan O'torni qamal etib, egallash uchun qoldirildi. Ikkinchi qism esa Jo'chi boshchiligida Sirdaryoning yuqori oqimidagi Jand, YAngikent, Borchig'lig'kent, Sig'noq shaharlarni bosib olish uchun yuborildi. Uchinchi qismidagi besh ming chog'li qo'shinga Uloq no'yon va Suketu cherbi bosh bo'lib O'trordan janubga yurish, Xo'jand va Banokatni egallash vazifasi topshirildi. CHingizxon o'zi bosh bo'lgan to'rtinchi, asosiy qism (uning tarkibida taniqli sarkardalar Jebe va Subutoy ham bor edi) Zarafshon vohasi tomon-Buxoro hamda Samarqandni istilo etish uchun yo'l oldi.

SHunday qilib, mo'g'ul bosqini boshlangach Muhammad Xorazmshoh mo'g'ullarga zarba berish xususida Urganchda (Gurganj) harbiy kengash chaqiradi. Unda ko'zga ko'ringan davlat arboblari, aslzodalar, harbiy sarkardalar ishtirok etadilar. Asli Xivalik mashhur fikhshunos hamda davlat arbobi SHahobiddin al-Xivaqiy bor qo'shinni Sirdaryo bo'yiga to'plab, uzoq yo'l bosib kelayotgan mo'g'ul qo'shiniga chegara bo'yidayoq hal qiluvchi zarba berish to'g'risida yagona va harbiy jihatdan haq fikrni bildirdi. SHahzoda Jaloliddin ham aslida shu fikrga qo'shilgan edi. Lekin, Xorazmshoh o'z sarkardalariga, ayniqsa qipchoq harbiylariga ishonchsizlik bilan qarar, katta qo'shinni bir joyga to'plashdan, qo'shin yig'ilganda esa o'zini taxtdan ag'darib tashlashlari mumkin ekanligidan cho'chir edi. SHuning uchun sulton va uning onasi tazyiqi bilan kengash mudofaa usuliga o'tishni ma'qul deb topdi. Jami 450 taga yaqin shahar (qal'a) va viloyatlardan iborat bo'lmish davlatda qo'shin katta jangga kirib, vatan sharafini himoya qilish o'rniga shahar va qal'alarga bo'lib tashlandi. Ba'zi markaziy shaharlar, jumladan «Buxoro va Samarqand mudofaasini mustahkamlash zarur», degan fikrga kelindi xolos. Ammo, bu mudofaa tizimi ham qoniqarli darajada tashkil etilmadi.

CHegaradagi O'tror mustahkam shahar qal'a bo'lib, mo'g'ullarga olti oy davomida mardonavor qarshilik ko'rsatdi. O'tror hokimi Inalxon (G'oyirxon) qo'lida 20.000 chog'li suvoriy bo'lib, xorazmshoh unga yordam tariqasida 50.000 kishilik "lashkari birun"ni ham yuborgan edi.

Qamal davomida qo'shimcha tarzda yana Qoracha Hojib boshchiligidagi 10.000 kishilik otryad ham yuborildi. O'tror hokimi jasur va mard sarkarda Inalxon unga mahorat bilan boshchilik qilar edi. Ammo, ayrim zotlarning xiyonatkorligi tufayli, mo'g'ullar shaharga yorib kirdilar. Besh oylik qamaldan so'ng Inalxon deyarli bir oy davomida o'z otryadi bilan shahar qal'asida qarshilikni davom ettiradi. Oxir-oqibatda Inalxon deyarli bir o'zi qolib, qal'a tomiga chiqib, qo'lga tushgan narsasi bilan mo'g'ullarga hujum qilgan. Mard sarkardani mo'g'ullar tiriklayin qo'lga tushirib, Samarqandga CHingizxon huzuriga yuborganlar. CHingizxon esa manbalarning yozishiga ko'ra, "kumushni eritib o'z huzurida sarkardaning quloq va ko'ziga quyishni buyurgan". Inalxon shu tariqa vahshiyona ravishda o'ldirilgan. O'tror shahri o'z jasorati evaziga mo'g'ullar tomonidan butkul buzib tashlandi.

Buxoro yo‘nalishida ketayotgan CHingizxonga esa Zarnuq (Zerinh) va Nur qal‘alari jangsiz taslim bo‘ladilar. CHingizxon 1220 yilning fevral oyi boshlarida (ba‘zi adabiyotlarda 7 fevralda deyiladi), SHarqdagi islom dini gumbazi, “butun musulmon shaharlari onasi” nomini olgan “islomiy ilmlar markazi” Buxoro yaqinida paydo bo‘ldi. Uch kunlik shahar qamali boshlandi. Buxoroda bu paytda 12.000 kishilik shahar garnizoni va 20.000 kishilik “lashkari birun” mavjud edi. Lashkarlarga nufuzli sarkardalar ixtiyoriddin Qo‘shlu, Inanchxon O‘g‘ulhojib, Hamid Pura Qoraxitoy, Suyunchxon, mo‘g‘ullardan qochib o‘tgan uyg‘ur sarkardasi Ko‘kxon (Go‘rxon) bosh edilar.

Sarkardalardan Inanchxon bazo‘r Amudaryodan o‘tib qutulishga muvaffaq bo‘ladi, Hamid Pura Qoraxitoy mardonavor jangda halok bo‘ldi, qolgan-qutgan harbiylar esa Buxoroga qaytib chekinishga majbur bo‘ladilar. Ahli Buxoro o‘z himoyachilaridan ayrilgandan so‘ng, shahar ahlining jonini salomat saqlab qolish niyatida shaharliklar maslahatlashib, Buxoro qozisi Badriddin qozi boshchiligidagi bir guruh oqsoqollarni CHingizxon huzuriga yuboradilar. 1220 yili 10 fevral kuni mo‘g‘ullar Buxoroga kirib keladilar. Buxoroga kirib kelgan CHingizxonning hatti-harakatlari xususida Rashiddin shunday deb yozgan edi: «CHingizxon otda masjidi jome oldiga kelib to‘xtadi va shaharning kazo-kazolarini o‘z huzuriga chaqirtirdi. Mo‘g‘ullar shahar omborxonalarini ochib, g‘allalarni tashib oldilar. Qur‘on nusxalari saqlanadigan sandiqlarni otlarga oxur qildilar, masjidlariga meshlarda sharob keltirib joylab qo‘ydilar, shahar hofizlari va o‘yinchilarini chorlab, raqsga tushirdilar. Mo‘g‘ullar dol-g‘uliga keltirib o‘z ashulalarini aytar edilar. Oqsuyaklar, ulamolar va shayxlar otboqarlar o‘rnida otlarni qo‘riqlash uchun otxonalarda turar va o‘sha qabila kelishlarini, amr-farmonlarini bajo keltirish bilan mashg‘ul edilar.» Buxoro talon-taroj xususida muarrix ibn Attor shunday yozgan edi: «Ul kun haqiqatda dahshatli kun bo‘ldi. Bori manguga ketgan erlarining, xotinlarning, bolalarning tovushlarigina eshitilib turdi. Vahshiylar xotinlarni, qizlarni ham o‘zlarining birodarlari ko‘z oldida taxqirladilar. Bu taxqirlarga ularda ko‘z yoshlaridan o‘zga qurol topilmadi. Ko‘plar dahshatli manzaralardan ko‘ra o‘limni ortiq ko‘rdilar. Qozi Badriddin, Imom Rukniddin va uning o‘g‘li bu nomussizlik manzaralariga chiday olmay, g‘azablanib, o‘zlari teng bo‘lmagan dushmanga hujum qilib, halokat topdilar.»

Aksariyat shaharliklar o‘z qarshiliklarini davom ettirdilar, tunda esa yashirincha askarlarga yordam berib, mo‘g‘ul askarlariga qarshi hujumlar uyushtirdilar. CHingizxon bunga javoban shaharni yoqib yuborishga buyruq berdi. Ko‘kxon boshchiligidagi 400 ta mudofaachilar Buxoro arkida yana 12 kun qattiq qarshilik ko‘rsatdilar. Arkni egallash uchun qilingan mo‘g‘ullar hatti-harakatlari zoe ketdi. Qal‘adagi chuqurliklar odam va hayvon o‘liklari bilan to‘lib ketdi. Ko‘kxon va u boshchiligidagi mudofaachilar qahramonona halok bo‘lganlaridan so‘nggina ark egallandi. Buxoroliklar qarshiligi mo‘g‘ullarni qattiq g‘azablantirdi. Bu jasorat evaziga mo‘g‘ullar shahar ahlidan 30000 chog‘li kishini qirib tashladilar. Kelib chiqishidan qat‘iy nazar qolgan aholi qullikka mahkum etildi. Ma‘rifatli, nozik ta‘b, madaniyatli va ilmli Buxoro ahli istilochilar tomonidan zulm va tahqirlanish girdobiga tortildi.

Buxorodan so'ng CHingizxon Samarqand shahri tomon yo'l oldi. 1220 yil mart oyi boshida u Samarqandga etib kelib, yon-atrofdagi qishloqlarni er bilan yakson qildi. CHingizxon Samarqandni egallashga alohida ahamiyat berdi. Samarqandning Movarounnahr uchun, xorazmshohlar davlati uchun ahamiyati beqiyos ekanligini CHingizxon yaxshi bilar edi. SHuning uchun uni egallashga katta e'tibor bilan qaradi. SHaharda 110.000 kishilik harbiy garnizon (undan 60.000 tasi turkiy, 50.000 forsiylar edi.), 20 ta harb ilmiga o'rgatilgan fil ham mavjud edi. Sulton Muhammadning tog'asi To'g'ayxon shahar noibi bo'lib, shahar mudofaaga bir muncha tayyor ham edi.

SHahar oziq-ovqat zahirasi, mudofaa istehkomlarining puxtaligi jihatidan bir necha yillik qamalga ham chidashi mumkin edi. O'z qarorgohini mo'g'ullar bosqini boshlanishi bilanoq sarosimada Balxga ko'chirgan sulton Muhammad ham Samarqand mudofaasiga umid ko'zi bilan boqar edi.

CHingizxonning o'zi shahar tashqarisidagi Ko'ksaroy qo'rg'onidan turib shahar qamaliga boshchilik qildi. 1220 yilning mart oyining boshlarida shahar qattiq qamal qilinib, to'xtovsiz hujum boshlandi. Qamalning uchinchi kunidan boshlab unga CHingizxonning shaxsan o'zi boshchilik qila boshlaydi. Qamalning beshinchi kuni ulamo, zodagon, shahar harbiy boshliqlari «keyingi qarshilik maqsadga muvofiq emas va ommaviy qirg'in bo'lishini oldini olish kerak», degan maqsadda mo'g'ullarga taslim bo'lishga qaror qiladilar. SHahar qozisi va shayxulislom boshchiligida CHingizxon huzuriga Samarqand ahli nomidan elchilar tashrif buyuradilar. Mo'g'ullar Samarqand bosh suv inshooti – «Jo'yi arziz» – «Qo'rg'oshin novasi» ni buzib tashlab, shaharni tashnalik girdobiga giriftor qildilar. SHahar istehkomi buzib tashlandi. 20 000 chog'li shahar mudofaachilari suv toshqini bois taslim bo'lishga majbur bo'ldilar. Taxminan 1000 nafarli mudofaachilar esa, sulton tomonidan 1211-1214 yillarda qurilgan Jome – masjidiga kirib, dushmanga zarba bera boshladilar. Mo'g'ullar masjidga o't qo'yib, mudofaachilarni tirik o'limga mahkum etdilar. SHahar qozisi va shayxulislom vakolati bilan tashqariga olib chiqib ketilgan 50.000 nafar kishidan boshqa barcha aholi qatlamlari behad talon-taroj qilindi. 30.000 nafar hunarmand ahli CHingizxon qarindosh-urug'lariga taqsim qilib berildi. Tirik qolgan shahar ahliga 200.000 dinor o'lpon majburiyati yuklatildi. Samarqandda jami aholining faqat $\frac{1}{4}$ qismigina tirik qoldi. Mo'g'ullar tomoniga xiyonatkorona o'tib ketgan sobiq shahar noibi To'g'ayxon tez orada o'zining 30.000 kishisi bilan CHingizxon buyrug'iga ko'ra qirib tashlandi.

Taslim bo'lgan shaharda mo'g'ullar qilgan talon-tarojliklar tufayli "sayqali ro'yi zamin ast" deb ulug'langan, sharqning buyuk shaharlaridan biri hisoblangan, bir paytlar gullab-yashnab turgan Movarounnahr poytaxti huvillab qolib, er bilan yakson qilindi.

Sulton Muhammad xorazmshohning ma'suliyatsizligi, harbiy boshliqlarning o'zaro ittifoqda bo'lmaganligi, xalq, mamlakat taqdirini o'z holiga tashlab qo'yishi oqibatida bu dahshatli voqea sodir bo'lgan edi. Bu vaqtda sulton Muhammad xorazmshoh janubda, Balxdagi o'z qarorgohida turib, voqelikni befarq kuzatuvchi sifatida harakatsiz turar edi. Mo'g'ullar kirib kelayotgan vaqtdayoq unga Iroqqa qarab chekinishni ba'zi amaldorlar maslahat berishgan edi. Xurosondagi ko'pgina

sargardonliklardan so'ng sulton Kaspiy dengizining janubidagi Ashuradi oroliga borib o'rnashadi. Ham jismoniy, ham ruhiy, ham ma'naviy jihatdan ezilgan sobiq hukmdor bu erda plevrit (o'pka qobig'iga suv yig'ilishi) kasaliga chalilib, o'g'illarini o'z yoniga chorlaydi. Sulton qilgan gunohlariga iqror bo'lgan holda ushbu orolda xorlik va azob-uqubat bilan 1220 yilning dekabr oyida vafot etdi. Oradan birmuncha vaqt o'tgandan so'ng, Jaloliddin otasining murdasini tog'liq Ardahn qal'asiga olib borib dafn etadi. Ardahn mo'g'ullar tomonidan zabt etilgandan so'ng, o'z vaqtida sultonni tiriklayin qo'lga tushira olmagan alamzada mo'g'ullar uning murdasini kavlab olib, O'gedeyga (O'ktoy) yuborishgan. O'gedey esa uning murdasini yoqib yuborishni hamda kulini ko'kka sovurishni buyurgan. SHuningdek, xorazmshohlarning o'z vaqtida sulton tomonidan Ardahnga yashirilgan eng qimmatbaho 10 ta sandiqqa joylangan javohirlari ham mo'g'ullar qo'lga o'lja bo'lib tushgan edi.

CHingizxonning katta o'g'li Jo'chi boshchiligidagi mo'g'ul bosqinchilari reja bo'yicha Sirdaryoning yuqori qismidagi erlarni egallashi lozim edi. Bosqinchilar ma'lum muddatdagi qamaldan so'ng Sig'noq va Borchilig'kent shaharlarini egallab, so'ng mustahkam qal'a hisoblangan Xo'jandga hujum boshlaydilar. Mo'g'ullar 20.000 nafar qo'shin va 50.000 ming chog'li asirga tushgan hasharchilarni Xo'jand atrofiga yig'adilar. Xo'jand hokimi Temur Malik asli turkiy sarkardalardan bo'lib, xorazmshohlar davlatida nom chiqargan, sulton va uning oilasiga tanish bo'lgan shaxs edi. Mo'g'ullarga qarshi tura olish mumkin emasligini sezgan Temur Malik (malik-hokim ma'nosida) taxminan 1000 nafar askari bilan Xo'janddan bir kilometr naridagi Sirdaryoning mo'jazgina orolida joylashib oladi. Qulay strategik ahamiyatga ega bo'lgan bu orolga mo'g'ullar o'qlari, palaxmon toshlari etib bormas edi. Temur Malikning buyrug'iga ko'ra 12 ta qayiq yasatilib, o'q o'tmasligi, yonib ketmasligi maqsadida bu qayiqlarning usti namat bilan qoplanib, sirka shimdirilgan loy bilan suvab chiqiladi.

Temur Malik uzoq vaqt mudofaa uchun endilikda orolchada turish maqsadga muvofiq emasligini tushunib, bor oziq-ovqat zahirasi va askarlarini 70 ta kemaga joylab, tunda daryoning quyi oqimi bo'ylab suzib ketadi. Mo'g'ullar ikki sohil bo'ylab Temur Malik kemalariga to'xtovsiz hujumni uyushtirar edilar. Hatto Banokat bo'yida daryoning u sohilidan bu sohiliga zanjir ham tortib qo'yadilar. Uzoq, uzluksiz jang bilan ular Jandga qadar etib keladilar. Mo'g'ul sarkardasi Ulus Idi Borchilig'kent va Jand yaqinida manjaniqlar (tosh otar zambaraklar) o'rnatib, qayiqlarni bir-biriga tutashtirib, jasur sarkarda yo'lini to'sadi. Uzoq janglardan so'ng Temur Malik Urganchga etib keladi va Urganch himoyasida qatnashib, Jaloliddinning ozodlik kurashida faol ishtirok etadi. Keyinroq, uzoq sargardonliklardan so'ng sarkarda Temur Malik o'z yurtiga darvesh sifatida kelib, qahramonona ravishda mo'g'ul harbiylari qo'lida halok bo'ladi.

CHingizxon 1220 yilning yozini Movarounnahr janubida o'tkazmoqchi bo'ldi. CHunki, u janub shaharlarini egallashga shaxsan bosh qo'shgan edi. Zero, janubda hali bosqinchilar qadami etmagan bir qator boy viloyat va shaharlar mavjud edi. Avval u Nahshabga bostirib bordi. SHaharliklar mo'g'ullarning mislsiz zo'ravonlik va bosqinidan yaxshi xabardor edilar. Nahshab ahli dahshatga

tushib, shaharni mo'g'ullarga ixtiyoriy topshiradilar. SHunday bo'lsa ham shahardan katta o'lpon undiriladi.

CHingizxon yozni Nahshabda o'tkazib, 1220 yilning kuzida Termizga yurishni boshlaydi. Termiz Hindiston va O'rta Osiyo savdo yo'llari tutashgan qulay erda joylashgan bo'lib, uning Amudaryo sohiliga tutashgan qal'asi o'z vaqtida mustahkam ravishda barpo etilgan edi. Termiz hokimi Faxriddin habash mo'g'ullar bosqiniga mardonavor turib javob berishga qaror qildi. Mudofaaning o'n birinchi kuni shahar egallandi. SHahar butkul talon-taroj qilinib, xonavayron etildi. SHahar ahli esa dashtga haydab chiqilib, qirib tashlandi. Movarounnahrning asosiy qismlari-Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo vodiylari, Buxoro vohasi, SHosh va Farg'ona vodiysi egallangach, CHingizxon endilikda o'zining asosiy e'tiborini xorazmshohlar davlatining markazi Xorazm o'lkasiga qaratdi. Bu yurishga o'g'illari Jo'chi, CHig'atoy, O'ktoy (Ugedey)larni mas'ul qildi. Ayniqsa, xon musulmon SHarqining eng katta shahri bo'lmish, madaniyat, savdo gullab yashnagan boy-badavlat qadimgi Urganch (Gurganj) istilosiga katta ahamiyat bilan qaradi. Ushbu yurish 1221 yilning boshida boshlandi.

1221 yilning boshida «sulton» deb e'lon qilingan Jaloliddin va shahzodalar Oqshoh, O'zloqshohlar bilan Urganchga keladi. Lekin Urganchdagi siyosiy vaziyat, sobiq Jand noibi Qutlug'xonning unga qarshi suiqasdi, qipchoq sarkardalarining xoinona o'zlarini tutishlari, Jaloliddinni shahar mudofaasiga bosh bo'lish fikridan qaytaradi. Qipchoqlar uni hokimiyat tepasiga kelishini hohlamas edilar. Bunday vaziyatda mudofaani tashkil etib bo'lmasligi aniq bo'lib qolgan edi. Ushbu voqealardan so'ng Jaloliddin Temur Malik bilan birgalikda 300 ta kishi bilan shaharni tark etib Xurosonga yo'l oladi. Uning ortidan esa, tez orada Oqshoh va O'zloqshohlar ham yo'l olishadi. Jaloliddinning faoliyatini alohida qayd etib o'tish maqsadga muvofiq bo'lgani uchun keyingi paragrafda bu buyuk shaxs faoliyati to'g'risida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Urganchda esa shahardagi qipchoq sarkardalari-O'g'ul Hojib, Erbuqa pahlavon, Ali Darug'inyiy va boshqalar Turkon xotunning jiyanini yosh Xumorteginni «sulton» deb e'lon qiladilar. Turkon xotunning o'zi Mozandarondagi Ilol qal'asiga kelib o'rinishib, o'z hayoti va boyliklarini saqlash taraddudiga tushadi. Qal'ada suvsizlikdan sillasi qurigan sobiq malika mo'g'ullarga asirga tushib, xorazmshohlar xazinasini ular qo'lga topshirdi. Keyinchalik Qoraqurumda cho'ri bo'lgan Turkon xotun 1233 yili xoru-zorlikda vafot etadi.

Xumortegin layoqatsiz, o'z fikriga ega bo'lmagan, qo'rqqan shaxs edi. Urganchga CHingizxonning o'g'illari Jo'chi, CHig'atoy, O'gedey, taniqli mo'g'ul sarkardalari Tulun cherbi, Ustun no'yon, Qozon no'yon va boshqalar o'z harbiy kuchlari bilan etib keladilar. Xorazm Jo'chi boshqaruvi ilkiga tushganligi uchun ham, u shaharni tinchlik bilan mo'g'ullarga topshirishni talab etadi. Lekin, nima bo'lganda ham shaharning jasur himoyachilari mudofaaga qat'iy tayyorgarlik ko'rib jonajon shaharlarini mo'g'ullarga berishdan qat'iy ravishda bosh tortdilar. Poytaxt atrofini 100.000 dan ziyod mo'g'ullar qo'shini bilan o'rab olish boshlandi. SHahar devorlarini buzish uchun manjaniqlar o'rnatiladi. Mo'g'ullar shaharni katta

kuch bilan zabt etishga kirishdilar. Afsuski, yangi “sulton” shahar mudofaasiga bosh bo‘la olmadi.

1221 yili boshidan boshlangan Urganch qamali deyarli 7 oy davom etadi. SHahar ahli mo‘g‘ullarning qurol-yarog‘i, palahmon toshlarni otuvchi manjaniqlari, zambaraklardan cho‘chimay, mardonavor kurashga kirdilar. Nayza va kamon o‘qlaridan qo‘rqmay, shahar devorlarining buzilgan erlarini qayta tiklay boshlaydilar. Bir guruh urganchlik harbiy navkarlar shahardan deyarli bir farsah uzoqlikdagi Bog‘i-Xurram degan joyda mo‘g‘ullarga zarba berishga harakat qilib, qahramonona jang qildilar. Lekin, Juvayniyning yozishiga ko‘ra, jangda qo‘shin va qurol jihatidan ustun bo‘lgan mo‘g‘ullar shu erlik tinch aholi, jangchilar bilan birgalikda 100.000 dan ziyod aholini qirib tashlaydilar. Sulton zobitlarining boshlig‘i Faridun G‘uriy o‘zining 500 kishilik harbiy otryadi bilan mardonavor tarzda shahar devorlari va darvozalari himoyasiga bosh bo‘ldi. Lekin, qo‘rqoq va zaif “sulton” Xumortegin shahar darvozasini ochib berib, o‘z hayotini saqlab qolish maqsadida xiyonatkorona ravishda mo‘g‘ullarga taslim bo‘ldi. Istilochilar shaharga bostirib kira boshlaydilar. Tarixchilardan an-Nasaviy, Juvayniylarning yozishlariga ko‘ra Urganch aholisi, har bir ko‘cha, mavzeni jon-jahdlari bilan himoya qilganlar. Ko‘prik ustidagi jangda shaharliklar 3000 nafardan ziyod mo‘g‘ul askarlarini qirib tashlashga ham muvaffaq bo‘ladilar.

SHahardagi janglarda xorazmlik mashhur alloma, faylasuf va olim, “Kubroviya” tariqatining asoschisi Ahmad ibn Umar Abul Janob Najmiddin al-Kubro al-Xevaqqiy (1145-1221) ham faol qatnashdi. O‘ziga “YO Vatan, yo sharofatli o‘lim” degan g‘oyani shior qilib olgan bu 76 yoshdagi buyuk shayx mo‘g‘ullarning taslim bo‘lish haqidagi takliflarini rad etib, o‘zining behisob shogird, do‘stu-yoron, muxlisu-safdoshtar bilan shahar ichki mudofaasida ishtirok etadi. Uning jangovar chaqirig‘iga muvofiq har bir qarich erni shaharliklar qahramonona tarzda, bir tomchi qonlari qolguncha himoya qiladilar. Najmiddin Kubro qahramonona tarzda jang qilib, o‘lim oldidan mo‘g‘ul navkariga tashlanib uni avval halok qilib, so‘ngra o‘zi shahid bo‘ladi.

SHu o‘rinda Respublikamiz Prezidenti I.Karimov o‘zining «YUksak ma’naviyat – engilmas kuch» asarida ma’naviy jasorat xususida so‘z yuritganda «Urganchni bosqinchilardan himoya qilishda bayroq tutib jon bergan Najmiddin Kubro qahramonligini», beqiyos kuch – ma’naviy jasorat egalaridan biri sifatida haqli tarzda e’tirof etib o‘tganini alohida ta’kidlash lozim. SHahar mudofaasi cho‘zilib, hatto CHingizxonning o‘g‘illari Jo‘chi va CHig‘atoy o‘rtasida ham ixtilof chiqib, shaharni egallash boshqa bir o‘g‘il - Ugedeyga topshirildi. Behisob qon to‘kilib, bundan so‘nggi himoya befoydaligini sezgan shaharliklarning tirik qolganlar jonini omon saqlab qolish maqsadida taslim bo‘lishdan o‘zga choralari qolmaydi. SHahardan 100.000 dan ko‘proq hunarmandlar ajratib olinib, Mo‘g‘ulistonga jo‘natiladi. SHahar ahli dashtga haydab chiqarilib, bolalar va ayollar bo‘lib olinadi. «Ortiqcha» asirlar haqoratli o‘limga muhtalo etiladi. Juvayniyning yozishicha, har bir mo‘g‘ul askariga shaharliklardan 24 ta o‘ldirilgan askar to‘g‘ri kelgan ekan. Qolgan barcha narsalar beayov talon-taroj qilindi. SHahar qo‘lga olinganidan so‘ng uning asosiy qismi buzilib, xonavayron bo‘lgan

edi. SHundan keyin ham mo'g'ullar Amudaryo to'g'onini buzib, shaharni suvga bostiradilar.

Urganch qamali bilan bir vaqtda CHingizxon 1221 yilning bahorida o'zining e'tiborini Amudaryodan janubdagi yirik savdo yo'llari ustida joylashgan boy madaniy markazlar bo'lmish Balx, Hirot, G'azna, Qandahor, Nishopur va boshqalarga qaratdi. CHingizxon shaxsan Balx yurishiga boshchilik qilib, shaharni zabt etdi. Balx aholisini esa qirib tashladi. Ba'zi bir janublik xorazmshoh noiblari, jumladan Amin-al mulk ham mo'g'ullar tomoniga xiyonatkorona ravishda o'tib ketdilar.

Jaloliddinga qarshi kurash vaqtida qator qal'a, shaharlar qattiq janglar bilan ishg'ol qilindi (Bamiyon, G'azna, Qandahor, Gardiz, Valiyon va boshqalar.) Mo'g'ullarning janubdagi oxirgi egallagan shahri Hindistonning shimoliy g'arbidagi Mo'ltan bo'lib qoldi (1222 yil).

Manbalarda "Jahon sultonlari poytaxti" va "Insoniyat buyuk farzandlari beshigi" nomini olgan Urganch (Gurganj), SHarqdagi "islom tayanchi" Buxoro, qadimiy Afrosiyob vatani Samarqand, masjidlarining soni (1200 taga etgan) bilan mashhur "qubbatul islom" Balx, o'z madrasalari bilan dong'i ketgan Marv, o'zining nozikta'b ilmi kishilari bilan ma'lum Nishopur va ko'plab mashhur shaharlar talon-taroj etilib, vayron qilindi. Mo'g'ullarning kuchli zarbasiga uchragan ba'zi shaharlar, masalan, O'tror, Sig'noq, Borchilig'kent va boshqalar umuman uzoq vaqtgacha dashtu-biyobonlarga aylanib qoldi. SHu davrda yashagan arab tarixchisi Ibn al-Asir (1160-1244) mo'g'ul bosqini xususida shunday deb yozgan edi: "Ular (ya'ni mo'g'ullar) hech kimga shavqat qilmadilar, aksincha xotinlar, bolalar, erkaklarni o'ldirdilar, tug'ilmagan go'daklarni nobud qildilar... Bu musibat to'liqlari turli tomonlarga tarqaldi va uning fojeasi umumiy bo'lib qoldi hamda u shamol bulutlarni turli tomonga haydagani kabi butun viloyatlarga yoyildi. Xitoy chegaralaridan bir xalq chiqib Turkistondagi Qashg'ar va Balasog'un kabi viloyatlarni, Movarounnahrda Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarini vayron etib, qirg'in qilib, talon-taroj qilib egalladi. Tatarlar hech qaysi shaharlarni omon qoldirmadilar ketayotib hamma erni vayron etdilar. Ular nimaniki yonidan o'tgan bo'lsalar o'zlariga yoqmagan barcha narsalarga o't qo'ydilar".

3. Jaloliddin Manguberdi - Vatan qahramoni.

Islom

Jaloliddin Manguberdi-ona yurt himoyachisi, jasur sarkarda va davlat arbobi, xalqimizning Spitamen, Muqanna, Najmiddin Kubro, Amir Temur singari tarixda o'chmas iz qoldirgan milliy qahramonidir.

Karimov.

Tariximizdagi ulug' zotlardan biri mo'g'ul bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashgan, Vatan ozodligi yo'lida jon fido qilgan buyuk sarkarda, mardlik timsoli bo'lmish Jaloliddin Manguberdi hisoblanadi. O'rta asr musulmon mualliflari, jumladan uning vaziri va munshiysi bo'lgan an-Nasaviy uni Mankburni (ya'ni, mank «belgi», «xol» degan, «xoldor burunli» degan ma'noni anglatgan) nomi bilan atashgan.

Istiqlol sharofati bilan ozodlik va erk kurashchisi bo'lmish buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdining tarixiy nomi qayta tiklandi. Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning «Bu yurt tengsiz allomalar, aziz avliyolar, podshohu sarkardalar, botir va pahlavonlarni ko'p ko'rgan. Ular orasida milliy qahramonimiz Jaloliddin Manguberdining betakror nomi yulduzdek charaqlab turadi. Sulton Jaloliddin siymosi nafaqat Xorazm, balki butun O'zbekistonning faxru g'ururidir», - degan ta'rifi qo'yilgan mavzu mohiyatini to'liq o'zida mujassam etadi.

Jaloliddin og'ir bir paytda, Movarounnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan, xorazmshohlar qo'shini yakson qilingan, amirlarning bir qismi xoinlik, qolgani o'z joni-mulkini asrash yo'lga tushgan, sulton mamlakatni o'z holiga tashlab qo'ygan, o'zaro sarosima va tahlika hukm surgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo'ldi. Jaloliddin shunday bir og'ir vaziyatda, Vatan va xalq erki uchun kurashib, mo'g'ullarga qarshi 11 yil davomida kurash olib bordi, 14 marotaba mo'g'ullarga qarshi ot surib, uning 13 tasida g'oliblikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Mo'g'ullar bosqini arafasida Jaloliddin garchi katta o'g'il bo'lsa-da, buvisi Turkon-xotun tomonidan hokimiyatdan chetlatilgan bo'lib, taxt vorisi etib Turkon-xotun urug'idan bo'lmish boshqa bir shahzoda Qutbiddin O'zloqshoh valiahd deb e'lon qilingan edi.

Taomilga ko'ra shahzodalarga hududlar mulk etib bo'lib berilgan edi, jumladan G'azna, Bamiyon, al-G'ur, Bo'st, Takinobod, Zamin-Davora va Hindiston bilan chegaradosh erlar esa Jaloliddinga mulk etib berilgan edi. Garchi Jaloliddin buvisining izmi bilan markazdan chetlatilgan bo'lsa-da, lekin sulton unga alohida muhabbat bilan qarar, uning jasurligini qadrlar va o'zidan uzoqlashib ketmasligini hohlar edi. SHuning uchun ham unga vazir etib taniqli davlat amaldori SHams-al Mulk SHahobiddin Alp al-Haraviyni, noib (o'rinbosar) etib esa sarkarda Kuzbar Malikni tayinlaydi. Mo'g'ullar ta'qibidan hayiqib, ma'lum vaqt Xurosonda sargardon bo'lgan Muhammad xorazmshoh plevrit (o'pkaga suv yig'ilish) kasali bilan og'rib, taxminan 1220 yilning oxirlarida (hijriy 617 y.) quvg'inlikda Kaspiy dengizidagi Ashuradi orolida vafot etdi. O'limi oldidan sulton Jaloliddinni «taxt vorisi» deb e'lon qilib, sultonlik ba'zi rutbalarini unga topshirdi. Jaloliddin o'z inilari O'zloqshoh va Oqshohlar bilan otasini dafn etgach, 70 ta kishisi bilan to'g'ri Urganchga (Gurganj) keladi. Tez orada unga Xo'jand hokimi Temur Malik va boshqa erksevar kishilar ham kelib qo'shiladilar. Xalq Jaloliddin Manguberдини shodu-xurramlik va katta umid bilan kutib oladi.

Lekin, inisi O'zloqshoh va uning tarafdorlari unga qarshi fitna tayyorlayotganidan xabar topgach, bu alfozda mo'g'ullarga qarshi kurashib bo'lmasligini tushungan Jaloliddin 300 ta kishisi bilan yashirincha poytaxtni tark etadi. Hozirgi davrdagi yangi tadqiqotlar shuni ko'rsatayaptiki, Jaloliddinning

mo'g'ullar bilan ilk to'qnashuvi avval boshida Jand viloyatidagi Irg'iz dashtida bo'lgan. Jaloliddin 16 kun ichida Xorazmdan Xuroson erlaridagi Niso qo'rg'oni atrofiga etib keladi. CHingizxon sulton o'g'illarining Xorazmga qaytganliklaridan xabar topgach, agarda ular Xurosonga chekinmoqchi bo'lsalar, ularga qarshi chiqadi degan maqsadda o'z qo'shinidan Xurosonning har eriga pistirmalar qo'yadi. Jaloliddin Niso yaqinida o'zining 300 ta askarlari bilan mo'g'ullarning 700 kishilik otryadini zarbaga uchratadi. Mo'g'ullar batamom mag'lub etiladi. Ushbu g'alaba mo'g'ullarning «afsonaviy qudrati» haqidagi mish-mishlarga chek qo'yadi. Jaloliddin obro'si ko'tarilib, xalq ommasida g'alabaga bo'lgan ishonch mustahkamlanadi.

SHunday bir vaziyatda Jaloliddinning ukalari O'zloqshoh va Oqshohlar sarosimaga tushib, nima qilishlarini bilmay, Jaloliddin ketidan ular ham Xurosonga ketishadi. Mo'g'ullarning kichik otryadi ustidan g'alaba qozonib, bu g'alabaga juda katta e'tibor berib yuborishadi. SHundan so'ng ayshi-ishratga berilib, Xurosonning Habushan shahri yaqinida mo'g'ullarga qarshi navbatdagi kurashda qo'lga tushib, qatl etiladilar. Mo'g'ullar qatl etilgan shahzodalarning kallalarini namoyishkorona tarzda ma'lum bir vaqt Xurosonda olib yurishadi. Jaloliddinning yana bir inisi, Iroq erlarining noibi Rukniddin G'ursanjiy (manbalar unga «aql-zakovat va ko'rkamlikda tengi yo'q» deb ta'rif berishgan) Eronning Ustunavand qal'asida 6 oy mo'g'ullarga qarshi kurash olib borib, mardonavor tarzda halok bo'ladi. Jaloliddinning boshqa bir ukasi, bir vaqtlar Kirmon, Makron va Kesh erlari noibi G'iyosiddin Pirshoh Eronning Kirmon viloyatida muqim qolib, o'zini «sulton» deb e'lon qiladi. Keyinchalik G'iyosiddin Pirshoh Jaloliddinga Eron erlaridagi kurashlarida ma'lum yordam beradi. Jaloliddin esa bu vaqtda Nishopurga etib keladi. Bir oy davomida mo'g'ullarga qarshi kurashish maqsadida barcha amir, sarkardalarga qo'shin yig'ish xususida murojaat qiladi. Mo'g'ullar uning ushbu faoliyatidan xabardor bo'lganliklarini bilgach, Zavzon (Nishopur va Hirot oralig'ida) tumanidagi al-Qohira qal'asiga kelib o'rtnashadi. Afsuski, bu vaqtda mahalliy noib, hokimlar uning atrofida jipslasha ololmaydilar. Hali etarli kuchga ega bo'lmagan Jaloliddin qal'ada uzoq turish xavfli ekanligini tushunib, G'azna tomon yo'l oladi.

CHingizxon esa bu vaqtda ulkan qo'shin bilan Xurosonga izma-iz kelayotgan edi. Jaloliddin G'aznaga etmasdan yaqin orada Hirot hokimi hamda qayinotasi bo'lmish Amin Malik bilan uchrashadi va ular birgalikda Qandahor qal'asini qamal qilayotgan mo'g'ullar ustiga yurish qiladilar. Jaloliddin bu kurashda harbiy ilm tarixida ilk bora «piyoda yoyandozlar»ni mo'g'ullarning otliq askarlariga qarshi qo'yadi. Inglizlar keyinchalik bu harbiy usulga yuqori baho berib, o'zlarining Kress yonidagi mashhur janglarda undan foydalanishadi. Uch kunlik jangdan so'ng mo'g'ullar mag'lub etilib, Jaloliddin g'olib bo'ladi va u G'azna tomon yo'l oladi.

U 1221 yilning fevralida G'aznaga kirib keladi. Manbalarda qayd etilishicha, xalq Jaloliddinni juda katta tantana bilan kutib oladi. SHahar xuddi hayit bayramidek shodu-hurramlikka to'ladi. G'aznada Jaloliddin xizmatiga Sayfiddin O'g'roq al-Xalajiy, Balx hokimi A'zam Malik, afg'on qabilalari sardori Muzaffar Malik va qarluqlar rahbari al-Hasan qarluq o'z qo'shinlari bilan qo'shiladilar. Jami

qo'shinning soni tarixchilarning xabariga ko'ra 90-130 ming kishi atrofida bo'lgan. CHingizxon Jaloliddinning kuch-qudratini oshib borayotgani va mo'g'ullar undan Qandahorda zarbaga uchraganligidan g'azablanib, no'yon SHiki Xutuxu boshchiligidagi qo'shinni uning ustiga yuboradi. U 1221 yilning kuzida Jaloliddin erlariga yaqinlashib keladi. Bu vaqtda mo'g'ullarning Tekechuk va Molgor boshchiligidagi peshqadam guruhi CHorikordan shimolroqdagi Valiyon qo'rg'onini qamal qilishni boshlagan edi.

Jaloliddin bir hamladayoq mo'g'ullarni zarbaga uchratishga muvaffaq bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullarning 1000 dan oshiq kishisi halok bo'ladi. Ko'plab tarixchilar jumladan, ibn al-Asir, Juvayniy, Rashididdin bu jangga yuqori baho bergan edilar. Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi muhim janglaridan biri 1221 yilning kuzida shimoliy Afg'onistonning Lagar daryosi bo'yidagi Parvon dashti yaqinida bo'lib o'tadi. Birlashgan qo'shinga shaxsan Jaloliddinning o'zi lashkarboshilik qilib, o'ng qanotga Amin Malik, chap qanotga Sayfiddin O'g'roq boshchilik qilishadi. Mo'g'ullar jon-jahdlari bilan kurashga kiradilar. Hatto SHiki Xutuxuning buyrug'i bilan Jaloliddin qo'shiniga xavf tug'dirish maqsadida har bir mo'g'ul askari orqasiga namatdan yasalgan soxta qo'g'irchoq - tulup ham o'tkazib qo'yishadi. Parvon jangi mo'g'ullarning mutlaq mag'lubiyati bilan tugab, SHiki Xutuxu qolgan qutgan qo'shini bilan CHingizxon huzuriga bazo'r qochishga ulguradi.

Parvon yaqinidagi jang Movarounnahr va Xuroson ahli uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'ldi. SHu paytgacha mo'g'ullarning «ilohiy», «engilmas» kuch-qudratga egaliklari xususidagi gap so'zlarga, afsonalarga batamom chek qo'yildi. Jaloliddinning g'alabasidan Movarounnahr va Xuroson xalqlarining ruhi ko'tarildi, g'alaba ta'sirida Saraxs, Marv, Hirot va boshqa Xuroson shaharlarida mo'g'ul istilochilariga qarshi xalq isyonlari boshlanib ketdi. Buxoroda bosh ko'targan aholi esa mo'g'ullarni shahardan siqib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. CHingizxon Jaloliddinning kuchayib borishi, uning xalq ommasi tomonidan qo'llab-quvvatlanilishi mo'g'ullar bosib olgan erlar uchun qanchalik xavf tug'dirishini yaxshi anglab etgan edi. SHu sababdan ham shaxsan o'zi Jaloliddinni qanday qilib bo'lmasin mag'lub etish maqsadida shitob bilan katta qo'shinga bosh bo'lib, janub tomon yo'l oldi.

Jaloliddin qo'shini Parvon jangidan so'ng katta o'ljani qo'lga kiritgan edi. Ushbu o'ljaning taqsimlanishi vaqtida Jaloliddinning ikki sarkardasi Amin Malik va Sayfiddin O'g'roq o'rtasida ixtilof chiqadi. Ixtilof natijasida Sayfiddin O'g'roq va undan keyin boshqalar ham qo'shindan ajrab chiqib ketadilar. Jaloliddinning qo'shini nisbatan kamayib, uning o'zi tang bir ahvolda qoladi. Jaloliddinning uni tark etgan sarkardalarga qayta ittifoq tuzish, dushmanga qarshi birgalikda kurash olib borish to'g'risidagi murojaatlari zoe ketdi. Jaloliddin ichak og'rig'i kasaliga duchor bo'lib turgan paytida mo'g'ullarning peshqadam guruhi Gardezga (G'aznadan 50 km. sharqda joylashgan shahar) o'rnashganligidan xabardor bo'ladi. Jaloliddin xastaligiga qaramasdan Gardezdagi mo'g'ul askarlariga to'satdan zarba berib, ularni mag'lubiyatga uchratadi. U CHingizxonga qarshi ozchilik qo'shin bilan kurasha olmasligini anglab, Sind (Hind) daryosi bo'yiga chekinishga qaror qiladi.

Jaloliddinni qanday qilib bo'lmasin mag'lub etish va uni qo'lga tushirish ilinjida bo'lgan CHingizxon uni izma-iz ta'qib etib keladi. Jaloliddinni ta'qib etib kelayotgan mo'g'ullarga ayniqsa Bamiyon qal'asi qattiq qarshilik ko'rsatdi. Bamiyon qamali vaqtida CHig'atoyning o'g'li, CHingizxonning suyukli nabirasi Mutulk halok bo'ladi. Bundan darg'azab bo'lgan CHingizxon qal'adan bironta o'lja, bironta odamni asirlikka olmay, barcha qal'a ahlini qirib tashlashni buyuradi. Er bilan yakson qilingan sobiq Bamiyon qal'asi keyinchalik mo'g'ullar tomonidan «Mo'baliq» (ya'ni ahmoqona shahar) nomini oladi.

Nihoyat 1221 yilning 25 noyabr, payshanba kuni (hijriy 618 yil shavval oyining sakkizinchi kuni) Sind daryosi bo'yida uch kun davom etgan hal qiluvchi jang boshlandi. Bir qator o'rta asr musulmon tarixchilarining ta'kidlashlaricha, bunday qonli, keskin va dahshatli jang tarixda ro'y bermagan ekan. Jaloliddin va uning qo'shini misli ko'rilmagan darajada jasorat va bahodirlik namunalarini ko'rsatdi. Faqat uchinchi kunga kelib, CHingizxon qo'shini ustunlikka erisha boshladi. Jaloliddinning taxminan 7-8 yoshli o'g'li CHingizxon otryadi qo'lga tushib qolib, o'ldiriladi. Jangda mardonavor kurashgan Amin Malik va boshqa ko'plab sarkarda, navkarlar ham halok bo'ldilar. CHingizxon qanday qilib bo'lmasin Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga buyruq berdi. Jaloliddin esa uni qo'lga olishga intilayotgan mo'g'ul qo'shini qo'rshovini faqat shaxsiy bahodirligi tufayli yorib chiqib, Sind daryosi bo'yiga etib kelishga muvaffaq bo'ladi. Daryo bo'yida uni onasi Oychechak va haramdagi boshqa ayollar kutib turishar edi. SHundoq ham bu jangdan ruhan va jismonan ezilgan Jaloliddinga ular "... bizni o'ldiring va mash'um asirlikdan qutqaring" deya murojaat qilishadi. Jaloliddin barcha haram ayollarini suvga cho'ktirishga ko'rsatma berishdan boshqa iloji qolmaydi. O'zi esa oti bilan suvga sakrab, daryoning narigi qirg'og'i - Hindiston tomonga suzib o'tadi.

Jaloliddinning har qanday vaziyatda ham o'zini yo'qotmasligi, uning jasorati va mardligiga, metindek irodasiga CHingizxon ham tan beradi. Tarixchilardan Juvayniy, Rashididdin va boshqalarning yozishlariga qaraganda, Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolgan CHingizxon o'z o'g'illariga qarata "Otaning faqat shunday o'g'li bo'lishi lozim. U olovli jang maydonidan o'zini qutqarib, halokatli girdobdan najot qirg'og'iga chiqdimi, undan hali ulug' ishlar va qiyomatli isyonlar keladi!",-deydi va uning orqasida ta'qib etishni ta'qiqlaydi. Sind daryosi bo'yidagi jangdan so'ng CHingizxon uch oy davomida Jaloliddin qo'shinidan o'z vaqtida ajrab ketgan sarkardalar qal'alarini qo'lga olib, ularni yo'q qilish bilan band bo'lgan.

Rashididdinning yozishiga ko'ra, Jaloliddin daryodan taxminan 120 ta tirik qolgan kishilari bilan Hindiston qirg'og'ida uchrashadi. Jaloliddin ham tirik qolganlar ham ma'naviy-ruhiy ham og'ir janglardan jismoniy ezilgan holda murakkab bir ahvolda qolishgan edi. Bu vaqtda SHatra deb atalgan hududdagi mahalliy hind rojalaridan biri 40.000 chog'li otryadi bilan daryoning bu betiga suzib o'tgan xorazmliklarni qirib tashlash uchun etib keladi. Faqatgina Jaloliddinning tengsiz bahodirligi va qahramonona hatti-harakati tufayli roja o'ldirilib, qo'shin orqaga chekinadi. Bu jangdan xorazmshoh askarlarining ruhi ham ko'tarilib, tez orada Jaloliddin o'z atrofiga 3 ming kishilik askarni yig'ishga

muvaffaq bo'ladi. Og'ir vaziyatlarda ham o'zini yo'qotmay, qaddi bukilmagan sarkarda Hindistonga o'tgach, Sind daryosi bo'yidagi erlarni ishg'ol qila boshlaydi. Tez orada Jaloliddinning hokimiyatini Dehli sultoni SHamsiddin Eltutmish (1211-1236) va Sind, Uchcha, Mo'ltan, Lohur va Peshovar hokimi bo'lmish Nosiriddin Qubacha (1205-1227) ham tan oladilar.

Hindistonda Jaloliddin 1223 yilning oxirlarigacha bo'lib, xorazmshohlarning azaliy mulki bo'lgan Iroq va Eronni o'z izmiga kiritish, mo'g'ullarga qarshi kurashni davom ettirish maqsadida yo'lga otlanadi. O'z o'rniga noib etib, taniqli sarkarda Jahon polvon O'zbekni qoldirib ketadi. Jahon polvon to 1229 yilgacha Hindiston mulklarini boshqarib, so'ngra Jaloliddin huzuriga Iroqqa qarab ketadi va uning harbiy yurishlarida elkadosh bo'lib xizmat qiladi. 1224 yilning boshida Jaloliddin Kirmonga kelib, Kirmon sultoni bo'lmish ukasi G'iyosiddin Pirshohdan yordam tariqasida 4.000 kishilik qo'shin oladi. U o'zining asosiy maqsadi mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashib, mustaqil davlat yalovini tiklash ekanligini bildiradi. Uning SHeroz va Isfahonga tashrifini xalq katta ommasini katta tantana bilan kutib oladi.

Jaloliddin mo'g'ullarga qarshi birgalikda kurash olib borish maqsadida ukasi G'iyosiddin Pirshoh, Bag'dod xalifalari az-Zohir (1225-1226), so'ngra al-Muntasir (1226-1242), Gurjiston malikasi Rusudana va boshqalarga murojaat qiladi. Lekin mo'g'ullar qasosi, qolaversa Jaloliddinning hokimiyati kuchayib ketishidan cho'chigan ko'pchilik musulmon hokim, hukmdorlari u bilan ittifoq tuzishni hohlamaydilar. Bag'dod xalifaligi, ismoiliylar hokimi Muhammad III (1221-1255)lar esa mo'g'ullar bilan yaqinlashishga, Jaloliddinga qarshi ochiqdan-ochiq kurashishga bel bog'laydilar. Malika Rusudana va uning vaziri Avak bilan o'zaro ittifoq xususidagi takliflari zoe ketgandan so'ng 1226 yil fevralida sarkarda Gurjistonga yurish qiladi. Gurjiston qattiq jang ila egallanib, bu erda ko'plab kurashlar bo'lib o'tadi. Bosh ko'targan Gurjiston ikkinchi marotaba 1228 yil egallandi.

Bir vaqtning o'zida Jaloliddin Manguberdi Kirmonda unga qarshi bosh ko'targan xiyonatkor Barak Hojibga va ismoiliylarga ham qarshi kurash olib borishga ham to'g'ri keladi. SHuningdek, ahamiyatli hisoblangan Ararat tog'liklari etaklarida joylashgan Xilat qal'asi ham Jaloliddinga uzoq vaqt mobaynida qarshilik ko'rsatadi. 1227 yili oxirlarida mo'g'ullarning Eronga kirib kelishi niyatlari borligini bilgan Jaloliddin ularga qarshi qat'iy jangga kirishga tayyorgarlik ko'radi. Mo'g'ullarning o'sha yili yuborilgan 2000 kishilik avangardi tor-mor etilib, ulardan 400 tasi Isfahonda namoyishkorona tarzda jazolanadi. 1228 yil 25 avgustida Eronni zabt etish uchun kelgan Taynal no'yon boshchiligidagi mo'g'ul istilochilari bilan Isfahon yaqinida hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi. Garchi jang vaqtida ukasi G'iyosiddin Pirshoh xoinlik qilib, o'z qo'shini bilan Luristonga chekingan bo'lsa-da, Jaloliddin qat'iy ravishda, bu holatga e'tibor qilmay, shiddatli kurash olib boradi. Manbalarning so'zlashicha, hatto mo'g'ul no'yonining o'zi "Sen haqiqatdan ham o'z davrining erkak o'g'loni ekansan",- deb uning jasoratiga tan bergan ekan. Jaloliddin bu jangda butkul g'oliblikni qo'lga kiritadi. U sakkiz kun mobaynida Erondagi mo'g'ullarni izma-iz ta'qib etib, ularni mamlakatdan haydab chiqardi.

Jaloliddin erta tongda muzaffar sarkarda sifatida Isfahonga kirib kelgach, xalq uni g'olib sulton sifatida shodu-hurramlik bilan kutib oladi. Jaloliddinning zafarli g'alabasi ovozasini butun islom olamiga keng tarqaldi. O'sha yili hatto mo'g'ullarning buyuk xoni bo'lmish O'gedey Jaloliddinning mo'g'ullar ilkiga tushib qolgan egachisi Xonsulton orqali unga maktub yuborib, u bilan sulh tuzish niyati borligini ham bayon qiladi. Jaloliddin bu diplomatik kelishuvdan voz kechib, xatni javobsiz qoldiradi. 1229 yili jangda xiyonat qilgan ukasi G'iyosiddinni Jaloliddin avf etadi, biroq tez orada yana fitnachilar domiga tushib qolgan G'iyosiddinning o'zi uning qurboniga aylanib, Baraq hojib tomonidan o'ldiriladi. Bundan voqif bo'lgan Jaloliddin fitnachilarni jazolab, Kirmonda osoyishtalik o'rnatdi.

Jaloliddin murakkab va ziddiyatli davrda yashadi. SHubhasiz u ham ushbu davrning farzandi edi. U qo'shinlarining ko'plab harbiy yurishlar vaqtida talonchilik, zo'ravonlik qilishlariga gohida ko'z yumdi. Bu esa Eron, Ozarbayjon, Iroq, Gurjiston ahlida salbiy fikrlarning yuzaga kelishiga, noroziliklarning paydo bo'lishiga ham olib kelgan. Harbiy yurishlar vaqtida ba'zi amaldorlar, xususan vazir al-Jandiyning riyokorligi Jaloliddinning obru-e'tiboriga ancha zahmat etkazdi. Qaltis va tahlikali vaziyatga qaramay sulton Jaloliddin ichki hayotidagi salbiy holatlarga qarshi kurashishga jazm qildi. O'z riyokorligini va mansabini suiste'mol qilganligi bilan nom chiqargan, Jaloliddin yo'q davrlarida xazinani talon-taroj qilgan vazir al-Jandiy jazolanadi. Jaloliddin o'z mansablarini suiste'mol qilgan, bu tufayli xalqqa ko'p jabr-zulm keltirgan boshqa amaldorlar faoliyatini taftish qilib, ularni ham jazoga tortadi. Tabrizga tashrif buyurgan sulton barcha arzchilarning arzi-dodini tinglab, choralar ko'radi. Xalq ommasiga hayrihohlik nuqtai-nazaridan Tabrizni uch yil soliqlardan ozod qiladi. Doimiy jang harakatlarida bo'lishiga qaramay Isfahonda otasiga atab madrasa qurishni boshlaydi, ancha vaqt qamal qilingan Xilat qal'asini qayta tiklashga buyruq beradi va hakoza. Bu xususda jumladan tarixchi an-Nasaviy shunday deya yozgan edi: «Jaloliddin davrida bir qancha fitnalar, g'am- qayg'u, mashaqqatu – anduhlarga, vazirlarning tarqalib ketishiga va mehnatkash ommaning atroflarda boshpana izlab yurishlariga barham berildi. Ular birlashtirildi va mustahkamlandi».

Lekin nima bo'lganda ham Jaloliddin Manguberdi o'zining asosiy maqsadi mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashish ekanligini yodida saqladi. Bu kurashda u yon-atrofdagi musulmon xukmdorlarining qo'llab quvvatlashlariga umid bog'lagan edi. Lekin ko'p holda yuqoridagi ma'lum sabablarga ko'ra ular bilan umumiy til topa ish imkoni bo'lmadi. O'z vaqtida turk, arab, musulmon hokimlari uning hokimiyati YAqin SHarqda kuchayib ketishidan xavfsirashar, Jaloliddin bilan ittifoq tuzishni hohlashmas edi. Ularning ba'zilari hatto mo'g'ullar bilan ochiqdan-ochiq yaqinlashish tarafdori edilar. Ayniqsa, Xilat qal'asining Jaloliddin tomonidan egallanishi unga da'vogar hokimlarning izzat-nafsini toptagan edi. Jaloliddin unga qarshi ittifoq vujudga kelganidan xabardor bo'lsa-da, har holda hech bo'lmaganda uni ma'lum turkiy hukmdorlar qo'llaydi deb yanglishgan edi.

1230 yil 10 avgustida Ko'niya sultoni, Xims hokimi, Halab hokimi, Mayafariqin hokimi va Baynas hokimlarining birlashgan ittifoqi Jaloliddinni mag'lub etadi. Ismoililar esa butkul xoinlik yo'lini tutib Jaloliddinning

mag'lubiyati to'g'risida mo'g'ullarga yashirin noma ham yuboradilar. Jaloliddin mag'lubiyatidan foydalangan mo'g'ullar uning Ozarbayjonning Mug'on, SHirkabutdagi qo'shin yig'ishi mumkin bo'lgan joylariga qo'qqisdan zarba berishadi. 1231 yil bahorida u Ganjaga kelib, barcha gina-kudratlarini unutib, yana mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzish uchun musulmon hukmdorlariga murojaat etdi. Lekin, uning taklifi javobsiz qolib ketdi. SHunda Suriyadagi Amida qal'asi hokimi uni o'z oldiga chorlaydi. U Iroqqa borib, mo'g'ul istilochilariga qarshi Vatan ozodligi yo'lida yana qo'shin to'plamoqchi bo'ladi.

SHunda Amida yo'li yaqinida unga to'satdan mo'g'ullar hujum qilib qolishdi (1231 yil avgust boshi). Uni 15 chog'li mo'g'ul navkarlari ta'qib etishadi. Jaloliddin o'z sheriklaridan ajrab, Mayafariqin (hozirgi Turkiyaning Silvan viloyati) yaqinida Ayn-ad-dar qishlog'iga keladi. Ushbu tog'liq qishloqda u kurdlar qo'liga tushadi. O'zini «sulton» deb tanishtirgandan so'ng uni kurdlar o'ldirishga jazm etmaydilar. Uni tegishli joyga etkazib qo'yish evaziga kurdarga mukofot va'da qilinadi. Lekin kurdlar rahbari xonadonidan joy olgan horib-tolgan Jaloliddinni boshqa bir kurd kishisi o'lgan inisi xuni evaziga o'ldiradi. Bu voqea taxminan 1231 yilning avgust oyi 17-20 sanalari oralig'ida ro'y beradi. Ertasi kuni sulton buyumlarni sotib yurgan kurd xususida Mayafariqin hukmdori al-Malik al-Muzaffarga xabar berishganda u qishloqqa o'z sarkardasi SHahobiddin G'oziyni yuboradi. SHahobiddin G'oziy sulton jasadini olib, qishloq erkaklarini barini o'ldiradi va qishloqqa o't qo'yib yuboradi. Muarrix an-Nasaviy buni eshitib shaxsan Mayafariqinga o'zi keladi. Jaloliddinning tog'asi, vazir O'turxon uning jasadini tanib, qattiq iztirobga tushdi. Jaloliddin Manguberdining murdasi Mayafariqinga dafn etilib, mo'g'ullar kirib kelgudek bo'lsa, haqoratlanmasin degan maqsadda qabri er bilan tekislab yuboriladi.

Jaloliddinning ashaddiy dushmani Damashq hokimi al-Malik al-Ashrafga sulton halokati xususida xabar etkazib suyunchi so'rganlarida, u qayg'uga botib: "Sizlar uning o'limi bilan meni qutlamoqchimisizlar? Ammo siz voqeaning achchig'ini tatib ko'rasizlar. Olloh nomi bilan qasam ichamanki, uning halokati islom olamiga mo'g'ullarning bostirib kirishini anglatadi. Endilikda biz bilan YA'juj va Ma'jujlar o'rtasida devor bo'lib turgan Xorazmshohdek odam yo'qdir", -deb javob bergan edi. Ibn Vosil esa uni "mo'g'ullar va musulmonlar orasidagi istehkom bo'lgan" deb ta'riflagan edi. Jaloliddinning o'limidan so'ng uning shonli nomi tez orada xalqlar tilida doston bo'lib ketdi. "Jaloliddin tirik", "Jaloliddin qaytib kelayapti" degan ovozarlar uzoq vaqtgacha mug'ullarni tahlkaga solib kelgan. Sulton Jaloliddin nomi bilan bog'liq har qanday ma'lumot, voqelikni mo'g'ullar sinchkovlik bilan tekshirganlar. O'zini "men Jaloliddinman" deb nomlagan turli shaxslar mo'g'ullarga qarshi ko'p holatda isyon va qo'zg'olonlarga boshchilik qilganlar (masalan, 1236 yili Eronning Ustundorida ko'tarilgan qo'zg'olon, 1255 yili Amudaryo bo'yidagi voqealar va hakoza).

O'rta asr musulmon tarixchilari o'z asarlarida hamisha uni mard va jasur sarkarda sifatida ta'riflashgan edi. Jaloliddin Manguberdini shaxsan bilgan tarixchi an-Nasaviy u to'g'risida shunday ta'rif bergan edi:

"U turkiy bo'lib, qora mag'iz yuzli, burni oldida qora xoli bor o'rta bo'yli yigit edi. Fors tilida ham bemalol so'zlasha olar edi. U dovyuraklikda tengi yo'q,

sherlar ichida arslon, otliqlar ichida eng jasuri edi... Qisqa soʻzli, hech qachon soʻkinmagan, yomon soʻzlarni oʻziga ep koʻrmagan, juda jiddiy, atrofdagilar oldida oʻzini sipo tutar, hech qachon kulmas, faqatgina tabassum qilib qoʻyar edi xolos. U adolatni sevgan, lekin zamon zayli uni oʻzgartirishga majbur qilgan. U oʻz fuqarolarini dardini engillashtirishga harakat qilgan, shuni hohlagan, lekin tanazzul davri boʻlganligi bois ham zoʻravonlikka yoʻl bergan. Oʻzini ulugʻlashlarini istamagan. Bachkana taʼriflarni yoqtirmagan, faqat «sulton» deya murojaat qilishlarini soʻragan. Uning farmonlarida yolgʻiz soʻz: ”YOrdam yolgʻiz Ollohdandir!” degan shior boʻlgan».

Xorazmshohlar avlodidan boʻlgan Misr hokimi al-Muzaffar Sayfiddin Kutuz ajdodlarning shonli kurash yoʻlini davom ettirib, 1260 yili YAqin SHarqdagi Ayn Jalut yonida moʻgʻullarga qaqshatqich zarba berib, ularning Suriya va Misrga kirib kelishlariga chek qoʻyadi.

Jaloliddinning ozodlik va mustaqillik kurashlari tarixi asrlar davomida sharq xalqlari tillarida doston boʻlib ketdi. Eron, Turkiya, Misr, Pokiston, Suriya, Hindiston, Iroq va boshqa davlatlarida uning jasoratli hayot yoʻlini aks ettirgan asarlar nashr etilishi hamda buyuk sarkarda faoliyati xususida Evropa ham tarixiy adabiyotlar chop etilganligi, 1998 yil Jaloliddin Manguberding 800 yillik tavallud yoshiga bagʻishlab oʻtkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda taʼkidlanganidek, sarkardaning «insoniyatga ozodlik yoʻlida kurashning, yurtni istibdod va zulmdan qutqarishning yorqin namunasi» sifatida bashariyat tarixida oʻchmas iz qoldirganligidan darak beradi.

Jaloliddin Manguberdi (Mankburni) xotirasini abadiylashtirish va tarixiy adolatni qaror toptirish maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1998 yil 24-sentyabrda 408-sonli maxsus qaror qabul qildi. Ushbu qarorga muvofiq buyuk sarkardaning tavallud toʻyi keng miqyosda nishonlanishi qayd qilib oʻtildi. YUbiley munosabati bilan Urganchda sarkardaga ulkan memorial yodgorlik oʻrnatildi, Oʻzbekiston Respublikasi FA Tarix va SHarqshunoslik institutlari, Xorazm Maʼmun akademiyasi, bir qator oliy oʻquv yurtlari, turli jamgʻarmalar mutaxassislari tomonidan koʻplab risolalar chop etildi, mohir rassom T.Quryozov tomonidan sarkardaning portreti yaratildi, “Jaloliddin Manguberdi-Vatan, yurt himoyachisi” mavzuida xalqaro ilmiy anjuman oʻtkazildi, Prezident I. Karimov boshchiligidagi hukumat va parlament aʼzolari, chet ellik mehmonlar, yurtimiz mehmonlari ishtirokida ulkan teatrlashtirilgan tomoshalar boʻlib oʻtdi.

1999 yil noyabrda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligining keng nishonlanishi, uning vatani Xorazmda unga mahobatli haykal oʻrnatilinishi, Respublikamiz Prezidenti I.Karimov taʼkidlaganidek, “Gʻanim oldida bosh egmagan, tiz choʻkmagan. Vatan deya halok boʻlgan” milliy qahramonimizga xalqimizning buyuk ehtiromi, muhabbati, ajdodlar xotirasini muqaddas saqlashi ramzi boʻlib qoldi.

4. Moʻgʻullar istilosidan keyingi siyosiy vaziyat. CHigʻatoy ulusi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xoʻjalik ahvol.

Mo'g'ullar istilosidan so'ng Movarounnahr, Xorazm, Xurosonning gullab-yashnagan dehqonchilik vohalari tamomila halokatga uchradi. SHarqda dong'i ketgan qadimiy va obod shaharlar, jumladan Samarqand, Buxoro, Urganch (Gurganj), Xo'jand, Marv, Termiz, Balx, Nishopur va boshqa shaharlar xarobazorga aylantirildi. Marvdagi mashhur suv bilan shaharni ta'minlovchi-Sultonband, Balxob daryosidagi Bandi amir, Samarqand shahrini suv bilan ta'minlaydigan yagona to'g'onlarning hammasi CHingizxon buyrug'iga ko'ra buzib tashlandi. Jumladan Balx va uning atroflari olti oy mobaynida suv ofatini boshdan kechirdi. Samarqandning asosiy aholisi, buxoroliklarning ko'pchiligi, Urganch va Marv kabi ulkan shaharlar ahlining barchasi ona shaharlarini yo tark etdilar yoki qirib tashlandilar. Istilochilar ilk bora yuqori madaniyatli aholining ilm-fan, me'morchilik sohalaridagi yutuqlarini, yuksak darajadagi hunarmandchilik, tijorat, sug'orma dehqonchilikni shu o'lkaga kelib ko'rdilar.

Bosqindan so'ng sharqqa dong'i ketgan zargarlik, qurol-aslaha yasash, nafis matolar to'qish, naqshikor nimchalar ishlab chiqarish va boshqalar barham topdi. Vohalarda suvsizlikdan erlar qaqrab, dehqonchilikka qiron keldi. Bir necha asrlik tarixga ega bo'lgan mashhur savdo yo'llari izdan chiqdi. Ilm-fan, madaniyat namoyondalari xor-zor etildi. Tirik qolgan aholi vayronalarga, zulm va zo'ravonlikka, ochlik va qashshoqlikka mahkum etildi.

CHingizxon tiriklik vaqtidayoq o'z o'g'illariga mulklarini ulus qilib bo'lib berishni boshlagan edi. 1207 yildayoq katta o'g'il ilkiga Selenga daryosidan Irtishgacha bo'lgan erlar mulk etib berilgan edi. CHingizxon o'limi arafasida (1227 yil avgust) esa boshqa o'g'illariga ham turli zabt etilgan erlarni ulus etib bo'lib berdi. Janubiy Sibirdan Xorazm va Darbandgacha bo'lgan erlar Jo'chiga, Oltoy tog'larining janubiy sarhadlaridan to Amudaryo va Sindgacha bo'lgan erlar ikkinchi o'g'il CHig'atoyga, Xitoy va Mo'g'uliston voris bo'lmish uchinchi o'g'il O'gedeyga, Eron va Xuroson Tuliga ulus tarzida bo'lib berildi.

Rashididdinning ma'lumotiga ko'ra, CHingizxon vafotidan so'ng CHig'atoyga 4000 ta askar tekkan ekan. Ularning boshliqlari o'z navbatida barlos, jaloyir, qovchin va orlot qabilalaridan bo'lgan. Ibn Arabshohning yozishicha qavchinlar Amudaryo shimoli, Buxoroning sharqiy tomonlarida, barloslar Qashqadaryo vohasida, orlotlar Afg'oniston shimolida joylashganlar. Keyinchalik Mahmud YAlavoch ham o'z siyosati borasida shu qabilalarga

suyanib

Mo'g'ul qo'shini

ish ko'rar edi. Mo'g'ullar ko'chmanchi xalq bo'lgani uchun boshqaruv tizimini yaxshi tushunmas edilar. CHingizxon tiriklik vaqtidayoq xorazmlik taniqli savdogar, mo'g'ullar xizmatida anchadan beri faoliyat ko'rsatayotgan Mahmud YAlavochni Movarounnahr noibi etib tayinlashini bildirgan edi va u tez orada Movarounnahr noibi etib tayinlanadi. Uning qarorgohi esa Xo'jand shahrida joylashdi. SHubhasiz, Mahmud YAlavoch yirik va boy savdogar bo'lib, manbalarning xabariga ko'ra uning boyligi shunchalik ko'p bo'lganki, hatto u butun Movarounnahrda olinadigan soliqni oldindan to'lashi ham mumkin edi. Uning ixtiyorida mo'g'ullarning tayanchi bo'lgan soliq yig'uvchi mo'g'ul bosqoqlari, mahalliy hokimlar, dorug'alar-harbiy ma'murlar hamda bir muncha mo'g'ul harbiy otryadlari bor edi.

Mahmud YAlavochga soliqlar tushumini muntazam nazorat etish, o'lkada mo'g'ullarga qarshi g'alayon bo'lishini oldini olish ma'suliyati yuklatilgan edi. Ko'pchilik aslzoda zodagonlar, savdogarlar, qisman ulamolar ham o'z jonlari va qolgan mol-mulkларini saqlab qolish borasida xiyonatkorona tarzda bosqinchilar xizmatiga o'ta boshladilar.

O'z navbatida o'lkada o'zlarining tayanch vositasi bo'lishlariga harakat qilgan mo'g'ullar ham bu toifadagi kishilarni qo'llab-quvvatlay boshladilar. Mo'g'ul xonlari (viloyat hokimlari xon, oliy hukmdor esa qoon yoki xoqon deb yuritilgan) va mahalliy zodagon, er egalarining zulmi natijasida mehnatkash xalq endilikda ikki tomonlama ezila boshlandi. O'lponu - soliqlarning miqdori tobora oshib bordi, undan tashqari esa aholidan yig'ib olinadigan turli to'lovu - yig'imlar, jarimalarning soni haddan tashqari oshib keta boshladi. YAngi er solig'ining nomi - «**kalon**» deyilib, u hosilning o'ndan bir miqdorida olingan. 1235 yilgi qurultoydan so'ng esa chorva mol boshidan olinadigan yalpi soliq- «**qopchur**» ta'sis etilgan. Unga ko'ra 100 tadan bir miqdorda chorva soliqqa to'lanar edi. (Bu soliq asosan mo'g'ullar turmush tarzi xususiyatini hisobga olgan holda joriy etilgan edi). "YAsoq"qa ko'ra davlat xazinasi uchun "**shulen**" deb nom olgan oziq-ovqat solig'i joriy qilingan.

Mazkur soliqqa ko'ra har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun har mingta otdan bir biya hisobidan olingan. Soliqlar asosan xonlar tomonidan barot (ijara) tarzida oldindan xazina uchun undirilib, so'ngra aholidan zo'ravonlik bilan oshirilgan miqdorda undirilar edi. Ayniqsa, hunarmandlarning ahvoli og'ir bo'lgan. Ularning o'z yurtlarida tirik qolganlariga mahalliy xonlarning mulki sifatida muomala qilinar edi. Masalan, 1262 yil Buxoroda bo'lgan Xubilay qoonning vakili bu erda 5000 ta hunarmand Botuxonga, 3000 tasi malika Siyurko'kteniga (Xubilay va Munqalarning onasi) tegishli bo'lganligini qayd etadi. 1246 yil Mo'g'ulistonda bo'lgan sayyoh Plano Karpini eng yaxshi hunarmandlar xoqon xizmatida ekanligini va ularga qullarcha munosabatda bo'lishlarini qayd etib o'tadi. Bu guruh shaharlik hunarmandlarga esa kundalik ovqat berilib, ularga darhaqiqat qullarcha munosabatda bo'lingan bo'lsa, ikkinchi guruh shaharlik hunarmandlarga esa katta soliqlar solingan.

Mo'g'ullarga qarashli bo'lgan harbiy qurol-aslaha va anjomlar ishlab chiqaradigan ustaxonalar - «**korxona**» nomini olgan bo'lib, u erdagi hunarmandlar

esa qul darajasidagi kishilar hisoblanar edi. Hunarmandlar to'laydigan maxsus soliqning nomi "tamg'a" deb atalgan. Mo'g'ullar shuningdek, batamom huquqsiz qullar mehnatidan ham foydalanishar edi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida er egaligi holati ham o'zgarib, yangi in'om etilgan erlar mo'g'ulcha «**suyurg'ol**» nomini olgan. Suyurg'ol hajmi jihatidan (uning tarkibiga juda katta er maydonlari, suv havzalari, dasht-yaylovlar ham kirib ketar edi) iqtodan farq qilar edi. Bu davrda davlat, mulk (xususiy erlar), vaqf (diniy idoralar ixtiyoridagi erlar) erlarda ko'p holda ijaraga chorakor dehqonlar mehnat qilishgan. Bir qism ijarador-o'rtahol dehqonlar esa **muzoriylar** deb yuritilgan.

Buyuk hoqon hisoblangan O'gedey (1229-1241 yy.) davridayoq mo'g'ullar o'zlariga xizmat ko'rsatayotgan ayrim kishilar, katta er egalari, savdogarlarga turli yorliq va payzalar bera boshladilar. Payza qimmatbaho metall (oltin, kumush) yoki jez, yog'och taxtalardan ishlangan bo'lib unga no'yonning muhri qo'yilar edi. Bunday payzaga ega bo'lgan kishilar shu jumladan elchilar, soliq yig'uvchilar va boshqa shaxslar aholidan turli yig'im, to'lovlarni talab qilib olish huquqiga ega edilar. Ko'plab beriladigan payza egalari aholidan tekinga ot-ulov, em-xashak, yotar-joy, oziq-ovqat talab qilishga ham haqli edi. Savdo yo'llarida joylashgan bekatlar "**yom**" (**jom**) deyilib, ularning xizmati va harajati mahalliy aholi bo'ynida edi. Bu bekatlar bo'ylab davlat ishlari bo'yicha ko'plab elchi, chopar, vakil va boshqalar o'tib, ularga xalq tekinga xizmat qilib, ularni ta'minlab turishi ham lozim edi. 1235 yildan boshlab hoqon farmoniga ko'ra har bir yomning aloqa xizmati va harakati ikkita tuman aholisiga yuklatildi. "YOmlar bo'yidagi aholida toqat va majol ham qolmagan edi",-deb yozgan edi tarixchi Rashididdin.

Mahalliy aholi-hunarmand, dehqon, chorvador, kim bo'lishidan qat'iy nazar, umum hashar ishlarida qatnashishi va tekinga ishlab berishi shart edi. Mo'g'ullarning ichki xo'jalik hayotni, savdo-sotiq sohasini bir oz jonlantirish borasidagi chiqargan past qiymatli tangalari aholi ichida o'z o'rnini topmadi. Aksincha, zo'rlik - po'pisaga qaramay, 1232 yildan boshlab Samarqandda pul muomalasi barham topdi, savdo-sotiq ayriboshlov darajasiga tushib qoldi. Farg'ona, SHosh, Termiz va boshqa viloyatlarda mo'g'ul istilosidan so'ng pul zarb etish o'z-o'zidan tugagan edi. Natijada, tez orada butun Movarounnahrda pul muomalasi butkul izdan chiqdi.

Mislsiz jabr-zulm, aholining xo'rlik va qashshoqlik domiga tashlanishi, soliqlarning haddan ziyod o'sishi, mehnatkash aholining tinka madorini quritib yubordi. Aholi ichida mo'g'ullarning zo'ravonligi va istibdodiga qarshi norozilik harakati tobora kuchayib, bu norozilik ayniqsa, 1238 yilgi Mahmud Tarobiy qo'zg'olonida o'z aksini namoyon qildi. Bu ozodlik qo'zg'oloni 1238 yil Buxorodan uch farsah (taxminan 18-21 km) uzoqlikdagi Tarob qishlog'ida boshlandi. Bu qo'zg'olonda mo'g'ullar va mahalliy zodagonlar zulmidan ahvoli og'irlashgan hunarmand, dehqon va kambag'al aholi ayniqsa faol qatnashadi. Qo'zg'olonga esa asli Tarob qishlog'idan bo'lgan g'alvir yasovchi hunarmand usta Mahmud Tarobiy boshchilik qiladi.

Mahmud Tarobiy avval o'z qishlog'ida istilochilar zulmi, bedodligiga qarshi otashin chaqiriqlar bilan chiqadi. O'z atrofiga yig'ilgan qo'zg'olonchilarga murojaat etib: "Ey haq toliblari, qachongacha kutamiz va intizorlik tortamiz. Ro'yi

zaminni tangridan qo'rqmaydiganlardan pok qilmoq lozim. Kimning qanday qurolga qurbi etsa, qilichmi, o'q-yoymi, kaltakmi, qo'lga olsin. Qo'ldan kelgancha tangridan qo'rqmaydiganlardan birontasini ham tirik qo'ymaslik lozim", -degan so'zlar bilan ozodlik kurashiga xalqni da'vat etadi. SHu paytda SHerozdan kelgan harbiy anjomlar orilgan karvon qo'zg'olonchilarning qurollanishiga yordam beradi. Qo'zg'olon kuch-qudrati oshib borayotganligini, xalq qo'zg'olonchilar tarafiga o'tib borayotganligini ko'rgan mo'g'ul no'yonlari Movarounnahr hokimi Mahmud YAlavochdan yordam so'rashga majbur bo'ladilar. Mahmud Tarobiy o'zining ko'plab tarafdorlari bilan Buxoro tomon yo'l oladi.

Buxorolik aqoid (diniy ilm) olimi, mashhur shayx SHamsiddin Mahbubiy ham qo'lga qurol olib, o'z safdoshlari bilan qo'zg'olonchilar safiga qo'shiladi.

Tarixchi Juvayniy Mahmud Tarobiy haqida shunday deb yozgan edi: "u akobir, boy-badavlat kishilarni haqorat qildi, sharmandasini chiqardi, o'ldirtirdi, ularning bir qismi esa undan qochib qutuldi. U oddiy xalqqa va darbadarlarga aksincha iltifot va marhamat ko'rsatdi". Darhaqiqat Mahmud Tarobiy Buxoro ahliga muruvvat namunalarini ko'rsatdi. Buxorodan qochgan mo'g'ul harbiylari va buxorolik zodagonlar Karmanaga kelib panohtopgan edilar. Bu erda ular ma'lum kuch to'plab, Mahmud Tarobiy ustiga harbiy yurishni boshlaydilar. Bundan xabardor bo'lgan Mahmud Tarobiy dushmanga qarshi kurashish maqsadida shahar chetidan Karmana yo'lga katta harbiy kuch bilan chiqadi. Ikki o'rtadagi qattiq jangdan so'ng istilochilar engilib, orqaga chekindilar.

Qo'zg'olonchilar mo'g'ullarni to Karmanagacha quvib bordilar. Ushbu jangda mo'g'ullardan 10.000 kishi qirib tashlandi. Lekin, bu zafarli jangda qo'zg'olonchilar rahbarlari Mahmud Tarobiy va SHamsiddin Mahbubiylar halok bo'ldilar. Qo'zg'olonchilar endilikda halok bo'lgan Mahmud Tarobiyning o'rniga uning ukalari Muhammad va Alini rahbar etib saylaydilar. Lekin, bu yangi rahbarlarning harbiy tajribalari yo'q, xalq ularni yaxshi tanimas, omma ichida ular nufuzga ega emas edilar. Bu esa qo'zg'olonning borishiga salbiy ta'sir o'tkazdi. Oradan bir hafta o'tmay mo'g'ullarning Elduz no'yon va CHag'an qo'rchi boshchiligidagi yangi qo'shini qo'zg'olonni bostirish uchun etib keldi. Ikki tomonlama jangda Mahmud Tarobiy tarafdorlari butkul tor-mor qilinib, ikkala tomondan 21 mingdan oshiq jangchi halok bo'ldi.

Mahmud Tarobiy boshchiligidagi ushbu xalq ozodlik qo'zg'oloni xalqimiz ozodlik kurashlari tarixida o'ziga xos iz qoldirdi. U avvalo istilochilar va ular tomoniga o'tib ketgan mahalliy zodagonlarning umumiy zulmiga qarshi ko'tarilgan kurash edi. Bu ozodlik qo'zg'oloni mo'g'ul istilochilariga ular qanchalik shavqatsiz tuzum o'rnatmasinlar, xalq hamisha o'z ona vatani ozodligi yo'lida kurashdan cho'chimasligini namoyon qildi. Mo'g'ullar bu qo'zg'olondan so'ng bosqoqlar tomonidan yig'iladigan soliq va o'lponlarni tartibga keltirishga harakat qildilar. Mahmud Tarobiy qo'zg'olonidan keyin CHig'atoy qo'zg'olonni bostirishda sustkashlik qilgan degan maqsadda Mahmud YAlavochni o'z amalidan chetlashtirib, uni Movarounnahrda chiqartirib yubordi. Tez orada xoqon uni Dasin (Pekin)ga shahar noibi etib jo'natadi. SHundan so'ng Movarounnahr noibi hamda ijaradori sifatida Mahmud YAlavochning o'g'li Ma'sudbek tayin etiladi. U o'limiga qadar (1289 y.) shu lavozimni egallab turadi.

XIII asrning ikkinchi choraklaridan boshlab, mo'g'ullarning ichida ham endilikda ma'lum siyosiy nizolar, parokandaliklar kelib chiqa boshlaydi. 1241 yilga kelib bosib olingan Rossiya, Volga bo'yi, Ural va boshqa erlarda Oltin O'rda davlati tashkil topadi. Mo'g'ullar 1256 yili Xulagu boshchiligida Eron, Kurdiston, Iroq va YAqin SHarqning boshqa erlariga hujum qiladilar. Mo'g'ul xonlari o'rtasida oliy hukmdorlik uchun kurash avj oladi. Ayniqsa, buyuk hoqon Guyukxonning (1246-1249) o'limidan so'ng bu kurash keskin kuchayadi. 1251 yili hokimiyat tepasiga Botuxon va Berkaxonlarning qo'llab-quvvatlashlari bilan Tulining to'ng'ich o'g'li Munqa (1251-1259) ulug' xon sifatida saylanadi. U dastlab CHig'atoy ulusini mulk sifatida tugatadi va uni Botuxon bilan bo'lib oladi. Keyinchalik Munqaning o'limidan so'ng CHig'atoyning nevarasi Olg'uxon (1261-1266) Oltin O'rdaga qarshi kurashib, CHig'atoy ulusini qayta tiklashga muvaffaq bo'ladi.

XIII asrning 60-70-yillariga kelib, rasman yagona hisoblangan mo'g'ul imperiyasi aslida Erondagi Xulagiylar, Movarounnahrda CHig'atoylar, Oltin O'rda deyarli mustaqil qismlariga bo'linib ketgan edi. Har bir ulus xoni o'zini tamomila mustaqil sanab, payti kelganda qo'shni uluslarga o'lja uchun hujum ham qilib turar edilar. Masalan, 1272 yili Xulagiylarning Oqbek boshchiligidagi askarlari Kesh va Nahshab shaharlarini, 1273 yil yanvarida Buxoroni talon-taroj etadilar. Buxoro dahshatli qirg'in-barotni boshdan kechirib, etti yilgacha vayrona tarzda yotadi. Mo'g'ullar to'g'risida so'z ketganda yana bir muhim xususiyatni e'tiborga olmoq kerak bo'ladi. Endilikda bosib olingan erlarda mo'g'ul harbiy sarkardalari, no'yonlari, zodagonlari orasida siyosiy dunyoqarash ham o'zgara boshlaydi.

Ba'zi no'yon, xonlar, harbiy ma'murlarning kichik qismi, ularga ergashgan mahalliy zodagonlar, savdogarlar, ulamolar va boshqalar o'troq hayotga o'tish, markaziy hokimiyatni kuchaytirib, savdo-sotiqni rivojlantirish tarafdorlari edi. Dehqonchilik va savdo-sotiq xazinaning asosiy manbai bo'lishi mumkin edi. Buning uchun esa shahar va qishloqlarni tiklash, ekinzorlarni o'zaro payhon etishga chek qo'yish, soliqlarni tartibga tushirish, shaharlar rivoji, savdo, hunarmandchilikka homiylik qilish darkor edi. YUqorida ta'kidlangan madaniylashishga hayrihohlar safiga Munqaxon (1251-1259) va CHig'atoy noibi, hoqonning yaqin maslahatchisi Ma'sudbek (1238-1289) ham kirar edilar. Munqaxon shubhasiz tadbirli va zehqli Movarounnahr noibi Ma'sudbekning ta'siri ostida ba'zi bir ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirdi.

Butun mo'g'ullar imperiyasida soliqlar bir xil tarzda undirilmas edi. Masalan, Xitoyning shimoli, Movarounnahrda badavlat kishi 10 dinor, kambag'al 1 dinor to'lasa, Xurosonda badavlat kishi 7 dinor, kambag'al esa 1 dinor to'lar edi va hakoza. Munqaxon soliq va hashar ishlarini tartibga solish borasida maxsus farmon-yorliq chiqardi. Unga ko'ra CHingizxon o'limidan so'ng berilgan payza va yorliqlar bekor etildi, yomlar bo'ylab aloqa vositasi uchun ajratiladigan otlar soni belgilanib, aholidan ortiqcha ot-ulov talab etish, yomlar uchun belgilangan otlarda shaxsiy maqsadda foydalanish ta'qiqlab qo'yildi. Munqaxoning qonunlashtirib qo'ygan chora-tadbirlari aholini behisob soliq va yig'inlardan ozod etib, ularning tinchlik-osoyishtaligini bir muncha ta'minladi, shahar hayotining, ichki va tashqi

savdoning rivojlanishiga qisman imkon yaratib berdi. Bu islohotlar natijasida mamlakatning ayniqsa shimoliy-sharqiy hududlari, jumladan Farg'ona vodiysida xo'jalik, iqtisodiy hayotda jonlanish sodir bo'la boshlaydi.

Ayniqsa, xo'jalik-iqtisodiy hayotni bir me'yorga tushirish, savdo va pul muomalasini izga solishda CHig'atoy ulusi noibi Ma'sudbekning xizmati va islohotlari katta o'rin tutgan. Ma'sudbekning mo'g'ul qoonlariga shaxsan yaqinligi ham uning islohotlar o'tkazilishga imkon ham bergan edi. 1271 yili mo'g'ullarning madaniy, o'troq hayot tarafdorlari madadi, hamda Talas qurultoyi (1269 y.) qarorlariga tayanib, Ma'sudbek yangi pul (moliyaviy) islohoti o'tkazishga kirishdi. Unga ko'ra har qanday shaxs o'ziga kerakli tangalarni zarbxonalarga olib borib, uni hohlagan tarzda, lekin bir xil hajm, qiymat, vaznda zarb etishi mumkin edi. Avval boshida qiyinchilik bilan kechgan bu jarayon XIII asrning 80-yillariga kelgandagina faollasha bordi. Tez orada 16 ta yirik shahar va viloyatlarda bir xil vazn va yuqori qiymatga ega sof kumush tangalar zarb etilib, muomalaga kiritildi. Garchi atrofdagi islohotlarga qarshi mo'g'ul harbiylari Erondan, Ettisuvdan Movarounnahr va vayronagarchilik keltirib chiqaruvchi kurashlarni amalga oshirib tursalar-da, lekin islohotlar borishiga to'sqinlik qila olmadilar. Ma'sudbek 1273-1276 yillari qayta talangan Buxoroning tiklanishiga o'zi bosh qosh bo'ldi. 1282-83 yillarda Buxorodagi zarbxonalar to'laonli ishlashga kirishdi. Savdo-iqtisodiy munosabatlar rivojlanib borayotgan Farg'ona vodiysida esa CHig'atoy xoni Duvaxon (1291-1306) davrida qadimgi manzilgoh o'rnida Andijon shahriga asos solindi.

XIV asrning 1-yarmiga kelib, CHig'atoy ulusida mo'g'ullarning o'troqlashuv jarayoni kuchayib, mo'g'ul zodagonlarining katta qismi savdo doiralari bilan yaqinlashib, islom madaniyati ta'siriga berilishi kuchayib bordi. Movarounnahr madaniy o'lkasi bilan yaqin aloqa o'rnatib, o'troq hayot kechirishga intilgan CHig'atoy xonlaridan biri Kebekxon (1309, 1318-1326) bo'ldi. U butunlay Movarounnahr ga ko'chib kelib, o'z qarorgohini Nasaf shahri yonida barpo etdi. Keyinchalik bu saroy o'rnida yangi Qarshi shahri yuzaga keldi. Kebekxon davlatni idora etish, uning ma'muriy tuzilishini qayta tashkil etish, iqtisodiy hayotni tartibga solish maqsadida ikki xil: ma'muriy va moliyaviy islohot o'tkazdi. Ma'muriy islohotga ko'ra mahalliy tuzilmalar tumanlarga, viloyatlarga aylantirildi. Mahalliy hokimlar-maliklar, sadrlarning o'rinlari turkiy-mo'g'ul urug' boshliqlari qo'liga o'tdi. Noiblik esa merosiy bo'lib qoldi. Bu islohot davlatni birmuncha mustahkamlashda o'zining ijobiy samarasini berdi.

Ma'sudbek davrida pul islohoti amalga oshirilgan bo'lsa-da, Kebekxon uni takomillashtirmoqchi bo'ldi. Jumladan u Xulaguiylar va Oltin O'rda tangalari namunasida ikki xil pul: yirik kumush tanga-"dinor" va mayda kumush tanga "dirham" lar zarb ettiradi.

Dinor (2 misqol, 8 gr. atroflarida) 6 ta dirhamdan iborat bo'lib qoldi. Kebek nomidan tangalar asosan Buxoro va Samarqandda zarb etilar edi. SHuningdek O'tror zarbxonasi ham faol ishlay boshladi.

Kebekxonning islohotlari anchadan beri o'troq hayot, mahalliy aholi madaniyati bilan yaqinlashuviga qarshi bo'lgan guruhlarining ham faoliyatini kuchaytirib yuboradi. Kebekxoning ukasi Oloviddin Tarmashirin (1326-1334)

akasining siyosatini davom ettirib, o'troq hayot an'analarini qattiq turib himoya qiladi. XIV asr mashhur sayyohi Ibn Battuta o'zining "Sayoxatnoma" asarida Tarmashirin faoliyatiga ijobiy baho bergan. U islom dinini qabul qilib, CHig'atoy ulusining rasmiy diniga aylantirdi. Tarmashirin siyosatidan norozi bo'lgan ko'chmanchi mo'g'ul zodagonlari isyon ko'tarib, 1334 yilda uni o'ldirishdi. Tarmashirindan so'ng hokimiyat tepasida bo'lgan CHangshi (1334), Bo'zan (1334-1338), Eson-Temur (1338-1342), Muhammad (1342-1343)lar davrida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida sezilarli o'zgarishlar bo'lganligi yo'q. Aksincha, mahalliy qabilalar hokimiyati, urug' boshliqlarining ta'siri bu paytga kelib yanada kuchayib, CHig'atoy hokimiyatining qudrati pasaya boshlaydi.

XIV asrning 40-yillariga kelib, Ettisuvda Dug'lot amirligining yuzaga kelishi, amalda CHig'atoy ulusining tarqab ketishidan, o'rniga Movarounnahr amirligi yuzaga kelganligidan dalolat berar edi. CHig'atoy xonlarining so'nggi vakillaridan biri Qozonxon (1343-1346) markaziy xon hokimiyati kuch-qudrati ta'sirini ko'tarib, ichki siyosatda Kebekxon-Tarmashirin yo'lini tutishga harakat qildi. U ko'chmanchi harbiylarga qarshi kurash olib borib, Qashqadaryo vohasida hatto ularga qarshi tayanch markazi etib-Zanjirsaroy qal'asini ham barpo etgan edi. Qozag'on boshchiligidagi bir guruh ko'chmanchi, talonchilik siyosati tarafdorlari 1346 yili fitna natijasida Qozonxonni o'ldirishga muvaffaq bo'lishadi.

Qozag'on amir unvonini olib, davlat boshqaruvini o'z qo'liga oldi. Movarounnahr Qozag'on davridayoq bir necha yarim mustaqil qismlarga bo'lib ketgan edi. Mamlakatda siyosiy tarqoqlik avj olib, o'zaro nizolar yanada kuchaygan edi. Kesh (SHahrisabz) atrofidagi erlar Hoji Barlos boshchiligidagi barlos urug'iga, Xo'jand Boyazid Jaloyiriyga qaram bo'lib qoldi, Balx va uning atrofidagi erlar Qozog'onning nevarasi amir Husaynga tobe bo'ldi, SHiburg'on esa Muhammadxo'ja Apverdi qo'liga o'tib ketdi. Bundan tashqari Buxoroda diniy ulamolardan iborat-sadrlar, Xuttalonda mahalliy hokimlardan bo'lmish Kayxusrav, Termizda-sayidlar, Badaxshonda o'zboshimcha mahalliy shohlar hokimiyatni qo'lga olishdi.

5. XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning birinchi yarmidagi madaniy hayot.

XIII asrning ikkinchi yarmi - XIV asrning birinchi yarmidagi xo'jalik, iqtisodiy

hayotdagi siljishlar, savdo-sotiqning rivojlanishi, qolaversa CHig'atoy mo'g'ullarining tobora o'troq hayotga moslasha borishi, bosqinchilik vaqtida tanazzulga yuz tutgan madaniy hayotning nisbatan jonlanishiga olib keldi. Avvalo shaharsozlik bilan bog'liq binokorlik va me'morchilik yo'lga qo'yila boshlandi. Mahalliy diniy ulamolar va dunyoviy zodagonlar, gohida mo'g'ul zodagonlarining

ba'zilar qurilish ishlariga homiylik qila bosh-

Qusam ibn Abbos maqbarasi. lashdi. Me'morchilikda alohida o'rin

XII asr.

tutgan ganchkorlik, g'isht o'ymakorligi, koshinpazlik, me'moriy xattotlik qayta tiklandi. Movarounnahr, Xorazmda mahalliy binokorlar ishtirokida xonaqo, maqbara, masjid, madrasa, saroy, minoralar qad ko'tara boshladi. SHu davrlarda barpo etilgan ko'pgina me'moriy obidalar u yoki bu ko'rinishda hozirgi kunlargacha etib kelgan.

Jumladan, Buxorodagi Sayfiddin Boharziy maqbarasini birinchilardan barpo etilgan me'moriy bino sifatida ko'rish mumkin. Taniqli buxorolik shayx Sayfiddin Boharziy nufuzli diniy ulamolardan biri bo'lib, u 1258 yili olamdan o'tgan edi. Uning qabri ustida tez orada katta maqbara va honaqa barpo etildi. 1333 yili Buxoroda bo'lgan arab sayyohi ibn Battuta ushbu maqbaraga yuqori baho bergan edi. SHuningdek, mana shu davrlarda barpo etilgan Buxorodagi Qusam ibn Abbos maqbarasi ziyoratxonasi, Xo'ja Ahmad maqbarasi, Qo'hna Urganch (Gurganj)dagi Najmiddin Kubro va To'rabekxonim maqbarasi, masjid va ikkita baland minoralar (minoraning hozirgacha saqlangan qismi 62 metrni tashkil etadi, minoralarning bittasi XX asr boshlarida qulab tushgan), Xo'janddagi Duvaxon maqbarasi (keyinchalik vayron bo'lgan) va boshqalarni tilga olib o'tish mumkin. Qarshidagi buzilib ketgan saroy, Ma'sudbek hukmronligi davrida (1238-1289) Buxoroda barpo etilgan "Ma'sudiya", "Xoniya" madrasalari va boshqalar to'g'risida manbalarda ma'lumot berib o'tiladi.

Mazkur davr binokorligi va me'morchiligida pishiq g'isht, koshin, parchin, me'moriy o'ymakor g'ishtlar hamda ganch va ohak, pista ko'mir, qumlardan tayyorlangan maxsus qorishmalar kabi qurilish mahsulotlaridan ham binolarni qurishda hamda ularni me'moriy jihatdan bezashda keng foydalaniladi. Hashamatli binolarning aksariyati esa bir yoki ikki gumbazli, toqu ravoqli va peshtoqli bo'lgan. Naqshinkor g'isht, koshinlar, kitoba (lavha) bilan naqsh berish an'analari davom ettirilgan. SHuningdek naqshlarning turli-tuman, guldor bo'lishi, o'ymakor amaliy san'at qayta tiklanganligidan ham darak berar edi. Kulolchilik, misgarlik, zargarlikda ham naqsh bilan ishlov berish holati avj oladi.

SHubhasiz, CHingiz O'rdalarining bosqini Movarounnahr va Xuroson ilm fan, adabiyot o'choqlariga katta zarba bo'lib tushadi. XIII asr-XIV asr oxirlariga qadar mo'g'ullar qadami etmagan yoxud ularning ta'siri kam bo'lgan Dehli sultonligi, janubiy Eron, Kichik Osiyo, qisman Suriya va Misrda ilm-fan, ma'rifat, adabiyot taraqqiy eta boshlagan edi. Faqatgina XIV asr oxiri- XV asr boshlariga kelibgina ma'rifat, madaniyat o'choqlari yana Movarounnahr va Xurosonga ko'chadi.

XIII asr - XIV asrning ikkinchi yarmida fors-tojik adabiyotida ayniqsa Jaloliddin Rumiy (1207-1272), Muslihiddin Sa'diy SHeroziy (1219-1293), Amir Xusrav Dehlaviylarning (1253-1325) o'rni va mavqei ko'tarilib, ular jahon adabiyoti olamiga keng taniladilar. Asli Balx shahridan bo'lgan Rumiy 14 yoshligida o'z oilasi bilan mo'g'ul bosqinidan qochib Kichik Osiyoning Ko'niya sultonligiga borib qoladi. Ko'niya, Halab, Damashqda tahsil olib, buyuk tasavvuf ilmi shoiri va faylasufi bo'lib taniladi. U she'riyatda so'fiy-falsafiy janrni rivojlantirib, o'zining 36 ming baytdan iborat "Masnaviyi-ma'naviy" degan

dostonini yaratadi. Sa'diy esa o'zining "Guliston" va "Bo'ston" asarlari, g'azallari, ahloqiy fikrlari bilan keng shuhrat qozonadi. Uning asarlarida ona-Vatanga muhabbat, insonparvarlik, mehr-muhabbat g'oyalari hamisha barq urib turadi. U o'z asarlarida kishilarni o'zaro hamjihatlik va totuvlikka, hukmdorlarni adolat va insofga chaqirib, salbiy xususiyatlarni qoralab chiqadi. Sa'diy o'z umrini ona shahri SHerozda tugatadi.

Xusrav Dehlaviy Hindistonning shimoliga mo'g'ul bosqinidan qochib borgan asli Kesh (SHahrisabz) lik kishilar xonadonida dunyoga keladi. U Dehlida sulton saroyida yashab, o'zining ajoyib "Xamsa" dostonini, Hindistonda hozirgacha mashhur "Xizrxon va Duvalra"ni, "Miftah al-futuh" (G'oliblik kaliti) "Nuh sipehr" (Falakning to'qqiz gumbazi) kabi asarlarni yozadi.

XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tarixnavislik ham rivoj topa boshlaydi. Bu davrda asli G'ur viloyatidan bo'lgan Abu Umar Minhajiddin Juzjoniyning 1260 yil yozilgan "Tabaqoti Nosiriy" (Nosirga atalgan tabaqalar), Oloviddin Ota Malik Juvayniyning "Tarixi jahongo'shaiy" (Jahon fotihi tarixi), Fayzulloh Rashididdin Hamadoniyning "Jome at-tavorix" (Tarixlarning jamlanishi) SHahobiddin an-Nasaviyning "Siyrat as-sulton Jaloliddin Mankburni" (sulton Jaloliddin Manguberding hayot faoliyati) kabi nodir tarixiy asarlari ham jahon yuzini ko'rdi.

Bu asarlar o'z navbatida mo'g'ullar istilosi va undan keyingi davrni o'rganish bobida birinchi darajali manbalar hisoblanadi. Bu paytda shuningdek, islom, ahloq-odob va taqvodorligi asosida turkiy tildagi adabiyot ham rivoj topa boshladi. Xorazmdagi bu adabiyotning bir vakili mashhur faylasuf shoir va mutafakkir Pahlavon Mahmud (1247-1326) hisoblanadi. U nafaqat shoir, mutafakkir bo'libgina qolmay, Hindiston, SHeroz, Rumda ham elkasi erga tegmagan kurashchi polvon ham edi. Xuddi shu ma'noda "Pahlavon" taxallusi unga haqli ravishda berilgan. Xalq ichida esa uni yana behad saxovatli, bag'rikeng, adolatli inson sifatida hurmati katta edi. U g'oliblikdan tushgan mukofotlarni etim-esir, nogironlarga hadya etar, po'stindo'zlik hunaridan kelgan daromadini atrofidagi kambag'allar bilan baham ko'rar edi. O'z yonidan hatto XIV asr boshlarida maqbara ham barpo etadi. Uning mardligi, tantiligi, haqparvarligi to'g'risida bizning kunlarimizga qadar turli hikoyat, rivoyatlar ham etib kelgan. Uning insonga xos bo'lgan ajoyib fazilatlarini ulug'lovchi ruboiylari xalq orasida keng tarqalgan edi. U inson aql-zakovati, ahloqiy kamolati va ahloqiy pokligini qadrlaydi.

Turkiy tilda ijod qilgan yana bir shaxs, bu nomi bizga hali yaxshi tanish bo'lmagan Nosiriddin Burhonuddin Rabg'uziydir. U XIII asrning oxiri- XIV asr boshlarida yashab, ijod qilgan. Bizgacha uning birgina "Qissayi Rabg'uziy" (Qissasul anbiyo) asari etib kelgan. Bu asarda muallif o'zini "Rabot o'g'uzining qozisi Burhon o'g'li Nosiriddin" deb tanishtiradi. Ushbu asar islom dinini qabul qilgan mo'g'ul bekларidan biri bo'lmish Nosiriddin To'qbug'aning iltimosiga ko'ra hijriy 709 (milodiy 1309-1310) yilda yozilgan. Ushbu asar 72 qismdan iborat bo'lib, payg'ambarlar (Dovud, Sulaymon, Muhammad) haqidagi qissalar, diniy rivoyat va hikoyatlar, xalq og'zaki ijodi, tarixiy asarlar, diniy kitoblar asosida bayon etilgan diniy-falsafiy, tarixiy, ahloqiy asardir. Ushbu asar xalq orasida,

baxshi va oqinlar orasida hamisha mashhur bo‘lib kelgan. Asarda bayon etilgan ahloqiy fazilatlar, ta’lim-tarbiya, ma’rifat xususida fikrlar hozirgi kunga qadar o‘zining dolzarb ahamiyatini yo‘qotmagan.

Bu paytga kelib turkiy adabiyot rivoji bilan bir qatorda, tasavvuf, din ilmlarining ham rivojlanishi ko‘zga tashlanadi. Tasavvuf ilmining mashhur namoyondasi, naqshbandiylik tariqatining asoschisi Bahovuddin Naqshband (Sayid Muhammad ibn Jaloliddin, 1318-1389)-avvalo o‘z mehnati bilan halol kun ko‘rish g‘oyasini yoqlaydi. Uning “Dil ba yoru, dast ba kor” (ya’ni, diling xudoda bo‘lsinu, qo‘ling mehnatda bo‘lsin) degan shiori keyinchalik juda mashhur bo‘lib ketdi. Uning nomi xalq orasida ma’lum va mashhur bo‘lib ketib, Buxoro yaqinidagi qabri musulmonlar ziyoratgohlaridan biriga aylanib qolgan edi.

Mustaqillik sharofati bilan Bahovuddin Nakshband siymosiga ham munosib hurmat va ehtirom ko‘rsatildi. Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning tashabbusi bilan o‘tgan buyuk zotlar mangu orom topgan joylarda, jumladan Bahovuddin Nakshband qabrida ham yodgorlik majmuasi barpo etildi. Hozirda ushbu majmua muqaddas qadamjoy ziyoratchilar oyog‘i arimaydigan ziyoratgohlar qatoridan joy olgan.

Tayanch so‘zlar

Sulton, malik, xos hojib, dorug‘a, qopchur, shulen, yom, yasoq, bosqoq, suyurg‘ol, nuyon, mulk, Kirmon, Sind, Xuroson, Eron, qipchoq, qang‘li, sadr, ustozdor, barot.

Savol va topshiriqlar

1. Xorazmshoh – Anushteginiylar davlati tarkibiga qaysi hududlar, qachon, qay usulda kirganligini izohlab berish;
2. Xorazmshoh – Anushteginiylar davlati manbashunosligi haqida gapirib bering.
3. Respublikamiz Prezidenti I.Karimov Jaloliddin Manguberdi qanday ta’rif bergan edi?
4. Sirdaryo bo‘yi va Xurosonda mo‘g‘ul bosqini qanday kechgan?
5. Xorazmshohlar xonadoni a’zolari taqdiri haqida so‘zlab bering.
6. XIII asrning ikkinchi yarmi – XIV asr birinchi yarmi CHig‘atoy ulusi siyosiy tarixi qanday kechgan?
7. CHig‘atoy ulusi davridagi xo‘jalik hayot holati xususida so‘zlab bering.
8. CHig‘atoy ulusi davrida madaniy hayot haqida nimalarni bilasiz?

8-mavzu bo‘yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I. YUksak ma’naviyat – engilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Karimov I. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligiga bag‘ishlangan nutq. 1999 yil 5 noyabr. – Toshkent: O‘zbekiston, 8-jild. 72-77 betlar.

3. Abduseitova M.X. i dr. Istoriya Kazaxstana i Sentralnoy Azii. Almaty: Bilim, 2001.
4. Buniyodov Z. Anushtagin Xorazmshohlar davlati (1097-1231). – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2012.
5. SHahobiddin an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberding hayot faoliyati. – Toshkent, 1999.
6. Saidov SH. Sulton Jaloliddin Manguberdi davlati va jangovor harakatlar xaritasi. – Toshkent, 2000.
7. Egorov V.A. Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV. – M.: Nauka, 1985.
8. Oʻzbekiston tarixi. Prof. R.H.Murtazayevaning umumiy tahriri ostida. Toshkent, 2005.
9. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Ikki jildlik. Arab tilidan tarjima, kirish soʻzi va izohlar muallifi Ubaydilla Uvatov. Toshkent: Mehnat, 1992.
10. Ivanov M. Ikki buyuk sarkarda. CHingizxon va Amir Temur. - Toshkent: Xazina, 1994.
11. Istoriya tadjiksogo naroda. Kol.-v avtorov. T.I. – Dushanbe, 1998.
12. Eshov B. Oʻzbekistonda davlat va mahalliy boshqaruvi tarixi. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2012. 6 – mavzu.
13. Sagdullaev A.S. va boshq. Oʻzbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. - T.: Akademiya, 2000.

9-mavzu. Amir Temur va Temuriylar davrida oʻzbek davlatchiligi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.

Reja:

1. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun kurashi va harbiy yurishlari.
2. «Temur tuzuklari»- muhim tarixiy manba.
3. Temuriylar davlatidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
4. XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr va Xuroson. Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi.
5. Temuriylar hukmronligi davrida ilm-fan va madaniy hayot.

1. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzish uchun kurashi va harbiy yurishlari

Sohibqiron Amir Temur
(1336-1405)

«... Buyuk bobokalonlarimizning ma'naviy olami xususida fikr yuritganda, Sohibqiron Amir Temur haqida alohida to'xtashimiz tabiiydir. Chunki tengsiz azmu shijoat, mardlik va donishmandlik ramzi bo'lgan bu mumtoz siymo buyuk saltanat barpo etib, davlatchilik borasida o'zidan ham amaliy, ham nazariy meros qoldirdi, ilmu fan, madaniyat, bunyodkorlik, din va ma'naviyat rivojiga yo'l ochdi».

Islom Karimov.

Mustaqillik yillarida tarix fanida yuz bergan muhim ijobiy o'zgarishlardan biri – xalqimizning milliy kahramoni, mustabid sovet hukmronligi davrida noming nohaq qoralangan Amir Temur pok nomini oqlanishi bo'ldi. Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning tashabbusi bilan sohibqironning millat va davlat ravnaqidagi buyuk xizmatlari e'tirof etilgan holda uning 660 yilligi 1996 yili xalqaro miqyosda keng nishonlandi. Sohibqiron shaxsiga bo'lgan munosabat davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mustaqillik yillarida Amir Temur shaxsi, uning davlati, ichki va tashqi siyosat, Temuriylar hukmronligi xususida ko'plab ahamiyatga molik ishlar amalga oshirildi. Xususan, respublikamizda 1996 yil – “Amir Temur yili” deb e'lon qilindi, “Amir Temur xalqaro jamg'armasi” tashkil etildi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi, “Amir Temur” ordeni ta'sis etildi, YUNESKO tashabbusi bilan 1996 yil aprelda Parijda xalqaro ilmiy anjuman bo'lib o'tdi, Amir Temur va Temuriylar davriga oid ko'plab tarixiy manbalar tarjima qilindi va hokazo. SHubhasiz, tarixiy haqiqatni qaror toptirish ishiga tarixchi olimlar ham o'z munosib hissalarini qo'shib kelmoqdalar. A.O'rinboev, B.Ahmedov, D.YUsupova, U.Uvatov, A.Muhammadjonov, A.Ahmedov, O.Bo'riev va boshqa ko'plab olimlar tomonidan tarixiy manbalar tarjima qilindi, e'tiborga molik tadqiqotlar amalga oshirildi: A.Ziyo, H.Boboev, S.Xidirov, SH.O'ljaeva, D.Obidjonova, X.Fayziev, B.Usmonov, O.Rahmatullaeva kabi ko'plab tadqiqotchilar esa o'z izlanishlarida mavzu bilan bog'liq ko'plab tarixiy va huquqiy jihatlarni ochib berishga muvaffaq bo'ldilar.

Amir Temur va Temuriylar tarixi nafaqat respublikamizda, balki jahon ilmiy jamoatchiligi tomonidan ham katta qiziqish bilan o'rganib kelinmoqda. Amir Temur haqida K.Marlou 1588 yili tarixiy pesa, mashhur nemis bastakori G.Gendel 1724 yili opera, amerikalik adib E.Po 1827 yili she'riy poema yaratgan. XX asr tarixshunosligida R.Grosse, L.Keren, E.Rose, X.Xukxem, F.Mans, G.Glombek, A.Deraga, K.Enoki, E.Manau, M.Rossati va boshqalarning tadqiqot ishlari katta shuhrat qozongan.

SHu o'rinda ta'kidlash lozimki, 2000 yilga kelib Evropa xalqlari tillarida Amir Temur va Temuriylar haqida chop etilgan asarlar soni 500 tani tashkil etgan.

2006 yili Amir Temurning xalqaro miqyosda nishonlangan 670 yillik tavallud yoshi arafasida taniqli fransuz olimi L.Keren Parijda fransuz tilida “Samarqandga, Amir Temur davriga sayohat” nomli tadqiqotni amalga oshirdi.

Buyuk davlat arbobi va mahoratli sarkarda Amir Temur 1336 yil 9 aprelda (hijriy 736, sha’bon oyining 25 kunida) Keshga qarashli Xo’ja Ilg’or (hozirgi Yakkabog’ tumani) qishlog’ida barlos beklaridan biri Amir Tarag’ay ibn Barqal oilasida dunyoga keldi. Temurning onasi Takinaxotun Keshning obro’li beklaridan biri bo’lgan.

Temurning bolaligi va o’spirinlik yillari Keshda o’tdi. Ibn Arabshoh, Ryui Gonzales de Klavixo va boshqa tarixchilar 1360 yilga qadar uning hayotini ayrim ma’lumotlar bilan izohlashgan. XIV asrning 50-60 yillariga kelib CHig’atoy ulusi hududlarida o’zaro parokandalik va o’zboshimchalik hukm surar edi. CHig’atoy xoni Temurshoh zo’rg’a ikki yilga yaqin (1358-1359) hukmronlik qildi. SHundan so’ng o’zlarini anchadan beri mustaqil tutayotgan bekliklar rasman shu darajaga da’vogar bo’lib chiqqan boshladilar. Keshda Hoji Barlos o’zini mustaqil deb e’lon qilgach, so’ng Xo’jandda Boyazid Jaloyir, Balxda O’ljoy Bug’o suldu, SHibirg’onda Muhammadxo’ja Apverdi nayman, Xuttalon va Arhang saroyda amir Kayxusrav va O’ljoy Apverdi, Totkand va Saripulda Xizr YAsavuriy hamda Qo’histonda amir Sotilmishlar o’zlarini mustaqil deb e’lon qildilar. Ayirmachilik harakati kuchayib, hokimiyat, boylik yo’lida beklar o’zaro kurashlar domiga tortildi. Bu urushlar shundoq ham ahvoli nochor bo’lgan aholi boshiga ko’p kulfatlar soldi.

1360-1361 yillarda Mo’g’uliston hukmdori hoqon To’g’luq Temur Movarounnahrning ichki hayotiga rahna sola boshlaydi. Uning bosqinchilik tadbirlari Movarounnahr hukmdorlariga ma’lum bo’lganidan keyin, ular sarosimaga tushib qolganlar. SHular qatoriga Kesh amiri Hoji Barlosni ham kiritish mumkin. To’g’luq Temur Xo’jandni ishg’ol etish niyatida Sirdaryodan o’tganidan so’ng, Movarounnahr amirlari va Hoji Barlos qo’ruvdan o’z jonlarini xalos etish uchun Amudaryodan o’tib Xurosonga ketib qoldilar. Temur o’z hududini mo’g’ul bosqinchilaridan himoya qilish maqsadida To’g’luq Temur xizmatiga o’tdi. Temur unga Kesh va uning atrofidagi erlarni boshqarishni topshirdi.

1360-1370 yillarda Movarounnahr siyosiy hayotida Amir Temur bilan bir qatorda ta’sir o’tkazgan shaxslardan yana biri Amir Qozog’onning nabirasi Amir Husayn edi. Balx va uning atrofidagi er-mulklar uning tasarrufida edi. 1361 yilda Temur Amir Husayn bilan yaqinlashib ikkala hokim birlashgan holda, mo’g’ul xonlariga qarshilik ko’rsatish imkoniga ega bo’ldilar. Vaqti kelib, Movarounnahrni boshqarishni Tug’luq Temur o’z o’g’li Ilyosxo’jaga topshirdi. Mustaqil bo’lishga harakat qilib yurgan Temur yangi hukmdorga itoat etmadi. Buning oqibatida yangi ziddiyat yuzaga chiqdi. Amir Xusayn bilan Amir Temurning bir-birlari bilan yaqinlashgan va yaxshi munosabatda bo’lgan davrlar 1361-1365 yillarni o’z ichiga oladi. Bu davrda Temur ma’lum qiyinchiliklarni ham boshidan kechiradi.

Temur hayotida ro’y bergan va bir umrga unga tan jarohatini muhrlagan voqea 1362 yilda Seyistonda bo’lib o’tgan. Amir Temur jang vaqtida o’ng qo’lini tirsagidan va o’ng oyog’idan kamon o’qi tegishidan qattiq jarohatlandi. Buning

oqibatida u bir umr oqsoqlanib yuradi. SHu bois undan dahshatga tushgan dushmanlari Amir Temurni hasad bilan “Temurlang” deb atashgan.

Tug‘luq Temur o‘limidan so‘ng, 1363 yilda Movarounnahr tuprog‘idan haydalgan mo‘g‘ul xoni Ilyosxo‘ja yangidan katta lashkar bilan avvalgi mulklarini egallab olish maqsadida Movarounnahr tomon harakat qila boshlaydi. Mo‘g‘ul xoni ayniqsa o‘zining raqiblariga nisbatan qahrli kayfiyatda ekanligi ham ma‘lum edi. 1363-1364 yillarda Temur va Husayn mo‘g‘ullarni uch marotaba mag‘lubiyatga uchratdilar. Temur va Amir Husayn bo‘lg‘usi qaqshatqich to‘qnashuvga imkon boricha harbiy kuchlarni yig‘dilar. Tarixda “Loy jangi” nomi bilan kirgan mazkur jang CHinoz bilan Toshkent o‘rtasida 1365 yilning 22 may kuni bo‘lgan. Temur va Amir Husayn CHirchiq daryosi bo‘yidagi bu jangda mag‘lubiyatga uchraganlar. Mazkur mag‘lubiyat sabablaridan biri Amir Husaynning sust va layoqatsizlik bilan harakat qilishi bo‘ldi.

Qayta urinish behuda ekanligini anglab etgan Amir Temur jang maydonini tark etib, qolgan-qutgan askarlari bilan Samarqand tomon qaytib ketgan. Temur so‘ngra Kesh tomonga yo‘l oldi. YUqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, bu paytda Movarounnahrning bosh amiri Husayn edi. Biror qarorga kelish esa uning irodasiga bog‘liq bo‘lgan. SHu sababli Temur ham uning ko‘rsatmasi bilan, ko‘p hollarda Husaynning roziligi bilan ish tutishga majbur edi. Samarqand shahri, qolaversa, butun Movarounnahr o‘z holiga tashlab qo‘yildi. Mo‘g‘ul xoni changalidan qutulish samarqandliklarning o‘ziga bog‘liq edi. Bu sharoitda Samarqand mudofaasini sarbadorlar o‘z qo‘llariga oldilar.

Sarbadorlar mo‘g‘ullar zulmidan ozod bo‘lish yo‘lida o‘zlarini qurbon qilishga tayyor edilar.¹ Sarbadorlar harakati XIV asrning 30-yillarida Eronda ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida paydo bo‘lib, 50-60-yillarda Movarounnahrda ham yoyildi. Harakat qatnashchilarining asosiy maqsadi mo‘g‘ul istilochilari va zulm o‘tkazuvchi mahalliy qatlamlarga qarshi kurash edi.

Xurosondagi singari Samarqandda ham bu harakat qatnashchilarning ijtimoiy tarkibi aynan bir xil bo‘lgan. Hunarmandlar, do‘kondorlar ayrim madrasa mudarrislari va talabalar mazkur harakatga faol qo‘shildilar. Ilyosxo‘ja to‘g‘ridan-to‘g‘ri Samarqandga tomon yo‘l oldi. SHahar jome’ masjidiga yig‘ilgan aholi oldida sarbadorlarning bo‘lajak rahbarlaridan biri bo‘lgan, madrasa mudarrisi Mavlonozoda so‘z olib, shaharning har bir a‘zosidan katta miqdorda soliq va to‘lov yig‘ib, uni o‘z bilganicha sarf etib yurgan hukmdorning shaharni o‘z holiga tashlab qo‘yganligini uqtirib o‘tadi.

Mudofaa rahbarligiga Mavlonozoda qatoriga Xo‘rdak Buxoriy va Abu Bakr Kalaviy ham qo‘shildilar. Mudofaa tashkil etilganligidan xabarsiz mo‘g‘ullar hukmdorsiz shaharni himoyasiz deb o‘ylashardi. Ularning asosiy qo‘shinlari shaharga kiraverishdagi bosh ko‘chadan hujum qiladilar. Xavf-xatardan shubhasi bo‘lmagan bosqinchilar Mavlonozoda kamonchilari bilan pistirmada turgan joyga yaqinlashganlarida to‘satdan kamon o‘qlariga duch keldilar. SHahar mudofaachilari mo‘g‘ullarga uch tarafdin hujum qildilar. Birinchi hamladayoq

¹ Сарбадор – форсча «бошини дорга тиккан», деган маънони англатади.

shaharni egallaymiz deb o'ylab, bostirib kirgan mo'g'ullar katta talofat ko'rib, orqaga chekinishga majbur bo'ldilar.

Samarqandliklarning ishlab chiqqan harbiy rejasi puxta chiqdi va o'z samarasini berdi. Bir necha hujum samarasiz tugagach, mo'g'ullar shahar atrofini qurshab olib, uzoq vaqt qamal qilish rejasini o'ylab chiqdilar. Lekin, lashkar safida yuqumli kasallik tarqaldi. Buni ot vabosi (o'lati) deb atashadi. O'lat oqibatida Ilyosxo'ja qo'shinlariga mansub otlarning katta qismi qirilib ketdi. Ilyosxo'ja katta yo'qotishlar bilan dastlab Samarqandni, keyin esa Movarounnahrni tashlab ketishga majbur bo'ldi.

SHu paytda Keshda bo'lgan Temur bu xabarni Amudaryo bo'ylarida bo'lgan Amir Husaynga etkazdi. 1366 yilning bahorida ular Samarqandga etib keladilar va sarbadorlar rahbarlarini o'z huzurlariga chorladilar. Uchrashuv Samarqanddagi Konigul degan joyda bo'ldi. Bu erda sarbadorlarning rahbarlari bilan kelishmovchilik yuz beradi va ular qatl etiladilar. Temurning iltimosi bilan faqat Mavlonozoda omon qoldirilib, Xurosonga jo'natiladi. Sarbadorlar harakati bostirilgandan so'ng, Amir Husayn va Temur o'rtasidagi munosabatlar keskinlashadi. Bunga Amir Husaynning sarbadorlarga nisbatan adolatsizligi ham bir qadar sabab bo'lgan edi.

SHu o'rinda ta'kidlash joizki, Amir Husayn tanlagan yo'l parokandalik va bosh-boshdoqlik sari etaklar, Temur esa buni yaxshi anglab etgan edi. Amir Husaynning ochko'z va makkor siyosati ko'pchilik harbiylar, qabila boshliqlarining noroziligiga sabab bo'ldi. Husayn ko'plab amirlardan katta o'lja, pul talab qila boshladi, siquvlar amalga oshirila boshlandi. Temur o'z safdoshlariga to'lovlarda yordam berdi, ularning qarzlarini to'lashda, tarixchi SHarofiddin Ali YAzdiyning yozishicha, hatto o'z xotinini taqinchoqlarini ham ayamagan. Temurning saxovati va olijanoblighi ko'plab amirlarning unga bo'lgan hurmatini oshirdi. Aksincha Amir Husaynning obro'-e'tibori tobora pasaya boshladi.

1366-1370 yillar oralig'ida Amir Temur o'z e'tiborini ichki ishlarga qaratdi. Amir Husayn turli fitna-fasodlar yo'liga o'tib, Temurga qarshi zimdan kurash boshladi. Amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi ziddiyatlar 1370 yilda Husaynning o'ldirilishi va Amir Temurning taxtga o'tirishi bilan yakunlandi. Movarounnahrning amaldagi xoni CHingizxon avlodiga mansub bo'lgan Suyurg'otmish (1370-1388) qo'liga o'tdi. Davlat boshqaruv tizimi esa Movarounnahr amiri nomini olgan Amir Temur qo'lida qoldi hamda u Kesh shahridan Samarqandga ko'chib, uni o'z davlatining poytaxtiga aylantirdi. Mazkur davrga kelib Amir Temur dono va irodali hukmdor, uzoqni ko'zlovchi davlat arbobi ekanligi yaqqol namoyon bo'la boshladi. Harbiy bo'linmalar boshliqlari etib amirlardan Joku, Hoji Sayfiddin, Abbos, Iskandar, A'lam SHayx, Alayka qavchin, Ardasher qavchin, Qori inoq va boshqalar tayin etildi. 1370 yilda SHibirg'on hokimi Zinda CHashmdan boshqa barcha amir va qabila boshliqlari Temur hokimiyatini tan olgan edi. Zinda CHashm ayirmachilik yo'lini davom ettirib, Balx va Termez atroflaridagi erlarni ham talon-taroj qila boshladi. Zinda CHashm sa'y-harakatlariga qarshi Amir Temur Joku barlos boshchiligidagi qo'shinni jo'natdi. Zinda CHashm mahv etilib, Samarqandga jo'natildi. Amir Temur unga oliyhimmat munosabatda bo'lib, avf etdi.

Murakkab va ziddiyatli davrda Amir Temur Movarounnahrda birlashtirish siyosatini boshlagan edi. U Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida turgan erlarni o'ziga bo'ysundirib, itoat ettirdi. Farg'ona, SHosh viloyatlarini o'z tasarrufiga kiritish unga qiyin bo'lmadi. Sirdaryoning quyi oqimidagi Oltin O'rdaga qarashli erlarni egallashda u bu erlardagi ichki sulolaviy urushlardan foydalandi.

Amir Temur Xorazmni ham qaytadan Movarounnahrda kiritishga intildi. 1372 yilda Husayn So'fi Amir Temurga boj to'lamasdan, buning ustiga Sohibqiron tomonidan yuborilgan elchiga shunday javob berdi: "Men mamlakatni qilich bilan fath etganman, shuning uchun ham uni faqat qilich bilan olish mumkin".

O'sha yili Amir Temur Xorazmga qo'shin tortib keladi. Urganchga borish uchun Qiyot shahri orqali o'tish kerak edi, bu shahar bir oz qarshilik ko'rsatgandan keyin Temur qo'shini tomonidan ishg'ol qilinadi. Qiyotning qo'ldan ketishi Husayn So'figa kuchli ta'sir ko'rsatdi. U Amir Temur bilan yarashishga, uni talablarini bajarishga rozi bo'ladi. Lekin, ayrim hokimlar Amir Temurning tezda baland martabaga erishishini ko'rolmay, Husaynni unga qarshi gij-gijlay boshladilar. Husayn ularning yordamiga ishonib, Amir Temurga qarshi chiqadi, ammo u tomonidan tor-mor etiladi. SHundan so'ng Husayn Urganch qal'asiga berkinadi va tezda vafot etadi. Uning o'rniga akasi YUusuf So'fi (1372) hokimiyatga keladi va Amir Temur bilan yarash shartnomasi tuzadi. Lekin, u yarash shartlarini xiyonatkorona buzib, Amir Temur qaytib ketganidan keyin Qiyot shahrini bosib oladi va unga qarshi ochiqdan-ochiq dushmanlik harakatlariga o'tadi. SHundan so'ng Amir Temur Xorazmga ikkinchi marotaba yurish qilishga majbur bo'ladi. (1373-1374 yy.). Ammo bu harbiy to'qnashuv gacha bormaydi, chunki YUusuf Amir Temurga tavba qilib yarash shartlarini so'zsiz bajarishga va'da beradi. Bu ikkinchi yurish natijasida Janubiy Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga kiradi.

1374 yildan keyin Amir Temur Xorazmga uch marotaba yurish qildi. Buning sababi Oltin O'rda xoni To'xtamishning Xorazmga da'vosi tufayli edi.

1387-1388 yillarda To'xtamish, Amir Temurning Movarounnahrda yo'qligidan foydalanib, Xorazmga hujum qildi. Xorazm hokimi bo'lgan Sulaymon So'fini Amir Temurga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga undadi. Sulaymon So'fi bunga rozi bo'ldi. Bu voqealar Amir Temurni 1388 yili Xorazmga yana yurishga majbur etdi. Temur Urganchni ishg'ol qildi va sufiylar sulolasini tugatdi.

SHu vaqtdan buyon Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga, keyin esa Temuriylar davlati tarkibiga kirgan. SHunday qilib, Ettisuvdagi va Sirdaryo etaklaridagi erlardan tashqari, Turkiston erlarining hammasi Amir Temur qo'lga o'tdi.

Amir Temurning harbiy yurishlari tarixda "uch yillik" (1386-1388) "besh yillik" (1392-1396) "etti yillik" (1399-1405) urushlar deb nom olgan. Temur 1381 yilda Hirotga yurish qiladi. Bu davrda Hirotni kurdlar sulolasi boshqarar edi. Ularning hukmdori G'iyosiddin Pir Ali Temurga qattiq qarshilik ko'rsatmadi. Lekin, 1383 yilda Hirotga qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olon bostirildi va kurdlar sulolasi qulashi bilan sarbadorlarning so'nggi hokimi bo'lgan Ali Muayyod ixtiyoriy suratda o'z erlari va hokimiyatini Temurga topshirdi. XIV asrning 80-yillari o'rtasiga kelib butun Xuroson Amir Temur ixtiyoriga o'tdi. "Uch yillik"

urush davrida Amir Temur Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G'ilonni bo'ysundiradi. SHundan keyin u Kavkazga yurish boshlab, Tiflis, Arzirum va Van qal'asini egalladi.

Amir Temur Jo'chi ulusi tarkibiga bir vaqtlar kirgan Oq O'rda va Oltin O'rda hamda Mo'g'uliston hokimlari bilan bir necha yillar davomida kurash olib borishiga to'g'ri keldi. Mazkur kurashdan ko'zlangan asosiy maqsad avvalo, mamlakat shimoliy qismlarini ko'gmanchi to'dalar hujumidan muhofaza etish, Jo'chi ulusi tarkibiga kirgan erlarni zaiflashtirgan holda o'z saltanati ta'sir doirasiga olish bo'lgan. Amir Temur Mo'g'ulistonga qarshi kurashi o'n to'qqiz yil (1371-1390) davom etib, bu kurashda u avval Anqo to'ra, so'ngra Qamariddin singari xonlarni mag'lub etdi. SHu tariqa mo'g'ul xonlarning Sirdaryo bo'ylari, Farg'ona vodiysiga solgan xavf-xatarlariga chek qo'yildi. Jo'chi ulusidagi parokandalik davrida Oq O'rda xoni Mang'ishloq hokimi To'yxo'ja o'g'lonni o'ldirdi. To'yxo'janing o'g'li To'xtamish o'z hayoti xavfsizligini o'ylab, Samarqandga, Amir Temur huzuriga qochib keldi. Amir Temur unga muruvvat ko'rsatib, davlat manfaatlarini o'ylagan holda hokimiyatni olish yo'lida yordam berdi.

To'xtamish o'z raqiblaridan uch marotaba mag'lubiyatga uchrasada, har gal Amir Temur uni oyoqqa turg'izishga yordam berdi. Oq O'rda xoni Urusxon Temurga qarshi jang qilishga botina olmadi. Urusxon vafotidan so'ng Amir Temur To'xtamishga 1376 yili taxtni uzil-kesil egallashiga yordam berdi. SHimolda To'xtamishning taxtga chiqishi Amir Temur saltanati xavfu-xatardan saqlanishga yordam berishi, qolaversa ishonchli ittifoqchi yuzaga kelishidan sohibqironning o'zi ham shubasiz, manfaatdor edi. Lekin, To'xtamishxon berilgan yordam, ko'rsatilgan muruvvatni tezda unutdi. Ikkala o'rdani birlashtirib olgach, talonchilik va jabr zulmni kuchaytirdi. Rim, Volga bo'yi, SHimoliy Kavkaz xalqlari uning zulmidan qattiq aziyat cheka boshladilar. To'xtamishxon 1385 yil Temurga qarashli Ozarbayjonni egallashga harakat qildi.

1388 yil yanvarida Amir Temurning qaytishini kutgan dushman orqaga qayta boshladi. Amir Temur amirlari Husayn, SHayx Ali Bahodir va boshqalarga dushmanni daf qilishni topshirdi. Ular Sirdaryo bo'yidagi Sarisuv degan joyda dushmanni quvib etib unga katta talofat etkazdilar. To'xtamish 1388 yil oxirida Amir Temurga qarshi qayta hujum boshladi. Amir Temur esa urushga tayyorlanish uchun Sagoron (Kattaqo'rg'on)da qarorgohini tikib, qo'shinlarini jangovar holatga keltirdi. Amir Temur dushmanning orqa tarafidan hujum qilish uchun Qo'ng'i o'g'lon, Temur Qutlug' o'g'lon, SHayx Ali Bahodir qo'mondonligidagi qo'shinlarni yuboradi. Hujum muvaffaqiyatli bo'ldi. Dushman tor-mor etilib, To'xtamish zo'rg'a qochib qutuldi.

1393-1394 yili Amir Temur SHEki (Ozarbayjonning shimoliy qismi)da turgan paytda To'xtamish Kavkazorti viloyatlariga hujum qildi. Amir Temur SHEkidan chiqib Qura daryosi bo'ylab yurdi. Oltin o'rdaliklar Amir Temur qo'shinlari kelayotganini eshitib, chekinishga majbur bo'ldilar. 1395 yil aprelida Terek daryosi bo'yida Amir Temur va To'xtamish o'rtasida urush harakatlari yana boshlanib ketdi. Jangning asosiy qismi o'ng qanotda bo'ldi. Amir Temur zahira

qo'shin bilan jangga kirdi va dushmani chekinishga majbur qildi. To'xtamish uchinchi jangdan keyin hokimiyatdan ajraldi.

To'xtamish qo'shinining Terek daryosi bo'yida tor-mor etilishi va 1395 yilda Saroy Berkaning xaroba qilinishi Oltin O'rdaga juda kuchli zarba bo'ldi. SHundan keyin u o'zini o'nglay olmadi. Oltin O'rdaga berilgan qaqshatqich zarba Rusni mo'g'ul bosqinchilaridan ozod bo'lishiga ijobiy ta'sir etdi.

Amir Temurning bir mamlakatga qilgan yurishlari uning boshqa mamlakatlarga qilgan yurishlari bilan ketma-ket borganligini urush voqealari ko'rsatib turadi. Amir Temur Ozarbayjonga bir necha marotaba hujum qilib bordi va 1387 yilda uni bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Armaniston va Gruziyani Amir Temur 1392 yilda bo'ysundiradi. Temurning uzoq Hindistonga yurishi 1399 yilda tamomlandi.

1400 yilda Amir Temur qo'shinlari turk sultoni Boyazid Yildirim va Misr sultoni Faraj bilan kurash olib bordilar. 1402 yili 20 iyulda Amir Temur Anqara yonida Boyazid bilan ikkinchi marta to'qnashdi va uni tor-mor etdi. Usmoniylar mag'lubiyati Evropa xalqlari uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi. Turklar Evropaga o'z hujumlarini 50 yil orqaga surdilar.

Amir Temur o'z qo'shinlari bilan 1404 yilning oxirida Xitoyga qarab yo'lga chiqadi. O'sha yili qish O'rta Osiyo tarixida eng qahraton qishlaridan biri bo'lgan. Sirdaryoning suvi 1 metrga muzlagan, askarlardan ko'pini quloq-burunlari, qo'l-oyoqlarini sovuq olgan edi. Amir Temurning o'zi ham ko'p o'tmay shamollab qoladi. 1405 yil yanvar oyining o'rtalarida O'trorda to'xtashga qaror qilishadi va bu erda 18 fevral kuni buyuk jahongir Sohibqiron Amir Temur vafot etdi.

Amir Temur 35 yil davomida harbiy yurishlar qildi. Bu yurishlar natijasida u buyuk saltanat barpo qilishga erishdi. Uning tarkibiga Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, hozirgi Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Janubiy Rossiya, Kavkaz va G'arbiy Osiyoning bir qator mamlakatlari jami 27 ta o'lka kiradi. Amir Temurning muvaffaqiyatiga avvalo uning nodir harbiy iste'dodi sabab bo'ldi. Amir Temur qo'shinida qat'iy tartib va intizom o'rnatilgan edi. Har bir jang rejasini va barcha qismlar uchun yo'l-yo'riqlarni o'zi ishlab chiqardi. Uning harbiy iste'dodi Anqara yaqinida Sulton Boyazidga qarshi jangda ayniqsa yorqin namoyon bo'ldi. Armiyaning yuragi va qo'mondonlik o'zagini barlos urug'i vakillari tashkil etardi. SHu davr voqealarining shohidi bo'lganlarning guvohlik berishicha barloslar harbiy ishga nihoyatda chidamli, yoydan o'q uzishga juda usta, o'z hukmdorlariga sodiq va sabr-toqatli bo'lganlar.

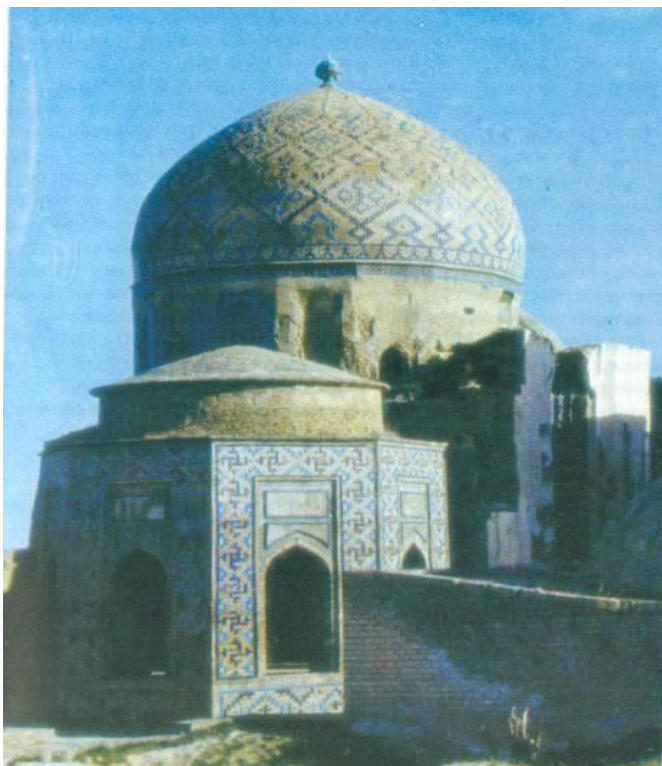
Amir Temur ichki va tashqi savdo taraqqiyotiga katta ahamiyat berdi. Uning sa'y-harakati bois Buyuk ipak yo'li tarmog'i Movarounnahrqa qaytdi, savdo yo'llari xavfsizligiga, SHarq va G'arb savdo munosabatlariga katta e'tibor bilan qaraldi. Sohibqironning Fransiya qiroli Karl VI ga yozgan xatidagi quyidagi mulohazalar e'tiborga sazovordir: "Siz o'z savdogarlaringizni mening saltanatimga yuboring, biz ularni iliq qarshi olib, izzat-ikrom ko'rsatamiz. Biz ham o'z savdogarlarimizni sizning yurtigingizga yo'llaymiz. Siz ham ularga hurmat ko'rsating, ularga ortiqcha tazyiqlar qilinishiga yo'l qo'ymang. Sizga bundan bo'lak talabim yo'q. Zero dunyo savdo ahli ila obod bo'lajak!" SHubhasiz, buyuk

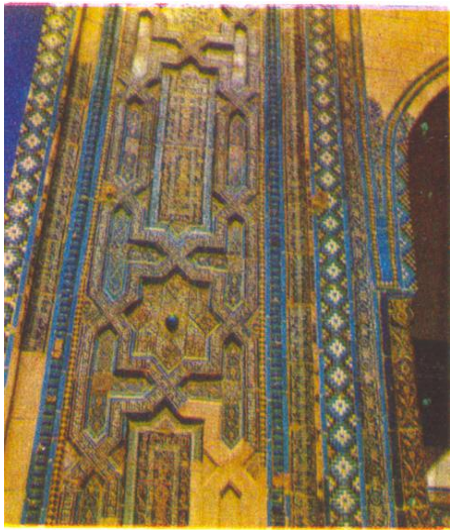
Temurning yuqoridagi mulohazalari XXI asrdagi yangicha tartibdagi savdo-iqtisodiy munosabatlarda muhim o‘rin egallaydi.

Nizomiddin SHomiy o‘zining «Zafarnoma» asarida shunday deb yozgan edi: «... Uning adolatiyu siyosati o‘rnatilgan kunlarda Movarounnahrning eng chekka joylaridangina emas, balki Xo‘tan chegarasidan Dehli va Kanboyit atroflarigacha, Bobul Avbobdan to Misr va Rum hududigacha bo‘lgan erlardan savdogarlar u yoqda tursin, bolalaru beva xotinlar ham ipakli matolar, oltin-kumush va eng zarur tijorat mollarini keltirardilar va olib ketardilar. Hech bir kimsa ularning bir doniga ham ko‘z olaytira olmaydi va bir dirhamiga ham ziyon etkazmaydi. Bu cheksiz ne‘mat va poyonsiz marhamatlar Amir Sohibqironning siyosati va adolati natijasidandur». 1404 yili Temur saltanatida bo‘lgan Rui Gonsales de Klavixo ham savdo-sotiq munosabatlarining yuqori darajada taraqqiy etganligini, savdo ahliga ko‘rsatilayotgan muruvvat, xavfsizlik choralari, Movarounnahr bozorlarining serhashamligini alohida qayd etgan edi.

Amir Temur XIV asrdayoq “Kuch - adolatda” shiorini davlat siyosati mavqei darajasiga olib chiqdi. Umri davomida sohibqiron bu shiorni o‘ziga dasturul – amal qilib oldi. Temur davlatidagi bu ahloqiy-ma’naviy mezon hamma davrlar uchun e’tiborli bo‘lib, hozirgi kunga qadar insoniyat hayotida dolzarb ahamiyat kasb etib kelmoqda. Amir Temur harbiy san’at, soliq siyosati, raiyatga munosabatda, o‘z davlat boshqaruvi tizimida, qo‘l ostidagilarga munosabatda ham ushbu tamoyilga qat’iy amal qildi.

Amir Temur o‘z hukmronligi davrida mutaassiblik, ayirmachilik, mazhabchilik ko‘rinishlariga yo‘l bermadi. Osoyishtalik, tinchlik-xotirjamlik, xavfsizlik borasida ahamiyatga molik ishlarni amalga oshirdi. Bu xususta sohibqiron, “... saltanatimning u chetidan bu chetigacha biror bolakay boshida bir lagan tilla ko‘tarib o‘tadigan bo‘lsa, bir donasiga ham zarar etmaydigan tartib-intizom o‘rnatdim”, deya qayd qilgan edi. Amir Temur qurilish, obodonchilik ishlariga ulkan e’tibor bilan qaradi.

SHohi – Zinda. XV asr

Mo'g'ul istibdodidan meros bo'lmish xonavayronchilikka chek qo'ydi. Uning tashabbusi ila Turkistonda Ahmad YAssaviy maqbarasi, Toshkentda SHayx Zayniddin bobo maqbarasi, shahar yaqinida Zangi ota maqbarasi, SHahrisabzda Oqsaroy, Samarqandda Go'ri Amir maqbarasi, Bibixonim masjidi, SHohi Zindadagi qator maqbaralar, shaharda saroy va istehkom, karvonsaroylar, hammomlar, ko'priklar, honaqolar, ko'chalar, shahar yaqinidagi bog'lar va boshqalar barpo etildi. Bu xususida Sohirqiron "Agar qudratimizga shubha qilsangiz, biz qurdirgan imoratlarga boqing", deya ta'kidlagan edi. Amir Temur sa'y-harakati bilan mamlakatda ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga keng yo'l ochildi. Bu esa keyingi temuriylar hukmronligi davrida yaqqol o'zini namoyon qildi.

Amir Temur barpo etgan davlat, o'zing eng rivojlangan davrida juda ulkan hududni o'z ichiga olgan bo'lib, O'rta Osiyodan tashqari, Eron, Ozarbayjon, Iroq va Afg'onistonni qamrab olgan. U bu davlatni o'g'illari, nabiralari va xos amirlari yordamida idora qildi. Buning uchun u saltanatni suyurg'ol mulklarga, ya'ni uluslarga bo'ldi. Masalan, Mahmud G'aznaviyning toju-taxti, ya'ni Afg'onistonni Temur to'ng'ich o'g'li Jahongirga, uning vafotidan (1376 y.) keyin esa Jahongirning o'g'li Pirmuhammadga berdi. Xurosonda SHohruh hokimlik qildi. Hulokuxonning toju-taxti, ya'ni Iroq va Ozarbayjon Temurning boshqa o'g'li – Mironshohga berildi, Farg'ona bo'lsa Umarshayx va uning avlodlarining mulki edi. Garchi suyurg'ol mulklarining egalari soliq to'plash va ma'muriy boshqaruvda mustaqil bo'lsalar-da, Temur va uning vazirlari idora qilgan markaziy hukumatga bo'ysunardilar.

Amir Temur davridagi davlat boshqaruvi

Markaziy davlat ma'muriyatini ettita vazir boshqargan. Ularning birinchisi vaziri a'zam bo'lib, uning vazifasi oliy hukmdorni mamlakat va raiyat ahvoli haqida o'z vaqtida xabardor qilib turishdan iborat bo'ldi. Ikkinchisi (vaziri tavochi) harbiy ishlar, uchinchisi turli sabablar, asosan urush oqibatida egasiz qolgan mol-mulklar, sayyohlar va ziyoratchilar ishlari bo'yicha mutasaddilik qilgan. To'rtinchisi hukmdorning saroyiga oid blgan ishlar bilan shug'ullangan. Yana uch vazir sarhad viloyatlariga tegishli ishlarni boshqargan. Etti vazirning barchasi devonbegiga bo'ysungan.

Markaziy hokimiyat idoralarida, ulus hokimiyatlari devonlaridagi kabi, vazirlardan boshqa turli tabaqadagi amaldorlar bo'lgan. Bular, masalan, shayxulislom, qozi ul-quzzot (oliy sudya), qoziyi ahdas (odat bo'yicha hukm chiqaruvchi sudya), qozi askar (harbiy sudya), sadri a'zam (oliy sadr, vakf mulklari mutasaddisi), dodxoh (shikoyatlarni ko'rib chiquvchi), eshikog'a, saroy vaziri, yasovul (hukmdorning shaxsiy buyruqlarini bajaruvchi), qalaqchi (xiroj miqdorini aniqlash majburiyati yuklatilgan amaldor), mutahassil (soliq va o'lpon yig'uchi), tavochi (asosan qo'shinlarni to'plash ishiga ma'sul oliy amaldor), qorovulbegi, kutvol (qal'a komendanti), muhtasib (shariat qoidalari ijrosi hamda bozorlarda narx-navo, tarozilari to'g'riligini tekshiruvchi mansabdor), voqeanavis (kundalik voqealarni yozib boruvchi), munshiy (shaxsiy kotib) va boshqalar.

Karvon yo'llarida sardobasi bo'lgan maxsus bekatlar qurilgan, uni harbiy narozatchi qo'riqlagan.

Manbalarda Temur saroyida mavjud bo'lgan qabul marosimi haqida ham ma'lumot saqlanib qolgan. Jumladan, taxtning o'ng tomonida sayyidlar, qozilar, ulamolar, shayxlar o'tirgan. CHap tomonida esa amir ul-umaro, beklarbegi, qo'shin amirlari, no'yonlar, ulus, tuman, qo'shin boshliqlarining joyi bo'lgan. Taxtning old tomonida bevonbegi va vazirlar o'tirishgan. Taxt orqasida, uning o'ng tomonida o'g'lonlar va bahodirlar, chap tomonida esa qorovulbegilar o'tirganlar. Taxtning qarshisida qorovul amirlari, etagida esa ichkilar, yasovuli xos turgan. Taxtning o'ng va chap yonida dodxohlar turishgan.

Temur va temuriylar davlati xalqaro maydonida ham shuhrat qozongan. Temur davlati bilan SHarq (Mo'g'uliston, Xitoy, Misr) va Evropa mamlakatlari (Italiya, Ispaniya, Fransiya, Angliya va boshq.) o'rtasidagi yozishmalarga qaraganda, diplomatik, siyosiy va savdo aloqalari rivojlagan. Ular, ayniqsa XIVasrning 80-90 - yillari va XVasr boshida Turkiyaning kuchayishi munosabati bilan birmuncha jonlandi. Ma'lumki, 1389 yil Turkiya evropaliklarning birlashgan qurolli kuchlarini Serbiyadagi Kosovo maydonida tor-mor qilgan va natijada Serbiya mustaqillikdan ajrab, Turkiyaning vassaliga aylangan. 1393 yili Turkiya Bulg'oriya, Vasaxiya, Makedoniya, Fessaliyani bosib oldi. 1396 yili esa turk armiyasi Nikopol (Bolgariya) va musulmolarga qarshi salb yurishi e'lon qilgan Vengriya qiroli Sigizmund boshchiligidagi G'arbiy Evropaning eng sara qo'shinlarini butunlay tor-mor etdi. Boyazid armiyasi o'sha paytda Vizantiya poytaxti Konstantinopolni qaram qildi.

Xullas, Turkiya tomonidan nafaqat Vizantiya uchun, balki butun Evropa uchun ham real xavf-xatar tug'ilgan edi. SHuning uchun Evropaning Vizantiya, Italiya, Ispaniya va boshqa davlatlaridan Turkiyaga qarshi kurashda yordam so'rab Temur saroyiga elchi serqatnov bo'lib qoldilar. Bularning barchasi Temur va Boyazidning, ya'ni ikki qudratli turk davlatining to'qnashuvini yanada tezlashtirdi, bu esa Evropaga qo'l kelar edi.

2.«Temur tuzuklari» -muhim tarixiy manba.

Amir Temur va uning davri xususida zamondoshlari G'iyosiddin Alining «Ro'znomayi g'azovoti Hinduston», Nizomiddin SHomiyning «Zafarnoma», SHarafiddin Ali YAzdining «Zafarnoma», Ibn Arabshohning «Temur tarixi» va boshqalarning qimmatli asarlari mavjuddir. Lekin, buyuk jahongir hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan asarlar ichida shubhasiz «Temur tuzuklari» alohida ahamiyat kasb etadi.

«Tuzuki Temuriy» («Temur tuzuklari»), «Malfuzoti Temuriy» («Temurning aytganlari») va «Voqioti Temuriy» («Temurning boshidan kechirganlari») nomlari bilan atalmish ushbu asar qimmatli tarixiy manba bo'lib, jahondagi mashhur kutubxonalardan joy olgan. «Temur tuzuklari» ikki qismdan iborat tarixiy va huquqiy asar bo'lib unda sohibqironning davlat tuzilishi va mamlakatni boshqarish xususidagi nuqtai-nazari bayon etiladi.

Asar Amir Temur tomonidan yozdirilgan bo'lib, avval eski o'zbek (chig'atoy yoki turkiy) tilida bayon etilgan. Bir qator sharqshunoslar – CH.Ryyu, G.Ete, CH.A.Stori, N.D.Mikluxo-Maklay va boshqalarning fikricha, uning bir qo'lyozma nusxasi Yaman hokimi Ja'far poshshoning kutubxonasida saqlangan. «Tuzukot»ni ilk bora fors tiliga tarjima qilgan Mir Abu Tolib Husayniy at-Turbatiyning yozishiga qaraganda, u o'z haj safarida mazkur asarni uchratganligini va o'zi bilan olganligini ta'kidlaydi. U Arabistondan kelgach, asarni forscha tarjimasini boburiy podshoh SHoh Jahonga (1628-1657) taqdim etadi. SHoh Jahon tarixni yaxshi bilgan ilmi shaxs bo'lganligi uchun avvalo asarni o'zi ko'rib chiqib, unda ba'zi noaniqlar va g'alizliklarni topadi. Podshoh undagi noaniqliklarni tuzatish va tahrir etishni Dakan viloyati qozikaloni, iste'dodli adib Muhammad Afzal Buxoriyga (vafoti 1651/1652 yy.) topshiradi. Bu xususida hindistonlik tarixchi Abdulhamid Lohuriy (1654 y. vafoti) o'zining «Podshonoma» asarida ham qayd etib o'tgan.

Mazkur asar XVIII asrdan boshlab mashhur bo'lib ketib, 1783 yili Angliyada, 1785 va 1891 yilda Hindistonda, 1868 yili Eronda chop etildi. SHundan fransuz (1787 y.), ingliz (1830 y.), urdu (1845 y.) tillariga ham tarjima qilingan. Eronda qayta 1963 yilda yana bir bora chop etilgan.

«Temur tuzuklari» o'zbek tiliga 1857 yilda Xivada Muhammad YUsuf Rojiy tomonidan ilk bora qisqartirib tarjima qilingan. Asarni Mir Abu Tolib Husayniy at-Turbatiy matniga muvofiq o'zbekcha to'la tarjimasini mashhur arbob va adib Alixon to'ra Sog'unliy tomonidan Toshkentda 1967 yili amalga oshirilgan. Bu tarjima mustabid davr mafkurasi tazyig'iga uchrab, nashr etilishi yarim yo'lda qolib ketdi. Nihoyat, 1990 yili Bombayda chop etilgan forscha matndan o'zbek tiliga yana bir tarjima (Sog'unliy tarjimasini hisobga olgan holda) amalga oshirildi. Uni o'zbek sharqshunosi Habibullo Karomatov amalga oshirib, kitob holidi avval 1991 yili nashr etildi. Rus tiliga «Tuzukot» 1894 yili N.P.Ostroumov tomonidan tarjima qilingan. 1968 yilda undan faksimil nashr amalga oshirilib, unga akademik I.Mo'minovning qisqacha kirish so'zi ilova qilindi. Avval boshida asar Amir Temur tomonidan yozdirilgani xususida qayd qilingan edi. Ko'pgina sharq manbalari va muarrixlari buni o'z asarlarida ta'kidlaydilar. Masalan, SHamsiddin Somiyning qomusida shunday deyiladi: «Amir Temur «Tuzukot» deb yuritiladigan qonunlar majmuasini yozdi. Unda o'zining hayot yo'lini bayon qildi». SHarafiddin

Ali YAzdiy esa (vafoti 1454 y.) e'tiborga loyiq ma'lumot keltirgan: «On hazrat o'zining hayoti va turmushi tarziga doir asosiy voqealarni o'z ichiga olgan turkiy va forsiyda alohida bir manzuma tuzdilar» Nizomiddin SHomiy ham «Zafarnoma»da shuni ta'kidlaydi. SHuningdek, taniqli sharqshunos M.SHarmua (1793-1869) va rus harbiy tarixchisi M.I.Ivanin (1801-1874) «Tuzukot»ning haqiqiy muallifi Amir Temur bo'lgani haqida fikr bildiradilar. Amir Temurning 660 yillik tavalludi tantanalari arafasida 1996 yil «Tuzukot» o'zbek, ingliz, fransuz tillarida chop etildi.

«Temur tuzuklari» 2011 yili o'zbek tilida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning «Milliy davlatchiligimiz tarixining mumtoz namunasi» deb nomlagan so'zboshi bilan yuqori sifatda, qayta nashrdan chiqdi.

«Temur tuzuklari» - hukmdorlarning turmush tarzi va ahloq-odob normalarini belgilovchi risola hamdir. O'z vaqtida ko'pgina hukmdorlar, masalan, Hindistonda boburiy SHoh Jahon (1628-1657), Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1821-1842), Buxoro amiri Abdulahadxon (1885-1910) va boshqalar «Tuzukot»dan maxsus parchalar ko'chirtirib, ulardan bevosita o'z faoliyatlarida foydalanganlar.

«Tuzukot» ikki qismdan iboratdir. Birinchi qismda jahon tarixida o'chmas iz qoldirgan mashhur davlat arbobi va sarkarda Sohibqiron Amir Temurning etti yoshidan to vafotiga qadar (1342-1405 y. 18 fevral) kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo'lga kiritish, tarqoqlikka barham berish va markazlashgan davlat tuzish, qo'shni yurt va mamlakatlarni, masalan Eron va Xurosonni o'z tasarrufiga kiritish, Oltin O'rda xoni To'xtamishxon (1376-1395), turk sultoni Boyazid Yildirim (1389-1402)ga qarshi va nihoyat buyuk jahongirning Ozarbayjon, Gurjiston va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan. Ikkinchi qism Amir Temurning nomidan aytilgan o'ziga xos vasiyat va pandu-nasihatlaridan iboratdir. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toju-taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini saylash, sipohiylarning maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju-taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va hakoza xususida gap boradi. «Tuzukot» yozish asli xitoy va turk-mo'g'ul hukmdor, xonlaridan rasm bo'lib qolgan odat edi. Masalan, turk hoqonlardan qolgan «Qonunnoma», CHingizxondan qolgan «Bilik», Xondamir (1474-1535) yozgan «Qonuni Humoyun», Ubaydullaxon (1533-1539) topshirig'i bilan yozilgan «Suluk – al mulk» («Podsholarga yo'l-yo'riqlar») ular jumlasidandir.

Amir Temur o'z oldiga buyuk saltanatning ichki siyosati va ishchan davlat tizimini qadimiy tajribalardan ijodiy foydalangan holda tuzish, harbiy siyosatni zamon talabi asosida tobora takomillashtirib, mo'g'ul istilosi asoratlarini tezroq bartaraf etish, xo'jalikni oyoqqa turg'izish, savdo-sotiq, hunarmandchilikni bir me'yorga tushirish va rivojlantirish, aholi manfaatlarini himoya qilish, ilm-fan, madaniyat, me'morchilikni tubdan rivojlantirish, obodonlashtirish ishlarini keng ko'lamda jadallashtirish kabi dolzarb vazifalarni qo'ygan eli. Uning bunday sa'yi harakatlari bir necha o'n yillar inqiroziy holatda bo'lgan ulkan hududni

qoloqlikdan chiqarish, uni yuqori taraqqiyot bosqichiga ko'tarishda katta kuch-g'ayrat, mablag', bilim va oqilona tadbirlarni talab etar edi.

«Temur tuzuklari» o'z ichiga hayot tajribasi va sinovi boshidan o'tgan, bir umr el-yurt, saltanat tashvishi bilan yashagan fidoiy shaxs, buyuk davlat arbobining o'y-fikrlari, mushohada va kechinmalarni o'z ichiga jo qilgan. «Tuzukot»da mazkur mulohazalar aniq-ravon tarzda, ixcham bayon etilgan. Sohibqironning «Saltanat ishlarining to'qqiz ulushini mashvarat, tadbir va kengash, qolgan bir ulushini esa qilich bilan bajo keltirish zarur», degan ko'rsatmasi XXI asr siyosat maydoni uchun, muammolarni hamjihatlikda echishga da'vat tarzida ko'rsatish mumkin. «Tajribamda ko'rilgankim, azmi qat'iy, tadbirkor, hushyor, mard va shijoatli bir kishi mingta tadbirsiz, loqayd kishidan yaxshiroqdir» degan fikrlari hozirda ham ijtimoiy hayotda dolzarb ahamiyat kasb etsa, «Bilagi zo'r birni, bilimi zo'r mingni yiqar» degan iborasi odamni hamisha o'z aql-zakovati, ilm-ma'rifat asnosida hayot kechirishga chaqiradi. Amir Temurning «YAxshilarga yaxshilik qildim, yomonlarni esa o'z yomonliklariga topshirdim. Kim menga do'stlik qilgan bo'lsa, do'stligi qadrini unutmadim va unga muruvvat, ehson, izzat-ikrom ko'rsatdim», degan so'zi uning ichki ma'naviyati boyligidan darak beradi.

XXI asr barkamol avlodini tarbiyalashda, ularning ma'naviy olamini boyitishda «Tuzuklar» shubhasiz katta ahamiyat kasb etadi.

3. Temuriylar davlatidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.

Sohibqiron Amir Temur Xitoyga qilinayotgan harbiy yurish vaqtida qattiq og'rib, 1405 yil 18 fevral kechasi O'tror hokimi Berdibekning saroyida vafot etadi. O'z davrining mohir tabiblari va ularning sardori bo'lmish taniqli tabib Fayzulloh Tabriziyning davo-korlari buyuk hukmdor tanasidagi og'irlikka davo bo'la olmadi. Qazosiga qadar ixtiyori o'zida bo'lgan Sohibqiron Amir Temur o'ziga voris va taxt valiahdi etib nevarasi Pirmuhammad Jahongirni vasiyat qilib qoldirdi. Amir Temur barpo etgan buyuk saltanat (jami o'z ichiga 27 ta o'lka va viloyatlarni jam etgan) garchi Temurning mahorati va kuch-qudrati ila mustahkam turgan bo'lsa-da, lekin u ichki jihatdan siyosiy ancha zaif, umumiyqisodiy asosga ega bo'lmagan edi. O'g'illar, nabiralarga mamlakatni qism-qismlarga bo'lib berilganligi va suyurg'ol tartibi ham Amir Temur davlati parokandaligini kuchaytirar edi. Amir Temur jasadi Samarqandda dafn etilishi va motam marosimlari tugamasdanoq, toju-taxt uchun shahzodalar o'rtasida o'zaro kurash kuchayib ketdi.

Qobul va shimoliy Hind mulklarning hokimi bo'lmish Pirmuhammadni ko'pchilik taxt egasi sifatida ko'rishni hohlamas ham edi. Buning ustiga u ancha uzoqda bo'lib, Samarqandga tezlik bilan etib kelish uchun imkoni ham yo'q edi. Amir Temur vafotidan so'ng Movarounnahr, Xuroson, Eron, Ozarbayjon, Iroq va boshqa erlarda notinchlik boshlanib, g'alayonli vaziyatlar yuzaga kela boshladi. Sekin-asta Temur kuch-qudrati bilan barpo etilgan buyuk saltanatga putur eta boshladi. Fosih Havofiy Temurdan so'ng tirik qolgan uning o'g'il va nabiralarni sanab, jami ularning soni 36 taga etishini ta'kidlagan edi. Ayniqsa ular orasida SHohrux (1377-1447) va uning o'g'li Ulug'bek (1394-1449) alohida hurmat bilan

tilga olib o'tilgan. SHu davr muarrixlari taxt egaligiga ko'proq SHohruxni ma'qul ko'rib, uning insoniy sifatlariga yuqori baho berar edilar. SHohrux taxt egasi bo'lishidan avvalroq ham o'zining oqil va ilmi, zukko va taqvodorlik sifatleri bilan hurmat qozongan edi. SHuningdek, bu vaqtda Temurning boshqa bir o'g'li Mironshoh (1366-1408) ham hayot bo'lib, u ham asosiy taxt da'vogarlaridan biri hisoblanar edi.

Temurning sadoqatli amirlaridan ko'pchiligi, jumladan SHohmalik va SHayx Nuriddinlar ham toju taxt SHohrux Mirzoga tegishi tarafdori edilar. SHunday bir vaqtda Mironshoh Mirzoning o'g'li, shimoliy erlar (Toshkent, Sayram, Turkiston) hokimi Xalil Sulton (1384-1409) shoshilinch ravishda, o'zining ming chog'li askari bilan 1405 yilning 18 mart kuni Samarqandni egallaydi va o'zini Movarounnahr hukmdori deb e'lon qiladi. Hatto u Pirmuhammadga tegishli Amudaryoning o'ng betidagi erlarni ham o'z tasarrufida deb e'lon qiladi. Avval boshda uni qo'llagan Movarounnahr amirlari, harbiy sarkardalar ko'p o'tmay undan ixloslari qayta boshlaydi. Xalil Sulton va ayniqsa uning xotini SHodimulk poytaxtda ko'plab nojoiz ishlarga izn berishadi, Temur davridayoq nufuzli bo'lgan ba'zi amaldor, zodagonlar mulklarini tortib ola boshlashadi. Davlat xazinasi o'z holicha sovurila boshlanib, hokimiyatga ko'plab nomaqbul kishilar kela boshlaydi. SHohrux bilan birinchi o'zaro nizodan so'ng Xalil Sulton garchi uning oliy hukmdorlik huquqini tan olsa-da, Movarounnahr uning ixtiyorida qolajagini ma'lum qiladi. Xalil Sultonni Iroq tomonidan boshqa bir kuch otasi Mironshoh Mirzo ham qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Siyosiy kaltabinlik yo'lini tutgan Xalil Sultondan norozilik tobora kuchaya boshlaydi. Farg'ona hokimi Amir Xudoydod Xalil Sultonga qarshi bosh ko'taradi. SHohruxning sadoqatli kishisi bo'lmish SHayx Nuriddin O'tror hokimi, o'z ukasi bo'lmish Berdibek bilan birga boshqa bir isyon ko'tarilishiga sababchi bo'ladi. Xalil Sultonning ukasi Mirzo Sulton Husayn Amudaryo bo'ylarida o'z akasiga qarshi bosh ko'taradi. Xorazm esa Oltin O'rdalik taniqli sarkarda Amir Idiku o'zbek tomonidan ishg'ol etiladi.

1405-1406 yillarda Xalil Sultonning SHohrux, Pirmuhammad qo'shinlari bilan Movarounnahr taxti uchun bir necha bor harbiy to'qnashuvi sodir bo'ladi. Butun Temur saltanati o'zaro toju-taxt kurashlari domiga tortiladi. YAgona hisoblangan saltanat SHohrux boshqarayotgan Xuroson, Balxdan to Hind erlarigacha bo'lgan hududga hokim Pirmuhammad, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq tasarrufida bo'lgan Mironshoh va uning avlodlari (Umar Mirzo, Abu Bakr) erlariga bo'linib ketdi. Movarounnahr Xalil Sultonga rasman qarashli deb hisoblansa-da, Turkiston, O'tror, Sayramda Amir Berdibek, Farg'onada esa Amir Xudoydod hukmronlik qilishar edi. Barcha temuriylarni saltanatning yuragi bo'lmish Movarounnahrni egallash istagi tark etmas edi.

Movarounnahr hokimi Xalil Sultonning o'z holicha ish tutishi, temuriy zodagon, amirlarning kamsitilishi, musulmon ulamolari, jumladan naqshbandiya tariqatining taniqli shayxi Muhammad Porsoning tahqirlanishi muxolif kuchlarning dushmanligini kuchaytirib yubordi. SHu vaqtning o'zida o'zaro fitna va g'alayonlarning navbatdagi qurbonlari ham paydo bo'ladi. 1407 yil 22 fevralda taxt valiahdi hisoblangan Pirmuhammad o'zining vaziri Pirali Toz tomonidan

suiqasd natijasida o'ldiriladi. (Keyinchalik o'zini Pirmuhammadning "qasoskori" deb e'lon qilgan SHohrux Pirali Tozni Hirotda qatl etdi). 1408 yil 22 aprelda esa qoraqo'yunli turkmanlar bilan jangda hokimiyat uchun boshqa bir da'vogar Mironshoh Qora YUsof tomonidan Ozarbayjon va Iroq uchun bo'lgan jangda o'ldiriladi. Natijada Ozarbayjon va Iroq temuriylar tasarrufidan chiqadi.¹

1409 yil boshida esa siyosiy vaziyat yanada keskinlashdi. Amir Xudoydod shu vaqtda Xalil Sultonni Samarqand yonidagi SHeroz qishlog'ida mag'lubiyatga uchratib, uning o'zini asirlikka oldi. Xuroson hokimi SHohrux esa o'ziga qarashli bo'lgan Mozandaron va Mashhadda, so'ngra uning ilkiga o'tgan Seyiston va Kirmonda o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. So'ngra butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi. SHeroz jangidan bir oz avval SHohrux Xalil Sultonga Movarounnahr taxti uchun jang qilish xususida yorliq ham yuborgan edi. SHohrux saltanat markazidagi bedodliklarga bundan buyon befarq bo'la olmasligini e'lon qildi. 1409 yil 25 aprelda u Amudaryodan o'tib Samarqand tomon jadal yo'l oladi. Xalil Sultonni qo'lga olgan Amir Xudoydod qo'shinlarini SHohrux yuborgan harbiy qism tor-mor etib, Xalil Sultonni asirlikdan ozod qilishadi. Olijanob insoniylik sifatlariga ega bo'lgan temuriy SHohrux Mirzo o'zaro gina-kudratlarni unutib, uni yaxshi kutib oladi. Amir Xudoydod esa mamlakatdan qochib ketadi. 1409 yilning dekabriga qadar SHohrux Mirzo Movarounnahrda tinchlik osoyishtalik o'rnatib, Xalil Sulton va boshqa temuriy shahzodalar tarafdorlariga qarshi keskin choralar ko'radi, izdan chiqqan xo'jalik hayot, savdo-sotiqni tiklaydi.

Temuriylar saltanatining taqdiri oydinlashib, Xuroson hokimi bo'lmish SHohrux Mirzo (1405-1409) temuriylar davlatining oliy hukmdori (1409-1447) sifatida e'tirof etildi. Tarixda esa SHohruxning deyarli 40 yillik barqaror hukmronlik davri boshlandi. O'zaro nizo va fitnalardan, iqtisodiy, savdo munosabatlarini chippakka chiqargan vayronagarchilik urushlardan charchagan xalq, markazlashgan kuchli davlat sari intilayotgan SHohrux Mirzoning hatti-harakatlarini qo'llab-quvvatlar edi. Chunki, faqatgina kuchli, markazlashgan davlatgina o'zaro osoyishtalik, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi mumkin edi.

Temuriylar saltanati tarixida SHohrux Mirzoning (1377-1447) o'ziga xos o'rni va roli mavjudligini alohida ta'kidlash joiz. SHohrux Mirzo nomi bilan bog'liq tadqiqot ishi ilk bora mustaqillik yillarida, X.Fayzievning nomzodlik dissertatsiyasida o'z aksini topdi.

SHohrux Amir Temurning to'rtinchi o'g'li bo'lib, u 1377 yili tavallud topgan edi. Uning onasi Tag'oy Turkon og'o turkiy qoraxitoy urug'idan bo'lib, kelib chiqishi bo'yicha o'rtahol xonadon vakilasi bo'lgan. Nizomiddin SHomiy o'zining «Zafarnoma» asarida SHohruxning siyosiy faoliyati 1397 yili, uning Xuroson hokimi etib tayinlanishidan boshlanganligini ta'kidlaydi. SHohrux yoshligidan ancha ilmga berilgan yigit bo'lgan. Bu holat, qolaversa uning kelib chiqishi ona tomonidan aslzodalarga taqalmasligi keyinchalik SHohruxning taxt vorisi etib tayinlamasligining sabablaridan biri bo'ldi. Qolaversa, taxt vorisi Pir Muhammad garchi Temurning nevarasi bo'lsa ham, SHohruxdan bir yosh katta bo'lgan. SHubhasiz, yuqoridagi holatlar SHohruxni taxt egasi bo'lishi ehtimolidan

¹ Шохрух Мирзо ҳукмронлиги даврида Озарбайжон расман яна салтанат таркибига қайтарилади.

uzoqlashtirar edi. YAna bir holatga e'tiborni qaratish mumkin. Tarixiy manbalarda, masalan Nizomiddin SHomiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir asarlarida SHohruxni «hoqoni sayid», «bahodir» deya ta'riflashadi va hech qayerda «ko'ragon» unvoni uchramaydi. Bu esa SHohruxni CHingiziylar xonadoni bilan shaxsan qarindoshlik rishtalarini bog'lamaganligidan darak beradi. Holbuki, «ko'ragon» unvonini olish o'sha davr taomiliga ko'ra katta obro' egasi hisoblangan.

SHohrux Temur davlati o'zagini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. SHu bilan birga u deyarli barcha o'lka, viloyat noiblarini o'z lavozimlaridan chetlashtirib, o'ziga ishonchli hisoblagan qarindosh-urug'larini bu lavozimlarga qo'ya boshlaydi. Jumladan, Balx va Badaxshon-Ibrohim Sultonga, SHeroz-Suyurg'atmishga, Kobul va Qandahor-Qaydu Mirzoga, Xurosonning bir qismi - Boysunqur Mirzoga, G'arbiy Eron hamda Iroqi Ajamning bir qismi - Sulton Muhammadga, Fors viloyati-Abdullo Mirzolarga suyurg'ol tarzida bo'lib beriladi.

SHu yo'l bilan SHohrux boshqaruv tizimi qulay va ixcham bo'ladi deb o'ylagan edi. Lekin, keyinchalik ishonchli qondoshlar ichidan ham isyonkor noiblar chiqa boshlaydi. Xususan, SHohruxning nevarasi Sulton Muhammad Eron noibi etib tayinlangach, markazga bo'ysunishdan bo'yin tovlay boshlaydi. So'nggi marotaba SHohrux isyonkor nevarasini o'limidan sal avval (1446 y.), Eronga yurish qilib, uning jazosini berishga majbur bo'lgan edi.

SHohrux Mirzo hukmronligi davrida Xitoy, Hindiston, Misr, Usmoniylar davlati bilan diplomatik va savdo aloqalarini yangi darajada mustahkam munosabatlar tarzida o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. SHohrux 1419 yili Amir SHodixo'ja boshchiligidagi 500 nafar elchilik guruhini Xitoyga jo'natadi. Elchilar 1422 yili Hirotga qaytib kelganlar. Elchilar orasidagi G'iyosiddin naqqosh xotira daftariga o'z esdaliklarini yozib qoldirgan. Abdurazzoq Samarqandiy o'z asarida 1412 yildan 1430 yilga qadar Xitoy bilan jami besh marotaba elchilik almashuvi bo'lganligini qayd etadi. SHuningdek, ushbu muallif 1421-1422 yillarda Mirzo Ulug'bek Buxoroda bo'lgan vaqtida Tibetdan kelgan elchilarga «hurmat ko'rsatib, qaytib ketishlariga ruxsat berdi», deya ta'kidlagan edi.

SHohruxning amaldori diplomat va tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy 1441-1444 yillarda Hindistonga elchi bo'lib borgan. Abdurazzoq Samarqandiy markaziy va janubiy Hindistondagi bir qator davlat, shaharlarda bo'ldi. Bu xususda u "Matla as-sa'dayn va majma al-bahrayn" nomli asarida barcha safar xotiralarini yozib qoldirgan. Hindistondagi Dehli sultonligi, Kalikut, Vijayanagar, Bengal, Janpur va boshqalar bilan o'zaro munosabatlar o'rnatilgan. SHuningdek, bu davrda Misr va Suriyada hukmronlik qilayotgan mamluklar davlati, Old Osiyodagi Usmoniylar davlati bilan ham o'zaro do'stona munosabatlar yo'lga qo'yilgan. Tarixchi Hofizi Abro' "Zubdat at-tavorix" asarida SHohruxning Misr podshosiga elchi yuborib, 1444-1445 yillari SHayx Nuriddin Murshidiy boshchiligidagi Makkaga Ka'ba ustiga yopinchig' – "ka'bapo'sh" jo'natganligini qayd etadi.

SHohrux davlatida Movarounnahr qismining alohida o'rni bo'lgan. Davlatning markaziy poytaxti Hirot shahri hisoblansada, Movarounnahrning markazi Temur poytaxti bo'lmish-qadimiy Samarqand shahri hisoblanar edi.

Movarounnahr erlarining boshqaruvi esa Ulug‘bek qo‘liga topshirilgan bo‘lib, u umrining oxiriga qadar (1449y.), 40 yil mobaynida bu erlarni boshqarib keldi.

Buyuk olim, davlat arbobi hamda madaniyat homiysi **Mirzo Ulug‘bek (Muhammad Tarag‘ay)** Sohibqiron Amir Temurning nevarasi, SHohrux

Mirzoning katta o‘g‘li bo‘lib, u 1394 yili 22 mart kuni Temurning «besh yillik» harbiy yurishlari vaqtida Iroqning Sultoniya shahrida tavallud topgan edi. U Sohibqiron saroyida Amir Temurning katta xotini malika Saroymulk xonim va onasi Gavharshodbegim tarbiyasida katta bo‘ldi. U Sohibqironning boshqa avlodlari kabi an‘anaga muvofiq hamma harbiy yurish, hatti-harakatlar, saroy hayotida ishtirok etadi. Bobosi tomonidan nevaralar, jumladan yosh Ulug‘bek ta‘lim – tarbiyasiga katta e‘tibor berilar, shu nuqtai-nazardan 3-4 yoshlaridan u qissaxon Hamza ibn Ali (SHayx Ozoriy) tarbiyasida bo‘ladi. Undan ilk saboqlarni, xat-savod, hisob-kitobni

o‘rganadi. Keyinchalik esa unga otaliq etib tayinlangan amir SHohmalikdan davlat boshqaruvi tartib qoidalari haqida ko‘nikmalarga ega bo‘ladi. Mirzo Ulug‘bek Muhammad Sultonning qizi O‘gabegimga uylanishi bois ham bobosi singari «ko‘ragon» («xonning kuyovi») unvonga sazovor bo‘ladi. CHunki, O‘gabegim ona tomonidan naslu-nasabi CHingizxonga borib taqalar edi. SHohrux dastlab o‘g‘li Ulug‘bekka Xurosondagi Andxo‘y bilan SHibirg‘onni idora qilishni buyurdi. 1406/1407 yili Xurosonning Tus, Habushon, Kalot, Bovard, Niso, YOzir, Sabzavor, Nishopur kabi hududlarini ham idora kalitini Ulug‘bekka topshirdi. Keyinchalik Dehiston va Astrobod ham unga qo‘shib berildi. Bu haqda «On hazrat Mirzo Ulug‘bekni yangidan Xuroson va Mozandaron hukmdorligiga tayin qildi» - deb yozgan edi Abdurazzoq Samarqandiy.

1409 yili Movarounnahr qo‘lga olingandan so‘ng, SHohrux Ulug‘bekni shu o‘lkaning noibi etib tayinlaydi. 15 yoshli o‘smir davlat boshqaruvi ishlari uchun yosh ekanligi hisobga olinib, taniqli amir Muboriziddin SHohmalikni unga otaliq etib tayinlab, boshqaruv ishlari amalda otaliqning qo‘lida mujassamlashadi. Abdurazzoq Samarqandiy o‘zining “Matla as-sa‘dayn va majma al-bahrayn” asarida yuqoridagi holatni shunday tasvirlagan edi: “Hazrat hoqoni said (SHohrux) Movarounnahr va Turkiston mamlakati viloyatini saodatli farzand, ruh rohatiyu dil quvvati, ko‘z nuriyu din ko‘makchisi Mirzo Ulug‘bek ko‘ragonga bag‘ishladi”. Temurshunos olim O.Bo‘riev ta‘kidlaganidek, hududni katta o‘g‘ilga berilishi haqli ravishda Ulug‘bekka ko‘rsatilgan alohida mehr va iltifotning belgisi edi.

Movarounnahrlik amirlarning ba‘zilari Ulug‘bek va SHohmalik hokimiyatlarini tan olishni istashmaydi. Jumladan, 1410 yilda qayta bosh ko‘targan SHayx Nuriddin g‘alayoni faqatgina SHohrux Mirzoning aralashuvi tufayli bostirilib, noiblik o‘rni Ulug‘bekning o‘ziga qoldiriladi. Isyon bostirilgach, Sirdaryoning o‘ng sohilidagi erlar, jumladan Toshkent, YAssi, Sabron, Sayram va boshqa erlar yana temuriylar ilkiga o‘tib, u erlar idorasi ham Mirzo Ulug‘bek zimmasiga o‘tadi. 1411 yili Movarounnahrda ancha muxolif kuchlariga ega bo‘lgan va Ulug‘bekning mustaqil hatti-harakatlariga to‘sqinlik qilayotgan

Muboriziddin SHohmalik SHohrux bilan birga Hirotga qaytib ketadi. Ulug‘bek Mirzo esa shu yildan boshlab Movarounnahrning “yagona va qonuniy sultoni” sifatida hokimiyatni boshqaradi.

SHohrux va uning o‘g‘li Ulug‘bek o‘z siyosatlarining ustuvor yo‘nalishlari etib avvalo mamlakat hududlarini kengaytirish hamda markaziy hokimiyatni mustahkamlash deb bildilar. SHohrux 1413 yili Eronni o‘z qo‘li ostiga oladi. O‘sha yili SHohrux qo‘shini yordamida Ulug‘bek Oltin O‘rda xonlari ixtiyoridagi Xorazmni tortib oladi. Bu kurashda faol ishtirok etgan SHohmalik Xorazm noibi etib tayinlanadi. Ulug‘bek 1414-1415 yillarda o‘z amakivachchasi amirzoda Ahmad (Amirak Ahmad) hukmron bo‘lib turgan Farg‘onani egallaydi. SHuningdek, uning Qoshg‘arga nisbatan siyosati ham muvaffaqiyatli tarzda hal bo‘ladi. Avval boshda sobiq Farg‘ona hokimi Ahmad¹ Qoshg‘ardan panohtopgan edi. Lekin, temuriylar bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslikni lozim deb hisoblagan Qoshg‘ar hokimi SHayx Ali To‘g‘ay Ulug‘bek bilan o‘zaro muzokaralar olib boradi. Natijada, 1416 yili u “Buyuk amirning ruhi, himoyasiga” o‘tish istagini bildirib, Qoshg‘arni Ulug‘bek yuborgan vakillar Siddiq va Alilar qo‘liga topshiradi.

Ulug‘bek shimoldagi qo‘shnilari bo‘lmish Dashti Qipchoq va Mo‘g‘ulistondagi ichki siyosiy ahvol barqarorligi va u erlarda o‘ziga ittifoqchi bo‘lgan kishilarni hokimiyat tepasida bo‘lishini istar edi. SHu sababdan ham uning aralashuvi hamda harbiy ko‘magi bilan Dashti Qipchoqda O‘rusxonning nabirasi shahzoda Baroqxon hokimiyat tepasiga keldi. Mo‘g‘ulistonda esa Ulug‘bekning yordami bilan SHermuhamadxon raqibi Vaisxonni engib Mo‘g‘uliston taxtini egallaydi. Ulug‘bek bu xonlar orqali shimolda va sharqda o‘z ta‘sirini o‘tkazishga va o‘ziga ishonchli ittifoqchilarga ega bo‘lishini ko‘zlagan edi. Avval SHermuhammadxon Movarounnahr ichki ishlariga aralashishga harakat qilib, o‘z valine‘matiga nisbatan nohaq munosabatda bo‘la boshlaydi. 1424 yili noyabr oyida SHohruxning rizoligi bilan Ulug‘bek Mo‘g‘uliston ustiga yurish boshlaydi. Uning asosiy kuchlari 1425 yil erta bahorida CHu daryosidan o‘tib, Issiqko‘l yaqinida mo‘g‘ullarni tor-mor keltiradi.

Bu xususda Ulug‘bek tomonidan Jizzaxning Ilono‘tti darasida lavha ham yozdiriladi. Tez orada shimoldan yana boshqa bir xavf paydo bo‘ldi. Ulug‘bek yordami bilan avval Dashti Qipchoq, so‘ngra Oltin O‘rda hokimiyatini qo‘lga olgan Baroqxon Movarounnahr sultoni muruvvatini yoddan chiqardi. U Sirdaryo bo‘yidagi erlar va shaharlarni (O‘tror, Sabron, Sig‘noq) talab, u erlarga o‘z da‘vosi bilan chiqadi. 1427 yilning boshida Ulug‘bek Dashti Qipchoqqa harbiy yurishga otlanadi. Bu yurishda Ulug‘bek qo‘shini mag‘lubiyatga uchrab, o‘zi Toshkentga chekinadi. Dashti qipchoqliklar bilan bo‘lgan jang mag‘lubiyati Ulug‘bekka shunchalik katta ta‘sir ko‘rsatadiki, u otasining o‘limigacha shaxsan o‘zi harbiy qo‘shinga bosh bo‘lib, yurishlarni boshqa amalga oshirmaydi. Mo‘g‘ullar qo‘shini ko‘p erlarni xonavayron qilib, talon-taroj qilib, orqaga qaytib ketadilar. Keyinchalik ham bu xolat davom etdi. Dashti Qipchoq xoni Abulxayrxon ham

¹ Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Амирак Аҳмадни Шохрух вазиятни юмшатиш мақсадида Ҳиротга чақириб олди. 1416 йили фитнада айбланган Амирак Аҳмад Маккага жўнатилади.

(1428-1468) ko‘pincha chegaralarni buzib, talonchilik bilan shug‘ullanar edi. Ularning 1431, 1435 yillardagi Xorazmga yurishlariga SHohrux va Ulug‘beklar tomonidan chek qo‘yilib, chegaralar xavfsizligi ta‘minlandi.

1428 yili Mirzo Ulug‘bek tomonidan amalga oshirilgan pul islohoti Movarounnahr ichki iqtisodiy hayotida muhim rol o‘ynadi. Zamondosh tarixchilar, jumladan Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha, Mirzo Ulug‘bek hukmronligi davrida soliqlar miqdori ham bir muncha pasaytirilgan. Mirzo Ulug‘bek shunday qilib, otasi tiriklik vaqtida garchi tashqi siyosat borasida bir muncha mustaqil harakat qilgan bo‘lsa-da, lekin u haqiqatda otasi SHohrux Mirzoning Movarounnahrdagi ishonchli va itoatkor hokimi bo‘lib qoladi. Ulug‘bek ichki va tashqi siyosat borasida otasi bilan bamaslahat ish tutar, soliqlarning bir qismini muntazam Hirotga jo‘natar, xutba va tangalarda otasining nomi zikr etilardi. SHuningdek, u vaqti-vaqti bilan otasiga hisob berib turar, harbiy yurishlari vaqtida unga moddiy va harbiy ko‘mak etkazib berar edi.

SHohruxning keksayishi bilan toju taxt uchun zimdan paydo bo‘lgan nizolar ham faollasha boradi. Ulug‘bekning onasi Gavharshodbegim (1457 y. vaf.) siyosiy ishlarga faol aralasha borib, nevarasi Alouddavlani taxt vorisi sifatida ko‘rishni istar edi.

Hirot. Gavharshodbegim maqbarasi.

SHohruxning yana bir hayot bo'lgan o'g'li Muhammad Jo'ki (1402-1444) ham o'zini taxt egasi sifatida ko'rishga haqli deb hisoblar edi. Toju-taxt uchun zimdan boshlangan kurash 1444 yili SHohrux og'ir xasta bo'lib qolganda ayniqsa yaqqol namoyon bo'lgan edi. SHohrux xastalikdan tuzalib, 1446 yilning so'nggida o'zining oxirgi harbiy yurishini amalga oshiradi. Fors va Iroqi Ajamda uning nevarasi Sulton Muhammad bobosiga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, Hamadon va Isfahonni bosib oladi. Garchi SHohrux isyonni bostirib, qo'zg'olonchilarni jazolasa-da, lekin yana xastalanib 1447 yil 12 martda Eron shimolidagi Ray viloyatida olamdan o'tadi. SHohruxning o'limi Xuroson va Movarounnahrda o'zaro temuriy shahzodalar o'rtasida toju-taxt uchun kurashni boshlab yubordi. Mamlakat yana sarosima, tahlika, beqarorlik domiga tortildi. SHariat va urf-odatga ko'ra o'z-o'zidan oliy hukmdorlik yagona voris Mirzo Ulug'bek qo'liga o'tishi kerak edi. Lekin Boysunqur Mirzoning o'g'illari Alouddavla va Abulqosim Bobur Ulug'bekka qarshi harbiy harakatni boshlab yuboradilar. Xuroson Alouddavla

qo'liga, Mozandaron va Jurjon Abulqosim Bobur ixtiyoriga o'tadi. Sulton Muhammad esa G'arbiy Eron va Forsda o'zini mustaqil hukmdor deb e'lon qiladi. Muhammad Jo'kning o'g'li Abu Bakr esa Balx, SHibirg'on, Qunduz, Bag'lonni bosib oladi. Mamlakatning talon-taroj, parokanda bo'lishini oldini olish maqsadida Mirzo Ulug'bek muammolarni tinch-muzokara yo'li bilan echmoqchi bo'ladi. Jumladan, u Alouddavla bilan o'zaro muzokaralarni boshlaydi. Alouddavla Ulug'bekning o'g'li Abdullatifni asir olib, uni Hirotidagi Ixtiyoriddin qal'asiga qamab qo'ygan edi. Ulug'bek yuborgan vakil sadr Nizomiddin Mirak Mahmud, Movarounnahr sultonining Hirotga yurish niyati yo'q ekanligi va bu da'vodan u voz kechishini bildiradi. Ikki o'rtadagi chegara Murg'ob vohasi deb belgilanib, Abdullatيفا Balx hokimligi beriladi.

Lekin, hech qancha o'tmasdan Abdullatif va Alouddavla o'rtasidagi munosabatlar yana keskinlashadi. Abdullatifning o'z holicha Hirotga qarshi yurishi muvaffaqiyatsiz tugaydi. U otasi Ulug'bekka yordam so'rab murojaat qiladi. 1448 yil bahorida Ulug'bek va Abdullatifning 90.000 kishilik birlashgan qo'shini Hirotidan 14 farsah uzoqlikdagi Tarnob degan joyda Alouddavla qo'shinini tor-mor keltiradi. Alouddavla jang maydonidan qochadi. Hirot deyarli jangsiz egallanadi. Mashhadgacha bo'lgan erlarni Ulug'bek, Astrobodgacha bo'lgan erlarni Abdullatif o'z ixtiyorlariga olishdi. Ulug'bek bu harbiy yurishni uzoq davom ettira olmas edi. CHunki, Dashti Qipchoqdagi ko'chmanchilarning talonchilik yurishlari bu paytga kelib, tez-tez amalga oshib turar, mamlakatga sharqdan mo'g'ullar xavf solib turar edilar. Qolaversa hukmdor poytaxtni uzoq vaqt egasiz qoldirishi mumkin emas edi.

Tarnob jangi muvaffaqiyatli yakunlangan bo'lsa-da, lekin g'alaba Mirzo Ulug'bek va shahzoda Abdullatiflar o'rtasida munosabatlarning sovuqlashuviga ham olib keldi. Mirzo Ulug'bek bu g'alabani ko'proq boshqa bir o'g'li Abdulaziz nomi bilan bog'lar, g'alaba yorliqlarida Abdullatif nomi Abdulazizdan so'ng tilga olinar edi. Abdullatif garchi Hirot taxtiga o'tirsa-da, lekin SHohrux xazinasi sulton ixtiyoriga o'tadi. Garchi bu Ulug'bek tomonidan ma'lum bir nohaqlik deb hisoblansa-da, lekin Ulug'bek bundan buyon asosiy poytaxt Samarqand, Xuroson davlatning bir bo'lagi degan g'oyani shu hatti-harakati bilan anglatmoqchi bo'ladi. O'ta hokimiyatparast va shuhratparast, mol-dunyoga o'ch Abdullatif uchun shuning o'zi otasiga qarshi bosh ko'tarish uchun katta bahona edi. Abdullatif Hirotida 15 kuncha hukmronlik qilib, so'ng Amudaryodan o'tib, Movarounnahrga keldi. Bu paytda Abulqosim Bobur qo'shini esa Hirotga yaqinlashib kelayotgan edi. Mirzo Ulug'bek farmoni bilan Abdullatif yana Balxga noib etib tayinlandi. Balxda Abdullatifning otasiga qarshi hatti-harakatlari kuchayib, o'z xolicha xorijiy savdogarlardan olinadigan "tamg'a" solig'ini bekor qiladi. Bu soliq esa o'z navbatida davlat daromadining asosiy manbalaridan biri edi. Otasiga qarshi kayfiyatdagi kishilarni o'z atrofiga yig'ib, hatto Abulqosim Bobur bilan ham Ulug'bekka qarshi yashirin til biriktiradi. Bu paytda Mirzo Ulug'bek davlatining siyosiy ahvoli ham ancha murakkab tarzda turar edi. Mirzo Ulug'bek Abulxayrxon boshchiligidagi dasht qo'shinlariga qarshi kurashishga to'g'ri keldi. Samarqand noibi etib qoldirilgan o'g'li Abdulaziz "amirlar xonadoniga tazyiq o'tkaziyapti" deb ovoza tarqalib, bundan amirlarning noroziligi kuchayib ketdi. Mirzo Ulug'bekning murakkab ahvolda qolganidan foydalangan Dashti Qipchoq xoni Abulxayrxon

Movarounnahrda talonchilik yurishlarini amalga oshirdi. SHuningdek Mirzo Ulugʻbek turkmanlarning YOrali boshchiligidagi isyonini, temuriy shahzodalardan Abusaidning Samarqand atrofidagi hatti-harakatlarini ham bostirishga toʻgʻri keladi. Davlat yaxlitligi, temuriylar birligini saqlash maqsadida Ulugʻbek Abdulazizni oʻzi bilan birga olib, makkor oʻgʻli Abdullatifga qarshi kurashga oʻtlanadi. Abdullatif esa otasining ogʻir ahvolidan foydalanib, tezda ochiq isyon yoʻliga oʻtdi. U Amudaryodan kechib oʻtib, Termiz, Kesh, Hisorni qiyinchiliksiz egallaydi.

1449 yilning oktyabr oyi boshida Samarqand yaqinidagi Damashq qishlogʻida Mirzo Ulugʻbek va shahzoda Abdullatif oʻrtalaridagi jang, Mirzo Ulugʻbek magʻlubiyati bilan tugaydi. Magʻlub boʻlgan Mirzo Ulugʻbek poytaxt Samarqand tomon oldi. Lekin, xiyonat yoʻliga oʻtgan, Samarqandda hokim etib qoldirilgan Mironshoh qavchin uni shaharga kiritmay, darvozalarni berkitib qoʻyishga buyruq berdi. SHuningdek, SHohruxiya qalʼasi qutvoli Ibrohim mamluk ham uni qalʼaga qoʻymaydi. SHundan soʻng Ulugʻbek keyingi hatti-harakatlari foydasiz ekanligini anglab, Abdullatifga taslim boʻlishga majbur boʻldi. Mirzo Ulugʻbek toju-taxtdan voz kechib, Makkaga haj safariga ketishga izn soʻraydi. Abdullatif hajga ruxsat berib, Amir Muhammad Xusravni unga hamroh qilib joʻnatadi. Lekin, oradan hech qancha oʻtmasdan, shahar qozisi SHamsiddin Muhammad Miskinning qarshiligiga qaramay, ulamolarning yashirin fatvosi bilan Abdullatif oʻz otasining oʻlimini uyushtiradi. Oʻz davrining mashhur hukmdori va zabardast olimi Mirzo Ulugʻbek 1449 yilning 27 oktyabrida Samarqand yaqinida fojiali tarzda oʻldiriladi. Oradan 2-3 kun oʻtmasdan Abdulaziz va Ulugʻbekning sadoqatli toʻrt nafar amiri ham qatl etiladi.

Roppa-rosa qirq yil (1409-1449) davom etgan, manbalar tili bilan aytganda “temuriylar saltanatining yorqin gavhari” Mirzo Ulugʻbek hukmronligi shu tariqa oʻz poyoniga etadi. Bu davr keskin, murakkab kurashlar sahnasida oʻtsa-da, biroq Mirzo Ulugʻbek oʻz davlatini mustahkamlash, birlikni saqlash, iqtisodiy barqarorlikni yuzaga keltirish, madaniy hayotni yuksaltirish borasidagi xizmatlari temuriylar tarixida alohida ahamiyatga ega boʻldi. Gʻarbda Mirzo Ulugʻbek ilmiy merosi XVII asrdan boshlab oʻrganila boshlandi. 1643 yili Oksford universiteti professori Jon Grivs (Iogann Gravius) oʻz tadqiqot ishini Ulugʻbek “Zij”ga bagʻishlagan. Bu ilk nashrdan soʻng Oksford universitetida, Evropaning boshqa ilm-fan markazlarida qator ishlar nashr etildi. 1693 yili mashhur polyak astronomik YAn Geveliyning lotin tilidagi “Astronomiya darakchisi” kitobi chop etildi. Unda Ulugʻbek faoliyatiga yuqori baho berilgan holda ikkita gravyura kiritilgan. Astronomiya ilohiysi Uraniya haykalining ikki tarafida eng mashhur astronomlar qatorida Mirzo Ulugʻbek ham tasvirlangan.

Ulugʻbekning “Zij”i 1725 yili Grinvich observatoriyasining birinchi direktori D.Fleystidning “Osmon tarixi” kitobida eng mashhur jadvallar qatorida oʻz aksini topgan. Ingliz sharqshunosi A.Sediyo (1808-1875) 1839-1853 yillarda “Zij”ni fors va fransuz tillarida nashr qildi. XX asr boshlarida Mirzo Ulugʻbek ilmiy merosi xususida AQSH va Evropada qator asarlar nashr ilindi. S.Peterburg observatoriyasining asoschisi, asli Fransiyadan taklif etilgan astronom J.N.Delil (1688-1768) Rossiyada Ulugʻbek ilmiy merosini oʻrganishni boshlab berdi. Bu

ishni keyinchalik rus sharqshunoslari N.Beryozin, V.V.Bartold va boshqalar davom ettirdilar. 1908-1909 yillari Samarqanddagi Ulug‘bek rasadxonasi xarobalarini ochilishi unga bo‘lgan qiziqishni yanada kuchaytirdi.

XX asr tarixshunoslik fani Mirzo Ulug‘bekni nafaqat buyuk olim, balki barcha tavofutlardan qat’iy nazar, umumbashariy taraqqiyot g‘oyalarini ko‘tarib chiqqan musulmon olamidagi yagona hukmdor sifatida e’tirof qildi. Nemis olimi N.Meller (1749-1874) tashabusi bilan Oydagi kraterlardan biriga Ulug‘bek nomi berilgan.

Mustaqillik yillarida Mirzo Ulug‘bek ilmiy merosini o‘rganish, buyuk olim, madaniyat homiysiga ehtirom ko‘rsatish davlat siyosati maqomiga ko‘tarildi. 1994 yili YUNESKOning qarori bilan Mirzo Ulug‘bek tavalludining 600 yillik yubiley yili deb e‘lon qilindi. Respublikadagi qator muassasa, tashkilot, maydon, ko‘chalarga Mirzo Ulug‘bek nomi berildi. Xususan, Toshkentdagi tumanlardan biri, FA Astronomiya instituti, FA YAdro fizikasi instituti joylashgan posyolka, O‘zbekiston Milliy universiteti va boshqalar shular jumlasidandir. Toshkentda va Samarqandda Mirzo Ulug‘bek nomi bilan bog‘liq yodgorliklar qayta ta‘mirlandi, Ulug‘bek muzeyi butkul yangi qiyofaga erishdi. Buyuk ajdodimizga o‘z yurtida ko‘rsatilgan ehtirom avlodlarining ulkan e’tiboridan darak berishi 2009 yili Samarqandda ushbu zotga bag‘ishlab o‘tkazilgan xalqaro ilmiy anjumanda ham alohida qayd etildi.

Respublikamiz Prezidenti I.Karimov Temuriylar saltanatining ushbu yorqin vakili haqida so‘z yuritir ekan uning hukmronligi xususida quyidagilarni ta’kidlab o‘tgan edi: «Taqdir bu ulug‘ zotning zimmasiga behad ulkan va mashaqqatli vazifalar yukladi. Buyuk sarkarda Amir Temur bunyod etgan saltanatning vorisi bo‘lishdek o‘ta ma’suliyatli vazifa aynan unga nasib etdi. Mirzo Ulug‘bek qariyb qirq yil mobaynida Movarounnahr diyoringing donishmand hukmdori sifatida xalqning azaliy orzusi-tinchlik, totuvlik, ilm-fan va madaniyatni taraqqiy toptirish yo‘lida ulkan shijoat va matonat ko‘rsatdi».

4. XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr va Xuroson. Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi.

O‘zaro toju-taxt uchun kurash Abdullatifni razillik botqog‘iga botirib, uni o‘z otasining qotiliga aylantirdi. Garchi u taxt egasi bo‘lsa-da, xalq uni “padarkush” (otasining qotili) sifatida la’natlar, Mirzo Ulug‘bek tarafdorlari unga dushmanlik ko‘zi bilan qarar edi. Bunday bir paytda Abdullatif xurofotchi din ahllari, darveshlar guruhi bilan ham yaqinlashishga harakat qildi. Biroq, qotil padarkush taxtda uzoq o‘tira olgani yo‘q. 1450 yilning 8 mayida, shahar handag‘i yonida, Bog‘inavdan nariroqda unga qarshi suiqasd qilinib, o‘ldiriladi. Bu xususda so‘z yuritgan tarixchi Mirxond fitnachilar tap tortmasdan harakat qilib, «uning kesilgan boshini Registondagi Ulug‘bek o‘zi qurdirgan madrasa peshtog‘iga namoyishkorona tarzda ilib qo‘yadilar», deb ta’riflagan edi. Bu qotillikdan so‘ng, tezda Samarqand taxtiga temuriylardan biri Mirzo Ulug‘bekning jiyan hamda kuyovi Mirzo Abdullo (1450-1451) o‘tiradi. Buxoroda esa hokimiyat Mironshohning nevarasi Sulton Abu Said qo‘liga o‘tadi. Mirzo Abdullo o‘zining

bir yillik hukmronlik davrida mamlakatda barqarorlikni tiklashga, Mirzo Ulugʻbekning madaniy sohadagi ishlarini davom ettirishga, markaziy hokimiyatni kuchaytirishga harakat qildi. U taxt uchun daʼvogarlar Alouddavla va Abu Saidlar bilan kurash olib borib, Samarqandga qarshi yurish qilgan Abu Said qoʻshinini tormor keltiradi. Abu Said Sirdaryo ortiga qochib, Dashti Qipchoq oʻzbeklari xoni Abulxayrxondan (1428-1468) taxtni egallash uchun yordam soʻrab murojaat qiladi. 1451 yili yozida Samarqand yaqinidagi SHeroz qishlogʻidagi qattiq jangda Mirzo Abdullo oʻldirilib, taxt Sulton Abu Said Mirzo (1451-1469) qoʻliga oʻtadi. Temuriylar davlatining Xuroson erlari SHohruxning boshqa bir nevarasi, Boysunqurning oʻgʻli Abulqosim Bobur qoʻlida saqlanib qolib, u to vafoti (1457) ga qadar Hirot taxtini boshqarib turadi.

Bu vaqtga kelib oʻzaro siyosiy tarqoqlik yanada avj oladi. Birgina Xurosonning oʻzi oʻndan ortiq qismga boʻlinib ketadi. Jumladan, Xurosonning Sabzavor va Astrobod oraligʻidagi erlari Mirzo Jahonshohga, Balx Abusaidga, Hirot Mirzo Sulton Ibrohimga, Mirzo SHomahmudga Tus, Alouddavlagga Obivard qalʼasi tegishli edi va hakoza. Oʻzaro taxt uchun muttasil kurashlar mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotiga katta zarar etkazib, inqiroziy holatlarga sabab boʻla boshladi. Abulqosim Bobur Xurosonni oʻz qoʻli ostida birlashtirishga, SHohrux davlatidagi madaniy hayotni tiklash yoʻlida saʼy-harakat olib bordi. SHu bilan birga Abulqosim Bobur Temuriylar saltanatini birlashtirishga, oʻzaro fitna, oʻzboshimchaliklarga chek qoʻyishga harakat qildi. Lekin, 1454 yili uning Samarqandga yurishi muvaffaqiyatsiz tugab, 40 kunlik shahar qamalidan keyin u yana orqaga qaytishga majbur boʻlgan edi.

1457 yili Abulqosim Bobur Mashhadda vafot etgandan soʻng, Hirot taxti, Xuroson erlari uchun kurash yana avj oldi. Bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalangan Movarounnahr hukmdori Sulton Abu Said Mirzo 1457 yili Xurosonga yurish qilib Hirotni egallaydi. SHu tariqa Abu Said temuriylar davlatining ikkala qismini birlashtirishga muvaffaq boʻladi. Sulton Abu Said Mirzoning (1451-1469) hukmronlik davrida davlat hududlari kengayib, uning chegaralari SHarqiy Turkistondan to Iroqqacha, Sirdaryodan to Hindiston chegaralarigacha boʻlgan erlarni oʻz ichiga oldi. Oʻz hukmronligi davrida Abu Said doimiy ravishda hokimiyatini mustahkamlashga, isyonkor amaldor-noiblarni jazolashga asosiy eʼtiborini qaratdi. SHuningdek, u birmuncha iqtisodiy va madaniy tadbirlar oʻtkazishga ham urindi. Lekin, uning bu sohadagi ishlari oʻzining yaxshi natijasini bera olmadi, maʼrifat va madaniyat Mirzo Ulugʻbek davridek yuqori darajaga chiqqan olmadi. SHuningdek, Abu Said Xuroson, Eron, Xorazmdagi siyosiy tarqoqlikni ham butkul tugata olmadi. Hirot taxtiga daʼvogarlardan biri Umarshayxning evarasi, yosh temuriy shahzoda Sulton Husayn (1438-1506) Abulqosim Bobur vafotidan (1457 y.) keyin Xuroson mulki uchun oʻz harakatlarini boshlab yuborgan edi. U XVasrning 60-yillaridan katta harbiy otryadga bosh boʻlib, 1461-1464 yillarda Hirot, Obivard, Niso, Mashhad va Xorazmda hokimiyat uchun goh muvaffaqiyatli, goho muvaffaqiyatsiz kurashlarni olib bordi.

1469 yili erta bahorda temuriylarga avvaldan tegishli boʻlgan Gʻarbiy Eron erlarini qaytarib olish maqsadida Sulton Abu Said oqqoʻyunlu turkmanlariga qarshi yurishni boshlaydi. Biroq, oqqoʻyunlular hokimi Uzun Hasan (1453-1478)

tomonidan Ozarbayjonning Mug'on dashtida jang vaqtida o'ldiriladi. Abu Saidning o'g'illari Sulton Husayn bilan toju-taxt uchun kurashishga botina olmay, Movarounnahrqa qaytib ketadilar. Sulton Husayn esa 1469 yil 24 martda tantanali ravishda Hirotga kirib keladi. Natijada temuriylar saltanati yana ikki qism: Xuroson va Movarounnahrqa bo'linib ketadi. Movarounnahr esa ketma-ket sulton Abu Saidning o'g'illari Sulton Ahmad (1469-1494), Sulton Mahmud (1494-1496), Sulton Boysung'ur Mirzo (1496-1497) hamda Mahmudning o'g'li Sulton Ali Mirzo (1498-1501)lar tomonidan mustaqil ravishda boshqarildi. Lekin ko'p holda ayniqsa Sulton Ahmadning davlat boshqaruvidagi kaltabin, uquvsiz va sustkashligi, Sulton Mahmud va Sulton Ali Mirzolarining davlat ishlarining o'z holiga tashlab, aysh-ishratga mukkalardan ketganligi bois ushbu hukmdorlar davrida o'zaro tarqoqlik yanada kuchayadi. Ayrim viloyat noiblari, amirlarning ta'siri o'sib, ko'pincha ular mustaqil faoliyat yo'liga o'tib ola boshlaydilar. Xalq ommasi esa o'zaro kurashlardan jabr chekishar, savdo-sotiq va dehqonchilik rivoji orqaga ketgan edi. Siyosiy hayot, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda ruhoniylarning, ayniqsa so'fiylarning ta'siri yanada kuchayada. Xususan shu davrning ko'zga ko'ringan diniy arbobi Xoja Ubaydulloh Ahror (1404-1490), mamlakatda ta'sirli shaxsga aylanib, o'zaro kurash nizolar vaqtida mamlakat tinchligini saqlash yo'lida bir necha marotaba bu kurashlarni to'xtatib qolishga muvaffaq bo'ldi. El-yurt tinchligi, osoyishtaligi yo'lidagi uning faoliyati, albatta e'tiborga sazovordir.

Sulton Husayn Boyqaro

Temuriylar davlatining janubida ahvol o'zgacha edi. Sulton Husayn (Boyqaro) (1469-1506) davlati o'z tarkibiga Xorazm, Xuroson, Eronning bir qismini olgan bo'lib, u temuriylar tarixida oxirgi yirik davlat arboblardan biri bo'lib qoldi. Uning deyarli 40 yillik hukmronlik davri ham o'zaro kurashlardan xoli bo'lmasa-da, lekin mamlakatda iqtisodiy va madaniy

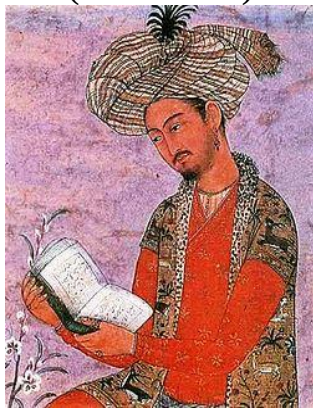
hayot yuksak darajada saqlanib qoldi. Mamlakat obodligi, farovonligi, iqtisodiy hayotning bir me'yorda kechishi, fan-madaniyatning yuksalishida o'z davrining tadbirli va oqil hukmdori Sulton Husaynning roli nihoyatda katta bo'ldi. Sulton Husayn temuriylarning Xuroson qismidagi mulklarida tinchlik-osoyishtalikni saqlash, fitna va o'zboshimchalikka chek qo'yish, me'morchilik va obodonchilikka katta e'tibor ko'rsatish, ilm ahli va madaniyat arboblari hayrihohlik ko'rsatish va homiylik qilishi temuriylar hukmronligi vaqtida o'ziga xos ijobiy iz qoldirdi.

Movarounnahr tomonida rasman temuriylarga qaram, amalda deyarli mustaqil bo'lgan Xisravshoh (1457-1495) Hisor, Badahshon, Qo'histonda hokimlik qilar, zo'ravonligi va talonchiligi bilan ma'lum edi. Toshkentdagi hokim YUnusxon (1415-1487) keyinchalik uning o'g'li Mahmudxon (1487-1509)lar ham o'zlarini mustaqil davlat egasi deb hisoblashar edi. Xorazmdagi So'fiylar sulolasi

vakillari ham shunday siyosat yurgizar edilar. Qator tarixchilar, Muhammad Solih, Bobur, ibn Ro'zbexon, Xondamir va boshqalar o'z asarlarida shu davrda ro'y bergan o'zboshimchalik va talonchiliklarni alohida qayd etganlar.

1499 yildan boshlab O'rta Osiyoga o'z yurishlarini boshlagan Muhammad SHayboniyxon (1451-1510) temuriylar ichidagi ichki nizo va noittifoqlikdan foydalanib, Movarounnahrda nisbatan istilochilik harakatlarini boshladi. Temuriy shahzodalardan, shu vaqtdagi yagona movarounnahrlik iqtidorli va harbiy sarkardalik mahoratiga ega bo'lgan, keyinchalik buyuk shoir va davlat arbobi darajasiga chiqqan Zahiriddin Muhammad Boburning sa'yi-harakatlari ham o'zining

Zahiriddin Muhammad Bobur
(1483-1530)

tegishli natijasini bermadi. 1505-1506 yillarga kelib SHayboniyxon Xorazm va Movarounnahrni to'liq egallaydi. SHayboniyxonga qarshi kurashish uchun yo'lga chiqqan Xuroson hukmdori Sulton Husayn (1469-1506) 1506 yilning bahorida vafot etadi. Sulton Husaynning vorislari o'rtasida toju-taxt uchun kurash avj olib, natijada hokimiyat

ikkita shahzodaga-Badiuzzamon Mirzo bilan Muzaffar Mirzolarga o'tadi. Qulay vaziyatdan foydalangan SHayboniyxon 1507 yili shahzodalarni tor-mor etib, qattiq janglardan so'ng poytaxt Hirot va butun Xurosonni o'z qo'li ostiga oladi.

SHunday qilib, deyarli bir yarim asr davom etgan shon-shavkatli Temuriylar saltanati o'z nihoyasiga etadi. Temuriylarning oxirgi zabardast vakili Zahiriddin Muhammad Bobur 1525 yilgi Panipat jangidan so'ng shimoliy Hindistonni egallashga muvaffaq bo'ladi. Boburiylar sulolasi Hindistonda deyarli uch asr mobaynida hukmronlik qilib, ko'p holda temuriylarning shon-shuhratini bu erda tiklashga muvaffaq bo'ladilar.

XX asr ohirlari - XXI asr boshlarida Bobur ilmiy merosi va tarixini yanada chuqur o'rganish borasida ish yuritayotgan xalqaro «Bobur» ekspeditsiyasi bu yo'nalishda ko'plab samarali ishlarni amalga oshirdi.

5. Temuriylar hukmronligi (1405-1506 yy.) davrida ilm-fan va madaniy hayot.

Garchi XV asr boshidan ichki nizolar, o'zaro kurashlar mamlakat ichki hayotiga salbiy ta'sir o'tkazgan bo'lsa-da, lekin temuriy hukmdorlardan SHohrux Mirzo (1405-1447), Mirzo Ulug'bek (1409-1449), Sulton Husayn (Boyqaro) (1469-1506), qisman Sulton Abu Said (1451-1469) davrlarda ichki osoyishtalik, ma'rifat va madaniyatga katta e'tibor berilishi tufayli ilmu-fan va madaniyat sohasi yuksalib, Movarounnahr va Xuroson yana SHarqning ma'rifat va madaniyat markazi nomini qaytarib oldi.

Bu vaqtda nafaqat poytaxt Hirot va Samarqand, balki Movarounnahr va Xurosondagi boshqa shaharlarda ham olimu-fuzalo, shoiru-me'morlar, bastakorunaqqoshlar guruhlariga to'plana boshlaydi. Buxoro, Xorazm, Balx, Mashhad, SHeroz ham o'ziga xos madaniy markazlar rolini o'ynay boshlaydi. Tarixda ma'rifatparvar va oqilligi bilan nom chiqargan SHohrux (1405-1447) davrida asriy ilm-fan, madaniyat, an'analari qayta jonlana boshlagan edi.

SHohrux Hirot, Balx shaharlarini qayta tikladi, CHingizxon yurishi vaqtida vayron bo'lgan Marv shahri qayta barpo etildi, unga Murg'ob daryosidan ariq qazdirilib, shahar suv bilan ta'minlandi. Xurosonning barcha shaharlarida obodonchilik, qurilish ishlariga katta e'tibor berildi, qator madaniy-ma'naviy xarakterdagi imoratlar qurildi. SHohruxning o'g'illari Mirzo Boysunqur Hirotida, Ibrohim Sulton SHerozda ilm-fan, ma'rifat yuksalishiga o'z hissalarini qo'shdilar. SHohruxning xotini Gavharshodbegim Hirotida barpo etgan me'moriy majmuasi hozirda shaharning eng diqqatga sazovor joyi hisoblanadi.

Hirotidagi eng gavjum joylardan biri SHohruxning o'g'li Boysunqur tashkil etgan «Kitobxona» nomini olgan joy bo'lib qoldi. Bu erda o'z davrining eng sara kitoblari qayta ko'chirilar, sotib olinar va sotilar edi. Bu paytda hukmdor va amaldorlarning homiylik natijasida tasviriy san'at, amaliy san'at, hattotlik san'ati ayniqsa o'z rivojini maromiga etkazdi. Mirak naqqosh boshchiligidagi sharq miniatyura san'ati ham o'z faoliyatini shu erdan boshlagan edi.

Hirotlik va xurosonlik ko'plab badavlat zodagonlar, savdogarlar ham ilm-fan, madaniyatga homiylik qila boshlaydilar. Masalan, SHohrux davrida yashagan taniqli zodagon Hoji Arslon tarxon o'zining ma'rifatparvarligi bilan nom chiqargan edi. Lekin, har holda hukmdorlar ichida ilm-fan, ma'rifat va madaniyatga etarli homiylik qilgan shaxs-bu o'zi ham buyuk olim bo'lgan Mirzo Ulug'bek hisoblanadi.

YUrtboshimiz I.Karimov o'zining «YUksak ma'naviyat – engilmas kuch» asarida buyuk olim va davlat arbobi xususida jumladan quyidagi yuksak ehtiromni aks ettiruvchi e'tirofni qayd etgan edi: «Buyuk Amir Temurning nabirasi, benazir alloma Mirzo Ulug'bekning o'rta asrlar sharoitida namoyon etgan ilmiy jasorati bugungi kun olimlarini ham hayratga solmasdan qo'ymaydi».

Mirzo Ulug'bek uning zamondoshlari, muarrixlarning xabar berishlaricha, sharq mutafakkirlari, ular orqali yunon mumtoz ilmiy asarlaridan xabardor bo'lgan. Mirzo Ulug'bek zamondoshi G'iyosiddin Koshiyning yozishiga ko'ra, Mirzo Ulug'bek o'ta zukko va juda ilmiy shaxs bo'lib, Qur'oni karimni yod bilgan, arab va fors tillarini yaxshi bilib, tafsir va hadis ilmi bobida bilimdon inson, fikh, mantiq, adabiyot, musiqa, riyoziyot va falakiyot ilmlarini chuqur bilgan qomusiy olim bo'lgan. Mirzo Ulug'bek islom olamida ilk bora hukmdorlik va olimlik darajasini birgalikda olib bordi. U Movarounnahrni musulmon olamining ilmiy markaziga aylantirishga harakat qildi. Xususan Samarqand, Buxoro, Kesh (SHahrisabz) ilm-fan markazlariga aylandi. U 1417 yil Buxoro, 1420 yili Samarqandda, 1433 yillarda G'ijduvonda madrasalar barpo etdi. Samarqandning obodonchilik ishlariga bosh-qosh bo'lib, Go'ri Amir, SHohizinda me'moriy majmualarini oxiriga etkazadi. SHohi Zinda majmuasida masjid, peshtoq, chortoq quriladi. Mirzo Ulug'bek davrida Registon maydoni shakllandi, unga Ulug'bek

madradasidan tashqari xonakoh, karvonsaroy, o'ymakor yog'ochlar bilan bezalgan Muqatta masjidi bino etildi.

Samarqand. Registon maydoni

SHuningdek, Ko'kaldosh jome masjidi ham qurib bitkazildi. Ushbu me'moriy binolardan faqat Ulug'bek madrasasi asrlar silkinishlariga dosh berib, majmuadan yagona yodgorlik bo'lib qoldi. SHuningek, Samarqandda barpo etilgan Mirzoyi hammomi va karvonsaroyi, CHilustun (qirq ustun) va CHinnixona saroylari o'zlarining me'moriy qurilishi kompozitsiyalari bilan ajralib turgan. Xususan, Zahiriddin Muhammad Bobur CHilustun va CHinnixona saroylarining ko'rkam va juda muhtasham bo'lganligini ta'kidlab o'tgan edi. Mirzo Ulug'bek boshqa shaharlardagi me'moriy obidalar qurilishi masalasiga ham e'tibor bilan qaragan. Ular orasida SHahrisabzdagi Ko'k gumbaz masjidi o'zining hashamatliligi bilan ajralib turadi. Bu erdagi Gumbazi Sayidon yodgorligi qayta tiklandi.

Hadisi sharifdagi "Ilm olmakka intilmoq har bir muslim va muslima uchun ham farz, ham qarz" degan ibora Buxoro madrasasi peshtoqiga shior sifatida o'yib yozdirib qo'yiladi. Xususan, u Samarqandga o'z zamonasining yirik, taniqli olimlarini chorlashga harakat qilgan.

Uning sa'yi-harakatlari tufayli zamonasining 100 dan oshiq olimlari Samarqandga yig'ildilar. Ular orasida Taftazoniy, Mavlono Ahmad, o'z zamonasining "Aflotuni" deb nom olgan Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Koshiy, Muhammad Hafoviylar va boshqa taniqli zotlar ham bor edi. 1420 yil Samarqand madrasasi ochilganda, unda 100 dan ziyod talaba o'qigan, madrasada 50 tadan ko'proq talabalar uchun maxsus hujralar mavjud bo'lgan. Zayniddin Vosifiyning yozishicha, 1420 yili Samarqand madrasasi ochilganida unda 90 tadan oshiq olim qatnashgan. Ilk ma'ruzani Mavlono Hafoviy o'qigan. Keyinchalik o'z zamonining taniqli kishilari Abdurahmon Jomiy, Xo'ja Axror va boshqalar ham Samarqand madrasalarida tahsil olganlar.

SHuningdek, Samarqandda bu davrda bir necha boshqa madrasalar ham bo'lib (Xonim, Feruzshoh, SHohmalik, Qutbiddin va boshqalar) u erlarda ham salohiyatli olimlar dars berishar edi. 1424-1429 yillarda Samarqand yaqinidagi

Obirahmat anhuri bo'yida Mirzo Ulug'bek rasadxona qurdiradi. Rasadxona o'sha davrning noyob inshootlaridan bo'lib, u doira shaklida barpo etilgan, imoratning aylanasi 47 m, balandligi 31 m.dan iborat 3 qavatli bino bo'lgan. Binoning ichi bir necha xona, aylana zal, maxsus tekshirish xonalaridan iborat bo'lib, u erlarda maxsus asbob-uskunalar joylantirilgan.

Rasadxona ichi koinot, er kurrasi tasvirlari bilan bezalgan bo'lib, xalq ichida shuning uchun "Naqshi jahon" degan nom bilan shuhrat topgan edi. Samoni kuzatish va o'rganish borasida G'iyosiddin Jamshid yordamida astronomik o'lchov asbobi-ulkan sekstant o'rnatilingan. Bu sekstant, o'z navbatida, SHarqdagi eng katta astronomik asbob o'lchovi hisoblangan. SHuningdek, mahalliy ustalar (Iso Usturlobiy, Abu Mahmud Xo'jandiy, usta Ibrohim) qo'li bilan ko'plab zaruriy astronomik o'lchov asboblari ham yasaldi va o'rnatildi. Rasadxona qoshida shuningdek 15.000 jilddan iborat kitob saqlanadigan boy kutubxona ham bo'lgan. Uning atrofida olimlar yashaydigan er-chorbog'lar Bog'imaydon va CHinnixona nomi bilan shuhrat topdi. Ulug'bek Samarqandda o'ziga xos astronomiya maktabini yaratdi. Rasadxonada Ulug'bek bilan bir qatorda o'z zamonasining mashhur matematigi va astronomlari Qozizoda Rumiy (Salohiddin Muso ibn Muhammad), G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ulug'bekning shogirdi o'z davrining "Ptolemey"i nomi bilan shuhrat qozongan Ali Qushchi (Alouddin ibn Muhammad) va boshqalar elkama-elka turib ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordilar.

Rasadxonadagi tadqiqotlar natijasida 1018 ta yulduzning o'rni va holati (koordinatlari) aniqlanib, astronomik jadvali tuzildi. O'rta Osiyo, YAqin va O'rta SHarq o'lkalari bo'ylab joylashgan 683 geografik punktlarning joylashuvi Samarqand kenglik koordinatlari bilan belgilab chiqildi. Matematika fani sohasida Ulug'bek maktabi yaratgan - o'nlik darajali algebrali tenglama echilib, bir darajali yoyning sinusi aniqlangan.

SHu jihatdan buyuk olimning "Ziji jadidi Ko'ragoniy" (Ko'ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli asari diqqatga sazovordir. Bu asar 1437 yil yozib tugatilgan bo'lsa-da, olim umrining oxiriga qadar unga yangi natijalarni kiritib borgan. Bu asar ikki qismdan iborat bo'lib, unda keng muqad-

Ulug'bek rasadxonasi dima va 1018 ta yulduzlarning o'rni beril-

lgan. Undan tashqari Ulug'bekning "Tarixi arba' ulus" (To'rt ulus tarixi) nomli tarixiy asari va musiqaga bag'ishlangan beshta risolasi ham mavjuddir. Ulug'bekning o'ta salohiyatli olim bo'lganligini uning zamondoshlari G'iyosiddin Jamshid, Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy va boshqalar ham e'tirof etganlar. Jumladan, o'zbek adabiyotining asoschisi buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy (1441-1501) bu xususda:

Temurxon naslidin Sulton Ulug‘bek
Ki olam ko‘rmadi sulton aningdek,

deb unga o‘z ta‘rifini bergan edi.

Mirzo Ulug‘bekning ilmiy merosi jahon ilm-fan olamida hamisha yuqori baholanganligini, hozirda ham uning yulduzlar harakatiga oid hisob-kitoblari kompyuter yordamida tekshirib ko‘rilganda atigi bir necha daqiqa farq qilinganligini 1996 yil YUNESKOning bosh kotibi Federiko Mayor Respublikamiz Prezidenti I.Karimov bilan bo‘lgan muloqotda faxr bilan ta‘kidlaganini YUrtboshimiz «YUksak ma‘naviyat – engilmas kuch» asarida alohida qayd etib, buyuk vatandoshimiz merosiga yuksak baho bergan edi. Ulug‘bek rasadxonasi yodgorligi mustaqillik yillarida qayta ta‘mirlandi, rasadxona atrofi obodonlashtirilib, buyuk olim hurmatiga bag‘ishlangan monumental kompozitsiya barpo etildi.

Ulug‘bek davrida, shuningdek Samarqand SHarqning madaniy markaziga aylanganligi uchun mashhur faylasuf Ali ibn Muhammad Jurjoniy, taniqli tabib Mavlono Nafis, shoir Xayoliy Buxoriy, “YUsuf va Zulayho” dostonining muallifi Durbek, qasida janrining taniqli namoyondasi o‘zbek shoiri Sakkokiy, mashhur xattot Abdurahim Xorazmiy va boshqalar Ulug‘bek homiyligi ostida Samarqandda yashab ijod qildilar. SHuningdek, SHarqning ko‘plab taniqli olim va shoirlari fuzaloi-ulamolari Samarqandga tez-tez kelib turdilar. Ulug‘bek davrida o‘ziga xos tarixnavislik maktabi ham paydo bo‘ldi. XV asrdagi taniqli tarixchilar, “Zubdat at tavorix” (Tarixlarning yuqori qismi) asarining muallifi Hofizi Abro‘, “Matla as-sa‘dayn va majma al-bahrayn” (Ikki dengizning qo‘shilishi va ikki saodatli yulduzning bolqishi) asarining muallifi Abdurazzoq Samarqandiy, “Ravzat as safo” (Jannat bog‘lari) asarining muallifi Mirxond, “Habib us siyar” (Do‘stga maktub) va boshqa qator asarlarning muallifi Xondamir Ulug‘bek yaratgan madaniy sharoitda o‘sib ulg‘aydilar. Ulug‘bek davridagi madaniy markaz keyinchalik ”Ulug‘bek akademiyasi” nomini olib, dastavval mashhur fransuz yozuvchisi va olimi Volter (1694-1778) tomonidan e‘tirof etilgan edi. Ajdodlarimiz tarixida 1004 yilda tuzilgan Ma‘mun akademiyasidan so‘ng, Ulug‘bek akademiyasi O‘rta Osiyo tarixida ikkinchi akademiya sifatida yuzaga keldi.

Mirzo Ulug‘bekning vafotidan so‘ng madaniy markaz Xurosonga, jumladan uning poytaxti Hirotga ko‘chdi. Hirot madaniy va ilmiy markazining shakllanishida Xuroson hukmdori Sulton Husayn (Boyqaro) (1469-1506) va ayniqsa buyuk shoir va mutafakkir, g‘azal mulkining sultoni Mir Alisher Navoiyning (1441-1501) roli nihoyatda beqiyos bo‘ldi. Ma‘rifatli hukmdor bo‘lmish Sulton Husayn (Boyqaro) butun Xurosonda ilm-fan, adabiyot, madaniyat homiysiga aylanadi. Uning o‘zi “Husayniy” taxallusi ostida g‘azallar yozgan. Bizning kunlargacha uning she‘riy “Devon”i va nasriy “Risola” asarlari etib kelgan. Ta‘kidlash joiz-ki, Sulton Husayn (Boyqaro) hayrihohligi va homiyligi madaniy yuksalishga katta turtki bo‘lgan.

**Alisher Navoiy
(1441-1501)**

YUrtboshimiz I.A.Karimov Alisher Navoiyga shunday baho bergan edi:

«Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyanda-si, millatimizning g‘ururi, sha’nu-sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san’atkoridir.

Ta’bir joiz bo‘lsa olamda turkiy va forsiy tilda so‘zlovchi biron-bir inson yo‘q-ki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e’tiqodi bilan qaramasa».

Buyuk mutaffakir va davlat arbobi, o‘zbek adabiyoti asoschisi Alisher Navoiy 1441 yili Hirotida taniqli barlos bahodiri G‘iyosiddin xonadonida dunyoga kelgan. U yoshligidanoq nihoyatda zakovatli va zehnli bola bo‘lgan. Uning besh yoshida yozgan g‘azaliga taniqli o‘zbek shoiri Lutfiy o‘z vaqtida katta baho bergan edi. YOshligidanoq u temuriy shahzoda Sulton Husayn bilan do‘st bo‘lib, keyinchalik ular Xuroson hokimi Abulqosim Bobur (1451-1457) xizmatida birga bo‘lganlar. Husaynning xizmat davrida Alisher Navoiy Mashhad va Hirot madrasalarida tahsil ko‘radi. Keyinchalik Movarounnahr hokimi Sulton Abu Said tazyiqi bilan Samarqandga ketishga majbur bo‘lib, u erda ikki yilcha turib, o‘z bilimini yanada takomillashtiradi. 1469 yili Xuroson taxti Sulton Husaynga tekkandan so‘ng, uning taklifi bilan Alisher Navoiy Hirotga kelib, avval muhrdorlik so‘ngra vazirlik lavozimida faoliyat ko‘rsatadi. Jumladan, Alisher Navoiy o‘zining vazirlik lavozimini egallagan vaqtida (1472-1476) mamlakatda imkon boricha osoyishtalik va adolat o‘rnatishga harakat qiladi. Uning hatti-harakatlari natijasida shaharlar yuksaldi, suv chiqarilib, ko‘pgina erlar obod qilindi, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlari yanada rivojlandi. Navoiy ilm-fan, ma’rifat va madaniyat ahliga shaxsan o‘zi homiylik ko‘rsatdi. Garchi toju-taxt uchun kurashlarda va fitna-nizolar natijasida Navoiyning Sulton Husayn bilan oralari bir oz sovugan bo‘lsa-da, lekin Navoiy umrining oxiriga qadar davlatning tayanch shaxslaridan biri bo‘lib qoladi. Jumladan, u vazirlik lavozimidan ketar ekan, sulton Navoiyga shohona to‘n kiygizib, uning hech bir iltimosi hech qachon erda qolmasligini aytadi. Alisher Navoiyning birgina o‘zi 300 tadan ziyod turli qurilish, obodonchilik ishlariga bosh-qosh bo‘ladi. Hirotidagi Injil daryosi bo‘yida uning qurilish ishlari uchun maxsus er ham ajratib beriladi. U barpo etgan Hirotidagi “Ixlosiya”, “SHifoia” majmualari, Tus viloyatidagi Turuqband suv ombori va kanali, Hirot va Mashhaddagi qator sug‘orish inshootlari, Astroboddagi saroy va masjid, Marvdagi madrasa shular jumlasidandir. El-yurt farovonligini o‘ylagan Navoiy o‘z daromadlarining aksariyat qismini hayriya ishlariga sarflaydi.

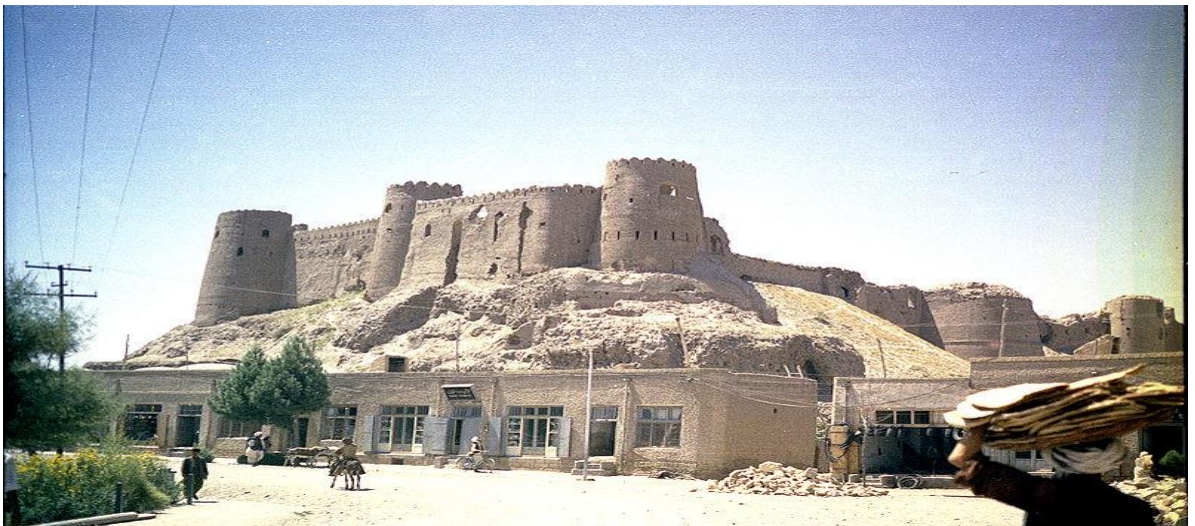
Odamiy dersang demagil odamiy,

Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami,

deb, o‘z ta’rifini bergan edi shoir. SHaxsan uning mablag‘lari hisobidan 52 ta rabot, 19 ta hovuz, 16 ta ko‘prik, 9 ta hammom va boshqalar qurildi. SHuningdek,

Navoiy butun Xurosonda 12 tadan oshiq ahamiyatli bo'lgan va ta'mirlanishga muhtoj masjid, minora, rabot va boshqalarni ta'mir etib o'z holiga qaytaradi. Jumladan, Navoiy ta'mir etgan Hirotidagi jome masjidi hozirgi kunga qadar Hirot shahrining go'zal inshootlaridan biri hisoblanadi. Alisher Navoiy homiyligi ostida SHarq miniatyurasi maktabining etuk namoyondasi "SHarq Rafaeli" nomini olgan Kamoliddin Behzod, taniqli tabiblar Abdulhay Muniy, Darvish Ali, hattotlardan - Sulton Ali Mashhadiy, musiqachilardan - Husayn Uddiy, shoir va tarixchilardan - Sohib Doro, Muhammad Nizomiy, Kamoliddin Binoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Husayn Voiz Koshifiy, Mirxond, Zayniddin Vosifiy, Muiniddin Muhammad Isfizoriy va boshqalar etishib chiqdilar. Alisher Navoiy ilk bora o'zga shoirlardan farqli ravishda turkiy tilda 1483-1485 yillarda beshta dostondan iborat "Xamsa" asarini yozdi.

**Hirot shahri. Qadimiy qal'a xarobalari.
Hozirgi davr.**

Buyuk shoirning 20 tadan ziyod yirik asarlari mavjuddir. Ular "Xazoyinul maoniy", "Lison ut tayr", "Mahbub ul qulub", "Majolisun nafa'is", "Munshaot", "Muhokamatul lug'atayn", "Mezonul avzon" va boshqalardir. Bular tarixiy, falsafiy, ahloqiy mezonlarni o'z ichiga olib, ularda insoniyatga xos bo'lgan barcha ijobiy xislatlar ulug'lanadi. Navoiy o'z asarlarida Vatanga, tug'ilib o'sgan eriga nisbatan buyuk muhabbatni kuylaydi, muhabbat va sadoqat, halollik va poklik, do'stlik va hamkorlik, ezgulik va adolat kabi o'chmas g'oyalar tarannum etiladi. Buyuk mutafakkir insonlarni o'zaro mehr-oqibatli, insof-diyonatli, bag'rikeng, olijanob, mehnatsevar bo'lishga chaqirib, aynan yuqori ahloqiy sifatlariga ega bo'lgan insongina mamlakat ravnaqiga bevosita hissa qo'shishi mumkinligini, har bir kishi o'z ahloqi va odobi ila jamiyat ma'naviy hayotini yuksaltirishi mumkinligini uqtirib o'tadi. Ilm olishga intilmak, xat-savodli bo'lish, o'z halol mehnati, pok kalbi bilan umr kechirish haqidagi ezgu fikrlar uning asarlaridan keng joy olgan.

Navoiyning o'zi esa barkamol, komil inson qiyofasi uchun buyuk ramzdir. Alisher Navoiy o'z umri va ijodini xalq osoyishtaligi va farovonligi, davlat ravnaqi

va obodligi, madaniyat, fan, adabiyot taraqqiyotiga bag'ishlaydi. Jahon ahli Navoiyni nafaqat ulug' shoir va davlat arbobi, balki buyuk insonparvar shaxs, qomusiy olim, betakror so'z san'atkori, Gomer, Nizomiy, SHota Rustaveli, SHekspir, Balzak, Pushkin, Tolstoy, Tagor kabi adabiy dunyo daholari qatoridan joy olganligini e'tirof etadi. Moskva, Tokio, Boku shaharlarida ushbu mutafakkirga haykallar o'rnatilganligi, asarlarining o'nlab jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganligi yuqoridagi fikrning tasdig'i bo'lib qoladi.

Ulug' shoirning o'lmas merosini o'rganish mustaqillik yillarida o'zining haqiqiy darajasiga chiqdi, adibning barcha asarlari qayta chop etildi. Hukumatimiz qaroriga binoan, xalqimizning buyuk mukofoti ramzida Navoiy nomidagi davlat mukofoti ta'sis etildi. O'lkamizda Navoiyning ulug' nomini bilmagan zot yo'qdir. Xalqimiz Alisher Navoiy buyuk nomiga yuksak hurmat va ehtiromi Prezidentimiz I.Karimovning **«Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir»**, degan so'zlarida to'laqonli o'zining ifodasini topgan.

Prezidentimiz I.Karimov tashabbusiga ko'ra, 1991 yili Alisher Navoiyning 560 yilligi juda katta tantanalar bilan nishonlanib, shoirning mahobatli haykali xalqimizning ulug' mutafakkirga muqaddas ramzi sifatida poytaxtimizning markazida qad ko'tardi.

XV asrning zabardast o'zbek shoirlari ichida, shuningdek Lutfiy, Durbek, Sakkokiy, Gadoiy, Atoiy va boshqalarning ham nomlari ma'lum va mashhur bo'lgan. Jumladan, Navoiydan avval turkigo'y shoir Lutfiy (1366-1465) bo'lgan. Uning o'z vaqtida 20 dan ziyod ajoyib asarlari mavjud bo'lib, bizgacha faqat mashhur "Gul va Navro'z" va g'azallar devoni etib kelgan xolos.

Bu davrlarda shuningdek, SHarafiddin Ali YAzdiyning (1454 yili vafot etgan) Temur tarixiga bag'ishlangan, Nizomiddin SHomiydan so'ng yozilgan bir xil nomdagi "Zafarnoma" asari yaratildi. Fors-tojik adabiyotida ayniqsa mashhur shoir va olim, Navoiyning zamondoshi hamda do'sti Nuriddin Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) roli buyuk bo'ldi. Jomiy va Navoiyning do'stligi esa, tarixda xalqlarimiz ittifoqligining buyuk ramzi bo'lib qoldi.

Tayanch so'zlar

Amir, dargoh, devon, vazir, ulus, dorug'a, qutvol, arzbegi, tavochi, CHig'atoy ulusi, xon, Xuroson, Movarounnahr, saltanat, tuzuklar, tuman, cherik, javong'or, barong'or, sulton, sarbador, raiyat, sipoh, Mo'g'uliston

Savol va topshiriqlar

1. CHig'atoy ulusida XIV asrning birinchi yarmida kechgan jarayonlar hamda uning inqirozi sabablarini qayd eting.

2. Movarounnahrda kuchli va markazlashgan davlat barpo etishda Amir Temurning tarixiy xizmatlarini ko'rsatib bering.
3. Amir Temur harbiy san'ati xususida nimalarni bilasiz?
4. «Temur tuzuklari» tarixshunosligini gapirib bering.
5. «Kuch adolatda» - shiorini izohlang.
6. Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning «YUksak ma'naviyat – engilmas kuch» asarida Amir Temurga qanday baho berilgan edi?
7. Amir Temur saltanati to'g'risidagi qaysi tarixiy manbalarni bilasiz?
8. «Temur tuzuklari» - tarixiy manba sifatida deganda nimani tushunasiz?
9. Klavixon kundaligida Amir Temur davlati qanday tavsiflangan?
10. Amir Temur davlati xalqaro aloqalarini gapirib bering.
11. Istiqlol yillarida Amir Temurga ko'rsatilgan hurmat va e'tibor nimalarda o'z ifodasini topgan?

9-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I. Amir Temur haqida so'z. - Toshkent: O'zbekiston, 1996.
2. Karimov I. Xalqimiz bor ekan, Amir Temur nomi barhayotdir. Asarlar 5 – jild.- Toshkent: O'zbekiston, 1997.
3. Karimov I. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Abduraimov M. Temur va To'xtamish. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2000.
5. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: SHarq, 2000.
6. Ahmedov A. Ulug'bek. Toshkent, 1994.
7. Ahmedov B. Sohibqiron Temur.- Toshkent, 1996.
8. SHarofiddin Ali YAzdiy. Zafarnoma. - Toshkent: SHarq, 1997.
9. O'zbekiston tarixi. Prof. R.H Murtazayevaning umumiy tahriri ostida. - Toshkent, 2005.
10. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Ikki jildlik. Arab tilidan tarjima, kirish so'zi va izohlar muallifi Ubaydulla Uvatov. -Toshkent: Mehnat, 1992.
11. Abdurahmonov A. Ulug'bek akademiyasi. - Toshkent, 1993.
12. Muhammadjonov A. Amir Temur va Temuriylar davri. -Toshkent: Fan, 1996.
13. Saidahmedov I. Davlat va huquq tarixi. – Toshkent: Fan, 2006.
14. Sagdullaev A. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademiya, 2000.
15. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2012.
16. M. Ivanov. Ikki buyuk sarkarda.CHingizxon va Amir Temur. - Toshkent: Xazina, 1994.
17. Amir Temur jahon tarixida. - Toshkent: SHarq, 1996.
18. Temur tuzuklari. - Toshkent: Ma'naviyat, 2011.
19. Amir Temur o'gitlari. - Toshkent: Navro'z, 1992.
20. Q.Usmonov, M.Sodiqov,S.Burxonova. O'zbekiston tarixi. Darslik. – Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2006

21. SHarafuddin Ali YAzdiy. Zafarnoma. - Toshkent: SHarq, 1997.
22. Abdurazzoq Samarqandiy. Matla as-sa'dayn va majma al-bahrayn. - Toshkent: O'zbekiston, 2008.
23. O'ljaeva SH. Amir Temur va temuriylar davrida milliy davlatchilikning rivojlanishi. – Toshkent: Fan, 2005.

10-mavzu. O'rta Osiyo hududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.

Reja:

1. SHayboniylar davlati. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot
2. Ashtarxoniylar sulolasi davrida O'rta Osiyo.
3. Buxoro amirligi. Mang'itlar sulolasi.
4. Qo'qon xonligi. Minglar sulolasi.
5. Xiva xonligi. Inoqlar va qo'ng'rotlar.
6. Co'nggi o'rta asrlarda qoraqalpoqlar (siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot).

1. SHayboniylar davlati.

Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

O'rta Osiyo xalqlarining XVI asrning boshi – XIX asrning birinchi yarmi tarixiga oid ko'pdan ko'p yozma manbalar bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan. Ular avvalo, mahalliy tarixnavislik maktablari vakillarining asarlari, qolaversa, O'rta Osiyoga tashrif buyurgan elchilar, sayyohlar, zobitlarning ma'lumotlaridan iborat. Ushbu manbalar yuqoridagi davr tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik – madaniy hayot hamda siyosiy jarayonlar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Ular orasida quyidagilarni alohida sanab o'tish maqsadga muvofiqdir: Boburning "Boburnoma", Muhammad Solihning "SHayboniynoma", Mulla SHodining "Fathnoma", Fazlulloh Ro'zbexonning "Mehmonnomai Buxoro", Zayniddin Vosifiyning "Badoye ul-vaqoe", Xofiz Tanish Buxoroniyning "Abdullanoma", Muhammad YUsuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy", Xoja Samandar Termiziyning "Dastur al-muluk", Mirza Badi devonning "Majma al-arkam", Mir Muhammad Salimning "Silsilat as-salotin", Abduraxmon Davlatning "Tarixi Abulfayzxoniy", Mulla Vafo Karmanagiy va Olimbekning "Tuhfat al-xoniy", Abulg'oziyning "SHajarai turk", Niyozmuhammad Xo'qandiyning "Tarixi SHohruhiy", Muhammad Hakimxonning "Muntaxib at-tavorix", Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol", Ahmad Donishning "Mang'it amirlari tarixi" kabi asarlardir.

XVI-XIX asrning birinchi yarmi tarixiga oid manbalar ma'lumotlarini ilmiy muamalaga kiritishda ko'plab sharqshunos, tarixchi va huquqshunos olimlar tadqiqot ishlarini olib bordilar. Bu yo'nalishda V.Abdullaev, A.Arends, B.Axmedov, S.Azimjonova, M.Abduraimov, YA.G'ulomov, U.Karimov, A.Kononov, N.Malitskiy, R.Muqminova, A.Muhammadjonov, R.Nabiev, T.Ne'matov, N.Norqulov, A.O'rinboev, A.Ziyo, H.Bobobekov, SH.Vohidov,

R.Xoliqova, M.Yo'ldoshev, H.Boboev, A.Saidov, Z.Muqimov, I.Saidahmedovlarning tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Siyosiy tarix. Ma'lumki, XIV asr boshlariga kelib, 1236 yilda Botuxon tomonidan asos solingan Oltin O'rda davlati ikki qismga bo'linib ketadi va uning sharqiy qimida Oq O'rda davlati tashkil topadi. Ayrim tarixiy manbalarda bu hududlar "O'zbeklar mamlakati" deb ham eslatiladi. XV asrning o'rtalariga kelib SHarqiy Dashti Qipchoq hududlarida Jo'jixonning beshinchi o'g'li SHaybon urug'idan bo'lgan Abulxayrxon ko'chmanchi o'zbeklar davlatiga asos soldi. Movarounnahrda o'zaro kurashlardan foydalangan Abulxayrxon Sirdaryoning o'rta oqimidagi bir qancha shaharlarni, Xorazmning bir qismini bosib olishga erishdi.

Manbalarning (Mulla SHodi, "Fathnoma") ma'lumot berishicha 864 hijriy (1459-1460 yy.) yilda Abulxayrxonning katta o'g'li SHohbudog' vafot etadi. Undan qolgan sakkiz yoshli Muhammad va besh yoshli Mahmud uyg'ur Boyshayx ko'kaldosh tarbiyasiga beriladi. SHohbudog'ning katta o'g'li Muhammad SHohbaxt keyinchalik SHayboniylar davlatiga asos soladi. Manbalarning ma'lumot berishicha, Muhammad SHohbaxt SHayboniyxon iste'dodli shoir va sarkarda, zamonasining o'qimishli va bilimdon kishilaridan bo'lgan.

XV asrning so'nggi choragiga kelib temuriy shahzodalar o'rtasidagi toj-taxt uchun o'zaro kurashlar avj olgan edi. Ko'pgina mulklar va viloyatlar, xususan, Farg'ona, Hisor, Samarqand bilan Buxoro, Toshkent, Xorazm o'zlarini mustaqil hisoblab, ko'p hollarda bir-birlari bilan kurash olib borar edilar. SHuning uchun ham Movarounnahrda temuriylar saltanati amalda mustaqil boshqariladigan kichik-kichik viloyatlarga bo'linib ketgan edi. SHayboniyxon esa temuriylar hukmronligiga barham berish uchun bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalanishga harakat qildi.

Temuriylar o'rtasidagi sulolaviy urushlar, keyinroq esa SHayboniyxon qo'shinlarini qo'llab-quvvatlashda Toshkent mulki zodagonlari katta rol o'ynadilar. 1485 yilda Toshkent hokimiyatini mashhur diniy arbob Xo'ja Ahror yordamida YUnusxon egallagan bo'lsa, uning vafotidan so'ng o'g'li Mahmudxon (1487-1503yy) Toshkent taxtini egallaydi.

Muhammad SHayboniyxon

Mahmudxon temuriylarga qarshi kurashda SHayboniyxon ittifoqini umid qilgan bo'lsa-da, niyatiga eta olmadi. 1494 yilda Samarqand hukmdori Sulton Ali Mirzo vafot etgach, temuriylar o'rtasidagi nizolar yanada kuchayib ketdi. Bundan foydalangan SHayboniyxon 1497 va 1499 yillarda Samarqandga hujum uyushtirib, uni ikki marta qamal qildi.

1500 yilda Andijon hokimi Bobur Mirzo Samarqandga yurish qildi. Ammo, SHayboniyxon undan oldinroq harakat qilib Samarqandni egalladi. Boburning Samarqandni egallash borasidagi harakatlari

(1500 - 1510).

zoe ketdi. Bunga qadar SHayboniyxon.

Buxoroni ham qo'lga kiritgan edi. SHundan so'ng SHayboniyxon 1503 yil bahorida asosiy qo'shinlari bilan Toshkent hokimi Mahmudxon va Farg'ona hokimi Ahmadxonlarga qarshi yurish qilib Toshkent viloyatidagi SHohruhiya va boshqa ko'pgina qal'alarni bosib olishga erishadi. Farg'onadagi Arxian qal'asi yonida bo'lgan shafqatsiz jangda Maxmudxon halok bo'ladi va Toshkentda qoldirilgan uning o'g'li Muhammad Sulton SHayboniyxon qo'shinlari yaqinlashishi bilan Toshkentdan qochib ketadi.

Toshkentga mustahkam o'rtnashib olgan SHayboniyxon qo'shinlarining katta qismi uning ukasi Mahmud Sulton boshchiligida Xorazmga yurish boshladilar. Kat va Buldumsoz qal'alarini egallagan Mahmud Sulton bu hududlardagi bir qism aholini majburan Buxoroga ko'chirishga buyruq beradi. 1505 yilda o'n oylik qamaldan so'ng shayboniylar Urganch shahrini egallaydilar.

SHayboniyxonning o'zi katta qo'shni bilan 1504 yilda Hisor viloyatiga yurish qildi. Bu paytdagi Hisor viloyatining hokimi Xusravshoh ancha katta harbiy kuchga ega bo'lsa-da, SHayboniyxonga jiddiy qarshilik ko'rsata olmadi. Buning natijasida Hisor viloyati barcha tog'li tumanlari bilan birga SHayboniyxon ixtiyoriga o'tdi va Qunduz, Tolqon, Badahshon hamda Balx ishg'ol etildi

SHayboniyxonning markazlashgan davlat tuzish yo'lidagi raqiblaridan biri Dashti Qipchoqdagi qozoq sultonlari edi. XVI asrning boshlarida qozoq sultonlari SHayboniyxonning janubga qilgan harbiy yurishlaridan foydalanib Movarounnahrda bir necha marta bosqinchilik urushlari uyushtiradilar, Buxoro va Samarqandni talon-taroj qilib, aholini asir qilib olib ketadilar. 1509 yilda SHayboniyxon qozoq sultonlari Jonish Sulton, Burunduqxon va Qosim Sultonlarga qattiq zarbalar berib, buning natijasida Sig'noq, YAssi, Savron shaharlarini qo'lga kiritadi hamda Turkistondagi Xo'ja Ahmad YAssaviy maqbarasini ta'mirlashga buyruq beradi.

SHayboniyxon 1509 yilning yozida Marvni egallashga muvaffaq bo'ldi. Uning bu davrga qadar bo'lgan yurishlari natijasida Dashti Qipchoq, Xorazm, Movarounnahr va Xurosonning katta qismi SHayboniylar qo'l ostida birlashtirildi. Marv shahrini egallagan SHayboniyxon Eronning kichik viloyatlariga yurish qiladi hamda Mashhad va Tus shaharlarini egallab, ulardagi muqaddas joylarni ziyorat qilib, ba'zi me'moriy inshootlarni ta'mirlashga buyruq beradi. Mashhad va Tus shaharlarini egallagan SHayboniyxon Erondagi SHoh Ismoil asos solgan Safaviylar davlatiga xavf soladi.

1510 yilda Erondan orqaga qaygan SHayboniyxon uning izidan katta kuch bilan etib kelgan Eron shohi Ismoil Safaviy qo'shinlari bilan jangga kirishdi. Marv yaqinida bo'lib o'tgan bu jangda SHayboniyxonning kam sonli qo'shinlari¹ mag'lubiyatga uchradi hamda zamondoshlari tomonidan "Xalifa ur-Rahmon va Imom az-Zamon" deb ulug'langan Muhammad SHohbaxt SHayboniyxon bu jangda halok bo'ldi.

¹ Ибн Рузбехоннинг маълумотларига кўра, Шайбонийхон 1509 йилда қўшинларининг асосий қисmini орқага қайтариб юборган. Бу билан у Мовароуннаҳрдаги сиёсий бирқарорликни сақлаш ҳамда қозок султонларининг янги босқинларини олдини олишни кўзлаган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Marv yaqinidagi g'alabadan so'ng SHoh Ismoil SHayboniylarga qarshi kurashda temuriy shahzoda Zahiriddin Bobur bilan ittifoqchilikni taklif etdi. Undan tashqari, SHayboniyxon o'limidan keyin o'zbek sultonlari orasida boshlangan kelishmovchiliklar davlatni zaiflashuviga olib keldi hamda shayboniylar keyingi janglarda mag'lubiyatga uchray boshladilar. Natijada Huroson va Xorazm qo'ldan boy berildi. Bobur 1511 yilda SHoh Ismoil qo'shinlari yordamida shayboniylar qo'l ostidagi Hisor, Ko'lob, Qunduz, Badaxshon va Qarshi erlarini egallab, Samarqandni ham uchinchi marta qo'lga kiritdi. Movarounnahrni butunlay qo'lga kiritish niyatida bo'lgan Boburga Safaviylarning tajribali sarkardasi Najmiddan Soniy boshchiligidagi 12 ming qo'shini kelib qo'shildi.

Boburning ittifoqchilari, shia mazhabidagi eroniy qizilboshlilarning¹ talon-tarojlari (ayniqsa, Samarqand va Qarshi shaharlarida) tufayli mahalliy aholi Boburni qo'llab-quvvatlamadi. Bobur va eroniylarning birlashgan qo'shinlari bilan SHayboniylar o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1512 yilning noyabrida G'ijduvon yaqinida bo'lib o'tadi. Mazkur jangda SHayboniyxonning jiyani, Sulton Mahmudning o'g'li Ubaydulla Sulton tomonidan ittifoqchilar qo'shnini tor-mor etildi. Bu mag'lubiyatdan so'ng Bobur Movarounnahrda butunlay chiqib ketdi va Qobul hamda uning atroflarida o'z hukmronligini to'la mustahkamladi. 1526 yilning boshida Bobur Hindistonga yurish boshladi va u erdagi Ibrohim Lo'diyning qo'shinlarini to'la tor-mor keltirib, yangi saltanat-Boburiylar saltanatiga asos soldi. Bu saltanat Hindistonda 332 yil (1526-1858 yy) hukmronlik qildi.

Muhammad SHayboniyxonning vafotidan so'ng davlatdagi markaziy hokimiyat anchagina zaiflashdi. Beklar (amirlar) va sultonlarning ko'pchiligi SHayboniyxondan keyingi bir nechta xonlarga nomigagina bo'ysundilar. SHayboniyxon vafotidan so'ng uning jiyani Sulton Mahmudning o'g'li Kuchkunchixon (1510-1530 yy.) taxtga o'tirdi. Aynan Kuchkunchixon davrida sultonlarning mustaqilligi kuchaya borib, ular orasida Buxoro mulki hukmdori Ubaydulla Sultonning obruyi ancha baland edi. Kuchkunchixonidan keyingi hukmdor Abu Sa'id (1530-1533 yy.) ning qisqa hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat zaiflashib, amirlar va sultonlar o'rtasidagi nizolar yanada kuchaydi. Bu paytda Xorazm mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqdi va Turkiston erlari parchalana boshladi.

O'zaro urushlarga birmuncha barham berishga erishgan Ubaydulla Sulton 1512 yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1533 yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining oliy hukmdori etib saylanadi. Ubaydullaxon paytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chiradi. O'sha paytda Samarqand hukmdori bo'lgan Kuchkunchixonning o'g'li Abdulla Sulton ham Ubaydullaxon hokimiyatini tan olishga majbur bo'ldi.

XVI asrning 40-yillariga kelib yirik zodagonlar va sulolalar o'rtasida Movarounnahrning poytaxt shaharlari va mulklari uchun o'zaro kurashlar yana avj oldi. Hukmdor xonadoni vakillari o'rtasida ayniqsa Buxoro va Samarqand uchun

¹ Сафавийларнинг асосий таянч кучи бўлган турк кўчманчилари XV асрнинг 2-ярмида "қизилбошлилар" деб аталган. Бу ҳарбий кўчманчилар шиа имомлари шарафига бошларига 12 қизил чизиқли салла ўраб юрганлар.

kurash kuchaydi. Bu davrda Samarqandda Kuchkunchixonning uchinchi o'g'li Abdullatifxon (1541-1552 yy.) Buxoroda esa Ubaydullaxonning o'g'li Abdulazizxon (1540-1550 yy.) hukmronlik qilib har ikkalasi ham o'zini rasmiy xon deb hisoblar edi.

O'zaro hamda sulolaviy kurashlar davom etayotgan bir sharoitda SHayboniyxonning nabirasi Muhammad YOrsulton bir necha oy taxtni boshqarganidan so'ng amaldagi hokimiyat Baroqxon (Navro'z Ahmadxon, 1551-1556 yy.) qo'liga o'tdi. Toshkent va Sirdaryo bo'yidagi shaharlar hukmdori bo'lgan Navro'z Ahmadxon Buxoroda o'z hokimiyatini tan oldirish uchun Samarqand va Movarounnahrning boshqa shaharlariga bir necha marta yurishlar qilib turdi.

1556 yilda Navro'z Ahmadxon vafot etgach Balx hukmdori Pirmuhammadxon (1556-1561 yy.) Buxoro taxtiga o'tiradi. SHunga qaramasdan 1556 yilda Axxi va Andijon mulki hukmdorlari Buxoroni egallashga harakat qilib ko'rdilar. Ammo, o'sha paytda juda katta nufuzga ega bo'lgan jo'ybor shayxi Xo'ja Islom tomonidan qo'llab quvvatlangan shayboniy Iskandar Sultonning o'g'li Abdulla Sulton bunga yo'l qo'ymadi. Pirmuxammadxon Balxda qolib taxtni boshqarayotgan, uning nomiga xutba o'qitilib, tangalar zarb etilayotgan bo'lsada, 1557 yildan Buxoroda Abdulla Sulton hukmronlik qila boshlaydi.

Mustaqil mulklar va yirik zodagonlarning o'zaro urushlaridan ularning o'zlariga qarshi foydalangan Abdullaxon II asta-sekinlik bilan Movarounnahr va Xuroson erlarini o'z hokimiyati ostiga birlashtira boshladi. Uning bu harakatlarini jo'ybor shayxlari Xo'ja Islom hamda uning o'g'li Xo'ja Sa'dlar faol qo'llab-quvvatlab turdilar. 1561 yilda Abdullaxon II Pirmuxammad bilan aloqalarni uzdi va otasi Iskandar Sultonni (1561-1583 yy.) xon deb e'lon qildi. Iskandar Sulton nomigagina xon bo'lib, mamlakatni boshqaruv ishlariga deyarli aralashmas, hokimiyat amalda Abdullaxon II qo'lida edi. 1583 yilda Iskandar Sulton vafot etgach Abdullaxon II rasmiy xon deb e'lon etildi.

SHayboniy hukmdorlari orasida Abdullaxon II o'zining qat'iyatliligi, yaxshi siyosatchi va sarkardalik qobiliyati bilan ajralib turadi. U markazlashgan shayboniylar davlatini tiklash maqsadida bebosh va o'zlarini mustaqil hisoblaydigan amirlar, sultonlar, mulklar hukmdorlari bilan tinimsiz kurash olib borishga majbur bo'ldi. Tinimsiz urushlar natijasida 1573 yilda Farg'ona, 1574 yilda SHahrisabz Qarshi, Hisor viloyatlari, 1578 yilda Samarqand, 1582 yilda Toshkent, SHohruhiya, Sayram, Ohangaron, 1583 yilda Balx, 1584 yilda Badaxshon, 1588 yilda Hirot va uning atroflari, 1595 yilda Xorazm Abdullaxon II hokimiyati ostiga birlashtirildi. Tinimsiz urushlardan charchagan joylardagi mahalliy aholi ko'p hollarda Abdullaxon II ning markazlashtirish siyosatini qo'llab-quvvatlar edi.

Abdullaxon II uzoq yillik olib borilgan urushlardan so'ng butun Movarounnahr, Hisor, Xurosonning katta qismi, Xorazm va Turkistonni qo'lga kiritib SHayboniyxon tuzgan davlatni qayta tiklashga erishdi. Ammo, hududiy jihatdan juda katta bo'lgan bu davlat siyosiy jihatdan o'ta mustahkam emas edi. Bu davlatning kuch-qudrati hokimiyat tepasida turgan hukmdorning shahsiy fazilatlariga suyanar hamda unda mustahkam davlatchilik tizimi yaratilmagan edi.

Aynan shuning uchun ham 1598 yilda Abdullaxon II vafot etgach, oradan qisqa muddat o'tib qiyinchiliklar va jangu-jadallar natijasida tiklangan bu davlat inqirozga yuz tutda, hamda hokimiyat tepasiga boshqa sulola vakillari keldilar.

XIV asrning boshlarida Movarounnahrning Muhammad SHayboniyxon tomonidan bosib olinishi bu hududlarning xon urug'i vakillari bo'lgan o'zbek sultonlari tomonidan bo'lib olinishiga sabab bo'ldi. Ayrim hollarda SHayboniyxon ba'zi qabila boshliqlariga ma'lum mulklarni ham bergan. XVI asrning 60-yillaridan boshlab Buxoro shayboniylar davlatining ma'muriy-siyosiy markazi sifatida e'tirof etilganidan so'ng qonun kuchiga ega bo'lgan barcha hujjatlar Buxorodan chiqarilgan. Davlatdagi murakkab boshqaruv apparatini tashkil etgan ko'p sonli amaldorlar guruhi ham aynan Buxoroda markazlashgan.

Ma'muriy jihatdan Buxoro xonligi viloyatlar va tumanlarga bo'lingan. Mirza Devonning ma'lumot berishicha, Buxoro xonligi boshqaruvida o'ziga xos an'ana va qonunlar o'rnatilgan bo'lib, joylardagi yuqori mansabga ega bo'lgan zodagonlar davlat boshlig'i tomonidan hokimlikka ko'tarilgan.

Yirik hududlarda tashkil topgan shayboniylar davlati **xon** tomonidan boshqarilgan. Xonlikning siyosiy tizimida o'zbek davlatchiligining somoniylardan temuriylargacha bo'lgan davrida qaror topgan davlat boshqaruvi qonun-qoidolari hamda xususiyatlari bilan birgalikda ko'chmanchilarga xos an'analar ham mavjud bo'lgan. Xon-cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lib, u o'z atrofida viloyat, tuman hokimlari hamda nufuzli qabila boshliqlarini birlashtirganidan so'ng mustaqil siyosat olib borgan. Ammo, ayrim viloyat hokimlari mavqei kuchayib markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'ygan holatlar ham bo'lib turgan. Bunday holat ayniqsa Abdullaxon II davrida kuchaygan bo'lib, u buysunmas hokimlarning barchasini zo'rlik bilan bo'ysundirgan edi.

SHayboniylar davlati boshqaruvida islomiy odat va shariat qonun-qoidalariga qattiq rioya qilingan. Davlatdagi oliy hukmdorlik otadan bolaga emas, balki suloladan eng ulug' yoshli shaxsga o'tish tartibi dastlabki shayboniylar davrida saqlanib qolgan bo'lsada, XVI asrning 40-yillaridan boshlab vorisiylikda otadan bolaga o'tish an'anasi kuchayadi hamda Abdullaxon II davrida aniq bir shaklga tushadi. Ammo, bu holat uzoq davom etmadi.

Davlat boshqaruvida xon saroyidagi oliy darajali amaldorlardan tashkil topgan **markaziy boshqaruv** hamda viloyatlar va tumanlardagi **mahalliy boshqaruv** asosiy o'rinda turar edi. Tabiiyki, xon ular yordamida hamda bevosita ishtirokida davlatdagi ma'muriy boshqaruvni amalga oshirgan.

Ilgarigi sulolalar davrida bo'lgani kabi shayboniylar davrida ham eng oliy davlat idorasi-**dargoh** hisoblangan. Dargoh tepasida xon turgan bo'lib, bu idora saroy devonida jamlangan hamda davlatning ichki va tashqi hayotiga oid barcha masalalarni hal qilgan. CHunonchi, davlatning oliy darajali amaldorlari a'zo hamda odatda bosh vazir tomonidan boshqariladigan bu mahkama davlatning siyosiy, moliyaviy, harbiy, tashkiliy va boshqa masalalarini ko'rib chiqar edi. Bu erda qabul qilingan qarorlar xonning tasdig'i bilan kuchga kirib, hayotga tadbiq etilgan. Ta'kidlash joizki, ko'plab ko'kaldosh, otaliq, naqib, vaziri a'zam, vazir, devonbegi kabi oliy darajali saroy amaldorlari, nuyon, tug'begi, kutvol, dorug'a, qurchiboshi kabi harbiy amaldorlar, jo'ybor shayxlari, sadrlar, shayxulislom kabi

diniy ulomolarning fikrlari va manfaatlari ham qarorlar qabul qilinishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

SHayboniylar davlat boshqaruvidagi muhim vazifalardan biri **naqib** hisoblangan. Naqiblik mansabi xon huzurida juda katta vakolatlarga ega bo'lib, naqib xonning eng yaqin va ishonchli kishilaridan hisoblangan. Manbalarga ko'ra, rasmiy qabul marosimlarida naqibning oliy hukmdordan chap tomonda birinchi bo'lib joy olishi naqibning dargohdagi yuksak martabasidan dalolat beradi. SHuningdek, xon tomonidan chiqarilgan farmon va yorliqlarda ham naqibning nomi birinchi bo'lib zikr etilgan. Naqibga davlatning ichki va tashqi siyosati hamda harbiy masalalarda oliy hukmdorning birinchi maslahatchisi sifatida qaralgan Ayrim hollarda harbiy muzokaralar uchun ham xon raqiblar tomonga o'z naqibini jo'natgan.

Harbiy yurishlarni uyushtirish, urushlarni davom ettirish yoki to'xtatish, raqib tomonning harbiy-strategik tomonlarini o'rganish kabi vazifalar ham naqibga yuklatilgan hamda xon uning maslahatlari bilan qaror qabul qilgan. Manbalarga ko'ra, naqiblarga o'ta ma'suliyatli bo'lgan elchilik vazifalari ham yuklatilgan. SHayboniy hukmdorlari naqiblik lavozimiga asosan payg'ambar avlodlari hisoblangan sayidlar xonadoniga mansub shaxslarni tayinlaganlar.

SHayboniylar davlatidagi muhim mansablardan yana biri **otaliqdir**. Bu mansabga tayinlangan shaxs, avvalo, voyaga etmagan shahzodaning tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan. Mazkur lavozim egasi shahzodaga otaliq qilib, otasining o'rnini bosadigan darajada tarbiya bergan. Otaliqlar shahzodalarga mulk qilib berilgan viloyatlardagi xon hokimiyati siyosatini belgilash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega bo'lganlar. Xonlar voyaga etmagan shahzodalarga viloyatlarni mulk sifati taqsimlab berganda ularni doimiy nazorat qilish uchun o'zining ishonchli kishilarini otaliq qilib tayinlagan. Bunday hollarda shahzodalar voyaga etguniga qadar ma'lum viloyatlardagi boshqaruv ishlari otaliqlar qo'lida bo'lgan. Otaliqlar amalda butun bir viloyat taqdirini, uning markaziy hokimiyat bilan munosabatlarini hal qilganlar.

Davlat ishlarida **ko'kaldosh** (aynan ma'nosi-bir onadan sut emgan) mansabi ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ko'kaldoshlar davlat bilan do'stona va dushmanlik munosabatida bo'lganlar haqida ma'lumotlar to'plagan. SHuning uchun ham ko'kaldosh dargohning eng ishonchli kishilaridan hisoblanib, bu amaldagi kishilarning vazifasi mamlakatda oliy hukmdor olib borayotgan siyosat daxlsizligi, unga fuqaroning munosabatlarini o'rganishdan iborat bo'lgan. Ko'kaldoshlar yuqori mavqega ega bo'lib, badavlat kishilar bo'lgan. Toshkent va Buxoroda ko'kaldoshlar o'z mablag'lari hisobidan madrasa qurdirgani ma'lum.

Xon yasovuli lavozimidagi shaxslar sulola ichki munosabatlariga oid bo'ladigan tadbirlarni boshqarib turganlar. CHunonchi, oliy hukmdor bilan shahzodalar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatilgan tartib asosida yo'lga qo'yish, xonning shahzodalarni qabul qilishi, ularning arzlari, iltimoslarini xonga etkazish kabi tadbirlar shular jumlasidandir.

SHayboniylar xonlari hayotida ovchilik muhim ahamiyatga ega bo'lgan. SHuning uchun ham xon huzuridagi **qushbegi** yoki **amiri shikor** lavozimi ma'suliyatli hisoblangan. Amiri shikorning vazifasi xon va sultonlarning ovlarini

uyushtirib turish bo‘lgan. Ov qilinadigan joy atrofidagi qishloqlar aholisi o‘z ot-ulo-
ulovi, qurol-aslahasi bilan kelib xon va sultonlarning ov o‘tkazishlarida ularga
yordam berish, ular dam olganlarida qo‘noq hamda oziq-ovqat bilan ta‘minlash
ishlari ham qushbегining vazifasi hisoblangan. Manba tili bilan aytganda, “turli
ovchi qushlar (lochin, burgut-E.B.), tozi itlar va boshqalar” ni tayyorlash ham
amiri shikorning zimmasida bo‘lgan.

Davlat dargohidagi xavfsilikni ta‘minlash, ichki tartib qoidalar, keldi-
kettidan xabardorlik **eshikog‘aboshi** lavozimidagi shahs zimmasida bo‘lgan.
Ushbu mansab chap eshikog‘aboshi, o‘ng eshikog‘aboshi, eshikog‘aboshi kabi
lavozimlarga taqsilanib, bu xizmat vakillari urush paytlarida oliy hukmdorning eng
muhim harbiy topshiriqlarini ham bajarib borganlar.

Umuman olganda, A.Ziyo tadqiqotlariga ko‘ra, o‘sha zamonlarga xos
ravishda davlatning biror-bir xizmat idorasi, xizmat turi namoyondalari urush
paytlarida o‘zlarining to‘g‘ridan-to‘g‘ri vazifalariga qo‘shimcha ravishda harbiy
faoliyat bilan ham shug‘ullanib kelganlar. Bu holatni **miroxo‘r** (oliy hukmdorga
tegishli yilqi, ot-ulov, ularning ta‘minoti kabilarga mas‘ul), **shig‘ovul** (chet el
elchilarini qabul qilish bo‘yicha maxsus xizmat boshlig‘i), **qushbegi, chuhraboshi**
(maxsus harbiy qism boshlig‘i), **bakovul, dasturxonchi** kabi xizmatlar faoliyati
orqali ham ko‘rishimiz mumkin. YA’ni, ular o‘z idoraviy vazifalaridan tashqari
harbiy yumushlarni ham bajarib kelganlar.

Mamlakatning siyosiy hayotida, davlat boshqaruvida harbiy ma‘muriy
amaldorlar, yirik sarkardalar, qo‘shin boshliqlarining (umaro) ham o‘rni katta edi.
Dargohdagi harbiy ishlar bilan bog‘liq chuhraboshi va qurchiboshi (qurol-aslaha
xizmati boshlig‘i) vazifalaridan tashqari jibachi, jarchi, qorovulbegi, tug‘begi kabi
xizmatlar ham bo‘lgan. Ichki va tashqi xavfni bartaraf etishda, yangi erlarni bosib
olish uchun qilinadigan istilochilik yurishlarda qo‘shinlarning soni, harbiy
tayyorgarligi, qo‘shin boshliqlarining qo‘mondonlik mahorati kabilar katta
ahamiyat kasb etgan.

SHayboniylar davlati boshqaruvida harbiy-ma‘muriy amaldorlardan
tashqari, **ulamolar, shayxlar** va **xojalarning** ham mavqei katta bo‘lgan. Eng
kuchli hukmdorlar ham ulamolar bilan hisoblashishga majbur bo‘lganlar. XVI
asrning boshlarida SHayboniyxon yirik din peshvolarining davlat ishlariga siyosiy
ta‘sirini anchagina pasaytirishga muvaffaq bo‘lgan va diniy hamda dunyoviy
hokimiyatni o‘z qo‘l ostida birlashtirgan edi. Oradan ko‘p o‘tmasdan Buxoro
xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida, ayniqsa Buxoro
shahrida yirik din peshvolarining ta‘siri yana kuchayadi. Bu davrda ayniqsa,
Buxoro yaqinidagi Jo‘ybor qishlog‘idan chiqqan xojalarning mavqei juda oshib
ketadi.

XVI asrning o‘rtalaridan boshlab jo‘ybor shayxlari oliy hukmdor taqdirini
hal qilish darajasidagi mavqega ko‘tariladilar. Qishloqlarda katta-katta erlarga,
shaharlarda esa yirik ko‘chmas mulklarga ega bo‘lgan shayxlar yirik zodagonlar va
amaldorlarga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazganlar. Manbalarga ko‘ra, zabardast
shayboniylar hukmdorlaridan biri bo‘lgan Abdullaxon II ham avval Xoja Islom,
keyin esa Xoja Sa‘dlarning siyosiy va xo‘jalik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga
majbur bo‘lgan. **SHayx-ul-islom** ham jo‘ybor shayxlari xonadonidan saylangan.

Din peshvolari orasida shayx ul-islom, sadr, qozi kalon, mufti kabi diniy mansablarning mavqei ancha yuqori bo'lgan.

Er egaligi munosabatlari. Barcha turkiy xalqlarda bo'lgani kabi shayboniylar davlatida ham hokimiyat masalasi, qo'shnlarning tuzilishi masalalarida odat huquqlari nisbatan ustunroq bo'lgan. Ushbu davlat tashkil topgan dastlabki davrda unda asosan Abulxayrxon davlatining tuzilishi hamda an'analari saqlanib qolindi. Undan tashqari er-mulk masalasida temuriylar davlatida shakllangan xizmat evaziga er-mulk in'om qilish shakllaridan shayboniylar davlatida ham qo'llanilgan. Tadqiqotchilarning xulosalariga ko'ra, bu davrda Buxoro xonligida er huquqi masalalarida: davlatga qarashli erlar, ushr erlari, xurri xoris erlar, vaqf erlari, xon va amaldorlarga tegishli erlar, qo'chmanchi qabila va urug'larga tegishli erlar, suyurg'ol erlari, tanho erlar hamda tarxonlik erlari mavjud bo'lgan.

Iqto' atamasi XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab garchi muomaladan chiqib, o'z o'rnini turkiycha **“suyurg'ol”** atamasiga bo'shatib bergan bo'lsa-da, shayboniylar davri ayrim manbalari va hujjatlarida **“iqto”** atamasini uchratish mumkin. Chunki, iqto', suyurg'ol, tanho atamalari va shu shakldagi er mulki huquqining mazmuni bir-biriga deyarli yaqin bo'lgan. YA'ni, bunday er mulklari davlat oldidagi ma'lum bir xizmatlari uchun ma'lum hadya yoki in'om ma'nosini anglatgan.

Suyurg'ol shayboniylar davrida ham keng qo'llanilgan bo'lib, shahzodalar, yirik zodagonlar va nufuzli din peshvolariga ma'lum shart va imtiyozlar asosida berilgan er mulki bo'lib, u nasldan naslga o'tgan. Suyurg'ol egasi davlatga to'lanadigan soliqlardan ozod qilingan bo'lib, o'z suyurg'olidan oladigan daromaddan o'z ixtiyoricha foydalangan. Bunday imtiyozli suyurg'ol **“darubast suyurg'ol”** deb atalgan.

SHaharlar, tumanlar va hatto viloyatlar ham alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga suyurg'ol qilib berilgan. Misol uchun XVI asrning boshlarida Qarshi Xudoyberdi Sultonning suyurg'ol mulki bo'lgan.

Davlat erlari dehqonlarga muddatsiz merosiy foydalanishga ijara sifatida berilgan. Darubast sifatida mulk va er berish, Abdullaxon II davrida ayniqsa rivojlanib, u o'zining pirlari Xoja Islom va uning avlodlaridan Xoja Saa'dga hamda boshqa Jo'ybor xojalariga butun-butun bosib olingan viloyatlarni darubast sifatida hadya qilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, ushbu mulk merosiy suyurg'ol (hadya) bo'lib, u barcha soliqlardan ozod qilish haqidagi imtiyozlar bilan birga vorislikka qoldirish huquqi bilan berilgan er va boshqa mulklardan iborat bo'lgan.

Jo'ybor xojalarining Buxoro, Samarqand, Nasaf (Qarshi), Marv va boshqa viloyatlarda katta er maydonlari bo'lib, bu mulklar meros tariqasida avloddan avlodga o'tgan va barcha soliqlardan ozod etilgan. Xonlar va boshqa yirik amaldorlar tomonidan ularga hadya etilgan er mulklaridan tashqari ular Movarounnahr va Xurosonning serunum yaylovlariga, behisob podalarga, katta shaharlarda joylashgan o'z hunarmandchilik do'konlariga, savdo rastalariga, tegirmonlar, hammom va karvonsaroylardan keladigan daromadlarga ham ega bo'lganlar.

Kattadan-katta boyliklarga ega bo'lgan jo'ybor shayxlari o'z xususiy erlaridan tashqari vaqf erlardan keladigan daromadni ham nazorat qilganlar. Xojalarning davlat ishlaridagi mavqei shunchalik kuchli ediki, ular hatto, amaldorlarni yuqori mansablarga tayinlash yoki chetlatishda ham katta ta'sirga ega bo'lganlar.

SHayboniylar davrida er egaligining quyidagi asosiy turlari mavjud edi:

1. Mulki sultoniyoki **mulki mamlaka** (manbalarda mamlakai devon, mamlakai podshohiy, zamini mamlaka, mamlakati sultoni, mamlaka atamalarida ham uchraydi) davlatga qarashli erlar bo'lib, bu erlarni sotish, hadya etish, vaqfga berish faqat xonning ixtiyorida bo'lgan.

2. Mulki xolis yoki **mulki xurri xolis**-mu'lum shaxslarga tegishli bo'lib, hukmdor tomonidan davlat oldidagi xizmatlari uchun berilgan shaxsiy erlar (suyurg'ol, iqto', tarxon, tiul va boshq.) Bunday erlar va ularning egalari daftardor tomonidan maxsus daftarga qayd etib borilgan.

3. Vaqf erlari-hukmdor yoki boshqa shahslar tomonidan diniy muassasalarga mulk qilib berilgan erlar va sug'orish inshootlari. Bunday erlardan kelgan daromadning asosiy qismi mutavallilar, qozilar va musulmon dindorlariga tushgan.

4. Qishloq jamoalari egalik qiladigan erlar.

SHayboniylar davrida dehqonchilikka alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, avvalo, sug'orish tizimini tartibga keltirish uchun qator tadbirlar amalga oshirilgan. Bu jarayonda mintaqadagi yirik suv manbalari-Zarafshon, CHirchiq, Sirdaryo, Amudaryo, Vaxsh, Murg'ob kabi yirik daryolar va ko'plab kichik daryolar hamda ko'llar, tog' suvlarining imkoniyatlaridan keng foydalanilgan. SHayboniyxon darida, siyosiy beqarorlik yillarida, Abdullaxon II davrida sun'iy sug'orish ishlarining ahamiyati yo'qolmagan. Undan tashqari shayboniylar davrida dehqonchilikning taraqqiyotini ta'minlovchi islohotlar o'tkazilgan. Xususan, qarovsiz va lalmi erlarni davlat mulkiga kiritib, bunday erlarda dehqonchilikni rivojlantirish, dehqonchilik qilishni hohlaganlarga har tomonlama yordam berish, ma'lum muddat soliqlardan ozod etish, erdan olinadigan soliqlarni yig'ishdan mahalliy amaldorlarning o'z mansablarini suiste'mol qilishlariga yo'l qo'ymaslik uchun ham tegishli tadbirlar amalga oshirilgan.

Soliq tizimi. Buxoro xonligi devonxonasida moliyaviy va soliq ishlari hisobi bo'yicha maxsus daftarlar mavjud bo'lib, ularda turli soliqlar, ijara to'lovlari, ma'lum mahsulotlar savdosidan tushgan daromadlar qayd etib borilgan. Ammo, ko'pgina sabablarga ko'ra, jumladan, xon xazinasining davlat xazinasidan ajratilmaganligi, ko'pchilik amaldorlarning o'zboshimchaligi, to'plangan o'lponlarni ijaraga berish, aholidan olinadigan soliqlarning to'satdan oshib ketishi kabilar soliq tizimidagi tartibsizliklarni keltirib chiqarar edi. Bunday holatda o'lpon to'lovlarining qattiq o'rnatilgan me'yorlari mavjud bo'lmasdan, yagona umumdavlat soliq tizimi ko'pincha buzilib turgan.

Ta'kidlash lozimki, belgilab qo'yilgan "shariat" o'lponlariga boshqa to'lovlar qo'shilgan bo'lib, soliqlar o'lchovi nisbatan kuchli zodagonlar va yirik er egalarining ijtimoiy siyosatidan kelib chiqib belgilangan. Soliq to'lovchilarning asosiy qismi dehqonlar bo'lib, siyosiy beqarorlik davridagi iqtisodiy inqirozlar

tufayli yirik zodagonlar shaharliklardan ham yirik soliqlar undirganlar. XVI asrda soliqlarning katta qismi mahsulot sifatida olingan. Tarixiy manbalarning ma'lumot berishicha, shayboniylar davrida boj, o'lpon, soliq, jarima va majburiy to'lovlarning 40 dan ortiq turi mavjud bo'lgan. Oddiy aholi to'lovlarning ko'plab turlarini jumladan, er va suvdan foydalanganlik uchun maxsus soliqlar, amaldorlar foydasiga to'lovlar, feodal mulklarni saqlash uchun o'lponlar, shahar devorlari, machitlar, madrasalar qurilishlari, sug'orish inshootlari barpo etish uchun, yo'llar va ko'priklar qurilishlari uchun turli to'lovlarni to'laganlar.

SHayboniylar davrida ijtimoiy tuzum.

Олий табақа	→	Харбий-маъмурий амалдорлар, вилоят ҳокимлари, қўшин ва қабила бошлиқлар. Улар қўлидаги маҳаллий бошқарув.
Умаролар	→	Йирик дин арбоблари, шайхлар, хожалар. Ҳам дунёвий, ҳам диний бошқарувда иштирок этганлар
Уламолар	→	Олимлар, шоирлар, санъаткорлар каби маънавий-маданий ҳаёт намояндаси бўлган табақалар
Фузалар	→	Дўкандорлар, хунармандлар, деҳқонлар ва чорвадорлар, ёлланиб ишловчи аҳоли ёки асосий солиқ тўловчилар
Раият (фуқаро)	→	Харбий юришлар пайтида қўлга туширилган асирлар. Улардан , саройда, амалдорлар ва уламолар хўжалигида фойдаланилган.
Қуллар	→	

Bu davrda soliq to'lovchi aholi **fuqaro (raiyat)** deb atalgan hamda ulardan turli soliqlardan tashqari jarimalar ham undirib olingan.

Avvalgi davrda bo'lgani kabi, shayboniylar davrida ham erdan olinadigan soliq **xiroj (mol)** deb atalib, hosilning ma'lum qismi undirilgan. XVI-XVIII asr yozma manbalarda bu atama "mol", "moli-jihot", "mol va jihot", ko'proq "xiroj" sifatida tilga olinadi. Bu to'lovning miqdori sharoitga qarab 3/1, 4/1, 5/1, ayrim hollarda esa 2/1 qilib belgilangan. Mulk erlaridan hosilning 10/1 miqdorida soliq undirilib u ushr deb atalgan. Xiroj asosan mahsulot sifatida undirilgan.

Xirojdan tashqari "doimiy", "qonuniy", va "favqulodda" kabi boj va o'lpon turlari mavjud bo'lib, ularning soni o'zaro urushlar va davlat markazlashuvi davrida yanada ko'paygan. Urush harakatlari davrida dehqonlar va hunarmandlardan olinadigan soliq "**avarizot**" deb atalib, u qisman pul bilan undirilgan.

Markaziy hokimiyat vakillari foydasiga ham maxsus soliqlar undirilgan. Misol uchun, dorug'alar foydasiga **dorug'achi** yoki **dorug'alik** degan soliq pul ko'rinishida to'langan. Afsuski, shayboniylar davrida pul ko'rinishida to'langan o'lpon va soliqlar haqida ma'lumotlar juda kam. SHunga qaramasdan "pul" atamasi qo'shilgan **pilla puli, ko'knor puli, savzi puli, xarbuza (tarvuz) puli** kabi o'lpon va soliqlar ham pul ko'rinishida to'langan bo'lishi kerak. SHuningdek, shahar aholisi hunarmandlar va do'kondorlar maxsus soliq **tamg'a** to'laganlar. Undan tashqari, yirik boylar va sudxo'rlarga tegishli savdo rastalaridagi do'konlarni ma'lum haq evaziga ijaraga olib, o'z mahsulotlarini sotganligi uchun **taxti joy (tagjoy)** deb ataluvchi soliq ham pul bilan to'langan.

SHayboniylar davlatiga qaram bo'lgan, ko'chmanchi turmush tarzi kechirib, chorvachilik bilan shug'ullangan aholiga ishlab berish va belgilangan tarzda soliq to'lash majburiyati yuklatilgan. Ko'chmanchi chorvador aholi harbiy yurishlar vaqtida o'z ot-ulovi, yarog'-aslohasi va oziq-ovqati bilan birga urushlarda qatnashganlar. Urush harakatlari davrida asosan o'troq aholidan oshlig' (oshlik) solig'i undirilgan. Bu soliq doimiy bo'lmasada, harakatda bo'lgan qo'shinni saqlash uchun oziq-ovqat yig'imi sifatida to'plangan. SHuningdek, qo'shinni ta'minlash uchun tag'or deb nomlangan oziq-ovqat o'lponi ham to'langan. Oziq-ovqat soliqlarining miqdori qat'iy belgilab qo'yilmagan bo'lib, uni hukmdorlarning o'zlari xohlagancha belgilaganlar.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, shayboniylar davrida soliq va yig'img'lar bilan bir qatorda jarimalar ham bo'lgan. Misol uchun, ko'chmanchilar qishda iste'mol qilishi uchun har yili kuzda o'z xo'jayinlariga so'yish uchun bitta boqilgan chorva molini berganlar. Bu-sug'um deb atalgan. SHuningdek, xonlar, sultonlar va o'g'lonlar bir manzildan ikkinchi manzilga ko'chib o'tayotgan vaqtlarida ularga oziq-ovqat to'plov' shibog'u(sibog'u) berilgan bo'lib, " u ko'pincha pishirilgan go'shtdan iborat bo'lgan". Sovurin va peshkash yig'img'lar ham jarimalar qatoriga kiritiladi. Bu yig'img'lar pul, mahsulot, chorva mollari, qimmatbaho buyumlar, qullar ko'rinishida hukmdorga tortiq qilingan.

Bu davrda dehqonlar va shahar aholisi, ayniqsa hunarmandlar mehnat majburiyat (mardikor, qal'a, begor va boshq.)larini bajarganlar. Bu majburiyatlardan ozod etilganlar esa, ma'lum miqdorida pul to'laganlar. **Mardikor** - yirik boylarga qaram bo'lgan dehqonlar majburiyati bo'lib, sug'orish inshootlarini barpo etish, ta'mirlash hamda tozalash bilan bog'liq og'ir majburiyat bo'lgan. Bir necha yillab davom etadigan yangi kanallar qurilishida ming-minglab dehqonlar ishtirok etganlar. Oddiy aholiga shuningdek, qal'alar va shahar devorlarini tiklash va ta'mirlash majburiyati ham yuklatilgan bo'lib u, **qal'a** yoki **xarji qal'a** deb atalgan (Amin Buxoriy).

Hunarmandchilik hamda bozor savdosidagi yig'img'lar xon xazinasining asosiy daromadi hisoblangan. SHuning uchun ham oliy hukmdor hokimiyati kuchaygan davrlar ayrim hukmdorlar (Ubaydullaxon, Abdullaxon II) soliq tizimini tartibga solishga harakat qilganlar. Ammo, bunday harakatlar har doim ham kerakli natijalarni bermagan.

SHayboniylarning pul islohotlari. SHayboniylar davlatida turli vazndagi oltin, kumush, mis, mis va kumush aralashmasidagi tanga-chaqalar muomalada bo'lgan. Tadqiqotchilarning fikricha (Davidovich E.A.) oltin tangalar faqat SHayboniyyon va Abdullaxon II davrlaridagina zarb etilgan. Bu davrda pul zarb etish hamda kumush va mis tangalarning muomalada bo'lishi bir-biri bilan bog'liq holda kechgan. Numizmatik ma'lumotlarga ko'ra, XVI asrdagi pul muomalasining asosini "tanga" "tangacha", "xoniy" deb atalgan kumush hamda "mis dinor" yoki "dinor" deb atalgan mis tangalar tashkil etgan. Eng kichik mis tangachalar "pul" yoki "qora pul" deb atalgan.

Muhammad SHayboniyyon 1507 yilda Hirotni egallagach, bu erdagi jom'e machitida kengash chaqirib, pul islohoti haqidagi farmonini e'lon qiladi. Bu paytda Hirotdagi pul muomalasi chuqur inqirozga uchragan bo'lib, ushbu islohot

Xurosondagi savdogar-zodagonlarni SHayboniyxon tomoniga ogʻdirishi lozim edi. YAngi kumush tangachalarning vazni 5.2 g. boʻlib (ilgarigi temuriylar tangalari 4.8 g. boʻlgan) unga SHayboniyxonning nomi va unvoni bitilgan. 1507 yilda bu islohot hali oxiriga etmagan edi. Manbalarga koʻra, bu yilda Movarounnahrda hali temuriylar tangalari toʻla muomalada boʻlgan. 1508 yilda islohot yakuniga etib SHayboniylar davlatining barcha hududlarida-Samarqand va Buxoroda, Marv, Kesh, Nasaf, Niso va Saraxsda, Hirot, Mashhad, Nishopur va Sabzavorda bir xil vazndagi, bir xil sayqallangan tangalar zarb etilib muomalaga kiritiladi. Bir xil kumush va mis tangalar butun mamlakat boʻylab muomalaga chiqarilib, pulning qadrsizlanishiga barham beriladi.

Ammo, bu holat uzoqqa choʻzilmadi. 1510 yilda SHayboniyxon vafot etgach, oʻzaro urushlar va 1512-13 yillar qishi qattiq kelganligi markaziy Mavarounnahrda qimmatchilik va ocharchilikka olib keldi. Undan tashqari shayboniylar va Boburning mis tangalarni koʻproq zarb ettirib muomalaga kiritish orqali daromadlarini koʻpaytirish yoʻlidagi harakatlari pulning qadrsizlanishini yanada kuchaytirdi. SHayboniylarning hokimiyatni mutlaq qoʻlga kiritishi va siyosiy vaziyatning barqarorlashuvi ham pul qadrsizlanishining oldini ololmadi. CHunki, bozorlarda mis pullar nihoyatda koʻpayib ketib, mahsulot narxidan ancha oshib ketdi. Kumush pullar butunlay muomaladan chiqib, zarb etilmay qoʻydi. Bu holat mamlakatda yangidan pul islohoti oʻtkazish zaruriyatini tugʻdirdi.

Davlatdagi bu galgi islohot ancha ogʻir va koʻp bosqichli boʻlib, bu safar umumdavlat miqyosidagi pul muomalasini bir meʼyorga tushirish uchun oʻn besh yil kerak boʻldi. Ushbu islohatni koʻpchilik tadqiqotchilar Kuchkunchixon (1510-1529yy.) nomi bilan bogʻlaydilar. Dastavval Buxoroda (Ubaydulla Sultonning mulki) keyin esa Samarqandda (Kuchkunchixon mulkidagi poytaxt) boshlangan bu islohot jarayonida yuqori vaznli mis tangalar zarb etilib, past vaznli tangalar muomalasi taqiqlandi. Kumush tangalar zarb etilishi qisman yoʻlga qoʻyilgan boʻlsa-da, ularning vazni Buxoro va Samarqandda bir xil emas edi. Faqat 1525 yilga kelib butun davlat boʻylab bir xil tangalar zarb etish yoʻlga qoʻyildi. Bu jarayonda har qanday shaxs oʻzining metali yoki buyumlarini zarbxonaga eltib, belgilangan vazndagi kumush tangani erkin zarb ettirishi mumkin edi. Buning uchun xazinaga maʼlum miqdorda toʻlov toʻlangan.

Ammo, kumush pullar zarb etilishi va muomalaga kirishidan tushgan daromadning asosiy qismi davlat gʻaznasiga tushmas edi. Yirik mulk egalari tangalarga hukmdor nomi va unvonini qoʻshib zarb etsalar-da, zarbxonalardan kelgan daromadni oʻzlariga qoldirar edilar. Davlatning asosan toʻrtta shahrida – Buxoro, Samarqand, Balx va Toshkentda doimiy ravishda koʻp sonli kumush tangalar zarb etilishiga qaramay Karmana, Totkend (Zarafshon vohasi), Axsi, Kesh, Hisor, YAssa kabi shaharlarda ham kam boʻlsa-da, zarbxonalar ishlab turgan. Natijada, XVI asrning oʻrtalariga kelib kumush pullarning qiymati tushib ketdi. Undan tashqari mamlakat tashqarisida ham (mas. qoʻshni boburiylar davlatida) shayboniylar kumush tanganlarini zarb etish avj oldi.

Bunday sharoitda XVI asrning 60-yillaridan boshlab Abdullaxon II savdosotiq uchun zarur boʻlgan pul islohotini bosqichma-bosqich amalga oshirdi. CHunki, Abdullaxon II hukmdor sifatida nafaqat davlat sarhadlarini kengaytirish,

markazlashgan davlat barpo etish balki, savdo-sotiq mamlakat iqtisodining muhim tarmog'i ekanligini yaxshi anglagan edi. U otasi Iskandarxon (1560-1583 yy.) davridayoq kumush metal etishmovchiligini bartaraf etish bilan birga Buxoroda oltin tangalarni doimiy zarb etishni yo'lga qo'ydi va buni qattiq nazorat ostiga oldi.

Abdullaxon II islohoti asosan, kumushning narxi oshishiga nisbatan kumush tangalarning qiymatini oshirishga qaratilgan edi. 1583 yilga qadar yuqorida eslatilgan to'rtta yirik shaharda Iskandarxon nomidagi bir xil vazn va qiymatga ega bo'lgan kumush tangalar zarb etiladi. 1560 yildan keyingi 1583 yilgacha bo'lgan davr Abdullaxon II ning ko'plab jangu-jadallar davri bo'lib, bu yurishlar va o'zaro kurashlar katta mablag' talab etar edi. SHuning uchun ham Abdullaxonga ham, uning raqiblariga ham katta miqdordagi pul zarur edi.

1583 yilda otasi vafotidan so'ng oliy hukmdor bo'lgan Abdullaxon II o'z pul islohotining so'nggi qismini amalga oshirdi. YA'ni, u kumush tangalar zarb etishni o'z poytaxti Buxoroda markazlashtirdi. Buxoroda Abdullaxon II nomidan har yili ko'p miqdorda kumush tangalar zarb etildi. Balx, Samarqand va Toshkentda esa tanga zarb etish keskin kamaytirildi. SHuningdek, Abdullaxon II shahar savdosidagi kundalik ehtiyoj mahsulotlari uchun mis tangalar zarb etishni yo'lga qo'ydi.

SHayboniylar o'tkazgan pul islohotlari orasida Abdullaxon II ning islohati nisbatan muvaffaqiyatli bo'lib, bu islohot pul muomalasi inqiroziga barham berdi, kumushning davlat hududlaridan ko'plab chiqib ketishini to'xtatdi, xususiy metalni yana zarbxonalarga jalb etdi. Ushbu islohot Abdullaxon II ichki siyosatining bir qismi bo'lib, tranzit, halqaro va ichki shahar savdosining taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etdi.

Harbiy qurilish va boshqaruv. SHayboniylar davlatida, siyosatida, boshqaruv ishlarida yirik sarkardalar, qo'shin boshliqlari, qo'mondonlar va amirlarning harbiy mahorati katta ahamiyatga ega edi. Barcha shayboniy hukmdorlari harbiy siyosatni Dashti Qipchoq o'zbeklarining an'alariga asoslanib olib borganlar hamda bu jarayonda zarur hollarda zudlik bilan to'planadigan ko'p sonli qo'shnlarga tayanganlar. Undan tashqari shayboniylar ichki va tashqi xavfni bartaraf etishda, davlat sarhadlarini kengaytirish uchun qilinadigan yurishlarda qo'shnlarning soni, harbiy tayyorgarligi, jang usullari, qurol-yarog'lar, qo'shin boshliqlarining harbiy mahorati kabilarga ham katta e'tibor qaratganlar.

SHayboniylar davlatida qo'shin to'plash, qo'shinning ta'minoti, uning tarkibi, qo'shinni jangga tayyorlash, qurol-aslahalar, harbiy va qorovullik xizmatini o'tash, harbiy harakatlarni olib borish asosan CHingizxon va Amir Temur qo'shnlarning harbiy tuzilishiga asoslangan bo'lib, unga SHayboniyxon tomonidan dasht o'zbeklariga xos bo'lgan ayrim o'zgarishlar kiritilgan. Qurol-aslahalarning o'zgarishi esa Abdullaxon II davriga to'g'ri keladi.

Harbiy qo'shin asosan otliq va piyoda askarlardan tashkil topgan. Harbiy harakatlar davrida qo'shin o'q-yoy, uzun nayza, qilich, gurzi, uzun dastali jang boltasi (tabarzin), changak kabi asosiy hujum qurollaridan foydalangan. Abdullaxon II davrida pilta miltiqlar paydo bo'lgan. Qo'shinda himoya vositasi sifatida qalqon (sipar), hamda temir simdan mayda qilib to'qilib, usti ipak va

baxmal mato bilan yopilgan sovut (jovshan) yoki jiba (jeva)-temir yoki po‘latdan ishlangan maxsus kiyim kabilardan foydalanilgan. SHayboniylar qo‘shinining oliy bosh qo‘mondoni xonning o‘zi hisoblangan. Alohida bo‘linmalar-o‘ng qanot, so‘l qanot, qalb, qorovul va hirovullarga xonning o‘g‘illari, qarindoshlari yoki jangda sinalgan, tajribali va dovyurak nuyonlar (yoki sultonlar) boshliq qilib tayinlangan. Ilgarigi davrlarda bo‘lgani kabi SHayboniylar qo‘shini ham o‘n minglik (tuman), minglik, yuzlik, o‘nlik bo‘linmalarga bo‘lingan.

SHayboniylar harbiy qo‘shinlarining tuzilishi quyidagicha bo‘lgan:

SHayboniylar qo‘shini asosan **qalb** deb ataluvchi markaziy qism, **barong‘or** (o‘ng qanot) va **javong‘or** (so‘l qanot) qismlaridan va **hirovul** (qo‘shinning orqa qismi) dan tashkil topgan. Manbalarda qo‘shinning qanotlariga boshchilik qilgan sarkarda o‘g‘lon deb ham eslatiladi. Qo‘shin oldida **manglay** deb ataluvchi harbiy qism yarim doira shaklida saf tortib borgan. Uning olidida esa tez harakatlanuvchi kichik jangavor qism ilg‘or bo‘lgan. SHuningdek, umumiy qo‘shin oldida **qorovul** deb ataluvchi maxsus qism, qo‘shinning o‘ng va so‘l qanotlari oldida boruvchi **kichik g‘o‘l** deb nomlanuvchi bo‘linmalar hamda qo‘shin ortidan boruvchi maxsus yordamchi bo‘linma-**chanox** harakat qilgan.

Qo‘shin tarkibida **tug‘chi** qism, ya’ni, bayroq ostida zahirada turuvchi (tug‘ni qo‘riqlovchi) 20-30 ming kishilik jangovar harbiy bo‘linma hamda **zabongiri**, ya’ni, dushman tomonidan “til” to‘tib keluvchi maxsus bo‘linma va xabargiri-dushman to‘g‘risida ma’lumot keltiruvchi (razvedka) maxsus bo‘linmalar ham bo‘lgan. Harbiy yurishlar paytida xon uchun rasmiy qabul marosimlari

o'tkaziladigan joy-**bargoh** deb atalgan. Qo'shinda saralangan o'zbek navkarlaridan tuzilgan xonning xos soqchilari ham katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Qo'shinni yig'ish va yurishga tayyorlash, ularning maoshini to'lash hamda boshqa tashkiliy ishlar bilan maxsus amaldor-**tavochi** shug'ullangan. Qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlashga ma'sul bo'lgan amaldor **jevachi** bo'lib, u xonning qurol-aslahalariga ham javobgar bo'lgan. Xon va qo'shin boshliqlarining alohida topshiriqlarini bajaruvchi shahslar yasovul (Abdullaxon II davrida-**muboshir**) deb atalgan. Xonning shahsi va saroyini qo'riqlovchilar qurchi, xon bayrog'ini ko'tarib yuruvchilar yalov bardor deb nomlangan. Abdullaxon II davrida qo'shinga zambaraklar joriy etilgan bo'lib, qo'shinda **to'pchiboshi** mansabi paydo bo'ladi. Harbiylar ustidan qattiq nazorat o'rnatilgan bo'lib, ular sodir etgan jinoyat va jazo turlari maxsus harbiy sudyalari-qozi askar hamda **mufti askar** tomonidan ko'rib chiqilgan.

SHayboniylar davlatida madaniy hayot. Islom dini. Avvalgi sulolalar davrida Movarounnahr va Xurosonda yuksak darajada rivojlangan madaniy an'analar shayboniylar davrida ham davom etdi hamda boyitildi. Bu darda madaniy hayotning ko'plab jabhalarida: adabiyot, tarixnavislik, hattotlik, musiqa, epigrafika, me'morchilik, naqqoshlik, islom madaniyati kabilarda ayrim siyosiy hayotdagi inqiroz holatlariga qaramasdan rivojlanish jarayonlari ko'zatiladi.

Adabiyotning turli janrlarida Muhammad Solix, Xoja Afsodiy, Vosifiy, Majlisiy, Ubaydiy, Baqoiy, SHaydo, Oshiq, Aziziy, Nisoriy, Mushfiqiy, Naxliy, Mutrifiy kabilar barakali ijod qildilar. Bu davrdagi adabiyot namoyondalari Hindiston, Eron, Turkiya, Ozarbayjon, SHarqiy Turkiston kabi qo'shni davlatlaridagi qalam ahli bilan ijodiy aloqada bo'ldilar.

Bu davrda yaratilgan adabiy asarlar orasida Buxorolik adabiyotshunos olim va shoir Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" ("Do'stlar yodnomasi") asarini keltirish (1516-1597 yy.) mumkin. Qomusiy xususiyatga ega bo'lgan bu asarda XVI asrda Movarounnahr, Xuroson, Hindiston, Eron, Turkiya va SHarqiy Turkistonda yashab ijld etgan 228 ta shoirlar, jumladan, Jomiy, Navoiy, Husayn Bayqaro, Husayn Voiz Koshifiylar to'g'risida, Arslonbob, Ahmad YAssaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Zangi ota, SHayx Xudoydod kabi tasavvuf namoyondalarining hayoti, karomatlari haqida, shuningdek, tarixiy voqealar, ilm-fan rivoji, san'at sohasidagi yutuqlar, turli shaharlardagi me'morchilik rivoji haqida ma'lumotlar beriladi. Abdullaxon II ga atab yozilgan mazkur asar O'rta Osiyo, Eron va Hindistondagi adabiy muhit haqida boy ma'lumotlar beruvchi manba hisoblanadi.

Bu davrda hukmron sulola vakillari adabiyot rivojiga homiylik qilish bilan birga o'zlari ham ijod bilan shug'ullanganlar. Xususan, SHayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon II, Do'st Muhammad Sulton (Navro'z Ahmadxonning o'g'li) kabilarning ayrim asarlari va g'azallari bizgacha saqlanib qolgan.

Bu davrda tarixnavislik sohasida ham ko'plab tarixiy asarlar yaratildi. Sulola asoschisi SHayboniyxon va uning vorislariga atab yozilgan Abdulloh Ibn Muhammad Ibn Ali Nasrullohiyning "Zubdat-al asar", Mulla SHodiyning "Fathnoma", Binoiyning "SHayboniynoma", Muhammad Solihning "SHayboniynoma", Fazlulloh Ro'zbexonning "Mehmonnomai Buxoro", Zayniddin

Vosifiyning “Badoye ul vaqoe” , Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma”, muallifi noma'lum bo'lgan “Tavorixi go'zida”, Nusratnoma” kabilar fikrimiz dalilidir.

Manbalarning ma'lumot berishicha, bu davrda rassomlik, hattotlik va musiqa san'atida, fikh, tibbiyot, riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), va ilmi nujum (astronomiya) sohalarida ham rivojlanish yuz beradi. Masalan, ko'proq shoir sifatida tanilgan Mushfiqiy (1538-1588 yy.) falsafa, astronomiya, fikh, hisob, fizika, musiqa, arab tili kabi sohalarida ham etuk sanalgan. Bu davrda tibbiyot sohasida ham qator asarlar yaratilgan. Jumladan, Kuchkunchixon va Abu Saidxon zamonlarida yashagan mashhur tabib va olim Sulton Ali “Dastur al-iloj”, “Muqaddimai dastur al-iloj” risolalarini yozib, ularda inson tanasidagi kasalliklarning sharhi hamda ularni davolash to'g'risida ma'lumotlar bergan. Abdulatifxonning shaxsiy tabibi Muhammad YUsuf, Navro'z Ahmadxon saroyida esa tabib SHoh Alilar faoliyat olib borib “Ko'z kasalligiga oid asarlar sarasi”, “Ko'z tabiblari uchun qo'llanma” kabi asarlar yaratganlar. SHuningdek, Muhammad YUsufning “Isitmani o'rganishga doir”, “Qon tomiri va siydik” kabi asarlari ham ma'lum. 1562-1567 yillarda tabib Ubaydulloh Qahhol tibbiyotga oid muhim qomusiy asar “Kasallik shifosi”ni yaratgan. Ushbu asarlarda keltirilgan davo uslublari, tashxis qo'yish, dorilar tayyorlash kabi ma'lumotlar o'rta asrlar musulmon SHarqi tibbiyotiga xos ilg'or an'analar XVI asrda ham davom etganligini ko'rsatadi.

SHayboniylar hukmdorlari me'morchilik sohasida ham qator ishlarni amalga oshirib, turli maqsadlarga mo'ljallangan qurilish ishlarini amalga oshirganlar. Me'morchilik inshootlari nafaqat hukmron sulola vakillari, balki xususiy mulkdorlar tomonidan ham bunyod etilgan. Mamlakatning Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qarshi, Karmana, Turkiston, Marv, Balx, Hirot, Xiva kabi ko'plab shaharlarida turli me'morchilik inshootlari-madrasa va machitlar, xonaqolar, timlar, minoralar, hammomlar, karvonsaroylar, sardoba va ko'priklar bunyod etilib, shaharlar devorlari ta'mirlandi. Misol uchun, Samarqanddagi SHayboniyxon qurdirgan Xoniya, Abu Said va Qulbobo Ko'kaldosh nomlari bilan bog'liq madrasalar, Samarqand yaqinidagi suv ayirg'ich, Buxoroda shahar devorining ta'mirlanishi, Mir Arab, Abdullaxon, Modarixon madrasalari, Toshkentdagi Baroqxon (hozirgi Xasti Imom) va Ko'kaldosh madrasalari, Turkistonda SHayboniyxon masjida, Karmanada Qosim SHayx masjidi, Balxda qal'a devorining ta'mirlanishi, Abdullaxon, Qulbobo Ko'kaldosh madrasalari, Hirotida Ko'kaldosh madrasasi kabilar shular jumlasidandir.

Buxoro xonligidagi me'morchilik va shaharlar taraqqiyoti Abdullaxon II davrida ayniqsa yuksaldi. Hozirgi O'rta Osiyoning deyarli butun hududlarini o'z ichiga olgan davlatni barpo etish jarayonida Abdullaxon II juda ko'plab harbiy yurishlar olib borgan bo'lsa-da, mamlakatdagi iqtisodiyot, madaniyat, shaharlar taraqqiyotiga alohida e'tibor qaratgan. CHunonchi, O'rta Osiyodagi XVI asrga oid me'morchilik obidalarining asosiy ko'pchilik qismi bu hukmdor davrida bunyod etilgan bo'lib, manbalarning ma'lumot berishicha, ularning soni 1000 dan oshadi.

Ma'lumki, XV asrning ikkinchi yarmi O'rta Osiyoning islomiy hayotida Xo'ja Ahror faoliyatining faollashuvi bilan izohlanadi. Keyinroq esa, bu

hududlardagi ma'naviy-diniy hayotda sufiylikning bir qator yirik namoyondalari shakllanadi. Siyosiy hokimiyatning shayboniylar qo'liga o'tishi natijasida temuriylar davridagi yirik diniy ulamolar yangi diniy vakillar, xususan, XVI asrning ikkinchi yarmidan boshlab jo'ybor shayxlari bilan almashadi. Ulardan eng mashhurlari Xoja Muhammad Islom (1493-1563 yy.), Xoja S'aad (1531-1589 yy.), Xoja Tojiddin Hasan (1547-1646 yy.), Xoja Aburaxim (1575-1628-29 yy.) kabilar bo'lib, ular Naqshbandiya tariqatining yo'lboshchilari edilar. Bu davrda Movarounnahrda YAssaviya va Kubroviya tariqoti namoyondalari ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, bu ikkala tariqat vakillari Movarounnahrning siyosiy hayotiga juybor shayxlari kabi ta'sir eta olmas va aralashmas edilar.

YAmanning Xadramauti degan joyida tug'ilgan Said SHamsuddin Abdulloh XV asrning 80-yillarida Movarounnahrda keladi va Xo'ja Axrorning muridi bo'ladi. O'rta Osiyo islom dini tarixiga Miri Arab nomi bilan kirgan bu shaxs keyinchalik, SHayboniyxon va Ubaydullaxon davrlarida juda katta obro' va mavqega ega bo'lib, yirik mulkdorga aylanadi. Turkistondagi Savron shahrida yashagan Miri Arab Buxoroga tez-tez borib, saroy ishlariga aralashib turardi. Uning mavqei shunchalik baland edi-ki, hattoki xon va uning atrofida gilar ham u bilan hisoblashar edilar.

SHayboniylar davridagi viloyat hokimlari o'zlarining yuqori lavozimdagi amaldorlar bilan munosabatlarini yaxshilash uchun tez-tez shayxlarga murojat etib turganlar. SHuningdek, hukmron doira vakillari ham o'zlarining siyosiy kurashlarida sufiylar madadidan foydalanganlar.

SHayboniylar davri tarixiga xulosa qilib aytish mumkinki, bu davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda ko'plab ijobiy o'zgarishlar yuz berganligiga qaramasdan, o'rta asrlar tarixining boshqa davrlarida bo'lgani kabi, bu davrda ham o'zaro urushlar doimiy bo'lib turdi. Bu davrga kelib davlat boshqaruvida yana ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi an'analar ustunlik qila boshladi. SHunga qaramasdan bu davr O'zbekiston davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu ahamiyat ilm-fan va madaniyat, shaharsozlik hamda me'morchilik ravnaqi bilan izohlanadi.

SHayboniylar sulolasi hukmdorlari.

Muhammad SHohbaxt SHayboniyxon-1500-1510 yy.

Ko'chkunchixon-1510-1530 yy.

Abu Sa'idxon-1530-1533 yy.

Ubaydullaxon-1533-1539 yy.

Abdullaxon I-1539-1540 yy.

Abdulazizxon (Buxoroda)-1540-1550 yy.

Abdulatifxon (Samarqandda)-1540-1551 yy.

Navro'z Ahmadxon-Baroqxon(Toshkentda)-1551-1556 yy.

Pirmuhammadxon-1556-1561 yy.

Iskandarxon-1561-1583 yy.

Abdullaxon II-1583-1598 yy.

Abdulmo'minxon-1598-1599 yy.

2. Ashtarxoniylar sulolasi davrida O'rta Osiyo.

Siyosiy tarix. 1598 yilda Abdullaxon II vafot etgach taxtga uning o'g'li Abdulmo'min o'tirdi. O'zaro urushlar natijasida u uzoq vaqt hokimiyatni boshqara olmay halok bo'ldi. Taxtga Abdullaxon II ning amakivachchasi Pirmuxammad II o'tirib, u ham uzoq vaqt hukmronlik qila olmadi.

Abdullaxon II vafotidan keyin markaziy xokimiyatning inqirozi va mamlakatdagi tartibsizliklardan Buxoro xonligining ichki va tashqi raqiblari zudlik bilan foydalanishga urinishdi. Pirmuxammadxon bu raqiblar qurshovlarini bartaraf qilishga o'zlik qildi. CHunonchi, mamlaktning janubida Eron shohi Abbos Sabzavor, Mashhad va Hirotni egallab oldi. YUsuf Munshi ma'lumotlariga ko'ra, "Movarounnahrda ham butun davlatda bo'lgani kabi boshboshdoqliklar avj olib, hech kim birovga bo'ysunishni xohlamadi." Ana shunday sharoitda yangi sulola - Ashtarxoniylar sulolasi xokimiyat tepasiga keldi.

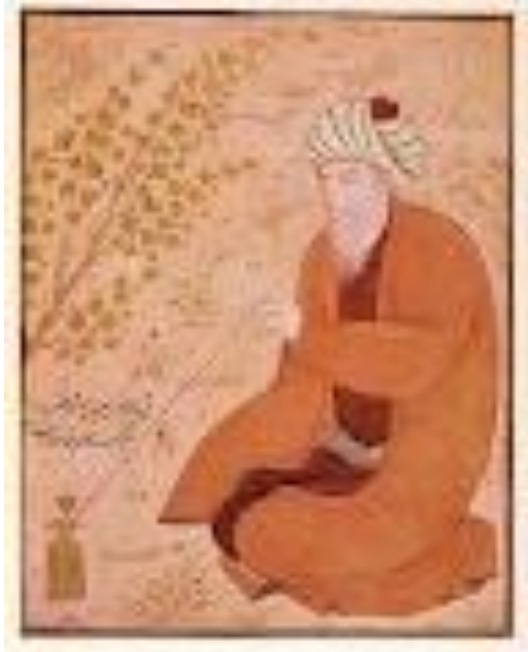
Ashtarxoniylar chingiziylar avlodidan bo'lib, XV asrning 80-yillaridan boshlab Astraxan (Hoji Tarxon)da xukmronlik qilganlar. XVI asr o'rtalarida Astraxan Ivan Grozniy tomonidan bosib olingach, sulola hukmdori YOrmuhammad Sulton o'z yaqinlari bilan Buxoroga keladi. Manba tili bilan aytganda "urus (nomila) mashhur nasroniylar bosqini dastidan (qochib) YOr Muhammadxon farzandlari Jonimuhammad Sulton, Abbos Sulton, Tursun Muhammad Sulton, Pirmuxammad Sulton va ahli ayoli bilan Movarounnahrda keldi".

Buxoro xukmdori Iskandar Sulton YOrmuhammad hamda uning oila a'zolarini yaxshi kutib olib, ular bilan do'stona munosabatda bo'ldi. Oradan ko'p o'tmay YOrmuhammadning o'g'li Jonimuhammad (Jonibek Sulton) Iskandarxonning kizi Zuhrobegimga uylandi. SHu tariqa YOrmuhammad va uning avlodlari SHayboniylar saroyida katta mavqega ega bo'la boshladilar. Jonibek Sulton va Zuhrobegimdan uch o'g'il - Dinmuhammad, Bokimuhammad, Valimuhammad tug'ildi. Vaqti kelib Dinmuhammad Xurosondagi viloyatlarning biri Obivardda, Boqimuxammad esa Samarqandda hokim etib tayinlanadi.

Boshboshdoqliklar va o'zaro urushlarga chek qo'yish maqsadida 1601 yilda buxorolik bir guruh yirik zodagonlar Jonibek Sultonni Buxoro hukmdori taxtiga taklif etadilar. Jonibek Sulton katta o'g'li Dinmuhammad foydasiga taxtdan voz kechdi. Obivard hokimi Dinmuhammad esa Buxoroga kelishda qizilboshlilar bilan bo'lgan to'qnashuvda halok bo'ldi. SHundan so'ng Jonibek Sultonning ikkinchi o'g'li Bokimuhammad hokimiyatga taklif etildi. Bu paytda Samarqand hokimi bo'lgan Bokimuhammad Bog'i shamol atroflarida Pirmuxammad II qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratib Buxoro taxtiga o'tirdi (1601-1605 yillar). SHu tariqa Mavorunnahrda tarixiy manbalarda Ashtarxoniylar (Astraxan yoki Hoji Tarxonlik hukmdorlar) yoki Joniylar (Jonibek sulton nomidan) deb nom olgan va bir yarim asr xokimiyat tepasida bo'lgan sulola hukmronligi davri boshlandi.

Ilk davrda pul muomalasidagi tangalar Jonibek Sulton nomidan zarb etilgan bo'lsada, amalda xokimiyatni Boqimuhammad boshqardi. U mamlakatdagi

tarqoqlikka barham berishga harakat qilib, avvalo Xorazmni mamlakatga ko'shib oldi. 1602 yilda Balxni qo'lga kiritib Boqimuhammadxon uni ukasi Valimuhammadga hadya qilib, Andxud, SHibirg'on, Maymana, Bag'lon, Badaxshon va Xisorni ham Buxoroga bo'ysundirdi. Boqimuhammadxon mamlakat ichki ishlariga ham alohida e'tibor qaratib, davlat boshkaruvini tartibga solishga harakat qildi. YUusuf Munshi ma'lumotlariga ko'ra, u "hokimiyat amaldorlari mansablarini qayta ko'rib, qo'shin tuzilishini, fuqarolar holatini nazorat qilgan" bo'lsada, uning qisqa muddatli hukmronlik davrida bu siyosiy harakatlar ijobiy natija bermadi. 1605 yilda Boqimuhammadxon vafot etgach, taxtga uning ukasi, Balx hokimi Valimuhammad (1605-1611yy.) o'tiradi.

Imomqulixon
(1611-1642)

Valimuhammadxon hukmron-ligi davrida ham Balx va Hirot uchun kurashlar davom etdi. Bu kurashlarda Valimuhammadxonning qo'li baland kelgan bo'lsada, u 1607 yilda Eron shohi Abbas I bilan sulh shartnomasi imzoladi. Buning natijasida Xuroson butunlay Safaviylar qo'lga o'tib ketdi. Natijada busiz ham Valimuhammad saroyi ishlariga doimiy aralashib yurgan, ko'p hollarda xonsiz ham qaror qabul qiladigan, o'zlarini siyosiy jihatdan mustaqil deb hisoblaydigan bir guruh buxorolik amaldorlar Valimuhammadga qarshi 1608 yilda fitna uyushtiradilar. Xon Eron shohi Abbas I huzuriga qochib ketadi. Buxoro taxtida yana

boshboshdoqliklar boshlanib ketib, 1611 yilning yozida Valimuhammadxon Abbas I yordamida Buxoro taxtini egallashi ham uzoqqa cho'zilmadi. 1611 yilning oktyabrida Samarqand atrofidagi Imomqulixon bilan bo'lgan to'qnashuvda Valimuhammadxon halok bo'ldi. Ashtarxoniylar taxtiga Boqimuhammadning o'g'li Imomqulixon (1611-1642 yy.) o'tiradi.

Bu davrga kelib mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchaligi haddidan oshib, bu holat ayniqsa o'troq aholi turmush tarziga salbiy ta'sir etardi. Imomqulixon o'zboshimcha hokimlar harakatini susaytirishga muvaffaq bo'ldi. Imomqulixon Xorazm va Xurosonni qayta qo'lga kiritishga olmagan bo'lsa-da, Toshkent, Andijon, Turkiston shaharlariga xavf solib turgan qozoqlar, qalmiqlar va boshqa ko'plab ko'chmanchilarga qarshi kurash olib bordi. Ayrim hollarda ularga yon berib, ko'chmanchilar kuchlaridan Eron shohlariga qarshi kurashda foydalandi. Imomqulixon Toshkent shahri va uning atrofidagi erlarga o'g'li Iskandar Sultonni hokim etib tayinladi. Ammo, toshkentliklar Iskandar Sulton siyosatidan norozi bo'lib isyon ko'tardilar va natijada u o'ldirildi. Buning evaziga Imomqulixon Toshkentda qirg'inbarot o'tkazganligi manbalardan ma'lumdir.

SHunga qaramasdan manbalarning guvohlik berishicha, Imomqulixon davrida xon hokimiyatining mavqei oshib, ichki vaziyat, siyosiy, ijtimoiy va iktisodiy barqarorlik yaxshilandi. Muhammad YUsuf (ibn Xoji Baqo) ning “Tarixi Muqumxoniy” asarida berilishicha, “Imomqulixon nochorlar ishini engillashtirdi, arz bilan kelganlarni qaytarmadi. Uning zamonida na kambag‘al, na bechora qolmagandi. CHiqargan buyruqlari ijrosi borasida amaldorlariga qattik turdi, qorong‘i tushishi bilan oddiy kiyim kiyib vaziri va qo‘rchi bilan bozorlari mahallalarni aylanib, oddiy halkning haqiqiy ahvolidan habardor bo‘lib turardi”. Umrining ohirida ko‘zi ojiz bo‘lib qolgan Imomqulixon 1642 yilda Makkaga haj safariga jo‘nab 1644 yilda Madinada vafot etadi.

Imomqulixonidan so‘ng taxtga uning ukasi Nodirmuhammad (1642-1645 yy.) o‘tirdi. Nodirmuhammad xon bo‘lguniga qadar Balh hokimi bo‘lib, uzoq vaqt tahtni boshqara olmadi. U hokimiyat tepasiga kelgach, mamlakatdagi ahvol tezda o‘zgarib ketdi. CHunki xon davlat ishlarida hal qiluvchi rol o‘ynaydigan zodagonlarga yaqinlasholmay, ular bilan til topisha olmadi. Undan tashqari Nodirmuhammadxon mamlakatning ijtimoiy - siyosiy hayotida muhim rol tutgan amirlar va sultonlar mavqeini cheklash bilan birga mamlakatning asosiy viloyatlarini o‘zining olti o‘g‘li, bir nabirasi va ikki jiyaniga bo‘lib berdi. Jumladan, o‘g‘illari Abdulaziz Sultonga Samarqand, Xisrav Sultonga Badaxshon bilan Qunduz, Barhom Sultonga Toshkent, Subhonquli Sultonga Balx, Qutluq Muhammad Sultonga Xisor, Abduraxmon Sultonga SHibirg‘on va Andxud, nabirasi Kosim Sultonga Xuzor, jiyanlari Muhammadyor Sultonga SHahrisabz, So‘fi Sultonga Toliqon berildi.

Bunday sharoitda oradan ko‘p vaqt o‘tmay vaziyat keskin o‘zgardi. Saroydagi lavozimlardan ozod etilgan amaldorlarning noroziligi kuchayib turgan bir paytda, mamlakat hududlariga shimoldan ko‘chmanchilar hujumlari boshlandi. Nodirmuhammadxon ko‘chmanchilarga qarshi kurashga o‘g‘li Abdulazizxon boshchiligidagi qo‘shinni jo‘natadi. Oliy hukumdordan norozi bo‘lgan bir guruh amaldorlar 1645 yilning aprelida Uchtepa atrofida YAngisaroy degan joyda Nodirmuhammadning katta o‘g‘li Abdulaziz Sultonni xon deb e‘lon qiladilar. Bu paytda Qarshi dashtlarida ov qilib yurgan Nodirmuhammadxon bu habarni eshitib Balhga kochadi.

Abdulazizxon hukmronligi davri (1645-1681 yy.) o‘zaro kurashlar bilan boshlandi. Balxda o‘rnashib olgan Nodirmuhammad qolgan o‘g‘illariga va yangi xondan norozi bo‘lgan Buxoro amirlariga tayanib Abdulazizxon hokimiyatini tortib olishga urindi, ammo buning uddasidan chiqqa olmadi. SHundan so‘ng Nodirmuxammadxon hind hukmdori boburiy shahzoda SHoh Jahondan yordam so‘radi. Bundan foydalangan boburiylar Balx va Badaxshonni egallab, bu hududlarda ikki yil hukmronlik qiladilar. Nodirmuhammad esa Eron shohi huzuriga kochib ketdi. 1647 yil oktyabrda Abdulazizxon Balxga hujum qilib uni boburiylardan tortib oldi. Nodirmuhammad esa 1651 yilda haj safariga chiqib yo‘lda vafot etdi.

Abdulazizxon davrida mamlakatda notinchliklar hukm surdi. Ayniqsa, Balxda hukmronlik qilayotgan Subxonquli Sulton bilan Abdulazizxon o‘rtasidagi kurash keskinlashdi. Abdulazizxon Balxni Buxoroga bo‘ysundirishga bir necha

marta uringan (1652-1657 yy.) bo'lsada, Subhonquli Sultonni mag'lub eta olmadi. Undan tashqari, oliy hokimiyatning zaiflashgani hamda o'zaro urushlardan foydalangan Xiva honlari Buxoroga tez - tez hujumlar uyushtirib turdilar. Ular 1658 yilda Karmana va Vardonzani talon- taroj kilib, 1662 yilda Buxorogacha etib keldilar. Balx mojarolari 1658 yilda Abdulazizxonning piri Abdug'affor xojaning aralashuvi bilan biroz barham topgan bo'lsada, amalda Subxonquli Sulton Balhni mustaqil boshqargan.

Xiva bilan uzoq urushlar ustiga mamlakatdagi turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi ixtiloflarning keskinlashib borishi mamlakat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Manba tili bilan aytganda Abdulazizxon davrida "Movarounnahr va Balx viloyatlari xorazmliklar va qozoqlar hujumlari tufayli halokat yoqasiga kelib qoldi". Qarib qolgan Abdulazizxon dushman hujumlarini qaytarolmay qolgandi. Undan tashkari, uning davrida yirik er egalarining iqtisodiy va siyosiy mustaqilligining kuchayuvi markaziy xokimiyatni yanada zaiflashtirgandi.

1681 yilda Abdulazizxon taxtni ukasi Subxonquli Sultonga topshirib, o'zi haj safariga jo'naydi. Subxonqulixon (1681-1702yy.) hukmronligi yillarida ham mamlakatdagi ijtimoiy - iqtisodiy va siyosiy vaziyat o'zgarmadi. CHunonchi, Subxonqulixon davrida uning o'g'illari o'rtasida Balx hokimiyati uchun kurash yanada avj oldi. Bu jarayonda uning o'g'illarini Balxdagi obro'li xonadonlar qo'llab turdilar. Mahalliy amaldorlar davlat hazinasiga ham soliqlar to'lamaganlar. Bu holat markaziy xokimiyatning Balxdagi mavqeini nihoyatda zaiflashib ketganidan va mahalliy siyosiy kuchlarning, hususan yirik amirlar mavqei oshib ketganidan dalolat beradi.

YAngi hukmdorning hokimiyat tepasiga kelishi Buxoro va Xiva munosabatlarini ham yumshatmadi. Xivaliklar Abdulazizxon va uning o'g'li Anushaxon boshchiligida Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga talonchilik yurishlari uyushtirib, shahar va qishloqlarni vayronaga aylantirdilar. Oqibatda sug'orish ishlari izdan chiqib, dehkonzchilikka putur etdi. Bozorlarda qimmatchilik boshlanib, halqning ahvoli yomonlashdi. Mana shunday sharoitda Subxonqulixon davlatning bo'shab qolgan hazinasini to'ldirish maqsadida qo'shimcha soliqlarni joriy etib, bir necha yillik soliqlarni oldindan yig'ib olishga buyruq berdi.

Subxonqulixonning o'g'li Ubaydullaxon (1702-1711) mamlakatda hukm surayotgan siyosiy tarqoqlikni tugatishga hamda markaziy davlat hokimiyatini mustahkamlashga harakat qilgan so'nggi ashtarxoniy hukmdori bo'ldi. Uning Samarqand, Xisor, Termiz va SHahrisabzga qilgan yurishlari natijasiz tugagan bo'lsada, uzoq kamaldan so'ng Balxni egallashga muvaffaq bo'ldi. Manbalarning guvohlik berishicha Ubaydullaxon Balxni egallagach, ko'shindagi otlar va tuyalar dehkonzlar ekinlarini payhon qilmasliklari haqida buyruq beradi. Bu bilan u o'ziga soliq to'lovchi aholi manfaatini ko'zlagan va oddiy aholini o'ziga og'dirishga harakat qilgan.

SHunga qaramasdan Ubaydullaxonning mahalliy hukmdorlar hamda amirlarning separatik qarshiligini sindirish yo'lidagi ko'plab harakatlari samara bermadi. Ubaydullaxon davlatdagi boshqaruv apparatida islohot o'tkazishga harakat qilib, ko'plab amaldorlarni mansabidan chetlashtirdi. Ularning o'rniga xunarmandlar va savdogarlarning bolalarini mansablarga tayinladi. SHuningdek u

mamlakatdagi yirik er egalari bo'lgan jo'ybor shayxlarining soliq imtiyozlarini bekor qildi. Ammo, Ubaydullaxonning bu harakatlari unga norozi kuchlarning ko'payishiga hizmat qildi holos.

Ubaydullaxon mustaqil amirlarning iqtisodiy qudratiga zarba berish, davlat hazinasini boyitish, hamda mamlakat moliyaviy axvolini yaxshilash maqsadida 1708 yilda pul islohotini o'tkazdi. Bu islohotga ko'ra, hazinada mavjud kumush tangalar eritilib, har biridan to'rtta kumush tanga qayta zarb qilindi. Kiymati past bo'lgan yangi tangalar eski tangalar bilan bir xil muomalada bo'lishi e'lon qilindi. Ammo, zarb etilgan past kiymatli tangalar bozorlarda savdogarlar tomonidan olinmasdan, do'konlar yopib qo'yildi. Natijada aholining noroziligi kuchayib, Buxoroda ko'zg'olon ko'tarildi. Bu ko'zg'olon katta kiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsada, mamlakatdagi ahvol yaxshilanmadi va 1711 yilda Ubaydullaxon fitnaning qurboni bo'ldi.

Ubaydullaxonning o'limidan so'ng mamlakatda siyosiy tarqoqlik yanada kuchaydi. Alohida viloyatlarning harbiy - siyosiy qudrati orta borib Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx, SHahrisabz va Badaxshon hokimlari o'zlarini mutlaqo mustaqil hisoblaganlar. Mana shunday sharoitda Buxoro taxtiga 16 yoshli Abulfayzxon (1711-1747 yy.) o'tkazildi. Ayrim manbalar Abulfayzxon taxtga o'tirgan paytdayok Ubaydullaxonning siyosatini davom ettirishga xarakat kilganligini tasdiklasada,uning atrofidagi amirlar bu harakatlarga keskin karshi chikdilar. Har tomonlama mavkeiga ega bo'lgan amirlar Abulfayzxondan o'z manfaatlari yo'lida foydalandilar va oxir oqibatda Abulfayzxon qo'g'irchoq hukmdorga aylanib koldi.

Mamlakatdagi turli hukmdorlar o'rtasidagi siyosiy tarqoqlik avj olgan bir sharoitda mang'it urug'idan bo'lgan Muhammad Hakimbiy xokimiyatni egallashga harakat boshladi. Saroydagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiyning qo'liga hokimiyat o'tishiga ko'pgina amirlar karshi chiqdilar. Ular orasida SHahrisabz xokimi Ibrohimbiy kenagas ayniqsa ajralib turadi. Ibrohimbiy kenagas 1722 yilda o'zining bir guruh maslakdoshlari bilan asli kelib chikishi Xiva xonlaridan bo'lgan Rajab Sultonni Samarqand xokimi deb, o'zini esa "amirlar amiri" deb e'lon qildi. Rajab Sulton boshchiligida bir nechta o'zbek urug'lari amirlarini birlashtirgan Ibrohimbiy Buxoroga yurish qildi. Bu yurishda Muhammad Hakimbiy mag'lubiyatga uchragan bo'lsada, Rajab Sulton Buxoroni egallay olmadi va qozoq sultonlaridan yordam so'radi.

Muxammad Vafo Karmanagiy o'zining "Tuhfat al-xoniy" asarida yozishicha, qozoq sultonlari zudlik bilan Movarounnahrda yurish boshlab, mamlakatdagi siyosiy parokandalikdan unumli foydalanadilar. Ular 1723-1729 yillar davomida Zarafshon va Qashqadaryo vohalarining serhosil erlariga doimiy ravishda talon - tarojlik yurishlari qilib turdilar.

Buxoro xonligidagi parokandalik qo'shni Eron hududlarida Nodirshoh (1736-1747 yy.) asos solgan Afshoriylar davlati uchun ham nihoyatda qo'l keldi. O'z erlarini kengaytirib Eron va Afg'onistonda o'z mavqeini mustahkamlab olgan Nodirshoh Buxoro xonligi hududlariga harakat qila boshladi. Xususan, 1736 yilda Nodirshohning o'g'li Rizoqul boshchiligidagi qo'shinlar Amudaryodan o'tib Qarshi shahriga hujum qildilar. Bu paytda Qarshi hokimi bo'lgan Hakimbiy otaliq

Abulfayzxondan yordam so‘radi. Qarshi shahri yaqinida Xakimbiy va Abulfayzxon qo‘shinlari Rizoquli qo‘shinlaridan mag‘lubiyatga uchradi. Qarshi shahri qamalda koldi. Bunday sharoitda Xiva xoni Elbarsxon katta qo‘shin bilan Abulfayzxonga yordamga shoshildi. Bu xabarni eshitgan Rizonquli Qarshi qamalini to‘xtatib, Eronga qaytishga majbur bo‘ldi.

1740 yilda Nodirshohning o‘zi katta qo‘shin bilan Buxoro xonligi ustiga yurish boshladi. Nodirshoh CHorjuy atroflaridan Amudaryoni kechib o‘tgan paytida Hakimbiyning o‘g‘li Muhammad Rahimbiy uning huzuriga borib o‘z xizmatini taklif kildi va Nodirshoh Rahimbiy mang‘itni o‘z xizmatiga oldi. Muhammad Rahimbiy 1740 yildan boshlab Eronga vassal bo‘lgan Abulfayzxon saroyida katta mavqeiga ega bo‘lib, 1747 yilda Abulfayzxonga fitna uyushtirilib, o‘ldirilguniga qadar va undan so‘ng, oxirgi ashtarxoniylar Abdulmo‘min (1747-1751 yy), Ubaydullaxon II (1751-1754 yy.) va SHerg‘ozixon (1754-1756yy.) lar davrida ham amaldagi hokimiyat Rahimbiy qo‘lida edi. Muhammad Rahimbiy 1756 yil dekabrda rasman Buxoro xoni deb e‘lon qilindi. Hokimiyat mang‘itlar sulolasi qo‘liga o‘tdi, shu davrdan boshlab Buxoro xonligi amirlik deb atala boshlandi.

Davlat tizimi va ma‘muriy boshqaruv. Ashtarxoniylarning davlat tizimi va ma‘muriy boshqaruvi o‘z tuzilishi hamda mazmun - mohiyatiga ko‘ra, SHayboniylar davri davlatchiligidan deyarli farq qilmas edi. Manbalarning ma‘lumot berishicha XVII-XVIII asrning birinchi yarmi davlat boshqaruvida hokimiyat markazda ham viloyatlarda ham asosan bir idora – **dargohda** mujassamlashib borgan. SHunigdek, shayboniylar davrida bo‘lgani kabi ashtarxoniylar davrida ham davlat tizimida o‘troq turmush tarzi an‘analari bilan birga ayrim yarim ko‘chmanchilarga xos udumlar ham saqlanib qolgan.

Bu davrda ham **xon** rasman oliy hokimiyat boshlig‘i bo‘lib, davlatdagi ichki va tashki siyosatga bog‘liq barcha masalalar uning ixtiyori bilan hal etilgan. Barcha oliy farmonlar xon tomonidan joriy etilib, uning nomidan tangalar zarb qilinar, xonning nomi xutbagga qo‘shib o‘qilardi. Ammo, amaldagi boshqaruvda ko‘pgina ashtarxoniylar hukmdorlari saroydagi katta mavqega ega bo‘lgan amaldorlar hamda yirik ulamolar qo‘lida qo‘g‘irchoq edilar. Nodirmuhammad, Subxonqulixon, Ubaydullaxon kabi xonlar markaziy hokimiyat obro‘sini ko‘tarishga, bebosh amirlar mavqeini cheklashga harakat qilgan bo‘lsalar-da, ularning bu harakatlari deyarli samara bermadi. Bu davrda markaziy davlat boshqaruvi **saroy amaldorlari** ko‘lida to‘plangan bo‘lsa, joylardagi mahalliy hokimiyat **viloyat hokimlari** ixtiyorida bo‘lgan.

Ashtarxoniylar hukmronligi yillarida ham naqib, otaliq, parvonachi, dodxoh, devonbegi, qushbegi, chuhraboshi, yasovul, inoq, qurchi, harbiy qozi, harbiy mufti, eshik og‘a boshi, mirzaboshi, saroy kutubxonasi boshlig‘i, dasturxonchi kabi lavozimlar mavjud bo‘lgani ma‘lum. SHu bilan birga ularning ayrimlarida sifatiiy o‘zgarishlar yuz berganini ham ta‘kidlash lozimdir.

A.Ziyo tadkikotlariga ko‘ra, **otaliqning** vazifasi XVI asrda asosan joylardagi boshqaruv tizimi bilan bog‘lik bo‘lsa, ashtarxoniylar davrida, ayniqsa Abdulazizxondan boshlab, otaliqning markazdagi mavkei kuchaya boshladi. Masalan, Abdulazizxon Buxoro taxtiga chiqqach poytaxtdagi otaliq vazifasini

o'sha paytda eng kuchli mavqega ega bo'lgan Yalangto'shbiyga taklif qilgan. Otaliqning mavkei Subxonqulixon davrida ham baland bo'lib, eng muhim harbiy ishlar (masalan, xivaliklarning Buxoroga taxdidini qaytarish, Xuroson yurishi) otaliqqa yuklatilgan."Ubaydullanoma" asarida otaliqqa "umdat al-umaro", ya'ni "butun amirlar tabaqasining tayanchi" degan ta'rif berilgan. Abulfayzxon davridagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiy va uning o'g'li Rahimbiylar juda katta mavqeiga ega bo'lib, ular oxir-oqibat sulola vakillaridan hokimiyatni butunlay tortib olishga muvaffaq bo'ldilar.

Ashtarxoniylar, xususan Ubaydullaxon va Abulfayzxon davrlarida **qo'shbegi** lavozimidagi amaldorlarning ham mavqei o'sgan. Aniqrog'i shu mansabdagi shaxsning mavqei ko'tarilishi bilan u egallab turgan lavozimning ham ahamiyati yuksalgan. Misol uchun, "Ubaydullanoma"da ma'lumot berilishicha, To'raquli qo'shbegiboshi mansabga tayinlash va unvon berish, xon yorlig'isiz shaxsan yozma ko'rsatmalar tarqatish, oliy qabullarda o'z xohishi bilan ishtirok etish kabi imtiyozlarga ega bo'lgan. O'sha manba tili bilan aytganda, bu davrda qo'shbegiboshi "amirlarning eng ulug'i" edi.

Bu davrda Buxorodan keyingi eng nufuzli shahar Balx bo'lib, uni taxt vorisi boshqarar edi. Rasmiy darajadagi davlat boshqaruvi ikki bosqichli bo'lib - **markaziy va mahalliy boshqaruv** tizimiga ega edi. Viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga bo'ysunishi belgilangan yillik soliqlarni to'plab xon xazinasiga yuborib turishi, xon farmoniga ko'ra, harbiy yurishlarda o'z qo'shinlari bilan qatnashishdan iborat bo'lgan xolos. Ko'p hollarda o'zlarini markaziy hokimiyatdan mustaqil deb hisoblagan viloyat amirlari va hokimlari ham o'z boshqaruv tizimiga va harbiy kuchlariga ega bo'lgan.

Bu davrda amaldorlar toifasiga kirgan shaxslar o'z egallab turgan lavozimlaridan, ma'suliyatli vazifalaridan tashqari siyosiy jarayonlar va harbiy yurishlarda ham ishtirok etganlar. Misol uchun, manbalarga ko'ra, 1722 yilda Vobkent ostonasidagi Muhammad Hakimbiy otaliq boshchilik qilgan Abulfayzxon va Samarqand hokimi Rajab Sulton qo'shinlari bilan bo'lgan to'qnashuvda devonbegi, qo'shbegi, parvonachi, dodxoh, miroxo'r, eshikog'aboshi, to'qsabo, dasturxonchi kabi mansabdorlar ham ishtirok etganlar.

Bu davrdagi boshqaruvda dunyoviy lavozimdagi amaldorlar bilan bir qatorda **diniy lavozimdagi** amaldorlarning ham mavqei baland bo'lgan. Boshqaruv tizimida yirik din peshvolari **xojalar** va diniy mansab egalari bo'lmish **shayxulislom, sadr, qozi kalon** va boshqalar katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Ilgarigi davrda bo'lgandek, bu davrda ham davlat boshqaruvida Jo'ybor xojalarining mavqei baland bo'lib, asosiy diniy mansabdorlar ular ichidan tayinlangan. Buxoro shayxulislomi ham jo'ybor shayxlari orasidan tayinlanib, Abulfayzxon davrida bu lavozimni Xoja YAhyoning o'g'li Muhammad Hakim Xo'ja egallagan. SHayxulislom jamiyatda juda katta rol o'ynagan bo'lib, nafaqat diniy, balki barcha ishlar bo'yicha hukmdorning doimiy maslahatchisi bo'lgan. Har bir viloyatning o'z qozisi bo'lib, ular diniy, oilaviy, vorischilik hamda jinoiy ishlarni ko'rib chiqqanlar. Harbiylar uchun ham alohida qozilar bo'lib, ular **qoziyi-askar** deb atalgan.

Buxoro xonligidagi huquqiy masalalarni hal etishda **muftining** o'rnini alohida bo'lgan. Mufti fikh (huquq) va hadisni juda yaxshi biladigan qonunshunos bo'lishi lozim bo'lgan. XVII asrning oxiri – XVIII asr boshlarida davlat hokimiyatining zaiflashuvi oqibatida darvish guruhlarining ham roli ortib borgan.

Ashtarxoniylar davriga kelib Buxoro xonligi hududlari keskin qisqarib ketdi. XVIII asr boshlariga oid manbalarda xonlikka bo'ysunuvchi oltita viloyat: Buxoro, Samarqand, Sagaraj, O'ratepa, SHahrisabz va Xuzor tilga olinadi. Imomqulixon hukmronligi davrida Hisor, Turkiston, Farg'ona va Balx viloyatlari vaqtinchalik qayta birlashtirilgan bo'lsada, Abulfayzxon davriga kelib Xiva (viloyati) va Qo'qon xonliklari alohida davlat edi.

Mavjud manbalarda Buxoro xonligi bo'ysunuvchi viloyatlar o'rtasidagi aniq ma'muriy chegaralar haqida ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Ko'pgina viloyatlar, xususan Hisor, SHahrisabz, Farg'ona amalda yarim mustaqil boshqarilib Buxoroga nomigagina tobe hisoblangan. Avvalgi davrda bo'lganidek, ashtarxoniylar davlati viloyatlar, tumanlar va boshqa ma'muriy birliklarga bo'lingan.

Qishlok xo'jaligi va agrar munosabatlar. Ashtarxoniylar davrida ham davom etgan siyosiy parokandalik, urushlar va o'zaro kurashlar mamlakat iqtisodiyotining asosi bo'lgan qishlok xo'jaligiga ham ta'sir etmasdan qolmadi. XVIII asrga oid ayrim manbalar Zarafshon va Farg'ona vodiysidagi dehqonlarning o'z erlaridan qochib ketishi holatlari haqida ham ma'lumotlar beradi. Hukmdorlar soliq va o'lponlarni o'z vaqtida va doimiy yig'ib olish uchun ham mamlakat iqtisodiyotini ko'tarishga harakat qilsalar-da, bu harakatlar aksariyat hollarda samarasiz tugardi. XVII asrning boshlariga kelib ko'plab sug'oriladigan erlar jo'ybor shayxlariga berilgan. SHariat qonunlariga ko'ra, suv sotilmasligi va sotib olinishi mumkin bo'lmasada, boy amaldor va ruhoniylar er egalari sug'orish kanallarining xo'jayinlari edilar. XVII asr 80-yillarining oxirlarida Xiva hukmdorlarining ko'plab xujumlari natijasida kelib chiqqan suv ta'minotining buzilishi Ashtarxoniylar davlatidagi ko'pgina viloyatlarda, ayniqsa, Samarqand, Qarshi, Farg'ona viloyatlarida ocharchilikka sabab bo'ldi. Manba tili bilan aytilganda, "dehqonlarda tariq va bug'doy noni yo'q edi".

Siyosiy beqarorlik va o'zaro urushlar davom etib turgan og'ir sharoitda ham dehqonlar o'z xo'jaliklarini davom ettirishga harakat qilganlar. Buxoro xonligining asosiy dehqonchilik hududi Zarafshon vohasi edi. So'nggi o'rta asrlar mualliflari boshqa viloyatlarda ham ekinlar va bog'-rog'lar mavjudligi haqida ma'lumotlar beradilar. Misol uchun, Farg'onaning "ajoyib bog'lari va dalalari", Qarshining "sug'oriladigan erlari", Toshkent vohasining "tog'li g'allakor tumanlari", Termizning "yaxshi kovunlari va g'allasi", SHahrisabzning "yaxshi hosil beruvchi erlari" haqida ma'lumotlar bor.

Ashtarxoniylar davrida sug'oriladigan erlarga O'rta Osiyo mintaqasi uchun an'anaviy bo'lgan bug'doy, arpa, jo'kori, loviya, mosh, sholi, paxta, sabzavot va poliz ekinlari, dasht va tog'oldilaridagi adirlardagi lalmi erlarda bug'doy, arpa, qovun, tarvuz va boshqalar ekilib dehqonchilik qilingan. O'zaro urushlar dehqonchilik taraqqiyotini birmuncha orqaga surib turgan bo'lishiga qaramasdan, tinchlik davrlarida erlardan ancha yuqori hosil olingan.

Bu davrda hozirgi O'zbekiston hududlarida poliz ekinlari etishtirish ancha rivojlangan. Bu ekinlar orasida qovun ayniqsa ko'p etishtirilgan. Bu haqida "Boburnoma" da shunday ma'lumot beriladi. "Movarounnahrning hech qayerida Buxorodagidek ko'p va xo'b qovun bo'lmaydi. Farg'ona viloyatida, Axsida Buxoronikidan ham shirinroq miri timuriy navli qovun bo'lsada, Buxoroda qovunlarning navi ko'p ular ham juda shirin". Maxmud Ibn Vali (XVII asr) ham hozirgi O'zbekistonning ko'pgina hududlarida qovun etishtirilganligi haqida ma'lumotlar beradi. Poliz mahsulotlaridan asosan pul ko'rinishida soliqlar olingan.

Sug'oriladigan erlarning ko'pchilik qismini bog'lar va uzumzorlar tashkil qilgan. Samarqand, Buxoro, Toshkent kabi shaharlar atrofida bog'lar, chorbog'lar mavjud bo'lgan.

Bu davrda chorvachilik ham qishlok xo'jaligining etakchi tarmog'i sifatida katta ahamiyatga ega edi. Xon va yirik saroy amaldorlari, din peshvolari, qabila boshliqlari, yirik chorvador boylarga tegishli katta-katta yaylovlarda, dasht hududlarda ming- minglab qo'ylar, podalar, yilqilar, tuyalar boqilgan. Bobur ma'lumotlariga ko'ra, yirik zodagonlarning 30-40 mingtagacha qo'ylari bo'lgan. Andijon beklaridan biri, qal'a himoyasi paytida bu erdagi askarlarga 18 mingta qo'y tarqatgan. Ayrim hududlarda, masalan Qorako'lda qoraqo'l terisi, Karshida qora va ko'kimtir kulrang teri ishlab chiqarish rivoj topgan. Qo'ychilik yarim ko'chmanchi aholining asosiy boyligi hisoblangan.

O'troq dehkonzilik tumanlarida an'anaviy uy chorvachiligi sut-qatik, uchun sigir, semirtirib boqish uchun buqa va qo'y boqish davom etgan. Xo'kizlar va otlardan dehkonzilikda omoch tortib er xaydashda keng foydalanilgan. CHorvachilik ishlab chikarish ichki va tashqi bozorda talab katta bo'lgan qo'ylar, yirik shoxli hayvonlar, qorabayir otlar, ikki urkachli tuyalar hamda jun, teri va boshqa mahsulotlar etkazib beradigan asosiy tarmoq sifatida ashtarxoniylar davrida ham o'z mavqeini saqlab qoldi.

Ayrim ashtarxoniylar hukmdorlari davrida mamlakatning asosiy boyligi hisoblangan erni taqsimlash rasman oliy hukmdor qo'lida bo'lsada, amalda ko'plab davlat erlari yirik amaldorlar va din peshvolari qo'lida edi. Ayniqsa, XVIII asrdan boshlab, yarim ko'chmanchi qabilalar boshliqlari bo'lgan amirlar va beklarning hokimiyati kuchayib, ular amalda yirik hududlarning xo'jayinlari edilar.

SHayboniylar davrida bo'lgani kabi ashtarxoniylar davrida ham davlat erlari **mamlakai devon, mamlakai podshohi, zamini mamla, mamlakai sultoni, mamlaka** kabi nomlar bilan atalgan. Oliy hukmdor erni sotish, hadya etish yoki vaqf mulkiga o'tkazish huquqiga ega bo'lgan. SHartli er egalari **suyurg'ol, iqta, tanho, tiul** kabi nomlar bilan atalgan. Ta'kidlash lozimki, XVII-XVIII asrlarga kelib suyurg'olning mazmuni o'zgaradi. Bu davrga kelib suyurg'ol asosan hukmdor xizmatida bo'lgan ruxoniylar-sayidlar, xo'jalar, shayxlar, ulamolar, shuningdek shoirlarga hadya qilingan. Mahmud ibn Vali shunday ma'lumot beradi: "Agar podsho erni kimgadir hadya tariqasida bersa, bunday erlar ulamolar va sayidlarga berilsa, suyurg'ol deyiladi, agar harbiylarga berilsa, u holda tanho deyiladi."

SHaharlar. Hunarmandchilik va savdo-sotik. Ilgarigi davrlarda bo'lgani kabi so'nggi o'rta asrlar davrida ham jamiyat hayotidagi shaharlarning roli aslo pasaymagan. Savdo-sotik va hunarmandchilik asosan shaharlarda markazlashgan bo'lib, fan va madaniyat ham shu erda taraqqiy etgan. Yirik iqtisodiy, siyosiy-ma'muriy va madaniy markazlar bo'lgan Samarqand, Buxoro va Toshkent shaharlari Movarounnahrning iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynaganlar.

Samarqand o'zining ixtisoslashgan bozorlari va savdo qatorlari bilan ajralib turgan. Manba tili bilan aytganda, "bu shaharning bitta o'ziga xos xususiyati borki, bu xususiyat boshqa shaharlarda kam uchraydi, ya'ni, har bir mahsulot uchun alohida bozor bo'lib, ular biri-biri bilan aralashib ketmaydi. Bu ajoyib an'anadir". Darhaqiqat, Axsharxoniyalar davriga oid turli manbalar Samarqanddagi ko'zagarlar, temirchilar, zargarlar, chopondo'zlar, do'ppido'zlar, baqqollar, qassoblar, cho'yanchilar, chitpazlar, bo'yoqchilar, nonfurushlar kabi ko'plab alohida bozorlar haqida ma'lumotlar beradilar. Bu davrdagi ko'plab me'moriy inshootlarning qurilishi tufayli shaharning ko'rinishi ham o'zgardi. Misol uchun, o'zbek amirlarining mavkei kuchaygan davrda Yalangto'shbiy tomonidan Registon maydonida SHerdor va Tillakori(1631-1642yy.) madrasalari bunyod etildi. Samarqand atroflarida bog'-rog'lar bilan bir qatorda suv tegirmonlari ham mavjud bo'lgan. Siyob kanalidan chiqarilgan ariqlar kog'oz ishlab chiqarish, jumladan, butun dunyoga mashhur bo'lgan Samarqand kog'ozi ishlab chiqarish ustaxonalari joylashgan.

Bu davrda Toshkent mamlakatining ma'muriy boshqaruv va iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynagan bo'lib, bu erda ichki va tashqi bozor uchun ko'plab mahsulotlar mavjud edi. Toshkent, ayniqsa, tog'-kon sanoati mahsulotlari, qozoq dashtlari bilan savdo-sotiq munosabatlarida mashhur bo'lganligi manbalarda eslatib o'tiladi. Toshkent atroflarida bog'lar va uzumzorlar mavjud bo'lgan. Toshkent qa'lasida tashqarisida Kaykovus chorbog'i joylashgan. Manbalar bu chorbog'ni "ulug' sultonlar taxtining joyi" va Toshkent hokimlarining qarorgohi sifatida eslatadilar.

Toshkentda va uning atroflarida turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar to'xtashlari uchun karvonsaroylar mavjud bo'lgan. SHuningdek karvonsaroylar CHirchiq daryosi bo'ylab ketuvchi tog' yo'li bo'ylarida ham qad ko'targan. Toshkentning keng dasht hududlari chegarasidagi vohada joylashganligi bu davrda ham shahar xo'jaligining rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsada, manbalar ko'chmanchilarning ko'plab hujumlar uyushtirganliklari haqida ham ma'lumotlar beradilar. SHu bilan birga Toshkentning himoya devorlari ko'p martalab shahar aholisining himoyasini ta'minlaganligi haqida ham ma'lumotlar bor.

SHayboniyalar davridayoq poytaxtga aylantirilgan Buxoro shahri ham yirik harbiy-siyosiy, ma'muriy va madaniy markazlardan bo'lib, ashtarxoniy hukmdorlarning qarorgohi shu erda joylashgan edi. Mamlakatning iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan Buxoro shahri manbalarga ko'ra, bu davrda, "bir nechta darvozasi bo'lgan baland devor bilan o'rab olingan va uch qismga bo'lingan. Uning ikki qismi hukmdorga, bir qismi esa savdogarlar va bozorga tegishlidir". SHaharda zich qurilgan turar-joylar hamda xo'jalik inshootlari

(karvonsaroylar, timlar, hammomlar va boshq.) juda ko'p bo'lib, uncha aniq bo'lmagan ma'lumotlarga ko'ra, uning hududi va atrofida dehqonchilik qilinadigan erlar bo'lgan .

Mamlakatning iqtisodiy va madaniy hayotida boshqa shaharlar ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan . XVII-XVIII asrning ba'zi yillarida Andijon Farg'onaning markazi bo'lgan bo'lsa , ayrim paytlarda bu vazifani Axsi shahri bajargan. Bu davrda Qarshi, SHahrisabz, Termiz, Jizzax, Xo'jand, Xorazmdagi shaharlar keyinroq, Qo'qon kabi ko'plab yirik shaharlar mavjud bo'lgan bo'lsada, markazdan qochuvchi kuchlar hukmronligi sharoitida shaharlar o'rtasida savdo - iqtisodiy aloqalar sust edi. Siyosiy tarqoqlik hamda yarim mustaqil mulklarning mavjudligi ularning o'zaro alokalarini sezilarli darajada cheklab qo'ygan edi .

Bu davrda hunarmandchilikning asosiy markazlari shaharlar bo'lib kelgan bo'lsada, o'zaro iqtisodiy munosabatlarning zaiflashuvi hamda natural xo'jalikning rivojlanishi sababli eng kerakli hunarmandchilik mahsulotlari etishtirish ko'pgina yirik qishloqlarda ham rivojlana boshlaydi. Mamlakatning hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji asosan mahalliy hunarmandlar mahsulotlari hisobiga qondirilardi. Bu davrda to'qimachilik va u bilan bog'lik hunarmandchilik turlari (ip yigirish, gazlamalar tayyorlash, kiyimlar tikish va boshqalar) rivojlanada davom etadi.

Samarqand va Buxorodagi hunarmandchilik aholisining katta qismi mato bilan shug'ullanuvchi kichik ishlab chiqaruvchilar bo'lgan. Mamlakatning boshqa shaharlarida ham turli-tuman matolar tayyorlangan. Mato tayyorlash ularni mahsuloti sifati, ipagining turi, qayta ishlanishi, rang berilishi, jihatlari bilan farqlanib turgan. Matolarning asosiy xomashyosi paxta, ipak, kam hollarda jun hisoblangan. Samarqand, Buxoro, Qarshi, SHahrisabz kabi shaharlar va ularning atroflaridagi yirik qishloqlar olacha, bo'z, chit, duxoba kabi matolar bilan shuhrat qozongan.

Bu davrda hunarmandchilikning eng rivojlangan tarmoqlaridan biri bo'lgan kulolchilik mamlakatning barcha yirik shaharlarida, ko'pgina qishloqlarida mavjud bo'lib, bu sohaning rivojida butun O'rta Osiyoga xos an'analar bilan birga, mahalliy xususiyatlar ham alohida ajralib turadi. Kulolchilik mahsulotlari tayyorlovchi hunarmandlar asosan uch toifaga: kosagarlar (eguliklar, mevalar, shirinliklar uchun idishlar), ko'zagarlar (suyuqliklar uchun idishlar, xumlar) va qurilish ashyolari (silliqlangan g'ishtlar, tandirlar) tayyorlovchilarga bo'lingan. Ichki bozorda kulollarning mahsulotiga talabning yuqoriligi, xomashyo manbai bo'lgan sog' tuproqning ko'p joylarida mavjudligi kulolchilikning taraqqiyotini ta'minlagan edi.

YOg'ochga ishlov beruvchi hunarmandlar yog'och xomashyosidan turli tuman mahsulotlar tayyorlaganlar. Bunday hunarmandlar eshiklar va deraza romlari, aravalar va g'ildiraklari, sandiqlar, beshiklar, mehnat qurollariga dastalar va soplar, qayiqlar (Amudaryo va Sirdaryo bo'ylarida) kabi ko'plab mahsulotlar tayyorlaganlar. Eng yaxshi ustalar yog'ochga naqsh berish bilan shug'ullanganlar. Boy zodagonlar uylarining peshtoqlari, eshiklari, ustunlar shuningdek, masjid va madrasalar ustunlari, xonaqolar eshiklari boy jimjimador va murakkab bo'lgan shakldagi naqshlar bilan bezatilgan.

Ilm-fan va madaniyat. Me'morchilik. O'tgan davrlarda bo'lgani kabi Ashtarxoniylar davrida ham ko'p tarmoqli ilm-fan me'morchilik va amaliy san'at, madaniyat taraqqiyoti davom etdi. Bu davrdagi ijtimoiy-falsafiy fanlar ilgari asrlar an'analari asosida taraqqiy etib, bir qator davrga mos yo'nalishlar ham paydo bo'ldi. Zamonaviy tadqiqotchilar bu davrdagi ijtimoiy-falsafiy fanlar rivoji ayniqsa adabiyot, tarixnavislik, falsafiy-huquqiy hamda ijtimoiy-huquqiy yo'nalishlarida ayniksa sezilarli bo'lganligini ta'kidlaydilar.

Bu davrda o'rta asrlardagi an'anaviy tarixnavislik davom ettirilib ko'pgina tarixiy adabiyotlar yaratildi. CHunonchi, Maxmud ibn Valining XVI asr oxiri XVII asr boshlaridagi Xuroson va Movarounnahr tarixiga oid "Bahr al-asror" asari, Muxammad YUsuf Munshiyning Balx hokimi Muqimxonga atab yozilgan "Tarixi Muqimxoniy" asari, Xoja Samandar Termiziyning "Dastur al mulk" badiiy-tarixiy asari, Mir Muhammad Amin Buxoriyning "Ubaydullanoma", Muhammad Vafo Karmanagiyning "Tuhfat ul - xoniy", Abduraxmon Tole'ning "Tarixi Abulfayzxon" kabi tarixiy asarlarini aytib o'tish lozim. Bu asarlarning aksariyatida xon hokimiyatini uning shaxsini ulug'lash bilan birga o'sha davr jamiyatidagi inqirozli holatlar siyosiy tarqoqlik va o'zaro urushlar natijasi ekanligi to'g'ri anglanib, bunday holatlarga bahram berishning asosiy chorasini hokimiyatni markazlashtirish hamda uni adolatli boshqarishdir, degan fikrlar ham ilgari surilgan. SHuningdek, ushbu tarixiy asarlarda musulmon olamida keng tarqalgan afsonalar, rivoyatlar, she'riy hamda nasriy shakldagi hikmatli so'zlar, Kur'on oyatlari hamda diniy kitoblardan parchalar, tarixiy voqealikka o'ta mahorat bilan birlashtirib yuborilgan. Bu holat ashtarxoniylar davri tarixshunosligida ham o'rta asr an'analari davom ettirilganligini belgisi.

XVII asr O'rta Osiyodagi ijtimoiy-falsafiy fikrlarning yirik vakillaridan biri Ibn Muhammadjon YUsuf al-Qorabog'iydir (1563-1647yy.) Kavkazning Qorabog' qishlog'ida (Ozarbayjon) tavallud topgan ushbu alloma avval SHirvon, SHeroz, keyin esa Samarqandda ijod etib Buxoroda vafot etgan. Falsafiy yo'nalishda ijod qilgan Qorabog'iy tibbiyot, astronomiya kabi tabiiy fanlarni yaxshi bilishi bilan birga she'rlar ham yozib turgan. Qorabog'iy butun dunyoni yagona tanaga o'xshatib, uning a'zolari qonuniy bir-biriga bog'liqligini ta'kidlab shunday yozadi: "olam yagona vujud hisoblanadi va barcha mavjud narsalar, mavjudot uning a'zolari hisoblanadi".

XVII asr O'rta Osiyodagi mutaffakkirlardan yana biri Muhammad SHarif ibn Muhammad al-Buxoriy bo'lib, u al-Mavliyoviy taxallusi bilan ham ma'lumdir. Al-Buxoriyning ijodi faqat falsafiy qarashlar bilan chegaralanib qolmay, tarix, she'riyat, huquq, tilshunoslik kabilarni ham qamrab oladi. Mutaffakirning bizga qadar yigirmaga yaqin asarlari etib kelgan bo'lib, bu asarlarda asosiy e'tibor o'rta asrlarda keng tarqalgan ruhlar va insonning ruhiy kuchlariga qaratilgan. Muhammad al-Buxoriy o'zigacha bo'lgan mutaffakirlardan farq qilgan holda ruhning to'rt ko'rinishini ajratadi. Bular tabiiy, o'simlik, xayvonot va insoniyat ruhlaridir.

Ashtarxoniylar davlatida adabiyot ayniqsa Subxonqulixon davrida ancha ravnaq topdi. Bu davrda ijod qilgan shoirlar orasida Turdi Farog'iy faoliyatini alohida ta'kidlash lozim. O'zbeklarning yuz urug'idan bo'lgan bu shoir

Abdulazizxon davrida katta nufuzga ega bo'lib, saroy doiralari yaqin bo'lgan. Turdi Farog'iyning bizga qadar to'rt yuz misradan ortiq she'rlari etib kelgan bo'lib, ularda oddiy mehnatkash xalq ahvoriga achinish, amaldorlar zulmini qoralash, o'zaro tinch-totuvlik va ahillikka chaqirish g'oyalari ustunlik qiladi.

XVII-XVIII asrlarda Buxoroda to'rtta yirik tazkira yartiladi. Bular - Mutribiyning "Tazkirat ash-shuaro", Maliho Samarqandiyning "Muzakkir al asxob", Mulla Sodiq Samarqandiyning "Riyoz ash-shuaro", Nurmuhammad Nasafiyning "Masxan an-musannifin", tazkiralaridir. Birgina Mutribiyning tazkirasida uch yuz yigirmadan ziyod shoirlar haqida ma'lumotlar bor. Bu davrda Sayido Nasafiy Qarshida tikuvchilik qilib, ijod qilgan bo'lsa, Samarqandlik ijodkorlar G'ofur Samarqandiy attorlik, Masiho temirchilik, Manzur Samarqandiy kosiblik, Fitrat Samarqandiy zardo'zlik bilan shug'ullanganlar. SHuningdek XVII-XVIII asrlar Xivada yashab ijod etgan Abulg'ofi Baxodurxon, Nurmuhammad G'arib Andalib, Pahlavon Ravnaq, Muhammad Niyoz Nishotiy larni, Qo'konda yashab ijod etgan Boborahim Mashrab, Xo'ja Nazar o'gli Huvaydo, Mulla SHermuhammad Akmal kabi ijodkorlarni sanab o'tish mumkin.

Bu davrda tabiiy fanlar ravnaqi uchun ham ko'pgina ishlar ham amalga oshirilgan. Xususan, Xon Ulum taxallusi bilan ma'lum bo'lgan Qozi Muhammad Akbarxon Eron allomasi Bahovuddin Omiyaiyning "Xulosat al- Xisob" ("Arifmetikaning mohiyati") kitobiga izohlar yozgan. Bir qator matematik asarlar merosni taqsimlash masalalariga qaratilgan bo'lib, Tursun al-Zominiyning "Turfa - yi amir" ("Amirga hadyalar"), Muhammad Amin as-CHaxoryokining "Masoil-i adadiya" ("Arifmetikaning qo'llanilishi"), "Risola fi-l-vasiyat" ("Vasiyat haqida risola"), Al-Badiiy al -Xisoriyning asarlari shular jumlasidandir. SHuningdek Mirza Badi Devon "Majma al-arkam" asarining kattagina qismi matematikaga bag'ishlangan.

Bu davrda me'morchilikning ham o'ziga xos yo'nalishlarda rivojlanganligini kuzatish mumkin. XVII-XVIII asrlarga kelib, mahobatli me'morchilikda mintaqaviy me'morchilik maktablari Xorazm, Movarounnahr, Farg'ona, Toshkent kabilarning o'ziga xos xususiyatlari kuzatiladi. Bu davrda Buxoro, Xiva, Samarqand, Toshkent, SHahrisabz, Termiz kabi ko'plab shaharlar o'rta asrlar an'anaviy tuzilish shakllarini saqlab qoladi. Mamlakatning barcha hududlarida ko'plab masjid va madrasalar, bozorlar, xonaqolar, karvonsaroylar, rabotlar, hammomlar, sardobalar va boshka me'moriy inshootlar barpo etiladi. Me'moriy inshootlar orasida Buxoroda Abdulazizxon tomonidan bunyod etilgan madrasani alohida ta'kidlab o'tish lozim. Undagi marmar taxtachalar, qimmatbaho koshin bezaklar, nafis, ganchlik gumbazlar, ushbu davr me'morchiligida ham etakchi an'analar saqlanib qolganligidan dalolat beradi. SHuningdek Buxoroda Ubaydullaxon tomonidan madrasa va masjid, Boqi Muhammadxon tomonidan masjid, Subxonqulixon tomonidan kasalxona (Darush-shifo), Nodir Devonbegi tomonidan masjid va madrasadan iborat me'moriy majmua-Labi Hovuz kabilar bunyod etilgan.

Bu davra Samarqandda ham ko'plari hozirgi kungacha saqlanib qolgan me'moriy inshootlar barpo etilgan. Xususan, Samarqanddagi yirik mulkdorlardan biri bo'lgan YAlangto'shbiyning Registon maydonida bunyod etgan ikkita yirik

madrasasi diqqatga molikdir. Bu inshootlardan biri Ulug‘bek madrasasi ro‘parasidagi SHerdor madrasasi bo‘lib, ular tuzilishi jihatidan bir-biriga o‘xshab ketadi. Madrasaning nomlanishi uning peshtoqiga tasvirlangan ikkita sher tasviri bilan bog‘lik bo‘lib, ushbu madrasaning naqsh va bezaklarida qadimgi SHarq me‘morchilik an‘analari davom etganligi kuzatiladi.

YAlangto‘shbiy tomonidan qurilgan ikkinchi inshoot Tillakori madrasasi ham ashtarxoniylar davridagi me‘morchilikning nodir namunalaridan hisoblanadi. Bu madrasa bezatilishida juda ko‘p oltin ishlatilganligi bois ham “Tillakori” (“oltin qadalgan”)deb nomlangan. U o‘z vaqtida juma masjidi vazifasini ham bajargan. YAlangto‘shbiy qurdirgan ushbu ikkita inshoot Samarqanddagi Registon maydonining yaxlit me‘moriy ansabli bo‘lib shakllanadi. SHuningdek, bu davrda Samarqand atrofida Nazr devonbegi madrasasi, Xo‘ja Ahror qabri oldida madrasa, shahardagi Qozi Soqiy madrasasi, Samarqand va Buxoro yo‘lida ko‘plab sardobalar bunyod etiladi.

Bundan tashqari ashtarxoniylar davrida Balxda Nodirmuhammadxon, Subxonqulixon madrasalari , Balx atrofida qator chorbog‘lar saroylari bilan, Balx arkidagi imoratlar, Jome‘ masjidi, Hazrati Ali mozoridagi gumbaz, Xivadagi Arab Muhammadxon, Xo‘jamberdi SHerg‘oziyxon madrasalari, Buxoroda Poyandaviy otaliq masjidi, SHodimbek madrasasi, Bozori go‘sfand madrasasi, Qarshida SHermuhammadbiy va Xo‘ja Kurboniy madrasalari, SHahrisabz atrofida Xo‘ja Ilm kon me‘moriy majmuasi kabi ko‘plab inshootlar bunyod etiladi. Ushbu inshootlar bu davrda mamlakatda mavjud bo‘lgan o‘zaro urushlar va murakkab siyosiy vaziyatga qaramasdan Movarounnahr me‘morchiligida azaliy an‘analar davom etgaligidan dalolat beradi.

SHunday qilib, O‘zbekiston tarixidagi Ashtarxoniylar davri (1601-1756) boshboshdoklik, o‘zaro kurashlar, mahalliy hokimlarning markazga bo‘ysunmasligi davri bo‘lib, A.Ziyo ta‘biri bilan aytganda, siyosiy beqarorlik taxminan yuz yil o‘tib sulola inqirozi hamda davlatning uchga bo‘linishi bilan tugadi. Tashqi aloqalar asosan qo‘shni hududlar bilan cheklanib qolib, mamlakat jahon texnikaviy taraqqiyotida ro‘y berayotgan ko‘pgina yangiliklardan chetda qoldi. SHunga qaramasdan madaniy xayotning ba‘zi sohalarida (me‘morchilik, tarixnavislik, adabiy muhit, islom huquki) taraqqiyot jarayonlari kuzatiladi.

Ashtarxoniylar hukmdorlari.

- 1.Boqimuhammad - 1601-1606 yillar
- 2.Valimuhammad - 1606-1611 yillar
- 3.Imomqulixon - 1611-1642 yillar
- 4.Nodir Muhammadxon - 1642-1645 yillar
- 5.Abdulazizxon - 1645-1681 yillar
- 6.Subxonqulixon - 1681-1701 yillar
- 7.Ubaydullaxon - 1702-1711 yillar
- 8.Abulfayzxon - 1711-1747 yillar
- 9.Abdulmo‘min - 1747-1758 yillar
- 10.Ubaydulloh II - 1748-1753 yillar

3. Buxoro amirligi. Mang‘itlar sulolasi.

Siyosiy tarix. So‘nggi ashtarxoniylardan bo‘lgan Abdulfayzxon hukmronligi davrida markaziy hokimiyat zaiflashganligidan foydalangan o‘zbek urug‘lari turli viloyatlarda hokimiyatga qarshi isyon va g‘alayonlar ko‘tarishib, o‘zlarini mustaqil deb e‘lon qila boshladilar. Ular orasida ashtarxoniylar saroyida katta nufuzga ega bo‘lgan, mang‘it urug‘i boshliqlardan biri Muhammad Hakimbiy otaliq (vafoti 1743y) hamda uning o‘g‘li Muhammad Rahimbiyning harakatlari ayniqsa keskin edi.

Buxoroda bo‘lib o‘tayotgan tartibsizliklardan foydalangan Eron shohi Nodirshoh 1745 yilda Muhammad Rahimbiy rahbarligida Buxoroga katta qo‘shin jo‘natdi. Muhammad Rahimbiy Buxoroda viziyatni yumshatish borasida katta ishlarni amalga oshirdi. Miyonqol va SHahrisabzdagi qo‘zg‘olonlar bostirildi. Muhammad Rahimbiy davlat apparati tizimi ishlari va hukumat amaldorlarini almashtirish ishlariga jiddiy kirishdi.

U deyarli barcha yirik davlat mansablariga o‘zining yaqin qarindoshlari va maslakdoshlarini qo‘yib, ularning yordamiga tayanib poytaxtda o‘z mavqeni mustahkamlab oldi. 1746 yilda Nodirshoh o‘ldirilgach, oradan ko‘p o‘tmay Abdulfayzxon ham o‘ldirildi. Taxtga o‘tirgan Abdulmo‘min ham 1748 yilda o‘ldirildi. Uning o‘rniga nihoyatda yosh bo‘lgan Ubaydulla Sulton nomigagina taxtga o‘tqazildi. 1756 yilga kelib o‘zbeklarning to‘rt urug‘i – mang‘it, xitoy-qipchoq, bahrin saroylarning yirik amaldorlari, ruhoniylar va urug‘ oqsoqollarining roziligi bilan Muhammad Rahimxon (1756-1758yy) taxtga o‘tirdi va mang‘itlar sulolasi hukmronligini boshlab berdi. Davlat esa amirlik deb atala boshlandi.

Muhammad Rahimxon markazlashgan davlat tizimi tuzish siyosatini olib bordi. U yirik mulkdorlarni davlatni boshqaruv ishlariga aralashtirmay, mustaqil siyosat yurgizdi. Bu hukmdor Miyonqol, Nurota, Urgut, Kobadiyon, Boysun kabi markaziy hokimiyatni tan olmagan viloyatlarga yurishlar qilib, ularni bo‘ysundirishga erishdi. Uning davrida Zarafshonning yuqori oqimi, Jizzax, Zomin yana Buxoroga qo‘shib olindi. Muhammad Rahimxon qisqa muddat ichida juda katta hududni birlashtirgan mang‘itlarning markaziy davlat tizimini barpo etdi. 1758 yilga kelib Toshkent, Qo‘qon, Marv, Balx, Qunduzdan elchilar kelib uning hokimiyatini tan olganliklarini bildiradilar.

Muhammad Rahimxon vafotidan so‘ng uning balog‘atga etmagan nabirasi Fozilto‘ra taxtga o‘tqazilib, hokimiyat aslida Muhammad Rahimxonning tog‘asi Doniyolbiy otaliq (1758-1785 yy) qo‘liga o‘tdi. Doniyolbiyning hukmronligi davri markaziy hokimiyatning zaiflashuvi bilan izohlanadi. U taxtga o‘tirgan dastabki paytdayoq markazlashgan davlat siyosatiga qarshi g‘alayonlar va qo‘zg‘olonlar ko‘tarildi. Miyonqol vohasi, SHahrisabz va Kitob, SHerobod va Boysun, Hisor viloyatlarida katta-katta xalq g‘alayonlari va chiqishlar boshlanib ketdi. Dastavval, Hisorga badarg‘a qilingan yuz, kenagas, burkut, bahrin, saroy kabi o‘zbek urug‘larining amirlari bosh ko‘tardilar. Ular mang‘itlar sulolasini taxtdan ag‘darishni rejalashtirgan edilar. Doniyolbiyning amirlarni tinchlashtirish uchun

qilgan harakatlari zoe ketdi. SHundan so'ng Doniyolbiy qo'zg'olonlarga qarshi qo'shin jo'natdi va Buxoro shahri aholisining yordami bilan qo'zg'olon bostirildi. Isyonchi amirlarning ko'pchiligi qatl etildi.

Oradan ko'p o'tmasdan yuz urug'larining boshlig'i Fozilbiy bosh ko'tardi. Doniyolbiy qiyinchilik bilan bo'lsa-da bu qo'zg'oloni ham bostirdi. Ayniqsa, 1771 yilda SHahrisabz va Xuzorda ko'tarilgan qo'zg'olon davlat asoslarini jiddiy larzaga sodi. Bu qo'zg'oloni ham katta kuch sarflab bostirishga erishgan Doniyolbiy qo'zg'olonchilar rahabarlarini qatl ettirdi. Mamlakatda g'alayonlarning deyarli to'xtovsiz ko'tarilib turishi markaziy hokimiyatning obro'sini, qudratini tushirib yubordi. Mamlakatning iqtisodiy ahvoli ham nochor holatga tushib qoldi. Natijada 1784 yilda poytaxt Buxoroda ham qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, Doniyolbiy 1785 yilda taxtni o'g'li SHohmurodga topshirishga majbur bo'ldi.

SHohmurod taxtga o'tirganidan so'ng **“amir”** unvoni bilan hokimiyatni boshqaradi(1785-1800 yy.). U o'z hukmronligi davrida shaharlar taraqqiyoti va obodonchiligiga, irrigatsiya va qishloq xo'jaligi rivojiga alohida e'tibor berdi. Tarixda **“Amiri ma'sum”** (“Gunohsiz amir”) nomi bilan qolgan SHohmurod o'z davrida markaziy hokimiyatni nisbatan mustahkamlashga erishdi. Uning hukmronligi davrida mamlakatni rivojlantirishga yo'naltirilgan to'rtta muhim islohot - **moliya, sud, ma'muriy va harbiy islohotlar** o'tkazildi. Avvalo, 1758 yildan boshlab, amirlikda to'la holatda (aralashmalarsiz) kumushdan iborat bo'lgan kumush tangalar, oldingilaridan o'zining qiymati, sifati va tashqi ko'rinishi bilan farq qiladigan sof tilla tangalar zarb etila boshlandi. U davlat zarbxonalarida aholining o'z shaxsiy jamg'armalaridan olib kelgan kumush va oltindan bir xil o'lchamdagi kumush va tilla tangalarni zarb qilishga keng ruxsat berdi.

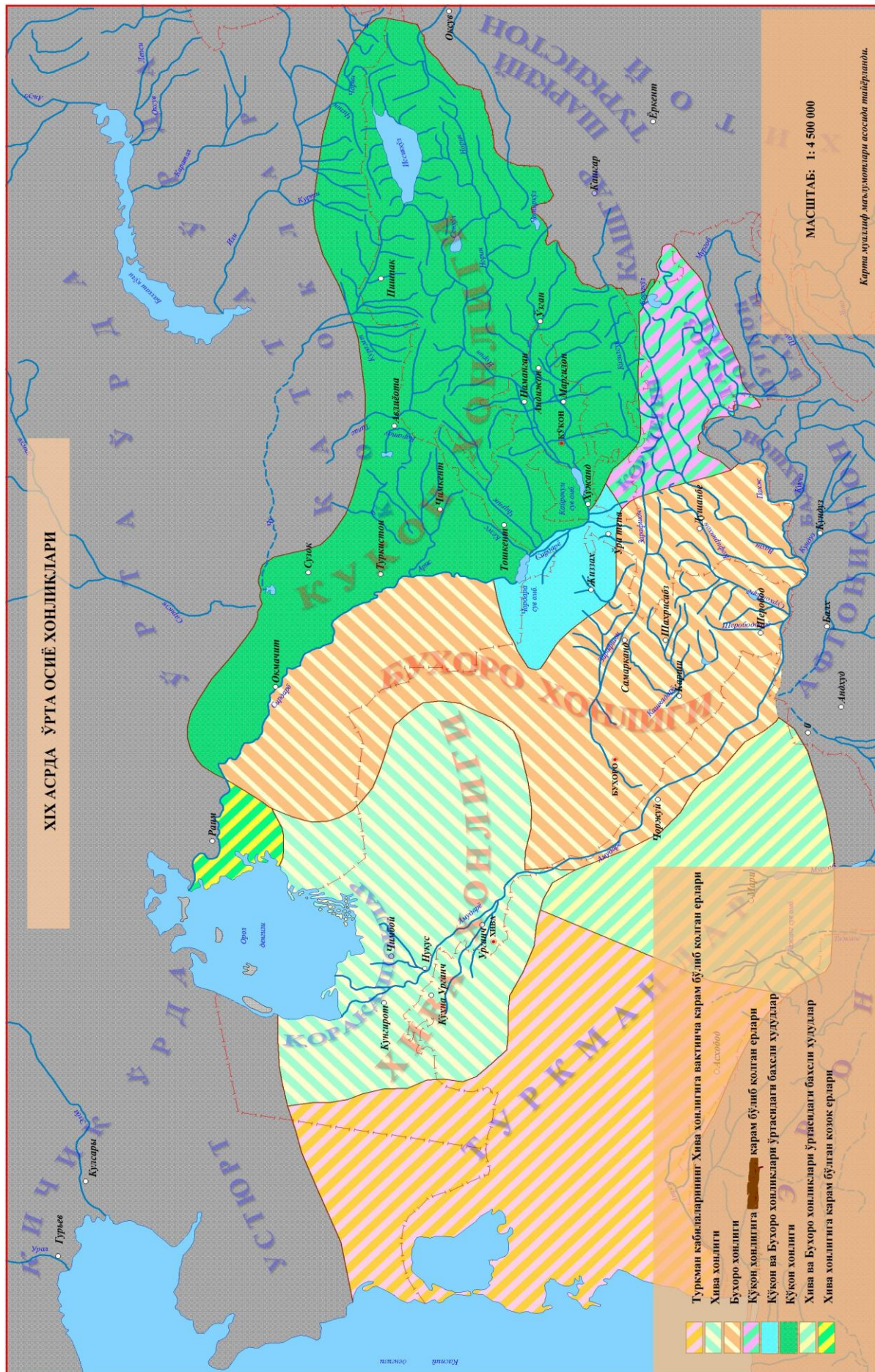
Amir SHohmurod adliya sohasida o'tkazgan islohoti bilan mamlakatda sud ishlarini olib borishni birmuncha erkinlashtirdi. Manbalarga ko'ra, amirlikdagi sud hay'ati ishlarini SHohmurodning bevosita o'zi boshqargan. Sud ishlarini olib borish uchun maxsus sudlov qonunlari majmuasi ishlab chiqilgan bo'lib, barcha viloyat, tuman, beklik qozilari aynan mana shu qonunlar majmuasi asosida ish olib borganlar. Umuman olganda, amir SHohmurod tomonidan o'tkazilgan islohotlar mamlakatdagi markaziy hokimiyatni mustahkamlab, iqtisodiy yuksalishni ta'minlagan edi. SHuningdek, soliqlarning taribga solinishi, sud ishlaridagi nohaqliklarga chek qo'yilishi, mahalliy amaldorlar ustidan nazorat o'rnatilishi – savdo-sotiq va hunarmandchilikning, qishloq xo'jaligining yuksalishiga sharoit yaratib bergan edi.

SHohmurod o'zi idora etib turgan markazlashgan davlat tizimini yanada mustahkamlash sohasida ham ma'lum ishlarni amalga oshirdi. Uning davrida ham amirlikda bir nechta urug'lar va ayrim viloyatlarning noroziliklari sodir bo'lib turgan edi. Xususan, 1786 yilda Karmana sarhadi aholisi Buxoro amiriga bo'ysunishdan bosh tortdi. SHohmurod Karmana aholisini bo'ysundirish uchun bir necha marta yurish qilishga majbur bo'ldi. Karmanadan so'ng itoat etmay qo'ygan SHahrisabz va Xo'jandga qilingan yurishlar muvaffaqiyat bilan yakunlandi.

Mamlakatda amalga oshirilgan islohotlar va muvaffaqiyatli harbiy harakatlar natijasida ancha mustahkamlanib olgan SHohmurod qo'shni Afg'onistonga ham

harbiy yurishlar uyushtiradi. Xususan, SHohmurod Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi ilgarigi Buxoro erlarini qaytarib olish uchun Afg'on amiri Temurshohga qarshi urushlar olib boradi. Bu urushlardan so'ng SHohmurod va Temurshoh o'rtasida sulh tuzilib, Amudaryo har ikkala davlat o'rtasidagi chegara deb belgilandi. Amir SHohmurod 1800 yilda vafot etganidan so'ng uning o'g'li amir Haydar (1800-1826 yy.) valiahd sifatida taxtga o'tirdi. Otasi davrida Qarshining hokimi bo'lgan amir Haydar oq kigizga o'tqazilib xon etib ko'tariladi. Ammo, Haydar xon unvonini emas, balki "amir al-mo'minin" unvonini oldi. Manbalarga ko'ra, xutba amir Haydar nomiga o'qilgan bo'lsa-da, tangalar amir Haydar, amir SHohmurod va Doniyolbiy nomlaridan zarb etilgan.

Otasining siyosatini davom ettirishga harakat qilgan amir Haydar o'z hukmronligining dastlabki yillarida Buxoro hududining butunligini saqlash, Zarafshonning yuqori oqimi hududlari, SHahrisabz, Miyonqol erlarini qo'lda saqlab qolish uchun kurashlar olib bordi. O'ratepani vaqtincha o'ziga bo'sundirishga erishdi.

Amir Haydar davrida Xiva xonlari amirlik hududlariga tez-tez talonchilik urushlari qilib turdilar. 1806 yilda amir Haydar butun Buxoro aholini qurollanishga va Xiva xoni Eltuzarga qarshi kurashishga chaqirdi hamda ularni magʻlubiyatga uchratib, amirlik hududlaridan haydab chiqarishga erishdi. Bu voqealardan soʻng Buxoro bilan Qoʻqon oʻrtasida urushlar boshlanib ketdi. Qoʻqon xoni Olimxon 1807, 1810 yillarda Oʻratepaga hujumlar qilib, katta oʻljalarni Qoʻqonga olib ketdi. Bunday hujumlar Qoʻqon xoni tomonidan Jizzax va Zominga ham uyushtirilib turildi.

Doimiy ravishda olib borilgan urush harakatlari katta xarajatlarni talab etganligi bois, amir Haydar qoʻshimcha soliqlar yigʻish haqida farmon berdi. Bu esa mehnatkash aholi ahvolini yanada ogʻirlashishga va amir Haydar hamda u olib borayotgan siyosatga qarshi chiqishlarga olib keldi. Mana shunday qoʻzgʻolonlar 1821-1825 yillarda Miyonqol, Samarqand va Urgutda boʻlib oʻtdi. Amir Haydar bu qoʻzgʻolonlarni katta qiyinchiliklar bilan, qoʻzgʻolonchilarga katta vaʼdalar berish evaziga bostirishga erishdi. SHahrisabz va Marv vohasi uchun ham Amir Haydar urushlar olib borishga majbur boʻldi.

Oʻz davrida Amir Haydar qoʻshni Afgʻon davlati hukmdori SHujoʻ al-mulk Durraniy bilan doʻstlik aloqalarini oʻrnatgan boʻlsa-da, Qoʻqon va Xiva davlatlari bilan Buxoro davlati oʻrtasidagi munosabatlar keskin edi. Manbalarga koʻra, shunday sharoitda amir Haydar hatto Turkiya sultoni Mahmud II ga yordam soʻrab murojaat etgan va uning itoatiga oʻtishga tayyor ekanligini ham maʼlum qilgan.

Amir Haydar 1826 yilda vafot etganidan soʻng uning ikkita katta oʻgʻillari amir Husayn (ikki yarim oy) va amir Umar (toʻrt oy) qisqa muddat taxtga oʻtirib, oʻz ukalari Nasrullo tomonidan oʻldiriladilar. SHundan soʻng taxtga amir Haydarning uchinchi oʻgʻli Nasrullo oʻtirdi. Amir Nasrulloning hukmronlik davri (1826-1860 yy.) avvalo, Buxoro amirligidagi siyosiy tarqoqlik, zodagonlarning boshboshdoqliklariga barham berish bilan izohlanadi. Amir Nasrullo hokimiyatni boshqarishda nihoyatda qattiq qoʻllik siyosatini olib bordi. Oʻzining berahmlik siyosati tufayli amir Nasrullo “qassob amir” degan nomga sazovor boʻlgan edi.

Amir Nasrullo markaziy hokimiyatni tan olmaydigan boʻysunmas mahalliy hokimlarga qarshi qattiq kurash olib bordi. Bu borada SHahrisabz Buxoroga boʻysunmay qoʻygan eng yirik mustaqil viloyat hisoblanardi. SHuning uchun ham amirning siyosatidan anrozi boʻlgan koʻplab amaldorlar SHahrisabzga qochib panoj topganlar. Amir Nasrullo 1832 yilda SHahrisabzga qarshi urush boshlab, 32 marta yurishdan soʻng 1852 yilda SHahrisabz va Kitobni boʻysundirishga erishadi.

Amir Nasrullo Qoʻqon va Xiva xonlari bilan ham urushlar olib bordi. U 1842 yilda Qoʻqonga yurish qilib uni egalladi. Ammo, bu paytda Xiva xoni Olloqulixon Buxoro chegaralariga hujum qilganligini eshitgach, Qoʻqonga oʻz noibini qoldirib orqaga qaytishga majbur boʻldi. Amir Nasrullo oʻz qoʻshinlari bilan Xivaga yurish qilib, Xazorasni qamal qildi. Ammo, magʻlubiyatga uchrab qaytib ketishga majbur boʻldi.

Amir Nasrullo oʻz hukmronligi davrida Oʻratepa va Xoʻjand uchun Qoʻqon xoni bilan toʻxtovsiz urushlar olib bordi. Buning natijasida shaharlar qoʻlda-qoʻlga oʻtib koʻpgina vayronagarchiliklar kelib chiqdi, talon-talojlik avj oldi.

Manbalarga ko'ra, Qo'qondan Keshgacha bo'lgan barcha mamlakatlarni bo'ysundirgan amir Nasrullo Buxoroning amaldagi oxirgi mustaqil hukmdori bo'lib qoldi. Amir Nasrullodan so'ng taxtga uning o'g'li amir Muzaffar(1860-1885 yy.)o'tirdi. U mang'itlar sulolasidan bo'lgan to'rtinchi amir bo'lib, uning 25 yillik hukumronlik davrida juda ko'p voqealar sodir bo'ldiki, ulardan eng ayanchlisi – Buxoro amirligining Rossiya imperatori vassaliga aylanishidir.

Amir Muzaffar o'z hukmronligining dastlabki yillarida ulamolarga deyarli e'tibor bermadi, ular bilan biror-bir masala yuzasidan maslahat ham qilmadi. Ammo, 1868 yilda amir ruslardan mag'lubiyatga uchragach, ulamolarga yon berishga majbur bo'ldi. Chunki ulamolar mahalliy aholini ruslarga qarshi kurashishga da'vat etgan edilar. Lekin fursat qo'ldan boy berilgan edi. Ulamolarning xalqni ko'tarishi ham, amirning o'g'li Katta To'ra (Abdumalik), Kitob va SHahrisabz beklarining sa'y-harkatlari ham besamar ketdi. Zirabuloq yaqinidagi jangda mag'lubiyatga uchragan amir Muzaffar ruslar tomonidan tuzilgan shartnomaga imzo chekishga majbur bo'ldi. Unga ko'ra amir O'ratepa, Jizzax, Zarafshon vohasi hududlaridan mahrum bo'ldi, rus hukumatiga 125 ming tillo miqdorda tovon to'laydigan bo'ldi hamda Buxoroning Rossiyaga vassalligini tan oldi.

Amir Muzaffar hukmronligi davrida amirlik hududlari ancha qisqardi. Bunga avvalo rus bosqini sabab bo'lgan bo'lsa, katta qiyinchilik bilan buyso'ndirilgan SHahrisabz va Kitob bekliklari yana Buxoroga buysunishdan bosh tortdilar. Undan tashqari, ruslarga to'langan katta tovon evaziga amirlik xazinasini bo'shab qoldi. Amir o'z xazinasini to'ldirish uchun qozilar va raislarga aholidan turli xil yig'imlar yig'ishga ruxsat berdi. Chunki bu yig'imlarning katta qismi turli xil sovg'alar va in'omlar tariqasida xazinaga kelib tushardi.

Amir Muzaffar o'g'li Abdulahadni taxt merosxo'ri deb e'lon qildi va o'sha yili uni Rossiya imperatori Aleksandr Aleksandrovichning taxtga o'tirish marosimi tantanasiga qatnashish uchun Moskvaga jo'natdi. Podsho Aleksandr III ga Buxoro yulduzi ordeni topshirildi va Abdulahad haqiqiy taxt vorisi sifatida Rossiya tomonidan tasdiqlandi. 1883 yilda esa amir Muzaffar Rossiya imperiyasining I-darajali Muqaddas Anna ordeni bilan taqdirlandi. Arxiv ma'lumotlariga qaraganda, bu mukofotni Buxoroga imperiyaning nufuzli amaldorlaridan biri – general-mayor, knyaz Vitgenshteyn boshchiligidagi maxsus elchilar guruhi olib kelgan.

Amir Muzaffar 1885 yil 31 oktyabrda kasallik tufayli vafot etadi. Uning o'g'li amir Sayyid Abdullah 1885-1910 yillar Buxoro amirligi taxtini boshqardi. Abdulahad 14 yoshidan boshlab Karmana beki etib tayinlangan. Rus sayyohlarining ma'lumotlariga ko'ra u Karmanada juda oddiy kun kechirgan. 1885 yil 4 noyabrda amir Muzaffarni Buxoro arkida oq kigizga o'tirg'izib, taxtga o'tqazish marosimi bo'lib o'tdi.

Amir Abdulahad sayohat qilishni yaxshi ko'rgan. U turli yillarda Moskva, Sankt-Peterburug, Kiev, Odessa, Ekaterinaslov, Boku, Tiflis, Botumi, Sevastopol, Bog'chasaroy kabi shaharlarda bo'lgan. Amir har yili Kavkazda, Qrim yoki YAltada dam olgan. Uning hukmronligi davrida qiynoqlar, o'lim hukmi va eng dahshatli jazo - Buxorodagi Minorai Kalondan tashlab yuborish man etilgan. Amir

Abdulahad davrida amirlikda mis, temir, oltin qazib chiqarish, telefon liniyalari va temir yo'llari qurilishi, savdo faol rivojlantiriladi.

Abdulahad amirlikdagi harbiy kuchlarga alohida e'tibor bergan. YOshlik chog'idayoq bo'lajak amir o'z garnizonida harbiy mashqlar o'tkazib, Karmana qal'asini yaxshi harbiy holatda tutgan. 1895 yildan boshlab Buxoro amirligida militsiya xizmati yo'lga qo'yilgan. Keyinchalik ham amir Abdulahad o'z qo'shinini harbiy tayyorgarligini oshirish va zamonaviy qurollantirish uchun ko'pgina ishlarni amalga oshirgan.

Amir Abdulaziz 1910 yil 22 dekabrda buyrak kasalidan vafot etgach 1911 yil yanvarda uning ikkinchi o'g'li Sayyid Mir Olim taxtga o'tiradi. Olimxon 1893-1896 yillarda Peterburgda ta'lim olgan. Undan so'ng avval Nasaf viloyatiga, keyin esa Karmanaga hokimlik qilgan. 1911-1920 yillar Buxoro taxtini boshqargan amir Olimxon Buxoroda sovet hukumati o'rnatilgach Afg'onistonga chiqib ketdi va 1944 yil Qobulda vafot etdi.

Amirlikning hududi, ma'muriy tuzilishi va aholisi. O'rta Osiyo xonliklari ichida Buxoro amirligi alohida mavqeiga ega bo'lgan, katta hududlarni egallagan davlat edi. Manbalarga ko'ra, XVIII asrning o'rtalariga kelib Buxoro amirligi hududlarida birmuncha o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davrda Buxoro hukmdorlari o'z tasarruflarida Buxoro shahri va uning atrofidagi Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l, Vag'oz tumanlari, Qashqadaryo va Miyonqol vohalarini saqlab qololgan edilar. Xo'jand, Toshkent, Hisor vaqti-vaqti bilan esa G'uzor, SHahrisabz, Nurota, shuningdek Amudaryoning o'ng sohilidagi Balx, Andxay, Maymana, Badaxshon va SHibirg'onlar ham Buxoroga vassal bo'lishiga qaramay unga itoat etmay qo'yganlar. Siyosiy parokandalikning asosiy sababi – so'nggi ashtarxoniylar davridagi o'zaro kurashlar, markazdan qochuvchi kuchlar mavqeining o'sishi edi.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ya'ni mang'itlar sulolasi hukmronligi o'rnatilgach, Buxoro amirligi yana asta-sekin mustahkamlana boshlaydi. SHu asrning 70-80 - yillariga kelib Buxoro amirligining markaziy hududini Samarqand va Buxoro shaharlarini o'z ichiga olgan Zarafshon vohasi tashkil qilar edi. XIX asrning boshlariga kelib Buxoro amirligi hududiga Zarafshon hamda Qashqadaryo vohalaridan tashqari Surhon vohasi, Hisor, Xo'jand, O'ratepa, Panjikent kabi aholi zich joylashgan tumanlar, Janubiy Turkmanistonning katta qismi, jumladan CHorjo'ydan to Murg'ob daryosigacha bo'lgan hududlar kirar edi. Bu davrda Buxoro amirligi hududlarining kengayishiga asosiy sabab – mang'itlar sulolasining markazlashgan davlat barpo etishga intilishi edi. XIX asr boshlarida Buxoro amirligi bir tomondan Eron va Afg'oniston, ikkichi tomondan Xiva xonligi, uchinchi tomondan qozoq juzlari va to'rtinchi tomondan Qo'qon xonligi hududlari bilan chegaradosh edi.

Buxoroning so'nggi amiri Sayyid Amir Olimxonning 1927 yilgi ma'lumotlariga ko'ra, XX asr boshiga kelib "Buxoro mamlakati Amudaryoning sharqiy sohillaridan, ya'ni, Rossiya Pomiridan to Xivaning keng davlatlarigacha cho'zilib boradi. Buxoro shimol tarafdin Qizilqum sahrosi bilan, g'arb tarafdin Sirdaryo hamda Xo'qand xonligi bilan, janubda esa Afg'oniston, SHarqda turkman o'lkasi hamda Xiva dashti bilan chegaradosh "

XIX asrning 50-yillarida Buxoro amirligi bir necha **viloyatlardan** tashkil topgan bo'lib, ulardan Buxoro va Samarqand o'z navbatida tumanlarga bo'lingan edi. Viloyat hukmdorlari **hokim** deb atalgan. Keyinchalik viloyat o'rniga bekliliklar paydo bo'lgach ularning hukmdorlari **bek** deb atalgan. YAngi ma'lumotlarga ko'ra, bu davrda Buxoro amirligida 44 ta beklilik mavjud bo'lgan.

Mirzo Badi Devonning "Majma' ul-arqam" asaridagi ma'lumotlarga ko'ra, amirlik quyidagi ma'muriy-hududiy bo'laklarga: 100 ming tanobdan iborat sug'oriladigan er **tumanga**, 50 ming tanobdan iborat sug'oriladigan er hazoraga, 25 ming tanob sug'oriladigan er **nimhazoraga**, 10-15 ming tanob sug'oriladigan er **obxo'riga**, 400 tanob sug'oriladigan er qariyaga, 300 tanob sug'oriladigan er **ma'razaga (ekinzor)** bo'lingan. Bunday tartibda bo'linish bo'yicha **xiroj, zakot** va boshqa turdagi soliqlarni yig'ish va olish qulay bo'lgan.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mahalliy ma'muriyat namoyondalari **mavzeni** qishloq va **masjidlardan** kattaroq hududiy bo'linma deb ta'riflanganlar. Misol uchun, Karki viloyati mavzelarga bo'linsa ham ular o'z navbatida **bekchalarga** bo'lingan, bekcha qishloqlardan iborat bo'lgan. Pomir viloyatlaridagi Ro'shon va SHug'on ma'muriy tumanlari oqsoqollik deyilgan. Aholi yashaydigan punktlar manbalarda uchta atama- **qishloq, mavze, daha** nomlari orqali qayd etilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirligi aholisi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tez ko'paya boshlaydi. XIX asrning boshlariga kelib amirlik aholisi taxminan 2 mln.dan oshiq, 50-yillariga kelib taxminan 2,5mlndan ortiq kishini tashkil etgan. Buxoro shahrida taxminan 60 mingdan ziyodroq, Samarqanda shahrida esa taxminan 50 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan.

Amirlik aholisining katta qismini o'zbeklar tashkil qilgan bo'lib, juda ko'plab o'zbek urug'lari vakillari amirlikning deyarli barcha hududlarida yashaganlar. Aholi tarkibidagi tojiklar Samarqand, Buxoro, Nurota, Urgut, Kitob kabi shaharlarda, tog'li tumanlarda, jumladan, Panjikent, Vaxsh, Hisor, Qorategin, Ko'lob, SHahrisabz, Qobadiyon, YAKkabog' bekliliklarida, Zarafshonning yuqori qismida istiqomat qilganlar.

Turkmanlar ham Buxoro amirligi aholisining son jihatdan katta qismini tashkil etganlar. Ular amirlikka qarashli bo'lgan Amudaryoning ikki qirg'og'ida joylashgan erlarda, ya'ni, amirlikning janubiy va g'arbiy hududlarida istiqomat qilishgan. Buxoro amirligi hududida aholining kichik qismini arablar tashil etgan bo'lib, ular asosan Qarshi va SHerobod bekliliklarida yashaganlar. So'nggi tadqiqotlarda (R.Xoliqova) amirlik aholisining joylashuvi, yashash tarzi, xo'jalik yuritishi va etnik tarkibi quyidagicha beriladi:

Buxoro amirligi aholisining hududiy joylashuvi

Hududlar (vodiy va vohalar)	Istiqomat qiluvchi aholi soni (taxminan)	Foiz hisobida
Zarafshon vohasida	700.000	31.8
Qashqadaryo vohasida	500.000	22.2

Qizilqum va Y Aksuv bo'yidagi vohalarda	225.000	12.0
Amudaryo bo'yidagi vohalarda (Surxonning quyilishidan to Chorjo'ygacha)	300.000	14.0
Qolgan hududlarda	430.000	20.0
Butun amirlik bo'yicha	2.155.000	100.0

Buxoro amirligi aholisining yashash tarzi bo'yicha taqsimoti

Aholining yashash tarzi	Aholi soni	Foizda
O'troq aholi	1.399.606	65.0
Y Arim ko'chmanchi aholi	322.986	15.0
Ko'chmanchi aholi	430.648	20.0
Jami	2.153.240	100.0

Buxoro amirligi aholisning xo'jalik yuritish bo'yicha taqsimoti

Aholining xo'jalik yuritish tarzi	Aholi soni	Foizda
Dehqonchilik va chorvachilik	1.830.254	85.0
Hunarmandchilik va savdo	215.324	10.0
Doimiy xo'jalik ish yuritishga ega bo'lmaganlar	107.662	5.0
Jami	2.153.240	100.0

Buxoro amirligi aholisining etnik tarkibi

Etnik guruhlar	Jami aholiga nisbatan foiz hisobida	Aholi soni
Turkiy xalqlar	85.0	1.830.254
Eroniy xalqlar	12.0	258.389
Boshqa elatlar	3.0	64.597
Jami	100.0	2.153.240

SHuningdek amirlik hududida hindlar, eroniylar, yahudiylar, lo'lilar, afg'onlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va qalmiqlar ham istiqomat qilganlar. Buxoro amirligida istiqomat qilgan nomahalliy xalqlar, jumladan hindlar va yahudiylar ijtimoiy qatlam sifatida to'la huquqqa ega emas edilar va ular alohida mavzelarda yashaganlar. Amirlikda o'troq aholidan tashqari tog' oldi va dasht hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi ham yashagan.

Davlat boshqaruvi tizimi. Buxoro amirligida XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mang'itlar sulolasining vakillari hukmronlik qiladilar. Sulola hukmronligining asoschisi Rahimbiy ibn Hakimbiy biroz muddat (1747 yildan keyin) Abdulfayzxonning o'g'illariga otaliq bo'lgan bo'lib, 1756 yilda sayidlar, xo'jalar va ruhoniylar tomonidan Buxoro taxtiga o'tqaziladi. Rahimbiy xon unvonini olmasdan o'zini "noib ul-hukumat" ("hokim o'rinbosari") deb bilgan. Doniyolbiy otaliq ham xonlikka da'vo qilmay avval Fozilto'rani, keyin esa Abdulg'oziy (1758-1784 yy.) xon deb e'lon qilib, o'zi ularga noib hisoblangan. SHohmurod 1785 yilda Buxoroda "amir" unvoni bilan taxtga o'tiradi.

Buxoro amirligining siyosiy tizimi, idora etish tartib-qoidalari, davlat ramzlari, unvon va mansablar haqida ko'pgina olimlar tadqiqot ishlari olib borganlar. Ushbu tadqiqotlarning tahlillari shuni ko'rsatadiki, mang'itlar hukmronligi davrida davlat tizimida jiddiy o'zgarishlar amalga oshirilmagan. Bu davrda oliy hukumdor garchi amir unvoni bilan hokimiyatni boshqargan bo'lsa-da, Buxoro amirligi ham o'z tizimi, qonun-qoidalari, boshqaruv tartiblari va butun mohiyati bilan, o'rta asrlar Movarounnahrdaagi musulmon davlatlari, xususan, shayboniylar va ashtarxoniylar davlat tizimidan deyarli farq qilmagan.

Buxoro amiri Sayyid Olimxon o'zining "Buxoro xalqining hasrati tarixi" asarida Buxoro amirligining siyosiy va idoraviy tashkilotlari hamda davlat boshqaruvi haqida ma'lumotlar berib, jumladan quyidagilarni yozadi: "Buxoro amirlari hukm yuritishlarida – shariat usul va odatlariga rioya qilar edilar. Buxoroning islom ulamolari amirni payg'ambar xalifasi-o'rinbosari, usul va shariat himoyachisi deb bilar edi. Amirning tirikchiligi butunlay shariatga mos bo'lardi, uni buzish mumkin emas edi. Buxoro xonlari butunlay mang'itlarning o'zbek toifasidan bo'lgan. Buxoro podshohlarini o'zbek odatlariga ko'ra, to'shakcha ustiga tabarrukona o'tqazib, sayyidlar, xo'jalar va mullolar uni erdan ko'taradilar.

Buxoro mamlakati 28 ta viloyat (bog'ot)ga bo'linar edi. Eng katta viloyatlarga amirning o'zi hokimlarni tayinlar edi. Bu viloyatlarga Nurota, Qorako'l, Boysun, Hisor, Dehnov, Qo'rg'on, Boljuvon, Ko'lob, Qubodiyon,

Darvoz, Ro'shon, Samarqand, Miyonqol, Farob, Urmeton va Maschohlar kirar edi. Valiahdga qarashli mulk Qarshi hisoblanar edi.”

Buxoro amirligida davlat mutlaq qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatga ega bo'lgan amir tomonidan boshqarilar edi. Davlat ahamiyatiga molik bo'lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va boshqa masalalar Buxorodagi bosh qarorgoh – Arkda ko'rib chiqilgan hamda hal etilgan. Bosh qarorgoh hisoblangan Arkda amir va uning oilasidan tashqari qo'shbegi, shig'ovul, to'pchiboshi, mirzaboshi kabi saroy amaldorlari o'z oilalari va xizmatkorlari bilan yashagan.

Zaruratga qarab mamlakat poytaxtida amir boshchiligidagi **Davlat Kengashi** chaqirilib turilgan. An'anaga ko'ra, lavozimlariga qarab 5 tadan 20 tagacha amaldorlar a'zo bo'lgan ushbu kengashda mamlakat hayotiga doir eng muhim masalalar ko'rib chiqilgan.

Ilgarigi davrlarda bo'lagani kabi mang'itlar davrida ham davlat boshqaruvi tizimi ikki bo'g'in – **markaziy va mahalliy boshqaruv** tizimidan iborat bo'lgan. Bu tizimlar musulmon davlatlariga xos bo'lgan murakkab boshqaruv tarmoqlariga ega bo'lgan hamda asosan amir, saroy amaldorlari, o'zbek urug'lari va qabila boshliqlari, ulamolar, harbiy boshliqlardan tashkil topgan. Amirlikdagi markaziy hokimiyat amir boshchiligidagi saroy a'yonlari qo'lida bo'lsa, mahalliy boshqaruv viloyat noiblari qo'lida edi. Viloyat beklari amir tomonidan asosan mang'it urug'i vakillaridan tayinlangan.

Amirlikning poytaxti Buxoro va uning atrofidagi tumanlar amir tomonidan boshqarilgan. Viloyat beklari nisbatan kichik hududiy bo'linmalar amlok mulklar hisoblanib, ularning boshqaruvchilari amaldor deb atalgan. Amirlikning ma'muriy tuzilishidagi eng quyi bo'g'in qishloq jamoalari bo'lib, ularni oqsoqollar boshqargan. Xullas, Buxoro amirligi rus istilosiga qadar hozirgi O'zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston respublikalarining katta qismini o'z ichiga olgan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi.

Mansablar, unvonlar va amallar. Avvalo, ta'kidlash lozimki, manbalar va adabiyotlarda Buxoro amirligida mavjud bo'lgan unvon, mansab hamda amallarga oid ma'lumotlar juda chalkash, ko'p hollarda bir-birini inkor etadi. So'nggi yillarda SH.Vohidov va R.Xoliqovalar o'z tadqiqotlarida ushbu masalalarga aniqlik kiritishga harakat qilganlar. Quyida ularning tadqiqotlariga asoslanib amirlikdagi mansablar va unvonlar haqida so'z yuritamiz.

Buxoro amirligidagi eng yuqori unvon va mansablar, avvalo **mang'it** urug'i vakillariga, **sayyidlarga, xo'jalarga** hamda ulamolarga berilgan bo'lib, davlatdagi eng yuqori unvon amir **ul-umaro, otaliq, hokim (valiy, bek), qo'shbegi va devonbegilar** bo'lgan. **Davlat amir, amir ul-umaro** tomonidan boshqarilib, u amalda va rasman cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan. Oltin O'rda davlatida joriy etilgan otaliq unvoni mang'itlar davriga kelib otaliqqa olingan shaxsning maslahatchisi va ishonchli vakili, harbiy va ma'muriy ishlarda asosiy vakiliga aylandi. Amir SHohmurod davrida otaliqning vakolatlari cheklanib, unga Zarafshon daryosi suvining tasimotini nazorat qilish, Buxoro **kanali (rud-i shahr)** va dorug'alik vazifasi yuklanadi.

Bu davrda **qo'shbegi** yoki **qo'shbegiyi bolo** eng oliy saroy mansabi hisoblanib uning mavqei juda baland bo'lgan. Amalda bosh vazir vazifasini bajargan bu mansab egasi iqtisodiy, siyosiy va harbiy masalalar bo'yicha amirning eng yaqin odami bo'lgan. Saroydagi oliy mansablardan yana biri devonbegi bo'lib, bu mansabdor vazir vakolatlariga ega bo'lgan. Devonbegi moliya ishlari, daromad va xarajatlar hamda soliq yig'ish ustidan to'la nazorat qilish ishlariga javob bergan.

Amirlikdagi markaziy davlat boshqaruvida Buxoro shahri alohida o'rin egallagan. Jumladan, Buxoro shahri hokimi **amirning birinchi vaziri** va boshqa viloyatlar boshqaruvchisi hisoblangan. Shahardagi jamoat tartibini saqlash mirshablarga topshirilgan bo'lib, ular shahar mirshabboshisiga bo'ysunishgan. Buxoro shahri mirshabboshisiga boshqa barcha shaharlar mirshabboshilari bo'ysungan. Mang'itlar davrida Buxoroda qo'shbegi, qozikalon, bosh rais va mirshabboshi birgalikda "**chor hokim**", ya'ni, "**to'rt hokim**" deb yuritilgan.

Amirlikning boshqaruv tizimida bosh rais alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu amal yarim diniy, yarim targ'ibotchi usulida edi. Amirlikda bosh rais odatda eshon rais yoki rais-ush shariat deb atalgan bo'lib unga barcha mahalliy raislar bo'ysungan. Bosh rais ularni vaqti-vaqti bilan amir oldida tekshiruvdan o'tkazib turgan. Eshon rais qozikalondan keyin turadigan amaldor bo'lib, uning mahkamasiga vaqtincha o'rinbosarlik qiluvchi **xalifa, noib, mulozimlar, mirzalar, miroxo'rboshi, tergovchi, shahar mirobi** kabilar kirgan.

Amir saroyida ijro hokimiyatini amalga oshiruvchi lavozimlar qatoriga shahar xavfsizligiga javobgar bo'lgan mirshab va uning qo'l ostidagilar, suv ta'minotiga javobgar bo'lgan mirob va uning qo'l ostida ishlaydiganlar kirgan. Mirshab qo'l ostida **yasovulboshi, devonbegi, mahramboshi, mirzalar, dahboshi, shabgard (kechki qorovul), farroshboshi** kabilar bo'lgan. Mirob tasarrufida esa **mahram, mirzalar, bakovullar, miroxo'rlar, suv tarmoqlari nazoratchilari, mahalla, mavze va qishloq oqsoqollari** faoliyat yuritganlar.

Amirning ikkinchi vaziri qo'shbegiyi poyon, ba'zi manbalarda mir poyon deb atalgan bo'lib, unga yasovulboshi, miroxo'rboshi, xazinachi, mirzalar, bakovulboshi, zakotchilar bo'ysungan. Miri poyon ularni bevosita o'z nazoratiga olib turgan.

Buxoro amiri huzurida yuqori lavozimdagi mansabdorlar bilan birga quyi amaldagi mansabdorlar ham mavjud bo'lgan. Amir farmonlarini etkazuvchi parvonachi, amirga doimo hamroh bo'lib yuruvchi hidoyachi, amir maslahatchisi va xorijiy mehmonlarni kutib oluvchi shig'ovul, amir osoyishtaligi va tinchligini muhofaza qiluvchi **tongotar (tunqator)**, amirga qaratilgan salom va ta'zimlarni qabul qiluvchi javobgar salom og'asi, amir dasturxoniga javobgar dasturxonchi, amir safari chog'ida nomozga chorlovchi imomi jilov, amir safari chog'ida qonun bilan shug'ullanuvchi mufti jilov, amir maslahatchilari guruhi jam'og'a kabilar shular jumlasidan. Amirga bo'lgan sadoqati va xizmati uchun alohida shaxslar dodhoh, inoq, to'qsabo, otaliq, eshikog'asi kabi unvonlarga ega bo'lganlar.

XVIII-XIX asrning birinchi yarmida amirlikda eng oliy diniy mansab shayxulislom hisoblangan. Ammo, bu davrda uning vazifalari ancha toraygan edi. XIX asr o'rtalaridan boshlab shayxulislom o'rnini qozikalon egallaydi. YUqorida

eslatilgan amir huzuridagi kengashda din vakillaridan qozikalon, shayxulislom, naqib va rais qatnashgan.

Amir Muzaffar davridan boshlab amirlikdagi barcha huquqiy normalar qozilar tomonidan hal qilingan. Barcha fuqarolik, xo'jalik va jinoiy ishlar Qur'on asosida ko'rib chiqilgan hamda jazolar tayinlangan. Qozilar amir irodasiga ko'ra qozikalon tomonidan tayinlangan. SHariat bo'yicha boshqaruv qozilar qo'lida bo'lgan. Qozikalon amirlik poytaxtining bosh qozisi bo'lishi bilan birga, davlatdagi boshqa qozilar boshlig'i hisoblangan.

Amirlikda rasman uchta diniy unvon – o'roq, sudur va sadr mavjud bo'lgan. Manbalarga ko'ra, madrasani tugatgan shaxs mulla, qozi, rais amallarini egallashi mumkin bo'lgan. YUqoridagi amallarda bir necha yil ishlaganidan so'ng shariat huquqlari sohasida to'plagan bilim va tajribalari asosida bunday shaxslarga dastlab o'roq, keyin sudr va so'ngra sadr unvonlari berilgan. Eng oxirgi diniy unvoni bo'lgan shaxslar qozikalon, muftiy, a'lam, oxun kabi diniy amallarni egallashi mumkin bo'lgan.

Amirlikda harbiylar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar va ularning shikoyatlarini shu masalalar bilan shug'ullanuvchi maxsus amaldor-qozi askar ko'rib chiqqan. Harbiy jinoyatlar bo'yicha fatvo tayyorlash muftiy askar zimmasida bo'lgan. Demak, amirlikdagi harbiylar va fuqarolik ishlari alohida-alohida mahkamalar tomonidan ko'rib chiqilgan.

Amir Nasrullo davrida amirlikda muntazam qo'shin – sarbozlar qo'shini tashkil etilgan. Eng yuqori harbiy unvonlar sarkarda, amiri lashkar, dodxoh(qo'shin boshlig'i) kabilar bo'lib, qo'ronbegi, to'qsabo, mingboshi kabi oliy toifali harbiy amaldorlar ham faoliyat yuritgan. Bekliklar hududidagi qo'shinga beklarning o'zlari rahbarlik qilganlar. Bekning eng yaqin yordamchilari yasovulboshi boshchiligidagi yasovullar bo'lgan. Qo'shinda ponsadboshi, yuzboshi, ellikboshi, o'nboshi, miroxo'r kabi bo'linma boshliqlari ham bo'lgan. Ming boshi bayroq(tug') ko'tarib yurish huquqiga ega edi.

Er egaligi munosabatlari. Dehqonchilik va chorvachilik. O'rta Osiyoning barcha hududlarida bo'lgan kabi Buxoro amirligida ham agrar munosabatlar, ya'ni, erga egalik munosabatlari iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan. Manbalarga ko'ra amirlikda er egaligining quyidagi to'rtta turi: davlatga tegishli erlar(mulki sultoniy); xususiy erlar(mulk); diniy muassasalar ixtiyoridagi erlar (vaqf) va qishloq jamoalariga tegishli erlar mavjud bo'lgan, Arxiv manbalarida amluk erlar, amluki sultoniy, podshoh erlari kabi atamalar bilan atalagan davlat erlari bilan bir qatorda mulki xirojiiy, xiroj erlari atamasi ham tilga olinadi.

Amir eng katta er egasi hisoblangan. Davlat erlarini rasman sotish, hadya etish hamda vaqfga berish taqiqlangan bo'lsa-da, bunga doimo ham amal qilinmagan. Davlat erlari bo'sh yotgan erlar (qamishzorlar, toshloq, to'qayzor, tog'oldi)ni o'zlashtirish hisobiga ko'paytirib turilgan. Bunday erlarni o'zlashtirgan shaxslar bir necha yil soliqlardan ozod etilib, keyin belgilangan tartibda soliq to'laganlar.

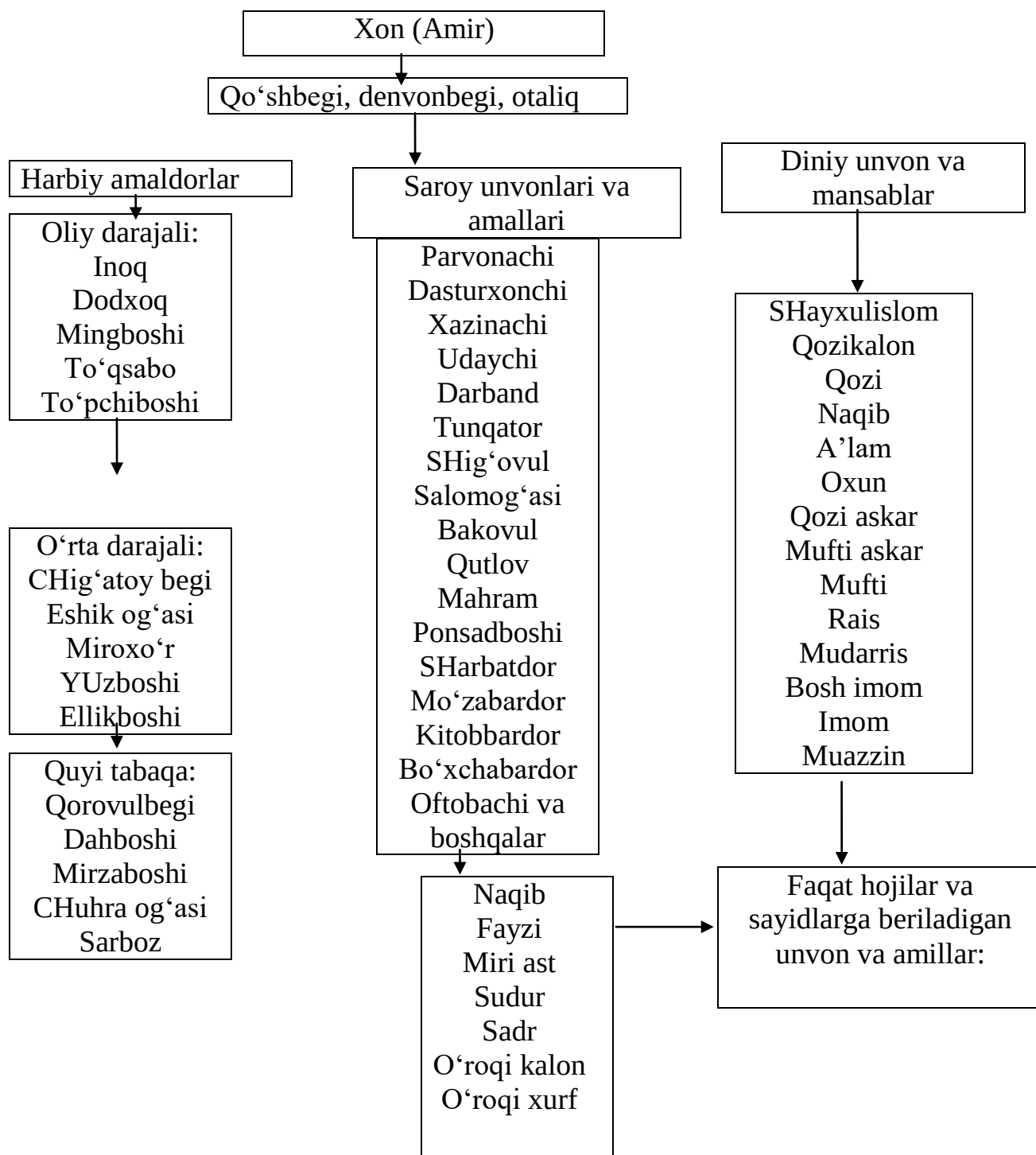
Undan tashqari davlat(amluk) erlari hukmdor olidida katta gunoh qilgan yirik er egallaridan musodara qilingan erlar hisobiga hamda merosxo'ri bo'lmasdan vafot etgan shaxslarning erlari davlat ixtiyoriga o'tishi hisobidan ham

ko'paygan. Ayrim manbalarga ko'ra, davlat erlaridan doimiy mavjud bo'lgan er solig'i- xiroj olingan bo'lsa, boshqa manbalarda davlat erlaridan hosilning katta qismi, ya'ni 40-50 foizi olinganligi qayd etiladi.

Amirlikda mavjud bo'lgan yana bir er egaligi shakli mulk(xususiy) erlar bo'lib, bu er egaligi shakli qo'zg'almas mulk hisoblangan hamda hech qanday cheklanishlarsiz meros qilib qoldirish mumkin bo'lgan. Mulk erlaridan olinadigan soliqlar haqida tadqiqotchilarning turli fikrlari mavjud. Yangi tadqiqotlar (R.Xoliqova) tahlili shuni ko'rsatadiki, mulki xurr yoki mulki xolis ayrim yirik er egalriga tegishli bo'lgan er egaligi shakli hisoblangan. Mulki xurr egasi doimo amaldagi hukmdor tomonidan berilgan yorliqqa ega bo'lishi shart bo'lgan va aynan shu yorliq tufayli u er solig'idan ozod qilingan.

Amirlikda dehqon ahli foydalanayotgan erlarga nisbatan mulki xiroj atamasi ishlatilgan. Bunday erlarga ega bo'lgan er egalari o'z erlarini erkin sotish, meros qoldirish va hadya qilish huquqiga ega bo'lganlar. Bunday erlardan rasman hosilning uchdan biri miqdorida soliq belgilangan bo'lsada, amirlikning har biri hududida o'rnatilgan va belgilangan tartib hamda urf-odatlariga ko'ra, soliq miqdori hosilning uchdan biridan to beshdan birigacha bo'lgan.

Buxoro amirligidagi unvon va mansablar

A'anaga ko'ra, **vaqf erlari** asosan diniy muassasalar – **masjidlar, mozorlar, xonaqo, madrasalarga** er maydonlarini meros qoldirish hamda xayrihson qilish natijasida vujudga kelgan bo'lib, u er egaligining alohida shaklini tashkil etgan. Ushbu erlardan tushgan foyda mutavalli ixtiyoriga kelib tushgan. Mutavalli asosan vaqf egalari avlodlaridan tayinlangan bo'lib, u vaqf hujjatlariga asoslanib foydani taqsimlab chiqqan. Amirlikda vaqf erlarini sotish, bunday erlardan soliq olish taqiqlangan bo'lsada, manbalar va hujjatlar bunga amal qilinmaganligini ko'rsatadi.

Amir Nasrullo davridan boshlab er egaligining tanho shakli tarqaladi. Nasrullo o'ziga bo'ysunmagan amaldorlar va urug' oqsoqollarining erlarini musodara qilib, bunday erlarni vaqtincha egalik qilish huquqi bilan o'z tarafdorlariga hadya(tanho) qilgan. Amir Muzaffar davridan boshlab tanho tog'li hududlarga ham yoyiladi. Tanho turli hajmda(bir necha tanobdan bir necha yuz tanbogacha) berilgan bo'lib, tanhoning berilish miqdori eng avvalo, erning sug'orilishi, erning unumdorligi, qolaversa, amaldorning egallagan mavqei va ta'siriga ham bog'liq bo'lgan.

Dehqonchilik va chorvachilik Buxoro amirligi iqtisodining asosiy tarmoqlari hisoblangan. Aholining sakson besh foizi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganligi ham fikrimiz dalilidir. Amirlikda XVIII asrning oxirlaridan boshlangan iqtisodiy yuksalish,avvalo dehqonchilikning tiklanishi bilan izohlanadi. An'anaga ko'ra, sug'oriladigan hamda lalmikor erlarda dehqonchilik sohasida bug'doy, arpa, jo'xori, poliz va sabzavot ekinlari etishtirishga katta e'tibor qaratilgan. uzumchilik va bog'dorchilik ham yaxshi rivojlangan. Manbalarga ko'ra, amirlikda uzumning 10 dan ortiq navlari etishtirilgan.

Amirlikda sholikorlik ham yaxshi taraqqiy etgan. Nisbatan sifatli sholi SHahrisabz, Kattaqo'rg'on va Hisor vohalarida etishtirilgan. SHahrisabz va Hisor sholikorlari amirlikning poytaxti Buxoroni doimiy ravishda sifatli guruch bilan ta'minlab turganlar.

Amirlikda XIX asrning boshidan boshlab Rossiyaga ko'p miqdorda paxta sotilishi natijasida paxtachilikka e'tibor kuchaytirilgan. Rus manbalariga ko'ra, Buxoro amirligining "Qashqadaryo vohasi, Surxondaryo vohasida, YAKkabog', Kitob, CHiroqchi, Qarshi, SHahrisabz, G'uzor, Termiz, SHerobod, Hisor tumanlarida paxta katta miqdorda etishtiriladi. O'rta Osiyo xonliklari ichida Buxoro paxtasi alohida diqqatga sazovor bo'lib, u ancha qimmat turadi".

SHariatda chekish ta'qiqlanganligiga qaramasdan, Qarshi va Miyonqol vohalarida tamaki etishtirish rivojlangan. Qarshi tamakisi eng sifatli tamaki hisoblangan. Undan tashqari amirlikda ipakchilikning rivojlanishiga ham katta e'tibor qaratilgan. Buxoro vohasi, Zarafshon vodiysi, Karmana, SHahrisabz, Kitob, Miyonqol, umuman, suv ko'p bo'lgan barcha hududlarda tut daraxtlari nihoyatda ko'p o'stirilgan. Buxoroda va boshqa yirik shaharlarda toza ipak va yarim ipakdan turli xil matolar tayyorlangan.

Amirlikdagi dehqonchilik va bog'dorchilik oddiy va an'anaviy holatda bo'lgan. Erlar ot, ho'kiz kam hollarda tuyalarga omoch qo'shib haydalgan hamda mola, ketmon va bel orqali ishlov berilgan.

Amirlikda mavjud bo'lgan cho'l va dasht hududlari,tog' va tog' oldi adirlari mahsuldor chorvachilik uchun qulay imkoniyatlar yaratgan. Amirlikning cho'l hududlarida, jumladan Buxoro va Qarshi hududlarida qorako'l teri etishtirishga ixtisoslashgan qo'ychilik taraqqiy etgan. Bunga asosiy sabab, tashqi bozorda (ayniqsa Rossiya bozorida) qorako'l terisiga, undan ishlangan mahsulotlarga talab nihoyatda katta edi. CHorvachilikning etakchi tarmog'i sifatida yilqichilik nafaqt dasht hududlarda,balki vohalarda ham rivojlangan. SHahrisabzning qorabayir va Qarshining arabi otlari o'z chidamliligi, tezligi va kuchi bilan butun amirlik va undan tashqarida ham mashhur bo'lgan.

CHorvachilikda tuyachilikka ham alohida e'tibor berilgan. Og'ir va olis yo'llar hamda suvsizlikka chidamli bo'lgan og'ir yuk ko'taruvchi tuyalardan karvon savdosida, tegirmonlarda, yog' chiqarishda kam hollarda er haydashda foydalanilgan. SHuningdek tuyaning suti va juni qadrlangan. Amirlikda chorvachilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarning ichki va tashqi bozorga tuyoqli mollar, sifatli teri, jun va boshqa turli mahsulotlar(shol, namat, arqon va boshq) hamda oziq-ovqat (go'sht va sut mahsulotlari) etkazib berishdagi ahamiyati nihoyatda katta edi.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. Buxoro amirligida asosiy hunarmandchilik markazlari sifatida shaharlar katta ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa-da, ko'pgina yirik qishloqlarda ham hunarmandchilikning kundalik ehtiyoj uchun zarur sohalari rivojlangan edi. Butun o'rta asrlarda mavjud bo'lganidek, amirlik davrida ham hunarmandlar uyushmalari (kasaba, sexga ega bo'lganlar) uning tashkil topishi mahsulot ishlab chiqarish ustidan nazorat o'rnatishga, mahsulot ishlab chiqarish huquqini saqlash va raqobatbardoshlikka intilish bilan bog'liq edi. Amirlikdagi **hunarmandchilikning** barcha sohalarida bunday uyushmalar mavjud bo'lib, uni saylab qo'yiladigan shaxs-rais yoki oqsoqol boshqargan. Hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar narxini belgilashda, turli soliq va to'lovlar yig'imida, usta va shogird munosabatlarida, xo'jalik ishlarini yuritishda uyushma raisining xizmati katta bo'lgan.

Ilgarigi davrlarda bo'lganidek, amirlikning hunarmandchiligi sohasida to'qimachilik uning asosiy tarmog'i hisoblangan. Ushbu tarmoqning rivojlanishiga asosiy sabab, birinchidan soha uchun mahalliy xom ashyo manbalari – **paxta, jun, ipak** etarli darajada bo'lgan bo'lsa, ikkinchidan, ichki va tashqi bozorda, kundalik hayotda to'qimachilik mahsulotlariga talab katta edi. Amirlikda ayniqsa bo'z, chit, olacha ko'p miqdorda tayyorlangan. Qarshi, Hisor, Baljuvon, Dehnov, Samarqand, Buxoro, SHahrisabz va ularning atroflarida ipak matolar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan. Boshqa shahar va qishloqlarda ham ip yigirish, mato to'qish, tayyor kiyim tikish, gilam to'qish va boshqa to'qimachilik sohalari ancha rivojlangan. Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Buxoroning zarbof to'nlari, SHahrisabzning iroqi do'ppilari, Termizning harir matolari, Samarqand va Boysun hunarmandlarining ipak matolari amirlikdan tashqarida ham juda mashhur bo'lgan.

Amirlik hunarmandchiligidagi muhim tarmoqlardan yana biri bu – kulolchilik edi. Xo'jalik tarqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan kulolchilik amirlikning deyarli barcha hududlarida rivojlangan edi. Kulolchilik eng taraqqiy etgan markazlar Buxoro, Samarqand, Qarshi, SHahrisab, Urgut, Dehnov, G'ijduvon kabilar bo'lib, ularning mahsulotlariga ichki va tashqi bozorda talab katta bo'lgan. Amirlik kulolchiligidagi O'rta Osiyoning ko'pgina kulolchilik maktablariga xos bo'lgan manzaralar(turli gullar va o'simliklar tasviri), turli hayvonlar, qushlar, hashoratlar yoki ular tanasining bir qismini shartli ravishda tasvirlash kulol ustalar tomonidan keng qo'llanilgan.

Amirlik iqtisodiyotining metallga ishlov berish sohasi ham yaxshi rivojlangan. SHahrisabz, Urgut, Nurota, Boysun, SHERobod kabi tog'li tumanlardan ma'danlar qazib olingan bo'lib, ulardagi konlardan foydalanish ba'zi tanaffuslar bilan XX asr boshlariga qadar davom etgan edi.

Bu davrda amirlikdagi **metallga ishlov** berish taraqqiy etgan quyidagi to'rtta asosiy tarmog'i-**temirchilik, misgarlik, cho'yan quyish va rixtagarlik**ni alohida ko'rsatish mumkin. Temirchilik sohasida ustalar qishloq xo'jaligida va kundalik turmushda ishlatadigan mehnat qurollari, harbiylar uchun jangovar qurollar yasaganlar. Amirlikning ko'pgina shaharlarida Temirchi, Guzari, CHilangaron kabi chilanagar-temirchilarning maxsus mahalla guzarlarining mavjudligi ushbu hunarmandchilik turining ancha taraqqiy etganligini ko'rsatadi. Amirlikning asosan yirik shaharlarida misgarlik ham rivojlangan. Mis xos ashyosi asosan Rossiyadan keltirilgan bo'lib undan chilim idishlari, barkash, lagan, ko'zacha, tog'oracha kabi ko'plab idishlar yasalgan hamda ular turli naqshlar bilan mohirona bezatilgan.

Buxoro amirligining metallga ishlov berish sanoatida **degrezlik-cho'yan quyish**ning alohida o'rni bor edi. Bu soha ustalari asosan shaharlardagi maxsus guzarlarda yashaganlar. Ular cho'yandan qozon, chiroq, manqaldon kabi buyumlar yasaganlar. Bronzadan buyumlar yasash –rixtagarlik ham amirlikning ko'pgina shaharlarida taraqqiy etgan edi. Ushbu kasb sohiblari turli buyumlar va taqinchoqlar yasaganlar.

Undan tashqari amirlikda **hunarmandchilikning** boshqa ko'pgina turlari ham rivojlangan. Xususan, Buxoro, Qarshi va SHahrisabz shaharlaridagi zargar ustalar tomonidan tayyorlangan zargarlik buyumlari, qimmatbaho toshlar, metal va turli xil shishalardan yasalgan taqinchoqlar amirlik va undan tashqari hududlarda ham mashhur bo'lgan. Ko'nychilik ham yaxshi rivojlangan tarmoq hisoblangan. CHarmgar ustalar tomonidan yaxshi ishlov berilgan terilardan turli xil oyoq kiyimlari, bosh kiyimlar, po'stin va nim po'stin, turli xil meshlar (sut,suv, qimiz va b. uchun) tayyorlangan.

Amirlikning deyarli barcha hududlarida yog'och o'ymakorligi yaxshi rivojlangan. SHaharlarda mohir duradgorlar ko'p bo'lgan. Amirlikning shahar va qishloqlarida tayyorlangan hunarmandchilik mahsulotlari ichki bozor extiyojlarini ta'minlabgina qolmasdan ko'p hollarda tashqi bozorga ham chiqarilgan.

Buxoro amirligi hukumdorlari va aholisi savdo-sotiq ishlariga katta e'tibor qaratishgan. Amirlikda hunarmandchilik va undagi ishlab chiqarishning taraqqiy etishi doimiy savdo-sotiq munosabatlarning yanada kengayishiga asos bo'lgan edi. XVIII asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligining ko'pgina shaharlarida karvonsaroylar qurilishiga katta e'tibor qaratilib, bu holat savdo munosabatlari rivojini yanada mustahkamlashga xizmat qilgan edi.

Amirlikning yirik shaharlari – Buxoro, Samarqand, Termiz, SHahrisab, Qarshi, Kattaqo'rg'on, Dehnov, Nurota va boshqalar asosiy savdo markazlari edi. Manbalarga ko'ra, XIX asr boshlariga kelib yirik karvon yo'llari chorrahasida joylashgan Qarshi shahrining ahamiyati oshib ketadi. Ichki bozorlarda avvalo kundalik ehtiyoj mollari, oziq-ovqat mahsulotlari, hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar, paxta matolari, jun va ipak matolariga talab katta bo'lgan. Ichki savdoning taraqqiyotida yirik shaharlarning atroflardagi qishloqlar bilan iqtisodiy munosabatlari hamda shaharlararo savdo-sotiq aloqalarining rivojlanganligi muhim o'rin tutgan. CHunonchi, amirlikdagi bozorlar nafaqat shaharlar, balki ularning atrofidagi qishloqlar aholisining talablarini qondirishda ham alohida ahamiyatga

ega bo'lgan. Amirlikdagi barcha shaharlarda, yirik qishloqlarda ixtisoslashgan bozorlarning mavjudligi ichki savdoning davlat iqtisodiyotidagi muhim ahamiyatidan dalolat beradi.

Ichki savdoning taraqqiy etishida amirlikda mavjud bo'lgan pul muomalasining o'rni katta edi. Xususan, mang'itlar hukmronligi davrida bu sohada birmuncha barqarorlik o'rnatilgan bo'lib, muomalada asosan uch turdagi – **tillo, tanga (kumush) va pul (mis)** mavjud edi. SHahar hamda qishloqlardagi savdo-sotiq va to'lovlarda asosan tanga va pul ishlatilgan.

Buxoro amirligida qo'shni davlatlar va xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilgan. Tashqi savdo aloqalarida Xiva va Qo'qon xonlari, qozoq va turkman dashtlari, Afg'oniston, Eron, Hindiston, Qashg'ar va ayniqsa Rossiya bilan bo'lgan savdo munosabatlari ayniqsa muhim o'rin tutgan edi.

Ko'chmanchi qozoqlar amirlik bozorlariga palaslar, namatlar, jun, teri, go'sht va sut mahsulotlari keltirgan bo'lsalar, dehqonlar va hunarmandlar qozoq dashtarini oziq-ovqat mahsulotlari, sabzavotlar, kundalik ehtiyoj mollari, kiyim-kechaklar, paxta matolari bilan ta'minlaganlar. Amirlikda turkman gilamlari va otlariga talab katta bo'lgan. Turkmanlar amirlik bozorlaridan boshqa mahsulotlar bilan birga ko'proq har xil matolar xarid qilganlar.

XVIII asr oxiri- XIX asr boshlaridan boshlab Buxoro amirligining tashqi savdo aloqalarida Rossiyaning savdo shaharlari (asosan Orenburg va Astraxan) muhim o'rin tuta boshladi. Rossiyaga qishloq xo'jalik mahsulotlari – teri, qorako'l teri, jun, paxta, ipak tolalar, turli matolar olib chiqilgan. Rossiyadan esa turli fabrika mahsulotlari, cho'yan, mis, qo'rg'oshin keltilgan.

Buxoro savdogarlari Balx va Badaxshonga savdo karvonlari bilan qatnab turganlar. Bu hududlarga amirlikdan qozonlar, Buxoro matolari, Rossiyadan keltirilgan igna, oyna, qaychi kabilar olib kelingan hamda Buxoroga kumush, oltin olib qaytilgan.

Savdo karvonlari Qobul va Hindistonga ham borib savdo-sotiq ishlarini amalga oshirgan. Hindistondan qimmatbaho toshlar, dori-darmonlar, xushbo'y giyohlar, kashmir matolari keltirilgan. O'z navbatida hind savdogarlari Buxoro bozorlaridan Rossiyadan keltirilgan mahsulotlar, mahalliy matolar, zarbof to'nlar, qorabayir otlarni xarid qilganlar. Amirlik savdogarlari Xitoy, SHarqiy Turkiston bilan ham savdo-sotiq aloqalari olib borgan. Xitoy bilan savdo aloqalari Qo'qon xonligi orqali olib borilgan bo'lib, Xitoyga paxta, qorako'l teri, turli xil hunarmandchilik mahsulotlari etkazib berilgan. O'z navbatida Xitoydan ko'plab ipak matolari va chinni buyumlar keltirilgan.

XIX asr boshlarida boshlangan va uning 40-50 - yillaridan boshlab jiddiy ravishda kuchaygan Rossiya va Angliyaning O'rta Osiyo, jumladan, Buxoroga nisbatan qiziqishi, amirlik iqtisodiy hayotiga ularning kirib kelishi, o'z navbatida Buxoro amirligida ishlab chiqarish munosabatlarining jadal sur'atlar bilan o'sishi hamda ishlab chiqarishning rivojlanishiga olib keldi. Mahalliy hunarmandlar, savdogarlar, umuman ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha tarmoq egalari ishlab chiqarishga bo'lgan munosabatlarini o'zgartirdilar. Manbalar tili bilan aytganda, "O'rta Osiyo xom ashyosi va uning ba'zi bir mahsulotlariga talab kuchaya

boshladi. Bundan rag‘batlangan mahalliy ishlab chiqarish tarmoqlari imkoniyatlari boricha o‘z jamoalarida ishlab chiqarish munosabatlarini qayta qurishga harakat qildilar”.

Buning natijasi o‘laroq, XIX asr o‘rtalariga kelib, talabdan ortiqcha mahsulot ishlab chiqarishi tufayli buxorlik savdogarlar tashqi savdo aloqalarini kuchaytirdilar. Xususan, buxorolik savdogarlar Rossiyaga ko‘proq paxta va ipak gazlama mahsulotlarini olib borib, Rossiyadan temir va mis keltira boshladilar. Hunarmandchilik mahsulotlari ko‘plab Hindiston, Eron va Xitoyga chiqarilib, bu hududlardan asosan qimmatbaho metallar keltirilgan.

Soliqlar. Buxoro amirligida eng asosiy soliq bu erdan olinadigan xiroj solig‘i edi. Bu soliq **amlokdor va oqsoqollar** ishtirokida hosil pishib etilgan paytda hosilga qarab belgilangan. Hajmi esa hosilning uchdan, to‘rt dan ayrim hollarda beshdan bir qismi ko‘rinishida bo‘lgan. Dehqonlar amlokdor uchun o‘n botmon erdan yarim pud **kafsan** solig‘ini, dorug‘alar uchun **kafsani dorug‘a** (hosilning kam hajmdagi ma‘lum qismi) ham to‘laganlar. Undan tashqari amir dalalarni aylanganda, harbiy harajatlar paytida ham qo‘shimcha soliq va to‘lovlar olingan.

Qonuniy er solig‘idan tashqari er egalari har bir tanob bog‘ yoki tomorqadan maxsus tanob puli va em-xashak etishtiradigan erlardan alaf puli olingan. Ular umumiy nomda tanobona deb ham yuritilgan. Bu soliqlar erlarning bozor joylashgan joyga uzoq yaqinligiga qarab hajm jihatdan farq qilgan. Amir Nasrullo davrida amirlikning soliq tizimiga biroz o‘zgartirishlar kiritiladi. YA’ni, poliz ekinlari ekiladigan erlar uchun qo‘sh puli joriy etilgan. Keyinchalik bu soliq poliz ekinlari ekmaydigan boshqa erlaridan ham olinadigan bo‘lgan.

Amirlikdagi yana muhim soliqlardan biri – **zakot** edi. Zakot davlatning mol-mulkdan oladigan solig‘i bo‘lib, mol-mulk narxining qirkdan bir hajmida undirilgan. Bu soliqning eng daromadli tomoni mahsulotlarga soliq solish, shuningdek, savdogarlarning mahsulot uchun olib kelgan pullariga soliq solish bo‘lgan. Zakot mahsulotlardan bir necha marta undirib olingan. CHorvachilik tumanlarida zakot mahsulot ko‘rinishida (beshta tuyadan bitta quy yoki echki, qirqta quydan bitta quy yoki echki kabi) undirilgan.

Urushlar davrida favqulodda soliq – **jul** undirilgan. Undan tashqari savdosotiqdan dalloli, boshqa viloyatlar va davlatlardan olib o‘tilayotgan mahsulotlar uchun boj, daryodan mahsulotni qayiqda olib o‘tgani uchun suv puli, bozordagi savdo joyi uchun puli taxtajo, bir juft omoch tortadigan ot yoki ho‘kiz uchun **yaksara** (bir botmon g‘alla), omoch tortadigan bitta ot yoki ho‘kiz uchun **nimsara** (yarim botmon g‘alla) kabi soliqlar olingan. YAngi ariqlar va kanallar qazish eskilarini tozalash uchun mahalliy aholi hasharlarga jalb etilgan. Ommaviy jamoat ishlariga ishtirok etmaganlardan shariatga ko‘ra, boqipuli deb ataluvchi jarima olingan. **Soliqlar, to‘lovlar va jarimalar** pul va mahsulot ko‘rinishida, mahalliy soliq yig‘uvchilar hamda amir tayinlagan kishilar tomonidan yig‘ib olingan.

Amirlikdagi madaniy hayot. XVIII asrning oxirlariga kelib amirlikda iqtisodiy hayotning birmuncha yuksalishi madaniy hayotga ham ta’sir etmasdan qolmadi. Ayniqsa, ilgari davrlarda shakllangan maktab va oliy ta’lim beruvchi madrasalar faoliyati bu davrda ancha yuksaladi. Boshlang‘ich ta’lim beruvchi

maktablar amirlikning barcha yirik qishloqlarida, shaharlarining barcha mahallalarida mavjud bo'lib, bu maktablarda bolalarning dastlabki savodi chiqarilgan. Maktablarda arab alifbosida savod chiqarilib, qur'onning dastlabki oyatlari yodlatilgan. SHariatga oid dastlabki saboqlar berilgan.

Madrasalar amirlikning barcha shaharlarida mavjud edi. Madrasalarda o'qitish igarigi davrlarda bo'lganidek uch boqichda, 1) past qadam, 2) miyona (o'rta) qadam va 3) peshqadamda amalga oshirilib, etti yil davom etgan. Madrasa o'qituvchilari-mudarrislar va boshqa xizmatchilar maoshlari, talabalar nafaqalari, kutubxona xarajatlari, ta'mirlash ishlari va boshqalarga ketadigan mablag'lar vaqf erlaridan keladigan foyda hisobidan qoplangan. Madrasalar odatda hukmdorlar, amaldorlar, nufuzli shaxslar, yirik din peshvolari va savdogarlar tomonidan ko'p hollarda pishiq g'ishtdan ikki qavatli qilib qurilgan. Ularning birinchi qavatida machit, qiroatxona va kutubxonalar, ikkinchi qavatida esa talabalar yashaydigan hujralar joylagan.

Madrasa talabalari diniy bilim bo'lgan Qur'oni Karim, fiqh, shariat asoslari, diniy-axloqiy adabiyotlar bilan birga til, adabiyot tarix, falakiyot, mantiq, falsafa, xandasa (matematika) kabi dunyoviy va aniq fanlardan ham ta'lim olganlar. SHunga qaramasdan, bu davrda madrasalarda diniy-axloqiy ta'limga asosiy e'tibor qaratilib, dunyoviy ta'lim berish nisbatan orqada qolgan edi.

Bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan me'morchilik yodgorliklari hamda yozma manbalar amirlikda adabiyot, tarix, xattotlik va musiqa san'ati, me'morchilik rivojlanganligidan dalolat beradi. Demak, Amir Haydar saroyida munshi (amir kotibi) lavozimida xizmat qilgan Mirzo Sodik Munshiy XIX asr boshlaridagi adabiy muhitning ko'zga ko'ringan namoyondalaridan biri edi. Undan meros qolgan she'riy Devon - "Devoni Sodik Munshiy" hamda she'riy usulda bitilgan tarixiy asari uning adabiyot rivojiga qo'shgan hissasini ko'rsatadi. Bu davrda amirlikning turli shaharlarida yashab ijod ilgan ko'plab shoirlar (shoir Hoziq, shoir Mujrim va bosh.) ijodida xalqparvarlik, jabr-zulmga qarshi isyonkorlik kayfiyati kuchli bo'lib, ular ko'p hollarda hukmdorlar va amaldorlar tomonidan quvg'inga olingan. XIX asr adabiyotida SHavqiy taxallusi bilan she'rlar yozgan kattaqo'rg'onlik Muhammad SHarif, "CHor darvish", "Mafiloro", "To'tinoma" kabi asarlar muallifi Mulla Qurbon Xiromiy va boshqalar katta rol o'ynaganlar. SHuningdek, bu davrda Ahmad Donish, Ochili Murod Miriy Katta Qo'rg'oniylar ham adabiyotga xos bo'lgan asarlar yaratganlar.

Bu davrda yaratilgan tarixiy asarlarning ko'pchiligi hukmron mang'itlar sulolasi tarixiga bag'ishlangan bo'lib, ularda o'rta asrlar tarixnavisligidagi an'analar davom ettirilgani kuzatiladi. Amirlikda yashab o'tgan ilm-fan namoyondalarining faoliyati ko'p qirrali bo'lib, ularning aksariyati tarixiy asarlar ham yaratganlar. Xususan, Mullo Ibodullaning "Tarixi amir Haydar", Muhammad SHarifning "Dostoni amironi mang'it", Mir Olim Buxoriyning "Fathnomai sultoni", Mirzo Abdulazim Somiyning "Tarixi salotini mang'itiya", "Dahmai shohon", Muhammad SHarif ibn Muhammad Naqining "Toju tavorih", Ahmad Donishning "Mang'itlar xonadoni hukmdorlari tarixidan qisqacha risola", Mirzo Sodik Munshiyning "Mang'it hukmdorlari tarixi" kabilar shular jumlasidandir.

Amirlikning madaniy hayotida hattotlik ham muhim o‘rin egallagan edi. Bu davrda Samarqand, Buxoro, SHahrisabz kabi shaharlarda hattotlik matablari mavjud edi. O‘z kasbining ustasi bo‘lgan mohir hattotlar davlat va xo‘jalik hujjatlari tayyorlashda, ilmiy-badiiy asarlar yozish va ko‘chirishda, me‘moriy inshootlarga turli yozuvlar (Qur‘oni karim oyatlari, hadislar, hikmatlar)ni chiroyli naqshlar tarzida bitishda mashhur bo‘lganlar.

Bu davrda amirlikning Samarqand, Buxoro, SHahrisabz, Qarshi, G‘uzor, Katta qo‘rg‘on, Dehnov kabi ko‘plab shaharlarida masjid va madrasalar bunyod etilgan. Buxorodagi Domullo Tursunjon madrasasi, Xudoydod me‘moriy(masjid,madrasa va sardoba) majmuasi,Ernazar elchi madrasasi, Qarshidagi Ali va Mir Muhammad madrasalari shular jumlasidandir. Undan tashqari bu davrda shaharlarda ko‘plab ixtisoslashgan yopiq bozorlar, karvonsaroylar, hammomlar, yo‘llar bo‘ylarida sardobalar bunyod etilgan.

Xullas, O‘zbekiston davlatchiligi tarixida Buxoro amirligi davlatining ham o‘z o‘rni va mavqei bo‘lib, mang‘itlar hukmronligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda qator yuksalishlar bo‘lib o‘tdi. Ammo, mamlakat iqtisodiy jihatdan qudratli va siyosiy jihatdan mustahkam emas edi. Ko‘p hollardagi iqtisodiy tanglik, siyosiy beqarorlik, o‘zaro nizolar XIX asrning ikkinchi yarmida davlatning katta hududlarini Rossiya tomonidan bosib olinishiga sabab bo‘ldi. Buxoro amirlari 1920 yilga qadar Rossiyaga vassal holatda taxtni egallab turdilar.

Buxoro amirligidagi mang‘itlar sulolasi hukmdorlari (1756-1920 yy.)

1. Muhammad Rahimbiy – 1756-1758 yillar
2. Doniyolbiy – 1758-1785 yillar
3. Amir SHohmurod – 1785-1800 yillar
4. Amir Haydar – 1800-1826 yillar
5. Amir Husayn – 1826 y. ikki yarim oy.
6. Amir Umar – 1826 y. to‘rt oy.
7. Amir Nasrullo – 1826-1860 yillar
8. Amir Muzaffar – 1860-1885 yillar
9. Amir Abdullahad – 1885-1910 yillar
- 10.Amir Olimxon – 1911-1920 yillar

4. Qo‘qon xonligi. Minglar sulolasi.

Siyosiy tarix. XVIII asrning boshlarida Farg‘ona vodiysida shakllangan yangi davlat – Qo‘qon xonligiga mahalliy aholi vakillari bo‘lgan ming urug‘i asos soldi. CHunonchi, XVII asrning oxiri – XVIII asr boshlarida ashtarxoniylarning siyosiy va ijtimoiy hayotida yuz bergan tushkunlik, Farg‘ona vodiysi iqtisodiy mustaqilligining o‘sishi hamda 1704 yilda CHodak xo‘jalarining isyon ko‘tarib, Farg‘onaning bir qismini egallashi bunga shart-sharoit yaratib berdi. Ammo, Farg‘onaning shimoli va shimoli – g‘arbidagi Koson, Asht, CHodak hududlari xo‘jalar qo‘l ostida bo‘lsa – da, ular mustaqil davlatga asos sola olmadilar.

Ma‘lumotlarga ko‘ra, ming urug‘ining boshlig‘i, taxminan 1669-1670 yillarda tug‘ilgan SHohruhbiy ibn Ashur Muhammad (1709-1721 yy.) CHodak xo‘jalari qo‘lida bo‘lgan siyosiy hokimiyatni kuch bilan tortib olib, 1709/1710

yilda Fargʻona vodiysidagi minglar sulolasi hukmronligiga asos soldi. Ammo, uning hokimiyati hali ashtarxoniylardan toʻla yoki batamom mustaqil emas edi. Chunki manbalarda SHohruhbiyning nomi ashtarxoniylar Abulfayzxonidan soʻng tilga olinib, SHohruhbiyga Buxoro xoni tomonidan otaliq unvoni berilgani eslatiladi. Bu haqda tadqiqotchilarning ham fikrlari munozaralidir. Nima boʻlganda ham, SHohruhbiy Buxoro xonligidan mustaqil ravishda (nisbatan boʻlsa ham) siyosat olib borishga harakat qilib, minglar sulolasi tasarrufidagi erlarni kengaytira boshladi. SHohruhbiy hukmronligi davrida Qoʻqon, Namangan, Margʻilon, Konibodom, Isfara va ularning atroflaridagi qishloqlar minglar sulolasi qoʻlida boʻlgan.

SHohruhbiyning oʻgʻli va vorisi Muhammad Abdurahimbiy (1721-1733 yy.) taxtga oʻtirganidan soʻng minglar tasarrufidagi erlar yana kengaya boshladi. Abdurahimbiy 1724 yilda Andijonni, 1725 yilda Xoʻjandni, 1726 yilda Oʻratepani bosib olib, xonlik hududlariga qoʻshib oldi. U qisqa muddat boʻlsa-da Buxoroga qarashli Samarqand va Kattaqoʻrgʻonni egallab, SHahrisabzga ham tahdid solgan. Abdurahimbiy Qoʻqon (Xoʻqand) qishlogʻi oʻrni va atrofida yangi shaharga (dastlab Qalʼai Rahimbiy deb nomlangan, keyin esa Qoʻqon) asos soladi va bu shahar xonlikning poytaxtiga aylanadi.

1733-1750 yillarda hukmronlik qilgan Muhammad Abdulkarimbiy ibn SHohruhbiy asosiy etiborini mudofaa ishlariga qaratdi. U xonlikning poytaxti Qoʻqonda Isfara, Qatagʻon, Margʻilon, Haydarbek nomli darvozalar qurdirib, shahar atrofini mustahkam devor bilan oʻratib oldi. SHu bilan birga u 1741-1745 yillardagi qalmoqlar (jungʻorlar) ning Fargʻonaga qilgan hujumlariga zarba berdi. Abdulkarimbiy qalmoqlarga qarshi kurashda qirgʻiz-qipchoqlar va Oʻratepa hokimi Fozilbiy yuz yordamiga tayandi hamda xonlik mustaqilligini saqlab qoldi.

Abdulkarimbiy 1750 yilda vafot etganidan soʻng xonlik taxtiga uning oʻgʻli Abdurahmon oʻtirdi. Ammo, u taxtga toʻqqiz oy oʻtirib, soʻng Margʻilonga hokim etib joʻnatildi hamda taxtga Abdurahimbiyning ikkinchi oʻgʻli Erdonabiy oʻtirdi. 1753 yilda qalmoqlarning tazyiqi va talabi bilan ularning qoʻlida garov sifatida ushlab turilgan Bobobek xonlik taxtiga koʻtarildi. Lekin, oradan bir yil ham oʻtmay Oʻratepa yurishi vaqtida Bobobek Beshariqda oʻldirildi hamda Erdonabiy (1755-1769 yy.) qayta Qoʻqon taxtini egalladi. Xitoylik geograflarning maʼlumotlariga koʻra, uning hukmronligi davrida, 1759-1760 yillarda Fargʻona toʻrtta mulk: Andijon, Namangan, Margʻilon va Qoʻqonga boʻlingan boʻlib, ular ichida Qoʻqon etakchilik qilgan. Erdonabiydan soʻng taxtga SHohruhbiyning uchinchi oʻgʻli SHodibekning farzandi Sulaymonbek oʻtiradi. Uning taxtni egallashida urugʻ oqsoqollarining koʻmagi katta boʻlgan boʻlsada u atigi 6 oy hukmdorlik qildi.

1770 yilda Qoʻqon taxtiga Abdurahmonbiyning oʻgʻli Norboʻtabiy (1770-1801 yy.) oʻtiradi. Norbutabiy markaziy hikimiyatni mustahkamlashda, boʻysunmas hokimlar qarshiligini bostirishda nisbatan muvaffaqiyat qozonadi. U CHust va Namangandagi gʻalayonlarni bostirganidan soʻng, bu shaharlarga oʻz odamlarini hokim etib tayinlaydi. Norbutabiy bir qancha urinishlardan soʻng Andijon, Oʻsh, Xoʻjand va yaqin atrofdagi qoʻshni hududlarni bosib oladi. U 1799 yilda Toshkentni ham bosib olishga harakat qildi, ammo, uning yuborgan qoʻshinlari magʻlubiyatga uchradi.

Norbutabiydan so'ng uning o'g'li Olimxon (1801-1810 yy.) taxtga o'tirib, Qo'qon xonligining siyosiy qudratini mustahkamlash, mamlakat hududlarini kengaytirishga alohida e'tibor berdi. Natijada Qo'qon xonligining siyosiy mavqei oshib bordi. Olimxon davriga kelib Qo'qon xonligidagi davlat boshqaruvi oldingi davlatlar boshqaruv tizimidan deyarli farq qilmas edi. Uning davrida Qo'qon davlati kuchayib borishi bilan davlatning siyosiy maqomi ham o'zgaradi. Agar Qo'qonning dastlabki hukmdorlari "biy" va "bek" unvoni bilan mamlakatni idora qilgan bo'lsalar, Olimxon davridan boshlab (1805 yil) hukmdorlar rasman "xon" deb yuritila boshlandi.

O'z davrida Olimxon harbiy yurishlar qilib o'ziga yangi viloyatlarni, jumladan Ohangaron vohasi, Toshkent, CHimkent, Turkistonni bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Qisqa muddat O'ratepani ham egalladi, Jizzax va Zomonga yurishlar qildi. Harbiy islohatlar o'tkazib, markazlashgan va kuchli davlat tuzish uchun harakat qilayotgan Olimxonning siyosatidan norozi bo'lgan ayrim zodagonlar guruhi unga qarshi fitna tayyorlay boshladilar. Olimxon o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida ukasi Rustambekni, bir nechta sarkardalarni, din peshvolarini o'ldirtirib yuboradi. Manbalarning ma'lumot berishicha, bu voqealardan so'ng kuchayib ketgan fitnachilarga Olimxonning ukasi Umarbek boshchilik qilgan. Natijada, 1810 yilda Olimxon Toshkentdan Qo'qonga qaytayotganda, Oltiqush mavzesida o'g'li SHohruhbek bilan birga Qambar Mirza tomonidan otib o'ldiriladi.

Manbalarga ko'ra, Umarxon (1810-1822 yy.) hukmdorligi davrida yirik er egalari, harbiy sarkardalar va ruhoniylarning mavqei yanada oshadi. U davlat boshqaruvi ishlarida izchil tartib, qonun – qoidalar o'rnatdi va diniy ishlarni tartibga soldi. Natijada, 1818 yilda Umarxon ruhoniylarnng roziligi bilan "amir al-muslimin" unvonini olib ham diniy, ham dunyoviy hokimiyatga ega bo'ladi.

Muhammad Hakimxon ma'lumotlariga ko'ra, Umarxon davrida Amir Temur va Sulton Husayn Boyqaro zamoniga taqlidan unvon va lavozimlar joriy etilib, ularga hokimiyatga yaqin shaxslar tayinlanadi. SHuningdek, Olimxon zulmidan qochib ketgan ayrim amaldorlar Umarxon xizmatiga qaytib kelib, lavozimlarni egallaydilar.

Manbalarning guvohlik berishiga qaraganda, Qo'qon xonligining O'rta Osiyo mintaqasidagi siyosiy jarayonlar va o'zaro munosabatlarga faol aralashuvi ham Umarxon davridan boshlanadi. O'z darvida Umarxonning elchilari Xiva, Xitoy va Turkiya davlatlariga jo'natilganligi ma'lum.

N.Petrovskiy Umarxon hukmronligi davri haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: "Umarning xonligi ham oldingi xonlarnikidek davom etdi, ya'ni, u o'z erlarini kengaytirdi. Bu xon davrida Turkiston viloyati musulmonlarning Hazrat (Sulton al-orifin Ahmad YAssaviy davf etilgan Turkiston) shahri bilan birga zabt etildi. Umarxon halq sevib ardoqlagan xonlardan biri bo'ldi. Qo'qonda ikki qator she'r tarqalgan bo'lib, unda Umarxon haqida juda iliq va yaxshi so'zlar aytilar edi".

1822 yilda Umarxon kasallanib vafot etganidan so'ng taxtga uning o'g'li Muhammadalixon (Madalixon, 1822-1842 yy.) o'tiradi. Uning hukmronligi davrida Qo'qon honligining hududi yanada kengayib, qirg'izlarning ba'zi

tumanlari xonlikka qo'shib olinadi hamda Ko'lob, Hisor, Badaxshon, Darvoz, Maschoh kabi viloyatlar Muhammadalixon hukmronligini tan oladilar.

Manbalarga ko'ra, Muhammadalixon hukmronligining dastlabki yillari yaxshi va odilona kechgan. U 1826-1831 yillar davomida Qashg'arga yurishlar qilib, bu erdagi musulmonlarni xitoyliklar zulmidan ozod qildi hamda 70 ming uyg'ur musulmonlarini Andijon viloyatiga ko'chirib keltirdi. Natijada din peshvolari Muhammadalixonga "G'oziy" ("din homiysi", "din yo'lida kurashuvchi") unvonini berdilar.

1840 yilda Muhammadalixonning bosh maslahatchisi, davlatni boshqaruv ishlarida katta tajribaga ega bo'lgan Haqquli mingboshining tuhmatga uchrab xon tomonidan qatl etilishi shusiz ham qaltis bo'lib turgan vaziyatni yanada keskinlashtirib yubordi. Undan tashqari xon davlat ishlariga loqayd bo'lib, asosiy vaqtini haramida o'tkaza boshladi. Natijada davlatni boshqaruv ishlarida suiste'molliklardan umumiy noroziliklar boshlanib, xonni ag'darish uchun fitna tayyorlana boshlandi.

Lekin o'z kuchlari bilan fitnani amalga oshirishga ko'zi etmagan bir guruh Qo'qon amaldorlari boshqa xon saylash maqsadida Buxoro amiri Nasrullo noma yozib, undan yordam so'rashdi. Qo'qon yurishi uchun bahona topolmay turgan Amir Nasrullo bu taklifni tezda qabul qilib, 1842 yil aprelda Qo'qonni bosib oldi. Qo'qondan oilasi bilan Namangan tomonga qochgan Muhammadalixon tutib keltirilib, oilasining bir qismi bilan qatl ettirildi.

Amir Nasrullo Qo'qon xonligining Buxoroga qo'shib olinganligini e'lon qilib, Qo'qonda o'z noibi Ibrohim dodhoh Mang'itni qoldiradi. Ammo, Ibroxim dodhohning Qo'qon halqiga o'tkazgan jabr-zulmi, soliqlarning haddan tashqari oshib ketishi natijasida aholi qo'zg'olon ko'tarib, Buxoro hukmronligidan ozod qilish uchun qipchoqlarni yordamga taklif etadilar. Qipchoqlar Muhammadalixonning qarindoshi SHerali boshchiligidagi Qo'qonga kelib, buxoroliklarni tor-mor etdilar hamda SHeralixon (1842-1845 yy.) taxtni egalladi. Qipchoqlar esa shu vaqtdan boshlab uzoq vaqt xonlikda etakchi mavqega ega bo'ldilar.

Qo'qonda bo'lgan voqealardan xabar topgan amir Nasrullo 1842 yilning kuzida yana Qo'qonga yurish qildi, ammo bu safar unga omad kulib boqmad. Muhammadalixon davrida yuzboshi bo'lgan Musulmonquli qipchoq Nasrulloning ishonchiga kirib Qo'qonga keladi va qo'qonliklarni taslim bo'lishga ko'ndirish o'rniga bir tan - bir jon bo'lib amir Nasrulloga qarshi kurashga chorlaydi. Uning maslahatiga ko'ra Qo'qonda himoya vositalari kuchaytirildi. Bir oydan ziyodroq Qo'qonni qamal qilgan amir Nasrullo o'ziga qarshi suiqasd uyushtirilayotligi hamda xivaliklar chegaraga joylashgan Buxoro qishloqlariga hujum qilayotganligi haqidagi xabarni olib Buxoroga qaytishga majbur bo'ldi.

Buxoroliklarning ketishi bilan Qo'qon xonligida bir muddat tinchlik va osoyishtalik hukm surdi. SHeralixon keksa odam bo'lib oqko'ngil va muloyim inson edi. Uning davrida barcha davlat lavozimlarini qipchoqlar egallab, davlat boshqaruvini o'z qo'llariga oldilar. Ammo, 1845 yilda Buxoroda bo'lgan Olimxonning o'g'li Murodxon (Qo'qonda 11 kun xon bo'lgan) amir Nasrulloning yordami bilan Qo'qonga kelib SHeralixonni qatl etadi va taxtni egallaydi. Bu

paytda Namanganda bo'lgan mingboshi Musulmonquli bu voqeadan xabardor bo'lgach SHeralixonning besh o'g'li dan biri Xudoyorxonni olib Qo'qonga keladi hamda uni xonlik taxtiga o'tqazadi (1845-1853, 1863, 1865-1875 yy.). 16 yoshga kirgan Xudoyorxonning yoshligidan foydalangan Musulmonquli mamlakatni deyarli o'zi boshqardi. Xudoyorxonning birinchi xonligi davrida ikkita kuch – o'troq aholi va ko'chmanchi turkiy qabilalar o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash xonlikning asosiy muammosiga aylandi.

Umuman olganda, XIX asrning o'rtalariga kelib Qo'qon xonligidagi siyosiy jarayonlar hamda ichki ahvol yanada og'irlashgan edi. So'nggi tadqiqotlarga ko'ra, buning sababi birinchidan, o'troq aholi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lgan qipchoqlar hokimiyatini tan olmaganlar. Xonlik hududlaridagi ba'zi viloyat hukmdorlari Musulmonqulga qarshi chiqdilar. Ikkinchidan, hokimiyatda yuqori mavqeni egallash hamda xonga ta'sir o'tkazish uchun qipchoqlar orasida ham o'zaro kurashlar borardi. Bu kurashlarda qipchoqlarning qulon urug'idan bo'lgan Musulmonquli ham faol ishtirok etgan. Uchinchi sabab esa, qipchoqlarning o'troq aholiga nisbatan yuritgan siyosati edi. Qipchoqlar o'troq aholiga nisbatan bepisandlik nazari bilan qarab, boshqa elat va etnik guruhlarni kamsitganlar. To'rtinchidan esa, tashqi omil – Rossiya imperiyasining asta-sekinlik bilan xonlik hududlariga bostirib kirishi siyosiy jarayonlarning yanada keskinlashuviga sabab bo'lgan edi.

1852 yilga kelib, Musulmonquli va qipchoqlarga qarshi kurash uchun o'troq mulkdorlar va toshkentlik zodagonlar Xudoyorxon atrofida birlashdilar. Bu kuchlar yordamida Xudoyorxon Musulmonqulini 1853 yilda qatl etib, uning tarafdorlarini yo'q qilgani bilan taxt uchun kurashlarga barham bera olmadi. Bunday vaziyatda xonlikning ichki ahvoli og'irlashib, u faol tashqi siyosatdan ham ancha orqada qoldi. 1858 yilda SHeralixonning ikkinchi xotinidan bo'lgan o'g'li Mallaxon Xudoyorxonni taxtdan ag'darib, o'zini xon deb e'lon qildi. Mallaxon va Aliquli qirg'iz boshchiligida yangidan tiklangan ko'chmanchilar guruhi uzoq hukm surmadi. Aynan shu guruh a'zolari Mallaxonga qarshi til biriktirib, 1863 yil 25 fevralda uni o'ldirdilar. Taxtga esa Xudoyorxonning akasi Sarimsoqbekning o'g'li SHohmurod o'tqazildi. Lekin, qo'shin boshliqlari va saroydagi ko'pchilik amaldorlar unga qarshi fitna uyushtirib, Xudoyorxonga yana taxtga o'tirishni taklif etib, odam yuboradilar.

Bu payda Mallaxon o'limini eshitgan Xudoyorxon Amir Muzaffarning ruxsati bilan Buxorodan Jizzaxga kelgan edi. Turkiston hokimi Qanoatshoh yordamida qo'shin yig'ib, 1863 yilning mart oyida Jizzaxdan Toshkentga kelgan Xudoyorxon Qo'qonga qarshi yurish uchun Toshkent qo'shini bilan Xo'jandga keladi. Bu orada amir Muzaffar ham Buxoro lashkari bilan Xo'jandga keladi. Xudoyorxon Qo'qonga hujum qilishni rejalashtirayotgan paytda, ya'ni, 1863 yilning 5 mayida shahar aholisi unga shimoliy darvozalarni ochib berdilar. Natijada Qo'qonda qirg'in boshlanib, SHohmurodxon o'z tarafdorlari bilan Marg'ilonga qochdi. Xudoyorxon ikkinchi marta (1863 y.) taxtni qo'lga kiritdi.

Ammo, xonlikdagi qirg'iz-qipchoqlar Koson va CHust atroflarida qo'zg'olon ko'tardilar va To'raqo'rg'onga hujum qildilar. Ular, hatto Toshkent atroflaridagi qabila boshliqlariga noma yuborib madad berishni so'radilar.

Oqibatda Toshkent atrofida qozoqlar qo'zg'olon ko'tarib, Toshkentni qamal qildilar. Xudoyorxon tomonidan yuborilgan qo'shinlar bu isyonlarni bostirishga muvaffaq bo'ldilar. Ammo, mag'lubiyatga uchragan qirg'iz-qipchoq boshliqlari taxt uchun kurashni davom ettirdilar. Xususan, SHodmonxo'ja, Said Mahmudxonto'ra, Aliqulilar Sulton Saidxon boshchiligida Marg'ilon tomondan kelib Andijonni bosib oldilar va uning atroflaridagi Baliqchi, Quva, Asaka, SHahrixon, O'sh, Poytug' mavzellarini talon-taroj qildilar. 1863 yil 26 aprelda Sulton Saidxonning qo'shini Mingtutga kelib, Qo'qonni qamal qildi. Amir Muzaffarning Xudoyorxonga yordami tufayli qirg'iz-qipchoq lashkari Asaka tomonga ketib, Qo'rag'ulcha darasida himoyaga o'tdi. Qattiq kurashlardan so'ng 1863 yilning 24 iyulida Sulton Saidxon Qo'qon taxtini (1863-1865 yy.) egalladi. Xudoyorxon esa yana Buxoroga qochdi.

Xonlikdagi ichki nizolar tashqi dushmanlarga nihoyatda qo'l kelgan edi. Bunday vaziyatdan unumli foydalangan chor Rossiyasi qo'shinlari 1864 yilda Turkiston va CHimkentni bosib oldi. 1865 yil bahorida ular Toshkentga yaqinlashib, Niyozbek qal'asini egalladilar. Uzoq qamaldan so'ng 17 iyunda Toshkent egallandi.

Qo'qondagi sarosimaliklardan foydalangan Xudoyorxon 1865 yilning yozida amir qo'shinlari yordamida so'ngi marta Qo'qon taxtini qo'lga kiritdi. SHundan so'ng u amirning talablariga boshqa itoat etmay qo'ydi. Xudoyorxon 1867 yil yanvar oyida Rossiya bilan savdo bitimini, 1868 yil 13 fevralda Qo'qon va Rossiya shartnomasini imzoladi. Xudoyorxon 1868-1873 yillar oralig'ida Rossiya bilan munosabatlarini yaxshilash maqsadida Toshkentga ko'plab sovg'a-salomlar yubordi. SHuningdek, Rossiya savdogarlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berdi. Natijada Qo'qon xonligi amalda Rossiyaning vassaliga aylanib qoldi.

Xonlik hududida hukm surgan nisbiy osoyishtalik 1873 yilgacha davom etgan bo'lsa ham, hukmdor, uning yaqinlari va mahalliy hokimlarning jabr-zulmi hamda qirg'iz-qipchoqlarning qayta bosh ko'tarishi natijasida bu erlarda o'zaro nizolar, xalq chiqishlari boshlandi. Hususan, 1873 yilda Po'latxon (asli ismi Mulla Ishoq Hasan o'g'li) qirg'izlar tomonidan xon qilib ko'tarilib, u boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi. Saroydagi nufuzli amaldorlardan biri Abdurahmon oftobachi Xudoyorxonni taxtdan ag'darish va uning o'g'li Sayid Nasriddinbekni xon taxtiga o'tqazish maqsadida Po'latxon bilan til biriktirdi va O'rdada isyon ko'tardi. Sayid Nasriddinbek Abdurahmon oftobachi ko'magida xon deb (1875-1876yy.) e'lon qilindi. Xudoyorxon Nasriddinbek foydasiga taxtdan voz kechib, avval, Xo'jandga, undan Toshkentga qochdi.

Nasriddinbekning hokimiyat tepasiga kelishi ham mamlakatdagi siyosiy vaziyatning keskinligini bartaraf eta olmadi. Buni tushunib etgan Abdurahmon oftobachi xonlik aholisini Rossiyaga qarshi kurashga safarbar qilmoqchi bo'ldi. Ammo, ruslarning qattiq qarshiligiga duch kelib Mahram yaqinidagi jangda ulardan engildi. Po'latxon ham ruslarga qarshi kurashish maqsadida Qo'qonga hujum qilmoqchi bo'lib turgan vaqtda, ya'ni, 1875 yil 25 sentyabrda Nasriddinxon Rossiya imperiyasi hukumati bilan bitim tuzdi. Bu xabar tezda butun Qo'qonga yoyilib aholi yana isyon ko'tardi va O'rdaga hujum qildi. Nasriddinxon taxtni tashlab Xo'jandga qochdi. Marg'ilonda Rossiya imperiyasi askarlariga qarshi

aholini safarbar qilayotgan Po‘latxon qo‘shiniga shaharliklar, madrasa talabalari va ko‘chmanchi aholi vakillari kelib qo‘shildi. Ularga qo‘zg‘olon vaqtida bosqinchilar bilan hamkorlik qilgan qishilar va xon oilasi vakillarini qatl etish buyurildi.

Bu paytda Namanganda bo‘lgan Skobelev Rossiya imperiyasining topshirig‘iga asosan 1876 yil fevralida Qo‘qon xonligini butunlay bosib olishga kirishdi. Abduraxmon oftobachi va Po‘latxon qo‘lga olindi. Abduraxmon oftobachi Rossiyaning Ekaterinoslav guberniyasiga, Nasriddinxon esa Vladimir guberniyasiga surgun qilindi. SHu tariqa, 1876 yil 19 fevralda 150 yildan ko‘proq hukm surgan Qo‘qon xonligi tugatilib, hududlari Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi va uning o‘rniga Farg‘ona viloyati tashkil etildi.

Ma‘muriy–hududiy tuzilishi va aholisi. XVIII asr oxirlarida xonlikning hududi faqat Farg‘ona vodiysidan iborat bo‘lib, bu davrda Norbo‘tabiy vodiydagi barcha beklik va viloyatlarni o‘z itoatiga kirgizib, ularni Qo‘qonga bo‘ysundirdi. Uning davrida Andijon va Marg‘ilon viloyatlari vodiydagi eng katta mulklar edi. Olimxon davrida xonlik hududlari Toshkent va uning atrofidagi erlar hisobidan ancha kengaydi. Tarixiy manbalarda Toshkent mulki - viloyat, shahar, Toshkent va Dashti Qipchoq viloyati nomlari bilan tilga olinadi. Uning hududlariga Ohangaron, CHinoz, Toshkent atrofi, Sirdaryo bo‘ylaridagi Turkiston shahri va uning atroflari kirgan. Bu mulkning hokimlari manba va hujjatlarda hokim, hukmdor, voliy, noib atamalari bilan tilga olinadi. Umarxon davrida Xo‘jand, O‘ratepa va Jizzax atrofidagi erlarga ham ketma-ket yurishlar qilinib, 1817 yilda O‘ratepa bosib olinadi.

Muhammadalixon davrida xonlikning hududlari yanada kengayadi. Bu davrda xonlik shimolda Rossiyaga qarashli Tashqi Sibir okrugi bilan, g‘arbda Xiva va Buxoro amirligi bilan, janubda Qorategin, Darvoz va undan uzoqroqdagi erlar – SHug‘non, Ro‘shon va Vaxon (bu hudud Qo‘qonga nomigagiga qaram bo‘lgan) Ko‘lob bilan, sharqda Qashg‘ar bilan chegaralangan. Xonlik erlariga Sirdaryo bilan Qorategin O‘rtasida joylashgan Farg‘ona hududlari, Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan Namangan, Xo‘jand va boshqa shaharlar, Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasida joylashgan Qurama viloyati, Turkiston, Sirdaryoning quyi oqimidagi to Balxash ko‘ligacha bo‘lgan qirg‘izlar yashaydigan erlar, ko‘chmanchi qirg‘izlar yashaydigan Billur tog‘ining sharqiy etaklari, 1830 yildan boshlab g‘arbiy etaklari ham kirgan.

XIX asr manbalarida Qo‘qon xonligi beklik, ba‘zan viloyat va sarkorlik sifatida tilga olingan ma‘muriy – hududiy qismlarga bo‘lingan hamda ularni xon tomonidan tayinlanadigan beklar, hokimlar va sarkorlar boshqargan. Ayrim manbalar (A. Kun) Qo‘qon xonligidagi 15 ta beklikning nomini keltiradi. Bular: Qo‘qon va uning atrofi, Marg‘ilon, SHahrixon, Andijon, Namangan, So‘x, Mahram, Buloqboshi, Aravon, Baliqchi, CHortoq, Navkat, Koson, CHust va Bobo darhon. “Turkestanskije vedomosti” (1876, №13) to‘plamida esa Asaka, Marg‘ilon, Baliqchi O‘sh, So‘x, Koson va O‘zgan sarkorlik sifatida ham tilga olinadi.

Hokimlar va hududiy bo‘linma boshliqlari xon oilasi a‘zolari, unga yaqin guruhlar, yuqori tabaqa vakillari hamda etakchi qabilalar sardorlari orasidan tayinlangan. Misol uchun, Xudoyorxon davrida ettita beklik xonning o‘g‘illari va yaqin qarishdoshlari tomonidan boshqarilgan. O‘z navbatida hokimlar viloyat

hududlarini o'zlarining farzandlari va qarindoshlariga bo'lib berganlar. Qo'qon xonligining ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimida bek (hokim, voliy) va uning o'rdasi alohida o'rin egallagan. Xon tomonidan tayinlangan hokim va qozi ko'plab vakolatlarga ega bo'lgan.

Bek o'rdasida ham xon saroyidagidek yuzlab amal va unvonlar joriy etilgan bo'lib, ular mahalliy aholidan yig'iladigan soliq hamda to'lovlar hisobidan kun kechirishgan. Beklar xonning itoatkor vassallari bo'lib, mamlakatni idora etishida uni qo'llab-quvvatlashlari, zarur bo'lganda unga yordam berishlari, uning hurmat-izzatini joyiga qo'yishlari, kerakli vaqtda o'z qo'shinlari bilan harbiy yurishlarda ishtiroq etishlari va sovg'a-salomlar yuborib turishlari lozim bo'lgan.

Qo'qon honligida Qo'qon, Toshkent, Andijon, Namangan, Marg'ilon, CHimkent, Jizzax, O'sh, Xo'jand, O'ratepa kabi aholisining soni jihatidan katta, hunarmandchilik va savdo rivojlangan, mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'nlab shaharlar mavjud bo'lgan. Xonlikning poytaxti Qo'qon shahri bo'lib, u mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazi edi.

XIX asrda xonlikning chegara hududlarini bir necha qal'a va istehkomlar muhofaza qilgan. Ular jumlasiga Oqmasjid, Avliyoota, Pishpak, To'qmoq, Qurtka, Niyozbek, Mahram kabilarni kiritish mumkin. CHu vodiysi bo'ylab bunyod etilgan istehkomlar esa nafaqat chegara muhofazasi uchun, balki ularning atrofidagi shahar va qishloqlarni itoatda ushlab turish uchun ham xizmat qilgan. Ushbu shahar va qal'alarda harbiy qism hamda ularga boshliq bo'lgan botirboshilar bo'lgan. Mudofaa maqsadlari uchun qurol va aslahalar saqlangan.

Xonlik tarkibiga kiruvchi hududlar aholisining joylashuvi va turmush tarzi bir – biridan farq qilgan. Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysining sug'orilib dehqonchilik qilinadigan qismi aholi joylashuvi jihatidan zich bo'lib, ular o'troq hayot kechirganlar. Sahro, tog' va tog' oldi tekisliklaridan iborat hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi yashagan.

Xonlikdagi aholi soni haqida manbalar turli ma'lumotlar beradilar. Bu ma'lumotlarga ko'ra, XIX asrning boshlarida xonlikda (Toshkent va Turkistonni ham qo'shib hisoblaganda) aholi soni 1 million, XIX asrning o'rtalarida 1,5-2 million, XIX asrning ikkinchi yarmida 3 million kishi bo'lgan bo'lsa, Rossiya imperiyasi tomonidan ko'plab hududlarning bosib olinishi hamda ularning bosqinchilar ma'muriyati tarkibiga kirishi natijasida xonlik tasarrufidagi Farg'ona vodiysida 2 millionga yaqin aholi qolgani taxmin qilinadi.

Aholi tarkibida o'troq aholi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan ko'pchilikni tashkil etgan. XIX asr boshlarida aholining 40 foizdan ortig'i ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lsa, shu asrning oxiriga kelib ular 15 foizni tashkil etgan. Xo'jalik mashg'ulotlariga ko'ra, o'troq aholining asosiy qismi dehqonchilik, hunarmandchilik, kosiblik hamda savdo-sotiq bilan band bo'lsa, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi chorvachilik bilan shug'ullangan.

Qo'qon xonligi aholisining ko'pchiligi o'zbeklar bo'lib, mamlakat shahar va qishloqlarida tojiklar ham yashagan. Xonlikda yana qirg'izlar va qipchoqlar ham istiqomat qilganlar. Ular Sirdaryoning boshlanish joylaridan Balxash ko'ligacha bo'lgan tog'li rayonlardan to Qashg'ar chegarasigacha bo'lgan erlarda,

Ettisuv, Talas vodiysi, Oloy tog‘lari, Badaxshon, Farg‘ona vodiysi hududlarida ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi hayot kechirishgan. Bundan tashqari, Farg‘ona vodiysida qoraqalpoqlar, Andijon atroflarida uyg‘urlar, Toshkent atroflarida qozoqlar, xonlikning sharqiy qismida, Qo‘qon xonligini Buxoro va Rossiyadan ajratib turadigan cho‘llarda ko‘chmanchi qozoqlar yashaganlar.

Manbalarning ma‘lumotlariga ko‘ra, XIX asrning boshlarida qirg‘izlar, qalmoqlar, uyg‘urlar, qoraqalpoq, qozoq va qipchoqlar Xitoy hukumati tazyiqi ostida SHarqiy Turkistondan Farg‘ona vodiysigacha ko‘chib kelishga majbur bo‘lganlar. SHuningdek, xonlikning ayrim shaharlarida lo‘lilar, hindlar, afg‘onlar, arablar va boshqa Osiyo xalqlari istiqomat qilganlar. Turkiston general-gubernatorligi tashkil topganidan so‘ng ruslar, yahudiylar, armanlar va boshqa millat vakillari ham yashaganlar.

Davlat boshqaruvi. Mansablar va unvonlar. O‘zbeklarning ming qabilasi (urug‘i) boshliqlaridan biri SHohruhbiy asos solgan Qo‘qon xonligidagi davlat boshqaruv tizimi o‘rta asrlarda Movarounnahrda hukm surgan musulmon davlatlari boshqaruv tizimidan farq qilmas edi. Xonlikda Buxoro amirligida bo‘lgani kabi Amir Temur davrida shakllangan hamda SHayboniylar davrida qisman islohot qilgan davlat boshqaruvi va tizimi mavjud bo‘lgan. Xonlikda eng oliy va markaziy unvon xon unvoni bo‘lib, uning hukumati cheklanmagan. Farmon berish va uning bajarilishini nazorat etish salohiyatlari xonning qo‘lida bo‘lgan.

Xonlikning ming qabilasidan bo‘lgan hokimlar turli yillarda SHahrisabz, Urgut, Mog‘iyon, Urmitan viloyatlari va bekliklarida ham hukm surganlar. Olimxon davrigacha (1798 y.) ming urug‘i boshliqlari biy unvoni bilan hokimiyatni boshqarganlar. Olimxon 1805 yilda o‘zini rasman xon deb e‘lon qildi. Xon unvoni bilan hokimiyatni boshqargan Umarxon (1810-1822yy.) 1818 yilda o‘zini “amir ul-muslimin” deb e‘lon qildi. 1822 yilda Muhammad Alixon ham hon unvoni bilan taxga o‘tirgan.

Xon avlodlari xonzoda, amirzoda, mirzoda, shahzoda, to‘ra deb atalganlar. Xonlikdagi davlat nizomi mutlaq yakka hokimlik bo‘lib, xonning o‘zi cheklanmagan hokimiyatga ega bo‘lsa-da, ma‘lum tarixiy davrlarda uning salohiyati va hokimiyati cheklanib, saroy amaldorlari hamda qo‘shin boshliqlarining xonga ta’siri kuchli bo‘lgan. Bunga Musulmonqulining mingboshi va otaliq bo‘lgan davrini (Xudoyorxon davrida, 1844-1852yy.) yoki Aliqulining amirlashkarlik va vazirlik davrini (Sulton Sayidxon, 1863-1865 yy.) misol qilib keltirish mumkin. Bu holat xonning siyosiy kuch qudrati ma‘lum iqtisodiy asoslarga hamda ma‘lum ijtimoiy guruhlar faoliyatiga bog‘liq bo‘lgan deyishga asos bo‘ladi.

Mamlakatda xon eng katta va yirik mulkdor bo‘lib, xonlik hududidagi barcha boyliklarga, er, suv, qo‘riq erlar, ko‘lu anhorlarga egalik qilgan. Ulardan keladigan zakot, xiroj, tanobona va boshqa soliqlar shaklidagi daromadlar xon xazinasini muntazam ravishda to‘ldirib turgan. Xon va uning qarindoshlari, saroy ahli va ma‘muriyat, qo‘shinlar va qo‘shin boshliqlari asosan soliqlar hisobidan rag‘batlantirilgan.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, xon saroyida mingboshi boshchilik qiladigan Kengash tuzilgan bo'lib, bu kengash saroydagi davlat ahamiyatiga molik muhim ishlarni ko'rib chiqqan. Dasturxonchi, risolachi va boshqa muhim amaldorlar a'zo bo'lgan ushbu kengash davlat boshqaruvida muhim ahamiyatga ega edi.

Qo'qon xonligida asosan Olimxon, Umarxon va Muhammad Alixonlar davrida (1798-1842 yy.) davlat boshqaruvi va davlatchilik ichki va tashqi siyosat ancha barqaror hamda nisbatan tinch rivojlangan. Ammo XIX asrning o'rtalariga kelib Qo'qon xonligi inqirozga uchray boshlaydi. Tadqiqotchilar ushbu inqirozning asosiy sabablari sifatida o'troq xalq va ko'chmanchi aholi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni, o'zaro nizo va urushlarni, xon taxti uchun olib borilgan kurashlarni, Buxoro amiri bilan bo'lgan nizolar va dushmanliklar, saroy amaldorlarining xoinliklari kabilarni ko'rsatadilar. Bularning natijasida iqtisodiy hayotda taraqqiyot pasayib, ijtimoiy tarqoqlik kuchayib bordi va davlat inqirozga yuz tutdi.

Qo'qon xonligida unvonlar va mansablar ular ijrochilarining vazifalari hamda martabalariga qarab harbiy, harbiy-ma'muriy, saroy unvon va mansablari hamda ma'muriy vazifalari, diniy mansab va unvonlar hamda diniy qozixona amallariga bo'linar edi. Xon saroyida quyidagi harbiy mansab va unvonlar joriy etilgan:

- **Amir ul-umaro** – amirlar amiri. Xon tomonidan keng vakolatlar berilgan (davlatdagi muhim ishlar, amaldorlarni amalga qo'yish va olish, davlatdagi ichki tartibni saqlash, saroydagi tartib – intizom kabilar) shaxs bo'lib, xondan keyingi eng yuqori mansab hisoblangan;

- **Amirlashkar** – amir ul-umarodan keyingi mansab. Qo'qon xonligida mingboshi harbiy unvonining vazifalari, darajasi amirlashkarlikka teng bo'lgan;

- **Mingboshi** – ma'mur sifatida ming nafar otliq askar beradigan mulkning hokimi. Bu unvondagi shaxs harbiy yurishlar vaqtida qo'shinni boshqarib, lashkarboshi unvonini olgan. Bu unvonning egasi vazirlikka ham da'vogar bo'lgan. Bu unvon SHeralixon davrida (1842-1844 yy.) yuqori darajadagi vazifaga aylanib ketgan;

- **Botirboshi** – botir, bahodirlar boshlig'i. Besh yuz kishidan ko'p lashkarga boshchilik qilgan. Viloyatlarda botirboshi harbiy va qo'shin ishlariga mas'ul edi. Botirboshi ba'zan qurilish hamda sug'orish ishlariga ham boshchilik qilgan. (Ulug' nahr arig'i, Otabek botirboshi).

- **Qo'shbegi** – harbiy qo'shinning boshlig'i. Bu mansab yurish va jang vaqtlarida berilib, uning egasi mingboshi unvonini olishga da'vogarlik qilgan hamda alohida viloyatga ham hokim bo'lishi mumkin edi.

- **Voli yoki voliy** (noib, muovin) – tobe etilgan viloyat va tumanlarda xonning o'rinbosari. Viloyatlarda lashkar unga itoat etgan hamda u viloyatning harbiy ma'muriy ishlariga boshchilik qilgan.

- **Qal'abon yoki kutvol** – Qo'qon xonligining chegeralarida joylashgan qal'a va istehkomlarining hokimi bo'lib, shu hududlarning harbiy-ma'muriy, xiroj va boj olish ishlariga javobgar bo'lgan. Harbiy maqsadga ko'ra, qal'abon vazifasiga dodxohdan qo'shbegigacha bo'lgan shaxslar tayinlangan.

- **Qo‘rboshi** – qo‘rxona ya’ni aslahaxona boshlig‘i. Bu mansab egasi xon va mingboshiga itoat etgan. Qo‘rboshi qo‘rxona, miltiqxona, to‘pxonalarga boshchilik qilib, xomashyo topib kelishdan tortib to tayyor mahsulot ishlab chiqarish va ularni xon qaroriga binoan tarqatib berish jarayoniga javobgar bo‘lgan.

- **YOfar** – soqchilar boshlig‘i. Bu mansab egasining guruhi yuz nafar askardan iborat bo‘lgan. YOfar o‘z guruhining hisob-kitobi, yillik xarajatini askarlari uchun xazinadan olib bergan. Manbalarda yofarlar g‘allagir (g‘alla oluvchi), javgir (bug‘doy oluvchi) va sarpo oluvchi sifatida ham qayd etilgan.

- **To‘pchiboshi** – to‘pchilar, zambarakchilar guruhi boshlig‘i.

- **To‘qsabo** – o‘zlarining tug‘iga ega bo‘lgan harbiy guruhning boshlig‘i.

- **Ponsadboshi** – besh yuz nafar askardan iborat guruh rahbari.

- **YUzboshi** – yuz kishilik harbiy dasta boshlig‘i.

- **Panjohboshi** – ellikboshi, ellik nafarli harbiy guruh boshlig‘i.

- **Dahboshi** – o‘n kishilik harbiy guruh boshlig‘i.

- **Qorovulbegi** – soqchilar va qorovullar boshlig‘i.

Harbiylar qatoriga askar, sarboz, nukar, sipohi, mergan, mahram, botur, to‘pchi, zanbarchi, qo‘rchi, qorovul kabilar ham kirib, qo‘shin safida, nog‘orachi, surnaychi, to‘g‘chi (bayroqdor) kabilar ham xizmat qilganlar. Bu harbiy unvonlar orasida mingboshidan ponsadboshigacha bo‘lganlari oliy unvonlar, qo‘rboshidan qorovulboshigacha bo‘lganlar o‘rta unvonli mansablar, qolganlari esa past unvonlar hisoblangan. Elikboshidan mingboshigacha bo‘lgan harbiy lavozimdagi amaldorlar o‘z xizmatlariga mulozimlar olganlar. Ponsadboshidan yuqori mansabdagi harbiylarga yana mirzolar va munshiylar ham hizmat qilgan. Manbalarda harbiylarga saroydan yiliga turli hajmdagi maosh berilganligi qayd etilgan.

Qo‘qon xoligidagi saroy unvon va mansablari quyidagilar edi:

- **Otaliq** – xon yoki xonzodaning murabbiysi, ularning homiylari. Ular tarbiyalagan xonzoda taxtga o‘tirganidan so‘ng, otaliqlar ham yuqori mansab va unvonlarni egallaganlar.

- **Beklarbegi** – beklarning begi. Bu unvon xonning vorisiga yoki ba’zi viloyatlarning hokimiga berilgan.

- **Biy** – turkiy qabilalarning boshliqlari.

- **Devonbegi** – xon devonining boshlig‘i, Qo‘qon xonligi viloyatlaridan Toshkent va Dashti qipchoq mulkida ham devonbegi mansabi bo‘lgan.

- **Xazinachi** – davlat xazinasining hisob-kitobiga javobgar shaxs. Xazinachilar viloyat markazlarida ham faoliyat yuritgan.

- **Inoq** – xonning xos va sirdosh mulozimi.

- Eshikog‘asi yoki chehraog‘asi – eshik oldidagi soqchi, posbon. Xon mahramlari va soqchi-mulozimlarining boshlig‘i. Notanish kishilarni xon huzuriga ijozatsiz qo‘ymaslikka javobgar shaxs.

- **Parvonachi** – bu unvon egasi xon nomiga kelgan xat va arizalarni saroyga olib kirib, javobini olib chiqqan. Bu unvon boshqa unvon sohiblariga ham berilgan.

- **Dodxoh** – xon oldiga fuqarolarning xohish-istak hamda maqsadlarini bayon etish huquqiga ega mansab, saroy unvoni.

- **Dasturxonchi** – xon dasturxoniga, umuman, oshxonasiga javobgar saroy mansabi.

- **Saroy qorovulbegisi** – xon o‘rdasining soqchilariga boshliq bo‘lgan saroy amaldori.

- **Tunqator** – tun bo‘yi uyg‘oq bo‘ladigan soqchi. Xonning dam olishi va yurishlari vaqtida qo‘riqchilik qilib, xonning yaqin kishilaridan tayinlanadigan amaldor.

- **Oftobachi** – xonning xos mulozimlaridan bo‘lib, uning yuvinishi va tahorati vaqtida xizmat qiladigan amaldor.

- **SHarbatdor** – eng oliy va faxriy unvonlardan bo‘lib, xonning xos majlislari va safarlarida xizmatda bo‘lgan.

- **Hidoyatchi** – xon saroyiga yuborilgan tortiq va sovg‘alarni qabul qilib olib, xon nazaridan o‘tkazuvchi amaldor.

- **SHig‘ovul** – saroyga tashrif buyurgan elchilar va choparlarni xon huzuriga boshlab kiruvchi amaldor. Manbalarga ko‘ra, bu mansabdagi amaldorning vazifalari keng bo‘lgan.

- **Sarkor** – saroydagi xon amaldorlarining boshlig‘i. Bu mansabdagi shaxs xonga tegishli shifoxonalar, korxonalar hamda qurilish ishlariga ham boshchilik qilgan.

- **Qushbegi** (miri shikor) – ov paytida xonga hamrohlik qiladigan mansab egasi. Qushbegining ovchi itlari, lochin va burgutlari bo‘lib, ov paytidagi xonning dam olish jarayonlariga ham bu shaxs javobgar bo‘lgan.

- **Salomog‘asi** – xon nomidan xalqqa salom beruvchi.

- **Kitobdor** – saroy kitobxonasi uchun javob beradigan amaldor.

- **Risolachi** – elchilar va ularning xat-xabarlariga javob berish uchun mas‘ul bo‘lgan saroy amaldori.

- **Jam‘og‘a** – xonning suhbat, qabuli hamda bazmlariga ishtirok etuvchilarga xabar berib, chaqirib keladigan saroy amaldori.

- **Jarchi** – xalq yig‘iladigan ommaviy joylarda xonning farmon va buyruqlarini jar solib (baland ovoz bilan) e‘lon qiladigan shaxs.

- **CHopquchi** – pichoq yasovchi, xon saroyidagilar uchun qurollar (pichoq, xanjar qilich) yasab, qo‘rchi vazifasini ham bajargan.

- **SHotir** – xon rikobi oldida yuradigan hizmatchi, odamlarni xon kelishidan xabardor etib, ularni ta‘zimga chorlab turgan.

- **Udaychi** – xon rikobi oldida yurib, uning sha‘niga baland ovoz bilan maqtovli so‘zlar va hamdu sanolar aytib boruvchi hizmatchi.

YUqoridagi amal va mansab egalari o‘z hizmatlari evaziga yillik maosh (pul, ot, qo‘y, g‘alla ko‘rinishida) olganlar. Bundan tashqari, ularga tegishli er-mulklar ham berilgan.

Butun o‘rta asrlar musulmon davlatlarida bo‘lgani kabi Qo‘qon xonligidagi musulmon ruhoniylari ham alohida imtiyozlarga ega bo‘lgan ijtimoiy tabaqa hisoblangan. Xonlikdagi davlat boshqaruvida, ta‘lim – tarbiyada, sud ishlarida hamda jamiyat hayotining turli sohalarida ularning fikri katta ahamiyat kasb etgan. Qo‘qon xonligida qo‘yidagi diniy va qozixona mansab, unvon hamda amallari mavjud bo‘lgan:

- **SHayx ul-islom** – dindorlarning eng oliy unvoni bo‘lib, 1818 yilda Umarxon tomonidan joriy etilgan.
- **Xoja kalon** – fikh olimi (huquqshunos) ning faxriy unvoni.
- **Xalifa** – o‘rinbosar. Qo‘qondagi naqshbandiya, qalandariya, yassaviya taraqqiyotlarining rahbarlari.
- **A‘lam** – faqih, olim hamda shariat qonun – qoidalarining bilimdoni.
- **Oxund** – bilimli va madrasada o‘qiydigan kishi.
- **Sudur** – vaqf mulklarining daromadlari hamda hisob – kitobiga javobgar mansabdor.
- **O‘roq** – vaqf erlarining xiroj va soliqlariga mas‘ul shaxs, O‘roq shaklidagi nishonniallasiga taqib yurgan.
- **Mudarris** – madrasada ta‘lim beruvchi ustoz.
- **Imom va imom xatib** – masjid imomi hamda juma nomozlarida xutba o‘qib xizmat qiladigan imom.
- **Muazzin** – musulmonlarni namozga chaqiruvchi, azon aytuvchi.
- **Qozi ul – quzzot** – qozilar qozisi (adliya vaziri).
- **Qozi kalon** – xonlik poytaxti hamda viloyatlar markazlaridagi qozilar va qozixonalar ustida nazorat qiluvchi amaldor.
- **Qozii askar** – qo‘shin qozisi.
- **Tarakachi** – meros qolgan mol-mulklarni merosxo‘rlarga taqsimlab (taraka) beruvchi shaxs.

Xonlikdagi diniy va qozilik lavozimida bo‘lganlar davlat tomonidan belgilangan maosh hamda turli ehsonlar hisobidan kun ko‘rganlar. Madrasa, masjid, mozorlar o‘zlarining vaqf mulklariga ega bo‘lib, shu mulk daromadidan o‘z xizmatchilariga maosh berganlar. Vaqf mulklariga muttavali mutasaddi – boshliq edi.

Er egaligi munosabatlari va soliqlar. Qo‘qon xonligi xo‘jalik hayotining asosini tashkil qiladigan soha dehqonchilik edi. Chunki xonlikning asosini tashkil etgan Farg‘ona vodiysida suv manbalarining etarli darajada bo‘lganligi dehqonchilik xo‘jaligida mo‘l hosil bo‘lishni ta‘minlagan. Xonlikda XVIII asrga qadar erlarni sug‘orish uchun soylar va jilg‘alarning suvlaridan ham unumli foydalanilgan.

Xonlikdagi taxt uchun o‘zaro kurashlar hamda siyosiy tarqoqlik davom etayotgan bo‘lishiga qaramay XVIII asr ikkinchi yarmidan boshlab ayrim tumanlarning sug‘orish tarmoqlari ta‘mirlangan va yangilari qazilgan. Chunki, xonlikda ip va gazlama ishlab chiqarish hajmining ortib borishi, bu mahsulotlarni Rossiya va u orqali SHarqiy Evropa mamlakatlari bozorlarida ko‘plab sotila boshlashi, ularga bo‘lgan talabning tobora kuchayib borishi sug‘orma dehqonchilik erlarini kengaytirish hamda yangi erlarni o‘zlashtirishni taqozo qilar edi.

SHuning uchun ham XIX asr Qo‘qon xonligida, xususan, Farg‘ona vodiysining sug‘orilishi tarixida yangi davrni boshlab berdiki, aynan shu davrdan boshlab, vodiya yirik sug‘orish inshootlari, ariqlar, kanallar, to‘g‘onlar qurila boshlangan. Masalan, Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo‘lgan Norin va Qoradaryolardan suv oladigan SHahrixonsoy kanali, Namangan YAngi arig‘i, CHinobod arig‘i, Ulug‘nahr, Andijonsoy kanali, Oltiariq, Mutagan arig‘i va boshqa

sug'orish tarmoqlarining ko'payishi, sug'oriladigan dalalarning sezilarli darajada kengayishi hamda dehqonchilik va bog'dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan.

Qo'qon xonligida sug'orish inshootlarini barpo etishning ma'lum tartib – qoidalari mavjud bo'lgan. CHunonchi, sug'orish tarmoqlari va ularni barpo etish ishlari ikki guruhga ajratilgan. Birinchi guruhga hajm jihatdan kichik sug'orish inshootlaridan foydalanuvchi qishloq aholisi ishtirok etgan. Ularga mahalliy mutasaddi kishilar, mirobboshilar boshchilik qilgan. Ikkinchi guruh sug'orish inshootlariga hajm jihatdan katta va yirik kanallar kiritilib, ularni bunyod qilish ishlariga xonlikning turli viloyatlaridan qazuvchi – hasharchilar jalb etilgan. Bunday inshootlar qurilishiga bevosita xon yoki joylardan uning vakili boshchilik qilgan.

Xonlikda dehqonchilik ekinlarining aksariyati O'rta Osiyo xonliklariga xos bo'lib, g'allachilik, bog'dorchilik, sabzavot va poliz mahsulotlari etishtirish hamda ipakchilik yaxshi rivojlangan. Donli ekinlardan makkajo'xori etishtirish keng tarqalgan bo'lib, u shahar va qishloqlarda kambag'allarning asosiy iste'mol mahsuloti hisoblangan. SHuningdek, XIX asrga kelib xonlikda paxtachilik sohasiga katta e'tibor berila boshlangan.

Xonlik g'arbiy qismining tabiiy sharoitida bog'dorchilik va uzumchilikni rivojlantirish uchun juda qulay bo'lgan. Janubi-g'arbiy Xo'jand, Konibodom, Isfara, So'x, CHimyon, Rishton hududlari asosan o'rik etishtirishga to'la ixtisoslashgan. Bu davrda butun Farg'ona vodiysida tut daraxti keng tarqalib, tog' oldi va qadimgi dehqonchilik vohalaridan hisoblangan So'x, Isfara, Namangan, Ashtda ipakchilik uchun tut qadimdan o'stirib kelingan.

Xonlikda er va suv hukmron tabaqalarniki hisoblanib, erga egalik qilishning to'rtta turi mavjud bo'lib ular quyidagilar edi: 1. Xiroj erlar – er egalarning xususiy erlari. 2. Davlat yoki amloq erlari – xonga qarashli erlar – o'rmonlar, to'qaylar, yo'lu-ko'priklar. 3. Xususiy erlar – xonning maxsus farmoyishi bilan yirik amaldorlarga berilgan erlar (suyurg'ol). 4. Vaqf erlari – diniy muassalar, ya'ni, masjid, madrasa va mozorlarga qarashli erlar.

Manbalarga ko'ra, amloq xon ixtiyoridagi er bo'lib, u "**zamini xos**", deb atalgan. Bunday erlar xon tomonidan ayrim guruh va mansabdor shaxslarga berilgan. Erni olgan kishi unga o'z hisobidan ishlov berib, sug'organ. Olgan hosilidan esa xonga soliq to'lagan va bu soliq miqdori xiroj¹ dan ko'proq bo'lgan.

Erga egalik qilishda mulk, ijara, urg'u, tanho shakllaridan ham foydalanilgan. **Mulk** – boylarga qarashli xususiy erlar bo'lib, ular dehqonlarga ijaraga berilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, **ijara** – muayyan shartlar asosida beriladigan barcha ko'chmas va ko'chadigan mulk-er, ariq, tegirmon, tim, rasta, ulov va boshqalarni o'z ichiga olgan mulk shakli bo'lsa, urg'u – musodara qilish yo'li bilan xon mulkiga aylantirilgan yoki gunohkorni qo'lga olishda jonbozlik qilgan shaxslarga berilgan er va mol-mulkdir.

Tanho – hukmdor tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan kishilarga amloq erlardan ba'zilar in'om etilishi tufayli paydo bo'lgan mulk shakli bo'lib, bunday erlarda soliq yig'ish huquqi tanho egalari – tanhodorlarga berilgan. U o'ziga

¹ Хирож - ҳосилнинг 1/5 дан 1/8 қисмигача ташкил этган.

berilgan er, bir nechta qishloq, hatto, katta mulkning yillik yoki yarim yillik daromadini hadya sifatida olgan. Ba'zan, amaldorlar bir umr tanhodor bo'lgan va o'g'li xon marhamatiga sazovor bo'lsa, tanhodorlik meros sifatida davom etgan. Harbiylarga tanho yoki xiroj taqdim etilsa, u tarxon deb atalgan.

Bu davrda xonlikning daromadi mahsulot va puldan iborat bo'lib, ular asosan soliqlar undirish yo'li bilan hosil qilingan. Soliq va majburiyatlar xonlikning barcha shahar va qishloqlarida deyarli bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Mamlakatda mavjud soliqlar joriy etilishiga ko'ra, to'rt turga: shariat qonun-qoidalariga binoan belgilangan asosiy soliqlar; rasmiy soliqlar; an'anaviy soliqlar; favqulodda joriy etilgan soliqlar.

Manbalarga ko'ra, shariat qonun-qoidalari asosida joriy etilgan asosiy soliqlar – **xiroj, ushr va zakot** hisoblangan. Dehqonchilikda donli ekinlar ekiladigan erlardan olinadigan soliq – xiroj deb atalgan. Bu soliq hosilning beshdan bir qismini tashkil etib, 5 qop g'allaning bir qop miqdorida undirilgan. Soliqning bir qismi mahsulot, bir qismi esa pul bilan to'langan.

Ushr erlari – "**zamini ushr**" deb yuritilgan erlardan hosilning o'ndan bir qismi miqdorida ushr solig'i ruhoniylar foydasiga undirilgan. Zakot – mahsulotdan olinadigan savdo solig'i yoki chorva mollari hisobidan olinadigan soliq bo'lib, daromadning qirqdan bir qismini tashkil etgan. Xonlikning savdogarlik sarmoyalari aniq bo'lmaganligi sababli, sharoitga qarab daromaddan zakot olingan. SHuningdek, chorva mollaridan ham qirqdan bir ulush hisobida zakot olingan. Arxiv hujjatlarida an'anaviy zakotdan tashqari – bo'roqi zakoti, elatiya zakoti, sarkarda zakoti kabilar haqida ma'lumotlar bor.

Xonlikda joriy etilgan tanobona, xonsoliq, karvonlardan chegara yoki maxsus belgilangan shaharlarda, Sirdaryo kechuvidan olinadigan boj to'lovlari, tuz boji, bozorlarda savdogarlardan, xon mablag'iga qurilgan barcha inshootlardan olinadigan soliq kabilar rasmiy soliqlarga kirgan. Bog'dorchilik, sabzavotchilik, polizchilikda ekin ekiladigan er maydonining hajmiga qarab tanob solig'i olingan. Soliq yig'uvchi amaldor tanobchi (har bir tanob erdan soliq oluvchi), zakot solig'ini yig'uvchi amaldorlar zakotchi deb atalgan.

An'anaviy soliqlarga to'y marosimlaridan, meros bo'linishidan, tarozidan, daryodan o'tish uchun sollardan, qirg'iz va qozoqlarning chorvasidan olinadigan va shunga o'xshash soliqlar kirgan. Xonlikda bulardan tashqari yana turli xil favqulodda soliqlar mavjud bo'lib, u tilla puli va mis puli, ulov puli, alaf puli, nafsona, mushtak, kafsana, yaksara va boshqalardir.

Soliqlar qat'iy belgilangan miqdorda hamda o'z vaqtida yig'ilishi shart bo'lsa-da, xon va amaldorlarning ihtiyoiri bilan bu holat o'zgarib turgan. Harbiy harakatlar paytida, ayniqsa, soliqlarning turi va miqdori oshirilgan.

Xon xazinasiga kelib tushgan soliqlar – **xossachi**, bek xazinasiga tushgan soliqlar – bekklik deb atalgan. Manbalarga ko'ra, xon ihtiyoiridagi erlar "**zamini xos**" deb atalib, undan keladigan barcha daromad xonning ihtiyoirida bo'lgan. Xon xazinasiga tushadigan soliqlarning deyarli barchasi Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlardan yig'ilgan. CHetdan xon ihtiyoriga mahsulot va chorvadan yig'iladigan zakot, Sirdaryo kechuvdan olinadigan boj, tuzdan, xossachi joylardan

, xon mablag'iga qurilgan barcha inshootlardan olinadigan soliq, to'y marosimlaridan va meros bo'lishdan yig'iladigan soliqlar tushgan.

Qo'qon xoligida soliqlardan ozod qilingan, ya'ni, "**mulki xur**" erlar ham mavjud bo'lib, ularning egalari bo'lgan sayyid, xo'jalar, shayxlar va eshonlar xonning maxsus inoyatnomalari asosida barcha soliqlardan ozod qilinganlar. SHuningdek, xonzoda va to'ralar, ba'zi qozi, rais, amin, darvesh va so'filar ham tanob solig'idan ozod qilingan.

Soliqlardan tashqari aholi majburiy ravishda turli ishlarga – kanallar qazish, ariqlarni tozalash, obodonchilik ishlari, turli qurilishlarga, ayniqsa, hukmron tabaqalarning xizmatlariga jalb etilgan. Soliq, to'lov va majburiyatlarning yildan yilga oshib borishi natijasida Qo'qon xonligida xalqning noroziligi ortib borib, xonlikdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashuvi davlatning siyosiy inqirozini ta'minlab bergan edi.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. Qo'qon xonligida mamlakat poytaxti va boshqa ko'plab shaharlar aholisining asosiy qismi hunarmandchilik va kosibchilik va shug'ullanganlar. Hunarmandchilik shaharlarda ixtisoslashgan ko'rinishga ega bo'lib, buyumlarning bir turi va biror qismini ishlab chiqarishga yo'naltirilgan sohalar mavjud bo'lgan. Hunarmandlar o'z kasblarining sir-asrorlarini mukammal o'zlashtirgan mohir ustalari bo'lib, ishlab chiqargan mahsulotlarini yuksak san'at darajasiga ko'targanlar.

Xonlikning deyarli barcha shahar va qishloqlarida hunarmandchilikning taraqqiyoti bir xil bo'lgan bo'lsa-da, ishlab chiqarish o'zining ayrim xususiyatlari, ya'ni, mahsulotning turi, sifati bilan ajralib turgan. Hunarmandchilikning temirchilik, zargarlik, to'quvchilik, degrezlik, kulolchilik, misgarlik va boshqa tarmoqlari keng rivojlangan bo'lib, xonlikning har bir shahri muayyan sohada ishlab chiqargan mahsuloti bilan dong taratgan. Misol uchun, Qo'qon shahri zargarlik va qog'oz ishlab chiqarish, SHahrixon va CHust tikuvchilik hamda temirga ishlov berish, xususan, pichoqchilik, Marg'ilon, Namangan va Andijon esa ipak gazlamalari, Toshkent o'zining tikuvchilik, to'quvchilik, cho'yan, temir-mis mahsulotlari bilan mashhur bo'lgan.

Butun xonlik hududida ishlab chiqarish qo'l mehnatiga asoslangan bo'lib, asosiy hunar turlari – ip va ipak matolar to'qish, oyoq kiyim tayyorlash, teriga ishlov berish, kulolchilik mahsulotlari tayyorlash, temirchilik, egar-jabdug' yasash, bo'yoqchilik, misgarlik, zargarlik, duradgorlik, aravasoqlik, harbiy qurol ishlab chiqarish, o'ymakorlik, mum ishlash, pista ko'mir tayyorlash, kashtachilik, do'ppichilik, pichoqchilik kabilar edi. Undan tashqari, xonga tegishli porox ishlovchi va qog'oz tayyorlovli ustaxonalar ham bo'lgan.

Xonlikda qurolsozlikka alohida e'tibor qaratilgan. Bu tarmoq shahar hunarmandchilik ishlab chiqarishining obro'li sohalaridan bo'lib hisoblangan. Qo'qon shahrida zambaraklar, miltiqlar, qilichlar, pichoqlar, xanjarlar, qalqonlar, nayzalar va boshqa harbiy anjomlar tayyorlangan.

Xonlikning hunarmand-kosibchiligi serqirra va mazmunan boy bo'lib, ijtimoiy holatiga ko'ra hunarmandlar ikkita – yuqori va quyi tabaqalarga bo'lingan. YUqori tabaqa vakillariga o'z ustaxonasi, mehnat qurollari va xom ashyosiga ega bo'lgan ustalar kirgan. Mulkdor tabaqalar qo'lidagi ustaxonalar va mehnat

qurollaridan foydalanuvchilar, yuqori tabaqaga kiruvchi ustalarning qo'llarida kunbay yollanib ishlovchilar quyi tabaqa hisoblangan.

Xonlikda hunarmandchilik va kosiblik ishlab chiqarishini asosan paxtachilik, ipakchilik, chorvachilik tarmoqlari va er osti boyliklarini qazib chiqarish sohalari xom ashyo bilan ta'minlagan. Hunarmandchilik uchun zarur bo'lgan xom-ashyolar xonlik hududidan olinish bilan birga chetdan ham harid qilingan. Asosiy xom ashyolardan biri bo'lgan oltin Sirdaryoning yuqori oqimidan, Qonsuv daryosidan olingan. SHuningdek Kosonsoydan, Qoratog'ning shimolidagi Kukrev daryosidan, CHirchiq daryosi bo'ylaridan, Burchmulla yonidan, CHotqol daryosining yuqori oqimidan ham oltin olingan. Hunarmandlar temir rudasini Oloy tog' tizmasi etaklaridan, qo'rg'oshin va boshqa ma'danlarni Qoratovdan qazib olganlar. Manbalarga ko'ra, er osti boyliklarini qazib chiqarish sodda va kam bo'lib, u ehtiyojni talab darajasida qondira olmagan. SHuning uchun ham aksariyat metallar Rossiyadan olib kelingan.

Qo'qon xonligi hayotida ichki va tashqi savdo munosabatlari alohida ahamiyatga ega edi. Ichki savdo – o'troq dehqonlar, ko'chmanchi chorvadorlar va shahar-qishloq hunarmandlari o'rtasidagi an'anaviy mahsulot ayirboshlashga asoslangan. Aholining kundalik ehtiyojlari ishlab chiqaruvchilar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar bilan ta'minlab turilgan. Barcha ichki savdo chakana bo'lib, ulgurji savdo deyarli bo'lmagan.

Hunarmandlar va kosiblar savdo orqali yaqin aloqada bo'lganlar. Hunarmandlar aksariyat hollarda o'z mahsulotlarini o'zlari sotganlar. Dehqon va chorvadorlar esa, haftaning muayyan kunlari o'z mollarini bozorga olib chiqqanlar. Bozorlardagi narx-navo bir xilda turmagan. Narx-navo xonlikdagi tinchlik-osoyishtalik, urushlar, ob-havoning yomon kelishi oqibatida hosildorlikning pasayishi kabi omillarga qarab o'zgarib turgan.

Qo'qon xonligining eng asosiy savdo va tijorat markazi Qo'qon, Toshkent, Marg'ilon, Andijon, Xo'jand, Namangan, O'sh, O'ratepa kabi shaharlar bo'lib, ular orasida Qo'qon nafaqat xonlik, balki butun O'rta Osiyoning savdo markazlaridan biri hisoblangan. Ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon bozorlari o'zining mahsulotlarga boyligi va narx – navoning boshqa shaharlarga nisbatan ancha arzonligi bilan ajralib turgan. SHaharning devorlar bilan o'ralgan katta bozorlari mahalliy aholi va chetdan kelgan savdogarlar bilan doimo gavjum bo'lgan. Rus manbalarida keltirilishicha, XIX asrning 20-yillarida Qo'qonda oltita bozor bo'lib, ular yakshanba, chorshanba va payshanba kunlari ishlagan. Bu bozorlarda qattiq nazorat o'rnatilgan bo'lib, xaridor haqqiga xiyonat qattiq jazoga tortilgan.

Qo'qon honligining iqtisodiy hayotida tashqi savdo ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mamlakat g'arb va janubda Buxoro, Xiva, Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, sharqda Xitoy (Qashg'ar orqali), shimolda Dashti Qipchoq ko'chmanchilari va ayniqsa Rossiya bilan keng savdo aloqalari o'rnatgan. Ayrim manbalarda xonlikda yaponiyalik va angliyalik savdogarlar ham kelganligi eslatib o'tiladi.

Xonlikdan chet elga asosan ipak va ipak matolar, paxta, charm, qimmatbaho toshlar, zargarlik buyumlari va boshqa mahsulotlar chiqarilgan. CHet

eldan asosan choy, metall, chinni, uy-ro'zg'or buyumlari, tayyor gazlama, kiyim-kechak, poyifzal, oltin, kumush va boshqalar keltirilgan.

Xonlikning savdogarlari Buxoro va amirlik chegaralaridagi shaharlar bilan muntazam savdo aloqalari olib borganlar. Har ikkala davlatning savdogalari savdo ishlarida faol ishtirok etib, qo'qonlik savdogarlar Buxoro amirligiga xo'jalik hayotda zarur bo'lgan rus temiri, po'lat va cho'yandan yasalgan buyumlar, tamaki, ro'mol, guruch va ba'zi xitoy yoki mahalliy ipak gazlamalari, choy, chinni idishlar olib borishgan bo'lsa, buxorolik savdogarlar esa Qo'qonga hind choyi, surp mato, harir, buyoq, afyun (taryok), zardo'zlik mahsulotlari, ip va gazlama olib kelishgan.

Rus chiti Buxoroning Qo'qon xonligi bilan savdosida alohida o'rin egallagan. Bu mato Orenburg yoki Petropavlovskdan Kazalinskka, undan Buxoro, Samarqand va Xo'jand orqali Qo'qonga olib kelingan. SHuningdek xonlikda Mashhaddan olib kelinadigan ingliz gazlamalari, oz miqdorda bo'lsa ham Qobulning to'n va sallalari, hind attorlik mollari ham keltirishgan.

Qo'qon xonligining Qashg'ar bilan savdo munosabatlari xuddi Buxoro amirligi kabi bo'lib, Qashg'ardan Qo'qonga afyun, chinni idishlar, kumush, xitoy ipak matolari, tola va gilamlar olib kelingan. Qozoq juzlarining Rossiyaga tobe etilishi hukmdor tabaqalar o'rtasidagi o'zaro urushlarning to'xtashiga sabab bo'ldi va bu holat O'rta Osiyoning, jumladan, Qo'qon xonligining Sibir, Ural, Volga bo'yi bilan savdo aloqlariga keng yo'l ochdi.

Xonlik Hindiston bilan ham muntazam savdo aloqlarini olib borib. Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Hindistondan yiliga Qo'qon, Toshkent, Buxoro va Qashg'arga Qobul orqali 10.000 dan 15.000 tuyagacha mahsulot yuborilgan. Ular orasida ip gazlamalar, ipak, echki juni, otlar va boshqalar chiqarilgan. Otlar savdoning katta foyda keltiradigan manbalaridan biri bo'lgan. Hind savdogarlari xonlikdagi shaharlarda yashab tijorat va hatto, sudxo'rlik bilan shug'ullanganliklari haqida ham ma'lumotlar bor.

Qo'qonning tashqi aloqalarida Qo'qon-Rossiya savdo munosabatlari ham alohida o'rin tutgan. Manbalarga ko'ra, 1861 yildan keyin rus sanoatining jadal rivojlana boshlaganligi xom ashyo bazasi va tashqi bozorga bo'lgan ehtiyojning yanada kuchayganligi Rossiyaning Qo'qon bozorini faol egallab, undan cheksiz foydalanishning asosiy sabablaridan biri bo'lgan. Rossiyadan Qo'qonga temir, mis, po'lat, cho'yan va temir buyumlar, chit va sifatsiz gazlamalar, oz miqdorda baxmal, shakar, oynalar, charm, Rossiyaga tobe bo'lgan qozoq cho'llaridan qo'ylar va uning terisi, charm va charm mahsulotlari, kigiz olib kelingan. Xonlikdan esa Rossiyaga asosan paxta olib chiqilgan.

Me'morchilik va amaliy san'at. XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr boshlarida Qo'qon xonligi kuchli markaziy hokimiyatga ega bo'lgan markazlashgan davlat sifatida qaror topishi natijasida iqtisodiyotning birmuncha jonlanishi madaniy hayotga ta'sir etmay qolmadi. Mamlakat poytaxti Qo'qon va boshqa shaharlarda bir qator me'morchilik obidalari, yo'llar, ko'priklar, hammomlar qurildi, amaliy va hattotlik san'ati rivoj topdi. XIX asrning birinchi yarmida xonlikda Umarxon, Muhammadalixon, Nodirabegim, Xudoyorxon, Sulton Murodbek, Sulton Sayidxon, harbiy boshliqlardan Musulmonquli, Aliquli, Xolmuhammad mingboshilar va zamonasining ilg'or, ma'rifatli kishilari

tomonidan me'moriy obidalar qurdirildi, shaharsozlik tez sur'atlar bilan rivojlandi. Me'morchilikda asosiy e'tibor madrasalar, masjidlar, xonaqolar, darvesh va qalandarlar uchun takyaxonalar, qorixonalar, sardobalar, ko'priklar, hammomlar, bozor rastalari barpo etish ishlariga qaratilgan.

Me'morchilik imoratlarining markazi Qo'qon shahri edi. 1842 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, bu erda 15 ta madrasa mavjud bo'lib, eng ko'zga ko'ringanlari Hakim to'ra, Mohlar oyim, Muhammadalixon, Norbo'tabek, Jomiy, Oliy, Sulton Murodbek, Xo'ja dodxoh, Ming oyim madarasalari bo'lgan. SHahar markazi CHorsuda to'rtta yirik madrasa qad ko'targan. Ushbu madrasalarning 38 tadan 108 tagacha hujrasi bo'lgan.

Bu davrda Toshkent shahrida ham bir qancha madrasalar barpo etilgan. Jumladan, Umarxon davrida Tinchbof guzarida SHukurxon madrasasi, Ko'kcha dahasida Eshon Bo'rixo'ja Sanchiqmoni madrasasi qurilgan. Keyinroq Muhammadalixon farmoni bilan shahar registonida madrasa qad rostlagan va unga Mir Inoyatulloh bosh mudarris etib tayinlangan. Isoxo'ja madrasasi, CHarxchiko'cha madrasasi, Mahmud dasturxonchi madrasalari ham shu davrda bunyod etilgan.

SHuningdek, Marg'ilonda Saidahmadxo'ja madrasasi, Andijon shahri atrofida Otaqo'zi madrasasi, Mirzaquli Bo'lish madrasasi kabilar qurilgan. Umuman olganda, xonlikning Qo'qon, Toshkent, Andijon, Xo'jand, O'ratepa, Marg'ilon, Turkiston kabi shaharlarida 200 dan ortiq madrasalar barpo etilgan.

Xonlikda Jome (juma va hayit namozlarini o'qish uchun) va mahalla (besh vaqt namoz o'qish uchun) masjidleri qurilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Jome masjidleri o'zining salobatligi bilan ajralib turgan. Ular baland gumbazli va tekis shiftli bo'lib, har ikkala turdagi binoning ichki ko'rinishidagi shiftiga va tashqi ko'rinishidagi gumbaz bezagiga alohida e'tibor berilgan. Masjidlar binosining qurilishi va ularning ta'miri asosan vaqflar hisobidan amalga oshirilgan.

Qo'qon xonligida maqbaralar xonlar, sayyid va xo'jalar qabrlari ustida barpo qilingan va ularning qurilishi hamda ta'mirlanishi savobli ishlardan hisoblangan. SHuningdek maqbaralar qurdirish obro' orttirish vositasi ham bo'lgan. Farg'ona vodiysida XVIII – XIX asrlarda qurilgan maqbaralarning ichki ko'rinishida XI – XII asrlarga xos an'analar kuzatiladi.

Xonlik me'morchiligi tarixida jamoat binolari sirasiga kiruvchi hammomlar alohida o'rin egallaydi. Hammomlar pishiq g'ishtdan, bir necha gumbazli qilib qurilgan va ular egasining nomi bilan atalgan.

Xonlikda me'morchilikning rivojlanishi savdo-sotiq munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan inshootlar qurilishida ham kuzatiladi. Xonlik hududlarida markaziy yo'llar bo'ylab rabot va karvonsaroilar faoliyati davom etgan, bozorlar rivojlangan. Jumladan, Toshkentda CHorsu bozori sakkizta ko'chani birlashtirgan. Bu bozor o'nga yaqin savdo maydonlari va qirqqa yaqin savdo – hunarmandchilik rastalarini o'z ichiga olgan. Rastalar ko'chaniing ikki tomoni bo'ylab joylashgan va ularni ko'cha o'rtasini egallagan baland tim birlashtirgan. Tim yog'och tirkagich va to'siqlardan tashkil topgan. Bunday bino va inshootlar hukmdorlar, alohida amaldorlar va shaxslar tomonidan qurdirilgan.

Xonlik me'morchiligiga yog'och, temir, pishiq yoki xom g'isht, yupqa sopol g'isht, ganch, marmar, xarsang tosh, sog' tuproq va ohak asosiy qurilish materiallari bo'lgan. Temir va yog'och kam bo'lganligi bois qurilishda ko'proq pishiq yoki xom g'isht, ganch, tosh, loy, somon va ohak ishlatilgan. Binolar poydevoriga xarsangtosh yoki marmartosh yotqizilgan. Qurilishda terak, tol, tut, yong'oq, qayrag'och va archa yog'ochlaridan keng foydalanilgan. Pishiq g'isht, ganch, yupqa sopol g'ishtlar maxsus xumdonlarda pishirib tayyorlangan.

Xonlikda qurilgan binolarning umumiy tuzilishi va rejalashtirishida an'anaviylik saqlanib qolgan bo'lsa-da, Qo'qon me'morchiligida tashqi aloqalarning ham ta'siri seziladi. Binolarning bezaklarida rang-barang g'ishtlar ko'p ishlatilgan. SHiplarga solingan gullar O'rta Osiyodagi qadimiy yodgorliklardan o'zining jimjimadorligi, bo'yog'ining yorqinligi, ularning ba'zan ko'zni qamashtiradigan darajada aralash – quralash bo'lib ketganligi bilan farq qilgan.

Qo'qon xonligida qurilish va me'morchilik bilan birga amaliy san'at ham rivoj topgan. Xususan, amaliy san'atning naqqoshlik, yog'och va ganch o'ymakorligi sohalari yuksak darajada taraqqiy etgan bo'lib, ulardan me'morchilikda keng foydalanilgan. Amaliy san'atning yuqori darajasi Xudoyorxon saroyida, Oltiariqdagi Do'sti Xudo masjida ayvonida ishlangan nashqlarda, Andijon atrofidagi Otaqo'zi madrasasi bezaklaridagi islmiy naqshlarda, CHodak masjidining yog'och va ganch o'ymakorligida, Rishtondagi Xo'ja Ilg'or masjidining shift bezaklarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Qo'qon xonligi me'morchiligi va amaliy san'atida butun O'rta Osiyo uchun xos bo'lgan an'anaviy uslublar bilan bir qatorda mahalliy xususiyatlar ham saqlangan. Qo'qon, Toshkent me'morchilik maktablarining vakillari jamoat binolarini qurish va ularni bezashda, naqshlar tanlashda o'z maktablarining an'alarini takomillashtirganlar hamda rivojlantirganlar. Qo'qon va Toshkentning mahalliy me'morchilik maktablari o'zlarining keng rejali, hajmli manzaralari, bezak va jihozlarning g'oyat nafisligi, ranglarning sho'xchanligi, hamda yog'och va ganch o'ymakorligi bilan ajralib turadi. Xonlik me'morchiligida chiroyli qilib aylantirib urg'u berilgan, ichiga islmiy naqshlar tushirilgan, ko'proq qizil hamda yashil bo'yoqlar bilan jilolangan bezaklar ko'pchilikni tashkil etadi.

Bu davrda xonlikda hattotlik va kitobat san'ati ham rivoj topgan edi. Qo'qon xonligining o'z hattotchilik maktabi bo'lib, mamlakatda ko'plab xattotlar yashab, ijod qilganlar. Xattotlarning aksariyati shoir, tarixchi bo'lgan yoki miniatyura san'ati bilan shug'ullangan. Qo'qonlik Muhummad Latif, Abdulg'ozil Xo'ja Xo'qandiy, Mirzo Bobokalon Xo'qandiy, Ahmadjon kotib, Abdug'afur xattot, Mirzo SHarif Dabir, toshkentlik Muhammad YUnus Toyib Toshkandiy, Abdulvahobxo'ja muhrkan, eshon Abdusami'xo'ja Xatib o'g'li kabilar ko'zga ko'ringan xattotlardan bo'lgan. Bu xattotlar nasx, shikasta, nasta'liq kabi yozuv usullarini puxta egallaganlar. Xattotlik san'ati asosan Qo'qon, Toshkent, Andijon, Xo'jand, O'ratepa kabi shaharlarda ko'proq rivoj topgan.

Ilm-fan. Tarixnavislik. So'nggi o'rta asrlarga kelib O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlaridagi ilm-fan, ta'lim va ma'rifat sohalarida diniy ta'limotlar hukmronlik qila boshladi. Boshlang'ich maktablarda ham, madrasalarda ham

asosiy e'tibor diniy ta'lim berishga qaratilgan. Diniy fanlarni o'qitish madrasalarning asosiy vazifasi hisoblanib, dunyoviy fanlar, ayniqsa, tabiiy fanlar taraqqiyotida bir muncha turg'unlik kuzatiladi. Madaniy hayotda yuzaga kelgan bunday vaziyat Qo'qon xonligidagi ilm-fanning ahvoliga, ayniqsa, bu soha rovojining biryoqlamalik xususiyatiga sabab bo'lgan edi.

Bu davrda aniq va tabiiy fanlarning xo'jalik va maishiy hayotda, ya'ni amaliyotda qo'llaniladigan sohalarigagina e'tibor qaratilgan. Kundalik turmushda tibbiyot, me'morchilikda matematika va handasa, sug'orma dehqonchilikda o'simlikshunoslik, gidrologiya va muhandislik ilmidan foydalanilgan. SHunga ko'ra, xonlikda aniq va tabiiy fanlardan tibbiyot, geografiya, tabiatshunoslik fanlari bilan shug'ullangan olimlarni ko'rsatish mumkin.

Toshkentlik Muhammad Solih (Qaroxo'ja eshon domla) o'lkashunos-geograf, tabiatshunos-zoolog olim sifatida ijob qilgan. U o'zining "Tarixi jadidai Toshkand"("Toshkentning yangi tarixi") asarida Toshkent shahri va vohasining geografiyasi, toponimikasi, o'simlik olamini yoritgan. Tabobat bilan shug'ullangan Mullo Avaz Muhammad tibbiyotga oid "Mavarix al-qulub"("Qalblar sururi") nomli asar muallifidir. U tabib sifatida bemorlarini o'tlar (giyohlar) yordamida davolash bilan ham mashhur bo'lgan.

Xo'jandlik Hoji YUsof Hay'atiy eski maktabda tahsil olib, o'zi mustaqil ravishda astronomiya, tabiat, geografiya fanlarini o'rgangan. Dunyoning ko'pgina mamlakatlariga sayohat qilgan Hoji YUsof uzoq yillar davomida o'zining "Falakiyot"nomli asarini yaratgan. Ammo ushbu asar bizning kunlarimizgacha etib kelmagan. Qo'qonlik Muhammad Hakimxonto'ra o'zining "Muntaxab ut-tavorix"("Saylangan tarixlar") asarida Turkistonga oid geografik va seysmologik ma'lumotlar berib, 1823 yilda Farg'onada yuz bergan zilzila haqida batafsil bayon qilgan. Uning geografiyaga oid ma'lumotlari esa O'rta Osiyo geografik adabiyotining sarguzasht-sayohat janri bo'la oladi.

Umuman olganda, xonlikda aniq va tabiiy fanlar o'z rivojida davr talablaridan orqada qolib ketgan bo'lsa-da, ijtimoiy -gumanitar fanlardan tarix va tarixnavislik, adabiyot ko'proq rivojlandi. Qo'qon tarixnavislik maktabiga mansub asarlar she'riy yoki qisman she'riy uslub yo'lida yozilganligi bilan ajralib turadi. Garchi bu davrda yaratilgan tarixiy asarlarda maqto'v, balandparvoz gaplar, hukmdor shaxsini ulug'lash kabi xususiyatlar ko'zga tashlansada, bu asarlar o'z davrining mahsuli sifatida, o'sha davr haqida ma'lumot beruvchi muhim manbalar sifatida juda qimmatlidir.

Bular qatoriga Niyoz Muhammad Ho'qandiyning "Tarixi SHohruhiy", Mirza Olim ibn Mirza Raxim Toshkandiyning "Ansab-ul salotin va tavorix ul-xavoqin", Otabek Fozil o'g'lining "Mufasssal tarixi Farg'ona", Akmal SHermuhammad Xo'qandiyning "Amirnoma", Fazliy Farg'oniyning "Umarnoma", Mirzo Qalandar Mushrifning "SHohnomai Nusratpayom", Muhammad Hakimxonto'raning "Muntaxab at-tavorix", Mullo Avaz Muhammadning "Tarixi jahonnamoyi", Toxiri Xo'jandiyning "G'aroyibi sipoh" kabi ko'plab tarixiy asarlarni kiritish mumkin.

Qo'qon adabiy muhiti. Qo'qon xonligi madaniy hayotida adabiyotning o'rni ayniqsa yuqori edi. SHuning uchun adabiyot rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan

Qo‘qon adabiy muhitining shakllanishi xonlikda madaniyat taraqqiyotini belgilovchi muhim mezon bo‘ldi.

Iste’dodli shoir va shoirlar, yozuvchilar, ya’ni o‘z ilmining ustalari tomonidan shakllangan Qo‘qon adabiy muhitining o‘ziga xos xususiyati – uning vakillari ikki yo‘nalishda ijod qilganliklaridadir. Birinchi yo‘nalishga mansub ijodkorlar saroy shoirlari bo‘lib, ularning asarlarida boy tabaqa vakillari madh etilgan. Ikkinchi yo‘nalish vakillarining asarlarida esa xalqning orzu umidlari, intilishlari, dardu-hasratlari o‘z ifodasini topgan. Har ikkala yo‘nalish vakillarining umumiy jihati ham mavjud bo‘lib, bu ularning asarlarida Vatan timsoli, unga muhabbat hissining ilgari surilganligidir.

Qo‘qon adabiy muhitining vakillari va asarlaridan Amiriy taxallusi bilan falsafiy va lirik g‘azallar bitgan Umarxonni, Fazliy va Mushrif tomonidan yozilgan “Majmuat ush-shuaro”(“SHoirlar to‘plami”) tazkirasini, Huvaydoning “Devoni Huvaydo”, “Rohati dil” asarlarini, Gulxaniy va Maxmur asarlarini, Muhammad YUnus Toib, Muhsiniy, Nasimiy, Xo‘qandiy, Nodir, Nozil, Pisandiy, Nodirabegim, Uvaysiy, Anbar otin, Dilshod, Zebuniso kabi ko‘plab shoir va shoiralarni keltirish mumkin.

Nodirabegim

Uvaysiy

Tadqiqotchilarning fikricha, Qo‘qon xonligidagi adabiy muhit va madaniy hayotni shakllantirishda temuriylar davriga taqlid yaqqol ko‘zga tashlanadi. Buni hukmdor Umarxon davrida shakllangan, uning boshchiligida faoliyat ko‘rsatgan adabiy muhit va adabiyot namoyondalari misolida, yaratilgan asarlarning shakli va janrlarida ko‘rish mumkin. Madaniy hayot va adabiy muhitda ham ming sulolasini ulug‘lashga intilish ustunlik qildi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Qo‘qon xonligi nohoyatda murakkab, siyosiy kurashlar avj olgan bir davrda vujudga kelib, shakllandi. Chunki, xonlik tashkil topgan davr O‘rta Osiyoda buyuk imperiyalar davri o‘tib, mahalliy yo‘lboshchi sulola vakillari turli yo‘llar bilan hokimiyatni qo‘lga olib, qabilaviy konfederatsiya asosida davlat tuza boshlagan davrga to‘g‘ri keldi. Urushlar va o‘zaro kurashlarga boy bo‘lgan Qo‘qon xonligi davlat boshqaruv shakliga ko‘ra mutlaq monarxiya bo‘lib, mamlakatda mulkdor tabaqalar, etakchi urug‘lar (ming, qipchoq, qirg‘iz, saroy)larning zodagonlari, ruhoniylar, ayniqsa sayyidlar va xo‘jalar yuksak maqomga ega edilar.

XIX asr o'rtalaridagi siyosiy boshboshdoqlik, o'zaro urush va nizolar mamlakat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, Qo'qon xonligi hayotining barcha sohalarida tushkunlik davri boshlanadi. Bundan unumli foydalangan Rossiya imperiyasi "o'z chegaralarida" tinchlikni o'rnatish bahonasida xonlik hududlarini bosib oldi va uning o'rniga 1876 yilda Farg'ona viloyati tashkil topdi. SHunga qaramasdan, Qo'qon xonligi mintaqadagi yirik davlatlardan biri sifatida o'ziga xosliklarga ega bo'lib, O'zbekiston davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutadi.

Qo'qon xonligi hukmdorlari

SHohruhbiy – 1709-1721 yillar

Abdurahimbiy – 1721-1733 yillar

Abdukarimbiy – 1733-1750 yillar

Abdurahmonbiy – to'qqiz oy hukmronlik qilgan

Erdonabiy – 1751-1753 yillar

Bobobek – 1753-1754 yillar

Erdonabiy (ikkinchi marta) – 1755-1769 yillar

Sulaymonbek – 1769 yilda olti oy hukmronlik qilgan

Norbo'tabek – 1770-1801 yillar

Olimxon – 1801-1810 yillar

Umarxon – 1810-1820 yillar

Muhammad Alixon – 1821-1842 yillar

Buxoro amiri noibi Ishoq mang'it – 1842 y. uch oy.

SHeralixon – 1842-1844 yillar

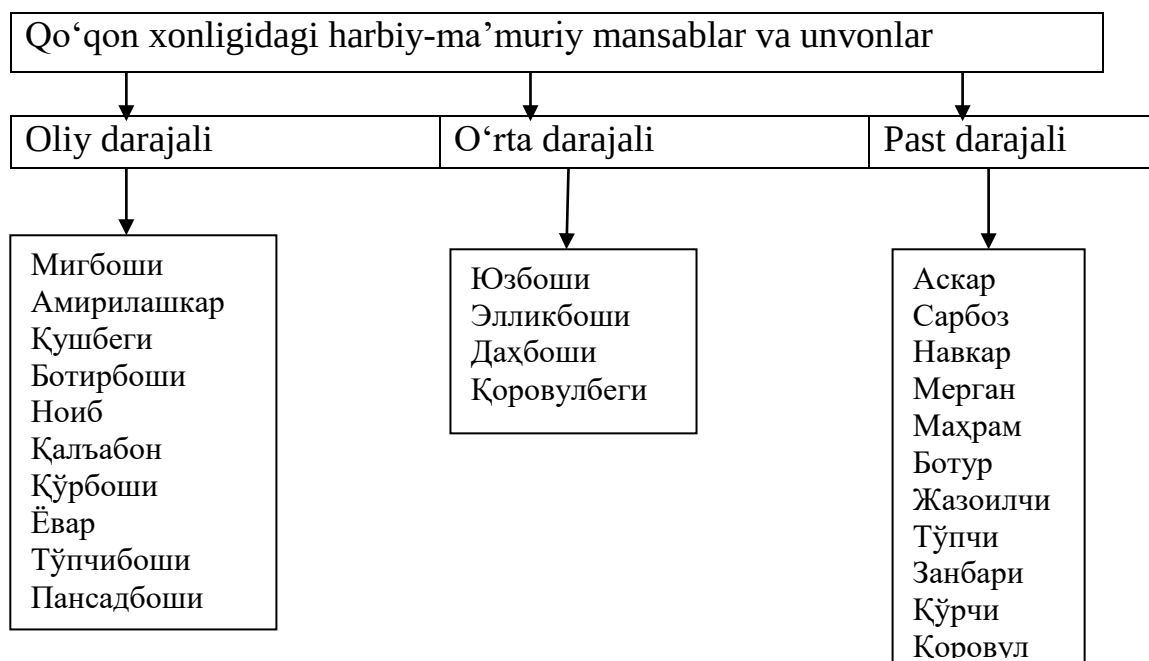
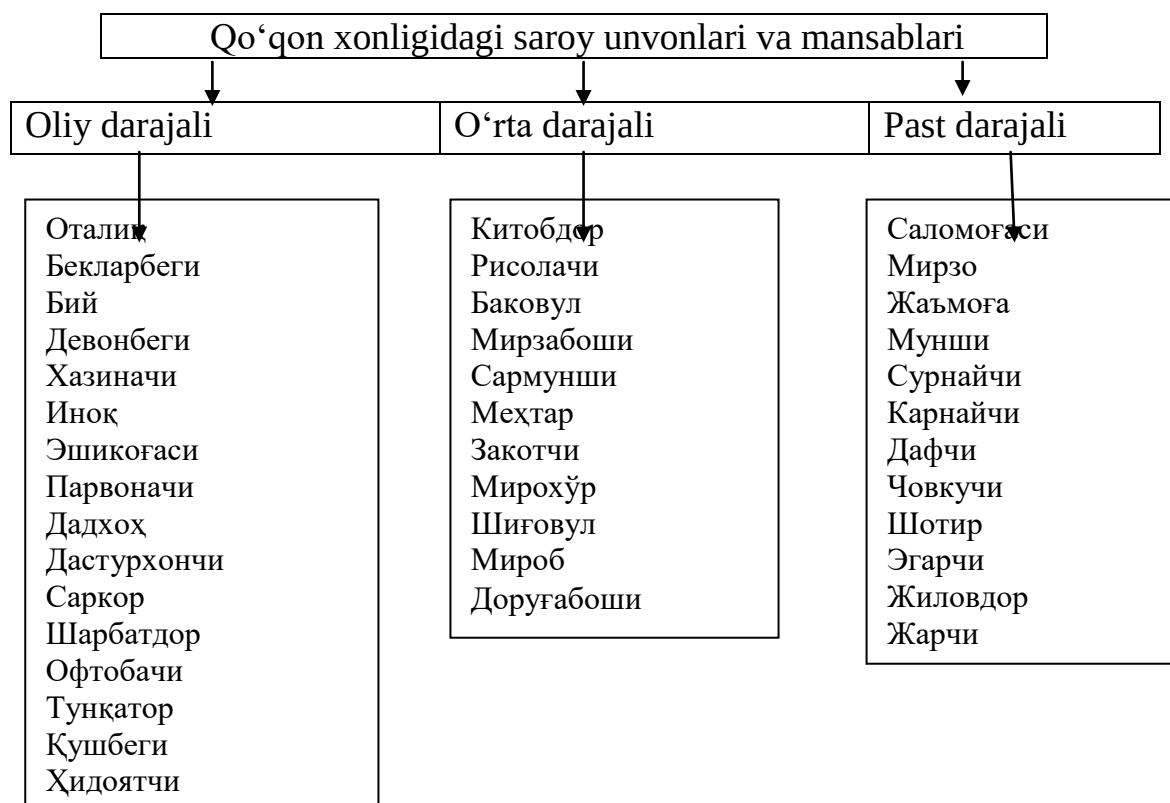
Xudoyorxon – 1845-1858, 1863(to'rt oy), 1865-1875 yillar

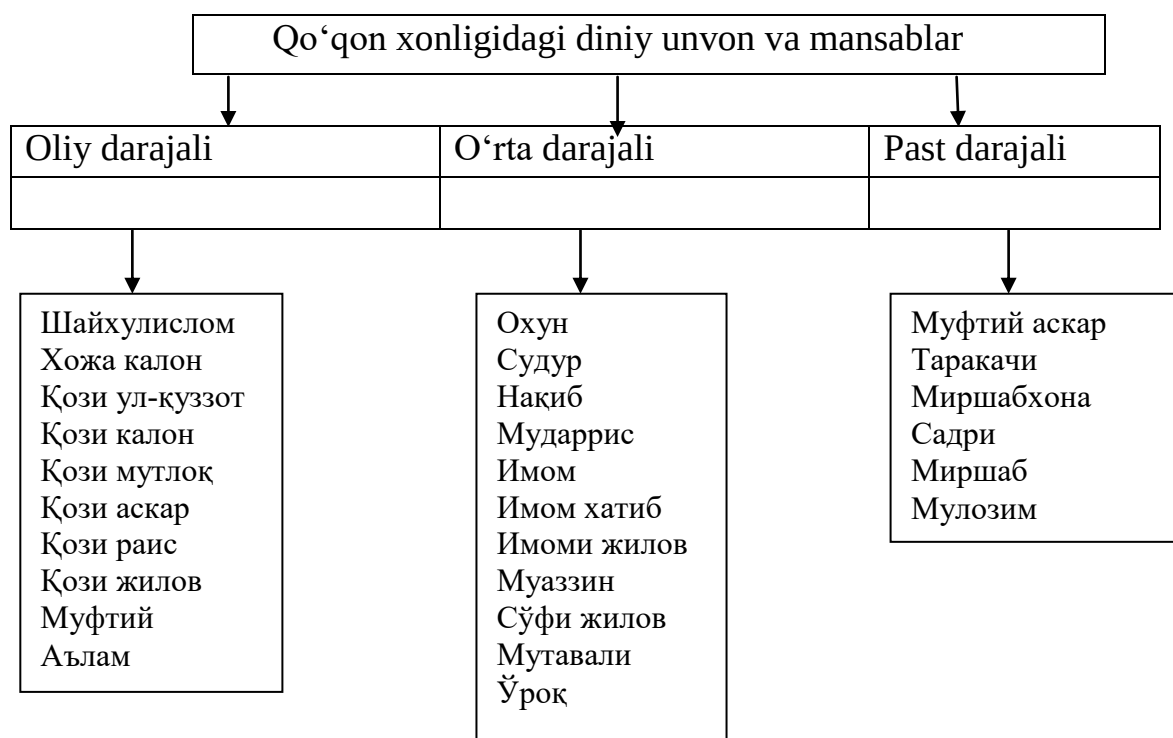
Mallaxon – 1858-1862 yillar

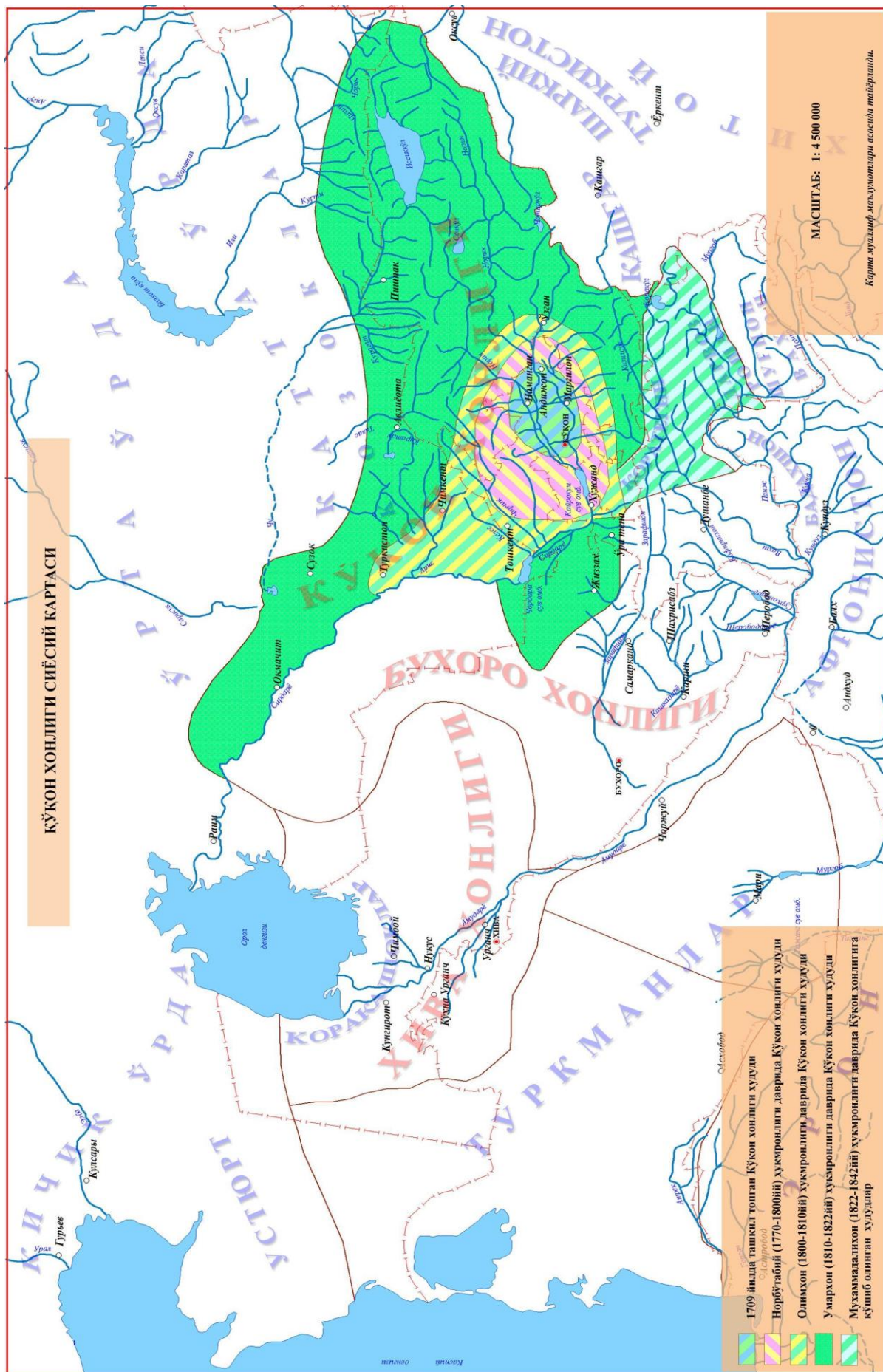
SHohmurodbek – 1862-1863 yillar

Sulton Murodxon – 1863-1865 yillar

Nasriddinbek – 1875-1876 yillar

5. Xiva xonligi. Inoqlar va qo'ng'irotlar.

Xiva xonligining tashkil topishi va siyosiy tarixi. 1510 yilda SHayboniyxon vafotidan so'ng Xorazm hududi Eron shohi Ismoil tomonidan bo'ysundirildi. 1510-1512 yillarda Xorazmni Eron shohining noiblari idora qildilar. Ammo, 1512 yilda Xorazm hududlarida eroniylarga qarshi halq xarakatlari boshlandi. Ushbu harakatga Vazir shahrining (Ustyurtda, Ko'xna Urganchdan 60 km uzoqlikda joylashgan bu shaharni XVasrda o'zbek xonlardan bo'lgan Mustafaxon barpo etgan) qozisi Umar SHayx boshchilik qildi. Qo'zg'olonchilar Xorazmning Vazir, Urganch, Xiva, Xazorasp shaharlaridagi eroniy noiblar va ularning qo'shinlarini qirib tashladilar.

1512 yilda Xorazmning obro'li shayxlaridan bo'lgan SHayx Ota avlodlari ko'chmanchi o'zbeklarning Berka sulton avlodidan bo'lgan Elbarsxonga maktub yo'llab, uni Xorazm taxtiga taklif qildilar. Elbarsxon taxtga o'tirgach, eroniylarni mamlakat hududlaridan butunlay haydab chiqarib, amalda mustaqil xonlikka asos soldi. U mamlakat hududlarini hozirgi Turkmanistonning janubiy qismi, Eronning shimolidagi Seraxs viloyati, Mang'ishloq, Abulxon, Durun hisobiga ancha kengaytirdi. Ammo, o'zbek sultonlari va shahzodalar o'rtasida siyosiy birlik yo'q edi. Tez orada ular o'rtasida hokimiyat uchun o'zaro kurashlar avj olib ketdi. Ushbu kurashlardan foydalangan Buxoro hukmdori shayboniy Ubaydullaxon 1537 – 1538 yillarda, qisqa muddat Xorazmni egallashga muvaffaq bo'ldi.

Ubaydullaxonning hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi. Ubaydullaxon zulmiga chiday olmagan xorazmliklar Anushaxonning vorislari boshchiligida buxoroliklarga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Ubaydullaxon 1538 yilda yana Xorazmga qo'shin tortdi. Xazorasp bilan Xiva shaharlari oralig'idagi Kardaronxos degan joyda Buxoro qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. SHayboniylardan ozod bo'lgan Xorazmda endi ichki kurashlar avj olib ketdi. SHuningdek, Urganch, Kat, YAngi shahar, Xiva, Xazorasp kabi shaharlar va viloyatlar hukmdorlarining markazdan qochuvchi harakatlari kuchayib, ular amalda o'zlarini mustaqil hisoblar edilar. Ayrim shaharlar bir vaqtning o'zida ikkita hukmdor tomonidan (mas., Xivada Po'lat Sulton va Temir Sulton) boshqarildi. O'zaro kurashlar ayniqsa Elbarsxon va Anushaxon avlodlari o'rtasida kuchayib ketdi. XVI asrda Abdulg'oziy ma'lumotlariga ko'ra, bunday kurashlar natijasida qisqa muddatga hokimiyatdan o'nlab xonlar almashganlar. Natijada markaziy hokimiyat deyarli inqirozga uchragan edi. O'zaro kurashlar va siyosiy tanglik, o'z navbatida iqtisodiy hayotning ham izdan chiqishiga sabab bo'lgan edi.

XVI asrning ikkinchi yarmida Xojimxon (Xoji Muhammadxon, 1558-1593, 1598-1602 yy.) hukmronligi davrida Xorazmdagi o'zaro urushlarga biroz barham berilib tinchlik va osoyishtalik o'rnatildi. Sug'orish va dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo sodiq ishlariga jiddiy e'tibor qaratilib, tashqi savdo hamda munosabatlar rivoj topdi. Xojimxon hukmronligi davrida poytaxt Urganchdan Xivaga¹ ko'chiriladi. Bunga asosiy sabab birinchidan, Amudaryo

¹ Хиванинг пойтахтга айланганлиги санаси тўғрисида - 1556 й, 1598 й, 1602-1621 йй., 1611-1612 йй., 1610-1612 йй., 1557-1603 йй. каби фикрлар мавжуд

o‘zanining o‘zgarib Kaspiy dengizga oqmay qo‘yishi natijasida Urganch va uning atroflaridagi suv tanqisligi bo‘lsa, ikkinchidan, Xivaning bu davrda siyosiy va iqtisodiy mavqei ancha kuchayib, asosiy savdo markaziga aylanishi yana bir sabab edi. Poytaxt Xivaga ko‘chirilganidan so‘ng davlat ham Xiva xonligi deb atala boshlandi.

Bu orada Buxoro hukmdori Abdullaxon II SHayboniylar davlatini qayta tiklashga muvaffaq bo‘lib Xorazm hududlarini yana SHayboniylar tasarrufiga olish uchun harakat boshladi. CHunonchi, bir necha yurishlardan so‘ng 1593 yilda Xorazm yana SHayboniylar qo‘liga o‘tdi. Abdullaxonidan mag‘lubiyatga uchragan Xojimxon Xivani tashlab bir guruh navkarlari bilan Eronga qochdi va shoh Abbos saroyidan panohtopdi. 1598 yilda Abdullaxon II vafot etganidan so‘ng Hoximxon shoh Abbosdan ruhsat olib Xorazmga qaytdi. YAngi sharoitda u Urganch bilan Vazirni boshqarishni o‘ziga olib Xiva bilan Katni Arab Muhammadxonga, Hazoraspni Isfandiyor Sultonga berdi. 1600 yilda Hoximxon Urganch va Vazir qal‘alari boshqarishini Turkiyadan kelgan o‘g‘illariga topshirib, o‘zi Xivada kichik o‘g‘li Arab Muhammadxon bilan qoladi. 1601 yilda Hoximxon 83 yoshida vafot etgach, taxtga uning o‘g‘li Arab Muhammadxon (1602-1623 yy.) o‘tirdi.

Arab Muhammadxonning dastlabki hukmronligi yillarida toju-taxt uchun kurashlar davom etdi. Xususan, 1605 yilda nayman urug‘i vakillari Elbarsxon avlodiga mansub Xusrav Sultonni taxtga o‘tkazishni rejalashtiradilar. Ammo, bu fitna oshkor bo‘lib, Xusrav Sulton qatl ettiriladi. Oradan ikki yil o‘tgach, uyg‘ur oqsoqollarining maslahati bilan Solih Sulton degan kimsa taxtga davogar bo‘ladi, bu isyon ham bostirilib, Solih Sulton o‘ldirildi.

1616 yilga kelib taxt va mansab talashish mojarolariga Arab Muhammadxonning o‘g‘illari ham qo‘shildilar. Uning Isfandiyorxon, Habash, Elbars, Abdulg‘ozi, SHarif Muxammad, Xorazmshoh va Afg‘on Sulton ismli 7 nafar o‘g‘li bor edi. Isfandiyor Hazoraspda, Abdulg‘oziy Sulton Katda, Habash bilan Elbars sultonlar Vazir va Urganch hokimlari etib tayinlangan edilar. Xon farzandlarining har biri taxtga davogar edi. Ayniqsa Habash sulton bilan Elbars sultonlarning harakatlari keskin edi. Ota – bolalar o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchayib ohir - oqibatda qonli urushga aylandi. 1621 yilda Toshli YOrilish arig‘i (Xiva yaqinida) yonida Arab Muhammadxon va uning o‘g‘illari Habash hamda Elbars sulton qo‘shinlari o‘rtasida jang bo‘ldi. Isfandiyor va Abdulg‘oziy sultonlar otasi tomondan turib kurashgan bo‘lsalarda, bu jangda Arab Muhammadxon engildi. Arab Muhammadxon avval ko‘zlari ko‘r qilinib Xivaga jo‘natildi. 1623 yilda esa Qum qa‘lasi yaqinida Arab Muxammadxon xotinlari, yosh o‘g‘illari va ikkita nabirasi bilan o‘g‘illari Xabash va Elbars sulton tomonidan o‘ldirildi. Isfandiyor Eronga (garchi unga Makkaga borishga ruhsat bergan bo‘lsada), Abdulg‘oziy esa Buxoroga qochib, jon saqladilar.

623 yilda otasining qatl etirilganligini eshitgan Isfandiyorxon Durun shahri, Abdulxon tog‘laridan, turkmanlarning taka, yovmut, sariq urug‘laridan qo‘shin to‘plab Urganchga yurish boshladi. Urganch yaqinida Isfandiyorxon va Habash – Elbars qo‘shinlari o‘rtasida 23 kun davom etgan jangda birlashgan aka – ukalar qo‘shinlari Isfandiyor qo‘shini tomonidan tor – mor etildi. Elbars qo‘lga olinib qatl etildi. Habash Sirdaryo bo‘ylaridagi qoraqalpoqlardan najot so‘radi. Ammo, u bu

erdan boshpana topolmadi va navkarlari bilan qo'lga olinib, Isfandiyorxonga topshirildi hamda ularning barchasi qatl etildi.

1623-1643 yillar davomida Xiva xonligi taxtini Isfandiyorxon boshqardi. O'zining yigirma yillik davlat boshqaruvini Isfandiyorxon turkman qabila boshliqlariga tayanib olib bordi. Xonlikning yuqori lavozimlariga turkmanlar tayinlanib, ularga katta imtiyozlar berildi. Natijada o'zbek urug'larning Isfandiyorxon siyosatiga qarshi noroziligi kuchayib bordi. Isfandiyorxon taxtga o'tirgan yiliyoq nayman urug'larini qirg'in-barot qildi. Xonlikdagi o'zbek urug'lari uch bo'lakka bo'linib, biri – Mang'it, biri – Qozoqlar yurti va yana biri Movarunnahrga ko'chib ketdi. Oradan ko'p o'tmasdan o'z yurtiga qaytib kelgan o'zbeklar Isfandiyorxon tomonidan qilichdan o'tkazildi.

Isfandiyorxon xonligi davrida ham Xorazmda tinchlik va osoyishtalik o'rnatilmadi. Toju-taxt uchun kurashlar ilgarigi davrlardagidek davom etdi. Xonlikdagi siyosiy hokimiyatni turkmanlar qo'lga berib qo'ygan Isfandiyorxondan norozi bo'lgan kuchlar uni taxtdan chetlatish rejalarini tuzdilar. Bu kuchlarga xoning ukasi Abulg'ozi boshchilik qildi. SHuningdek, Amudaryoning Orolga qo'yilish joyida (Orol bo'yi)da istiqomat qilgan o'zbeklar (bu erda o'zbek qo'ng'irotlari katta siyosiy mavqega ega edilar) ning xonlikning siyosiy hayotiga ta'siri kuchayib bordi.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, 1643 yilda Orol bo'yi o'zbeklari Abulg'ozi sultonni (1643-1663yy.) xon qilib ko'tardilar. Xorazm davlatchiligi tarixida yirik davlat arbobi va tarixnavis ijodkor sifatida mashhur bo'lgan Abulg'ozixonning hayot yo'li og'ir kechgan. Abdulg'ozixon otasi Arab Muhammad taxtdan ketgach o'zi taxtga o'tirgunga qadar uzoq yillar (yigirma yildan ko'proq) muhojirlikda yashashga majbur bo'lgan edi. U dastlab Buxoro xukmdori Imomqulixon himoyasida, keyinroq esa, ikki yilga yaqin qozoq sultoni Eshimxon saroyida yashagan. SHundan so'ng Toshkentga kelib bu erda ikki yil yashadi. Toshkentdan Buxoro orqali Xivaga qaytgan Abulg'oziyni Isfandiyorxon bosqinchilikda ayblab hibsga oladi va Isfaxon shahriga Eron shohi huzuriga badarg'a qiladi. Isfaxon yaqinidagi Taborak qal'asida o'n yil asirlikda yashagan Abulg'ozi 1639 yilda o'z nazoratchilari yordamida bandilikdan qochishga muvaffaq bo'ldi. SHundan so'ng u bir yilga yaqin Xurosonning Mohin qishlog'ida, ikki yilga yaqin Mang'ishloq turkmanlari orasida yashaydi. Keyin uni qalmiq xoni o'z o'rdasiga taklif etadi. Bu erda Abulg'ozi bir yilga yaqin yashagach qalmiq xoni to'plab bergan katta kuch bilan 1643 yilda Urganchga qaytib, Orol bo'yi o'zbeklari yordamida Xiva taxtiga o'tiradi.

Akademik B.Ahmedovning yozishicha, "Abulg'ozi hammasi bo'lib yigirma yil atrofida xonlik masnadida o'tirdi. Lekin boshqa hukmdorlarga o'xshab huzurhalovat ko'rmadi. Umri ko'proq urush – talashlarda o'tdi." Manbalarga ko'ra, Abulg'ozixon haqiqatan ham butun umrini taxt uchun kurash va jangu – jadallarga bag'ishlagan hukmdor bo'lgan. Ammo, u davlat arbobi sifatida ham qobiliyatli shahs bo'lgan. Abulg'ozixon dastavval xonlikda markazlashgan boshqaruv tizimini mustahkamlashga e'tibor qaratdi. Bu jarayonda u avvalo, turkman yo'l boshchilarini boshqaruv ishlaridan chetlashtirdi. Ularning er – suvlari, mol – mulklari musodara qiinib, o'zlari mamlakat ichkarisiga surgun qilindi.

Xonlikdagi barcha lavozimlarga o'zbek urg'ularining boshliqlari qo'yildi. Xiva tarixchisi Munisning ma'lumot berishicha, Abulg'ozixon ma'muriy islohot o'tkazib, xonlikning boshqaruv tizimini batamom yangitdan tashkil etdi. Xonlikning boshqaruv tizimida o'zbek urug'larining mavqei ortib bordi hamda ularning 360 nafar vakili xon saroyida turli lavozimlarga ko'tarildi. Xon yangi amaldorlar orasidan eng obro'li 32 nafarini o'z yoniga oldi. Munis ta'biri bilan aytganda, "andoqkim ikki shayx ul-islom, ikki qozi, bir rais Said ota avlodidan, bir mutavalli, bir naqib, to'rt otaliq, to'rt inoq, to'rt mirob, to'rt parvonachi, ikki oqo, ikki arbob, to'rt chig'atoyi inoqi va bir vazirkim, holo mehtar derlar va bir qushbegi, bu ikkovi o'rinsiz xon huzurida oyoq ustida turadilar".

Abulg'ozixon o'zbek qabilalarini o'troqlashtirish siyosatini olib borish bilan birga, ularni to'rtta guruhga bo'lib, Buxoro bilan chegaradosh bo'lgan Doyaxotun (Darg'onota yaqinida) dan tortib, to Orolgacha bo'lgan hududlarga joylashtirdi. SHuningdek, Abulg'ozixon 1645-1650 yillarda Xuroson, Janubiy Turkmaniston, Tajan, Murg'ob, Artek, Gurlan, Abulxon va Mang'ishloq atrofidagi turkmanlar ustiga yurishlar uyushtirdi. Xonlik sarhadlarini kengaytirishga harakat qildi. Xonning topshirig'i bilan Vazir qal'asi aholisi Gurlan qal'asi yaqinida tiklangan Kichik Vazir qishlog'iga ko'chirildi. 1646 yilda Abulg'ozixonning buyrug'iga binoan Urgancharna arig'i qaziladi va uning yaqinida yangi qal'a bunyod etilib, bu qal'aga YAngi Urganch deb nom beriladi. Bu erga Ko'hna Urganch aholisining bir qismi ko'chirib keltiriladi. 1648 yilda G'ozibod kanali qazilib, uning yaqinda chegara istehkomi quriladi.

Davlat boshqaruvi va bunyodkorlik ishlari bilan shug'ullangan Abulg'ozixon tarixchi, tabib sifatida ham bebaho meros qoldirgan. Taxminan 1657 yilda Abdulg'ozir tabobatga oid "Manafi' ul-inson" ("Insonga foydali narsalar") nomli asarini yozgan bo'lsa, 1658-1664 yillarda "SHajarai turk" nomli tarixiy asarlarini yaratdi.

Abulg'ozixon hali o'zi hayotlik davrida Xiva xonligi taxtini o'g'li Anushaxon (1663-1687yy)ga topshirdi va oradan olti oy o'tib vafot etdi. Anushaxon Xiva xonligi mavqei va qudratini oshirish maqsadida otasining ishlarini davom ettirdi. U Buxoro, Samarqand va Xurosonga bir necha marta harbiy yurishlar uyushtirib xonlik chegaralarini mustahkamlash hamda kengaytirish harakatida bo'ldi. Anushaxonning harbiy yurishlarida jasorat ko'rsatgan turkmanlarga bo'lgan munosabat o'zgardi. Xon turkmanlarga Xorazm vohasi hamda uning atroflariga ko'chib kelishiga ruhsat berdi.

1687 yilda saroy a'yonlari tomonidan fitna uyushtirilib, Anushaxon o'ldiriladi. Taxtga esa uning o'g'li Xudoydod (1687-1688yy) o'tkaziladi. Afsuski yangi hukumdorning xonlik faoliyati uzoq davom etmadi. Ogahiy habarlariga ko'ra, siyosatda bilimdon va xalqqa adolatli xon sifatida obro' ortira boshlagan Xudoydodni inisi Arangxon¹ shahid edi. Ammo, Arangxonning (1689-1690yy.) hukmronligi ham uzoq davom etmadi. 1690 yilda u Orol o'zbeklari bilan bo'lgan janga halok bo'ldi.

¹ Айрим адабиётларда Эрнакхон ёки Эрангхон деб ҳам берилади.

Arangxon vafotidan so'ng Buxoro xoni Subhonqulixon Xiva taxtiga o'z odami SHohniyozni (1690-1707yy.) o'tkazib, amalda Xiva xonligini Buxoroga vassal davlatga aylantirdi. SHuning uchun ham SHohniyoz garchi o'zini xon deb e'lon qilgan bo'lsada, o'z faoliyati davomida Buxoro ta'siridan qutula olmadi. XVII asrning oxiri - XVIII asrning boshlariga kelib, Xiva xonligida siyosiy tarqoqlik, taxt uchun kurashlar va mahalliy hukmdorlarning mustaqillikka intilish harakatlari avj olib ketadi. Viloyatlar hokimlari xonga itoat etmay qo'yganliklari bois Xiva xoni saroy amaldorlari va mahalliy hukmdorlar qo'lidagi qo'g'irchoqqa aylanib qolgan edi. SHuning uchun ham XVIII asrga oid ayrim yozma manbalarda Xiva xonligi "Besh qal'a" deb atalgan bo'lsa kerak. Uning tarkibidagi Xazorasp, Xonqa, Urganch, Kat va SHovot qal'alarining markaziy hokimiyatga tobeligi yuzaki xususiyatga ega edi.

SHohniyoz Buxoro ta'siridan qutulish hamda markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida 1703 yilda Rossiya hukmdori Pyotr I ga maktub yo'llaydi. Bu maktubda Xiva xonligini Rossiyaga qo'shib olish so'ralgan edi. Pyotr I ning Xivani Rossiya tarkibiga qo'shilganligi haqidagi yorlig'i 1707 yilda Xivaning yangi hukmdori Arab Muhammadga (1707-1715yy.) topshiriladi. Ammo, Xivada siyosiy kurashlar avj olib turgan sharoitda ushbu yorliq hech kimning e'tiborini tortmadi. Umuman, Ogahiy ma'lumotlariga ko'ra, Arangxon davridan to SHerg'ozixon davriga qadar Xivada o'nlab hukmdorlar almashganlar.

SHerg'ozixon (1715-1728yy)ning hukumronligi davri siyosiy voqealarga boy bo'ldi. Uning hukmronligi davri o'zbek, turkman, qoraqalpoq zodagonlarining o'zboshimchalik harakatlariga qarshi kurash bilan o'tdi. Bu paytga kelib, Orol bo'yi o'zbeklari orasida ham siyosiy vaziyat keskinlashib ketgan edi. Buning asosiy sababi – Orol bo'yida yashayotgan o'zbeklarning Qo'ng'iroq, Mang'it, Xo'jayli va Qipchoq urug'iga mansub aholisining mustaqillik uchun kurashlari edi. Bu kurashlarga boshchilik qilgan, Mang'it biylaridan bo'lgan SHeralibiy Xiva xonligiga itoat etishdan bosh tortib, Orol bo'yini mustaqil hokimlik deb e'lon qildi. SHerg'ozixon bu erdagi harakatlarni bostirishga harakat qilgan bo'lsa-da, bu ishning butunlay uddasidan chiqa olmadi.

XVIII asrning boshlariga kelib Rossiya hukumatining Xiva xonligining ichki ishlariga aralashuvi kuchaydi. Rossiya hukumron doiralari O'rta Osiyo, jumladan Xiva xonligini ham bosib olishni rejalashtira boshlagan edilar. Rossiya hukmdori Pyotr I ning 1717 yilda Xivaga uyushtirgan Bekovich-CHerkasskiy boshchiligidagi ekspeditsiyasi ham aynan shu maqsadda tashkil etilgan edi. Ammo, SHerg'ozixonning hiyla ishlatishi natijasida 6 ming kishidan iborat bu ekspeditsiya bir kechada qirib tashlandi. SHunga qaramasdan to O'rta Osiyo bosib olinmagunicha CHor Rossiyasi hukumatining bunday harakatlari davom etdi.

O'zaro ichki kurashlar, shahzodalarning o'zaro mojoralari, ko'plab yig'iladigan soliqlar xonlikdagi iqtisodiy ahvolni og'irlashtirib yubordi. Natijada 1728 yil Xivada hokimiyatga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Bu erda xonning zulmiga qarshi qullar bosh ko'targan edilar. Oqibatda SHerg'ozixon va uning yaqin mulozimlari o'ldirildi.

SHerg'ozixon o'limidan keyin taxtga o'tirgan qozoq sultoni Elbarsxon (1728-1740yy.) davrida ichki kurashlar davom etib, qo'shni hududlarga ko'plab

talonchilik yurishlari uyushtirilib turishi natijasida Xiva xonligining harbiy qudrati zaiflashib bordi. Bu vaziyatdan unumli foydalangan. Eron shohi Nodirshoh 1740 yilda Xiva xonligiga hujum boshladi. Dastavval Xazorasp yonida Xiva qo'shinlari bilan eroniylar o'rtasida qattiq jang bo'ldi. Bu jangda Xiva qo'shinlari engilib, Xazorasp qal'asiga chekindi. Eroniylar Xazorasp qal'asini uzoq muddat qamal qilib uni egallay olmagach, Xonqa qal'asiga hujum qildilar. Bu paytda vaziyat o'zgarib, Elbarsxonga madad berib turgan mang'it beklari Nodirshoh tomonga o'tib ketdilar. Oqibatda Elbarsxon engildi va qo'lga olinib, Nodirshoh tomonidan qatl etildi.

Elbarsxonning mag'lubiyatidan so'ng qozoqlarning kichik juz qabilasi boshlig'i, rus fuqaroligini qabul qilgan Abulxayrxonni Xiva taxtiga o'tqazdilar. Abulxayrxon sulh tuzish uchun Nodirshohga noma yuborib rad javobini oldi. Oradan qisqa vaqt o'tib, Nodirshoh Xivaga ikkinchi marta yurish qildi va uni egalladi. Abulxayrxon esa qozoq dashtlarga qochib ketdi. Bu erga Nodirshoh Mang'it beklaridan bo'lgan Ortiqbek va Xo'rzodbeklarni noib etib tayinladi. Ammo, Orol bo'yi o'zbeklari Nodirshohga itoat etishdan bosh tortib, Abulxayrxonning o'g'li Nuralini o'zlariga xon qilib ko'tardilar. 1741 yilda Xivada eroniylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, Nodirshohning noiblari o'ldirildi, askarlari ham qirib tashlandi. Xivaga Nuralixon xon qilib o'tqazdirildi. Ammo, Nurallixonning xon sifatida siyosiy ta'siri deyarli yo'q edi.

1741 yilda Nodirshoh o'g'li Nasrullo boshchiligida yana Xivaga yurish qilib Nuralixon va uning tarafdorlarini Xivadan haydab yubordi. Taxtga esa Elbarsxonning o'g'li Abdulg'ozii II xon qilib o'tqazildi. Ammo, uning hukmronligi ham uzoq cho'zilmadi. 1746 yilda Xivada Mang'it inoqlari tomonidan uyutirilgan fitnada Abdulg'ozii II o'ldirildi. SHundan so'ng Nodirshohning roziligi bilan 1747 yilda qozoq sultoni Abdulxayrning ukasi Taibxon (Kaipxon, 1747-1757yy.) taxtga o'tqazildi. Manbalarda Taibxonning nihoyatda zolim hukmdor bo'lganligi eslatiladi. U Xiva taxtiga o'tirgach avvalo, hokimiyatini inoqlar ta'siridan xalos qilish maqsadida Mang'it inoqlaridan bo'lgan Huzurbekni tarafdorlari bilan qatl ettirdi. Davlatdagi yirik mansablar esa qozoq beklariga bo'lib berildi. Taibxon aholiga nisbatan jabr-zulmini kuchaytirib, 1756 yilda Xiva aholisidan 40 ming tanga qo'shimcha soliq yig'ib oldi. Bu esa Xivada xalq qo'zg'oloniga sabab bo'ldi. Taibxon taxtni tashlab qozoq dashtlarga qochib ketdi. Hokimiyatni esa qisqa muddat uning ukasi Abdullaxon egalladi.

Xivadagi ichki nizolardan foydalangan Buxoro hukmdori Muhammad Rahimbiy Xivani o'z ta'siriga o'tkazish harakatini boshladi. SHu maqsadda o'z odami Temur G'ozixon (1757-1763yy)ni Xiva taxtiga o'tqazdi. Temur G'ozixon ham Xivada etarli darajada siyosiy barqarorlik o'rnata olmagan bo'lsada, uning hukmronligi davridan boshlab xonlikda o'zbeklarning qo'ng'iroq urug'idan bo'lgan inoqlarning mavqei ortib bordi. Temur G'ozixon bir necha yil hukmronlik qilib, saroy fitnasi natijasida o'ldirildi. Uning o'limidan so'ng Xiva hokimiyati qozoq sultoni Tavkaxon (1763y.) qo'lga o'tdi. Biroq, oradan ko'p o'tmasdan u ham taxtdan mahrum bo'ldi. 1763 yilda inoq Muhammad Amin amalda Xivadagi oliy darajadagi hukmdorga aylandi.

Xiva qo'ng'irotlari sulolasining siyosiy tarixi. 1763 yildan boshlab Xivada amalda qo'ng'irot urug'i inoqlari hokimiyat tepasiga kelgan bo'lsa-da, 1804 yilgacha Xiva xonlari hukmdor sifatida boshqa shahsni xon qilib e'lon qilganlar. Qo'ng'irotlar sulolasi hukmdorlaridan Muhammad Amin inoq (1763-1790yy.) Xivada hokimiyatni qo'lga olgach saroydagi bir qancha lavozim va amallarga o'ziga sodiq va ishonchli odamlarni tayinladi. YAngi xon shu yo'l bilan xonlikdagi muhim siyosiy-ma'muriy, moliyaviy va harbiy hokimiyatni o'z qo'lga olib, ayrim mustaqil beklarni o'ziga itoat ettirdi.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, shaharlik savdogarlar, hunarmandlar va din peshvolari yordamida o'z hokimiyatini ancha mustahkamlagan Muhammad Amin inoq 1770 yilda turkmanlar hujumini, 1782 yilda Buxoroliklar tajovuzini muvaffaqiyatli qaytardi. Uning hukumronligi davrida Xiva xonligida dehqonchilik, savdo – sotiq va hunarmandchilikni rivojlantirish maqsadida ma'lum chora – tadbirlar amalga oshirildi. Mahalliy hukmdorlarning o'zaro nizolari va kurashlariga chek qo'yilishi natijasida xonlikdagi iqtisodiy hayot yaxshilanib bordi.

Muhammad Aminning o'g'li Avaz inoq (1790-1804 yy.) otasining ishlarini davom ettirgan bo'lsa, Avazning o'g'li Elto'zar inoq 1804 yilda Xiva taxtiga o'tirib, sohta xon Abdulg'oz V ni haydab yubordi va o'zini rasmiy xon (1804-1806 yy.) deb e'lon qildi. SHu tariqa Xivada qo'ng'irotlar sulolasi hukumronligi rasmiy qaror topdi. Eltuzarxon xonlikdagi mustaqil hokimlarni birlashtirish siyosatini davom ettirdi. Ammo, uning hukmronligi uzoq davom etmadi. 1806 yilda Eltuzarxon buxoroliklar bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. Taxtga uning ukasi Muhammad Rahimxon I o'tirdi.

Muhammad Rahimxon I (1806-1825 yy.) markazlashtirish siyosatiga katta e'tibor berib, Xiva xonligini birlashtirishni nihoyasiga etkazdi. Xiva tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Rahimxon I xonlikdagi vaziyatni to'g'ri tushunib, shunga yarasha davlat siyosati ishlab chiqdi va ushbu siyosatni qat'iyatlik bilan amalga oshirdi. Xususan, uning bevosita tashabbusi bilan xonlikda ma'muriy – siyosiy, iqtisodiy va harbiy islohotlar o'tkazildi.

Dushmanlariga, markazdan qochuvchi kuchlarga nihoyatda beshafqat bo'lgan Muhammad Rahimxon I o'z atrofiga o'zbek, turkman, qozoq va qoraqalpoqlarning nufuzli vakillarini to'plab, ularga amallar va unvonlar berdi. Xon saroyi qoshida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash (Devon) ta'sis etildi. Ruhoniylarga ham alohida e'tibor berilib, SHayxulislom Kengashning a'zosi va xonning eng yaqin masahatchisiga aylandi. Muhammad Rahimxon I ning musulmon ruhoniylarining halq orasidagi mavqeini hisobga olib sayidlardan bo'lgan Sayid Pirmuhammad Xo'janing qiziga uylangani ham ma'lum.

Bu xon davrida mamlakatning iqtisodiy hayoti jonlanganligi haqida ham ma'lumotlar talaygina. Uning davrida mahsus islohotlar o'tkazilib, soliqlar tarkibiga solindi. Bojxona tashkil etilib, ichki va tashqi savdodan keladigan daromadlar ko'payib bordi.

Muhammad Rahimxon I mamlakat sarhadlarini kengaytirish hamda bo'ysunmas qabilalarni itoat ettirish maqsadida qator harbiy harakatlar olib bordi. Juda qiyinchilik bilan bo'lsa-da, 1811 yilda Orol-Qo'ng'irot tobe ettirildi. 1812-

1813 yillarda Sirdaryo bo'yidagi qozoq va qoraqalpoq ovullariga ketma-ket qo'shin yuborilib, ular Xiva xoniga bo'ysundirildi. SHundan so'ng xonlik hududlarini Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlari hisobiga kengaytirish harakati boshlandi. Ammo, bu masalada Xiva bilan Buxoro o'rtasida kurash boshlanib ketdi. 1817 yilgi CHorjuy qal'asi yaqinidagi birinchi to'qnashuvda Xiva qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. SHunga qaramasdan Muhammad Rahimxon I Buxoro hududlariga 1820, 1823, 1824 yillarda talonchilik urushlari qilib turdi.

Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlariga harbiy yurishlar Muhammadrahimxondan keyin taxtga o'tirgan o'g'li Olloqulixon (1825-1842 yy.) va nabirasi Rahimqulixon (1842-1845 yy.) davrida ham davom etdi. Olloqulixon 1842 yilda vafot etgach taxtga uning o'g'li Rahimqulixon o'tirdi. Taxtni egallagan yangi xon ham Janubiy Turkmaniston erlariga hujum boshladi. U shuningdek, Xazorasni qamal qildi. Ammo, mag'lubiyatga uchrab orqaga chekinishga majbur bo'ldi. Bu orada Rahmonqulixon CHorjo'yni qamal qilib, uning atrofidagi qishloqlarni taladi. Rahimqulixon Xuroson uchun bo'lgan janglarning birida halok bo'lgach taxtga uning ukasi Muhammad Aminxon (1845-1855 yy.) o'tirdi.

Muhammad Aminxon hukmronligi davrida ham Janubiy Turkmaniston va Xurosonda tinchlik hukm surmay, xonga qarshi isyonlar davom etdi. Ayniqsa, Marv va Seraxs shaharlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar hokimiyatni larzaga keltirdi. Qo'zg'olonchilar Xiva xoniga bo'ysunishdan bosh tortib, xon amaldorlari va soliq yig'uvchilarni tutib qatl qildilar. Ogahiy ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Aminxon Marv va Seraxs uchun o'n marotaba yurish qilgan, faqatgina 1854 yilda Marv qo'zg'oloni qiyinchilik bilan bostiriladi. 1855 yil Seraxs ostonasida turkmanlar bilan Xiva lashkarlari o'rtasida bo'lgan jangda Xiva qo'shinlari mag'lubiyatga uchrab, Muhammad Aminxon, uning o'n to'rt nafar shahzodalari va saroy amaldorlari fojeali halok bo'ldilar.

1855 yil Said Abdullaxon (besh yarim oy – 1855 yil 20 mart – 27 avgust) Xiva taxtiga o'tirdi. Ammo, bir guruh saroy amaldorlari Said Abdullaxonni tan olmasdan unga qarshi fitna uyushtirib, yovmut turkmanlari bilan aloqa o'rnatdilar hamda ularni isyonga chorladilar. YOvmutlar isyon ko'tarib G'ozovot va Ilonli atroflarida qishloqlarni talay boshladilar. Said Abdullaxon Xivadagi fitnachilarni fosh qilib, uning ishtiroqchilarini qatl ettirgach, isyonchilarga qarshi kurash boshladi. Dastavval, Xiva qo'shinlari bilan bo'lgan jangda yovmutlar mag'lubiyatga uchrab dasht ichkarisiga chekingan bo'lsalar-da, avgustning oxirida yovmutlar Xiva navkarlari qarorgohiga (Ilonli yaqinida) to'satdan tunda hujum qildilar. Bu hujumda Xiva navkarlari mag'lubiyatga uchrab, Said Abdullaxon o'ldirildi.

Bu voqeadan keyin saroydagi vazir Muhammad YOqub mehtar boshchiligidagi bir guruh amaldorlar Sayid Abdullaxonning o'n etti yashar ukasi Qutlug' Murodni xon qilib ko'tardilar, YOqub mehtar va Ibrohim qo'shbegi davlat boshqaruvida xonning eng yaqin kishilari edilar. Bu orada xonlikdagi siyosiy vaziyat yana keskinlashib ketdi. Qutlug' Murodxonga bo'ysunmagan turkman yovmutlari Ota Murodni, qozoq va qoraqalpoqlar Jorliq To'rani o'zlariga xon deb e'lon qildilar. Qutlug' Murodxon ularning isyonlarini qiyinchilik bilan bostirdi. Ammo, uning hukmronligi ham uzoq cho'zilmadi (to'rt yarim oy). Qutlug'

Murodixon o'z ukasi Niyozbek Muhammad tomonidan hiyla ishlatilib uyushtirilgan fitna (yovmut turkmanlari yordamida) natijasida o'ldirildi.

Qutlug' Murodixon o'limidan so'ng Xiva taxtiga Sayid Muhammadxon (1856-1864 yy.) xon qilib ko'tarildi. U hokimiyatga kelgan paytda xonlikda siyosiy vaziyat keskinlashgan, iqtisodiy ahvol nihoyatda og'ir bo'lib, ko'pchilik viloyatlarda ocharchilik hukm surgan, yuqumli kasalliklar tarqalgan edi. Vaziyatni to'g'ri baholay olgan Sayid Muhammadxon yuz berayotgan isyonlarni tinch yo'l bilan hal qilish, tinchlikni qaror toptirish, iqtisodiyotni tiklash choralari ko'rdi. U avvalambor Buxoro va Rossiya bilan savdo aloqalarini yaxshiladi. Dehqonchilik, obodonlashtirish va qurilish ishlarida qator tadbirlar o'tkazildi. Ammo, xonlikdagi ichki notinchlik to'xtamadi. Xonlikda faqat o'zbek urug'larigina emas balki, yarim ko'chmanchi va chorvador aholi bo'lgan turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlar og'ir soliqlar va turli to'lov hamda majburiyatlarga tortilganligi bois xonlikning turli shahar va viloyatlarida noroziliklar, isyonlar bo'lib turdi.

Sayid Muhammadxon 1864 yil 10 sentyabrda kasallanib vafot etgach taxtga uning o'g'li Sayid Muhammadxon Rahimxon II (1864-1910 yy.) o'tirdi. Soniy va Feruz nomlari bilan ham ma'lum bo'lgan bu hukmdor Xiva xonlari orasida eng adolatparvar va ma'rifatparvar hukmdor bo'lganligi bois ham 47 yil davomida mamlakatni idora qilgan.

Uning zamondoshlari bo'lgan Ogahiy va Bayoniylar asarlarida Sayid Muhammadxon Rahimxon II (Feruz) faoliyatida adolatparvarlik va haqgo'ylik, qattiqqo'llik va talabchanlik bilan, ma'rifatparvarlik esa tashabbuskorlik bilan uyg'unlashib ketganligi haqida ma'lumotlar beradilar. Bu xon o'zining butun hukmronligi davrida el-yurt farovonligi, tinchlik-osiyoishtaligi uchun kurashdi. Xonlikda dehqonchilik, sug'orish ishlari, savdo-sotiq va hunarmandchilik taraqqiy etdi. Bu davrda Xorazmda ayniqsa ilm-fan, adabiyot va san'at, me'morchilik yuksaldi. Xonning o'zi "Feruz" taxallusi bilan ijod qilib o'zbek mumtoz adabiyoti rivojiga katta hissa qo'shdi.

Zamonaviy Xorazm tarixchilari Sayid Muhammadxon Rahimxon II hukmronligini ikki bosqichga ajratadilar. Birinchi bosqich – 1864 – 1873 yillar, xon hukmronligining dastlabki o'n yilligi bo'lib, bu davrda Muhammadxon Rahimxon II davlatni mustaqil boshqarib, mamlakatda tinchlik va farovonlikni qaror toptirish, qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq va hunarmandchilik, fan va madaniyatni yuksaltirish yo'lida ulkan ishlarni amalga oshirdi. Ikkinchi bosqich – 1873 yil avgustdan 1910 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. 1873 yilda Xiva general Kaufman boshchiligidagi rus qo'shinlari tomonidan bosib olingach, tuzilgan sulhga binoan Xiva xonligi Rossiyaga qaram davlatga aylandi. Bu davrda Muhammadxon Rahimxon II ning faoliyati Rossiya hukumati tomonidan qat'iy cheklandi va nazorat ostiga olindi. SHunga qaramasdan xon o'zining adolatparvarlik va bunyodkorlik faoliyatini davom ettirdi.

Muhammadxon Rahimxon II vafotidan so'ng taxtga uning o'g'li Sayid Isfandiyor (1910-1918 yy.) o'tirdi. Isfandiyorxon xonlik davrini yangiliklardan boshladi. Uning farmoni bilan xonlik aholisi qadimdan to'lab kelayotgan soliqlarning bir necha turi qisqartirildi. General-mayor unvoniga ega bo'lgan Isfandiyorxon ham otasi kabi rus hukumatiga tobe edi. Uning davrida xonlikda bir

qancha qo'zg'olon bo'lib o'tdi. Xon bu qo'zg'olonlarni ruslar yordamida bostirdi. 1918 yil 1 oktyabrda turkman Qurbon Muhammad Sardor (Junaidxon)ning buyrug'i bilan Isfandiyorxon o'ldirildi. Hokimiyatni Junaidxon o'z qo'liga oldi. Ammo, u Xiva taxtiga o'tira olmas edi. SHu bois ham Isfandiyorxonning ukasi Said Abdullaxon (1918-1920 yy.) nomigagina xon qilib ko'tarildi. 1920 yil 2 fevralda Xivaga kirib kelgan qizil armiya qo'shinlari Junaidxon lashkarlarini tor-mor etib, hokimiyatni sovetlarga topshirdi.

Xiva xonligining hududi, ma'muriy tuzilishi va aholisi. Xonlikning aniq chegaralari haqida ma'lumotlar saqlanmagan. CHunki xonlik paydo bo'lgan dastlabki davrlardan boshlab siyosiy vaziyat va harbiy harakatlarga qarab davlat chegaralari doimiy ravishda o'zgarib turgan. XIX asrga kelib xonlik tarkibiga turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlarning qo'shilishi natijasida davlat sarhadlari ancha kengaydi. Manbalarga ko'ra, Eltuzarxon (1804-1806 yy.) davrida xonlikning xududi uncha katta bo'lmasdan, shimoliy chegarasi Orol-Qo'ng'irot hokimligi, janubiy chegarasi esa Darg'onota bilan chegaradosh bo'lgan. XIX asr o'rtalariga oid rus manbalarida xonlikning g'arbiy chegarasi Kaspiy dengizigacha, janubda esa Marv vodiysi orqali Eronga tutashib ketganligi, shimolda esa Ural daryosigacha cho'zilganligi qayd etilgan.

Xiva xonligi ma'muriy jihatdan XVI-XVIII asrlarda viloyatlarga bo'lingan bo'lsa, XVIII asr oxiri – XIX asr boshlaridan boshlab davlatdagi asosiy ma'muriy hududlar bekklik deb atalgan. Manbalarga ko'ra, bu davrda xonlikda 16ta bekklik va 2ta noiblik mavjud edi. Ular Xazorasp, Gurlan, Xonqa, Kuhna Urganch, Qo'shko'prik, Pitnak, Qiyot, SHobboz (SHohabboz), SHovot, Toshhovuz, Ambarmanak, Urganch, Xo'jayli, SHumanay va Qo'ng'irot bekkliklari hamda Beshariq va Qiyot-Qo'ng'irot noibliklaridir. Ularni xon tomonidan tayinlangan beklar va noiblar boshqarganlar. Xiva shahri boshqaruvi xon va bosh vazir ixtiyorida bo'lgan. Xonlikning poytaxti turli davrlarda Vazir, Kat, Ko'hna Urganch, Xiva shaharlari bo'lgan.

Muhammadxon Rahimxon I (1806-1825 yy.) xonlikning ma'muriy boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirdi. Bekliklarning markaziy hokimiyatga bo'ysunmasligini hisobga olib, Muhammadxon Rahimxon I xonlik hududida kentlarga ajralishni bekor qildi va manbalarga ko'ra, xonlikda avval 15ta hamda keyinroq yana 11ta hokimlik tashkil etdi. Bular quyidagilar edi: Xazorasp, Ostona, Urganch, Kat, Toshhovuz, Qo'shko'prik, Oqdarband, Gurlan, Ko'k qashqa, Qo'ng'irot, Ko'hna Urganch, Ilonli, Taxta, Xonqa, SHobboz, Manoq, G'ozibod, SHayx, Mang'it, Xo'jayli, SHumanay, To'rchi, Oqtepa, Qorag'on, Xitoy. Hokimliklar o'z navbatida masjid-qavmlarga bo'lingan. Manbalar xonlikda jami 1537ta masjid-qavmlar bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. Viloyat hokimlari xon tomonidan, masjid-qavmlarning qozi va oqsoqollari esa viloyat hokimlari tomonidan tayinlangan.

SHunday qilib, Xiva xonligi ma'muriy jihatdan hozirgi Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalarining bir qismini o'z ichiga olgan davlat edi.

Xiva xonligining o'troq dehqonchilik vohalarida asosan o'zbeklar yashab, ular davlatdagi aholining katta ko'pchiligini tashkil etganlar. Xonlikda shuningdek, turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, kam miqdorda tojiklar, yahudiylar, hindlar,

eroniylar, ruslar, armanlar, nemislar ham yashaganlar. Xiva xonligidagi aholining umumiy soni haqida ma'lumotlar deyarli yo'q. Arxiv hujjatlari va rus sayyohlarining ma'lumotlari bu masalaga qisman aniqlik kiritadi. Xususan, XIX asrning birinchi choragiga oid ma'lumotlarda xonlik aholisi 300 ming, shu asrning 40-yillariga oid ma'lumotlarda 300 mingga yaqin, so'nggi choragiga oid manbalarda 700 mingga yaqin deb berilsa, arxiv manbalarini chuqur o'rgangan olim M.Yo'ldoshev XIX asr o'rtalarida xonlikda 800 mingga yaqin odam istiqomat qilganligi haqida ma'lumot beradi.

XIX asrning o'rtalariga kelib xonlikda shahar hayotining rivojlanishi natijasida shahar aholisining soni ko'payib bordi. Xiva, Xazorasp, Xonqa, Urganch, Qo'ng'iro't, Ko'hna Urganch kabi shaharlarda rus sayyohlari bergan ma'lumotlarga ko'ra, 2 mingdan 5 minggacha xonadon yashagan. Xonlik poytaxti Xiva shahrida 21 mingdan ortiq aholi yashagan.

Davlat tizimi. Mansablar va unvonlar. XVII asrda Xivada muayyan bir sulola hukmdor emas edi. CHingiziylar sulolasiga mansub ba'zi shaxslar Xivaga chaqirilib xonlik taxtiga ko'tarilgan bo'lsa-da, amalda hokimiyat qo'ng'iro't sulolasidan bo'lgan inoq qo'lida bo'lgan. 1804 yildan boshlab faqat Qo'ng'iro'tlar sulolasi vakillari Xivada xon bo'lganlar.

Xiva xonligida unvon va mansablarni saroy, harbiy va diniy unvon hamda va amallarga bo'lish mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha (SH. Vohidov) bu tasnif sof nazariy bo'lib, aslida xonlik davrida muayyan unvon va mansablar sohalar bo'yicha berilmagan. O'sha vaqtda amaldor va unvon egasi ko'pincha xonga nisbatan shaxsiy sadoqati, qavmi yaqinligidan bir mansabdan boshqa mansabga o'tib, unvonlar sohibiga aylangan. Xonlikda eng oliy unvon xon bo'lib, u ma'muriy, siyosiy va harbiy vakolatlariga ega bo'lgan.

Xiva xonligi davlat tizimida Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidan farqli o'laroq, xon huzurida Oliy Kengash amal qilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, bu Oliy Kengashni Muhammad Rahimxon I "o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun ilgari inoq va otaliqlar boshliq bo'lgan urug' oqsoqollari kengashi o'rniga ta'sis etgan edi. Bu Oliy Kengashga turli da'vo va jinoiy ishlarni ko'rish va qaror chiqarish huquqini berdi." Bu Kengashning vakolati chegaralangan bo'lib, maslahat beruvchi organga o'xshar, uning a'zolari eng yuqori mansab va unvondagi amaldorlar bo'lgan. Kengash majlisida boshqa amaldorlarga qaraganda qo'proq inoq, shayx ul-islom, devonbegi va yasuvulboshi hal etuvchi ovozga ega bo'lganlar. Kengash majlislari masalaning muhimligiga qarab, xon tomonidan chaqirilar edi. Oliy Kengash oqsoqollardan, ya'ni, ma'lum mansab va unvon egalaridan, chunonchi, naqib, shayx ul-islom, mutavvalli, mirob, qozi, farmonchi, darg'a, shig'ovul, dasturxonchi, arbob, miroxo'r kabilardan iborat edi. SHuningdek, xonning qarindosh urug'laridan bo'lgan beklar, otaliq, inoq va biylar ham bu kengashga kirganlar.

Bu tor doiradagi Kengash garchi davlat tashkiloti sifatida rasmiylashtirilmagan bo'lsa-da, uning qarori xonning qaroridek ko'rsatilsa-da, amalda yuqori qonun chiqaruvchi ma'muriy va sud hokimiyati edi. Kengash xonlikning ichki ishlariga doir hamma masalalar bo'yicha qaror qabul qilar va xonlikning boshqa davlatlar bilan bo'lgan tashqi munosabalariga doir

muammolarni hal etar edi. Garchi Kengash davlatning turli-tuman ichki va tashqi ishlarini muhokama qila olsa-da, muhokama qilingan masalalar bo'yicha qaror chiqarish avvalo xonning xohish – irodasiga bog'liq bo'lgan.

Xon saroyidagi unvon va mansablar. Unvonlar orasida eng kattasi inoq edi. Odatda inoqlar eng qudratli o'zbek urug'laridan tayinlangan hamda ular xonning eng yaqin maslahatchilari bo'lgan. Inoqlar yirik amaldor, ya'ni urug' boshlig'i hisoblangan. Abulg'ozixon tantanali marosimlarda o'tirish uchun inoqlarga o'z yonidan to'rtta joy ajratgan. Inoqlar biy, sulton, mingboshi kabi unvonlarni ham olganlar. XX asr boshlariga kelib inoqlar bek martabasiga tushib, oliy saroy amaldorlaridan ma'muriy mansab egalariga aylanadilar.

Otaliq – urug' oqsoqoli. Inoq boshliq to'pa (guruh) ga birlashgan urug' boshlig'i. Xonning eng yaqin maslahatchilaridan biri bo'lgan. Otaliq qilich va pichoq taqib yurgan.

Biy – saroy unvoni. Inoq va otaliqdan keyingi martaba. Biy qabila va urug'ning boshlig'i hisoblanib, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy xalqlarning, jumladan o'zbeklarning urug' oqsoqollariga beriladigan unvon edi. XVII-XIX asrlarda biylar yirik o'zbek qabila va urug'lariga boshchilik qilib, faqat markaziy hokimiyatga itoat etganlar. Biy unvoni avloddan avlodga meros qilib qoldirilgan.

Amir ul-umaro – Amirlarning amiri, Xiva xonligida XIX asrning o'rtalarida ta'sis etilgan. Sayid Muhammadxon bu unvonni birinchi marta o'zining akasi Sayid Mahmud to'raga bergan edi. Muhammad Amin inoq hukmronligi davrida amir ul-umaro uning akasi Fozilbiy edi. O'shandan keyin amir ul-umaro unvoni hech kimga berilmagan.

Qo'shbegi – Xiva xonligida saroyning oliy mansablaridan biri bo'lib, moliya va soliq yig'ish ishlarini bajargan. Qo'shbegining maxsus devoni hamda unga tobe etuvchi amaldorlari bo'lgan.

Mehtar – katta, ulug' degan ma'noni beradi. Mehtar saroy xizmatkorlarining boshlig'i vazifasini bajarib, xonga yaqin kishilardan va xon urug'iga mansub a'yonlardan tayinlangan. Mehtarining ham o'z devoni bo'lib, er solig'i "solg'ut" to'plash ham uning xizmatiga kirgan.

Beklarbegi – Qoraqalpoq va ko'chmanchi xalqlarning oqsoqollariga beriladigan faxriy unvon. Beklarbegining vazifasi ularning o'z urug'laridan yig'iladigan xarajatlarning to'g'riligini tekshirib turish va ularni to'la ravishda xazinaga topshirish ustidan nazorat qilishdan iborat bo'lgan. Bu lavozimga amaldorlar odatda xonning qarindosh-urug'laridan tayinlangan.

Bek - XIX asrda Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy hayotida beklar ancha katta rol o'ynaganlar. Bek – xon va davlat arboblarning qarindoshlariga, farzandlariga beriladigan faxriy unvondir.

Parvonachi – xon saroyidagi oliy vazirlardan biri. Parvonachi saroyning ichki va tashqi ishlarida ham faol qatnashishi mumkin bo'lgan. U arzu-shikoyatlarni xonning huzuriga olib kirib, javobini qaytargan. SHuningdek, parvonachi xonning formonlarini saroy a'yonlariga etkazib turgan.

Eshikoqosi – saroy darvozalarini qo'riqlash ishlarini boshqargan. Oybolta uning mansab alomati bo'lgan. Hukmdor saroyda bo'lgan vaqtda eshikoqosi uni

qo'riqlash bilan shug'ullangan. Eshikoqosi arzoqlarning nima xususda kelganlarini surishtirib, ularni saroydagi tegishli amaldorlar tomoniga jo'natar edi. Faqat juda muhim xabarlar bilan kelgan kishilargina xon huzuriga kiritilgan.

Saroyda darvoza ortida turadigan qorovullar va maxsus darvoza qo'riqchilaridan tashqari xonni qo'riqlaydigan tunqator yoki tunotarlar, ya'ni, kechasi bilan xonni qo'riqlab chiqadigan xizmatchilar ham bo'lgan.

Mahram – ishonchli xizmatkor, sidqidildan xizmat qiluvchi saroy ichkarisidagi xodim ma'nolarini anglatadi. Mahramlar xonga yaqin kishilar hisoblangan. Davlat boshqaruvida ular bevosita xonning maslahatchilari bo'lishgan. Mahramlar xonning oromxonasiga kirish huquqiga ega bo'lganlar.

Xiva xoni saroyida yana quyidagi unvon, mansab va vazifalar mavjud bo'lgan: **oftobachi, buxchabardor, soatbardor, kitobdor, mo'zabardor (xon poyabzalini beruvchi), sharbatdor, mahram boshi (yuqori lavozim hisoblangan), to'shakchi, karnaychi, surnaychi, jarchi, oshmehtar (xon va saroy oshxonasi boshlig'i), sorbon (tuyachilar), kamon xalfa (ovchi, qushchi), merganlar, sayis (ot boquvchi), ko'mirchi, kuchanchi (egar-jabduqchi), tamakisoz, loykash, kulol, xodimchi, ro'molchi, selobchi (jom ushlab turuvchi), poyaki (chilimchi), aravachi, noschi, qilichkor (qilich va shamshir yasovchi), oshpaz, tovoqchi, darakchi (otchopar), jirchi (ashulachi), yo'nuvchi (duradgor), devon (mirza), mushrif (ozuqa yig'uvchi), bojbon (zakotchi)** va boshq. Ularning barchasi saroy xazinasidan maosh olganliklari haqida ma'lumotlar bor. Saroydagi umumiy tartibni arbob nazorat qilgan.

Xonlikdagi harbiy unvonlar va mansablar. Davlatdagi eng oliy harbiy amaldor xonning o'zi edi. Ko'p hollarda shaxsan xon boshchiligida, ayrim hollarda taniqli sarkardalar boshchiligida boshqa hududarga yurishlar uyushtirilgan. Eng yuqori harbiy-ma'muriy lavozim amir ul-umaro edi. Undan keyingi rasmiy ravishda yuqori sarkarda yasovulboshilik mansabi edi. Xonlikda ular ikki kishi bo'lib, biri yovmud turkmanlariga, ikkinchisi esa chovdirlarga qo'mondonlik qilar edi. Xon huzuridagi rasmiy qabul marosimlarida yasovulboshilarning doimiy o'rinlari bo'lmas edi. Lekin ular xon huzurida bo'ladigan tor kengashda **mehtar, qo'shbegi va devonbegi** bilan bir qatorda qatnashar edilar. Yasovulboshiga yasovullar, mirshablar, shotirlar, eshikoqolari itoat etganlar.

Yasovulboshidan keyingi harbiy unvon mingboshi edi. Harbiy yurishlar paytida mingboshilarga katta ma'suliyat yuklangan. YA'ni, ular qo'shinni aytilgan erga to'plashi, ularning tayyorgarlik darajasini nazorat qilishi, jang paytida qo'shinning ma'lum guruhiga yo'lboshchilik qilishi lozim bo'lgan. SHuning uchun ham arxiv hujjatlariga ko'ra, mingboshilar yaxshi in'omlar olganlar.

Xiva xonligida harbiy istehkomlar-qal'alar alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular ma'muriy-mudofaviy vazifani bajargan. Bunday qal'alar kutvol (qal'abon) qo'lida edi.

Xiva qo'shinlarida sarkardalar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Sarkardalar bir necha yuzdan bir necha minggacha bo'lgan navkarga boshchilik qilganlar. Yurishlar paytida sarkarda boshchiligida tug' (bayroq) qo'tarib borilgan. Bayroq ko'tarib boruvchilarga tug'begi boshchilik qilgan. Qo'shinda yuzboshi,

panjshohboshi (ellikboshi), dahboshi (o'nboshi), qorovul, mahram, navkar kabi vazifalar bo'lgan.

Navkarlar soliqlar va turli majburiyatlardan ozod qilinganliklari bois katta er egalarini qattiq himoya qilganlar. Xiva qo'shinida dehqonlardan olinadigan navkarlardan tashqari, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqa ko'chmanchi xalqlar askarlari ham bo'lib, ular xonga majburiy ravishda ma'lum miqdorda askarlar berganlar.

Xonlikdagi diniy hamda qozixona unvonlari. Xivada davlatni boshqarish bo'yicha islom dini mafkuraviy asosni tashkil etgan. Qonunlar shariat tartib va yo'riqlari asosida amal qilgan. SHayx ul-islom – xonlikdagi eng yuqori martabali kishi edi. U diniy marosimlarning aniq bajarilishi ustidan nazorat qilgan. Marosimlar paytida shayx ul-islom xonning o'ng tomonida o'tirish huquqiga ega bo'lgan.

Qozi ul-quzot (qozi kalon) – musulmon huquqi va qonunlar bajarilishini shariat asosida nazorat qilgan. Qozi kalon poytaxtda o'z devoni va mahkamasiga ega bo'lgan. Viloyat markazlarida ham viloyat qozisi bo'lgan. Ular mahkamalarining nomi Dor ul-qazo deb atalgan. Lashkarlardagi qonun-qoidalar ketidan qozii askar (askar qozisi) nazorat qilib, sha'riy masalalarni hal etib turgan.

Mufti – qozilarning huquqshunoslari hisoblangan. Ular biror ish ko'rilayotgan paytda ishtirok etishlari, hukmona tuzishlari va hukmlarning to'g'riligini tasdiqlash uchun hujjatlarga muhrlarini bosishlari lozim edi. Xivada bosh mufti ettita bo'lib, barcha muftilarning xon yonida o'rni bor edi. Lashkarda o'zining mufti lashkari xizmat qilgan.

A'lam – muftilarning boshlig'i hisoblangan. Uning vazifasi fatvolarda keltiriladigan shariat rivoyatlarini tekshirishdan iborat bo'lib, ayrim rivoyatlarning asl nusxasiga mosligini aniqlagach, a'lam unga o'z muhrini bosgan.

Raislar – shariat tartib-qoidalari, diniy marosimlar – ro'za, besh vaqt namoz, tahorat, xayri-ehson ishlarining aniq bajarilishi ustidan nazorat qilgan. Ota-onalar bolalarini o'z vaqtida maktabga yuborishi, bozorlarda sotuvchilar xaridorlarni aldamasligi tarozilarni tekshirib turish ham raisning vazifasi bo'lgan. Har bir shahar va katta qishloqning o'z raisi bo'lib, qozi kalon taqdimiga muvofiq xon tomonidan tayinlangan.

Mutavalli – diniy muassasalarda xayr-ehson mablag'lari va xo'jalik ishlari bilan shug'ullanuvchi xo'jalik noziri. Mutavallining vazifasi vaqf mulki, undan foydalanish va keladigan daromadni nazorat qilish, uni taqsimlash, ijaraga berish, oxun va mudarrislariga maosh to'lash kabilardan iborat edi.

Mudarris – madrasa o'qituvchisi, muayyan ilohiyot fanidan dars bergan. Oxun-oxund – va'zxon, notiq, din targ'ibotchisi. Mudarris va oxunlar o'zlari ta'lim bergan madrasaning vaqfidan maosh olib turganlar. SHuningdek, madrasa ularga hujra ham bergan.

Xiva xonligining davlat tuzilishi o'zining mukammalligi jihatidan o'z davrining ba'zi bir G'arbiy Evropa davlatlari tuzilishi darajasida bo'lmasa-da, biroq ma'lum idora qilish tizimi mavjud bo'lib, etarli darajada tartibli edi. SHunga binoan, yuqorida eslatganimizdek, davlat mansablari saroy-ma'muriy, diniy va harbiy lavozimlarga bo'linar edi. Bu vazifalarni bajaruvchilarga davlat xazinasidan

tegishli maosh va mukofotlar berilgan. Sanab o'tilgan turli-tuman amaldorlar va xizmatkorlarning mavjudligi Xiva xonligida juda katta boshqaruv apparati bo'lganligi, mukammal boshqaruv siyosati yuritilganligini tasdiqlaydi.

Er egaligi. Dehqonchilik va chorvachilik. Butun O'rta Osiyo hududida bo'lgani kabi Xiva xonligida ham er egaligining quyidagi shakllari hukmronlik qilgan: davlatga qarashli erlar yoki podsholik erlari; xususiy shaxslarga qarashli erlar; diniy muassasalarga qarashli erlar, yoki vaqf erlari.

Podsholik erlari bevosita davlatga, xonga tegishli bo'lib, avloddan avlodga meros bo'lib o'tgan. Davlat erlariga doimiy sug'oriladigan ekinbop erlardan tashqari tashlandiq erlar, qumlik, adirlar va yaylovlar, ko'l va to'qayzorlar ham kirgan. Davlat erlari bosib olingan hududlar, xonga qarshi mulkdorlarning musodara qilingan erlari, yangi erlarning o'zlashtirilishi hisobiga ham kengayib borgan. Davlat erlari xon tomonidan mulkdorlarga va ijarachi dehqonlarga, bevatan (ersizlar)larga foydalanish uchun bo'lib berilgan.

Bunday erlardan davlatga olingan hosilning 40-50 foizigacha mahsulot yoki pul ko'rinishida soliq undirilgan. Davlat erlari xonlik xazinasining asosiy manbai hisoblangan. Xon o'ziga xolis xizmat qilgan amaldorlarga, yaqin qarindoshlariga, sodiq xizmat qilgan navkarlarga va dindorlarga davlat erlaridan in'om qilib bergan. Bunday erlar soliqlardan ozod etilgan.

Xususiy (mulk) erlar xonning shaxsan o'ziga, uning yaqin qarindoshlariga, yirik boylarga, saroy amaldorlariga, harbiylarga va boshqa zodagonlarga tegishli erlar bo'lgan. Xonlikning suvga yaqin bo'lgan o'troq markaziy tumanlaridagi unumdor va serhosil erlarning asosiy qismi mulkdorlar qo'lida edi. XIX asrning birinchi yarmiga oid ma'lumotlarga ko'ra, mulk egalariga tegishli erlar xonlikdagi barcha sug'oriladigan erlarning yarmidan ko'prog'ini tashkil etgan. Manbalarining ma'lumot berishicha, ayrim mulkdorlar ixtiyorida ikki-uch ming tanobdan o'nlab ming tanobgacha er bo'lgan. Misol uchun, Pitnak, Xazorasi va SHo'roxon shaharlari hamda ularga tutash bo'lgan qishloqlar amir ul-umaroga tegishli bo'lgan. Muhammadaminxon o'g'li Abdulla to'raga 20 ming tanobdan ortiq erni in'om qilgan va hokazo.

Vaqf erlariga diniy muassasalarga, masjid, madrasa, qabriston, xonaqolarga qarashli er-mulklar kirgan. Bu mulklar diniy muassasalarga xon, amaldorlar va ayrim shaxslar tomonidan vaqf qilib berilgan. Bunday erlardan kelgan daromad diniy muassasalar ehtiyoji uchun sarf etilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr o'rtalarida xonlikdagi vaqf mulkining umumiy hajmi 170-175 ming tanobni tashkil etgan.

Xiva xonligidagi kam erli va umuman ersiz, ot-ulovsiz dehqonlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lib, ular davlat, mulk hamda vaqf erlarida ijaraga ishlaganlar. Ijaradorlar ijaraga olgan er miqdoriga qarab davlatga soliq to'laganlar. Ular kimning erida xizmat qilishlariga qarab bevatan, koranda va vaqfkor degan qatlamlarga bo'lingan. Davlat erlarini ijaraga olgan ersiz va kamquvvat dehqonlar bevatanlar, mulk erlaridagi ijarakorlar koranda, vaqf erlari ijarakorlari esa vaqfkor deb atalgan.

Dehqonchilik va chorvachilik Xiva xonligi iqtisodiy hayotining asoslaridan hisoblangan. Dehqonchilikda Amudaryo quyi oqimidan olingan ko'plab kanallar

va ariqlar muhim o'rin egallagan. Ta'kidlash lozimki, Xiva xonligida suv manbalarining etarli bo'lishiga qaramasdan, dehqonchilik taraqqiyoti qo'shni Buxoro xonligidagidek yuksak darajada rivoj topmagan edi.

Xonlikda donli ekinlardan bug'doy etishtirish nisbatan keng rivojlangan bo'lib, bug'doy Pitnakdan SHohabbozgacha bo'lgan hududlarda ayniqsa ko'p eqilgan. Sug'oriladigan erlarga bug'doyning saranchi navi ko'p etishtirilgan. Bug'doy yig'ib olingan dalalarga qovun, tarvuz, mosh, jo'xori kabi ekinlar ekilgan. Xonlikda ko'plab sholi ekinzorlari mavjud bo'lgan.

Paxta etishtirish asosan Gurlan, YAngi Urganch, Xiva, Xonqa, SHohabbozda rivojlangan. Paxta chigitidan yog' olinib, tolasi mahalliy hunarmandlar ehtiyoji va tashqi bozorga chiqarilgan. Suv ko'p talab qilmaydigan (Hazorasp, Qo'ng'iroq, Toshhovuz, Ilonli, G'azovat, Mang'it va Gurlan) kunjut, no'xat, mosh, arpa va boshqa ekinlar ekilgan. Sabzovot – poliz ekinlari ko'plab etishtirilgan. Xorazm qovunlari qo'shni hududlarda ham mashhur bo'lgan. Bog'dorchilik ham ancha taraqqiy etgan. Ammo, ipakchilik kam miqdorda rivojlangan.

Xonlikning o'troq dehqonchilik tumanlarida chorvachilik yaxshi rivoj topmagan. Vohalarida yirik hayvonlar dehqonchilikda (er haydash, hosilni yanchish, suv chiqarish va boshq.) foydalanish, go'sht va sut mahsuloti uchungina boqilgan. Xonlik aholising go'shtga bo'lgan talabini ko'chmanchi turkman va qozoq qabilalari qondirganlar. Ko'chmanchilar qo'y, yilqi, tuya etishtirib aholining go'sht, sut, teri, jun bilan to'la ta'minlab turgan.

Soliq siyosati. Xiva xonligida qo'shni davlatlarda bo'lgani kabi xiroj, zakot, boj, jiz'ya kabi soliqlar mavjud bo'lgan. Muhammad Rahimxon I amalga oshirgan iqtisodiy islohot tufayli xonlikdagi soliq siyosatiga o'zgartirishlar kiritiladi. Xususan, ilgari mahsulot ko'rinishida yig'ib olinadigan xiroj o'rniga pul solig'i solg'it (solg'ut) joriy etildi. Bunga ko'ra, 10 tanobdan ortiq eri bo'lganlar yiliga 3 tillo (54 tanga), 5-10 tanob eri bo'lganlar 2 tillo (36 tanga), 5 tanobgacha eri bo'lgan dehqonlar 1 tillo (18 tanga) miqdorda soliq to'laganlar. 15 tanobgacha erni ijaraga olgan ijarakorlar yiliga davlat xazinasiga 34 tanga, 10 tanobgacha erni ijaraga olganlar 22.6 tanga, 5 tanobgacha erni ijaraga olganlar 11.3 tanga miqdorda soliq to'laganlar. Ijarakor dehqonlar davlat xazinasiga soliq to'lashdan tashqari, ijaraga er bergan xo'jayinga pul yoki mahsulot bilan haq to'lashi yoxud ishlab berishi lozim bo'lgan.

Xonlikdagi yarim o'troq va chorvador aholi ham davlat xazinasiga belgilangan miqdorda xiroj va zakot to'laganlar. XIX asr boshlaridan boshlab ulardagi xiroj solig'i soliq kesma deb atala boshlagan. Bunga ko'ra, qoraqalpoqlar va qo'ng'iroqlar ekin maydoni va hosil miqdoridan qat'iy nazar davlat xazinasiga har yili 24.5 ming kichik tillo miqdorida soliq to'lab turganlar. Qoraqalpoqlar va qozoqlardagi ersiz va ot-ulovsiz dehqonlar, xon, uning qarindoshlari va saroy amaldorlarining shaxsiy erlarida ijarakor bo'lsalar hosilning har 4 yoki 5 botmoni hisobidan ikki botmon miqdorida davlat xazinasiga soliq to'laganlar.

CHorvador aholi xon xazinasiga zakot solig'i to'lagan. XIX asr boshlariga qadar bu soliq natura ko'rinishida, 40 bosh chorva hisobidan bir bosh undirilgan bo'lsa, keyingi davrlarda zakotni undirishga o'tilgan. Endilikda chorvadorlar yirik

chorva uchun 40 bosh chorvadan 5 tillo, mayda chorvaning har 40 boshiga 10 abbos (10 abbos – 25 kumush tanga) miqdorida soliq to‘laganlar.

YUqoridagilardan tashqari xonlikning barcha o‘troq, yarim o‘troq va ko‘chmanchi aholisi qazuv, begor, qochuv, otlanuv, boj puli, miltiq solig‘i, ulov tutuv, qo‘nalg‘a, chopar puli, tarozi haqi, mirobona, darvozabon, mir tuman haqi, afanak puli kabi qo‘shimcha to‘lov hamda majburiyatlarni ham bajarganlar. Ular orasida eng og‘iri qazuv, qochuv va begor bo‘lib, bu davlat qurilishi, ariqlarni va daryodagi dambalarni ta‘mirlash, qal‘a, saroy, shahar devorlari, yo‘l va ko‘priklar qurilishi hamda ta‘mirlanishi uchun har yili 12 kun bepul ishlab berish majburiyati bo‘lgan.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. SHaharlar. Xorazm hunarmandchiligi ixtisoslashgan bo‘lishiga qaramay, yarim ko‘chmanchi xo‘jaliklarda uy hunarmandchiligi ustunlik qilgan. Hunarmandchilikning asosiy sohalaridan biri to‘qimachilik edi. Ko‘chmanchi aholining turli matolarga bo‘lgan talabi va qisman tashqi bozor uchun mahsulot etkazib beruvchi to‘qimachilik sanoati rivojini taqozo etgan. Xonlikda ipak, yarim ipak va paxta matolar ishlab chiqarilgan. Matolar asosan qo‘lda tayyorlangan.

Undan tashqari xonlikda kulolchilik, misgarlik, degrezlik, temirchilik duradgorlik kabi an‘anaviy hunarmandchilik turlari ham rivojlangan. Manbalar shahar va qishloqlarda er haydaydigan moslama tayyorlovchilar (pazachi), ot abzali tayyorlovchilar (kuchanchi), misgarlar, zargarlar, pichoqchilar, qinchilar, bo‘yoqchilar, telpakdo‘zlar, qulfgarlar, juvozchilar, shamchilar, sovunchilar, novvoylar, oshpazlar kabilar maxsus kasb-hunarga ixtisoslashganliklari haqida ma‘lumotlar beradi.

Xivada gilam to‘qish o‘zining qadimiy ahamiyatini xonlik davrida ham saqlab qoldi. Ilgarigidek, gilam to‘qish bilan turkmanlar ham shug‘ullanganlar. Xiva gilamlari ichki va tashqi bozorda mashhur bo‘lgan. Umuman olganda, mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari ichki va tashqi bozor uchun ishlab chiqarilgan.

XVI asrning oxiriga kelib Amudaryo asosiy o‘zaning o‘zgarishi Xorazmning tashqi savdo aloqalariga ham ta‘sir etdi. Xorazmning ilgarigi savdo markazlari o‘z ahamiyatini yo‘qota borib, Rossiya bilan savdo aloqalarida Volganing qo‘yi oqimlari orqali o‘tgan yo‘llar katta ahamiyat kasb eta boshladi. Astraxanda xivalik savdogarlarga imtiyozlar berilgan bo‘lib, ular rus savdo yarmarkalarida ishtirok etib turganlar. XVIII asrning o‘rtalaridan boshlab, Orenburg shahriga asos solingach Xiva savdogarlari Uralbo‘yi orqali savdo-sotiqni yanada jonlantirdilar. Xivadan Rossiyaga paxta matolar, mevalar, qimmatbaho toshlar, qog‘oz mahsulotlari, parcha va buyum shaklidagi ipak va yarim ipak matolar, gilamlar, tuya junidan matolar, qisman qorako‘l, guruch, sayg‘oq (kiyik) shohi, kashmir matosi kabi mahsulotlar olib borilgan. Rossiyadan esa Xivaga oltin va kumush tangalar, mis, cho‘yan, temir va boshqa metallar, paxta, ipak va yung matolar, bo‘yoqlar, shakar, choy, billur idishlar, oshlangan teri kabi mahsulotlar keltirilgan.

Xiva xonligi savdogarlari qo‘shni Buxoro va Qo‘qon xonliklari bilan, shuningdek, Xitoy, Eron, Afg‘oniston, Hindiston bilan ham savdo aloqalari olib borganlar. Bu davlatlarga Rossiyadan keltirilgan mahsulotlar bilan birga mahalliy mahsulotlar (zargarlik buyumlari, gilamlar, otlar) ham olib borilgan. CHet

davlatlardan asosan turli matolar, metall, ziravorlar, bo'yoqlar, fil suyagi, shakar (qand) kabi mahsulotlar keltirilgan.

Xiva xonligining YAngi Urganch, Kichik Vazir, Qiyot, Xonqa, Tirsak, Gurlan, Xazorasp, Qo'ng'iro't, SHohabboz kabi shaharlari hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari edi. Manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrning birinchi yarmida YAngi Urganch himoya devorlari bilan o'rab olingan savdo markazi bo'lib, unda bir yarim mingta xonadon bo'lgan. Urganchilik savdogarlarni nafaqat Buxoro, Qo'qon va Turkiston bozorlarida, balki Astraxan, Orenburg, Nijniy Novgorod, Moskva, Qashg'ar, Mashhad, Qobul bozorlarida ham ko'plab uchratish mumkin bo'lgan. Urganch bozorlari asosan ichki savdo mahsulotlariga mo'ljallangan bo'lsa-da, tashqi savdo uchun mahsulotlar yirik savdogarlarning uylaridagi ustaxonalarda tayyorlangan. SHaharda 300 ga yaqin savdo do'konlari bo'lgan.

XVII- XVIII asrlarda Qiyot shahri saroylari, machit va madrasalari bilan shuhrat qozongan bo'lib, XIX asrning birinchi yarmidan o'z ahamiyatini yo'qota boshlaydi va 50-60 xonadondan iborat qal'aga aylanadi. Bu erda 30 ga yaqin do'konlar bo'lib, seshanba va shanba kunlari bozor bo'lgan.

Juvarxas kanalining Amudaryodan suv oladigan joyida joylashgan Xazorasp shahri barcha qo'layliklarga ega edi. SHaharda sakkizta machit va shuncha madrasa bo'lib, 450-500 ta xonadon istiqomat qilgan hamda 400 ga yaqin savdo do'konlari mavjud bo'lgan. Hunarmandchilik mahsulotlari asosan do'konlarda va qisman uylarda tayyorlangan. Hazoraspda katta bozor dushanba va juma kunlari bo'lgan.

Xonlikdagi yirik savdo-hunarmandchilik markazlaridan biri Gurlan edi. Manbalarga ko'ra, XIX asrning o'rtalarida shaharda, atrof hududlar bilan qo'shib hisoblaganda uch mingtagacha xonadon istiqomat qilgan. SHaharda ko'plab machit va madrasalar, bog'lar tutzorlar bo'lib, dalalardagi sholi, paxta va bug'doydan yaxshi hosil olingan.

Ma'lmuki, XVII asrning boshlariga kelib Xiva butun xonlikning poytaxtiga aylangan edi. Arabmuhammadxon davrida Xivada yirik madrasa bunyod etilgan bo'lsa, Abulg'ozixon davridan boshlab shaharning siyosiy – ma'muriy va iqtisodiy mavqei yanada ko'tarildi. Poytaxt shahar sifatida shaharning mavqeini mustahkamlash maqsadida XIX asrning oxirlariga qadar Xivada ko'plab machit va madrasalar, bozorlar va karvonsaroylar, saroy va minoralar, hammomlar bunyod etildi. Manbalarga ko'ra, Xiva bozorlari haftaning deyarli barcha kunlari ishlab, raislar tomonidan boshqarilgan. Rus sayyohlari Xiva bozorlarini gavjumligi va mahsulotlarga boyligi, ajnabiy savdogarlarning ko'pligi bilan Buxoro va Qo'qon bozorlaridan qolishmasligi haqida ma'lumotlar qoldirganlar.

Madaniy hayot. Me'morchilik. Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy hayotida bo'lib o'tgan voqealar madaniy hayotga ta'sir etmasdan qolmadi. SHunga qaramasdan xonlikdagi madaniyat o'ziga xos yo'nalishlarda davom etdi. Madaniy hayot ravnaqi ta'lim-tarbiya, adabiyot, tarixnavislik, me'morchilik va amaliy san'at kabilarda kuzatiladi.

Butun O'rta Osiyoda bo'lgani kabi, Xiva xonligida ham asosiy ilm o'chog'lari boshlang'ich maktablar va madrasalar edi. Boshlang'ich maktab, ya'ni,

quyi ta'limda o'qish-yozishni o'rganib, xat-savod chiqargan o'smirlar poytaxt Xivadagi hamda Buxorodagi madrasalarda o'qib ta'lim olganlar. Manbalarga ko'ra, XIX asrda Xiva xonligida 1500 ga yaqin boshlang'ich maktab va 130 ta madrasa bo'lgan. Faqat Xivaning o'zida 22 ta madrasa bo'lib, ular ichida Muhammad Rahimxon, SHerg'ozixon, Rahmonberdibiy, Olloqulixon, Xoja Mahram, Fozilbek, Davlat Qorako'z, Bekniyoz devonbegi madrasalari alohida nufuzga ega edi.

Xorazm adabiy muhitida ilg'or g'oyalarni targ'ib etgan shoirlardan biri Nurmuhammad G'arib Andalib (1710-1770 yy.) edi. Klassik poeziyaning turli janrlarida ijod qilgan Andalibning "Said Vaqqos", "Zaynul arab", "YUsuf va Zulayho", "Layli va Majnun" kabi dostonlari mashhurdir.

Xivada ijod etgan shoirlar ichida Muhammad Rizo Ogahiy (1809-1874 yy.) alohida o'ringa ega. Tarixchi, tarjimon va shoir bo'lgan Ogahiyning 1832 yilda tuzilgan "Ta'vizul oshiqon" ("Oshiqlar tumori") devonidagi g'azallari ayniqsa mashhurdir. Bu davrda shuningdek, Pahlavon Ravnaq, Muhammad Niyoz Nishotiy, Muhammad Xokisor, Tabibiy, Munis, Komil Xorazmiy, Komdon, Murodiy kabi shoirlarning ijodi rivoj topdi. XVII- XVIII asrlarda "Go'r o'g'li" majmuasi dostonlari rivojlantirildi, "Tohir va Zuhra", "Oshiq G'arib va SHohsanam", "Sayyod va Hamro", "Sanobar", "YUsufbek va Ahmadbek", "Bahrom va Dilorom" kabi dostonlarning folklor va xalq og'zaki ijodidagi ko'rinishlari taraqqiy etdi.

Bu davrda tarixnavislikdagi ilgarigi an'analar saqlanib qoldi. Tarixiy asarlar orasida Abulg'ozining "SHajarai turk" va "SHajarai tarokima" ("Turkmanlar shajarasi") o'zbek tilida bitilgan muhim tarixiy asarlar hisoblanadi. Tarixnavislik an'alarini keyinchalik Munis, Ogahiy, Muhammad YUsuf Bayoniy kabi tarixnavislar davom ettirdilar.

XIX asr boshlarida Muhammad Rahimxonning buyrug'i bilan SHermuhammad Munis (1778-1829 yy.) "Firdavs ul-iqbol" ("Baxtu saodat jannati") asarini yaratdi. Xiva xonligining XVIII- XIX asrlar tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar beruvchi bu asarni keyinroq Olloqulixon topshirig'i bilan Munisning jiyani Ogahiy davom ettirdi va 1872 yilgacha bo'lgan voqealar bilan boyitdi. SHuningdek, Xiva xonligi tarixiga bag'ishlangan asarlar orasida Bayoniy (1859-1923 yy.) ning "SHajarai Xorazmshohiy" asari ham qimmatli hisoblanadi.

Xorazm O'rta Osiyoda o'ziga xos uslublarga boy bo'lgan me'morchilik maktabiga ega voha hisoblanadi. Bu hududda paydo bo'lgan me'moriy inshootlar nafis bezaklari, jimjimador naqshlari bilan Xorazm me'morchilik maktabining o'ziga hosligini ko'rsatib turadi. XVIII- XIX asrlarda Xiva xonligida ko'plab inshootlar bunyod etildi. Ayniqsa xonlikning poytaxtlari Urganch va Xiva shaharlarida ko'plab saroylar, masjid va madrasalar, xonaqolar, karvonsaroylar, yopiq bozorlar qurilgan. Xivadagi me'moriy yodgorliklar asosan Ichan (ichki) qal'ada bunyod etilgan. Xonning yozgi qarorgohi bo'lgan Dishan (tashqi) qal'a ham nodir me'morchilik namunasi hisoblanadi.

Xonlikdagi boshqa shaharlar – YAngi Urganch, Hazorasp, Toshhovuz, YAngi Vazir, SHohabboz, Gurlan, Xo'jayli, Qo'ng'iro't kabilar mudofaa devorlari bilan o'rab olinib, ularda ham ko'plab me'moriy inshootlar bunyod etilgan.

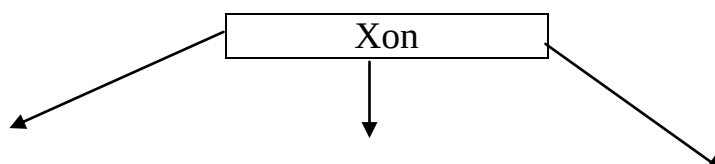
Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XVI – XX asrning boshlarida mavjud bo'lgan Xiva xonligi – O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruvi tarixida, iqtisodiy va madaniy hayotda o'z o'rniga ega bo'lib, jamiyat taraqqiyotining mintaqahududlaridagi o'ziga xos tomonlari o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlat hisoblanadi. Uning tarixi O'zbekiston tarixining ajralmas qismidir.

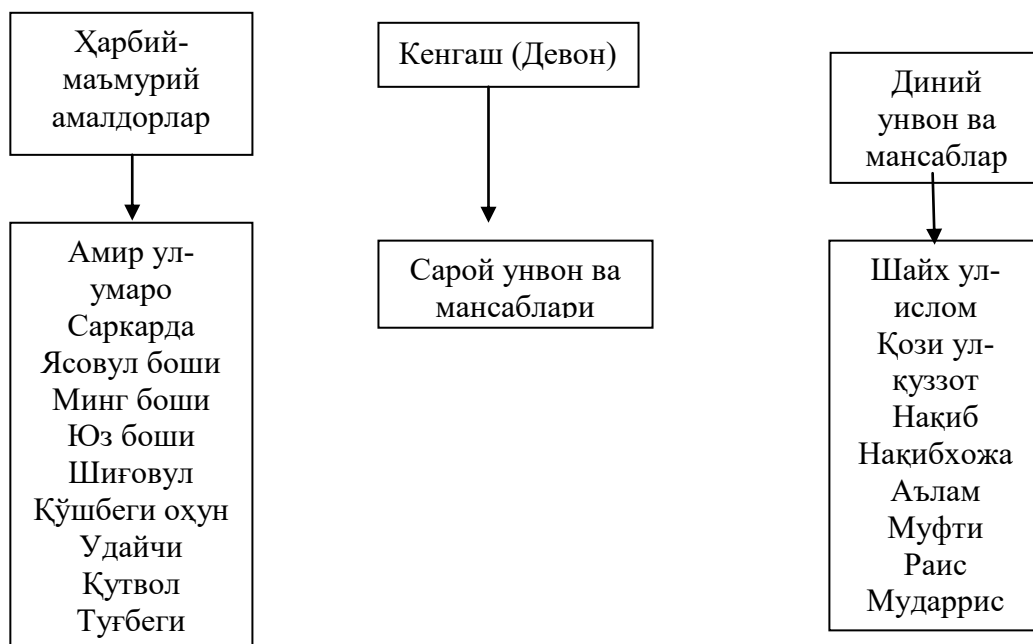
Xiva xonlari

1. Eron shohining noiblari – 1510-1512 yy.
2. Elbarsxon – 1512-1537 yy.
3. Avanishxon – 1537 y (bir necha oy).
4. SHayboniy Ubaydullaxon – 1537-1538 yy. (bir necha oy).
5. Hojimxon (Hoji Muhammadxon) – 1558-1593 yy.
6. SHayboniy Abdullaxon II – 1593-1598 yy.
7. Hojimxon – 1598-1602 yy.
8. Arab Muhammadxon – 1602-1623 yy.
9. Isfandiyorxon – 1623-1643 yy.
10. Abulg'ozixon – 1643-1663 yy.
11. Anushaxon – 1663-1687 yy.
12. Arangxon (Erang, Ernak) – 1688-1690 yy.
13. SHohniyozxon – 1690-1707 yy.
14. Arab Muhammad – 1707-1715 yy.
15. SHerg'ozixon – 1715-1728 yy.
16. Elbarsxon – 1728-1740 yy.
17. Nodirshoh (Eron shohi) – 1740 y.
18. Abulg'ozixon II – 1741-1747 yy.
19. Taibxon (Kaipxon) – 1747-1757 yy.
20. Temur G'ozixon – 1757-1763 yy.
21. Tavkaxon – 1763 y. (bir necha oy)

Xiva qo'ng'irotlari sulolasi

22. Muhammad Amin inoq – 1763-1790 yy.
 23. Avaz inoq – 1790-1804 yy.
 24. Elto'zarxon – 1804-1806 yy.
 25. Muhammad Rahimxon I – 1806-1825 yy.
 26. Olloqulixon – 1825-1842 yy.
 27. Rahimqulixon – 1842-1845 yy.
 28. Muhammad Aminxon – 1845-1855 yy.
 29. Abdullaxon – 1855 y. (besh yarim oy – 20 mart-27 avgust)
 30. Qutlug' Murodxon – 1855 y. (to'rt yarim oy).
 31. Sayid Muhammadxon – 1856 -1864 yy.
 32. Muhammad Rahimxon II (Fero'z) – 1864-1910 yy.
 33. Sayid Isfandiyorxon – 1910-1918 yy.
 34. Sayid Abdullaxon – 1918-1920 yy. (amalda Junaidxon)
- Xiva xonligidagi oliy darajali unvonlar va mansablar.

6. Co'nggi o'rta asrlarda qoraqalpoqlar (siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot)

Tadqiqotchilar miloddan avvalgi VI asrga oid Bexistun yozuvlarida eslatilgan saka tigraxaudalarni (cho'qqi qalpoqli saklar) hozirgi Qoraqalpog'iston hududida yashagan qabilalar deb hisoblaydilar. Manbalarga ko'ra, milodning VI-

VIII asrlarida Orol dengizi atroflarida bijanak va o'g'o'z etnik guruhlarini shakllanadi. Tadqiqotlarga ko'ra, bijanak qabilalari qoraqalpoqlarning ajdodi hisoblanadi. Qoraqalpoq xalqi shakllana boshlagan VIII-X asrlarda Orol atrofi Kerder viloyati deb yuritilgan. Mug'ul bosqini natijasida Amudaryo to'g'oni bo'zib tashlangach, Kerder viloyati suvsiz qoladi va bu erdagi qoraqalpoqlarning bir qismi Volga va Ural daryolari bo'ylariga, Sirdaryoning yuqori oqimlariga ko'chib ketadilar.

O'rta asrlarga (X-XII) oid rus manbalarida qoraqalpoqlar "черные клобуки", mahalliy manbalarda esa "qora bo'rkli" nomi bilan tilga olinadi. "Qoraqalpoq" etnonimining qachon paydo bo'lganligi noma'lum. Har holda 1598 yil Abdullaxon II tomonidan Sig'noqdagi muqaddas Ziyoviddin maqbarasiga berilgan yorliqda qoraqalpoqlar shu nom bilan tilga olingan. Keyingi davr manbalariga ko'ra, XVI asrda qoraqalpoqlarning ayrim guruhlarini Volga, Ural, Emba daryolari oralig'ida, shuningdek, Buxoro xonligi hududlariga o'rtnashadilar. XVII asrdan boshlab to XVIII asr o'rtalariga qadar qoraqalpoqlar Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi bo'ylab joylashib, kichik juz qozoqlari bilan qo'shnichilikda yashaydilar. Bu davrda ular ham iqtisodiy va

siyosiy jihatdan qozoq xonlariga tobe bo'lganlar. Ularning boshqaruvi qozoq sultonlari qo'lida bo'lgan.

Qozoq hukmdori Tavkaxon (1680-1718 yy.) hukmronligi davrida qoraqalpoqlarni uning o'g'illaridan biri boshqargan. 1694 yildan boshlab Tavkaxonning o'g'li Taburchak sulton qoraqalpolarga bosh bo'lgan bo'lsa, 1709 yildan Taburchakning o'g'li Kaip sulton ularga boshchilik qilgan. 1722 yildan boshlab qoraqalpoqlar xoni Eshmuhammadxon bo'ladi. Keyinroq esa, XVIII asrning 30-40-yillarida qoraqalpoqlar Kichik juz xoni Abulxayr tasarrufiga o'tadilar.

Qoraqalpoqlar qozoq xonlariga har yili ko'p miqdorda g'alla, 2000 tagacha otliq sarbozlar berib turishlari, qozoqlarning rus chegaralari, Buxoro va Xivaga harbiy yurishlarida ishtirok etishlari lozim bo'lgan. SHuningdek, ular o'z hududlaridan o'tgan karvonlardan qozoq sultonlari uchun boj olganlar.

XVIII asrning birinchi choragiga kelib savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida qoraqalpoqlarning Buxoro va Xiva bilan aloqalari kuchayib, boshqirdlar, ular orqali esa Rossiya bilan o'zaro aloqalar yo'lga qo'yiladi. 1721 yilga oid manbada "qoraqalpoqlar Boshqirdiston (Bashkiriya)ga ko'plab keladilar..., shuningdek, boshqirdlar...,qoraqalpolarga do'stlari bilan keladilar va har yili bir oy yoki uch haftadan bir-birlarinikida yashaydilar" deya ma'lumot beriladi. SHuningdek, bu davrda turli hududlarda yashayotgan qoraqalpoqlar orasida birlashishga intilish harakati boshlanib, Sirdaryo qoraqalpoqlarining Zarafshon vohasi va Xorazm qoraqalpolari bilan aloqalari yo'lga qo'yiladi. Bularga asosiy sabab – jung'orlardan kutilayotgan hujum xavfi edi. SHuning uchun ham 1721 – 1722 yillarda Rossiya hukumati bilan qoraqalpoqlar o'rtasida elchilar almashingan edi. 1723 yilda jung'or hukmdori Sevan Rabdon qo'shinlari Qozoq xonligi erlariga bostirib kirdilar. Jung'orlarga qarshilik ko'rsata olmagan qozoqlarning katta qismi turli tomonlarga tarqalib ketdilar. Qoraqalpoqlarning bir qismi Sirdaryoning yuqori oqimlari bo'ylab Toshkent va uning janubi-g'arbga, bir qismi esa Sirdaryoning quyi oqimiga, Orol bo'ylariga ketib qoldilar. Birinchi guruh jung'orlarga, ikkinchi guruh esa Kichik juz qozoqlariga tobe bo'lib qoldilar.

XVIII asrning 40-yillari boshlarida qoraqalpoqlarning Rossiya bilan elchilik aloqalari yana yo'lga qo'yildi. 1743 yilda Maman biy boshchiligidagi qoraqalpoq elchilari Peterburgda Rossiya hukmdori Elizavetaning "homiylik" haqidagi yorlig'ini oldilar. Bundan g'azablangan kichik juz qozoqlari xoni Abulxayr o'sha yili Orol bo'yi qoraqalpoqlariga hujum qilib, ularni talon-taroj qiladi. Abulxayrxonning hujumi qoraqalpoqlarning Jonidaryoga harakatlarini kuchaytirdi. 1746-1747 yilning qishida qoraqalpoqlar O'rta juz qozoq hukmdori Ablay sulton hujumiga duchor bo'ladilar.

Qozoq xonlari va sultonlarining hujumlariga dosh berolmagan Orolbo'yi qoraqalpoqlarining bir qismi Sirdaryoning yuqori oqimlariga ketib qolishga majbur bo'ladilar. Asosiy qismi esa, janubi-g'arbga tomon, Xiva xonligi chegaralariga, Quvondaryo va Jonidaryo oralig'idagi hududlarga o'rnashadilar.

1748 yilda O'rta juz sultoni Baroq o'zining tarafdorlari yordamida Abdulxayrni o'ldiradi. Abdulxayrning o'g'li Nurali xon deb e'lon qilinadi. Ammo, uning hokimiyatini barcha Kichik juz qabul qilmadi. Yirik zodagonlar sulton

Botirni xon deya e'tirof etganlari bois, kichik juz ikki hokimlikka bo'linib ketdi. SHuningdek, Sirdaryoning quyi oqimidagi ko'chmanchilarga boshchilik qilayotgan Abulhayrning yana bir o'g'li Erali sulton o'zini akasi Nurali sultondan mustaqil hisoblar edi.

1762 yilda sulton Erali Sirdaryo bo'ylarida qolgan qoraqalpoqlar ustiga yurishlar qilib ularni Jonidaryo va Orol mulklariga ko'chishga majbur qiladi. XVIII-XIX asr boshlarida butun Quvondaryo va Jonidaryo havzalari qoraqalpoqlarning mulklari edi. Bu erda ular Orolbo'yi o'zbeklari va qoraqalpoqlari bilan nafakat siyosiy ittifoqda bo'ldilar, balki etnik jihatdan ham aralashib ketdilar. Ular ittifoqchilikda qozoq xonlari va sultonlari, Xiva xonlariga qarshi kurashlar olib bordilar.

Bu davrda qoraqalpoqlar biylar Maslahatlari orqali boshqarilgan. Har bir qabila uyushmasiga yirik er mulki va chorva egasi bo'lgan biylar boshchilik qilgan. Bir qancha qabila va urug'lar birlashmasi o'n to'rt urug'ni (on tor uru) mang'it urug'i biylari boshqargan.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab qoraqalpoqlar va Xiva hukmdorlari o'rtasida kurashlar avj oldi. Muhammad Amin inoq Xiva xonligi markaziy hokimiyatini kuchaytirish siyosatini olib borib, qoraqalpoqlarni xonlikka bo'ysundiradi. Xiva xonligida Muxammad Amin inoq va uning o'g'li Avaz inoq hukmronligida qoraqalpoqlardan soxta xonlar (Ortiqg'ozixon, YOdgorxon, Abulg'ozixon IV, Abulg'ozixon V) saylangan. SHunga qaramasdan qoraqalpoqlarning Xiva hukmdorlariga qarshi kurashlari uzoq yillar davom etdi. Muhammad Amin inoq keyinchalik esa, Muhammad Rahimxon I davrlarida qoraqalpoqlarning qoldovli urug'i boshlig'i Oydo'stbiyga qator imtiyozlar berildi. Ammo, bu ham natija bermay Oydo'stbiy oxir oqibat Xiva xoniga qarshi qoraqalpoqlarni qo'zg'olonga ko'tardi. Ammo, bu qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi.

XIX asr qoraqalpoqlarning ijtimoiy tizimida urug' – qabilachilik an'analari saqlanib qolgan edi. Qoraqalpoqlardagi ijtimoiy tabaqalanish natijasida bir tomonda boylar, yirik er egalari, yirik chorvadorlar, ikkinchi tomonda esa boylar qo'lida ishlab kun ko'ruvchi kambag'al fuqarolar ajralib turgan. Xorazmdagi qoraqalpoqlarga erlar xon tomonidan qabila va urug'lar foylanishi uchun berilgan bo'lsa-da, aslida eng yaxshi erlar urug' va qabila boshliqlariga tegishli bo'lgan.

Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlarda Xiva xonligida mavjud bo'lgan er egaligining uch turi –davlat (xon) erlari, yirik er egalarining mulk erlari, diniy muassasalarga tegishli bo'lgan vafq erlari saqlanib qolgan. Qoraqalpoqlarda biylar, otaliqlar, beglar begi, boylar, savdogarlar, qozi, rais, miroblar, harbiy boshliqlar (botirlar) hamda ulamolar –mullalar, eshonlar, oxunlar kabilar yirik er egalari hisoblangan. Dehqonlar asosan kam erli bo'lib, ularning erlari bir –ikki tanobdan oshmagan. Kam erli yoki umuman ersiz dehqonlar davlat, mulk va vafq erlaridan foydalanib, buning evaziga hosilning ma'lum qismini er egalariga bergan yoki er egasiga ishlab berish majburiyatini bajargan. Ersiz qoraqalpoq dehqonlarining ko'pchiligi Xorazmning janubiga, o'zbeklar va turkmanlar boylarining erlariga ishlash uchun borganlar.

Eng yaxshi yaylov erlari, ko'llar, qamishzorlar qoraqalpoq zodagonlariga tegishli bo'lgan. Barcha erlardan foydalanish ular ixtiyorida bo'lib, suvdan foydalanish ham bundan mustasno emas edi. Qoraqalpoq jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish chorvachilik xo'jaliklarida ham ko'zga tashlanadi. Amaldorlar va ruhoniylar yirik chorva egalari bo'lgan. Ular bir necha minglab chorva mollariga egalik qilganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar qoraqalpoqlardagi asosiy ma'muriy mansablar urug' boshlig'i biy, juzbası (yuzboshi), mahram (zakot yig'uvchi), mirob, qozi, rais kabilar edi. Ulardan asosiysi biy bo'lib, biylar o'z qabila yoki urug'laridan xon xazinasiga soliqlar yig'ish, urug' yoki qabila ichidagi mojarolarni hal qilish, jumladan, er - suv munosabatlari va jinoiy ishlarni hal etish vazifalarini bajarganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab biylarning huquqlari chegaralanadi. Xiva xoni Sayid Muhammadxon qoraqalpoqlarning boshqaruv tizimi uchun qo'shimcha ikkita noib, oltita otaliq, ikkita beglar begi va bitta og'abiy mansablarini joriy etdi. Bular orasida og'abiy eng yuqori mansab bo'lib, qolganlari unga bo'ysunganlar. Qoraqalpoqlardagi boshlang'ich ma'muriy birlik –ovullar bo'lib, ularni jamiyatning hukmron tabaqalari vakillari bo'lgan oqsoqollar kengashi boshqargan. Qoraqalpoqlarning asosiy ma'muriy markazi Amudaryoning o'ng qirg'og'ida CHimboy, chap qirg'og'ida esa, Qo'ng'iro't bo'lgan.

Qoraqalpoqlar bo'ysundirilganidan so'ng ularga ham xonlikdagi soliq, to'lov va majburiyatlar joriy etildi. XIX asr boshlaridan boshlab, qoraqalpoqlar hali yangi erlarga joylashib, o'zlashtirib olmaganliklariga qaramay Xiva xonlari mahsulot to'lovlarini talab qila boshladilar. Undan tashqari doimiy yillik soliq (20 ming tilla hajmida) salg'ut-kesma solig'i joriy etildi. Eng og'ir majburiyatlardan biri qoraqalpoqlar xon qo'shinlaridagi 2 ming askarni boqishlari va qo'shin uchun navkar berish edi. SHu bilan birgalikda aholi ariq va kanallar qazish hamda tozalash ishlariga (hashar) jalb etilgan.

Xiva xonlari qoraqalpoqlarni bo'ysundirganidan so'ng (XIX asrning boshlari) ularning Xorazmda, Amudaryoning har ikkala qirg'og'ida joylashuvi jarayoni asosan tugallanadi. CHap qirg'oq qoraqalpoqlar Qo'ng'iro't va Xo'jayli oraliq'ida, SHumanay kanali xavzasida joylashgan bo'lsalar, o'ng qirg'oq qoraqalpoqlar Ko'ko'zak, Kechitli kanallari, Amudaryo bo'ylarida, Kushkanatav etaklarida joylashadilar.

XIX asr boshlarida qoraqalpoqlarning iqtisodiy ahvoli ancha og'ir edi. YAngi erlarga joylashgan bu aholi erlarni o'zlashtirish uchun, dashtni hosildor erlarga aylantirish uchun sug'orish tizimi yaratishi lozim edi. Bu esa albatta katta kuch, mehnat va vaqt talab etar edi.

Amudaryo havzasidagi qoraqalpoqlarning asosiy ho'jalik turi dehqonchilik edi. XIX asrning birinchi choragida bu erda uchta qoraqalpoq dehqonchilik vohalari: Qallikul, Kushkanatav va Kegeyli shakllanadi. CHap qirg'oq Amudaryoda shakllangan Qallikul vohasi Lovdin, SHanglibasuv, SHumanay, Qiyot –Jargan kanallaridan suv olgan. O'ng qirg'oq Amudaryo, hozirgi CHimboy shahrining shimoli g'arbida shakllangan Kushkanatav vohasi Amudaryoning tabiiy irmog'i Qorabaylidan suv olgan. Xitoy va qipchoq qabilalarining erlari bo'lgan bu

voha XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlarning muhim dehqonchilik vohasi edi.

XIX asrning o'rtalariga kelib qoraqalpoqlar joylashgan hududlarda yana ikkita –CHimboy va Qo'ng'iro't xo'jalik tumanlari shakllanadi. Butun XIX asr davomida qoraqalpoqlar xo'jalik hayotining asosini quyidagi beshta – CHimboy, Davqara, Talliq, Qo'ng'iro't, Xo'jayli kabi xo'jalik tumanlari tashkil etgan edi. Ta'kidlash lozimki, bu xo'jalik tumanlaridagi dehqonchilikning holati Amudaryo suvi bilan bog'liq bo'lgan. Tabiat injiqliklariga qaramasdan (suv toshqini, qurg'oqchilik, qishning erta yoki kech kelishi) qoraqalpoqlar dehqonchilik ho'jaliklarini rivojlantirib borganlar.

Qoraqalpoq xo'jaliklarida erga ho'kiz qo'shilgan omoch va mola bilan ishlov berilgan bo'lib, asosan, bug'doy, sholi, jo'xori, suli, kanop, beda, qovun, tarvuz, qovoq, mosh, no'xat kabi mahsulotlar asosan ichki ehtiyojlar uchun etishtirilgan.

XIX asrning o'rtalaridan boshlab Qo'ng'iro't xo'jaliklarida paxta etishtirish yo'lga qo'yilgan. Qoraqalpoq bog'dorchiligida jiyda, o'rik, shaftoli,olma ko'plab etishtirilgan.

Aholi chorvachiligida yirik shohli hayvonlarni ko'paytirish ustunlik qilgan. Uy chorvachiligida juni, terisi, suti va go'shti uchun ko'plab echki va qo'ylar boqilgan. Otlar kam boqilgan. Tuyalar faqat boylardagina bo'lgan. Ot va tuyalardan yuk tashish va chig'ir aylantirishda ham ishlatilgan. Xo'jalikda baliqchilik ham rivojlangan. Baliqchilar Orol, Quvanishdaryo, Amudaryo va Davkar, Qo'ng'iro't, Qora Teren ko'llarida tirikchilik qilganlar. Qoraqalpoqlar dehqonchilikdan bo'shagan kuz va qish oylarida ovchilik bilan ham shug'ullanganlar.

Qoraqalpoqlarda hunarmandchilikning temirchilik, tikuvchilik, to'quvchilik, kosiblik, kulolchilik, zargarlik, duradgorlik kabi ko'plab turlari rivojlangan edi. Dehqonchilikda bo'lgani kabi hunarmandchilikda ham asosiy mahsulotlar ichki ehtiyoj uchun ishlab chiqarilgan . Ko'pchilik ustalar o'z ovullari uchun mahsulot yasaganlar va ular mehnati uchun g'alla va chorva olganlar.

Co'nggi o'rta asrlarda Xiva xonligining shimolidan o'tgan savdo-karvon yo'llari CHimboy, Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Ko'xna Urganch shaharlarini Xiva bilan bog'lagan. Undan tashqari Xivani Kazalinsk bilan bog'laydigan yo'l CHimboy orqali o'tgan. Povolje, Uralsk, Orenburgdan Ustyurt orqali Xivaga keladigan yana bir yo'l Qo'ng'iro't yaqinidan o'tgan. XIX asrdan boshlab Xiva xonligining savdo aloqalarida qoraqalpoqlar faol ishtirok eta boshlaganlar. Ular xonlik bozorlarida bug'doy, chorva va baliq mahsulotlarini sotib, rus, Xiva va Buxoro mahsulotlari (kundalik ehtiyoj mollari)ni xarid qilganlar. Qoraqalpoqlarning Qo'ng'iro't, Xo'jayli Mang'it, CHimboy, SHo'raxon kabi shaharlarining savdo-sotiqdagi ahamiyati katta edi.

So'nggi o'rta asrlar qoraqalpoq xalqi madaniyati og'ir tabiiy sharoit, Xiva xonlariga tobelik zaminida bo'lsa-da, o'ziga xos yo'nalishlarida shakllanib, ravnaq topdi. Qoraqalpoqlarning katta qismi Qo'ng'iro't, Qiyot, CHimboy, Nukus, Qipchoq, Mang'it, Janga qal'a, Oydo'st qal'a, Ernazar qal'a, Ko'k o'zak, Eshon

qal'a kabi shahar va qal'alar qoraqalpoq xalqi tomonidan yaratilgan madaniy va me'morchilik yodgorliklarining markazi hisoblangan.

Manbalarga ko'ra, qoraqalpoqlarda yoshlar savodini dastavval maktablarda chiqarganlar. Ushbu boshlang'ich maktablarda 5-6 yoshdan boshlab qabul qilingan o'quvchilar Qur'on va Hadislarni o'qish va tilovat qilishni o'rganganlar. Maktabda savodini chiqargan yoshlar Xiva va Buxoro madrasalarida, qoraqalpoqlarning Qoraqum Eshon, Kalila oxun, Egambergan oxun, Oyibet eshon, Eshonqal'a mavzalaridagi madrasalarda ta'lim olganlar.

Qozoq ma'rifatparvar olimi CHO'qon Valixonov o'z davrida "qoraqalpoqlar sahrodagi birinchi shoir va qo'shiqchilar..., minglab dostonlar, qissalar, qo'shiqlarni qoraqalpoqlar yodda saqlaganlar" deya, bejizga aytmagan edi.

Darhaqiqat, qoraqalpoqlarning qahramonlik dostonlari qadimdan ma'lum. Ulardan "Qirqqiz", "Alpomish", "Qo'blan", "Mast podsho", "Edigey" kabilarda qoraqalpoqlarning voqealarga boy tarixi kuylanadi. Bu davrda qoraqalpoq xalqida jirav-baxshichilik rivojlangan bo'lib Jien Jirav (1730-1784yy.), SHankay Jirav (1814-1884yy.), Jismurat Jirav (1836-1908yy.) kabilar mashhur edi. XIX asr qoraqalpoq shoirlari Jien Jiravni "qoraqalpoq poeziyasining otasi" deb ataganlar.

Qoraqalpoq mashhur shoirlaridan biri Kunxo'ja Ibrohim o'g'li (Jismurat, 1799-1830yy.) bo'lib, uning umri muhtojlikda o'tgan. Uning "O'roqchilar", "Oq qamish", "CHO'ponlar" kabi she'rlari mashhurdir. Ajiniyoz Kasibay o'g'li (1811-1878yy.) ham qoraqalpoq xalqining mashhur shoirlaridan biridir. Ajiniyoz she'rlarida vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalari ustunlik qiladi. SHoirning "Bo'zatov" dostonida qoraqalpoq xalqining boshqa yurtlarga majburan ko'chib ketishi kuylanadi. Berdimurod Qarg'aboy o'g'li Berdaq (1827-1900 yy) qoraqalpoq klassik adabiyotining mashhur namoyondalaridan biridir. Uning ijodida qoraqalpoq xalqining XIX asrdagi ijtimoiy – iqtisodiy hayoti aks etgan.

SHunday qilib, 1873 yilda Rossiya hukumati bilan tuzilgan Gandimiyon shartnomasiga ko'ra, Xiva xonligi Rossiya vassaliga aylandi. Amudaryoning o'ng qirg'og'ida yashaydigan qoraqalpoqlar hududlari Rossiyaga qo'shib olindi. Bu hududlarda Amudaryo bo'limi tashkil etildi va 1877 yildan u Turkiston general-gubernatorligining Sirdaryo viloyati tarkibiga qo'shildi. Qoraqalpoqlarning Amudaryoning chap sohilida yashaydigan kam qismi 1920 yilga qadar yana Xiva xonligiga tobe bo'lib qoldi.

Tayanch so'zlar

Xon, otaliq, amir, Movarounnahr, mang'it, qo'ng'iroq, devonbegi, qozikalon, qo'shbegi, qipchoq, mulk, Buxoro, Xiva, Qo'qon, inoq, munshiy, qo'kaldosh, Balx, majhul mulk, to'lg'ama, Dashti Qipchoq, dargoh, devon.

Savol va topshiriqlar

1. Dashti Qipchoq va Movarounnahr o'rtasida XV - asr oxirlari XVI-asr boshida kechgan munosabatlarining etnik shakllanish jarayoniga ta'sirini tushuntirib bering.

2. “Majhul mulk” tushunchasi nimani anglatadi?
3. SHayboniylar hukmronligini davrida davlat boshqaruvi tizimida kechgan jarayonlar nimalardan iborat bo‘lgan?
4. SHayboniylar va Ashtarxoniylar davri me’morchiligi xususida gapirib bering.
5. O‘zbek xalqi etnik shakllanishining so‘nggi bosqichi haqida so‘zlab bering.
6. O‘zbek xonliklarining XVIII-XIX asr I - yarmida Rossiya bilan kechgan o‘zaro munosabatlari haqida ma’lumot bering.
7. XVII-XIX asr tarixshunoslik maktabi vakillari faoliyatlarini izohlab bering.

10-mavzu bo‘yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Vohidov SH., Xoliqova R. Markaziy Osiyodagi davlat boshqaruvi tarixidan. Toshkent, YAngi asr avlodi. 2006.
2. Xudoyqo‘lov T.D. XIX asrda Qo‘qon xonligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti. Tar.fan.nomz.diss. Toshkent. 2009. 172 b.
3. Muqimov Z. SHayboniylar davlati va huquqi. Toshkent, Adolat. 2007.
4. Babadjonov B.M. Kokandskoe xanstvo: vlast, politika, religiya. Tashkent-Tokio, YAngi nashr. 2010.
5. Bobobekov H.N. Qo‘qon tarixi. Toshkent, Fan. 1996.
6. Xoliqova R.E. XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Rossiya Buxoro munosabatlari tarixi. Tarix fan. dok. diss. Toshkent. 2005. 295 b.
7. SHeripov U.A. Xiva xonligi tarixi (1511-1920 yy.). Tarix fan.nom.diss. Urganch, 2009. 174 b.
8. Xorazm tarixi. 1-jild. Mualliflar jamoasi. Mas’ul muharrir M.Matniyozov. Urganch, 1997.
9. Saburova S. XIX asr va XX asr boshida Xiva xonligining davlat tizimi. Tar.fan.nomz.diss. Toshkent. 2002. 180 b. Ilovalari bilan.
10. Yo‘ldoshev M. Xiva xonligida feodal egaligi va davlat tuzilishi. Toshkent, 1959.
11. Istoriya Uzbekistana. Koll-v. avtorov. Tashkent, 1993.
12. Sagdullaev A va bosh. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademiya, 2000.
13. Sagdullaev A., Mavlonov O‘. O‘zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2006.

Glossariy

- Avorizot – favquloddagi xarajatlar uchun to‘planadigan yig‘im.
Avqof – masjid va madrasalarning vaqf xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi.
Ajam – arab halqlari va mamlakatlaridan o‘zga yurt va xalqlar.
Azarxurra – otashparastlar sig‘inadigan muqaddas olov, o‘t.
Ayl – Amir Temur asqariy qismlarining o‘n nafarli bo‘linmasi.
Aylboshi - o‘n nafarli askariy bo‘linmaning kichik zobiti, askarboshi.
Akkor – koranda, qishloqning ziroatkor aholisi.
Amid ul-mulk – davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri.
Amir ul-umaro – amirlar amiri, bosh sarkarda.
Animizm – ruh va jonga ishonish; ota – bobolar ruhiga sig‘inish.
Ariz – Qo‘shin ta‘minoti bilan shug‘ullanuvchi vazir.
Ark – ichki qal’a, hukmdorning shahar ichidagi qo‘rg‘on – saroyi, qarorgoxi.
Arkbegi – podsho qarorgohining boshqaruvchisi.
Atrabon – otashparastlik ibodatxonasining ruhoniysi, otashgoh xizmatchisi.
Axriman – zardushtiylik dinining zulmat, ochlik, urush, o‘lim, gunoh va barcha yovuzliklar xudosi.
Axuramazda - zardushtiylik dinining bosh tangrisi, yorug‘lik, farovonlik, sihat – salomatlik, tinchlik va barcha ezguliklar xudosi.
Band – Toshlardan bino qilingan suv omborining to‘g‘oni; suv ombori; to‘g‘on.
Banno – g‘isht teruvchi binokor.
Bantak – qul.
Barzikor – qo‘shchi, ziroatkor, qishloqning mexnatkash aholisi.
Barid – kirim.
Barot - ijaraga olish.
Bek – el-yurt, viloyat hokimi.
Begor – jamoat ishlariga safarbar etish; hashar.
Biy – urug‘, qabila oqsoqoli.
Boj – savdogarlardan olinadigan soliq.
Borgoh – podshoh saroyidagi qasr, qabulxona.
Bosqoq – mug‘ullar hokimlik qilgan XIII-XIV asrlardagi mahalliy hokim.
Burong‘or – qo‘shinning o‘ng qanoti.
Burj – shahar va qal’a devorlari va minoralari.
Burg‘u – karnay.
Bo‘dun – chorvador aholi; qora bo‘dun – qora, oddiy xalq.
Vazir – devonxona boshlig‘i.
Vazkirom – soliq yig‘uvchi, moliya xodimi.
Vag‘n – ibodatxona.
Vag‘npat – ibodatxona ruhoniysi.
Vag‘nze – ibodatxona er va mulklari.
Visoqboshi – to‘rt nafarli askariy guruh boshlig‘i; chodir boshlig‘i.
Dapirpat – kotib, elchi, sarkotib.

Debo – tovlanuvchi nafis ipak mato.
 Devon – vazirlar mahkamasi.
 Devonbegi – vazirlar mahkamasining bosh ma'muri.
 Dehnishin – o'troq, qishloq aholisi.
 Dehqon – ilk o'rta asrlarda "qishloq hokimi", er egasi.
 Digir – charxpalak va chig'irlarga ariqdan yoki chig'ir xandakdan suv botirgich ko'za.
 Dinor – bir misqol (4,8gr) og'irlikda zarb etilgan oltin yoki kumush tanga.
 Dovul – katta nog'ora.
 Dorug'a – harbiy ma'mur.
 Dorug'ona – dorug'alar foydasiga olinadigan to'lov(solig').
 Dudang – hosilning oltidan ikki hisobida olinadigan dehqonchilik solig'i.
 Do'lob – charxpalak; quduqdan suv chiqaradigan charx.
 YOm – jom, savdo yo'llaridagi qo'noq.
 Jiz'ya- islom diniga o'tmaganlardan olinadigan jonboshi solig'i.
 Jome' – masjid – juma kunlari jamoat nomozi o'qiladigan katta masjid.
 Joriya – cho'ri.
 Juvong'or – qo'shinining so'l qanoti.
 Juybon – suv taqsimlovchi mirob.
 Zobitona – kirimni hisoblovchi moliya xodimi uchun olinadigan to'lov (solig').
 Zakot – chorvadan olinadigan soliq; to'plangan boylikdan daromad solig'i.
 Zarbxona – chaqa va tangalar zarb etiladigan ustaxona.
 Izofa – zahira qism.
 Ilmi aruz – poetika.
 Ilmi hay'at – astronomiya.
 Ixshid – ilk o'rta asr viloyat hokimi, xon yoki amir avlodlari.
 Iqto', iqta' – yirik mansabdorga hadya etilgan er va mulk.
 Kadivar – ilk o'rta asrlarda yirik er egalariga qaram bo'lgan ziroatkor qishloq aholisi; chorikor.
 Kay yoki kavi – pahlavon, botir yo'lboshchi (hukmdor).
 Kalavachi – ip yigiruvchi.
 Kalon – XIII asrdagi er solig'i.
 Kanbul – qo'riqchi askariy bo'lima.
 Karbos – bo'z; paxta ipidan to'qilgan mato.
 Kashovarz – ilk o'rta asrlardagi ozod qo'shchi, ziroatkor.
 Kahhol – ko'z tabibi.
 Keshik - XIII asrda mug'ullar qo'shinidagi zahira qism; gvardiya, guruh.
 Kibor – aslzoda ulug' kishilar.
 Koriz – er osti suv inshooti.
 Korikor – xizmatkor.
 Kofiya – arab tili morfologiyasi.
 Koshin – sirli, rangdor, qurilishdagi sopol bezak.
 Koh – saroy, ichki qal'a, ark, o'rda.
 Kohin – ibodatxona xizmatchisi.
 Koroplastika – ma'budalarning sopol haykalchalari.

Kuhandiz – hukumdor qarorgohi, akropol, poytaxt.
 Ko‘ragon – xon kuyovi.
 Ko‘shk – istehkomli baland qo‘rg‘on.
 Labirint – tanbur, dalon, darvoza oldi istehkomi (adashtiruvchi yo‘lak).
 Lavh – yozuv taxtasi, yozuv kursichasi, yoki kursi.
 Lak – yuz ming.
 Lahm – er osti yo‘li.
 Loyqoq – sel loyqalari qoplangan maydon.
 Madrasa – oliy diniy imgoh.
 Majus – otashparast.
 Majusiy – otashparastlik dindori.
 Manglay – ilg‘or guruh.
 Mesh – suv yoki qimiz olib yuradigan teri xalta yoki to‘rva, sanoch.
 Mirixazora – minglik harbiy bo‘linmaning amiri (sardori).
 Mirob – suv xo‘jaligi boshqaruvchisi.
 Mirobona – suv solig‘i.
 Mirrix – Zardo‘штиylardagi urush, jang va g‘alaba tangrisi.
 Moi sardaraxt – bog‘ va daraxtzorlardan olinadigan soliq.
 Muzoriy – qo‘shchi, ziroatkor, ekin ekuvchi.
 Mulk - hususiy er.
 Mulki vaqf – madrasa va masjidlar tasarrufidagi er-mulk, xayrli ishlar uchun ajratilgan mol – mulk.
 Mulki devoniy – davlat erlari.
 Mamlakai xos – davlat mulklari.
 Musallas – uzum yoki mayizdan tayyorlangan shirin sharob, may, xaoma.
 Mustafiy – markaziy hokimyat devonxonasi daftardor hisobchisi; moliya vaziri.
 Muxassilona – soliq yig‘uvchilar uchun to‘lov.
 Muhrkash – chit va matolarga gul bosuvchi.
 Muxtasib – tosh – tarozu, narx – navo va mafkura nazoratchisi.
 Mushrif – saroy ish boshqaruvchisi.
 Muqto‘ yoki iqtador – iqto‘ er va mulklariga ega bo‘lgan er egasi.
 Muhoraba (mahoraba) – jang, urush, harbiy to‘qnashuv.
 Muhrdor – devonxonaning muhr saqllovchisi; muhr bosuvchi, muhr sohibi.
 Naus – otashparastlar xilxonasi, ostadonlar saqlanadigan mozor-qo‘rg‘on.
 Naf – shahar va qishloq aholisi.
 Naftandoz – neftli va pilikli ko‘zchalarni irg‘itadigan palaxmon, harbiy moslama.
 Namozgoh – iyd ibodatlari o‘qiladigan masjid; iydgo‘h.
 Nova (nov) – suv tashlag‘ich tarnov; suv tashlag‘ich.
 Nohid – Zardo‘штиylardagi hosildorlik va farovonlik ma‘budasi.
 Ostadon (ossuariy) – sopol tobutcha.
 Otashgoh – muqaddas o‘choq; o‘txona, olovxona.
 Ohangar – temirchi.
 Payza – Mug‘ullar davrida imtiyozli shaxslarga beriladigan yorliq.
 Paykon – kamon o‘qi yoki nayzaning tosh, suyak yoki metalli uchi.
 Palahmon – toshotar; harbiy qurol.

Pandus – ko‘tarma yo‘l.
 Parchin – sirlangan rang–barang g‘isht parchalari.
 Poykor – kichik mirob; qishloq mirobi.
 Rabod – tashqi shahar, karvonsaroy.
 Rais – shahar hokimi.
 Ra‘dandoz – o‘t otg‘ich; harbiy qurol.
 Riyoziyot – matematika.
 Savquljaysh – strategiya.
 Sadoq – o‘qdon.
 Sadoqxona – kamon va o‘qdonlar ombori.
 Sardoba (obdon) – pishiq g‘ishtdan qurilgan gumbazli hovuz; suvxona.
 Sarishumor – jonbosh solig‘i.
 Sarrojlik – egar va jabduq yasovchi ustaxona.
 Satrap – viloyat noibi (ahamoniylar va antik davr).
 Satrapiya – ma‘muriy bo‘lim, viloyat (ahamoniylar va antik davr).
 Strateg – mudofaa va qo‘shin vaziri (antik davr).
 Saxronishin – sahroyi, tuyakash.
 Sohibqiron – kunchiqish va kunbotish egasi, jahon egasi, jahongir, adolat sohibi.
 Sohibi jamoa – hosil miqdorini belgilovchi ma‘mur uchun yig‘iladigan to‘lov.
 Sohibi muayyid – maktubot va ahborot vaziri.
 Sohibi shurot – harbiy vazir.
 Suvoriy – otliq askar.
 Suyurg‘ol – oliy tabaqa zodagonlariga in‘om qilingan er-mulk.
 Tavajjuhota xorijiy – favquloddagi xarajatlar solig‘i.
 Tamg‘a – savdo boji; savdogarlardan olinadigan soliq.
 Tanob – 200-250 kv m hajmdagi er maydoni.
 Tarbiyat ul-jaysh – harbiy taktika.
 Tirkash – kamondan o‘q o‘zadigan nishon tuynugi.
 Totem – urug‘ yoki qabila jamoalari sig‘inadigan hayvon, o‘simlik yoki jism.
 Totemizm – totemlarga sig‘inish.
 Toq yoki Tim – usti yopiq bozor va hunarmandchilik rastasi.
 Tudun – turk hoqonligining viloyat hokimliklaridagi vakili, viloyat hokimi.
 Tuman – o‘n minglik harbiy qism.
 Tuman og‘asi – o‘n minglik askariy qism amiri, qo‘mondon.
 Tug‘ro – davlat nishonasi, ramzi, gerb.
 Usturlob – astronomiya asbobi.
 Ushr – hosildan 10% hisobida olinadigan dehqonchilik solig‘i.
 Farmondor – boshqaruvchi.
 Farna – Zardo‘shiyatlardagi baxt va tole xudosi.
 Fulus – mayda mis chaqa.
 Xabargir – xabarchi, ayg‘oqchi, kuzatuvchi.
 Xazora – minglik askariy bo‘linma.
 Xandaq – mudofaa inshooti, zovur.
 Xaraju maraj – boshboshdoqlik, o‘zboshimchalik, beboshlik.
 Xatib – din peshvosi.

Xattot – kitob va risolalar ko‘chiruvchi kotib.
 Xvabu – viloyat hokimi, yirik er egasi.
 Xvatov – hokim.
 Xiroj – hosilning 25-33% hisobida olinadigan qishloq xo‘jalik solig‘i; XV asrda bu soliq “mol” deb yuritilgan.
 Xonashumor – har xonadondan olinadigan jonboshi solig‘i.
 Xonaqoh – g‘aribxona, musofirxona.
 Xonbandi (konbandi) – suv ombori, katta hovuz.
 Xoqon yoki qog‘on – hukumdor, podsho.
 Xubbi – Zardo‘sh tiylardagi suv xudosi, suv ma‘budasi.
 Xushun – yuz nafarlik harbiy bo‘linma.
 Xushunboshi – yuzlik bo‘linma zobiti;
 CHilangar – temirchi.
 CHilangarlik – temirchilik.
 CHig‘ir – tuya yoki ho‘kiz qo‘shib aylantiriladigan suv ko‘targich inshoot.
 CHokar – harbiy drujina, ko‘ngillilar to‘dasi.
 CHokardiza – chokarlar qal‘asi, turar joyi.
 CHorikor – hosildan 25% olish hisobiga ishlovchi yollanma qo‘shchi ziroatkor.
 CHohpar – o‘ra.
 SHayxulisom – din va ilm peshvosi.
 SHahriston – ichki shahar.
 SHod – o‘n minglik lashkar boshlig‘i.
 SHulen – XIII asrda olingan oziq-ovqat solig‘i.
 Eloq – kichik yurt, kichik mulk.
 Etnogenez – xalq va elatlarning kelib chiqishi.
 YAbg‘u yoki jabg‘u – el-yurt hokimi, mahalliy hokim.
 YAsovul – soqchi.
 YAsoqlar – CHingizxon joriy etgan qonun-qoidalar to‘plami.
 O‘lpon – er solig‘i.
 O‘rdugoh – qo‘shin lageri to‘xtaydigan qo‘noq; podsho qarorgohi.
 O‘tloq va suvloq – yaylovlardan olinadigan soliq.
 Qabo – ustki kiyim, yopinchiq.
 Qayr – daryo, anhor yoki shohariq bo‘ylaridagi tabiiy namli erlar.
 Qam – shaman, ko‘k tangriga sig‘inuvchilar e‘tiqodi.
 Qasr – saroy, oliy va hashamatli bino.
 Qopchur – mug‘ullar davrida chorvadan olinadigan soliq.
 Qoraxon – buyuk xoqon.
 Qutvol – davlat qurilishi boshlig‘i, sarkori, qal‘a va qo‘rg‘on soqchisi, qarorgoh nazoratchisi.
 Qo‘rg‘on, qo‘rg‘oncha – atrofi baland paxsa devor bilan o‘ralgan darvozali istehkom.
 Qo‘sh – bir juft xo‘kiz bilan haydaladigan er maydoni.
 G‘ozi – din homiysi, din yo‘lida kurashuvchi.
 G‘oziy – g‘olib.
 G‘uvokor – savdogar (ilk o‘rta asrlar)

Gʻul – muntazam qoʻshin.
Haylboshi – suvoriylar amiri, oʻnlik amiri.
Hojib – harbiy boshliq.
Hojib ul-buzruk – qoʻmondon
Hojib ul-hujob – bosh qoʻmondon.

ESHOV BAHODIR JO‘RAEVICH

1964 yil 21 mayda Qashqadaryo viloyati SHahrisabz tumanidagi YAngiqishloq qishlog‘ida tavallud topgan. 1982-1984 yillarda harbiy xizmatda bo‘lgan. 1986-1991 yillarda ToshDU (O‘zMU)ning tarix fakultetining Arxeologiya bo‘limida tahsil olgan.

1999 yilda nomzodlik, 2008 yilda doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan.

2000 yilda “Oliy ta’lim a’lochisi” ko‘krak nishoni bilan taqdirlangan. 2012 yilda professor ilmiy unvonini olgan.

B.Eshov o‘z ilmiy faoliyatini 1990 yildan boshlagan. Olimning ilmiy yo‘nalishi – O‘zbekistonda ilk davlatchilik, davlat boshqaruvi, dehqonchilik madaniyati, ilk shaharsozlik, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, O‘rta Osiyo xalqlarining qadimgi va o‘rta asrlar o‘zaro aloqalari masalalari bilan bog‘liq. Bu yo‘nalishda olim 200 ga yaqin ilmiy ishlar, jumladan, 5 ta o‘quv qo‘llanma, 5 ta darslik, 4 ta monografiya hamda chet ellarda maqolalar chop ettirgan.

Prof.B.J.Eshov 1991 yildan to hozirgi kunga qadar O‘zMU tarix fakulteti O‘zbekiston tarixi kafedrasida o‘qituvchi, katta o‘qituvchi, dotsent, professor lavozimlarida faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

ODILOV ABROR ANVAROVICH

1968 yil 30 mart kuni Toshkent shahrida tavallud topgan. 1985-1992 yillarda ToshDU (O‘zMU) tarix fakultetida tahsil olgan. 1986-1988 yillarda harbiy xizmatda bo‘lgan. 2003 yili nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Dotsent (2007 yil). “Oliy ta’lim a’lochisi” ko‘krak nishoni bilan taqdirlangan (2000 yil).

A.A.Odilovning ilmiy yo‘nalishi - Buxoro amirligi tarixi, milliy-ozodlik harakati, sovet hukmronligi davridagi diniy siyosat masalalari bilan bog‘liq. SHu yo‘nalishda 50 dan ziyod ilmiy ishlar jumladan, 3 ta darslik, 4 ta qo‘llanma muallifi. Hozirda sovet hukmronligi davridagi diniy siyosat tarixi masalasi bo‘yicha doktorlik dissertatsiyasi ustida tadqiqot ishlarini olib bormoqda.

Dots.A.A.Odilov 1992 yildan to hozirgi kunga qadar O‘zMU tarix fakulteti O‘zbekiston tarixi kafedrasida o‘qituvchi, katta o‘qituvchi, dotsent lavozimlarida faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

MUNDARIJA

Kirish	4
--------------	---

O‘zbekiston tarixi fanining predmeti va ob’ekti, uni o‘rganishning nazariy- metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati.....	7
--	---

I. O‘ZBEKISTON TARIXINING ENG QADIMGI DAVRI

O‘zbekiston jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi.....	24
---	----

O‘zbek xalqining etnik shakllanishi.....	73
--	----

II. ILK DAVLATCHILIKKA O‘TISH VA DAVLATCHILIKNING RIVOJLANISH DAVRI.

O‘zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.....	86
---	----

III. O‘ZBEKISTON TARIXINING O‘RTA ASRLAR DAVRI

Ilk o‘rta asrlarda o‘zbek davlatchiligi va ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayot.....	174
---	-----

IX-XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi. Ijtimoiy- siyosiy, iqtisodiy hayot.....	206
--	-----

O‘rta Osiyo xalqlari hayotida IX-XII asrlarda yuz bergan uyg‘onish davri. Ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi.....	265
--	-----

Mo‘g‘ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi.....	292
---	-----

Amir Temur va Temuriylar davrida o‘zbek davlatchiligi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.....	327
---	-----

O‘zbekiston hududlarining xonliklarga bo‘linib ketishi, uning sabablari va oqibatlarini.....	365
---	-----

Glossariy	478
-----------------	-----